

परमात्मने नमः ।

श्रीमद्भगवत्कृष्णार्जुनसंवादे

श्री नियमसार

ઉપર

પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીના પ્રવચનો

શ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિતતાત્પર્યવૃત્તિઃ ।

૧. જીવ અધિકાર

ભાદરવા સુદ ૧૪, શુક્રવાર, ૧૪-૯-૫૧.

આજે ઉત્તમ અનંતચતુર્દશીનો દિવસ છે ને આ નિયમસારનું વાંચન શરૂ થાય છે.

પ્રથમ ગ્રંથના આદિમાં શ્રીમદ્ ભગવત્કૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિરચિત પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ આ ‘નિયમસાર’ નામના શાસ્ત્રની ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’નામની સંસ્કૃત ટીકા રચનાર મુનિ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ સાત શ્લોકો દ્વારા મંગળાચરણ વગેરે કરે છે.

શ્લોક ૧

(માલિની)

त्वयि सति परमात्मन्माद्दशान्मोहमुग्धान्

कथमतनुवशत्वान्बुद्धकेशान्यजेऽहम् ।

सुगतमगधरं वा वागधीशं शिवं वा

जितभवमभिवन्दे भासुरं श्रीजिनं वा ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થ :- હે પરમાત્મા ! તું હોતાં હું મારા જેવા (સંસારીઓ જેવા) મોહમુગ્ધ અને કામવશ બુદ્ધને તથા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને કેમ પૂજું ? (ન જ પૂજું.) જેણે ભવોને જીત્યા છે તેને હું વંદું છું - તેને પ્રકાશમાન એવા શ્રી જિન કહો, સુગત કહો, ગિરિધર કહો, વાગીશ્વર કહો કે શિવ કહો. ॥ ૧ ॥

આ નિયમસારમાં કેટલુંક વાર્ણન તો સમયસાર કરતાં પણ ચડી જાય તેવું છે. ટીકામાં પદ્મપ્રભમલધારિદેવે કારણશુદ્ધપર્યાય વગેરેનું અલૌકિક અપૂર્વ વાર્ણન કર્યું છે.

ટીકાકાર પદ્મપ્રભમલધારિદેવ છે. તેઓ આચાર્ય નથી, પણ મુનિ છે. છતાં ટીકામાં અલૌકિક રહસ્ય ખોલ્યા છે. અંતરમાં આત્મપદાર્થને સ્પર્શીને આ અલૌકિક વાત નીકળી છે, જે પાત્ર હોય તેને તે સમજાય તેવી છે.

મંગલાચરણમાં કહે છે કે હે પરમાત્મા ! હે સર્વજ્ઞ જિન ! આપ આ જગતમાં હોતાં હું મારા જેવા મોહમુગ્ધ અને કામવશ બુદ્ધને તથા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને કેમ પૂજું ?

“મારા જેવા” એટલે સંસારી જેવા; સર્વ પ્રકારે કાંઈ પોતાના જેવા નથી, કેમ કે પોતે તો છદ્મા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા મુનિ છે, ને જેની વાત કરવી છે તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. જેઓ આત્મસ્વરૂપને વશ નથી, તેઓ કામને વશ વર્તે છે, ભલે બહારમાં સ્ત્રી આદિ છોડી હોય તો પણ જે આત્માને વશ નથી, તે કામને જ વશ છે. મોહમુગ્ધ અને કામવશ - એમાં મિથ્યાશ્રદ્ધા અને મિથ્યાચારિત્રની વાત કરી છે. જે રાગને કે નિમિત્તને સારા કહે છે, ચૈતન્યની પૂર્ણતાની પ્રતીત કરતા નથી તે બધા ભલે દેવ નામ ધરાવે તો પણ તે મોહમુગ્ધ અને કામને વશ છે, તે પૂજ્ય નથી.

અંતરમાં પરમાત્મ સ્વભાવનું જેને ભાન નથી ને જે મોહમુગ્ધ છે એવા લૌકિક બ્રહ્મા-વિષ્ણુ કે મહેશને હું કેમ પૂજું ? હે નાથ ! આપે જ ભવોને જીત્યા છે, અંતરમાં ચૈતન્યના પરમાત્મ સ્વભાવનું ભાન કરીને જેણે ભવોને જીતી લીધા તેવા પરમાત્મા જ પૂજ્ય છે.

હે નાથ ! ભવ તો એક સમય પૂરતો વિકૃત ભાવ હતો, ને ધ્રુવ સ્વભાવનું ભાન કરીને આપે તે ભવના બીજનો નાશ કર્યો ને ભવના અભાવનો ભાવ પ્રગટ કર્યો, તેથી આપ જ અમારા પૂજ્ય છો. મોક્ષ થયા પછી પણ ફરીથી જગતનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરવું પડે એમ જે માને તેણે ખરેખર ભવોને જીત્યા જ નથી. મારા પૂર્ણ સ્વભાવની પ્રતીત અને આદર કરનારો એવો જે હું તે જેને પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટી છે તેને જ આદરું છું. ભવરહિત જે નિરપેક્ષ આત્મસ્વભાવ છે, તેની જેને ખબર નથી તેવાને હું વંદતો નથી. હું ભવને જીતવાના માર્ગે ચાલનારો છું, ભવના અભાવરૂપ સ્વભાવનું મને ભાન થયું છે, અમારે હવે વિશેષ ભવ રહ્યા નથી, એકાદ ભવ હોય તે ટાળવા માટે છે; -તેથી જેણે ભવોને જીત્યા છે તેને જ હું નમું છું.

જેને એક પાણુ શુભ રાગનો આદર છે તેને અનંતા ભવનો આદર છે. જેને સ્વભાવનું બહુમાન છે તેને ભવનો કે રાગનો આદર નથી. અહો ! જેના સ્વભાવમાંથી ભવ ગયો તે ગયો, પછી ફરીને અવતાર થતો નથી, એવા જિન ભગવાનને હું નમું છું. નમસ્કારનું જે વિકલ્પ છે તેનો આદર નથી પણ પરમાત્મદશાનો આદર છે, ભવના અભાવનો પડકાર કર્યો છે.

ભવના અભાવસ્વભાવને પામેલા પરમાત્માની વાણીનો અમે પરીક્ષાથી નિર્ણય કર્યો છે. એવા પરમાત્માને જ નમીએ છીએ. તે પરમાત્માને પ્રકાશમાન એવા શ્રી જિન કહો, સુગત કહો, ગિરિધર કહો, વાગીશ્વર કહો કે શિવ કહો.

બુદ્ધને સુગત કહેવામાં આવે છે. સુગત એટલે (૧) શોભનીકતાને પ્રાપ્ત અથવા (૨) સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત. શ્રી જિનભગવાન (૧) મોહ-રાગ-દ્વેષના અભાવને લીધે શોભનીકતાને પ્રાપ્ત છે, અને (૨) કેવળજ્ઞાનાદિકને પામ્યા હોવાને લીધે સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત છે, તેથી તેમને અહીં સુગત કહ્યા છે.

હે નાથ ! જેને મોહ અને રાગ-દ્વેષ છે તે શોભનીક નથી, આપ જ મોહ-રાગ-દ્વેષ રહિત હોવાથી શોભનીક છો. ને આપ જ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા હોવાથી આપ જ સુગત છો. આપના સિવાય બીજા કોઈ વંદનીક નથી; આપને મોહાદિનો અભાવ છે ને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યા છે - એમ કહીને અસ્તિ-નાસ્તિથી વર્ણન કર્યું છે. હે ભગવાન ! આપે ભવને ટાળ્યા છે, ને જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા રહ્યો છે. આપ જ જિન છો, ને આપ જ પૂજ્ય છો, આપના સિવાય બીજા રાગી-દ્વેષી-મોહી જીવોને અમે માનતા નથી.

કૃષ્ણને ગિરિધર (અર્થાત્ પર્વતને ધરી રાખનાર) કહેવામાં આવે છે. શ્રી જિનભગવાન અનંત વીર્યવાન હોવાથી તેમને અહીં ગિરિધર કહ્યા છે.

સ્વરૂપરચનાના સામર્થ્યરૂપ વીર્યથી જેમાણે અખંડ આત્માને ધારી રાખ્યો છે તે જ સાચા ગિરિધર છે, અનંતગુણના પહાડરૂપ આખા આત્માને આપે ધારી રાખ્યો છે, તેથી આપ જ ગિરિધર છો.

બ્રહ્માને અથવા બૃહસ્પતિને વાગીશ્વર (અર્થાત્ વાણીના અધિપતિ) કહેવામાં આવે છે. શ્રી જિનભગવાન દિવ્ય વાણીના પ્રકાશક હોવાથી તેમને અહીં વાગીશ્વર કહ્યા છે. વાક્ ઈશ્વર એટલે વાણીના ઈશ્વર, કેવળજ્ઞાન થતાં ભગવાનને દિવ્યધ્વનિ હોય છે, તેવી વાણી બીજાને હોતી નથી. તેથી તેમને વાણીના ઈશ્વર કહેવાય છે.

બુદ્ધ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને મહેશ એ ચારેની સામે ભગવાનને સુગત, ગિરિધર, વાગીશ્વર અને શિવની ઉપમા આપી છે.

મહેશને (શંકરને) શિવ કહેવામાં આવે છે. શ્રી જિન ભગવાન કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તેમને અહીં શિવ કહેવામાં આવ્યા છે.

હે કલ્યાણસ્વરૂપ ભગવાન ! આપનો આત્મા ભવરહિત થઈ ગયો છે તેથી આપ જ શિવ છો.

હે નાથ ! આપ પૂરા ! ને આપની જ વાણીમાં પરિપૂર્ણ કહેવાની તાકાત છે. હે નાથ ! આપના સિવાય જગતના જે બુદ્ધ કે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ છે તે તો મોહમુગ્ધ અને કામવશ છે, તે પૂજ્ય નથી. હે નાથ ! આપ સર્વજ્ઞ પરમાત્મપદને પામેલા અને ભવને જીતનારા છો, તેથી આપ જ પૂજ્ય છો.

આવા પરમાત્માને અમે સ્વીકારીએ છીએ એટલે અમારા આત્માનો આવો સ્વભાવ જ અમે આદરીએ છીએ, બીજા રાગાદિને આદરતા નથી - એમ કહીને માંગણિક કર્યું, તેમાં સર્વજ્ઞદેવને નમસ્કાર કર્યા.

હવે બીજા શ્લોકમાં જિનવાણીને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૨

(અનુષ્ટુપ)

વાચં વાચંયમીન્દ્રાણાં વક્રવારિજવાહનમ્ ।

વન્દે નયદ્વયાયત્તવાચ્યસર્વસ્વપદ્ધતિમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- વાચંયમીન્દ્રોનું (-જિનદેવોનું) મુખકમળ જેનું વાહન છે અને બે નયોના આશ્રયે સર્વસ્વ કહેવાની જેની પદ્ધતિ છે તે વાણીને (-જિન ભગવંતોની સ્યાદ્વાદમુદ્રિત વાણીને) હું વંદું છું. ॥ ૨ ॥

વાચંયમીન્દ્રો = મુનિઓમાં પ્રધાન અર્થાત્ જિનદેવો; મૌન સેવનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ જિનદેવો; વાક્સંયમીઓમાં ઈંદ્ર સમાન અર્થાત્ જિનદેવો. (વાચંયમી = મુનિ; મૌન સેવનારા; વાણીના સંયમી.)

જે મુનિઓએ સ્વરૂપમાં ઠરીને વાણીના વિકલ્પને પાણુ છોડી દીધો છે, તેનું નામ વાણીના જીતનાર છે. ને તેમાં સર્વજ્ઞદેવ ઈન્દ્ર એટલે કે શ્રેષ્ઠ છે. વાણીનો હું કર્તા એમ માને તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. પણ વાણીનો હું કર્તા નહિ એવા ભાનપૂર્વક ચૈતન્યમાં ઠરીને જેણે વાણીને જીતી લીધી છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી શ્રેષ્ઠ નીકળે છે. સ્યાદ્વાદરૂપી વાણીને નીકળવાનું વાહન શું ? કે સર્વજ્ઞદેવનું મુખકમળ તે વાણીનું વાહન છે. તે વાણી બે નયોના આશ્રયે સર્વસ્વ કહેનારી છે.

આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, અને તેની પર્યાયમાં ક્ષણિક અશુદ્ધતા પણ છે, -એમ બન્ને નયોથી કહે છે, પણ તેમાં આદરણીય બન્ને નથી. ત્રિકાળ તે નિશ્ચય અને વર્તમાન તે વ્યવહાર; તે બન્નેને ક્યારે જાણ્યા કહેવાય ? કે ત્રિકાળને જાણતા જ્ઞાનનું જેર તે ત્રિકાળ તરફ વળી જ જાય, વર્તમાન તો માત્ર જાણવા પૂરતું રહે છે એનું નામ બે નયોનું જ્ઞાન છે. પરંતુ નિશ્ચયનય પણ આદરણીય ને વ્યવહાર પણ આદરણીય એમ માને તો બે નયોનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી. બે નયોના આશ્રયે બધું કહેનારી

જિનવાણી છે, પણ તે બે નયોમાં આદરાણીય નિશ્ચય છે, ને વ્યવહાર તે માત્ર જ્ઞેય છે. ત્રિકાળી સ્વભાવનો આદર કરીને તે તરફ ઢળતું જ્ઞાન નિશ્ચય છે, ને વર્તમાન વિષયને જાણતું જ્ઞાન તે વ્યવહાર છે. આમ બે નયોના આશ્રયે સર્વસ્વ કહેનારી જિનવાણીને હું નમસ્કાર કરું છું.

સ્વભાવનો આદર કરતાં વચ્ચે વિકલ્પ ઊઠતાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું બહુમાન કરે છે, તે આસક્તિનો રાગ છે, તે રાગ પરને કારણે નથી. એટલે સ્વભાવના આશ્રયે તે વિકલ્પને તોડી નાંખશે. સ્વભાવમાં રાગ નથી, ને પરને કારણે પણ રાગ નથી. જે પરને કારણે રાગ માને તો, અનંતા પરદ્રવ્યો જગતમાં ત્રિકાળ રહેવાના છે, તેથી તેનો રાગ પણ ત્રિકાળ થઈ ગયો, તે મિથ્યાદષ્ટિનો રાગ છે.

હે નાથ ! આપ વચનના સંયમીઓમાં શ્રેષ્ઠ; અને આપની વાણી પણ શ્રેષ્ઠ ! આપની વાણી બે નયોના આશ્રયે પૂરું કહેનારી છે, તે વાણીને હું વંદું છું. મને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે માટે હું વંદું છું પણ તેમાં પરમાત્મા અને તેમની વાણી સિવાય બીજા ઉપર લક્ષ જતું નથી. આમ ભગવાનને અને ભગવાનની વાણીને વંદન કરીને માંગણિક કર્યું છે.

ક્ષમાવાણી દિન - ભાદરવા વદ ૧, રવિવાર.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે રચેલું નિયમસાર વંચાય છે. તેની ટીકા પદ્મપ્રભમલધારિદેવે કરી છે, તેઓ જંગલમાં વસનારા આત્માનંદમાં જૂલનારા ભાવલિંગી સંત હતા.

મંગલાચરણમાં પ્રથમ જિનેન્દ્રદેવને નમસ્કાર કર્યા ને પછી જિનવાણીને નમસ્કાર કર્યા. હવે ત્રીજા શ્લોકમાં ગુરુને નમસ્કાર કરે છે.

શ્લોક ૩

(શાલિની)

સિદ્ધાન્તોદ્ધશ્રીધવં સિદ્ધસેનં
તર્કાબ્જાર્ક મટ્ટપૂર્વાકલંકમ્ ।
શબ્દાબ્ધીન્દુ પૂજ્યપાદં ચ વંન્દે
તદ્વિદ્યાહ્યં વીરનિન્દ વ્રતીન્દ્રમ્ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- ઉત્તમ સિદ્ધાંતરૂપી શ્રીના પતિ સિદ્ધસેન મુનીન્દ્રને, તર્કકમળના સૂર્ય ભટ્ટ અકલંક મુનીન્દ્રને, શબ્દસિંધુના ચંદ્ર પૂજ્યપાદ મુનીન્દ્રને અને તદ્વિદ્યાથી (-સિદ્ધાંતાદિ ત્રણેના જ્ઞાનથી) સમૃદ્ધવીરનંદી મુનીન્દ્રને હું વંદું છું. ॥ ૩ ॥

ઉત્તમ સિદ્ધાંતરૂપી શ્રીના પતિ સિદ્ધસેન મુનીન્દ્રને હું નમસ્કાર કરું છું. આ મુનિ મહા નિર્ગ્રંથ દિગંબર સંત હતા; સિદ્ધસેન દિવાકર કહેવાય છે તે આ નથી. આ સિદ્ધસેન મુનીન્દ્ર તો ભાવલિંગી

સંત હતા, મહાન સ્વરૂપલક્ષ્મીના સ્વામી હતા, તેમને અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.

તર્કરૂપી કમળને ખીલવનારા સૂર્યસમાન અકલંક મુનીન્દ્રને હું નમસ્કાર કરું છું. આ પણ ભાવલિંગી સંત હતા, આત્માના આનંદમાં જૂલતા હતા. તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્રની તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક ટીકા, વગેરે ન્યાયના ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

શબ્દસિંધુને ઉછાળનારા ચંદ્ર સમાન પૂજ્યપાદ મુનીન્દ્રને નમસ્કાર કરું છું. આ મહા ભાવલિંગી સંત હતા, તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિનામની ટીકા રચી છે.

તે સિદ્ધાંત વગેરે ત્રણેના જ્ઞાની સમૃદ્ધ એવા શ્રી વીરનંદી સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીને નમસ્કાર હો. આ વીરનંદી તે પોતાના ગુરુ છે; ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવના આ ગ્રંથની ટીકાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં સંતોનું સ્મરણ કરીને તેમના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કર્યા છે.

આ રીતે દેવ-શાસ્ત્ર અને ગુરુને નમસ્કાર કર્યા.

હવે આ ટીકા હું શા માટે કરું છું ? તે જાણાવે છે :-

શ્લોક ૪

(અનુષ્ટુપ)

અપવર્ગાય ભવ્યાનાં શુદ્ધયે સ્વાત્મનઃ પુનઃ ।

વક્ષ્યે નિયમસારસ્ય વૃત્તિં તાત્પર્યસંજ્ઞિકામ્ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- ભવ્યોના મોક્ષને માટે તેમ જ નિજઆત્માની શુદ્ધિને અર્થે નિયમસારની 'તાત્પર્યવૃત્તિ' નામની ટીકા હું કહીશ. ॥ ૪ ॥

પુણ્ય બંધાય ને સ્વર્ગ મળે તે આ ટીકાનો આશય નથી, પણ ભવ્ય જીવો આત્માને સમજીને મોક્ષ પામે તે માટે હું આ ટીકા બનાવું છું.

પંચમકાળમાં મોક્ષ નથી એ વાતને યાદ કરી નથી, પણ જે જીવ ભવ્ય છે ને જે આત્માને સમજીને મોક્ષનો કામી છે તે જીવ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો આરાધક થઈને મોક્ષ પામવાનો જ છે. મંગલાચરણમાં જેવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નમસ્કાર કર્યા છે, તે સિવાય બીજા કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રની માન્યતા તો છૂટી ગઈ છે, તેવો જીવ આ વાત સાંભળવા ઊભો છે; તેવા ભવ્ય જીવોના મોક્ષને માટે હું આ ટીકા કહીશ. જે જીવ લાયક છે - મોક્ષને માટેની જેની તૈયારી થઈ ગઈ છે - એવા શ્રોતાજનોના મોક્ષને માટે હું આ ટીકા કહું છું. એટલે શ્રોતા પણ તેવા જ હોવા જોઈએ કે જેને મોક્ષ સિવાય સ્વર્ગાદિની ઈચ્છા ન હોય.

નિમિત્ત તરીકે ભવ્ય જીવોના મોક્ષને માટે હું ટીકા કરું છું ને ઉપાદાન તરીકે હું મારા આત્માની

શુદ્ધતાને અર્થે આ ટીકા કહું છું. આ ટીકા દ્વારા શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ પારિણામિક સ્વભાવનું ઘોલન કરતાં વિકલ્પ તૂટી જશે ને શુદ્ધતા વધી જશે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે સમયસારના મંગલાચરાણમાં પાણ એમ જ કહ્યું છે.

આ ટીકા ભવ્ય જીવોના મોક્ષને માટે કરવામાં આવી છે, એટલે તેમાંથી રાગનો કે સંસારનો આશય કાઢે તો તે ટીકાને સમજ્યો નથી. મારે પોતાને અંતરમાં દ્રવ્ય તરફનો જૂકાવ છે, મારું વલાણ ટીકાના શબ્દો ઉપર કે વિકલ્પ ઉપર નથી, પાણ ચૈતન્ય સ્વભાવનું ઘૂંટાણ ચાલે છે, તેના જોરે મારો વિકલ્પ તૂટીને શુદ્ધતા વધી જશે. ભવ્ય જીવોનો મોક્ષ થાય અને મારા આત્માની શુદ્ધિ થાય તે આ ટીકાનું ફળ છે. ‘મોક્ષમાર્ગને માટે’ એમ ન કહ્યું પાણ “મોક્ષને માટે” જ એમ કહ્યું, ત્યાં સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી ત્યાં દૃષ્ટિમાં તો મોક્ષ થઈ જ ગયો, ને તે જીવ અલ્પકાળે મોક્ષ પામી જશે. એટલે કહ્યું કે ભવ્ય હું જીવોના મોક્ષને માટે અને મારા આત્માની શુદ્ધતા માટે આ નિયમસારની ટીકા કહીશ.

એ રીતે ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા તો કરી, પાણ હવે પોતાની નિર્માનતા જાહેર કરતાં વિનયપૂર્વક કહે છે કે :-

શ્લોક ૫

(આર્યા)

ગુણધરગણધરરચિતં શ્રુતધરસન્તાનતસ્તુ સુવ્યક્તમ્ ।

પરમાગમાર્થસાર્થં વક્તુમમું કે વયં મન્દાઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :- ગુણના ધરનાર ગાણધરોથી રચાયેલા અને શ્રુતધરોની પરંપરાથી સારી રીતે વ્યક્ત કરાયેલા આ પરમાગમના અર્થસમૂહનું કથન કરવાને અમે મંદબુદ્ધિ તે કોણ ? ॥ ૫ ॥

તીર્થંકર ભગવાનના શ્રીમુખેથી જે ધ્વનિ નીકળ્યો તે ગાણધરદેવે ઝીલ્યો, તે ગુણના ધરનારા ગાણધરદેવથી રચાયેલું અને ત્યાર પછી શ્રુતજ્ઞાનને ધરનારા સંતોની પરંપરાથી સારી રીતે વ્યક્ત કરાયેલા આ પરમાગમના અર્થસમૂહનું કથન કરવાને અમે મંદબુદ્ધિ તે કોણ ? સંતોની પરંપરામાં કુંદકુંદાચાર્યદેવ વગેરે આવી જાય છે, વચ્ચે સંતોની પરંપરામાં ફાંટો પડીને જે વિપરીતતા થઈ તેની આમાં વાત નથી. આમાં તો ઠેઠ ગાણધરની પરંપરાથી જે તત્ત્વ આવ્યું, ને ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે જે વ્યક્ત કર્યું તેનું જ કથન છે. તે તત્ત્વનું કથન કરવામાં હું મંદબુદ્ધિ તે કોણ ? અહો ! પોતે મહા સમર્થ સંત હોવા છતાં મહાસંતોની પાસે કેટલી નિર્માનતા બતાવે છે !! તેમણે ટીકામાં એવા અલૌકિક રહસ્ય ખુદ્દા કર્યા છે કે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં તેવું ખુદ્દું રહસ્ય નથી. અંતરમાં ચૈતન્યને સ્પર્શીને શુદ્ધકારાણપર્યાય, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષઉપયોગ વગેરેનું અપૂર્વ અલૌકિક રહસ્ય ખુદ્દું કર્યું છે. છતાં કહે છે કે અરે ! ગાણધરાદિક મહાસંતોની પાસે અમે મંદબુદ્ધિ તે કોણ?

શ્લોક ૬

(અનુષ્ટુપ)

અસ્માકં માનસાન્યુચૈઃ પ્રેરિતાનિ પુનઃ પુનઃ ।

પરમાગમસારસ્ય રુચ્યા માંસલયાડધુના ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ :- હમાણાં અમારું મન પરમાગમના સારની પુષ્ટ રુચિથી ફરી ફરીને અત્યંત પ્રેરિત થાય છે. (એ રુચિથી પ્રેરિત થવાને લીધે ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’ નામની ટીકા રચાય છે.) ॥ ૬ ॥

રાગને લંબાવવાની ભાવના નથી તેથી કહ્યું કે ‘હમાણાં’ અમને મનમાં આ શાસ્ત્રની ટીકાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો છે. પહેલાં વિકલ્પ ન હતો, પછી નહિ રહે, પાણ ‘હમાણાં’ એટલે કે વર્તમાન પૂરતો વિકલ્પ ઊઠ્યો છે કે આવા મહાન પરમાગમની ટીકા હોય તો ઠીક ! પરમાગમનો જે સાર છે તેની પુષ્ટ રુચિથી અમારું મન ટીકા કરવાને માટે હમાણાં પ્રેરિત થાય છે, ફરી ફરીને વિકલ્પ તે બાજુ જાય છે કે આ પરમાગમના સારને ટીકામાં ખુદ્દો કરું.

આ પરમાગમમાં અલૌકિક રહસ્ય ભર્યા છે, તેની પુષ્ટ રુચિથી હમાણાં ફરી ફરીને તેની ટીકા કરવા માટે અમારું મન પ્રેરિત થાય છે. ઘડીકમાં વિકલ્પ તૂટીને આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ ને વળી પાછો આ ટીકાનો વિકલ્પ ઊઠે છે. એટલે હમાણાં આ ટીકા તરફ મનનો વિકલ્પ જાય છે તેથી આ ટીકા રચાય છે.

જુઓ, “અમારું મન પ્રેરિત થાય છે” એમ કહ્યું છે, વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેમાં મન નિમિત્ત છે. તે વિકલ્પ કોઈ પરના કારણે ઊઠ્યો નથી, પોતાની તેટલી નબળાઈને કારણે તે વિકલ્પ ઊઠ્યો છે. પાણ તે વિકલ્પ વર્તમાન પૂરતો છે, તે વિકલ્પની ભાવના નથી. માટે કહ્યું કે “હમાણાં” પ્રેરિત થાય છે. કાયમ આ વિકલ્પ રહ્યા કરો એવી ભાવના નથી, ભાવના તો આત્માની શુદ્ધિની જ છે.

આ તો મહા સંતો, ભાવલિંગી મુનિ, આત્માની રમાણતામાં જૂલનારા હતા; તેમના એકેક શબ્દ પાછળ ગૂઢ રહસ્ય ભર્યા હોય છે. અત્યારે આવી સત્ય વાત સાંભળવી પાણ કઠાણ છે, સમજવું તે તો અપૂર્વ છે, પાણ આ વાતનું શ્રવાણ પાણ મહાભાગ્ય હોય તેને મળે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે ટીકાના શબ્દોના કર્તા અમે નથી, વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેના પાણ ખરેખર અમે કર્તા નથી, અમે તો જ્ઞાતા છીએ. વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેના પાણ જ્ઞાતા છીએ, એવા ભાનપૂર્વક ટીકાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો છે, ને ટીકા રચાય છે.

આ નિયમસારમાં શું કથન આવશે તે કહે છે :-

શ્લોક ૭

(અનુષ્ઠ)

પંચાસ્તિકાયષડ્દ્રવ્યસપ્તતત્ત્વનવાર્થકાઃ ।

પ્રોક્તાઃ સૂત્રકૃતા પૂર્વ પ્રત્યાખ્યાનાદિસત્ક્રિયાઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ :- સૂત્રકારે પૂર્વે પાંચ અસ્તિકાય, છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અથવા નવ પદાર્થ તેમજ પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયા કહેલ છે. (અર્થાત્ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ પાંચ અસ્તિકાય વગેરે અને પછી પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયા કહેલ છે.) ॥ ૭ ॥

સૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાન છે. તેઓ લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે ને ટીકાકાર પદ્મપ્રભમલધારિ મુનિરાજ લગભગ તેરમા સૈકામાં થઈ ગયા છે.

નિર્વિકલ્પ આત્માની જ્ઞાનક્રિયા તે સત્ ક્રિયા છે, ને વચ્ચે શુભ રાગની વૃત્તિ ઊઠે તે સત્ક્રિયા નથી, પણ વિકારક્રિયા છે. ચૈતન્યસ્વભાવ ધ્રુવ પરમપારિણામિક તત્ત્વ છે તેના આશ્રયે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ક્રિયા થાય તેનું નામ સત્ક્રિયા છે. પ્રત્યાખ્યાન કોને કહેવું ને ભક્તિ કોને કહેવી? ચૈતન્યમાં લીનતા થાય તે જ પ્રત્યાખ્યાન અને ભક્તિ વગેરે સત્ક્રિયા છે. જે રાગ થાય તે અસત્ક્રિયા છે, ને શરીરાદિની ક્રિયાઓ તો જડની ક્રિયા છે.

સત્ક્રિયા કહો કે ધર્મની ક્રિયા કહો, વચ્ચે રાગનું વાર્ગન આવે તે ફક્ત જ્ઞાન કરાવવા માટે જ આવશે પણ રાગની ક્રિયાને અમે સત્ક્રિયા કહેતાં નથી. વીતરાગના પંથની ક્રિયા તે સત્ક્રિયા છે. જેટલો રાગ ઊઠે તે વીતરાગના પંથની સત્ક્રિયા નથી પણ અસત્ક્રિયા છે.

લોકો કાંઈક ક્રિયા માંગે છે, તો અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યાખ્યાન, ભક્તિ વગેરે સત્ક્રિયાનું વાર્ગન કર્યું છે. આવી સત્ક્રિયા જીવે કદી કરી નથી.

યમ નિયમ સંજમ આપ ક્રિયો, પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ લલ્હો;

વનવાસ લિયો મુખ મૌન રલ્હો, દઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો.

મન પૌન નિરોધ સ્વબોધ ક્રિયો, હઠજોગ પ્રયોગ સુ તાર ભયો;

જપ ભેદ જપે તપ ત્યૌહિં તપે, ઉરસેહિ ઉદાસિ લહી સબપેં;

સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;

વહ સાધન બાર અનંત ક્રિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો.

અબ ક્યૌં ન બિચારત હૈ મનસેં, કછું ઔર રહા ઉન સાધનસેં ?

બિન સદ્ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે ? (શ્રીમદ્)

આત્માના ભાન વિના આ બધું કર્યું પણ તેને ભગવાન સત્ક્રિયા કહેતાં નથી. અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવ પડ્યો છે તેના આશ્રયે થતી ક્રિયા તે જ સત્ક્રિયા છે. શાસ્ત્ર જાણ્યાં અને ત્યાગી થઈને વનમાં વાસ કર્યો, તેનાથી પુણ્ય બાંધીને સ્વર્ગમાં ગયો, ને સ્વર્ગમાંથી નીકળી પાછો ચાર ગતિમાં પડ્યો. માટે તે સત્ક્રિયા નથી. આ શાસ્ત્રમાં કહેલી સત્ક્રિયા કરે તો મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ.

છ ઢાળામાં પણ કહ્યું છે કે :-

મુનિ વ્રત ધાર અનંતવાર ગ્રીવક ઉપજાયો ।

પૈ નિજ આતમજ્ઞાન બિના સુખ લેશ ન પાયો ॥

બધા સંતો એ જ વાત કરે છે.

અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ આ નિયમસાર પરમાગમનો ઉપોદ્ઘાત કરતાં કહે છે કે સૂત્રકાર ભગવાને આ શાસ્ત્રમાં સત્ક્રિયાઓનું વાર્ગન કર્યું છે. સત્ક્રિયા કોને કહેવી ? જેનાથી મોક્ષ મળે તેવી ક્રિયા કોને કહેવી તેનું આમાં વાર્ગન છે. જે સત્ક્રિયા જીવે અનંતકાળમાં કરી નથી તે સત્ક્રિયા આચાર્યદેવે આ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે.

કુંદકુંદભગવાને આ મહાન શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેઓ મહાવિદેહમાં સીમંધર પરમાત્મા પાસે ગયા હતા, ને ત્યાં આઠ દિવસ રહીને પાછા આ ભરતક્ષેત્રમાં પધાર્યા હતા. તેમણે આ નિયમસાર - સમયસાર વગેરે મહાન શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. તેમાંથી આ નિયમસારની ટીકા ભાવલિંગી સંત છટ્ટી-સાતમી ભૂમિકાએ આનંદમાં જૂલતા મુનિ પદ્મપ્રભમલધારિદેવે કરી છે. તેઓ કહે છે કે આ નિયમસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે સત્ક્રિયાઓ કહી છે. બહારની ક્રિયાની વાત નથી, પણ અંતરમાં જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં રમાગતા થતાં રાગ તૂટી જાય તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાનની સત્ક્રિયા છે.

પહેલાં ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું ભાન કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું તે પણ સત્ક્રિયા છે. સમ્યગ્દર્શન પછી નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન-ભક્તિ વગેરેની સત્ક્રિયા કેવી હોય છે તે આમાં બતાવ્યું છે. જેને સ્વભાવનું ભાન નથી તે નામથી જૈન છે. ચૈતન્યનો જેવો સ્વભાવ છે તેને ઓળખીને મોહને જીતે તે જ સાચો જૈન છે.

આચાર્યદેવે પાંચ અસ્તિકાય, છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વો ને નવ પદાર્થોનું વાર્ગન કર્યું છે; તેને જે ન જાણે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. જીવને જીવ માને, અજીવને અજીવ માને, પુણ્યને પુણ્ય માને, પાપને પાપ માને ને સંવરને સંવર માને. એમ નવે તત્ત્વોને ભિન્ન ભિન્ન ન માને અને અજીવની ક્રિયા જીવ કરે એમ માને, પુણ્યથી ધર્મ થાય એમ માને, તો તેણે નવ તત્ત્વોને ખરેખર માન્યા નથી, ને તેને પ્રત્યાખ્યાનાદિ ધર્મક્રિયા હોતી નથી.

નવે તત્ત્વોને ઓળખે, ચૈતન્યસ્વભાવને ઓળખે, પછી અંદરમાં એકાગ્રતા કરતાં રાગ ટળી જાય

તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયા છે, તેનું વાર્ગન આચાર્યદેવે આ શાસ્ત્રમાં કર્યું છે. શરીરની ક્રિયા તે જડની ક્રિયા છે, પુણ્યની ક્રિયા તે અસત્ક્રિયા છે, ને ચિદાનંદસ્વભાવી આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતારૂપ ક્રિયા તે જ સત્ક્રિયા છે, તેનું વાર્ગન આ શાસ્ત્રમાં આવશે.

ભાદરવા વદ ૨, સોમવાર ૧૭-૮-૫૧.

પ્રથમ સાત શ્લોકમાં ટીકાકારે મંગલાચરણ કર્યું. આ પરમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે, તેમાં અનંતકાળે નહિ જાણેલી ચૈતન્યની અંતરની વાત સમજાવી છે. મંગલાચરણના છેલ્લા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે આ શાસ્ત્રમાં પાંચ અસ્તિકાય, છ દ્રવ્યો, સાત તત્ત્વો, નવ પદાર્થો અને પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયાઓનું વાર્ગન છે. શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ને રમાણતારૂપ જે ક્રિયા છે તે સત્ક્રિયા છે. શરીરની ક્રિયા કે પુણ્ય-પાપની ક્રિયા તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; અંતરમાં શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગી ક્રિયા થાય તે જ સત્ક્રિયા છે, તે સિવાય બીજું કોઈ મોક્ષનું કારણ નથી.

એ પ્રમાણે મંગલાચરણ કર્યું. અતિ વિસ્તારથી બસ થાઓ. આ સાક્ષાત્ વિવરણ જ્યવંત વર્તો. આ ટીકાના જે ભાવો છે તે જગતમાં જ્યવંત વર્તો.

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિરચિત) ગાથા સૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

ગાથા ૧

ળમિઝળ જિણં વીરં અણંતવરણાણદંસણસહાવં ।

વોચ્છામિ ણિયમસારં કેવલિસુદકેવલી મણિદં ॥ ૧ ॥

નમીને અનંતોત્કૃષ્ટ દર્શનજ્ઞાનમય જિન વીરને;

હું નિયમસાર હું કેવળી શ્રુતકેવળી પરિકથિતને. ૧.

અન્વયાર્થ :- અનંત અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન જેમનો સ્વભાવ છે એવા (-કેવળજ્ઞાની અને કેવળદર્શની) જિન વીરને નમીને કેવળી અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું નિયમસાર હું કહીશ.

શ્રી વર્દ્ધમાન જિનેન્દ્રને નમસ્કાર કરીને કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ પ્રથમ સૂત્રમાં અસાધારણ મંગલાચરણ કર્યું છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે જે શ્રી કેવળી અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું છે એવા શ્રી નિયમસારને હું કહીશ.

સર્વજ્ઞ કેવા હોય તેને ઓળખીને નમસ્કાર કરે છે. અનંત અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન જેમનો સ્વભાવ છે એવા સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞે જે પ્રમાણે વિશ્વને જાણ્યું તે જ પ્રમાણે જગતમાં થાય છે, તેમાં ફેરફાર પડતો નથી. સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન તો અનંત અને ઉત્કૃષ્ટ છે. બીજા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અનંતતા કહેવાય, પણ તે ઉત્કૃષ્ટ નથી, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તો કેવળજ્ઞાન છે. એવા કેવળજ્ઞાની જિન વીરને નમસ્કાર કરીને હું આ નિયમસારને કહીશ.

હું સર્વજ્ઞને નમસ્કાર કરું છું એટલે કે મારામાં અલ્પજ્ઞતા છે તેનો હું આદર નથી કરતો પણ

મારામાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થવાની જે શક્તિ છે તેનો જ હું આદર કરું છું. વિકલ્પ ઊઠ્યો છે એટલે નિમિત્ત તરીકે સર્વજ્ઞ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા છે. એમ નમસ્કાર કરીને કેવળી-શ્રુતકેવળીઓએ કહેલાં નિયમસારને એટલે શુદ્ધ આત્માને અને મોક્ષમાર્ગને હું કહીશ.

આચાર્યદેવ પોતે સીમંધર પરમાત્મા પાસે ગયા હતા ને ત્યાં કેવળી-શ્રુતકેવળીઓ પાસેથી સીધું સાંભળ્યું હતું, તેથી કહે છે કે કેવળી-શ્રુતકેવળી ભગવંતોએ કહેલું નિયમસાર હું કહીશ.

શ્રી સીમંધર ભગવાન અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં મનુષ્યદેહે તીર્થંકરપાણે સમવશરાણમાં બિરાજે છે, ત્યાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સદેહે ગયા હતા ને ત્યાં આઠ દિવસ રહ્યા હતા. જે સીમંધર ભગવાન પાસે કુંદકુંદાચાર્યદેવ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં (લગભગ સં. ૪૮માં) ગયા હતા તે જ સીમંધર ભગવાન અત્યારે બિરાજી રહ્યા છે. કુંદકુંદ ભગવાન મહાન સંત હતા, અધ્યાત્મમાં મસ્ત હતા, અંતર અનુભવમાં ઝૂલતા હતા, તે મહાવિદેહમાં ગયા હતા, એ વાત પરમ સત્ય છે. મહાવિદેહ નામનું એક ક્ષેત્ર છે, તે આ ભરતક્ષેત્રથી ઘણું દૂર છે. જેમ ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીર ભગવાન સુધીના ૨૪ તીર્થંકરો આ ભરતક્ષેત્રે થઈ ગયા, તેમ મહાવિદેહમાં સીમંધર ભગવાન વગેરે વીસ તીર્થંકરો અત્યારે મોજુદ બિરાજે છે. ત્યાં સમવસરાણ છે, કેવળીઓ છે, ગાણધરો છે, સંતો-મુનિઓ છે, ચક્રવર્તી છે, ઈન્દ્રો આવે છે ને મહાન ધર્મકાળ વર્તી રહ્યો છે. સીમંધર પરમાત્મા મુનિસુવ્રત ભગવાનના વખતમાં થયા છે ને હજી લાખો-કરોડો વર્ષ રહેશે, ને આવતી ચોવીસીના સાતમા તીર્થંકરના વખતમાં મોક્ષ પધારશે. એવા ભગવાન પાસે જઈને કુંદકુંદાચાર્યદેવે દિવ્યધ્વનિનું આઠ દિવસ શ્રવાણ કર્યું હતું. આ કલ્પના નથી પણ અસલી વાત છે.

લોકોને ધર્મની ખબર નથી. ધર્મ એવી અપૂર્વ ચીજ છે કે જે એક સેકંડ પણ ધર્મ કરે તો અનંત સંસારનો નાશ થઈ જાય. સર્વજ્ઞ ભગવાન પાસેથી સીધું સાંભળેલું ને પોતે અંતરમાં અનુભવેલું ચૈતન્યનું સ્વરૂપ આચાર્યદેવ આ નિયમસારમાં કહે છે.

મંગલાચરાણમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હું સર્વજ્ઞને નમું છું. જેમાણે ચૈતન્ય સ્વભાવનું ભાન કરીને રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતી લીધા છે તેવા જિન વીરને હું નમસ્કાર કરું છું; જે રાગને આદરે તેવા જીવોને હું નમતો નથી.

ટીકા : “અહીં ‘જિનં નત્વા’ એ ગાથાથી શાસ્ત્રના આદિમાં અસાધારણ મંગળ કહ્યું છે”. ટીકાકાર મુનિરાજ ગાથાના દરેક પદનું તાત્પર્ય કહે છે.

પહેલાં ‘જિન’નો અર્થ કરે છે.

“અનેક જન્મરૂપ અટવીને પ્રાપ્ત કરાવવાના હેતુભૂત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષાદિકને જે જીતે છે તે ‘જિન’ છે.”

રાગ મારા કલ્યાણને માટે અકિંચિત્કર છે ને નિમિત્ત તો મારામાં તદ્દન અકિંચિત્કર છે, એવું ભાન કરીને ચૈતન્યની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતાના જેરે જેણે રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતી લીધા છે તે જિન છે. અનેક જન્મરૂપી અટવીમાં રખડવાનું કારણ રાગ-દ્વેષ-મોહ છે, ચૈતન્યના ભાન વડે તેને જે જીતે તે ‘જિન’ છે. એવા ‘જિન’ જ સાચા દેવ છે, કલ્યાણમાં નિમિત્ત તરીકે એવા જ દેવ હોય. આવા સર્વજ્ઞદેવ સિવાય જે કુદેવ-કુગુરૂને કલ્યાણમાં નિમિત્ત માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. કુદેવ તો રાગથી લાભ મનાવે છે, એટલે કુદેવને માનનારે રાગ-દ્વેષ-મોહને આદરાણીય માન્યા, તે અનંત જન્મ-મરાણમાં રખડવાનું મૂળ છે.

જે જિનને નમસ્કાર કરે છે તે જીવ રાગ-દ્વેષ-મોહને આદરે નહિ. જેણે ચૈતન્યનું ભાન કરીને સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વમોહને જીતી લીધો છે એવી આઠ વર્ષની બાલિકા પણ શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ ‘જિન’ છે, ને મોટો ત્યાગી દ્રવ્યલિંગી થઈને પણ રાગથી લાભ માનતો હોય તો તે જિન નથી પણ મોહી છે - મિથ્યાદષ્ટિ છે. શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનથી જિનપણું શરૂ થાય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ ચકલાને પણ જિન કહેવાય છે. અહીં તો જેણે પૂર્ણ રાગ-દ્વેષ-મોહને જીત્યા છે એવા પૂર્ણ જિનની વાત છે. જ્યાં આત્મભાન થયું ત્યાં ચૈતન્યની હૂંડી સ્વીકારાઈ ગઈ, હવે ચૈતન્યમાં ઠરતાં અલ્પકાળ લાગશે. સાધકદશામાં પૂજા-ભક્તિ-સ્વાધ્યાય વગેરેનો રાગ હોય પણ તે કલ્યાણનું કારણ નથી - એમ ધર્મી જાણે છે. ‘જિને’ સમસ્ત રાગ-દ્વેષને જીતી લીધા છે ને તેને નમસ્કાર કરનાર જીવ પણ રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતવાના માર્ગે છે. રાગ-દ્વેષ-મોહને જે આદરવા જેવા માને તેણે જિનને નમસ્કાર કર્યા નથી. બધા તીર્થંકરો જિન અને વીર છે, પણ અહીં વર્તમાન શાસનના નાયક તરીકે શ્રી વર્ધમાન ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા છે.

“‘વીર’ એટલે વિકાંત (-પરાક્રમી); વીરતા ફોરવે, શૌર્ય ફોરવે, વિક્રમ (પરાક્રમ) ફોરવે, કર્મશત્રુઓ પર વિજય મેળવે, તે ‘વીર’ છે.”

પોતાનો ધ્રુવ ચૈતન્ય સ્વભાવ તે પરમ તત્ત્વ છે, તેની પ્રતીતિ કરીને ઠરવું તે જ સાચું પરાક્રમ છે. સ્વભાવની અસ્તિની પ્રતીતિ ને વિકારની નાસ્તિની પ્રતીતિ તે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ પરાક્રમ છે. સમ્યગ્દર્શનનું એવું પરાક્રમ છે કે કોઈ પણ નિમિત્તને, રાગને કે અધૂરાશને પોતામાં અસ્તિપણે માનતું નથી, ધ્રુવ પરિપૂર્ણ ચૈતન્યતત્ત્વને જ તે પ્રતીતમાં લ્યે છે. ચૈતન્યસ્વભાવમાં વીર્યને - પરાક્રમને ફોરવે તે જ સાચો વીર છે. રાગમાં ધર્મ માને તે વીર નથી, તેને ચૈતન્યનું પરાક્રમ પ્રગટ્યું નથી. ચૈતન્યના પરાક્રમ વડે કર્મશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવે તે વીર છે. ખરેખર જડ કર્મને જીતવા નથી, ને રાગને પણ જીતવો નથી, અંતરમાં ચૈતન્યનું પરાક્રમ વાળીને એકાગ્ર થયો ત્યાં રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી ને કર્મો ટળી જાય છે, એટલે કર્મ ઉપર વિજય મેળવ્યો એમ નિમિત્તથી કહેવાય છે. ખરેખર તો નિમિત્તમાં જીવનું પરાક્રમ નથી, કેમ કે નિમિત્ત તો જીવને અહ્યું જ નથી. નિમિત્ત પર છે, પોતામાં

પરનો અત્યંત અભાવ છે. ને રાગનો પણ આત્માના મૂળ સ્વભાવમાં અત્યંત અભાવ છે. રાગને અને આત્માના સ્વભાવને અનંતો અભાવ છે, તો પછી નિમિત્ત તો ક્યાંય રહ્યું ? નિમિત્તો આત્માને કાંઈ કરે એમ માને તે જીવ વીતરાગની પરંપરાથી બહાર છે.

શ્રી મહાવીર પરમાત્મા સમસ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતનાર એવા જિન છે, અને ચૈતન્યના પરાક્રમ વડે કર્મના વિજેતા એવા વીર છે, તેઓ શ્રી વર્ધમાન, શ્રી સન્મતિનાથ, શ્રી અતિવીર અને શ્રી મહાવીર એ નામોથી યુક્ત છે.

તે મહાવીર ભગવાન જ પરમેશ્વર છે. પરમ ઐશ્વર્ય એટલે કેવળજ્ઞાનાદિને પામેલા છે તેથી જ તે પરમેશ્વર છે. એ સિવાય જગતનો કર્તા-હર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી. આ મહાવીર પરમાત્મા જ દેવાધિદેવ છે, ઈન્દ્ર વગેરે અને ગાગધરદેવો તેમના પણ દેવ મહાવીર ભગવાન છે, તેથી તેઓ દેવાધિદેવ છે.

આવા સર્વજ્ઞ મહાવીર પરમાત્મા છેદ્યા તીર્થનાથ છે. તીર્થ એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જે પોતાના આત્માનું ભાન કરીને તરવાનો ઉપાય પોતામાં પ્રગટ કરે તે તીર્થ છે, ને તેના ‘નાથ’ મહાવીર ભગવાન છે. પોતે પોતામાં તરવાનો ઉપાય પ્રગટ કરે તો નિમિત્ત તરીકે ભગવાનને તીર્થનાથ કહેવાય છે.

ને ભગવાન સકળ નિર્મળ એવા કેવળજ્ઞાન-દર્શનથી સંયુક્ત છે. કેવળજ્ઞાન-દર્શન કેવા છે ? - કે જે ત્રાણ ભુવનના, સચરાચર, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી કહેવામાં આવતાં સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવા-દેખવામાં સમર્થ છે.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી સમસ્ત પદાર્થોનું કથન થાય છે. ધર્મ શું છે ? દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે પર્યાય છે ? તેનું પણ ભાન ન હોય અને કહે કે અમે ધર્મ કરીએ છીએ ! ધર્મ તો કોણ જાણે ક્યાં રહેતો હશે ? શરીરમાં રહેતો હશે કે આત્મામાં ? ધર્મ તે નવો થાય છે એટલે તે દ્રવ્ય કે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે. જેની જે પર્યાય હોય તેનાથી જ તે પર્યાય થાય છે, કોઈની પર્યાય પરને લીધે થતી નથી. ધર્મ તે આત્માની નિર્દોષ શુદ્ધ પર્યાય છે, તે આત્માના આધારે થાય છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે, ગુણો ત્રિકાળ છે ને પર્યાય ક્ષણ પૂરતી છે, તે પર્યાય નવી થાય છે. ધર્મ તે પણ પર્યાય છે. જગતમાં છ પ્રકારના દ્રવ્યો છે, તેમાં જીવ અને પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો તો અચર છે એટલે કે સ્થિર છે, ને જીવ-પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો સચરાચર છે; તેમાં જીવનો સ્વભાવ તો સ્થિર રહેવાનો છે, પણ હલન-ચલનની તેની પર્યાયની યોગ્યતા છે. આવા છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સહિત છે.

આ શરીરના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વતંત્ર છે ને આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વતંત્ર છે. આત્મા પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયથી જાણે છે, આંખથી જાણતો નથી. શરીરમાં કાંઈ ક્યાંય કાણાં નથી કે તે કાણાંમાંથી આત્મા જુએ ! જેમ વજ્રની આખી ભીંત હોય તેવું આ શરીર છિદ્ર વગરનું છે, તેમાં

ક્યાંય છિદ્ર નથી, અંદર ચૈતન્યપિંડ ભિન્ન છે, તે ચૈતન્યપિંડ પોતે જાણવાના સ્વભાવથી જાણે છે. ધ્રુવ ચૈતન્યપિંડ છે તેની પર્યાયથી જાણવાનું કાર્ય થાય છે, પણ અજ્ઞાનીને ભ્રમ છે કે જાણે આંખથી દેખાતું હોય ! જેમ મકાનમાંથી બારી દ્વારા બહાર જોવાય, તેમ કાંઈ આ શરીરમાં આંખની બારી નથી. શરીરમાં આંખના કાણાંમાંથી આત્મા જોવાનું કામ કરે છે - એમ નથી. શરીરની રચના તો છિદ્ર રહિત છે; ચૈતન્ય પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે. તેના ધ્રુવ પિંડમાં જ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપી છિદ્ર પડ્યું; તે છિદ્ર દ્વારા આત્મા જાણે છે. છિદ્ર એટલે પર્યાય. છ એ પદાર્થો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવાળા છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન જગતના બધા પદાર્થોને જાણવા-દેખવામાં સમર્થ છે, પણ કાંઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી. તેમ બધાય આત્માઓનો સ્વભાવ જગતને જાણવા-દેખવાનો છે, પણ ક્યાંય ફેરફાર કરી દે એવી કોઈ આત્માની તાકાત નથી. કોઈ જીવને મોક્ષ પમાડી દે એવી તાકાત ભગવાનની નથી. ભગવાન તો જેમ હોય તેમ જાણે કે “ આ જીવ આ ભવે મુક્તિ પામશે, આ જીવ એક ભવે મોક્ષ પામશે” -એમ ભગવાન જાણે, પણ કોઈનો કાળ આધોપાધો કરીને મોક્ષમાં લઈ જાય એવા ભગવાન નથી. ભગવાન તો નિમિત્ત છે, નિમિત્ત શું કરે ! ગુરુ ઉપદેશ આપે પણ સમજે તેને નિમિત્ત કહેવાય ને ? પોતે ન સમજે તો ગુરુ શું કરે ? પોતે સમજ્યા પછી ચૈતન્યનો મહિમા રાખીને વિકલ્પ ઊઠતાં દેવ-ગુરુના બહુમાનનો અને વિનયનો ભાવ આવે, પણ તે પરને કારણે આવ્યો નથી; ને નિમિત્ત મારું કલ્યાણ કરી દેશે એવી માન્યતા પણ નથી.

આમ દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે - એમ કેવળજ્ઞાનથી ભગવાન જાણે છે. આવા સર્વજ્ઞને ઓળખીને તેને નમસ્કાર કરે તેને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ થાય. અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે આવ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા વર્ધમાન જિનેન્દ્રને પ્રણમીને હું નિયમસાર કહીશ.

ભાદરવા વદ ૩, મંગળવાર, ૧૮-૯-૫૧.

કુંદકુંદ આચાર્યદેવ કહે છે કે ‘ હું ભગવાનને નમસ્કાર કરીને કહું છું....’ શું કહું છું ? નિયમસાર કહું છું.

‘નિયમસાર’નો અર્થ શું ? ‘નિયમ’ શબ્દ પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર માટે છે. આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગરૂપ નિયમ છે. જેને મોક્ષમાં જવું હોય તેણે આવો નિયમ લેવો. લોકો કહે છે કે કાંઈક નિયમ બતાવો ! અહીં ‘નિયમ’ બતાવ્યો છે કે શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ નિયમ છે. આમાં ભગવાનના દર્શન કરવાનો નિયમ આવી જાય છે. - ક્યા ભગવાન? પોતાના ચૈતન્ય પરમેશ્વર ભગવાનના દર્શન કરવા તે સમ્યગ્દર્શન છે. -ચૈતન્ય સ્વભાવનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્ર જોણે કર્યું તેણે ‘નિયમ’ લીધો. બહારમાં ભગવાનના દર્શનનો ભાવ તે શુભભાવ છે, તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો નિયમ નથી. આ તો અંતરનો નિયમ છે કે “સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:”. આત્માનો નિયમ લેવો જોઈએ કે મારે મારા આત્માને વિકારવાળો

ન માનવો, મારે વિકાર ન ખપે, ને જ્ઞાન-આનંદમય આત્મા ખપે. -આવો નિયમ તે મોક્ષનો માર્ગ છે. નિયમ એટલે રત્નત્રય. આત્મા જ્ઞાન-આનંદમય છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં રમાણતા કરવી તેનું નામ નિયમ છે, તે 'નિયમ'થી મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

નિયમ એટલે રત્નત્રય અને 'નિયમ' સાથે 'સાર' શબ્દ કહીને 'શુદ્ધ રત્નત્રય'નું સ્વરૂપ કહ્યું છે. શુદ્ધ રત્નત્રય એટલે રાગરહિત નિર્વિકલ્પ રત્નત્રય; દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કે પંચમહાવ્રતના શુભભાવ તે અશુદ્ધ રત્નત્રય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યની શ્રદ્ધા, તેનું જ્ઞાન ને તેમાં રમાણતા થવી તે શુદ્ધ રત્નત્રય છે. શુદ્ધ રત્નત્રય કહો કે નિશ્ચય રત્નત્રય કહો; વચ્ચે જે વ્યવહાર રત્નત્રય આવે તે મલિન રાગભાવ છે, અશુદ્ધ રત્નત્રય છે. શુભ રાગ છે તે ખરેખર રત્નત્રય નથી પણ ઉપચારથી તેને રત્નત્રય કહેવાય છે. તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. 'શુદ્ધ રત્નત્રય' એમ કહીને અહીં નિશ્ચય રત્નત્રય બતાવ્યા છે. તે જ ખરો મોક્ષમાર્ગ છે. શુભ રાગને વ્યવહાર રત્નત્રય કહ્યા, પણ તે ખરેખર રત્નત્રય નથી, તે મોક્ષનું કારણ નથી. જેમ નરકનું નામ 'રત્નપ્રભા' આપ્યું, તેમ વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને રત્નત્રય કહ્યા, પણ તે તો અભવ્ય પણ કરે છે, તે કાંઈ ખરા રત્નત્રય નથી. 'નિયમસાર' એટલે શુદ્ધ રત્નત્રય; તે સિવાય શુભ રાગ તે નિયમનો સાર નથી. વચ્ચે શુભ રાગનું વાર્ણન આવે તે જાણવા પૂરતું છે, પણ આદરાણીય તો શુદ્ધ રત્નત્રય જ છે. એ રીતે 'નિયમસાર'નો અર્થ કર્યો છે.

આ નિયમસાર કેવું છે ?

-કે કેવળીઓ અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું છે. ઠેઠ સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવાન સાથે સંધિ કરીને કહ્યું કે કેવળી ભગવાને અને શ્રુતકેવળી ભગવાને કહેલું નિયમસાર હું કહીશ. કેવળીઓ તો સકલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ધરનારા છે, એવા કેવળીએ આ શુદ્ધ રત્નત્રયને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે.

શ્રુતકેવળીઓ તો સકલ દ્રવ્યશ્રુતના ધરનારા છે, તેવા કેવળી અને શ્રુતકેવળીઓએ જે કહ્યું ને પોતે જે અનુભવ્યું તે જ આચાર્યદેવે કહ્યું છે.

વળી આ નિયમસાર કેવું છે ?

-કે સકલ ભવ્ય જીવોના સમૂહને હિતકારી છે. જે પાત્ર જીવો છે તે બધાયને આ નિયમસાર હિતકારી છે. આ નિયમસાર એટલે કે શુદ્ધ રત્નત્રય તે જ સર્વ જીવોને હિતકારી છે, વ્યવહાર રત્નત્રય તે ખરેખર જીવને હિતકર નથી. રાગ તો બંધનું કારણ છે, તે હિતકર નથી. નિયમસાર કહેલું શુદ્ધ રત્નત્રયનું સ્વરૂપ જ સર્વે ભવ્ય જીવોને હિતકારી છે; આવું નિયમસાર પરમાગમ છે, ઠેઠ ભગવાનની વાણીની પરંપરાથી પ્રવર્તી રહ્યું છે; ભાવલિંગી નિર્ગ્રંથ સંતોએ પરંપરાએ ઝીલેલું છે. આવું નિયમસાર હું કહું છું.

આમ વિશિષ્ટ ઈષ્ટદેવતા શ્રી સર્વજ્ઞ પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવગુરુએ નિયમસાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

આ પ્રમાણે પહેલી ગાથાના સર્વ પદોનું તાત્પર્ય કહ્યું. મૂળ સૂત્રના પદોમાં જે રહસ્ય હતું તે ટીકામાં ખૂલ્યું કર્યું.

હવે પહેલી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:

શ્લોક ૮

(માલિની)

જયતિ જગતિ વીર: શુદ્ધભાવાસ્તમાર:

ત્રિભુવનજનપૂજ્ય: પૂર્ણબોધૈકરાજ્ય: |

નતદિવિજસમાજ: પ્રાસ્તજન્મદુર્ભીજ:

સમવસૃતિનિવાસ: કેવલશ્રીનિવાસ: || ૮ ||

શ્લોકાર્થ :- શુદ્ધભાવ વડે મારનો (કામનો) જોગે નાશ કર્યો છે, ત્રણ ભુવનના જનોને જે પૂજ્ય છે, પૂર્ણ જ્ઞાન જેનું એક રાજ્ય છે, દેવોનો સમાજ જેને નમે છે, જન્મવૃક્ષનું બીજ જેણે નષ્ટ કર્યું છે, સમવસરાગમાં જેનો નિવાસ છે અને કેવળશ્રી (-કેવળજ્ઞાન-દર્શનરૂપી લક્ષ્મી) જેનામાં વસે છે, તે વીર જગતમાં જ્યવંત વર્તે છે. || ૮ ||

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જગતમાં જ્યવંત વર્તે છે. કેવા છે તે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ? જેમાણે આત્માના શુદ્ધભાવ વડે મારનો નાશ કર્યો છે. માર એટલે કામદેવ, હિંસા અથવા મરણ, તે ત્રણેનો સર્વજ્ઞદેવે આત્માની પવિત્રતા વડે નાશ કર્યો છે.

વળી તે ભગવાન મહાવીર સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ત્રણ ભુવનને પૂજ્ય છે. અજ્ઞાનીઓ ન માને તેની ગણતરી નથી. ત્રણ ભુવનમાં જે મોટા ઈન્દ્રો-ચક્રવર્તીઓ વગેરે છે તે બધાય સર્વજ્ઞદેવને માને છે. હે નાથ ! આપને જે ઓળખે તેને જ આપ પૂજ્ય છો. જે આપને ન ઓળખે તેની અહીં ગણતરી નથી, પોતાને પૂજ્ય છે, માટે ત્રણ લોકને પૂજ્ય છે એમ કહે છે.

વળી સર્વજ્ઞદેવને ત્રણ લોકનું રાજ્ય છે. તેમના જ્ઞાનસામ્રાજ્યમાં ત્રણ લોક આવી જાય છે. પૂર્ણ જ્ઞાનમાં શું ન જાણાય ? લોકાલોક જાણાય છે.

ને સર્વજ્ઞ ભગવાનને સ્વર્ગના દેવોના ટોળેટોળાં નમે છે. મનુષ્યો તો નમે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પણ સ્વર્ગના દેવો અને ઈન્દ્રો પણ ભગવાનના ચરણે નમે છે. પોતાને સ્વર્ગની ઋદ્ધિ મળી છતાં તેનો આદર ન કરતાં ભગવાનનો આદર કરે છે કે હે નાથ ! સાચી કેવળજ્ઞાનની ઋદ્ધિ તો આપ પામ્યા છો. આ પુણ્યની ઋદ્ધિ અમારે આદરાણીય નથી, આદરાણીય તો આ કેવળજ્ઞાનની ઋદ્ધિ છે. હે પ્રભો ! આપની કેવળજ્ઞાનની ઋદ્ધિ ઉપર અમે ફીદા છીએ. આ બહારની સ્વર્ગાદિની ઋદ્ધિ

તો જડ છે, તેના સ્વામી અમે નથી, અમે તો ચૈતન્યની ઋદ્ધિના સ્વામી છીએ; જે ઋદ્ધિ આપને પ્રગટી તે ઋદ્ધિ અમને હો - એવી ભાવનાથી હે નાથ ! આપને દેવો નમસ્કાર કરે છે.

મહાવીર ભગવાને જન્મવૃક્ષના બીજનો નાશ કર્યો છે ને સમવસરાગમાં બિરાજે છે. આ ટીકા લખાઈ છે ત્યારે મહાવીર ભગવાન મોક્ષમાં પધાર્યા છે, છતાં જાગે કે પોતાની સમક્ષ જ મહાવીર પરમાત્મા બિરાજી રહ્યા હોય એમ લક્ષમાં લઈને કહે છે કે ભગવાન સમવસરાગમાં બિરાજે છે ને ઈન્દ્રો આવીને નમે છે. ભગવાનની દિવ્યધ્વનિનો ધોધ નીકળ્યો તેમાં જે કહેવાયું તેમાંથી હું કહીશ. સર્વજ્ઞની વાણીની પરંપરા અમારી પાસે આવી ને અમને તેનો ભાવ સમજાયો, તેથી “ભગવાન અત્યારે પાણ જાગે સમવસરાગમાં બિરાજતાં હોય ને દિવ્યધ્વનિ છૂટતી હોય” એમ આચાર્યદેવ કહે છે. જેમ જન્મદિવસે કહે છે કે “ આજે મારો જન્મદિવસ છે” એમ કહીને તે જન્મપ્રસંગને તાજે બનાવે છે, તેમ અહીં પોતાના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞને તાજ કરીને આચાર્યદેવ કહે છે કે હે નાથ! આપ સમવસરાગમાં અમારી સમીપે જ બિરાજી રહ્યા છો, આપના દિવ્યધ્વનિની પરંપરા અમને મળી માટે આપ જ અમારી સમક્ષ બિરાજતાં હો એવું અમને લાગે છે. એમ કહીને આચાર્યદેવે ભગવાનને પોતાના ભાવમાં ઉતાર્યા છે.

ભગવાન સર્વજ્ઞદેવના આત્મામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપી લક્ષ્મીનો વાસ છે. આવી લક્ષ્મી જ અમારે આદરણીય છે. આત્મામાં જડની લક્ષ્મી વસતી નથી. ભગવાન સમવસરાગમાં વસે છે, ને ભગવાનમાં કેવળજ્ઞાનલક્ષ્મી વસે છે. જગતની જડ લક્ષ્મીની પ્રીતિ છોડાવીને જ્ઞાનલક્ષ્મીની પ્રીતિ કરાવવા માટે કેવળજ્ઞાનને લક્ષ્મીની ઉપમા આપી, આવા ભગવાન મહાવીર જગતમાં જ્યવંત વર્તે છે. અમારું જ્ઞાન જ્યવંત વર્તે છે. માટે ભગવાન પાણ જ્યવંત વર્તે છે એમ કહ્યું. ભગવાનના શાસ્ત્ર છે તેનો ભાવ પોતામાં જ્યવંત વર્તે છે તેથી જાગે ભગવાન જ અમારી સામે સમવસરાગમાં બિરાજતા જ્યવંત વર્તે છે એવો આનંદ થાય છે.

એ રીતે “ભગવાન જ્યવંત વર્તે છે” એમ કહીને માંગણિક કર્યું.

હવે બીજી ગાથામાં મોક્ષમાર્ગ અને તેના ફળનું કથન કરે છે.

ગાથા ૨

મર્ગો મર્ગફલંતિ ય દુવિહં જિણસાસણે સમક્ષવાદં ।

મર્ગો મોક્ષવવાઓ તસ્સ ફલં હોઈ ણિવ્વાણં ॥ ૨ ॥

છે માર્ગનું ને માર્ગફળનું કથન જિનવરશાસને;

ત્યાં માર્ગ મોક્ષોપાય છે ને માર્ગફળ નિર્વાણ છે. ૨.

અર્થ : માર્ગ અને માર્ગફળ એમ બે પ્રકારનું જિનશાસનમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે; માર્ગ મોક્ષોપાય છે અને તેનું ફળ નિર્વાણ છે.

માર્ગ એટલે મોક્ષનો પંથ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષનો માર્ગ છે. માર્ગ તે આત્માની નિર્મળ વીતરાગી સાધકદશા છે. ને પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ તે માર્ગનું ફળ છે. સ્વર્ગ મળે તે મોક્ષમાર્ગનું ખરું ફળ નથી, તે તો રાગનું ફળ છે. જેમ કોઈ નગરમાં જવાની સડક હોય તેમ મોક્ષનગરની સડક કઈ ? કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે માર્ગ છે તે મોક્ષનગરની સડક છે. ને મોક્ષદશા પ્રગટે તે માર્ગનું ફળ છે. એ બંનેનું કથન જિનશાસનમાં કરવામાં આવ્યું છે. જિનશાસન સિવાય બીજે ક્યાંય માર્ગનું કે માર્ગના ફળનું યથાર્થ કથન ન હોય.

મોક્ષનો ઉપાય તે માર્ગ; ને નિર્વાણ-સિદ્ધપદ તે માર્ગનું ફળ છે. પહેલાં માર્ગ શું તે નક્કી કરવું જોઈએ. માર્ગનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞના શાસન સિવાય બીજે યથાર્થ હોય નહિ.

“ આ મોક્ષમાર્ગ અને તેના ફળના સ્વરૂપ નિરૂપણની સૂચના (-તે બંનેના સ્વરૂપના નિરૂપણની પ્રસ્તાવના) છે.” તે હવે કહેવાશે -

ભાદરવા વદ ૪, બુધવાર, ૧૯-૯-૫૧.

પહેલી ગાથામાં આચાર્યદેવે નિયમસાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. નિયમ એટલે રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને સાર એટલે શુદ્ધતા; શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ તે નિયમસાર છે. મોક્ષમાર્ગ શું અને તેનું ફળ શું તેનું આ બીજી ગાથામાં વર્ણન છે.

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષનગરમાં જવા માટેની સડક શુદ્ધ રત્નત્રય છે. અનંત શક્તિનો પિંડ આત્મા છે તેના આશ્રયે થયેલી રાગરહિત પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમાણતા તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. વચ્ચે વ્યવહાર રત્નત્રયનો શુભ વિકલ્પ આવે તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી પાણ બંધમાર્ગ છે. મોક્ષનો માર્ગ તો નિરપેક્ષ છે, રાગમાં પરનું અવલંબન છે, તે મોક્ષમાર્ગ નથી.

આત્માની પૂર્ણ સહજનંદદશા પ્રગટ કરવાને માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ માર્ગ છે. રત્નત્રય વગર મોક્ષફળ મળે નહિ, માટે શુદ્ધ રત્નત્રય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. અને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના વિશાળ કપાળમાં શોભા અલંકારરૂપ તિલકપાણું તે મોક્ષમાર્ગનું ફળ છે. મોક્ષરૂપી સ્ત્રીને વરવું તે માર્ગફળ છે. મોક્ષમાર્ગને રત્નની ઉપમા છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે રત્નત્રય છે. ને મોક્ષને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. મોક્ષમાર્ગ પાણ રાગરહિત છે. ને તેનું ફળ તે પૂર્ણ આનંદમય મોક્ષદશા છે. આ પ્રમાણે માર્ગ અને માર્ગફળ - એમ બે પ્રકારનું કથન વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવના શાસનમાં છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને તો આવા મોક્ષમાર્ગ વડે મોક્ષદશા પ્રાપ્ત કરી છે. ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે થયેલાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા તે માર્ગ છે, ને પૂર્ણ મોક્ષદશા તે માર્ગફળ છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનમાં સમ્યગ્જ્ઞાનીનું જ નિમિત્ત હોય, બીજું મિથ્યા નિમિત્ત ન હોય, છતાં તે નિમિત્ત તરફના વલાણનો શુભ રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. નિમિત્ત તરફના વલાણને છોડીને સ્વભાવના આશ્રયે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કરે તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આવી ગુરુઓની આજ્ઞા છે. એટલે આવા વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરવા તે જ ગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન છે. રાગમાં મોક્ષમાર્ગ માને તો તેણે વીતરાગની આજ્ઞા માની નથી.

વીતરાગ શાસનની આજ્ઞા તો એવી છે કે આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો શુભ રાગ થાય તે મોક્ષનો માર્ગ નથી. છતાં સમ્યગ્જ્ઞાન પામવામાં નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર જ હોય. અજ્ઞાનીની વાણીથી સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ જાય એમ બને નહિ. ને જ્ઞાની ગુરુ મળ્યા વિના એકલા શાસ્ત્રથી પાણ સમ્યગ્જ્ઞાન પામી જાય એમ ન બને, જ્ઞાનીની જ દેશના નિમિત્ત તરીકે મળવી જોઈએ. પાણ તે તો વ્યવહારમાં જાય છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફના વલાણમાં ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો નિજ પરમાત્મતત્ત્વની નિરપેક્ષ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ છે. આવો માર્ગ પ્રગટ કરવો તે વીતરાગની આજ્ઞા છે. ચાર જ્ઞાનના ધરનારા ગણધરાદિ સંતોએ તો આવા માર્ગ અને માર્ગફળ બતાવ્યા છે. રાગને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો નથી.

“નિજ પરમાત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક માર્ગ પરમ નિરપેક્ષ હોવાથી મોક્ષનો ઉપાય છે અને તે શુદ્ધ રત્નત્રયનું ફળ સ્વાત્મોપલબ્ધિ (-નિજ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ) છે.”

નિજ પરમાત્મતત્ત્વની સમ્યક્શ્રદ્ધા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. બીજા પરમાત્માની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર શ્રદ્ધા છે, રાગ છે. પોતાના પરમાત્મતત્ત્વની સમ્યક્શ્રદ્ધા તે પરમ નિરપેક્ષ છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. પરમ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાયક સ્વભાવ પરમાનંદની મૂર્તિ એવા પોતાના આત્માની સમ્યક્શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર છે, અહીં પરમાર્થ કથનમાં તે વ્યવહારની વાત ગૌણ છે.

નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે વ્યવહારજ્ઞાન છે; ચૈતન્યસ્વભાવની સન્મુખ થઈને નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થયું તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. શબ્દમાં કાંઈ જ્ઞાન નથી. અને શબ્દ તરફનું જ્ઞાન તે પાણ વ્યવહારમાં જાય છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વમાં જ જ્ઞાનની પૂર્ણ શક્તિ ભરી છે. તેના જ આશ્રયે જ્ઞાન પ્રગટે છે. તે જ્ઞાન નિમિત્તમાંથી, રાગમાંથી કે પર્યાયમાંથી આવતું નથી પાણ ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી જ તે જ્ઞાન પ્રગટે છે. એવું જ્ઞાન તે મોક્ષમાર્ગ છે

ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વ કદી ઢંકાયેલું છે જ નહિ, ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વ તો સદા પ્રગટ જ છે. તેની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટે છે. કોઈ જડ વસ્તુએ જ્ઞાનને રોક્યું નથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે : આઠ વર્ષ પહેલાં કેવળજ્ઞાન કેમ નથી થતું ? -શું કોઈ આવરણ નડે છે ? -તો કહે છે કે ના. -કોઈ કોઈને નડતું નથી, પાણ તે આત્માના જ્ઞાનની પર્યાયમાં જ તેની લાયકાત છે. અંતરના જ્ઞાનમાં એકાગ્રતા નથી માટે જ્ઞાનનો વિકાસ અટક્યો છે, કોઈ આવરણને કારણે જ્ઞાન અટક્યું નથી. ધ્રુવ સ્વભાવ ત્રિકાળ છે તેનું આલંબન લ્યે તેટલો જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. આવા ધ્રુવ તત્ત્વના અવલંબને જે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ્યા તે મોક્ષમાર્ગ છે, તે જ નિયમસાર છે.

અંતરમાં મોક્ષમાર્ગની જે રીત છે તે રીત ખ્યાલમાં ન આવે ને બહાર ભમ્યા કરે તો તેથી કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ. મોક્ષમાર્ગ પોતાના પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વ કોને કહેવું ? બીજા પરમાત્મા થયા તેની વાત જ નથી, કેમ કે તેમના લક્ષે તો રાગ થાય છે, પોતાની પર્યાય ઉઘડી તે પર્યાય પાણ પરમાત્મતત્ત્વ નથી. પાણ જે ત્રિકાળી સ્વભાવ છે તે જ પરમાત્મતત્ત્વ છે તેનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

અને નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું અનુષ્ઠાન તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. બહારમાં વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાન તે શુભ રાગ છે, તે ખરું ચારિત્ર નથી. પાણ પુણ્ય-પાપની લાગણી વિનાની જે નિજ પરમાત્મતત્ત્વમાં એકાગ્રતારૂપ દશા તે જ સાચું અનુષ્ઠાન છે, ને તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર તે ત્રણેમાં નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ અવલંબન છે. બહારમાં કોઈ પરનું અવલંબન નથી. નિજ પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય કોઈ પાણ પરનું અવલંબન શુદ્ધ રત્નત્રયમાં નથી, તેથી તે રત્નત્રય પરમ નિરપેક્ષ છે; આવા રત્નત્રયને વીતરાગ શાસનમાં ચાર જ્ઞાનના ધારક આચાર્ય વગેરે સંતોએ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે.

આ મોક્ષમાર્ગ પરમ નિરપેક્ષ છે. ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વની જ અપેક્ષા છે, એ સિવાય કોઈ નિમિત્તની, વિકલ્પની કે વ્યવહારની અપેક્ષા શુદ્ધ રત્નત્રયને નથી. અહો ! રત્નત્રય પરમ નિરપેક્ષ છે ! આવા નિરપેક્ષ રત્નત્રય જ મોક્ષનો માર્ગ છે. નિમિત્તથી થાય કે રાગથી થાય -એવી અપેક્ષા મોક્ષમાર્ગને નથી. મોક્ષમાર્ગને પરની અપેક્ષા માને તો તેને અંતરતત્ત્વમાં વલાણ થાય નહિ. અંતરસ્વભાવનો આશ્રય

લીધો તેમાં કોઈ પરની, રાગની કે ભેદની અપેક્ષા નથી. આવો નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ છે. નિમિત્ત કે રાગ હોય તે જ્ઞાન કરવા માટે છે, પણ તેની અપેક્ષાથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ખીલશે - એવી અપેક્ષા મોક્ષમાર્ગને નથી.

શુદ્ધ રત્નત્રય અર્થાત્ નિજ પરમાત્મતત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, તેનું સમ્યક્જ્ઞાન અને તેનું સમ્યક્ આચરણ પરની તેમ જ ભેદોની લેશ પણ અપેક્ષા રહિત હોવાથી તે શુદ્ધ રત્નત્રય મોક્ષનો ઉપાય છે; તે શુદ્ધ રત્નત્રયનું ઈળ શુદ્ધ આત્માની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ અર્થાત્ મોક્ષ છે.

જેને સ્વની અપેક્ષા છે ને પરની અપેક્ષા નથી, એવો મોક્ષમાર્ગ છે. રાગની સાપેક્ષતાથી મોક્ષમાર્ગ વર્તતો નથી પણ રાગના અભાવથી ને ધ્રુવ ચૈતન્ય પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયથી જ મોક્ષમાર્ગ વર્તે છે.

શુદ્ધ રત્નત્રયને અશુદ્ધતાની અપેક્ષા નથી; વ્યવહાર રત્નત્રય છે માટે નિશ્ચય રત્નત્રય છે એવી વ્યવહારની અપેક્ષા મોક્ષમાર્ગને નથી. નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગમાં પરની કે ભેદની અપેક્ષા નથી. પહેલાં ભેદ કે રાગ આવે પણ તે મોક્ષમાર્ગનું કારણ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો રાગની અપેક્ષાથી રહિત છે.

નિરાલંબી મુક્તિમાર્ગ છે, એકલા સ્વભાવના અવલંબને મોક્ષમાર્ગ છે. પરમ નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ છે. કોઈ કહે : શું મોક્ષમાર્ગમાં વ્યવહાર નથી ? તો કહે છે કે : વ્યવહારમાં વ્યવહાર છે, પણ નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગમાં તે વ્યવહાર નથી. પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ્યાં તેમાં વ્યવહારની અપેક્ષા નથી. શુભ રાગ હોય ભલે પણ મોક્ષમાર્ગ તેના આશ્રયે નથી. જ્ઞાની ગુરુ નિમિત્ત હોય પણ તેના આશ્રયે સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન તો નિજ પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે જ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કોઈ પરના આશ્રયે પ્રગટે એવું તેનું સ્વરૂપ જ નથી. નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ એકલા સ્વભાવના જ આશ્રયે છે. જ્ઞાની ગુરુ પણ એમ બતાવે છે કે તું તારા સ્વભાવની સન્મુખ થા તો તને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટશે, નિમિત્તની સામે જોતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નહિ થાય. આમ નિરપેક્ષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નિરપેક્ષ છે એમ સમજીને નિજ પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરે ત્યારે ગુરુના નિમિત્તની અપેક્ષા વ્યવહારે લાગુ પડે છે. પણ મોક્ષમાર્ગ તો નિરપેક્ષ વીતરાગી છે. અંતરમાં અભેદતા થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ભેદ પાડીને વિકલ્પ થાય તે મોક્ષમાર્ગ નથી. શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક માર્ગ “પરમ નિરપેક્ષ” છે - આવો સંતોનો ઉપદેશ છે. સમ્યગ્દર્શન પણ પરમ નિરપેક્ષ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન પણ પરમ નિરપેક્ષ છે, ને સમ્યક્ચારિત્ર પણ પરમ નિરપેક્ષ છે. આવા પરમ નિરપેક્ષ રત્નત્રય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે એવો ધર્મવજ્ર ગાણધરોનો ઉપદેશ છે. મારા આત્માને માટે બધાંય પરદ્રવ્યો અભાવ સ્વરૂપ છે, તેમનું અવલંબન મારે નથી. મારો ધ્રુવ પરમાત્મસ્વભાવ જ મારા રત્નત્રયનો આશ્રય છે; ક્યાંય પણ પરના આશ્રયે લાભની જેની માન્યતા છે તેણે મોક્ષમાર્ગને નિરપેક્ષ માન્યો નથી. પંચમહાવ્રતાદિની વૃત્તિ ઊઠી તેના અવલંબને મારું ચારિત્ર ખીલશે - એવી જેની માન્યતા છે તેને ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વના અવલંબને મારો મોક્ષમાર્ગ

છે એવી પ્રતીતિ નથી.

સમ્યગ્દર્શનમાં પણ પરની કે વિકલ્પની અપેક્ષા નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ પરની કે વિકલ્પની અપેક્ષા નથી ને સમ્યક્ચારિત્રમાં પણ પરની કે પંચમહાવ્રતના વિકલ્પની અપેક્ષા નથી. આવા નિરપેક્ષ રત્નત્રય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ભવ્ય સમૂહ આવા મોક્ષમાર્ગને જાગીને મોક્ષ પામે તે માટે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. પોતાનો આત્મા પરિપૂર્ણ અનંત શક્તિનો પિંડ છે, તેમાં બીજા કોઈની અપેક્ષા નથી. અભેદ ચૈતન્યની અપેક્ષા છે ને ભેદની અપેક્ષા નથી - સ્વની અપેક્ષા છે અને પરની અપેક્ષા નથી - આવો પરમ નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગી સંતોએ તો આવો વીતરાગી માર્ગ કહ્યો છે. સ્વયંસિદ્ધ ચિદાનંદ પરમતત્ત્વ છે, તેના અવલંબન સિવાય બીજા કોઈની અપેક્ષા મોક્ષમાર્ગને નથી. આવો નિરપેક્ષ વીતરાગી શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ છે.

“અને તે શુદ્ધ રત્નત્રયનું ઈળ સ્વાત્મોપલબ્ધિ(-નિજ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ) છે. પોતાના આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ મુક્તદશા પ્રગટે તેનું નામ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ છે. વચ્ચે દેવપદ મળે તે રાગનું ઈળ છે, તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ નિરપેક્ષ પોતામાં છે ને તેનું ઈળ પણ પોતામાં છે. પોતાનો આત્મા જ ભગવાન થાય તે મોક્ષમાર્ગનું ઈળ છે.

જુઓ ! વીતરાગી સંતોએ કેવો નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે ! આવા નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગને પોતે સાધી રહ્યા છે, ને તે સાધતાં સાધતાં આ રચના થઈ ગઈ છે. સંતોને વહાલામાં વહાલી મુક્તિદશા છે તે જ તેમને પ્રિય છે. તેથી તેને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. જગતને પ્રિય સ્ત્રી છે, તો સંતોને પ્રિય મુક્તિરૂપી સ્ત્રી છે. આવા મહામુનિઓને જે જીવો આરોપ આપે તે તો સ્વચ્છંદી છે. કોઈ કહે કે મુનિ થઈને મોક્ષને સ્ત્રીની ઉપમા કેમ આપી ? તો કહે છે કે સંસારના જીવોને સ્ત્રીની પ્રીતિ છે તે છોડાવીને મોક્ષની પ્રીતિ કરાવવા તેને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. સંસારની પ્રીતિને મોક્ષ તરફ વાળી દીધી છે. સંતો તો નિરપેક્ષ છે.

હવે બીજી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૯

(પૃથ્વી)

ક્ષચિદ્ વ્રજતિ કામિનીરતિસમુત્થસૌર્યં જનઃ

ક્ષચિદ્ દ્રવિણરક્ષણે મતિમિમાં ચ ચક્રે પુનઃ ।

ક્ષચિજ્જિનવરસ્ય માર્ગમુપલભ્ય યઃ પંડિતો

નિજાત્મનિ રતો ભવેદ્ વ્રજતિ મુક્તિમેતાં હિ સઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ :- મનુષ્ય ક્યારેક કામિની પ્રત્યે રતિથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ તરફ ગતિ કરે છે અને વળી

ક્યારેક ધનરક્ષાની બુદ્ધિ કરે છે. જે પંડિત ક્યારેક જિનવરનો માર્ગ પામીને નિજ આત્મામાં રત થાય છે, તે ખરેખર આ મુક્તિને પામે છે. ॥ ૮ ॥

મુનિરાજ કહે છે કે સ્ત્રીઆદિના વિષયોમાં તો જગતના જીવો અનાદિથી રત થઈ રહ્યા છે, તે તો સંસારનું કારણ છે; પણ જિનવરના માર્ગને પામીને જે પોતાના આત્મામાં રત થાય તે ખરા પંડિત છે, ને તે જ મોક્ષને પામે છે.

પંડિત તેને કહેવાય કે જે જીવ જિનવરના નિરપેક્ષ માર્ગને સમજીને પોતાના આત્મામાં રત થાય છે, ને તે જ ખરખર આ મુક્તિને પામે છે. આત્મામાં રત થવાનું કહ્યું તે માર્ગ કહ્યો; ને તેનું ક્ષણ મોક્ષ પામે છે - એમ કહ્યું. એ રીતે મૂળ સૂત્રમાં કહેલાં માર્ગ અને માર્ગક્ષણ એ બન્નેની વાત કળશમાં સમાવી દીધી છે.

ભાદરવા વદ ૫, ગુરુવાર, ૨૦-૯-૫૧.

ગાથા ૩

હવે ત્રીજી ગાથામાં નિયમ સાથે સાર શબ્દ કેમ લગાડ્યો છે તે બતાવે છે.

ણિયમેણ ય જં કજ્જં તં ણિયમં ણાણદંસણચરિત્તં ।

વિવરીયપરિહરત્થં મ્હણિદં ખલુ સારમિદિ વયણં ॥ ૩ ॥

જે નિયમથી કર્તવ્ય એવાં રત્નત્રય તે નિયમ છે;

વિપરીતના પરિહાર અર્થે ‘સાર’ પદ યોજેલ છે. ૩.

અન્વયાર્થ :- નિયમ એટલે નિયમથી (નક્કી) જે કરવા યોગ્ય હોય તે અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર - વિપરીતના પરિહાર અર્થે (-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રથી વિરુદ્ધ ભાવોના ત્યાગ માટે) ખરેખર ‘સાર’ એવું વચન કહ્યું છે.

ટીકા : “અહીં (આ ગાથામાં), ‘નિયમ’ શબ્દને ‘સાર’ શબ્દ કેમ લગાડ્યો છે તેના પ્રતિપાદન દ્વારા સ્વભાવરત્નત્રયનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.”

નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ; કાર્ય છે; ને તેનું કારણ જે ત્રિકાળ ધ્રુવ શુદ્ધ સ્વભાવ છે તે કારણનિયમ છે. તે કારણનિયમ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે તે નિયમસાર છે.

સ્વભાવરત્નત્રય બે પ્રકારના છે : (૧) ત્રિકાળ (૨) વર્તમાન. મૂળસૂત્રમાં કાર્યનિયમની વાત કરી, તેમાંથી ટીકામાં કારણનિયમની વાત પદ્મપ્રભમલધારિદેવે કાઢી છે. જે ત્રિકાળ સ્વભાવરત્નત્રય છે તે કારણરૂપ નિયમ છે; ને જે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે તે કાર્યનિયમ છે. આ અપૂર્વ વાત કેટલાકે તો જિંદગીમાં સાંભળી પણ નહિ હોય !

નિયમ એટલે ચોક્કસપાણે કરવા જેવું કાર્ય; તે રત્નત્રય છે. તેથી રત્નત્રય તે નિયમ છે. તે મોક્ષમાર્ગરૂપ નિયમ છે. અને તેના કારણરૂપ જે ત્રિકાળી સ્વભાવ છે તે કારણરૂપ નિયમ છે. શરીરાદિના કાર્ય તો આત્માના નથી, તેનાથી આત્માને ધર્મ થતો નથી, ને જે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવો થાય તે પણ આત્માનું ખરું કાર્ય નથી, સહજ સ્વભાવના આશ્રયે જે નિર્મળ રત્નત્રય પ્રગટે તે જ આત્માનું નિશ્ચયકાર્ય છે, ને તે જ નિયમ અથવા મોક્ષમાર્ગ છે. તે કાર્ય પ્રગટવાની ભૂમિકા કઈ ? કે સહજ અનંત ચતુષ્ટયમય જે શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના તે રત્નત્રયનું કારણ છે એટલે તે કારણનિયમ છે. આ કારણનિયમ આત્મામાં ત્રિકાળ છે, તેની દૃષ્ટિ કરીને એકાગ્ર થતાં કાર્યનિયમ પ્રગટે છે.

શુદ્ધ જ્ઞાનમય જે ત્રિકાળ સ્વભાવ છે, તેની સાથે સહજ શુદ્ધ ચેતનાપરિણામ પણ ત્રિકાળ છે. અહીં જે શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પરિણામ કહ્યા છે તે ત્રિકાળ છે, ત્રણ પ્રકારની ચેતનામાં જે અંતરના આશ્રયે જ્ઞાનચેતના પ્રગટે છે તે તો કાર્ય છે, ને આ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પરિણામસ્વભાવ અનંતચતુષ્ટયાત્મક ત્રિકાળ છે, કારણરૂપ છે, તેના આશ્રયે કાર્ય પ્રગટે છે.

મોક્ષનું કારણ રત્નત્રય; તે રત્નત્રય નિયમથી કરવા યોગ્ય કાર્ય છે, ને તે રત્નત્રયરૂપી કાર્યનું કારણ સ્વભાવચતુષ્ટયમય સહજચેતના છે, તે કારણનિયમ છે.

“જે સહજ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત, સ્વભાવ-અનંતચતુષ્ટયાત્મક શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાપરિણામ તે નિયમ (-કારણનિયમ) છે.”

આ પરમ પારિણામિકભાવમાં ‘પારિણામિક’ શબ્દ હોવા છતાં તે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પરિણામને સૂચવવા માટે નથી અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય નથી; આ પરમ પારિણામિકભાવ તો ઉત્પાદ-વ્યય નિરપેક્ષ એકરૂપ છે અને દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે.

ભરતક્ષેત્રને વિષે આ નિયમસારની જે ટીકા પદ્મપ્રભમલધારિદેવે કરી છે તેવી ટીકા બીજે ક્યાંય નથી. જંગલમાં વસતા, આત્માના અનુભવમાં બોળી બોળીને આ ટીકા કાઢી છે, તેઓ અપૂર્વ વારસો મૂકી ગયા છે.

નિયમથી કરવા યોગ્ય રત્નત્રય તે કાર્ય છે - એમ મૂળ સૂત્રમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું તેમાંથી ટીકામાં તેના કારણની વાત કરી. રત્નત્રયરૂપી કાર્યનું કારણ કોણ ? કે સહજ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત એવો સહજ અનંતચતુષ્ટયાત્મક શુદ્ધ ચેતનાપરિણામ તે કારણનિયમ છે. આ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે.

પ્ર. : અહીં જે સહજ પરમ પારિણામિકભાવમાં સ્થિત શુદ્ધ ચેતનાપરિણામ કહ્યા છે તે સામાન્ય ધ્રુવ છે ? કે વિશેષ ધ્રુવ છે ?

ઉ. : જેમ સામાન્ય ધ્રુવ ત્રિકાળ છે તેમ તેના સહજ પરિણામ પણ ધ્રુવ છે, ઉત્પાદ-વ્યય વિનાના છે. ત્રિકાળ ધ્રુવ અને તેનું શુદ્ધ વર્તમાન પણ ધ્રુવ; આ બન્ને દ્રવ્યાર્થિકનયનો જ વિષય છે. ‘પરિણામ’ કહેવા છતાં તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય નથી, જેમ સહજ પરમ પારિણામિકભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે તેમ તેમાં સ્થિત આ સ્વભાવચતુષ્ટયમય શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પરિણામ પણ ધ્રુવ છે, તે કારણરૂપ છે, અનંત આત્માઓમાં ત્રિકાળ રહેલ છે. સંસારપર્યાય કે મોક્ષપર્યાય તો એક સમયની ઉત્પાદ-વ્યયવાળી છે, તેમાં તો ફેરફાર છે. પણ ત્રિકાળ ધ્રુવ સામાન્ય સ્વભાવ અને તેનો જે ધ્રુવ પરિણામ - તે તો બધા જીવોને ત્રિકાળ એકરૂપ છે.

આ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાપરિણામમાં ‘પરિણામ’ શબ્દ હોવા છતાં તે ઉત્પા-વ્યયરૂપ પરિણામને સૂચવવા

માટે નથી અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય નથી; આ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાપરિણામ તો ઉત્પાદ-વ્યય નિરપેક્ષ એકરૂપ છે અને દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે.

આ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાપરિણામ તે મોક્ષમાર્ગ નથી, આ તો ત્રિકાળ છે ને આના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. જે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે તે કાર્ય છે, ને ધ્રુવ શુદ્ધ ચેતનાપરિણામ તે તેનું કારણ છે. તથા મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તે કારણ અને મોક્ષદશા તે કાર્ય છે. એમ બે રીતે કારણ-કાર્ય છે. મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ એ તો બન્ને ઉત્પાદ-વ્યયવાળા છે, એ તો પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે, ને દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય સહજ જ્ઞાનચેતનાપરિણામ છે, તેને કારણનિયમ કહેવાય છે. ત્રિકાળ સદશ એકરૂપ ધ્રુવ પરિણામ છે. તેનું અવલંબન લેતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરિણામ પ્રગટે છે તે કાર્ય છે.

ત્રિકાળ સામાન્યધ્રુવ અને તેના સદશરૂપ વર્તમાન પરિણામ-તે બન્ને કારણરૂપ નિયમમાં સમાય છે.

નિયમ સાથે સાર શબ્દ કહ્યો, તેમાંથી ત્રિકાળી કારણની વાત કાઢી. કોઈ બીજા બહારના કારણને માને કે વ્યવહારને કે રાગને કારણ માને તો તે વાતને ઉડાડવા અહીં ત્રિકાળી કારણ સિદ્ધ કર્યું છે. મોક્ષમાર્ગ જેના આશ્રયે પ્રગટે એવું ત્રિકાળી કારણ શું તે ટીકામાં ખૂલ્યું કર્યું છે, એટલે તેના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે. ‘કરવા યોગ્ય કાર્ય’ તે નિયમ છે એમ કહ્યું. તો તે કાર્યનું કારણ શું ? કે ત્રિકાળ પરમ સહજ પારિણામિક સ્વભાવ અને તેમાં સ્થિત સહજ ચેતનાપરિણામ તે જ કાર્યનિયમનું કારણ છે. આવો કારણરૂપ સ્વભાવ દરેક આત્મામાં ત્રિકાળ છે. તેનો આશ્રય કરતાં જ કાર્યનિયમરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. આ ત્રિકાળ પરમ પારિણામિકભાવ છે તે જ તારા મોક્ષમાર્ગનું કારણ છે. તે કારણ તારી પાસે સતતપણે -નિરંતર વહી રહ્યું છે. આ સિવાય વ્યવહારકારણના આશ્રયે તારો મોક્ષમાર્ગ નથી.

જીવો તો ખરા ! ટીકાકારે કેવી ટીકા કાઢી છે ? પોતે આચાર્ય નથી પણ મુનિ છે, જંગલમાં સિદ્ધ સાથે વાતો કરી છે. હે ભગવાન સિદ્ધ ! તમે કેવા કારણથી સિદ્ધ થયા ? -કે આવા પરમ પારિણામિક સ્વભાવમાં સ્થિત સહજ ચેતનાપરિણામ ત્રિકાળ છે તે જ કારણ છે, તેના જ આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરીને સિદ્ધો મુક્તિ પામ્યા છે.

અંદરમાં કારણરૂપ શક્તિ ત્રિકાળ પડી છે, તેના સેવનથી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. જેમ મોરના ઈંડામાં મોર થવાની શક્તિ પડી છે, તેથી તેમાંથી મોર થાય છે. તેમ ચૈતન્યની શક્તિમાં પરમાત્મદશાનું સામર્થ્ય ભર્યું છે, તેમાંથી પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય છે. અહીં તો સામાન્ય-વિશેષ બન્ને ધ્રુવ બતાવે છે. ત્રિકાળ સામાન્ય ધ્રુવપારિણામિક સ્વભાવ અને તેના સહજ ચેતનારૂપ વર્તમાન ધ્રુવ પરિણામ, તે કારણનિયમ છે, તે કારણનિયમમાં અનંત મોક્ષપર્યાયનું સામર્થ્ય ભર્યું છે. પહેલાં પોતાની આવી શક્તિનો મહિમા અને વિશ્વાસ આવવો જોઈએ કે પરમાત્મશક્તિ મારામાં ત્રિકાળ ભરી છે; ક્યાંય બહારથી તે કાર્ય પ્રગટવાનું નથી.

પરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવથી ભરેલો પારિણામિકભાવ છે, અને તેમાં સ્થિત એવો સ્વભાવ અનંત

યતુષ્ટયસ્વરૂપ સહજ ચેતનાપરિણામ છે તે કારણનિયમ છે. આને કારણનિયમ કહીને મુનિરાજે રાગ અને વ્યવહારકારણનો અભાવ બતાવ્યો છે. વ્યવહાર તેખરેખર કારણ નથી, કથનમાત્ર છે. અંદરમાં જે સહજ પારિણામિક ત્રિકાળભાવ અને તેના શુદ્ધ ચેતનાપરિણામ છે તે નિશ્ચયકારણ છે, તે જ કારણના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગરૂપ કાર્ય પ્રગટે છે.

જેમ ત્રિકાળ સામાન્યધ્રુવ છે તેમ તેનું વર્તમાન...વર્તમાન...પણ ધ્રુવ છે. જે ત્રિકાળ ધ્રુવનું વર્તમાન ધ્રુવ ન હોય તો વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગ પ્રગટવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવશે ?

કાર્યનિયમની સાથે કારણનિયમની વાત કરીને અદ્ભૂત ટીકા કરે છે. આવો કારણનિયમ સ્વભાવ દરેક આત્મામાં છે, તેના તરફ વળીને તેનો આશ્રય કરતાં કાર્યનિયમરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. મોક્ષમાર્ગનું કારણ કોઈ વ્યવહાર શુભરાગ નથી, પણ અંતર્મુખ સ્વભાવ તે જ કારણ છે.

પ્ર. : એક અભેદ ધ્રુવના બે ભેદ કેમ પાડ્યા ?

ઉ. : જેવું સામાન્યધ્રુવ છે તેવું વિશેષધ્રુવ છે એમ કહીને તેની પૂર્ણતા બતાવી છે. સામાન્ય અને વિશેષ બે કાંઈ જુદા નથી પડતા. જેવું સામાન્ય તેવું જ તેનું વિશેષ ધ્રુવ છે. ત્રિકાળ તો અભેદનું જોર છે, ને વર્તમાનમાં પણ અભેદનું જોર એવું ને એવું જ છે; એમ કહીને ત્રિકાળ અને વર્તમાન એકાકાર અભેદ સ્વભાવ બતાવ્યો છે. દ્રવ્યદષ્ટિના વિષયમાં સામાન્યધ્રુવ અને વિશેષધ્રુવ બન્ને આવી જાય છે.

નીચે જમીન સારી હોય પણ ઉપર ક્ષારવાળી હોય તો ત્યાં ઝાડ ન ઊગે. પણ જે જમીનનું અંદરનું દળ સારું હોય ને ઉપરનો થર પણ સારો હોય તેમાં ઝાડ ઊગે.

આત્મામાં ત્રિકાળ ધ્રુવ સ્વભાવ તો શુદ્ધ છે ને તેનું વર્તમાન...વર્તમાન...પણ એવું જ શુદ્ધ છે - એમાંથી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. જેવું સામાન્ય ધ્રુવ ત્રિકાળ છે તેવું જ તેનું વિશેષ વર્તમાનધ્રુવ છે. વિશેષનો અર્થ અહીં ઉત્પાદ-વ્યયવાળી પર્યાય ન લેવી, પણ વર્તમાન વર્તતું ધ્રુવ સમજવું. ત્રિકાળ શક્તિ છે તે વર્તમાન એકરૂપ ધ્રુવ છે, તેના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. આમ કહીને અંદરનો આશ્રય બતાવ્યો છે, બહારમાં કોઈ મોક્ષમાર્ગનું કારણ નથી.

ચૈતન્ય ભગવાન, ધ્રુવ જ્ઞાયકસ્વભાવથી ભરેલો, પરમ પારિણામિકભાવ છે, તેમાં સહજ ચેતના-પરિણામ પણ વર્તમાન...વર્તમાન ધ્રુવ છે. અહો ! જ્યારે જે ત્યારે કારણ તારી પાસે વર્તમાનમાં જ પડ્યું છે, તે કારણને નવું ઉત્પન્ન કરવું પડતું નથી, તેના આશ્રયે કાર્ય પ્રગટી જાય છે. કારણ ક્યાંય શોધવા જવું પડે તેમ નથી, એવું ને એવું ધ્રુવ જ્યારે જે ત્યારે વર્તમાનમાં તારી પાસે જ પડ્યું છે, તેની પ્રતીતિ, જ્ઞાન ને રમાણતા કરતાં મોક્ષમાર્ગની પર્યાય પ્રગટી જાય છે. ધ્રુવકારણ તો ત્રિકાળ પડ્યું છે, ને તેને ઓળખતાં મોક્ષમાર્ગ નવો પ્રગટે છે. મોક્ષમાર્ગ તે કાર્યનિયમ છે ને ધ્રુવસ્વભાવ

તે કારણનિયમ છે. કારણનિયમને કરવો નથી પડતો, તે તો ત્રિકાળ છે, જ્યારે જુઓ ત્યારે અંતરમાં વર્તમાનમાં જ પડ્યો છે, તેમાં અંતર્મુખ થતાં કાર્યનિયમ પ્રગટે છે.

સ્વભાવરત્નત્રય બે પ્રકારના છે; એક ત્રિકાળ કારણરૂપ છે બીજું કાર્યરૂપ છે. તેમાં કાર્યરૂપ રત્નત્રય તે મોક્ષમાર્ગ છે.

જુઓ, ટીકામાં ગૂંચવાણ નથી કરી, પણ ગૂઢ ભાવો સ્પષ્ટ કરીને હીરા-માણેક પાથરી દીધા છે. અજ્ઞાની ન સમજે એટલે એમ કહે છે કે ટીકા કરીને તો ઊલટું સમજવું મુશ્કેલ કરી દીધું છે ! પણ કેટલા ગૂઢ ભાવો સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેની તેને ખબર નથી. અંતરની આંખ ઊઘડે તો ખબર પડે ને ? તારા અંતરમાં ભંડાર ભર્યા છે તે ટીકાકારે ખૂલ્લા કરીને બતાવ્યા છે. આંખ ઊઘાડીને જે તો ખરો !

પહેલાં ત્રિકાળી કારણનિયમ છે તે ઓળખાવ્યો. તેના આશ્રયે જે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે તે કાર્યનિયમ છે. તે કાર્યનિયમનું વર્ણન હવે કરે છે.

કાર્યનિયમ એટલે નિશ્ચયથી જે કરવા યોગ્ય હોય, પ્રયોજન સ્વરૂપ હોય તે; એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે કાર્યનિયમ છે. આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ કાર્ય ત્રણે એક સાથે નથી પ્રગટતા પણ તેમાં ક્રમ પડે છે. એટલે તેના વર્ણનમાં પણ ભેદથી જુદું જુદું વર્ણન કર્યું છે. જે કારણનિયમરૂપ સ્વભાવરત્નત્રય છે તે તો ત્રિકાળ એક સાથે જ છે. આ તારી ત્રિકાળી ઋદ્ધિ અત્યારે તારી પાસે વર્તમાન મોજુદ પડી છે, આંખ ઊંચી કરીને અંતરમાં જે તો ખરો. પોતાની શક્તિનો ભરોસો નથી ને બહારના કારણને શોધે છે, તેને કહે છે કે તારા કાર્યનું કારણ સ્વભાવરત્નત્રય ત્રિકાળ તારી પાસે છે, તેના આશ્રયે તારું મોક્ષમાર્ગરૂપ કાર્ય પ્રગટે છે.

ભાદરવા વદ ૬, શુક્રવાર, ૨૧-૯-૫૧.

આત્મામાં કાર્યમોક્ષનું કારણ એવો મોક્ષમાર્ગ છે. તે મોક્ષમાર્ગ કાર્યનિયમ છે ને તેનું કારણ ધ્રુવ સ્વભાવ છે, તે કારણનિયમ છે. તેમાં કાર્યનિયમ તે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. તે ત્રણેનું સ્વરૂપ હવે વર્ણવે છે.

૧) મોક્ષમાર્ગરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન કોને કહેવું ? તે કહે છે. પરદ્રવ્યને અવલંબ્યા વિના નિ:શેષપણે અંતર્મુખ યોગશક્તિમાંથી ઉપાદેય (-ઉપયોગને સંપૂર્ણપણે અંતર્મુખ કરીને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) એવું જે નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન (જાણવું) તે જ્ઞાન છે.

શરીર-મન-વાણી કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે કોઈ પણ પરદ્રવ્યને અવલંબ્યા વિના અંતર્મુખ જે નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. પર સન્મુખ ભાવ ટળીને નિ:શેષપણે ચૈતન્ય ભગવાન આત્મામાં જ અંતર્મુખ થઈને ઉપાદેય એવું જે પોતાના પરમ આત્મતત્ત્વનું જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન

છે. રાગાદિના અવલંબને સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. પર તરફનું જ્ઞાન તે મોક્ષનું કારણ નથી. મોક્ષનું કારણ તો અંતર્મુખ ઉપયોગ વડે સીધું આત્માનું જ્ઞાન કરવું તે જ છે. કોઈ પણ પરનું અવલંબન લઈને જે જ્ઞાન થાય તે તો પરનું જાણપાણું છે. પરના અવલંબને નિરપેક્ષ આત્મતત્ત્વ જાણાય નહિ.

શાસ્ત્રને અવલંબીને જે જ્ઞાન થાય તે મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ જેમાં કોઈ પણ પરદ્રવ્યનું અવલંબન નથી એવું અંતર્મુખ નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે - એમ ઘણા કહે, પણ તેમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્ર કહેવા કોને? તે અહીં બતાવે છે.

ચૈતન્યના આશ્રયે જ મારું જ્ઞાન થાય છે, ને પરના અવલંબને મારું જ્ઞાન થતું નથી, એમ જાણીને ઉપાદેયરૂપ નિજ પરમાત્મસ્વભાવમાં ઉપયોગ વાળીને જે જાણવું થાય તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી નિયમ છે. ધ્રુવસ્વભાવ છે તેમાં ઉપયોગ વાળ્યો ત્યાં નિજ પરમાત્મતત્ત્વ જ ઉપાદેય થયું; એવા ઉપાદેયરૂપ નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; બહારમાં બીજા પરમાત્માનું જ્ઞાન કરવું તે તો શુભ રાગમાં જાય છે. અંદરમાં સ્વસન્મુખ ઉપયોગ વાળીને પોતાના ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થયું તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે નિયમથી મોક્ષમાર્ગ છે. એકલો ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વભાવ છે, તેમાં ઉપયોગને વાળીને જે આત્માનું જ્ઞાન થયું તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ઉપાદેયપાણે નિજ પરમ શુદ્ધ આત્મા જ છે. જ્ઞાન અંતરમાં વળ્યું ત્યાં તેમાં એકલું પરમાત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય રહ્યું; નિમિત્ત, વિકલ્પ કે વ્યવહાર ઉપાદેય ન રહ્યા. શાસ્ત્રો આવા આત્મસ્વભાવને ઉપાદેય બતાવે છે, તેવા આત્માને અંતર્મુખ થઈને જાણે તો તેનું શાસ્ત્રનું ભાગતર સાચું કહેવાય. પણ નિજ પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય કોઈ રાગને, નિમિત્તને કે વ્યવહારને ઉપાદેય માનીને અટકે તો તેને શાસ્ત્રનું ભાગતર પણ સાચું નથી. અંતર્મુખ ઉપયોગને વાળીને નિરપેક્ષ નિરાલંબી પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને જાણે ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન થાય, ને તેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે વ્યવહારજ્ઞાન કહેવાય. આવું નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું અંતર્મુખ સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. અહીં નિયમરૂપ મોક્ષમાર્ગ બતાવવો છે તેથી વ્યવહારની વાત લીધી નથી, કેમ કે વ્યવહાર તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી.

હવે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે :

૨) ભગવાન પરમાત્માના સુખના અભિલાષી જીવને શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના વિલાસનું જન્મભૂમિસ્થાન જે નિજ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય તેનાથી ઊપજતું જે પરમ શ્રદ્ધાન તે જ દર્શન છે.

સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા તે પણ વ્યવહારશ્રદ્ધા છે, તો પછી કુદેવ-કુગુરુને માને તેની તો વાત ક્યાં રહી ? જેમ સમ્યગ્જ્ઞાનમાં એકલા નિજ પરમાત્માનું અવલંબન છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનમાં પણ એકલા આત્માનું જ અવલંબન છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે પરમ નિરપેક્ષ છે એ વાત પહેલાં બહુ સારી આવી ગઈ છે. સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયના આશ્રયે જ ઊપજે છે.

સમ્યગ્દર્શન કોને થાય ? જે જીવ ભગવાન પરમાત્માના સુખનો અભિલાષી છે એટલે જેને ચાર ગતિની અભિલાષા નથી, સ્વર્ગના ઈન્દ્રપદના સુખની અભિલાષા નથી, એટલે કે સ્વર્ગમાં પોતાનું સુખ છે જ નહિ, સુખ તો મારા પરમાત્મસ્વભાવમાં જ છે. મારા ચૈતન્ય સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં મારું સુખ નથી. એમ જેને પોતાના ભગવાન પરમાત્માના સુખની અભિલાષા છે - એવા જીવને શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના વિલાસનું જન્મસ્થાન પોતાનું શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય છે, તેની શ્રદ્ધાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. અંતરમાં મારો આત્મા સહજાનંદ મૂર્તિ છે, તે જ મારા સુખની ઉત્પત્તિનું જન્મભૂમિસ્થાન છે. ચૈતન્યની મોજ અને આનંદ અનુભવવાનું સ્થાન શું ? કે પોતાનું શુદ્ધ જીવતત્ત્વ તે જ આનંદની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. મારો આનંદ કોઈ વિષયોમાં, નિમિત્તોમાં કે રાગમાં નથી, દેવપદમાં મારો આનંદ નથી, મારો આનંદ તો શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વમાં જ છે. તે જ મારા આનંદનું જન્મસ્થાન છે. આવા શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયનું જે પરમ શ્રદ્ધાન તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, ને એવું સમ્યગ્દર્શન તે નિયમ છે. મોક્ષના અભિલાષી જીવે આવા શુદ્ધ જીવનું પરમ શ્રદ્ધાન નિયમથી કર્તવ્ય છે, તેથી તે સમ્યગ્દર્શન નિયમ છે. આવું સમ્યગ્દર્શન એકલા ચૈતન્યકંદ સહજાનંદની મૂર્તિ નિરપેક્ષ આત્માના જ આશ્રયે ઊપજે છે. કોઈ વ્યવહારના અવલંબને, નિમિત્તના અવલંબને કે રાગના અવલંબને તે સમ્યગ્દર્શન ઊપજતું નથી, અહીં તો પોતાના આત્માને જ ભગવાન પરમાત્મા કહ્યો છે. એવા ભગવાન પરમાત્માના આશ્રયે થતી જે પરમ પ્રતીતિ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. આવા સમ્યગ્દર્શન પછી જ ચારિત્ર અને મુનિદશા હોય. આવા સમ્યગ્દર્શન વગર મોક્ષમાર્ગ હોય નહિ.

સમ્યગ્જ્ઞાન પણ એકલા અંતઃતત્ત્વના આશ્રયે છે, ને સમ્યગ્દર્શન પણ એકલા શુદ્ધ જીવતત્ત્વના આશ્રયે જ ઊપજે છે. ક્યાંય કોઈ પરનું અવલંબન સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને છે જ નહિ. રત્નત્રય પરથી તો પરમ નિરપેક્ષ છે. તેને એકલા ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે; આવા રત્નત્રય તે જ નિયમ છે.

શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વનો વિલાસ ક્યાંથી પ્રગટે છે ? કે નિજ શુદ્ધ જીવતત્ત્વ તે જ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના આનંદનું જન્મભૂમિસ્થાન છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપી પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ અંતરમાં શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વથી થાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ક્યાંય બહારથી ઉત્પન્ન થતાં નથી, અંતરમાં ભગવાન પરમાત્મા શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છે તેના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ઊપજે છે. આવા પોતાના પરમતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

હવે સમ્યક્ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે :

૩) નિશ્ચય જ્ઞાનદર્શનાત્મક કારણપરમાત્મામાં અવિચળ સ્થિતિ (-નિશ્ચળપાણે લીન રહેવું) તે જ ચારિત્ર છે.

ત્રિકાળ ચૈતન્ય જ્ઞાયકજ્યોત તે કારણપરમાત્મા છે. જેવો ધ્રુવ આત્મા ત્રિકાળ છે તેવાં જ તેના દર્શન-જ્ઞાન પણ ધ્રુવ ત્રિકાળ છે. આવો જે પોતાનો કારણપરમાત્મા છે તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં

અવિચળ સ્થિતિ તે જ ચારિત્ર છે. દેહની ક્રિયામાં કે પંચમહાવ્રતના વિકલ્પમાં ચારિત્ર નથી. તેમાં જો ધર્મ માને તો તેને સમ્યગ્દર્શન પાગ નથી. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક નિજ કારણપરમાત્મામાં અડગપાગે લીનતા થાય તેનું નામ ચારિત્ર છે. ત્યાં બહારમાં સહજ દિગંબરદશા હોય, પાગ અહીં તો અંદરના નિશ્ચયચારિત્રની વાત છે. ચારિત્ર તો અંતરની લીનતામાં છે. આવી અંતરની લીનતા વિના પંચમહાવ્રત પાળે ને તેને ચારિત્ર માને તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. મોક્ષમાર્ગનું ચારિત્ર તો ધ્રુવ કારણપરમાત્મામાં લીનતા કરવી તે જ છે. નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રને ‘નિયમસાર’ કહીને વ્યવહાર જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો અભાવ બતાવ્યો છે. તે હો ભલે, પાગ મોક્ષમાર્ગ તો આવા નિશ્ચય જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જ છે. વ્યવહાર રત્નત્રય તે મોક્ષમાર્ગ નથી. સમ્યગ્દર્શન સહિતના જે પંચમહાવ્રત વગેરે વ્યવહારચારિત્ર તે પાગ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. અંતરમાં લીનતારૂપ નિશ્ચયચારિત્ર તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે, ને તે જ નિયમ છે.

આ પ્રમાણે અંતરમાં નિજ પરમાત્મદ્રવ્યના આશ્રયે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ નિયમ છે તે જ નિર્વાણનું કારણ છે. નિર્વાણ એટલે સાદિ અનંતકાળ સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જવી તે; તે પાગ ચૈતન્યસ્વરૂપના આશ્રયે જ છે. વ્યવહાર તો પોતે જ અસ્થિર છે, તેનાથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ નિર્વાણ થતો નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે નિયમરૂપ કાર્ય છે, તે અંતરમાં કારણપરમાત્માના આશ્રયે થાય છે. તે રત્નત્રયનું વર્ણન કર્યું.

નિયમ એટલે રત્નત્રય; તેની શુદ્ધતા બતાવવા માટે “સાર” શબ્દ લગાડ્યો છે. એટલે કે નિશ્ચય રત્નત્રયથી વિપરીત એવા વ્યવહાર રત્નત્રયનો પરિહાર કરવા માટે નિયમ સાથે “સાર” શબ્દ જોડ્યો છે. એ રીતે નિર્વિકલ્પ રત્નત્રય તે ‘નિયમસાર’ છે, તે જ નિર્વાણનું કારણ છે.

જુઓ ! આ જંગલમાં આત્માનંદમાં જૂલતા સંતે ટીકા કરી છે ! પોતે મુનિ છે, ધર્મના થાંભલા છે. અંદર વિકલ્પ ઊઠ્યો છે ને આ ટીકા રચાય છે, પાગ તે વિકલ્પનો આદર નથી, આદર તો શુદ્ધ સ્વભાવનો જ છે. તેના આશ્રયે શુદ્ધતા વધતી જાય છે. આવી દશામાં છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતાં જૂલતાં આવી અલૌકિક ટીકા રચાઈ ગઈ છે.

ત્રીજી ગાથામાં નિયમસારની વ્યાખ્યા કરી છે.

હવે ત્રીજી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે :-

શ્લોક ૧૦

(આર્યા)

इति विपरीतविमुक्तं रत्नत्रयमनुत्तमं प्रपद्याहम् ।

अपुनर्भवभामिन्यां समुद्भवमनंगशं यामि ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે હું વિપરીત વિનાના (-વિકલ્પરહિત) અનુત્તમ રત્નત્રયનો આશ્રય કરીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીથી ઉદ્ભવતા અનંગ (-અશરીરી, અતીન્દ્રિય, આત્મિક) સુખને પ્રાપ્ત કરું છું. ॥૧૦॥

સ્વભાવના અવલંબને નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ કર્યો; તેના ઉપર ટીકાકારે કળશ ચડાવ્યો છે.

અનંગ સુખ એટલે અતીન્દ્રિય સુખ; આત્માના સ્વભાવથી ઊપજતું સુખ તે અનંગ સુખ છે. અંગ તે શરીર છે, તેનાથી પાર એવા આત્માના અનુભવનું સુખ તે અનંગસુખ છે. તેવા સુખને હું પ્રાપ્ત કરું છું. કઈ રીતે ? કે પરમ શુદ્ધ ઉત્તમ રત્નત્રયનો આશ્રય કરીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીથી ઉદ્ભવતા સુખને પ્રાપ્ત કરું છું. હજી મુક્તિ થઈ નથી. પાગ અંતરમાં અનુભવના બળે મુક્તિના સુખને વર્તમાન જ પ્રાપ્ત કરું છું. મુક્તિ થશે ને મુક્તિનું સુખ મળશે -એવી વાત નથી લીધી, પાગ દ્રવ્યના આશ્રયે પર્યાય અભેદ થતાં અમારી વર્તમાન જ મુક્તિ છે. ભેદને જોતા નથી, અભેદ દ્રવ્યમાં લીન થયો ત્યાં વર્તમાનમાં જ મુક્તિ છે. માટે કહ્યું કે હું મુક્તિસુખને પ્રાપ્ત કરું છું. અત્યારે મુનિદશામાં મુક્ત જેવો આનંદ અનુભવું છું. મુક્તિનો આધાર તો ભગવાન આત્મા છે તે આખો વર્તમાન વર્તે છે, તેના આશ્રયે હું વર્તમાન મુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત કરું છું.

કોઈ કહે કે : પંચમકાળમાં આ ટીકા લખાય છે, ને પંચમકાળમાં તો મુક્તિ નથી ને ?

તો કહે છે કે : જ્યાં પર્યાય અંતરમાં વળીને અભેદ થઈ, ત્યાં પૂરા સ્વભાવના આશ્રયે લીનતાથી તૃપ્તિ છે, ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયે પર્યાય કૃતકૃત્ય થઈને વર્તે છે, માટે અધૂરી પર્યાય અને પૂરી પર્યાય એવા ભેદને હું જોતો નથી, પાગ દ્રવ્યમાં લીનતાથી વર્તમાનમાં મુક્તિનું સુખ અનુભવું છું. અધૂરી પર્યાય અને પૂરી પર્યાય એવા પર્યાયના ભેદ ઉપર જોર નથી, પાગ અભેદ સ્વભાવ વર્તમાન પરિપૂર્ણ છે તેના જ ઉપર જોર છે, તેમાં એકાગ્રતાથી વર્તમાનમાં જ મુક્તિ જેવા સુખને હું અનુભવું છું - એમ ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે.

ભાદરવા વદ ૭, શનિવાર, ૨૨-૯-૫૧.

ત્રણ ગાથા પૂરી થઈ છે. હવે ચોથી ગાથામાં રત્નત્રયના ભેદ અને લક્ષણ વિષે કહે છે :-

ગાથા ૪

ણિયમં મોક્ષવવાઓ તસ્સ ફલં હવદિ પરમણિવાણં ।
 એદેસિં તિણ્હં પિ ય પત્તેયપરૂવણા હોઈ ॥ ૪ ॥
 છે નિયમ મોક્ષોપાય, તેનું ફળ પરમ નિર્વાણ છે;
 વળી આ ત્રણેનું ભેદપૂર્વક ભિન્ન નિરૂપણ હોય છે. ૪.

અન્વયાર્થ :- (રત્નત્રયરૂપ) નિયમ મોક્ષનો ઉપાય છે; તેનું ફળ પરમ નિર્વાણ છે. વળી (ભેદકથન દ્વારા અભેદ સમજવવા અર્થે) આ ત્રણનું ભેદ પાડીને જુદું જુદું નિરૂપણ હોય છે.

રત્નત્રયસ્વરૂપ નિયમ તે મોક્ષનો ઉપાય છે. આનંદકંદ આત્માની પ્રતીતિ, જ્ઞાન ને રમાણતા તે મોક્ષનો ઉપાય છે. તેનું નામ નિયમ છે. શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજાને મારે શ્રદ્ધામાં માનવો નહિ; એવો નિયમ લેવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. હું પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છું, તે સિવાય અધૂરો કે વિકારી ન માનવો એવો પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનનો નિયમ છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય સિવાય પુણ્ય-પાપને કે દેહની ક્રિયાને પોતાની માનવાની બાધા લેવી, તે મોક્ષમાર્ગનો મૂળ નિયમ છે. બહારમાં આ ખપે ને આ ન ખપે - એ તો રાગ છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી, પણ સ્વભાવ સન્મુખ થઈને ચિદાનંદ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું-માનવું ને તેમાં ઈરવું તે નિયમ છે, ને તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

આવા નિયમનું ફળ શું ? -કે પરમ નિર્વાણ તે તેનું ફળ છે. વળી રત્નત્રયમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેનું જુદું જુદું નિરૂપણ પણ હોય છે. આત્મામાં તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે અભેદ છે, પણ ભેદ દ્વારા તે અભેદ સમજવવા માટે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદ પાડીને પણ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેના જુદા લક્ષણ કહેશે, પણ આત્માથી ત્રણે જુદા નથી.

ટીકા : રત્નત્રયના ભેદ પાડવા વિષે અને તેમના લક્ષણ વિષે આ કથન છે.

સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્ર એ ત્રણે રત્નો છે, તેનાથી મોક્ષ મળે છે. મોક્ષ એટલે શું ? “સમસ્ત કર્મના નાશથી સાક્ષાત્ મેળવાતો મહા આનંદનો લાભ તે મોક્ષ છે”. જુઓ ! આ ચૈતન્ય વસ્તુ સમજવાની અંદર ગરજ હોવી જોઈએ. તે સાંભળવા માટે અંદર હોંશ અને ઉત્સાહ જોઈએ. આત્મા શું છે ? તે કદી સાંભળ્યું નથી. સમયસારની ચોથી ગાથામાં આચાર્યદેવ કહે છે કે : શુદ્ધ આત્માની વાત કદી જીવે સાંભળી નથી, અંદર રુચિ પ્રગટ કરીને કદી સાંભળ્યું નથી. જેને આત્માની રુચિ જાગી હોય તેને તેના શ્રવાણ-મનનની કેટલી દરકાર હોય ?

સમસ્ત કર્મના નાશથી જે સાક્ષાત્ મહા આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નામ મોક્ષ છે. શુભભાવ તે પણ કર્મનું કારણ છે. શુભ અને અશુભ બધા ભાવોથી રહિત એવું મોક્ષપદ છે, તે જેને રુચે તેણે શુભ-અશુભની રુચિ છોડવી જોઈએ. દયાદિ ભાવો તે પણ કર્મના બંધનું કારણ છે, તેનો અભાવ થઈને મોક્ષ થાય છે. સમસ્ત કર્મના અભાવથી જે સાક્ષાત્ મહા આનંદનો લાભ થાય તે મોક્ષ છે. પૈસાનો લાભ કે સ્વર્ગનો લાભ કે તીર્થંકર પદનો લાભ તેમાં આત્માને આનંદનો લાભ થતો નથી. આનંદ તો પુણ્ય-પાપના અભાવથી આત્મામાં પ્રગટે છે. કર્મના કારણની રુચિ છોડીને એટલે કે પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડીને, શુદ્ધ ચૈતન્યની પ્રથમ રુચિ કરે ત્યાં સાધકને અમુક આનંદ તો પ્રગટ્યો હતો, પણ પછી પુણ્ય-પાપનો સર્વથા અભાવ કરીને સાક્ષાત્ મહા આનંદ પ્રગટે છે. જેને કોઈ પણ કર્મ રુચે છે તેને આત્માનો મોક્ષ રુચતો નથી. જેને આત્માની રુચિ છે તેને કર્મના કારણરૂપ કોઈ પણ ભાવોની રુચિ નથી.

સમસ્ત કર્મોના નાશથી સાક્ષાત્ મહા આનંદનો લાભ નવો મેળવાય છે, એટલે કે મોક્ષપર્યાય નવી પ્રગટ થાય છે, સંસારપર્યાયનો નાશ કરીને મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે, તે શેમાંથી પ્રગટે છે ? કે સ્વભાવમાં તે શક્તિ ત્રિકાળ છે તેમાંથી તે મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે. તે મોક્ષપર્યાયમાં મહા આનંદનો લાભ છે, સાધકને સમ્યગ્દર્શન થતાં અપૂર્વ આનંદ તો પ્રગટે છે, પણ મોક્ષપદમાં તો મહા આનંદ છે.

તે મહા આનંદનો ઉપાય શું ?

“તે મહા આનંદનો ઉપાય પૂર્વોક્ત નિરુપચાર રત્નત્રયરૂપ પરિણતિ છે.”

પુણ્ય-પાપ રહિત, ચિદાનંદ કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતાનું નામ નિરુપચાર રત્નત્રય છે.

શ્રીમદ્ કહે છે કે : “મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા.”

અહીં કહ્યું કે : “મોક્ષ કલ્પો મહા આનંદ.”

એવા મહા આનંદરૂપ મોક્ષદશા શુદ્ધ રત્નત્રયથી પ્રગટે છે. શુદ્ધ રત્નત્રય તે નિરુપચાર રત્નત્રયરૂપ પરિણતિ છે. વચ્ચે વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રનો જે શુભરાગ છે તે ખરેખર રત્નત્રય નથી, તે તો ઉપચાર રત્નત્રય છે. ત્રિકાળ નિજ પરમાત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતારૂપ જે પરિણતિ છે તે નિરુપચાર રત્નત્રય પરિણતિ છે. તે નિરુપચાર રત્નત્રય પરિણતિ છે ને તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

અનંતકાળમાં આવા રત્નત્રય જ પ્રગટ કર્યા નથી, અનંતવાર રાજ થયો ને દેવ થયો, પંચ મહાવ્રતધારી દ્રવ્યલિંગી સાધુ થયો, પણ આત્માનો સ્વભાવ શું તેનું ભાન કર્યા વિના રખડ્યો. આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે રાગરહિત શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રની જે નિરુપચાર પરિણતિ છે તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે. સંસાર

અને મોક્ષ એ બન્ને પર્યાય છે. તેમાં મોક્ષ તે મહા આનંદરૂપ શુદ્ધ પર્યાય છે, ને તેનો ઉપાય શુદ્ધ રાગરહિત રત્નત્રય પરિણતિ છે. પરિણતિ એટલે પર્યાય; નિરુપચાર રત્નત્રય એટલે કે વીતરાગી રત્નત્રય તે મોક્ષમાર્ગ છે. તે નિરુપચાર રત્નત્રય પરિણતિમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે સમાઈ જાય છે. તે નિરુપચાર રત્નત્રય પરિણતિના ભેદ પાડીને કહીએ તો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એમ ત્રણેનું જુદું કથન હોય છે.

દેવાધિદેવ પરમેશ્વર સર્વજ્ઞદેવે જે વસ્તુસ્વરૂપ કહ્યું છે તે કદી જાણ્યું નથી. જેમને એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકનું જ્ઞાન છે એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્માને તે પરમાત્મદશા ક્યાંથી પ્રગટી? પોતાના આત્મામાં શક્તિ હતી તેમાંથી તે પરમાત્મદશા પ્રગટી છે, તેવી શક્તિ બધા આત્મામાં ભરી છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા કરવી તેને ભગવાને મોક્ષનો ઉપાય કહ્યો છે, વચ્ચે વ્યવહાર રત્નત્રય અને શુભ રાગ આવે છે તે નિરુપચાર રત્નત્રય નથી, નિરુપચાર રત્નત્રય તો રાગરહિત છે. ચૈતન્યની શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટી તેમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે સમાઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શન તે ગુણ નથી પણ પરિણતિ છે, પરિણતિ એટલે પર્યાય, હાલત, દશા, અંશ; ગુણ તો ત્રિકાળ છે, તે નવો પ્રગટતો નથી, નવી તો પર્યાય પ્રગટે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેને અભેદ કરીને રત્નત્રય પરિણતિ કહી. અને તેના ભેદ પાડીને કહેતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જુદું જુદું કથન હોય છે. તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેના લક્ષણ પણ જુદાં જુદાં છે તે આગળ કહેવાશે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આત્મામાં અભેદપણે વર્તે છે, પણ સમજાવવા તે ત્રણેનું ભેદ પાડીને વર્ણન કરશે. જેને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા નથી તેને તો વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ નથી; સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખે ને તેનાથી વિરુદ્ધ બીજાને ન માને ત્યારે તો હજી વ્યવહારશ્રદ્ધા થઈ કહેવાય. તે વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ પુણ્યનું કારણ છે. મોક્ષનું કારણ તો ચૈતન્યસ્વભાવના રાગરહિત શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા જ છે. તે દરેકનું સ્વરૂપ હવેની ગાથાઓમાં કહેવાશે.

હવે ચોથી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે :-

શ્લોક ૧૧

(મંદાક્રાન્તા)

મોક્ષોપાયો ભવતિ યમિનાં શુદ્ધરત્નત્રયાત્મા
હ્યાત્મા જ્ઞાનં ન પુનરપરં દ્વિષ્ટિરન્યાઽપિ નૈવ ।
શીલં તાવન્ન ભવતિ પરં મોક્ષુભિઃ પ્રોક્તમેતદ્
બુદ્ધ્વા જન્તુર્ન પુનરુદરં યાતિ માતુઃ સ ભવ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- મુનિઓને મોક્ષનો ઉપાય શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક (શુદ્ધ રત્નત્રય પરિણતિએ પરિણમેલો) આત્મા છે. જ્ઞાન આનાથી કોઈ બીજું નથી, દર્શન પણ આનાથી બીજું નથી જ અને શીલ (ચારિત્ર)

પણ બીજું નથી. -આ મોક્ષને પામનારાઓએ (અર્હત ભગવંતોએ) કહ્યું છે. આ જાણીને જે જીવ માતાના ઉદરમાં ફરીને આવતો નથી, તે ભવ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

મુનિ કેવા હોય? નિર્ગ્રંથ હોય - એકલી બહારની જ નિર્ગ્રંથતા નહિ, પણ અંતરમાં મિથ્યાત્વ તેમ જ રાગ-દ્વેષના પરિગ્રહ રહિત અભ્યંતર નિર્ગ્રંથપણા સહિત હોય ને બહારમાં વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ રહિત નિર્ગ્રંથદશા હોય તેવી મુનિદશા છે. તેવા મુનિવરોને રત્નત્રયાત્મક શુદ્ધ આત્મા તે મોક્ષનો ઉપાય છે.

૮પમાં પાને કહે છે કે “ક્ષેત્ર-મકાન, ચાંદી-સોનું, ધન-ધાન્ય, દાસ-દાસી, કપડાં-વાસણ એમ દસ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહ છે; એક મિથ્યાત્વ, ચાર કષાય અને નવ નોકષાય એમ ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિગ્રહ છે.” -આવા બાહ્ય તેમજ અંતરના પરિગ્રહ રહિત નિર્ગ્રંથ મુનિદશા હોય છે. અંદર ઊંધી શ્રદ્ધા પડી હોય તેને તો મિથ્યાત્વનો મોટો પરિગ્રહ પડ્યો છે, તેને મુનિદશા હોય નહિ. જેની પ્રરૂપણા ઊંધી આવતી હોય, પુણ્યથી ધર્મ મનાવતાં હોય, નિમિત્તના આશ્રયે લાભ મનાવતાં હોય તેને તો અંદર મિથ્યાત્વનો પરિગ્રહ પણ છૂટ્યો નથી એટલે સમ્યગ્દર્શન પણ નથી, તેને નિર્ગ્રંથ કહેવાય નહિ.

અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે જ ધર્મ છે, એવા ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા વડે જેણે મિથ્યાત્વનો પરિગ્રહ છોડ્યો છે ને તેમાં લીનતા વડે જેણે રાગાદિ પરિગ્રહ પણ છોડ્યો છે તથા બાહ્યમાં વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ સહેજે છૂટી ગયો છે, એવા મુનિને નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. આવા નિર્ગ્રંથ સંત મુનિઓ અત્યારે મહાવિદેહમાં હજારો બિરાજે છે. કુંદકુંદ ભગવાન ત્યાં ગયા હતા, તેમને પણ આવી નિર્ગ્રંથ મુનિદશા હતી. એવા મુનિઓને મોક્ષનું કારણ શું? -કે રત્નત્રયપણે પરિણમી ગયેલો પાતાનો અભેદ આત્મા તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે. અભેદ રત્નત્રયપણે પરિણમેલો આત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે, ને ભેદ પાડીને કહેતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. પણ વ્યવહાર રત્નત્રય તો શુભ રાગ છે, તે મોક્ષમાર્ગ નથી. ચૈતન્યબિંબ જ્ઞાનાનંદ સૂર્ય ભગવાન આત્મા છે. તેની પ્રતીત, જ્ઞાન ને રમાણતારૂપે પરિણમેલો આત્મા જ મોક્ષનો ઉપાય છે. રત્નત્રયરૂપે પરિણમેલો આત્મા જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. જ્ઞાન આત્માથી જુદું નથી. જે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ્યું તે આત્માથી જુદું નથી. આત્મા પોતે તે રૂપે પરિણમી ગયેલો છે. સમ્યગ્દર્શન પણ આત્માથી જુદું નથી, સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં અભેદ છે અને શીલ એટલે સમ્યક્ચારિત્ર તે પણ આ આત્માથી જુદું નથી. એટલે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આત્મામાં અભેદ છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આ આત્માથી જુદા નથી. રત્નત્રય સ્વરૂપે જે આત્મા પરિણમ્યો તે આત્મા જ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. પોતાના આત્મા તરફ ઝૂકાવ કરીને જે પ્રતીતિ, જ્ઞાન ને રમાણતા થયા તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

મોક્ષને પામ્યા એવા ભગવાન અર્હત પરમાત્માએ તો આવો મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. આ વાત સમજીને

અંતરમાં પરિણામવાવાની છે. અંદર પહેલાં વિશ્વાસ આવવો જોઈએ. એક સમયમાં ત્રાણકાળ ત્રાણલોકને જાણનારા સર્વજ્ઞો છે, એની પાણ જેને પ્રતીતિ ન હોય તેને તો આવા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા થાય નહિ. અહીં તો ટીકાકાર કહે છે કે જે સર્વજ્ઞ ભગવંતો મોક્ષ પામ્યા છે તેમણે આ વાત કરી છે. તેઓ આવા મોક્ષમાર્ગથી મોક્ષને પામ્યા છે, ને તેમણે આવો મોક્ષનો ઉપાય કહ્યો છે. રાગ તો પરમાર્થે આત્માથી જુદી ચીજ છે, તેને ભગવાને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો નથી. અંદરમાં ચૈતન્ય સ્વભાવના રાગરહિત શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે રત્નત્રય છે, એવા રત્નત્રયરૂપે પરિણામેલો આત્મા મોક્ષનું કારણ છે. જે સિદ્ધ થયા તેમને તો વાણી ન હોય, પાણ જેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને મહા આનંદરૂપ ભાવમોક્ષ પામ્યા છે એવા શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ આવો મોક્ષનો ઉપાય કહ્યો છે.

હવે વીતરાગે કહેલો આવો મોક્ષનો ઉપાય જાણીને જીવે શું કરવું ? તો કહે છે કે “આ જાણીને જે જીવ માતાના ઉદરમાં ફરીને આવતો નથી તે ભવ્ય છે.”

મુનિને પોતાની મોક્ષદશા એકદમ નિકટ વર્તે છે, એકાદ ભવ વચ્ચે રહ્યો છે તેનો નકાર કરતાં જાય છે કે આવો ભગવાને કહેલો મોક્ષનો ઉપાય જાણીને જે જીવ માતાના ઉદરમાં ફરીને આવતો નથી તે ભવ્ય છે. અમે તો આવો મોક્ષમાર્ગ જાણ્યો છે ને અમે ફરીને માતાના ઉદરમાં આવવાના નથી, હવે અમને વિશેષ ભવ નથી. જે આવા મોક્ષમાર્ગનો નિર્ણય કરે તેને પાણ વિશેષ ભવ હોતાં નથી. જુઓ તો ખરા ! અંદરના પડકાર કર્યા છે. અહીં તો કહે છે કે જે જીવ આવું સમજીને ફરીને નવી માતાના પેટે અવતાર ધારણ કરતો નથી તેને અમે ભવ્ય કહીએ છીએ. અહીં સાધારણ ભવ્યની વાત નથી લીધી, પાણ જેણે અંદરમાં ચૈતન્યનો નિર્ણય કરીને અવતારનો નાશ કર્યો છે, જે જીવ અલ્પકાળે મોક્ષ પામી જવાનો છે એને અમે ભવ્ય કહીએ છીએ. ભગવાને જે શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેવા મોક્ષમાર્ગને જાણો તો ખરા ! અંદર ચૈતન્યસ્વભાવી કારણપરમાત્મા બિરાજી રહ્યો છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા જ મોક્ષનો ઉપાય છે. -એમ પહેલાં નિર્ણય તો કરો. આવો નિર્ણય કરશે તે પાણ અલ્પકાળે મોક્ષ પામી જશે.

આત્માનો ભરોસો કરો. આત્મા સિવાય પરના ભરોસે ભૂલી રહ્યો છે; ભગવાન ! શાંત થા. મનુષ્યપાણું મળ્યું ને વીતરાગના વાડામાં આવ્યો, તો વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ મોક્ષનો શું ઉપાય કહે છે તે સાંભળ ! ને અંદર સમજ. જે જીવ આવો મોક્ષમાર્ગ જાણે છે તે જીવ ફરીને બીજી માતાને ધારણ નથી કરતો. કેમ કે જે વસ્તુના સ્વભાવમાં ભવ નથી એવી વસ્તુનો ભરોસો કરે ને ભવની શંકા રહે એમ બને નહિ. વસ્તુમાં ભવ નથી, તે વસ્તુના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તેને વિશેષ ભવ રહે જ નહિ. માટે કહ્યું કે જે જીવ ભગવાનનો આ ઉપદેશ જાણે છે તે નવી માતાના ઉદરમાં આવતો નથી. વીતરાગની આવી અનેકાન્ત નીતિ છે કે ચૈતન્યસ્વભાવમાં વિકાર નહિ, ને વિકારમાં સ્વભાવ નહિ. આવી અનેકાન્ત નીતિને જાણીને ચૈતન્યના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા પ્રગટ કરીને ભવ્ય જીવ નવી માતાના પેટે અવતરતા નથી.

હવે, પાંચમી ગાથામાં વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે. વ્યવહાર સમ્યક્દર્શન પાણ જેને નથી તેને તો પરમાર્થ સમ્યક્દર્શન હોય જ નહિ. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને જે ઓળખે નહિ ને બધા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચા એમ જે માને તે જીવને તો વ્યવહારસમ્યક્ત્વ પાણ નથી, તે તો વિનય મિથ્યાદષ્ટિ છે. માટે અહીં વ્યવહારસમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૫

અત્તાગમતચ્ચાણં સદ્દહણાદો હવેઈ સમ્મત્તં ।

વવગયઅસેસદોસો સયલગુણપ્પા હવે અત્તો ॥ ૫ ॥

રે ! આમ-આગમ-તત્ત્વની શ્રદ્ધાથી સમકિત હોય છે;

નિ:શેષદોષવિહીન જે ગુણ સકળમય તે આમ છે. ૫

અન્વયાર્થ :- આમ, આગમ અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધાથી સમ્યક્ત્વ હોય છે, જેના અશેષ (સમસ્ત) દોષો દૂર થયા છે એવો જે સકળ ગુણમય પુરુષ તે આમ છે.

સાચા દેવ કેવા હોય ? તેમણે કહેલાં શાસ્ત્ર કેવા હોય ને તેમાં કહેલાં તત્ત્વો કેવા હોય તેનું જેને શ્રદ્ધાન છે ને તે સિવાય બીજા કોઈને માનતો નથી, તે જીવને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. આ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ તે રાગ છે - પુણ્ય છે. પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ તો અંદરના ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધામાં છે. વ્યવહારસમ્યક્ત્વ તો કોથળા જેવું છે. માલ લેવા જાય ત્યાં કોથળો ભેગો હોય ખરો, પાણ કોથળો જુદો છે ને માલ જુદો છે. તેમ વ્યવહારસમ્યક્ત્વમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ને નવ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા હોય છે, તે તો શુભ રાગ છે, ને પરમાર્થ સ્વભાવની શ્રદ્ધા તે રાગરહિત છે, તે નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન છે.

ભાદરવા વદ ૮, રવીવાર, ૨૩-૯-૫૧.

આજે સવારે અષ્ટમી હોવાથી પૂ. ગુરુદેવશ્રીના પ્રવચનસાર પરિશિષ્ટમાં વર્ણિત નય ૩૦, ૩૧, ૩૨ ઉપરના પ્રવચનનું રેકોર્ડીંગ રીલ સંભળાવવામાં આવ્યું હતું.

ભાદરવા વદ ૯, સોમવાર ૨૪-૯-૫૧.

આ વ્યવહારસમ્યક્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે. જ્યાં આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધારૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય ને વીતરાગતા થઈ ન હોય ત્યાં આવું વ્યવહારસમ્યક્ત્વ હોય છે. વ્યવહારસમ્યક્ત્વ એટલે આમ, આગમ અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા; તેમાં અરિહંત ભગવાન તે આમ છે, તેમને સમસ્ત દોષોનો નાશ થયો છે. અરિહંત ભગવાનને હજી યોગનું કંપન વગેરે હોવા છતાં તેમને સકલ દોષ રહિત કહ્યા છે. ધાતિકર્મના નિમિત્તે થતા બધા દોષો ટળીને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટી ગયા છે તે અપેક્ષાએ તેમને સકલદોષ રહિત કહ્યા ને ‘સકળ ગુણમય’ કહ્યા. આવા આમ અરિહંતદેવની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. સર્વજ્ઞ

પરમાત્મા ‘સકળ ગુણસહિત’ ને ‘સમસ્ત દોષરહિત’ છે એટલે ગુણની અસ્તિ ને દોષની નાસ્તિ એમ અસ્તિ-નાસ્તિથી કહ્યું છે.

આમ એટલે શંકારહિત; અહીં શંકામાં અઢારે દોષને સમાવી દીધા છે. અહીં શંકા એટલે દર્શનમોહ એકલો ન ગણવો. પાણ રાગાદિ બધા ભાવોને અહીં શંકામાં ગણ્યા છે. કેમ કે રાગાદિ ભાવો છે ત્યાં સ્થિરતા નથી, સ્થિરતાના અભાવને અહીં શંકા ગણી છે. એવી શંકાનો જેને તદ્દન અભાવ છે એટલે જે મોહ અને રાગ-દ્વેષાદિ દોષો રહિત છે તે આમ છે.

પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યની પ્રતીતમાં તો રાગ કે વિકલ્પ નથી, પાણ નીચલી દશામાં શુભ રાગ અને વિકલ્પ થતાં આમ, આગમ ને તત્ત્વોની વ્યવહારશ્રદ્ધા હોય છે. તે શ્રદ્ધામાં આમ, આગમ ને તત્ત્વો આવાં જ હોય, આથી વિપરીતને માને તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ નથી.

આગમ એટલે શું ? કે “આમ એવા અર્હતદેવના મુખક્રમણથી નીકળેલી સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારનું સ્થાપન કરવામાં સમર્થ એવી ચતુર વચનરચના”; જુઓ ! આ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનું કથન છે. ખરેખર આમ તો આત્મા છે, આત્માને મોહું ન હોય, ને મોહું તો ઔદારિક શરીર છે, તેમાંથી ભાષાવર્ગાણા ન નીકળે. પાણ નિમિત્ત તરીકે ઓળખાવવા કહ્યું કે ભગવાનની વાણી તે આગમ છે. સર્વજ્ઞના દિવ્યધ્વનિમાં ચતુર વચનરચના છે, અને તે સમસ્ત વસ્તુના વિસ્તારનું સ્થાપન કરવામાં સમર્થ છે.

“જે પદ સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જે.”... એ વાત અહીં ન લીધી. અહીં તો કહ્યું કે બધા પદાર્થોને સમજાવવામાં નિમિત્ત થવાનું સામર્થ્ય સર્વજ્ઞની વાણીમાં છે. સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન પૂરું જાણે છે ને વાણી પૂરું કહે છે. તે વાણીને આગમ કહે છે. તેની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે.

સર્વજ્ઞની વાણીમાં કેવા તત્ત્વો કહ્યાં ? કે ૧) બહિ:તત્ત્વ અને ૨) અંત:તત્ત્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વ-એમ બે પ્રકારના તત્ત્વો છે. અંત:તત્ત્વ તો નિજકારણપરમાત્મા ચિદાનંદ ભગવાન છે, ને પુણ્ય-પાપ વગેરે બધા બહિ:તત્ત્વ છે. આવા બે ભેદ પાડીને તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહાર સમ્યક્દર્શન છે.

પ્ર. :- અંત:તત્ત્વમાં તો કારણપરમાત્માની પ્રતીત પાણ આવી ગઈ, છતાં તેને વ્યવહાર કેમ કહ્યો ?

ઉ. :- અહીં બે ભેદના લક્ષે પ્રતીત કરવી તેને વ્યવહાર સમક્રિત કહ્યું છે. અંત:તત્ત્વ અને બહિ:તત્ત્વ એવા બે ભેદના લક્ષે પ્રતીત થઈ તે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. પાણ આને વ્યવહાર ક્યારે કહેવાય ? કે તે વ્યવહારનો નિષેધ કરીને અભેદ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે. તો ભેદની શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે.

અહીં અંત:તત્ત્વ એટલે અંતરાત્માની વાત નથી. અંતરાત્મા તો પર્યાય છે. અભેદ દ્રવ્યસ્વભાવ તે જ અંત:તત્ત્વ છે, ને સિદ્ધો અને કેવળીઓ તે પાણ પોતાથી બહિ:તત્ત્વ છે. પર્યાયના ભેદ પડે તે બધાય બહિ:તત્ત્વ છે; આવા બે ભેદની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે ને અહીં તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. અંત:તત્ત્વ ને બહિ:તત્ત્વ એવા બે ભેદવાળી શ્રદ્ધાને પાણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. અહીં તો અભેદ દૃષ્ટિની પ્રધાનતાથી કથન છે ને ત્યાં જ્ઞાનપ્રધાનથી કથન છે. જ્ઞાનમાં વિકલ્પ તૂટીને બધું જાણાઈ ગયું છે તે અપેક્ષાએ ત્યાં નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાને પાણ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પાણ આવી અભેદ સ્વભાવની શ્રદ્ધાપૂર્વકના નવ તત્ત્વના જ્ઞાનની વાત છે. અભેદની શ્રદ્ધા વગરના એકલા ભેદના જ્ઞાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું નથી.

અહીં કહે છે કે એકલા અંત:તત્ત્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિ તે પરમાર્થશ્રદ્ધા છે અને “આ અંત:તત્ત્વ અને આ બહિ:તત્ત્વ” એવી બે ભેદના લક્ષવાળી શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે કેમ કે તેમાં રાગ છે. તે રાગથી લાભ ન માને ને અંતરસ્વભાવની રાગ રહિત શ્રદ્ધાથી જ લાભ માને તો તે રાગવાળી શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે. જે રાગથી લાભ માને તો તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ નથી.

અનંતા કેવળીઓ, સિદ્ધો આ આત્માથી પર હોવાથી તે બધા બહિ:તત્ત્વ છે, ને પોતામાં મોક્ષપર્યાયનો ભેદ પાડવો તે પાણ બહિ:તત્ત્વ છે. એકલું નિરપેક્ષ કારણપરમાત્મતત્ત્વ તે જ અંત:તત્ત્વ છે. એ સિવાય ભેદ કે વિકલ્પ ઊઠે તે બધાય બહિ:તત્ત્વ છે. સર્વજ્ઞે આવા બે પ્રકારના તત્ત્વો કહ્યા છે.

જેના લક્ષે વિકલ્પ ને રાગ થાય તે બધાય બહિ:તત્ત્વમાં જાય છે. પર્યાયનો ભેદ પાડવો તે પાણ બહિ:તત્ત્વ છે. કેમ કે પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી, પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે. કેવળી ભગવાન પાણ બહિ:તત્ત્વ છે, તેનાથી લાભ માને તો મિથ્યાત્વ છે. કેવળી ભગવાન સિવાય બીજા કોઈને માને તો તેને તો વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ પાણ નથી. આવા સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલાં તત્ત્વો સિવાય બીજા તત્ત્વોને માને તો તેને આવા આગમ અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા નથી.

સિદ્ધદશા છે નિર્મળ, પરંતુ તે પાણ પૂરું તત્ત્વ નથી, તે તો એક સમય પૂરતી દશા છે; ત્રિકાળ પરમાત્મસ્વભાવ તે જ અંત:તત્ત્વ છે. તે એકલા અંત:તત્ત્વની પ્રતીત તો નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. પાણ “આ પરમાત્મતત્ત્વ ને આ બહિ:તત્ત્વ” એમ ભેદના વિકલ્પ દ્વારા નક્કી કર્યું છે, તેનું નામ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. નિશ્ચયસમ્યક્ત્વમાં ભેદ ન આવે, તેમાં તો એકલો અભેદ કારણસ્વભાવભાવ જ છે; ને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વમાં ભેદ પડે છે. અંતરમાં અભેદની શ્રદ્ધા છે માટે ભેદની શ્રદ્ધા છે એમ નથી, ને ભેદની વ્યવહારશ્રદ્ધા છે માટે નિશ્ચય શ્રદ્ધા છે એમ પાણ નથી. અભેદની પરમાર્થશ્રદ્ધા હોવા છતાં હજી રાગ છે તેથી તે રાગને લીધે ભેદવાળી શ્રદ્ધા છે.

પહેલાં તત્ત્વના અંત:તત્ત્વ અને બહિ:તત્ત્વ એવા બે ભેદ પાડ્યા; હવે વિશેષપાણે તેના સાત

પ્રકાર કહે છે : જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એવા સાત તત્ત્વો છે. તેની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

“હું જીવ છું”, પરિપૂર્ણ સ્વભાવી છું એવી વિકલ્પવાણી પ્રતીત તે જીવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. બીજા જીવો તે આ જીવથી ભિન્ન છે. છ તત્ત્વોને જીવતાં રાખે ને જીવતત્ત્વ જીવું જાણે તો જીવ તત્ત્વને માન્યું કહેવાય. જીવતત્ત્વને પુણ્ય-પાપવાળું માને તો તો જીવતત્ત્વ જીવું રહેતું નથી. જીવને કર્મવાળો માને તો જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ જીવતાં ન રહ્યાં, એટલે તેને તો સાત તત્ત્વોની વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ ન થઈ. જીવ તે મૂર્ત પાણ છે અને અમૂર્ત પાણ છે એમ માને તો તેને જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા છું, પરમાણુથી ભિન્ન પરમાત્મા છું, -એવા સ્વભાવની રાગરહિત શ્રદ્ધા તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે, તે ધર્મ છે, ને તેવી શ્રદ્ધાની સાથે શુભ રાગ વખતે વ્યવહારશ્રદ્ધા હોય છે. પાણ નિશ્ચયને કારણે તે વ્યવહાર નથી, ને વ્યવહારને કારણે તે નિશ્ચય નથી. નિશ્ચય રહી જાય ને વ્યવહારનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે.

જેવા સિદ્ધ પરમાત્મા થયા તેવો મારો આત્મા છે. એવા આત્માની વિકલ્પવાણી શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

પહેલાં વ્યવહાર ને પછી નિશ્ચય એમ પહેલાં પછી નથી. કોઈ વાર પહેલાં વ્યવહારશ્રદ્ધા કરવાનું કહે, પાણ ખરેખર અખંડ સ્વભાવની પ્રતીત કરીને નિશ્ચયશ્રદ્ધા કરે તો જ રાગને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે. નિશ્ચયશ્રદ્ધા કરે તો પૂર્વની રાગવાણી શ્રદ્ધાને વ્યવહારનો ઉપચાર આવે છે. કોઈ વાર એમ કહે કે “પહેલાં વ્યવહાર હોય છે” પાણ ત્યાં તે વ્યવહાર તે નિશ્ચયનું કારણ છે -એમ કહેવાનો આશય નથી. આ નિયમસારમાં જ (પૃ. ૧૦૮માં) કહેશે કે : “જે પરમ જ્ઞાન યોગીશ્વર પહેલાં પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનયના ચારિત્રમાં હોય છે તેને ખરેખર વ્યવહારનયગોચર તપશ્ચરણ હોય છે” નિર્વિકલ્પ વીતરાગદ્વંશ ન હોય ત્યાં પહેલાં આવો શુભ રાગ હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટેની આ વાત છે. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને કેવી દશા હોય છે તે બતાવ્યું છે. પહેલાં વ્યવહાર કહ્યો તેનો અર્થ એમ નથી કે પહેલો વ્યવહાર પ્રગટે અને પછી નિશ્ચય પ્રગટે; સાતમા ગુણસ્થાને નિર્વિકલ્પદશામાં સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિકલ્પ દશામાં પહેલાં આવો શુભભાવ હોય છે -એમ ત્યાં બતાવ્યું છે. પાણ તે વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય પ્રગટશે, -રાગ કરતાં કરતાં વીતરાગતા થશે એમ કહ્યું નથી.

પરને જાણવું તે દોષ નથી. પાણ પર તરફ ઝુકાવ કરીને રાગની વૃત્તિ થાય તે દોષ છે. જ્ઞાન તે દોષ નથી. જ્ઞાનનો સ્વભાવ તો બધું જાણવાનો છે. મારી પર્યાયમાં સંવર-નિર્જરા થાય તે અંશ છે, તેટલો જ હું નથી. ને સંવર-નિર્જરાના ભેદ તરફ લક્ષ જાય તે પાણ હું નથી. ‘અંતરમાં અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ છું’ એવી જે વિકલ્પની વૃત્તિ ઊઠે તેને અહીં વ્યવહારશ્રદ્ધા ગણી છે. વિકલ્પવાણી

શ્રદ્ધામાં પાણ “હું શુદ્ધ જીવ છું, પુણ્ય-પાપ વગરનો છું” એવી રાગરહિત શ્રદ્ધા છે, જે વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં રાગ રહિત શુદ્ધ જીવ ન લ્યો તો સાત તત્ત્વો જીવ સિદ્ધ થતાં નથી. ને તેમાં જે વિકલ્પ તૂટી જાય તો તે વ્યવહારશ્રદ્ધા ન રહે પાણ નિશ્ચયશ્રદ્ધા થઈ જાય. એટલે વિકલ્પ સહિત જે શુદ્ધ જીવતત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. વ્યવહારથી-રાગથી લાભ થાય એવી શ્રદ્ધા કરે તો તો તેને વ્યવહાર અને નિશ્ચયમાં ભેદ ન રહ્યો.

ટૂંકામાં કહો તો બે તત્ત્વ છે : અંત:તત્ત્વ અને બહિ:તત્ત્વ અને તેને વિસ્તારથી કહો તો સાત તત્ત્વો છે : જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ; તેમાં જે અંત:તત્ત્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વ કહ્યું તે શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છે, ને જે બાકીના છ તત્ત્વો છે તે છ એ બહિ:તત્ત્વો છે. આ બધાની રાગવાણી શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

(૧) હું જીવતત્ત્વ છું. જીવતત્ત્વ અજીવતત્ત્વ વિનાનું છે. પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ-બંધ વિનાનું છે. ને સંવર-નિર્જરા કે મોક્ષના અંશ જેટલું પાણ નથી. તે તો એક સમયનો અંશ છે, ને જીવતત્ત્વ તો ત્રિકાળ છે. એવા ત્રિકાળી જીવતત્ત્વનો વિકલ્પથી નિર્ણય કરવો તે તો હજી વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે.

(૨) શરીર અજીવ છે, તેની ગતિ જીવથી થતી નથી. મારે લીધે શરીરની ગતિ થાય એમ માને તેને જીવ-અજીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. શરીરદિ અજીવની પર્યાય છે. હું જીવ છું, અજીવથી જીવ જીવો છે; તેને બદલે જીવથી અજીવની ક્રિયા થાય એમ માને, કે અજીવની ક્રિયાથી જીવને ધર્મ થાય એમ માને, તો તેને જીવ-અજીવની વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ નથી. વ્યવહારશ્રદ્ધામાં સાત તત્ત્વો જેમ છે તેમ ઓળખવાં જોઈએ. તેમાં વિકલ્પ છે માટે તેને વ્યવહાર કહ્યો.

‘સાત તત્ત્વો’ કહેતાં જ જીવ અને આસ્રવ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ આવી જાય છે. સાત તત્ત્વના જ્ઞાનને વિકલ્પસહિત કહેવું તે વ્યવહાર શ્રદ્ધા છે, ને રાગ તૂટીને નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે સ્વભાવના આશ્રયવાળું જ્ઞાન છે-રાગરહિત જ્ઞાન છે, તે તો નિશ્ચય છે.

રોટલી અજીવ છે. મેં રોટલીના ટુકડા કર્યા - એમ જે માને તેને અજીવતત્ત્વની પાણ શ્રદ્ધા નથી, ને જીવતત્ત્વની પાણ શ્રદ્ધા નથી. રાગવાણી વ્યવહારશ્રદ્ધાનો નિષેધ કરીને અંતરસ્વભાવની શ્રદ્ધામાં જાય તો તેના વ્યવહારને આંગણું કહેવાય. ખરેખર અંતરસ્વભાવની રાગરહિત પ્રતીત તે જ ધર્મનું પહેલું પગલું છે.

બધેય સર્વવ્યાપક એક જીવ જ છે, ને અજીવ વગેરે કાંઈ છે જ નહિ - એમ જે માને તેને તો વ્યવહારે પાણ સાત તત્ત્વોને ન માન્યા, એટલે તેને તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ નથી.

(૩) આસ્રવ : પુણ્ય-પાપ બન્ને ભાવો આસ્રવમાં સમાય છે. આસ્રવ તે જીવ નથી, આસ્રવ તે સંવર-નિર્જરા પાણ નથી. એમ જીવ જીવ તત્ત્વોને માને તો વ્યવહાર શ્રદ્ધા છે, પાણ પુણ્ય કરતાં કરતાં ધર્મ થશે એમ માને તો તેણે સાત તત્ત્વને જાણ્યાં નથી.

(૪) સંવર : નિશ્ચયથી સંવર તો સ્વભાવના આશ્રયે છે. રાગરહિત-પુણ્યરહિત નિર્મળ પર્યાય તે સંવર છે; તેને ઓળખે ત્યારે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. સંવર પ્રગટે ક્યારે ? કે સ્વભાવનો આશ્રય કરે ત્યારે. પાણ એવો સંવર પ્રગટ્યા પહેલાં તેની રાગરહિત પ્રતીત કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

(૫) નિર્જરા : નિર્જરા તે આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે. તે નિર્જરા અજીવને લીધે થતી નથી, પુણ્યને લીધે થતી નથી. રોટલા ન ખાધા માટે નિર્જરા થઈ એમ માને કે શુભ રાગ થયો એનાથી નિર્જરા થઈ એમ માને તો તેની નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેય શ્રદ્ધા સાચી નથી. નિર્જરા એટલે વિશેષપાણે અશુદ્ધતાનું ઝરી જવું અથવા શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થવી તે; તે એક સમય પૂરતો ભાવ છે, તેમાં શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ તે ઉત્પાદ છે ને અશુદ્ધતાનું ઝરવું તે વ્યય છે.

(૬) બંધતત્ત્વ : બંધનું કારણ ત્રિકાળ શુદ્ધ જીવતત્ત્વ નથી. તેમજ અજીવના કારણે પાણ બંધ નથી. બંધ તો એક સમયનો વિકારીભાવ છે. સ્વભાવનો વિકાસ ન થતાં અશુદ્ધતામાં અટકી જવું તેનું નામ બંધ છે.

(૭) મોક્ષતત્ત્વ : જોને ફરીને અવતાર નથી ને આત્માની પૂરી શુદ્ધતા પ્રગટી ગઈ છે તેનું નામ મોક્ષતત્ત્વ છે. મોક્ષ પામેલા પરમાત્માને ફરી અવતાર ન હોય. સાધક દશામાં પાણ શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ તે પાણ અશુદ્ધતાને કબૂલતો નથી, ને શુદ્ધતામાં સ્થિર થયો તે ફરીને અસ્થિરતામાં આવતો નથી, તો પછી પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટ્યા પછી ફરીને અશુદ્ધતા થાય કે અવતાર ધારણ કરે એમ બને જ નહિ. મોક્ષતત્ત્વમાં અજીવ નથી, આસ્રવ-બંધ કે સંવર-નિર્જરા પાણ નથી, તેમ જ મોક્ષતત્ત્વમાં આખું જીવતત્ત્વ આવી જતું નથી. મોક્ષતત્ત્વ એક સમયની પર્યાય છે. ને જીવતત્ત્વ તો ત્રિકાળ છે, બન્ને તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન છે.

જીવાદિ સાત તત્ત્વો સિદ્ધ ક્યારે થાય ? કે સાતેનું સ્વરૂપ જુદું જુદું જાણે તો સાત તત્ત્વો સિદ્ધ થાય. છતાં સાત તત્ત્વના ભેદ સામે જોઈને શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. ને અભેદ સ્વભાવ સન્મુખ થઈને રાગરહિત પ્રતીત કરવી તે પરમાર્થશ્રદ્ધા છે. વ્યવહાર સમકિત કહ્યું તે તો જ્ઞાનનો તે પ્રકારનો ક્ષયોપશમ અને રાગ છે, ખરેખર વ્યવહારશ્રદ્ધા તે ખરું સમકિત નથી. સમકિત તો એક જ પ્રકારનું છે, શુદ્ધ કારણપરમાત્માની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા તે જ સાચું સમ્યક્ત્વ છે, બીજો બધો આરોપ છે.

સાત તત્ત્વો તો ભેદથી છે; એટલે સાતે તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન છે. એવાં સાત તત્ત્વોનું સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણીમાં કથન છે. સર્વજ્ઞ એટલે સંપૂર્ણ દોષો રહિત. તેમની સમસ્ત પદાર્થોને કહેનારી વાણી અને તેમાં કહેલાં અંતઃતત્ત્વ તથા બહિઃતત્ત્વ અથવા જીવાદિ સાત તત્ત્વો, તેમનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. આ પાણ હજી રાગવાળી શ્રદ્ધા છે, તે ધર્મ નથી. ધર્મ તો અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરવી તે છે.

હવે આ ગાથા ઉપર શ્લોક કહેશે :-

ભાદરવા વદ ૧૦, મંગળવાર, ૨૫-૯-૫૧.

પાંચમી ગાથામાં એમ કહ્યું કે અહંત ભગવાનને માનવા તે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે; તે પુણ્ય છે. ધર્મ તો આત્મસ્વભાવની ઓળખાણથી છે. આત્માના સ્વભાવને ઓળખે તેણે સર્વજ્ઞને ઓળખવા જોઈએ. એ જ પ્રમાણે સર્વજ્ઞે કહેલાં તત્ત્વોને અને આગમને પાણ ઓળખવા જોઈએ.

હવે પાંચમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

શ્લોક ૧૨

(આર્યા)

ભવમયભેદિનિ ભગવતિ ભવતઃ કિં મક્તિરત્ર ન સમસ્તિ ।

તર્હિ ભવામ્બુધિમધ્યગ્રાહમુસ્વાન્તર્ગતો ભવસિ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- ભવના ભયને છેદનારા આ ભગવાન પ્રત્યે શું તને ભક્તિ નથી ? તો તું ભવસમુદ્રની મધ્યમાં રહેલાં મગરના મુખમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન કેવા છે ? કે ભવના ભયને ભેદનારા છે. તેમણે પોતે પોતાના ભવોને તો ભેદી નાખ્યા છે, ને નિમિત્ત તરીકે બીજાના ભવને છેદનારા છે. ભગવાને કહ્યું તે ઓળખીને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વડે જોણે પોતાના ભવને ભેદ્યા તેને ભવભય ભેદવામાં ભગવાન નિમિત્ત છે. એવા શ્રી તીર્થંકર સર્વજ્ઞ પરમાત્માને ઓળખીને તેમના પ્રત્યે જો તને ભક્તિ નથી, તો હે જીવ ! તું ભવસમુદ્રની મધ્યમાં રહેલાં મગરના મુખમાં છો. ચોરાશીના અવતારરૂપી મગરમચ્છ તને ગળી જશે. એટલે કે તારા અવતાર મટશે નહિ. એક તરફ ભવભય રહિત થવાની વાત કરી ને તેની સામે ભવસમુદ્રની વાત કરી. જો સર્વજ્ઞ ભગવાનને ઓળખીને તેમના પ્રત્યે ભક્તિથી સર્વજ્ઞે શું કહ્યું તે જો ઓળખે તેને ભવનો ભય છેદાઈ જાય છે. ભગવાન કાંઈ કોઈ ઉપર પ્રસન્ન થઈને કોઈના ભવને ભેદતા નથી. પાણ પોતે પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને પોતાના આત્માની પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી તે આરોપથી કહે છે કે ભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા. ભગવાને કહ્યું તે તત્ત્વને જો ઓળખતો નથી તેને ચોરાશીના અવતારનો આરો નહિ આવે; પુણ્ય-પાપથી પાર ચૈતન્ય સ્વભાવને ઓળખવો તે ભગવાનની પરમાર્થભક્તિ છે, ને તેવી ભક્તિ કરે તો ભવનો નાશ થઈ જાય છે.

હવે અઢાર દોષ કયા છે તે કહે છે :

ગાથા ૬

હુહતળ્હમ્હીરુરોસો રાગો મોહો ચિંતા જરા રુજા મિચ્ઠુ ।
સેદં સ્વેદં મદો રઙ્ વિમ્હિયણિદ્વા જણુવ્વેગો ॥ ૬ ॥
ભય, રોષ, રાગ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, મદ, મોહ, ચિંતા, જન્મ ને
રતિ, રોગ, નિદ્રા, સ્વેદ, ખેદ, જરાદિ દોષ અઢાર છે. ૬.

અન્વયાર્થ :- ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ભય, રોષ(ક્રોધ), રાગ, મોહ, ચિંતા, જરા, રોગ, મૃત્યુ, સ્વેદ (પરસેવો), ખેદ, મદ, રતિ, વિસ્મય, નિદ્રા, જન્મ અને ઉદ્વેગ - (આ અઢાર દોષ છે.)

-આ અઢાર દોષ ભગવાન સર્વજ્ઞદેવને હોતાં નથી.

(૧) ક્ષુધા : અર્હત પરમાત્માને ક્ષુધા ન હોય ને આહાર પાણ ન હોય. આઠ વર્ષની વયે સર્વજ્ઞદશા પ્રગટે ને પછી કરોડો વર્ષો દેહ રહે છતાં ક્ષુધા ન લાગે. જેને એક સમયમાં ત્રાણકાળ ત્રાણલોકને જાણવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ્યું તેને ક્ષુધા ન હોય, તેમનો દેહ આહાર વિના જ પરમ ઔદારિક સ્ફટિક જેવો ટકી રહે છે.

(૨) તૃષ્ણા : અર્હત પરમાત્માને પાણી પીવાની ઈચ્છા ન થાય; તૃષ્ણા પાણ ન હોય ને પાણી પાણ ન પીએ. મહાવીર પરમાત્મા અત્યારે સિદ્ધ થઈ ગયા. પાણ અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં અર્હી અર્હતપાણે હતા, અને અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર પરમાત્મા અર્હતપાણે બિરાજી રહ્યા છે. લાખો વર્ષ પહેલાં તેમને કેવળજ્ઞાન થયું છે. પાણ ક્ષુધા કે તૃષ્ણા તેમને હોતી નથી. ખોરાક કે પાણી વિના તેમનો દેહ લાખો-કરોડો વર્ષો સુધી એવો ને એવો ટકી રહે છે.

(૩) ભય : સર્વજ્ઞ ભગવાનને ત્રાણકાળ ત્રાણલોક જાણાઈ ગયા છે, તેથી તેમને ભય શેનો હોય ?

(૪) રોષ : એટલે કે ક્રોધ પાણ તેમને હોતો જ નથી.

(૫) રાગ : ભગવાનને રાગ ન હોય. ભગવાનને ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છા નથી હોતી. સહજપાણે વાણી ખરે છે, પાણ ઈચ્છા નથી. વિહાર પાણ સહજપાણે થાય છે, વિહાર કરું - એવી રાગરૂપી ઈચ્છા નથી. રાગ તો ૧૨મા ગુણસ્થાનથી જ ટળી ગયો છે.

(૬) મોહ : ભગવાનને મોહ હોતો નથી, મોહ ટળ્યા પછી તો સર્વજ્ઞ દશા પ્રગટી છે.

(૭) ચિંતા : ભગવાનને ચિંતા હોતી નથી. જ્યાં મોહ સર્વથા ટળી ગયો ને ત્રાણકાળ ત્રાણલોક જ્ઞાનમાં જાણાઈ ગયા ત્યાં ચિંતા શાની હોય ?

(૮) જરા : કેવળજ્ઞાન થયા પછી લાખો-કરોડો વર્ષ સુધી દેહ ટકી રહે છતાં તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા લાગુ પડતી નથી, કચલી પડતી નથી.

(૯) રોગ : ભગવાનને શરીરમાં રોગ ન થાય ને દવા પાણ ન હોય. ભગવાનનો આત્મા તો રાગરહિત છે ને શરીર પાણ રોગ રહિત છે.

(૧૦) મૃત્યુ : ભગવાનને દેહ છૂટતા મોક્ષ થાય છે પાણ ફરીને નવો દેહ ધારણ કરવો પડતો નથી એટલે ભગવાનને મૃત્યુ નથી.

(૧૧) સ્વેદ : = પરસેવો -ભગવાન ઈચ્છારહિત વિહાર કરે પાણ તેમને થાક ન લાગે, શરીરમાં પરસેવો ન થાય. આત્મામાં અનંતવીર્ય પ્રગટી ગયું ત્યાં નિમિત્ત તરીકે દેહમાં પાણ થાક કે પરસેવો હોય નહિ. ભગવાન જમીન ઉપર વિહાર ન કરે પાણ આકાશમાં વિહાર કરે.

(૧૨) ખેદ : ભગવાનને ખેદ - આગમો ન હોય.

(૧૩) મદ : અભિમાન ભગવાનને હોતું નથી.

(૧૪) રતિ : એટલે રાગ, પ્રીતિ, ભગવાનને કોઈ ઉપર રતિ હોતી નથી.

(૧૫) વિસ્મય : આશ્ચર્ય : જ્યાં પુરું જાણાઈ ગયું છે એટલે ભગવાનના જ્ઞાનમાં કાંઈ નવીન છે જ નહિ તો આશ્ચર્ય કોનું થાય ? નવીનતા લાગે તો આશ્ચર્ય થાય ને ? પાણ સર્વજ્ઞપાણે બધું પહેલેથી જ જાણાઈ ગયું છે ત્યાં આશ્ચર્ય હોતું નથી.

(૧૬) નિદ્રા : ત્રાણકાળ ત્રાણલોકને જાણનાર ચૈતન્યસૂર્ય ઊગ્યો, એટલે ચૈતન્ય અખંડ જાગતું થઈ ગયું, પછી તેમને નિદ્રા ન હોય. સાતમા ગુણસ્થાનથી જ નિદ્રાનો અભાવ છે. સ્વરૂપની જગૃતિનો ભાવ પ્રગટ્યો ત્યાં પ્રમાદરૂપ નિદ્રા હોતી નથી.

(૧૭) જન્મ : ભગવાન ફરીને અવતાર ધારણ કરતા નથી. મોક્ષ પામ્યા પછી જગતના જીવોને માટે અવતાર ધારણ કરે -એવા ભગવાન ન હોય.

(૧૮) ઉદ્વેગ : ભગવાનને ઉદ્વેગ હોતો નથી.

-આવા અઢાર દોષ ભગવાનને હોતા નથી. ભગવાનના ગુણો આગળની ગાથામાં કહેશે.

હવે ટીકામાં અઢાર દોષોનું વર્ણન કરે છે :

(૧) અશાતાવેદનીય સંબંધી તીવ્ર અથવા મંદ કલેશની કરનારી તે ક્ષુધા છે (અર્થાત્ વિશિષ્ટ - ખાસ પ્રકારના-અશાતાવેદનીય કર્મના નિમિત્તે થતી જે વિશિષ્ટ શરીર અવસ્થા તેના ઉપર લક્ષ જઈને મોહનીય કર્મના નિમિત્તે થતું જે ખાવાની ઈચ્છારૂપ દુઃખ તે ક્ષુધા છે.)

આત્માના આનંદમાં લીનતા છે, ત્યાં ક્ષુધા ઉત્પન્ન જ થતી નથી. ક્ષુધામાં નિમિત્ત થાય એવા પ્રકારનું અશાતાકર્મ ભગવાનને નથી. અહીં શરીરની પર્યાયને ક્ષુધા નથી કહી, પણ ખાવાની ઈચ્છા રૂપ દુઃખ થાય તેને ક્ષુધા કહી છે. ઈચ્છા રૂપ દુઃખ થાય તો જ શરીરની ક્ષુધાને નિમિત્ત કહેવાય. ભગવાનને ભૂખ લાગે ને ભગવાન આહાર ખાય - એમ માને તેણે તો ભગવાનને સાધારણ માણસ જેવા માની લીધા છે. ખાવાની ઈચ્છા થાય તેમાં મોહનીય કર્મ નિમિત્ત છે. ભગવાનના શરીરમાં એવા પ્રકારની દશા થતી નથી કે ક્ષુધા લાગે અને ખાવાની ઈચ્છા થાય. તેમને તેવી તીવ્ર અશાતા પણ નથી ને ખોરાકની ઈચ્છા પણ નથી. તથા બહારમાં આહાર પણ હોતો નથી.

(૨) અશાતાવેદનીય સંબંધી તીવ્ર, તીવ્રતર (-વધારે તીવ્ર), મંદ અથવા મંદતર પીડાથી ઊપજતી તે તૃષ્ણા છે (-અર્થાત્ વિશિષ્ટ અશાતાવેદનીય કર્મના નિમિત્તે થતી જે વિશિષ્ટ શરીર અવસ્થા તેના ઉપર લક્ષ જઈને મોહનીય કર્મના નિમિત્તે થતું જે પીવાની ઈચ્છા રૂપ દુઃખ તે તૃષ્ણા છે).

સાધારણ અશાતાવેદનીય હોય છે. પણ એવી અશાતા નથી હોતી કે જેથી તૃષ્ણા લાગે; પાણી પીવારૂપ ઈચ્છા થાય તે તો મોહ છે. ભગવાનને મોહ હોતો નથી ને તૃષ્ણા હોતી નથી. ચૈતન્યના આનંદની તૃપ્તિ વર્તે છે તેમાં પાણીની તૃષ્ણા ક્યાંથી હોય ?

(૩) ભય : ભગવાનને ભય નથી. ભગવાન કોઈની માળા જપે નહિ કે હથિયાર રાખે નહિ. જેને કોઈકનો ભય હોય તે જાપ જપે કે હથિયાર રાખે. આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, અરક્ષાભય, અગુપ્તિભય, મરાણભય, વેદનાભય અને અકસ્માતભય એમ ભય સાત પ્રકારે છે.

આવા ભગવાનને ઓળખ્યા વિના બધાને સાચા માને તે તો મૂઢતા છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્મા કેવા હોય ને તેમણે કહેલો માર્ગ કેવો હોય તે અહીં કુંદકુંદાચાર્યદેવ ઓળખાવે છે. આવા ભગવાનને ઓળખો ને તેમણે કહેલાં આત્માના ધર્મને જાણો.

(૪) રોષ : ક્રોધી પુરુષનો તીવ્ર પરિણામ તે રોષ છે.

ભગવાનને રોષ ન હોય. ભગવાન તો ચૈતન્ય અરીસો થઈ ગયા છે, બધાને જ્ઞાતાપણે જાણે છે, કોઈ જીવો ન માને તો તેના ઉપર રોષ થતો નથી. ક્રોધના પરિણામનો જ ભગવાનને તદ્દન અભાવ છે. દુશ્મન પર ક્રોધ કરે તે ભગવાન ન કહેવાય.

(૫) રાગ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત હોય છે. દાન, શીલ, ઉપવાસ તથા ગુરુજનોની વૈયાવૃત્ય વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતો તે પ્રશસ્ત રાગ છે અને સ્ત્રી સંબંધી, રાજ સંબંધી, ચોર સંબંધી તથા ભોજન સંબંધી વિકથા કહેવાના ને સાંભળવાના કૌતૂહલપરિણામ તે અપ્રશસ્ત રાગ છે.

ભગવાન દાન ન આપે. દાનનો ભાવ તે પાપ નથી, પણ પુણ્યભાવ છે, તે પ્રશસ્ત રાગ છે. એટલે કે શુભભાવ છે. જડની લેવા-દેવાની ક્રિયા તો પર છે, તે વખતે ઉત્પન્ન થતો જે શુભ રાગ

તે પુણ્ય છે. તેવો રાગ ભગવાનને હોતો નથી. પર જીવોને જ્ઞાનદાન દઈ - એવો રાગ ભગવાનને હોતો નથી. આમાં એ વાત પણ આવી ગઈ કે દાનનો ભાવ તે રાગ છે, તે ધર્મ નથી, ધર્મ તો તેનાથી જુદી ચીજ છે. રાગરહિત આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા તે ધર્મ છે. ધર્મ અને પુણ્ય બન્ને જુદી ચીજ છે. દાન, શીલ, તપ વગેરેનો શુભભાવ અનંતવાર કર્યો, પણ તે મોક્ષનું કારણ નથી. તેનો અભાવ થાય ત્યારે મોક્ષનું કારણ છે. ભગવાનને તે દાન વગેરેના ભાવનો અભાવ છે. ધર્મ, પુણ્ય અને પાપ એ ત્રણે જુદી ચીજ છે. હિંસાદિભાવ તે પાપ છે, દયા-દાનનો ભાવ તે પુણ્ય છે ને ધર્મ તો અંતરના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને એકાગ્રતા કરવી તે છે. કેવળીને દાન વગેરેનો ભાવ હોતો નથી, તેવા કેવળી ભગવાનને જે માને તે જીવ દાન વગેરેના શુભભાવમાં ધર્મ માને નહિ. દાનાદિના શુભ રાગમાં ધર્મ માને તો તેણે સર્વજ્ઞ ભગવાનને માન્યા નથી.

એ જ પ્રમાણે શીલ એટલે બ્રહ્મચર્ય વગેરેનો શુભભાવ - તે પણ ભગવાનને હોતો નથી. અબ્રહ્મનો ભાવ તે પાપ છે, ને બ્રહ્મચર્યનો શુભભાવ તે પુણ્ય છે, ભગવાનને તે બન્ને હોતા નથી.

ઉપવાસનો જે શુભભાવ તે ભગવાનને હોતો નથી. જુઓ, ઉપવાસનો શુભ રાગ થાય તે ધર્મ નથી, હું તપ કરું એવી વૃત્તિ ભગવાન અહંતપરમાત્માને હોતી નથી. ભગવાન તો વીતરાગ છે, જ્ઞાનાનંદમાં પૂર્ણ મસ્ત થઈ ગયા છે. પ્રશસ્ત રાગમાં દાન, શીલ, તપ અને વૈયાવૃત્ય - એ ચારેને મુખ્ય બતાવીને ‘વગેરે’ એમ કહી દીધું છે. લોકો દાન, શીલ, વગેરે શુભભાવમાં ધર્મ માની બેઠા છે, પણ અહીં કહ્યું કે ભગવાનને તેવા ભાવો હોતા જ નથી, ભગવાનને જે ભાવ ન હોય તે ભાવ તારો ધર્મ નથી. ચૈતન્ય શુદ્ધ ચિદાનંદ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે તેનું ભાન કર્યા વિના ધર્મ થાય નહિ.

ગુરુજનોની વૈયાવૃત્યનો ભાવ ભગવાનને હોતો નથી. ચાર સંઘને ભગવાન નમસ્કાર કરે નહિ. સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ પણ ભગવાનને હોતી નથી. “નમો તીથ્યસ્સ” એમ ભગવાન ન બોલે. ઇચ્છસ્થ ગુરુ હોય તેનો વિનય ભગવાન ન કરે. વિનયનો કે વંદનનો વિકલ્પ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જ હોય છે, પછી વંદ્ય-વંદકભાવનો વિકલ્પ હોતો નથી, તો ભગવાનને તો તે ભાવ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. પોતે પૂર્ણ પરમાત્મદશા પામી ગયા છે પછી કોને વંદન કરવાનું હોય ? મુનિઓ, કેવળી ભગવંતો પ્રત્યેનો વિનય-બહુમાનનો ભાવ તે પ્રશસ્ત રાગ છે, તે રાગ ભગવાનને હોતો નથી. રાગ ટાળ્યો ત્યારે તો કેવળજ્ઞાન થયું છે. ભગવાનને શુભ રાગ હોતો નથી - એ વાત પહેલાં કરી. હવે અપ્રશસ્ત રાગ પણ હોતો નથી એમ કહે છે. ભગવાનની વાણીમાં સ્ત્રીની કથા આવે પણ ભગવાન તો વીતરાગ છે. સ્ત્રી, રાજ, ચોર અને ભોજન સંબંધી વાત કરવામાં કે સાંભળવામાં કુતૂહલ પરિણામ થાય તે ભૂંડા પરિણામ છે, તેવા પરિણામ ભગવાનને હોતા નથી.

(૬) ચાર પ્રકારના શ્રમાણસંઘ પ્રત્યે વાત્સલ્ય સંબંધી મોહ તે પ્રશસ્ત છે અને તે સિવાયનો મોહ અપ્રશસ્ત જ છે.

શ્રમાગુના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (૧) ઋષિ (૨) મુનિ (૩) યતિ અને (૪) આગુગાર. ઋષિવાળા શ્રમાગુ તે ઋષિ છે; અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અથવા કેવળજ્ઞાનવાળા શ્રમાગુ તે મુનિ છે; ઉપશમક અથવા ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ શ્રમાગુ તે યતિ છે; અને સામાન્ય સાધુ તે આગુગાર છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો શ્રમાગુસંઘ છે.

તે ચાર પ્રકારના શ્રમાગુસંઘ પ્રત્યે વાત્સલ્યનો ભાવ જાગે, ભક્તિનો ભાવ જાગે, તે પ્રશસ્ત મોહ છે. તે મોહભાવ ભગવાનને નથી.

સમ્યગ્દર્શનના આઠ અંગ કહ્યા છે તેમાં વાત્સલ્ય આવે છે. પણ તે તો વ્યવહારની વાત છે. ભગવાનને તેવું વાત્સલ્ય હોતું નથી. કેવળીને બીજા કેવળી પ્રત્યે વાત્સલ્ય એટલે કે પ્રેમ(સ્નેહ) હોતો નથી. વાત્સલ્ય તે પર તરફની લાગણી છે, મોહ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. સંસારના કુંડુંબ વગેરે ઉપરનો પ્રેમભાવ તે અપ્રશસ્ત મોહ છે, તેવો મોહ ભગવાનને હોતો નથી.

ચાર તીર્થ સ્થાપવાનો મોહ ભગવાનને નથી. દિવ્યધ્વનિ સહજપણે ધૂટ્યો ને સાંભળનારાએ પોતાના ભાવે સમજીને મુનિદશા વગેરે પ્રગટ કરી. એટલે પોતે પોતાની લાયકાતથી જ ચારે તીર્થો થયા ત્યાં નિમિત્ત તરીકે ભગવાનને તીર્થના કરનાર કહેવાય છે.

ચારે પ્રકારના શ્રમાગુ તે વીતરાગી સાધુ છે, આત્માના ભાન સહિત ચારિત્રદશામાં ઝૂલનારા સંતો છે. ચાર તીર્થ ઉપર ભગવાનને મોહ નથી. અર્હત ભગવાનને પણ કેવળજ્ઞાન અપેક્ષાએ મુનિ કહેવાય છે.

(૭) ધર્મરૂપ તથા શુક્લરૂપ ચિંતન (-ચિંતા, વિચાર) પ્રશસ્ત છે અને તે સિવાયનું (આર્તરૂપ તથા રૌદ્રરૂપ ચિંતન) અપ્રશસ્ત જ છે.

અહીં 'શુક્લધ્યાન' કહેતાં તેનો શુભ વિકલ્પ લેવો; ભગવાનને શુક્લધ્યાનની શુભ લાગણી હોતી નથી. પરમ આનંદમાં લીનતારૂપ શુક્લધ્યાન તો હોય છે, પણ તેની ચિંતા એટલે કે વિકલ્પ હોતો નથી.

(૮) તિર્થયો તથા મનુષ્યોને વ્યકૃત દેહવિકાર (-વચને લીધે થતી શરીરની જીર્ણ અવસ્થા) તે જ જરા છે.

ભગવાનનો દેહ પણ કરચલી વિનાનો, વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનો હોય છે. સાધારણ જીવોને તો ભગવાનના દેહને પણ ઓળખવો કઠણ પડે તેમ છે. ભગવાનનો દેહ પણ આવો હોય છે તો પછી ભગવાનના આત્માની તો શી વાત ! આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટી ત્યાં નિમિત્ત તરીકે દેહ પણ આવો હોય છે કે તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા લાગુ પડતી નથી. લાખો-કરોડો વર્ષ રહે તો પણ, તેમને દેહમાં કરચલી વગેરે ન હોય, દેહ એવો ને એવો છેવટ સુધી રહે છે.

(૯) વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થતી કલેવર (-શરીર) સંબંધી પીડા તે જ રોગ છે.

ભગવાનને ઝાડો થાય નહિ, તીર્થકર ભગવાનને તો જન્મથી ઝાડો-પેશાબ હોતા નથી. ત્રાણે કાળે ભગવાન આવા જ હોય છે. અત્યારે સીમંધર પરમાત્મા આવી દશામાં મહાવિદેહમાં બિરાજી રહ્યા છે, ને આવો ધોખમાર્ગ પ્રરૂપી રહ્યા છે, વાણી ધૂટે છે પણ ઈચ્છા નથી.

ઈન્દ્રને રોગ ન થાય, તો તે ઈન્દ્રો જેને પૂજે એવા ભગવાન સર્વજ્ઞ પરમાત્માને રોગ થાય એમ બનતું જ નથી. ભગવાનને રોગ થાય ને ભગવાન દવા -લ્યે એ તો બધી તુચ્છ વાતો છે, તેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી. જ્યાં આત્માની પૂર્ણ પવિત્રતા થઈ ગઈ ત્યાં તેની સાથેના પુણ્યનું નિમિત્ત પણ એવું જ હોય કે રોગાદિ ન થાય.

(૧૦) સાદિ-સનિધન, મૂર્ત ઈન્દ્રિયોવાળા, વિજીતીય નર-નારકાદિ વિભાવ વ્યંજનપર્યાયનો જે વિનાશ તેને જ મૃત્યુ કહેવામાં આવ્યું છે.

આત્મા અનાદિ અનંત છે, ને આ દેહ તો આદિ અને અંતવાળો છે. આત્મા અમૂર્ત અતીન્દ્રિય છે, દેહ તો મૂર્ત ઈન્દ્રિયવાળો છે. આત્મા ચૈતન્યસ્વભાવ છે. આ દેહ તેનાથી વિજીતીય છે. આવી વિભાવ વ્યંજનપર્યાયનો જે વિનાશ તેને મરણ કહેવાય છે. એક દેહ છોડીને બીજો દેહ ધારણ કરે છે, ત્યાં દેહનો વિનાશ થાય તેને મૃત્યુ કહે છે. પણ ભગવાન તો દેહ ધૂટતાં મુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે, એટલે તેમને મૃત્યુ કહેવાતું નથી. લોકોને તો દેહ ધૂટે તેને મૃત્યુ કહેવાય, ને સર્વજ્ઞ પરમાત્માને દેહ ધૂટે તેને મુક્તિ કહેવાય. ભગવાનને મૃત્યુ હોતું નથી.

આવા દોષરહિત ભગવાનને ઓળખવા જોઈએ. આવા ભગવાનની શ્રદ્ધા તે તો વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. ને ભગવાને કહ્યો તેવા પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા તે પરમાર્થસમ્યક્ત્વ છે.

ભાદરવા વદ ૧૧, બુધવાર, ૨૬-૯-૫૧.

અહીં અર્હત ભગવાનની ઓળખાણ આપે છે. અર્હત ભગવાનને ૧૮ દોષ હોતા નથી. તે અર્હત ભગવાનનું દ્રવ્ય, તેમના ગુણો અને તેમને પ્રગટેલી સર્વજ્ઞ પરમાત્મદશા, તેને જો ઓળખે તો આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે. અર્હતને જેવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે તેવું જ આત્માનું પરમાર્થ સ્વરૂપ છે. બીજા જે રાગાદિ ભાવો તેમનામાં નથી તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આમ અર્હત જેવા પોતાના આત્માની ઓળખાણ થતાં સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે.

(૧૦) અર્હત ભગવાનને મૃત્યુ નથી. તેમને દેહનો વિયોગ પછી બીજો અવતાર નથી, એટલે દેહનો વિયોગ થતાં તો તેમને મોક્ષ થાય છે, તેને મૃત્યુ ન કહેવાય.

(૧૧) અશુભ કર્મના વિપાકથી જનિત, શારીરિક શ્રમથી ઉત્પન્ન થતો, જે દુર્ગંધના સંબંધને લીધે ખરાબ વાસવાળા જળબિંદુઓનો સમૂહ તે સ્વેદ છે.

ભગવાનને ચાર ઘાતિકર્મો તો નાશ થઈ ગયા છે, અનંતવીર્ય પ્રગટી ગયું છે, એટલે થાક કે ખેદ નથી. તેમને એવા પ્રકારના અશુભકર્મનો સંયોગ જ નથી કે જેથી પરસેવો થાય.

(૧૨) અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ (અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ અનિષ્ટ લાગવી) તે ખેદ છે.

જ્ઞાનીને કોઈ પદાર્થમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપાણી બુદ્ધિ નથી. ને ભગવાનને તો કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ નથી. તેમને તો અસ્થિરતાથી પણ ખેદની લાગણી થતી નથી.

અર્હત ભગવાન કેવા છે તે ઓળખ્યા વિના ‘ળમો અરિહંતાળ’ એમ કહે કે ‘ળમો વસ્ત્રાળ’ એમ કહે તેમાં શું ફેર છે ? અર્હતદેવ જ મારા ભગવાન ને બીજા કોઈ નહિ - એનું શું કારણ? લક્ષણ વડે ઓળખ્યા વિના અર્હતનું નામ લ્યે કે ખુદાનું નામ લ્યે ! તેને પોતાને તો કાંઈ ઓળખાણ નથી, તો તેને લાભ થાય નહિ.

અર્હતદશા કેવી હોય ? ને ત્યાં શરીર કેવું હોય ? એ કાંઈ ઓળખ્યા વિના ભગવાનને નમ્યો કહેવાય નહિ. જેને નમસ્કાર કરવા છે તેને ઓળખ્યા વિના સાચા નમસ્કાર કઈ રીતે કરે ? માટે પ્રથમ અર્હત ભગવાનની ઓળખાણ કરવી જોઈએ.

(૧૩) સર્વ જનતાના (-જનસમાજના) કાર્ગમાં અમૃત રેડતાં સહજ ચતુર કવિત્વને લીધે, સહજ (સુંદર) શરીરને લીધે. સહજ (ઉત્તમ) કુળને લીધે, સહજ બળને લીધે તથા સહજ ઐશ્વર્યને લીધે આત્મામાં જે અહંકારની ઉત્પત્તિ છે તે મદ છે.

કવિપાણું કેવું લીધું ? કે સહજ હોય. ઉત્તમ કવિપાણું વગેરે હોય તેનો અજ્ઞાનીને અહંકાર થાય છે, તેનું નામ મદ છે. ભગવાનને તેવો મદ ન હોય. ભગવાનનું રૂપ સહજ સુંદર હોય છે, ઈન્દ્ર હજાર આંખો કરીને જુએ છે તો પણ તૃપ્તિ થતી નથી, એવું સુંદર રૂપ હોય, પણ સર્વજ્ઞ ભગવાનને તેનો મદ હોતો નથી. શરીરનું રૂપ તો જડની આકૃતિ છે; ચૌદ બ્રહ્માંડમાં જે સુંદર રજકણો હતાં તે બધાય ભગવાનના શરીરપણે ગોઠવાઈ ગયા છે. પણ ભગવાનને અભિમાન નથી. ઉત્તમ કુળ હોય, પણ જ્ઞાનીને તેનું અભિમાન ન હોય. ને વીતરાગ ભગવાનને તો અભિમાન હોય જ નહિ. ભગવાનનો અવતાર મહા ઉત્તમ એવા ક્ષત્રિય કુળમાં જ થાય, પણ તેવા ઉત્તમ કુળનો મદ ભગવાનને ન હોય.

ભગવાનનું શરીરબળ અતુલ હોય છે. સહજપણે તેવું બળ હોય છે. વળી ભગવાનને સહજ ઐશ્વર્ય હોય, સમવસરાગાદિ વિભૂતિ હોય, પણ ભગવાનને તેનો મદ ન હોય. મદ તે વિકાર છે, તે દોષ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

(૧૪) મનોજ્ઞ (મનપસંદ) વસ્તુઓમાં પરમ પ્રીતિ તે જ રતિ છે. એવી રતિ ભગવાનને હોતી નથી.

(૧૫) પરમ સમરસીભાવની ભાવના રહિત જીવોને (પરમ સમતાભાવના અનુભવ રહિત જીવોને) ક્યારેક પૂર્વે નહિ જોયેલું હોવાને લીધે થતો ભાવ તે વિસ્મય છે.

ભગવાનને વિસ્મય નથી. આત્માના પરમ આનંદ રસમાં લીન છે, ને ત્રાણકાળ ત્રાણલોક જ્ઞાનમાં આવી ગયા છે, ત્યાં વિસ્મય થતું નથી, કુતૂહલનો ભાવ જ ટળી ગયો છે. જેને ચૈતન્યના પરમ સમરસીભાવની ભાવના નથી, તેને બહારમાં ક્યાંક નવા પદાર્થ દેખતાં વિસ્મય થાય છે. પણ ભગવાને નહિ જોયેલો એવો કોઈ પદાર્થ જ જગતમાં નથી, તેથી તેમને વિસ્મય નથી.

(૧૬) કેવળ શુભકર્મથી દેવપર્યાયમાં જ ઉત્પત્તિ, કેવળ અશુભ કર્મથી નારકપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ, માયાથી તિર્યચપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ અને શુભાશુભ મિશ્ર કર્મથી મનુષ્યપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ, તે જન્મ છે.

દરરોજ અબજોના દાન કરે, અહિંસા પાળે, સત્ય બોલે, બ્રહ્મચર્ય પાળે -એવા અનેક પ્રકારે શુભભાવ કરે, તો તેનાથી શું થાય ? -કે દેવપર્યાયનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય, પણ જેનાથી જન્મનો નાશ થાય એવો ધર્મ ન થાય. ભગવાન દેવલોકમાં જન્મ ધારણ કરતાં નથી કેમ કે ભગવાનને તેવા શુભભાવ હોતા જ નથી.

જીવ અનાદિથી છે, તેણે અનંત અનંત અવતાર આત્માના ભાન વિના કર્યા; તેમાં શુભભાવ કરીને અનંતવાર સ્વર્ગમાં ગયો છે. જુઓ, અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે શુભકર્મથી ધર્મ થાય, પણ તે વાત જૂઠી છે, કેવળ શુભકર્મથી સ્વર્ગમાં અવતાર થાય છે. ભગવાનને એવો અવતાર હોતો નથી.

મોટી હિંસા, ચોરી વગેરે મહા અધર્મના પાપભાવ સેવે, શિકાર કરે, માંસ ખાય, વગેરે પ્રકારના પરિણામવાળા જીવો નરકમાં જન્મે છે.

જે તીવ્ર કપટ-કુટિલતા-માયાના પરિણામ સેવે તે તિર્યચમાં જન્મે છે. આડોડાઈ કરી તેથી તેમનું શરીર પણ આડું હોય છે. કેવા પરિણામથી કેવી ગતિમાં અવતાર થાય તે પણ ઓળખાવ્યું છે. શુભ અને અશુભ એવા મિશ્ર પરિણામથી જીવને મનુષ્યપર્યાયમાં અવતાર થાય છે.

આ ચારે પ્રકારની ગતિમાં ઊપજવું તે સંસાર છે, તે જન્મ છે. તેવી ચારે ગતિમાં ભગવાનને જન્મ હોતો નથી. ભગવાન તો સિદ્ધગતિને પામે છે.

ધર્મી જીવ આત્માના ભાન સહિત એકાદ ભવ સ્વર્ગનો કરે, તો પણ તે આત્માના સ્વભાવને સાધીને અલ્પકાળમાં મુક્તિપદ પામે છે, તેને ફરીને અવતાર રહેતો નથી. સિદ્ધપદ પામ્યા પછી અનંતકાળે પણ ફરીને અવતાર થતો નથી.

(૧૭) દર્શનાવરાણીય કર્મના ઉદયથી જેમાં જ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત થઈ જાય છે તે જ નિદ્રા છે.

નિદ્રા વખતે કાંઈ ખ્યાલ રહેતો નથી, તે વખતે જ્ઞાનની જાગૃતિ રોકાઈ જાય છે. ભગવાનને

તો કેવળજ્ઞાનજ્યોત પ્રગટી ગઈ છે, તેમને નિદ્રા હોતી નથી.

(૧૮) ઈષ્ટના વિયોગમાં વિક્લવભાવ (ગભરાટ) તે જ ઉદ્વેગ છે.

ભગવાનને ગભરાટ હોતો જ નથી. જ્ઞાનીને પણ ભાન છે કે મારા આત્માને કોઈ પર ચીજ વહાલી કે દવલી -એટલે કે પ્રિય કે અપ્રિય નથી. એવા ભાનસહિત ચૈતન્યમાં ઠરીને વીતરાગ સર્વજ્ઞતા પ્રગટી ત્યાં ભગવાનને ઉદ્વેગ હોતો નથી.

આ જે અઢાર મહા દોષો કહ્યા, તે દોષો સર્વજ્ઞ ભગવાન અર્હતદેવને હોતા નથી. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આહાર તે બધા દોષો છે. આ દોષોથી ત્રણ લોક વ્યાપ્ત છે, પણ ભગવાન તો તે દોષોથી રહિત છે.

આવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને ઓળખવા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

એ રીતે ટીકા પૂરી થઈ. હવે કૌંસમાં થોડો ખુલાસો કરે છે -

વીતરાગ સર્વજ્ઞને દ્રવ્ય-ભાવ ઘાતિકર્મોનો અભાવ હોવાથી તેમને ભય, રોષ, રાગ, મોહ, શુભાશુભ ચિંતા, ખેદ, મદ, રતિ, વિસ્મય, નિદ્રા તથા ઉદ્વેગ ક્યાંથી હોય ?

વળી તેમને સમુદ્ર જેટલા શાતાવેદનીય કર્મોદય મધ્યે બિંદુ જેટલો અશાતાવેદનીયકર્મોદય વર્તે છે, તે મોહનીય કર્મના તદ્દન અભાવમાં, લેશમાત્ર પણ ક્ષુધા કે તૃષ્ણાનું નિમિત્ત ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય; કારણ કે ગમે તેટલું અશાતાવેદનીયકર્મ હોય તો પણ મોહનીયકર્મના અભાવમાં દુઃખની લાગણી હોઈ શકે નહિ. તો પછી અહીં તો જ્યાં અનંતગુણ શાતાવેદનીયકર્મ મધ્યે અલ્પમાત્ર (-અવિદ્યમાન જેવું) અશાતાવેદનીય કર્મ વર્તે છે. ત્યાં ક્ષુધા, તૃષ્ણાની લાગણી ક્યાંથી હોય ? ક્ષુધા-તૃષ્ણાના સદ્ભાવમાં અનંત સુખ, અનંત વીર્ય વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? આમ વીતરાગ સર્વજ્ઞને ક્ષુધા (તથા તૃષ્ણા)નહિ હોવાથી તેમને કવલાહાર પણ હોતો નથી. કવલાહાર વિના પણ તેમને (અન્ય મનુષ્યોને અસંભવિત એવા) સુગંધિત, સુરસવાળા, સમઘાતુરહિત, પરમૌદારિક શરીરરૂપ નોકર્માહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો પ્રતિક્ષણ આવે છે અને તેથી શરીરસ્થિતિ રહે છે.

ભૂખ લાગે ને કોળિયાથી આહાર કરે એને ભગવાન કહેવાય નહિ. ભગવાનને ક્ષાણે ક્ષાણે પુણ્યના ઉદયથી અમુક પ્રકારના એવા રજકાણો આવે છે કે જેથી શરીર એવું ને એવું રહે છે. ઈન્દ્રને રોગ ન થાય, ઈન્દ્રને હજારો વર્ષે આહારની વૃત્તિ થાય, તો ઈન્દ્ર દ્વારા પૂજ્ય એવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને રોગ કે આહાર હોય એ કેમ બને ? ભગવાનને ક્ષુધા કે આહાર કે રોગ વગેરે કોઈ દોષ હોય જ નહિ. તેમને વેદનીય કર્મ છે, પણ મોહ નથી. એટલે તે વેદનીયકર્મ તો બળી ગયેલી સીંદરી જેવું છે, તે ક્ષુધા, તૃષ્ણા ઉપજાવવા સમર્થ નથી.

જુઓ, શ્રીમદ્ પણ કહે છે કે :-

વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,

બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો.

ભગવાનને ચાર અઘાતિકર્મો પડ્યા છે, પણ જેમ બળેલી સીંદરી બાંધવાનું કાર્ય ન કરી શકે, તેમ તે વેદનીય કર્મ મોહના અભાવમાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાનું નિમિત્ત થતું નથી. નીચલી દશાના જીવોને પણ મોહ તે જ દુઃખનું કારણ છે, પૂર્ણ દશા થતાં મોહનો અભાવ થયો ત્યાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાનું દુઃખ હોતું નથી, ને આહાર પાણી હોતા નથી. ભગવાનને નિહાર તો જન્મથી જ હોતો નથી, ને ભગવાનના માતા-પિતાને પણ નિહાર હોતો નથી.

વળી પવિત્રતાને અને પુણ્યને એવો સંબંધ હોય છે અર્થાત્ ઘાતિકર્મોના અભાવને અને બાકી રહેલાં અઘાતિકર્મોને ફળરૂપ પરમૌદારિક શરીરમાં જરા, રોગ અને પરસેવો હોતાં નથી.

વળી કેવળી ભગવાનને ભવાંતરમાં ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત શુભાશુભ ભાવો નહિ હોવાથી તેમને જન્મ હોતો નથી; અને જે દેહવિયોગ પછી ભવાંતરપ્રાપ્તિરૂપ જન્મ થતો નથી તે દેહવિયોગને મરાણ કહેવાતું નથી.

આ રીતે વીતરાગ સર્વજ્ઞ અઢાર દોષ રહિત છે.

એ જ રીતે અન્ય શાસ્ત્રમાં ગાથા દ્વારા કહ્યું છે કે :-

સો ધમ્મો જત્થ દયા સો વિ તવો વિસયણિગ્ગહો જત્થ ।

દસઅઢ્ઢોસરહિઓ સો દેવો ણત્થિ સંદેહો ॥

ગાથાર્થ :- તે ધર્મ છે જ્યાં દયા છે, તે તપ છે. જ્યાં વિષયોનો નિગ્રહ છે, તે દેવ છે, જે અઢાર દોષ રહિત છે; આ બાબતમાં સંશય નથી.

રાગ-દ્વેષ-મોહભાવની ઉત્પત્તિ થાય તેટલી આત્માની હિંસા છે, ને ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને રાગ-દ્વેષ-મોહની ઉત્પત્તિ જ ન થવા દેવી તેનું નામ દયા છે. પોતાના આત્માને હિંસા ભાવોથી બચાવવો તેનું નામ દયા છે. પરને તો કોઈ મારી કે બચાવી શકતો નથી. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યની કષાયભાવ વડે હિંસા ન થવા દેવી તે જ દયા ધર્મ છે.

ચૈતન્યના ભાનમાં એકાગ્ર થતાં જ્યાં વિષયનો નિગ્રહ થઈ જાય છે તેનું નામ તપ છે. જે ક્ષુધાદિક અઢાર દોષથી રહિત હોય તે જ દેવ છે. આ બાબતમાં સંશય નથી. આવા અઢાર દોષ રહિત નિર્દોષ પરમાત્માને ઓળખીને તેમની શ્રદ્ધા કરવા જેવી છે.

વળી શ્રી વિદ્યાનંદિ સ્વામીએ શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

અભિમતફલસિદ્ધેરભ્યુપાયઃ સુબોધઃ
સ ચ ભવતિ સુશાસ્ત્રાત્તસ્ય ચોત્પત્તિરાપ્તાત્ ।
ઇતિ ભવતિ સ પૂજેયસ્તત્પ્રસાદાત્પ્રબુદ્ધૈઃ
ન હિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ ॥

શ્લોકાર્થ :- ઈષ્ટફળની સિદ્ધિનો ઉપાય સુબોધ છે. (અર્થાત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન છે.) સુબોધ સુશાસ્ત્રથી થાય છે, સુશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આત્મથી થાય છે; માટે તેમના પ્રસાદને લીધે આત્મ પુરુષ બુધજનો વડે પૂજવા યોગ્ય છે (અર્થાત્ મુક્તિ સર્વજ્ઞદેવની કૃપાનું ફળ હોવાથી સર્વજ્ઞદેવ જ્ઞાનીઓ વડે પૂજનીય છે), કેમ કે કરેલા ઉપકારને સાધુ પુરુષો (સજ્જનો) ભૂલતા નથી.

જીઓ, આ બહુ સરસ શ્લોક છે.

આ વિદ્યાનંદિ સ્વામી મહા નિર્ગથ સંત હતા, આત્માના આનંદમાં છટ્ટી-સાતમી ભૂમિકામાં ઝૂલતા હતા, તેમણે આ શ્લોક રચ્યો છે. તેમાં કહે છે કે ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિનો ઉપાય સુબોધ છે.

ઈષ્ટ ફળ એટલે મોક્ષ. આત્માને ઈષ્ટ તો પૂર્ણ આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તદશા જ છે. પૈસા મળે કે પુત્ર મળે તે ખરેખર આત્માનું ઈષ્ટ નથી, તેમાં આત્માનું સુખ નથી. જેમાં ચૈતન્યના પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેવી મુક્તદશા જ અમને તો ઈષ્ટ છે. પુણ્ય બંધાય ને સ્વર્ગનું ઈન્દ્રપદ મળે તેને ધર્મી પોતાનું ઈષ્ટ ફળ માનતા નથી. જેને આત્મા વડાલો છે તેને તો મુક્તદશા જ ઈષ્ટફળ છે. મુક્તિ સિવાય જેને કોઈ પણ પર ચીજ ઈષ્ટ લાગે - વડાલી લાગે તેને મોક્ષ ઈષ્ટ નથી પણ સંસાર ઈષ્ટ છે, એટલે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. અમારું વડાલામાં વડાલું ઈષ્ટ ફળ તો મોક્ષપદ છે. ને તે મોક્ષફળની પ્રાપ્તિનો ઉપાય તો સુબોધ છે. ચૈતન્ય સ્વભાવનું સમ્યગ્જ્ઞાન કર્યા સિવાય લાખ ઉપાયે પણ મુક્તિ થતી નથી. દુઃખ શું છે ? કે ચૈતન્યનો વિકૃતભાવ તે દુઃખ છે. ચૈતન્યના ભાન વડે તે વિકૃતિ ટાળી દેતાં સહજ આનંદ રહી જાય છે, તેનું નામ મુક્તિ છે. એવી પરમાનંદમય મુક્તદશાનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન છે. લૌકિક ડહાપણ કે બુદ્ધિનો ઉઘાડ તેને ખરેખર સુવિદ્યા કહેતા જ નથી, એકલા શાસ્ત્રના ભાગતરને પણ સુવિદ્યા કહેતા નથી, સુવિદ્યા તો તેને કહેવાય કે સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલો આત્માનો સ્વભાવ શું ને પરભાવ શું ? તે સમજે. એવો સુબોધ જ મુક્તિનું કારણ છે. આત્મસિદ્ધિમાં શ્રીમદ્ પણ કહે છે કે :

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય.”

સમજણ એટલે કે સુબોધ એ જ મુક્તિનો ઉપાય છે. આત્માની ચિરસ્થાયી શાંતિનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન

છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાન કેમ થાય ? તો કહે છે કે સુબોધ સુશાસ્ત્રથી થાય છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માની ધ્વનિમાં કહેલું તત્ત્વ બતાવે તે સુશાસ્ત્ર છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે. એ સિવાય કુશાસ્ત્રથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ. સુશાસ્ત્ર જ સુબોધનું નિમિત્ત થાય છે. જે સમજે તેને તે નિમિત્ત થાય છે.

સુશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આત્મ એવા સર્વજ્ઞદેવથી થાય છે. સર્વજ્ઞને સામાન્ય ભાષા ન હોય પણ ઐ એવો સહજ ધ્વનિ હોય. તે સાંભળનારા સૌ પોતપોતાની ભાષામાં લાયકાત પ્રમાણે સમજી જાય છે. એવા સર્વજ્ઞની વાણી તે સુશાસ્ત્ર છે. તે જ સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉપાય છે. એ રીતે મુક્તિ માટે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. તેમણે કહેલાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને સમ્યગ્જ્ઞાન કરવું જોઈએ. સર્વજ્ઞે કહેલું જિનેન્દ્રશાસન તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે. સર્વજ્ઞની વાણીની પરંપરા ઝીલીને સંતોએ જે વાત કરી તે પણ ભગવાનની જ વાણી કહેવાય છે.

સર્વજ્ઞની સત્તાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. જેને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય નથી, તેને શાસ્ત્રનો નિર્ણય નથી, શાસ્ત્રના નિર્ણય વિના સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ ને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના મોક્ષ ન થાય.

આ રીતે સર્વજ્ઞના પ્રસાદથી જ સુશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તેઓ જ પૂજ્ય છે. પોતે પોતાની લાયકાતથી સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું ત્યાં નિમિત્તમાં આરોપ કરીને કહે છે કે હે નાથ ! આપના જ પ્રસાદથી હું સમ્યગ્જ્ઞાન પામ્યો. આપે જ અમને સમ્યગ્જ્ઞાન આપ્યું.

આત્મસિદ્ધિમાં કહે છે : તે તો પ્રભુએ આપ્યો.....”

શું આનો આત્મા ગુરુ પાસે હતો ? શું આત્મા કોઈ કોઈને અપાતો હશે ? પણ પહેલાં પોતાને પોતાનું ભાન ન હતું અને હવે ગુરુના ઉપદેશથી તે ભાન થયું, તેથી વિનયપૂર્વક કહે છે કે હે નાથ! આપે તો પરમ કૃપા કરીને મને આત્મા આપ્યો. આવું નિમિત્તનું કથન છે.

અહીં તો કહ્યું કે પરમ ઈષ્ટ એવી મુક્તિ તે સર્વજ્ઞદેવની કૃપાનું જ ફળ છે. કેમ કે સર્વજ્ઞદેવથી જ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને શાસ્ત્રથી જ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ છે. એ રીતે મોક્ષનું બીજા સર્વજ્ઞ ભગવાન છે. માટે તે સર્વજ્ઞદેવ જ બુધ પુરુષો વડે પૂજવા યોગ્ય છે, કેમ કે કરેલા ઉપકારને સજ્જનો ભૂલતા નથી. પોતાને રાગ છે ત્યાં સુધી ઉપકારી પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ આવ્યા વગર રહેતો નથી.

ભાદરવા વદ ૧૨, ગુરુવાર, ૨૭-૯-૫૧.

સર્વજ્ઞદેવ અઢાર મહાદોષથી રહિત છે. તે અઢાર દોષોનું વર્ણન કર્યું. વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ સિવાય ત્રણ લોક તે દોષોથી વ્યાપ્ત છે, વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ તે દોષોથી રહિત છે - એમ છટ્ટી ગાથામાં કહ્યું.

હવે છટ્ટી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક દ્વારા સર્વજ્ઞ

ભગવાન શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે :

શ્લોક ૧૩

(માલિની)

શતમસ્વશતપૂજ્યઃ પ્રાજ્યસદ્બોધરાજ્યઃ

સ્મરતિરસુરનાથઃ પ્રાસ્તદુષ્ટાઘયૂથઃ ।

પદનતવનમાલી ભવ્યપદ્માંશુમાલી

દિશતુ શમનિશં નો નેમિરાનન્દ ભૂમિઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે સો ઈન્દ્રોથી પૂજ્ય છે, જેમનું સદ્બોધરૂપી (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી) રાજ્ય વિશાળ છે, કામવિજ્યી (લૌકાંતિક) દેવોના જે નાથ છે, દુષ્ટ પાપોના સમૂહનો જેમાર્ગે નાશ કર્યો છે, શ્રીકૃષ્ણ જેમના ચરણોમાં નમ્યા છે, ભવ્યકમળના જે સૂર્ય છે (અર્થાત્ ભવ્યોરૂપી કમળોને વિકસાવવામાં જે સૂર્ય સમાન છે), તે આનંદભૂમિ નેમિનાથ (-આનંદના સ્થાનરૂપ નેમિનાથ ભગવાન) અમને શાશ્વત સુખ આપો. ॥ ૧૩ ॥

જીઓ, આ ટીકાકાર પદ્મપ્રભમલધારિદેવ પોતે મહા બ્રહ્મચારી છે, ને સર્વજ્ઞની સ્તુતિ કરતાં પાણ તેમાર્ગે બ્રહ્મચારી એવા શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરી છે. સર્વજ્ઞપદ પામ્યા તે તો બધાય સરખા જ છે, તેમાં કાંઈ ગુણની હીનાધિકતા નથી. ભગવાન અર્હતદેવને શરીર હોય પાણ આહાર કે તૃષા વગેરે ન હોય. આવા સર્વજ્ઞ પુરુષ જ આત્મ છે, ને તે જ આત્માના હિતને માટે માનવા યોગ્ય છે. મોક્ષનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન સુશાસ્ત્રથી થાય છે. ને સુશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સર્વજ્ઞદેવના શ્રીમુખથી થાય છે. માટે મોક્ષના કામી જીવે એવા સર્વજ્ઞદેવને ઓળખીને પૂજવા યોગ્ય છે.

તેવા સર્વજ્ઞમાં અહીં નેમિનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં મુનિરાજ કહે છે કે ભગવાન સો ઈન્દ્રોથી પૂજ્ય છે. ભગવાનને સદ્બોધરૂપી રાજ્ય છે. વિશાળ જ્ઞાનની આજ્ઞામાં જે પ્રમાણે જાણાયું છે તે જ પ્રમાણે થાય છે, જ્ઞાનની આજ્ઞાને કોઈ ઉલ્લંઘનું નથી. જ્ઞાનનો પૂરો વિકાસ થઈ ગયો ને આખા જગતનું જ્ઞાન થઈ ગયું તે જ સાચું રાજ્ય છે, તે જ્ઞાનનું રાજ્ય વિશાળ છે. આ નેમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે ભગવાન કામવિજ્યી એવા લૌકાંતિક દેવોના નાથ છે. લૌકાંતિક દેવો પાંચમા સ્વર્ગમાં વસે છે, તેઓ બ્રહ્મચારી જ હોય છે, ને એકાવતારી હોય છે. તેમને બ્રહ્મર્ષિ કહેવાય છે. તે બ્રહ્મચારી દેવોના જે નાથ છે એવા નેમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. લૌકાંતિક દેવો પાણ તેમના ચરણને વંદે છે, માટે નિમિત્ત તરીકે ભગવાનને નાથ કહ્યા છે. તે દેવો આત્માની સર્વજ્ઞશક્તિને માનનારા સમ્યગ્દષ્ટિ છે, એટલે આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છે, તે ટકાવી રાખે છે ને નહિ મળેલી એવી સર્વજ્ઞદેવની પ્રાપ્તિ કરે છે તેમાં ભગવાન નિમિત્ત છે, માટે ભગવાનને નાથ કહેવાય

છે. નાથ એટલે જોગ-ક્ષેમના કરનારા; જે મેળવ્યું તેનું રક્ષણ કરે અને જે ન મળ્યું હોય તેને મેળવી આપે તેને નાથ કહેવાય છે.

ભગવાનને લૌકાંતિક દેવોના નાથ કહ્યા. તેમાંથી એમ નીકળે છે કે તે લૌકાંતિક દેવો સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તેમાર્ગે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું તેના ભગવાન રક્ષક છે, ને નહિ મળેલી એવી સર્વજ્ઞતાને મેળવી આપવામાં ભગવાન નિમિત્ત છે. ભગવાન જેના નાથ હોય તે જીવને સ્વભાવના ભાનથી સમ્યગ્દર્શન તો પ્રાપ્ત હોય જ; તે સમ્યગ્દર્શનને તો હવે જવા દે નહિ, ને નહિ મળેલી એવી પરમાત્મદેશાને પમાડે - એ રીતે ભગવાન નાથ છે. ભગવાન સમ્યગ્દષ્ટિઓના જ નાથ છે.

વળી ભગવાને સમસ્ત દુષ્ટ પાપોનો નાશ કર્યો છે. ને શ્રીકૃષ્ણ તેમના ચરણકમળમાં નમ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા. તે નેમિનાથ ભગવાનના વખતમાં થયા હતા, ને નેમિનાથ ભગવાનના ચરણમાં નમ્યા હતા. ભગવાન અર્હતપદે હતા તે વખતની આ સ્તુતિ છે.

ભવ્ય જીવોરૂપી કમળને વિકસાવવા માટે ભગવાન સૂર્ય સમાન છે. જેમ કળીમાં ખીલવાની તાકાત છે, લાકડું ખીલતું નથી, તેમ ભવ્ય જીવ ચૈતન્યસ્વભાવની શક્તિનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતાથી વિકાસ પામે છે, તેમાં નિમિત્ત તરીકે ભગવાન છે. જે જીવમાં ખીલવાની લાયકાત નથી તેને માટે ભગવાન નિમિત્ત પાણ નથી. ત્રિકાળ સત્ છે, ને તેની સમય સમયની પર્યાય પાણ સ્વતંત્ર છે, તેમાં નિમિત્તને લીધે કાંઈ થતું નથી. જેનામાં ખીલવાની તાકાત છે એવા ભવ્ય જીવોને જ ભગવાન નિમિત્ત છે.

વળી તે સર્વજ્ઞ ભગવાન આનંદની ભૂમિ છે, જેની ચૈતન્યભૂમિમાં આનંદના જ કણસલાં પાકે છે. અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા તો આનંદનું જ ક્ષેત્ર છે, દુઃખ તેના મૂળ સ્વભાવમાં નથી. નેમિનાથ ભગવાન આનંદનું જ સ્થાન છે. આવા શ્રી નેમિનાથ ભગવાન અમને શાશ્વત સુખ આપો. આ નિમિત્તથી કથન છે, તેમાં પોતાને પૂર્ણ આનંદ પ્રગટ કરવાનો ઉત્સાહ છે તે બતાવ્યો છે. હે નાથ! જેમ આપ આનંદભૂમિ છો તેમ અમારો આત્મા પાણ આનંદની ભૂમિ છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર્યા છે, તેમાં લીન થઈને અમે પૂર્ણાનંદ પ્રગટ કરશું. તે આનંદ શાશ્વતપાણે ટકી રહેશે. પૂર્ણાનંદને પામેલો આત્મા પાછો સંસારમાં આવે નહિ. જ્યાં સુધી આત્મા રહે ત્યાં સુધી તેનો આનંદ પાણ શાશ્વત રહે. આત્માનો આનંદ આત્માથી કદી જીવો પડે નહિ. “ભગવાન અમને શાશ્વત સુખ આપો” એમ કહ્યું છે, ભક્તિમાં તો નિમિત્તથી કથન હોય, પાણ ભાવના તો પોતાની છે ને ?

સર્વજ્ઞ ભગવાન અઢાર દોષ રહિત છે તે કહ્યું. હવે ભગવાન સકળ ગુણમય હોય છે એ વાત પાણ સાથે કરે છે.

ગાથા ૭

णिस्सेसदोसरहिओ केवलणाणाइपरमविभवजुदो ।
सो परमप्पा उच्चइ तव्विवरीओ ण परमप्पा ॥ ७ ॥
સૌ દોષ રહિત, અનંત જ્ઞાનદગાદિ વૈભવયુક્ત જે,
પરમાત્મ તે કહેવાય, તદ્વિપરીત નહિ પરમાત્મ છે. ૭.

અન્વયાર્થ : (એવા) નિ:શેષ દોષથી જે રહિત છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ પરમ વૈભવથી જે સંયુક્ત છે, તે પરમાત્મા કહેવાય છે; તેનાથી વિપરીત તે પરમાત્મા નથી.

પૂર્વે જે અઢાર દોષ કહ્યા તે દોષોથી તથા મોહજનિત સમસ્ત દોષોથી ભગવાન રહિત છે. સર્વજ્ઞપાણું ને પૂર્ણાનંદ પ્રગટેલ છે તે અપેક્ષાએ બધા દોષનો નાશ કર્યો છે. યોગનું કંપન વગેરે વિકાર છે તેને અહીં ન ગણવા કેમ કે આ અર્હતદશાનુ વર્ણન છે.

પરમાત્મા કેવા હોય ? કે સમસ્ત દોષ રહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો સહિત હોય છે; આવા જ પરમાત્મા છે, ને આથી વિપરીત હોય તે પરમાત્મા નથી. એમ અસ્તિ-નાસ્તિથી કથન કર્યું છે.

ટીકા : આ ગાથામાં તીર્થંકર પરમદેવના સ્વરૂપનું કથન છે. સિદ્ધદશા પામેલા પરમાત્માની વાત નથી, પણ અર્હતદશામાં વર્તતા તીર્થંકર ભગવાનની વાત છે.

આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનારાં ધાતિકર્મો-જ્ઞાનાવરાણીય કર્મ, દર્શનાવરાણીય કર્મ, અંતરાય કર્મ અને મોહનીય કર્મ છે.

આ કથન નિમિત્તથી છે. એક તત્ત્વનો બીજા તત્ત્વમાં તદ્દન અભાવ, ત્યાં કોણ કોનો ઘાત કરે? વળી ‘ગુણોનો ઘાત’ એમ કહ્યું. ત્યાં ગુણનો તો ઘાત કદી થાય ઠનહિ પણ ગુણની પર્યાયનો ઘાત થાય છે, તે ઘાત થવાની યોગ્યતા પોતાની પર્યાયની જ છે. ત્યારે નિમિત્ત તરીકે ધાતિકર્મને ઘાત કરનારાં કહ્યાં છે. જ્ઞાનાવરાણીય, દર્શનાવરાણીય, અંતરાય અને મોહનીય એ ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મો છે. તે ચારે ધાતિકર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ ભગવાને કર્યો છે. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટતાં ધાતિકર્મોનો એક અંશ પણ રહેતો નથી, માટે નિમિત્તથી કહ્યું કે ભગવાને તે ધાતિકર્મોનો નાશ કર્યો. કર્મો આત્માના ગુણને ઘાતે તે પણ નિમિત્તથી કથન છે, અને આત્મા કર્મનો નાશ કરે તે પણ નિમિત્તનું કથન છે. ખરેખર કોઈ કોઈના કર્તા નથી. પણ જ્યારે આત્માની લાયકાતથી પોતાની પર્યાયમાં જ્ઞાનાદિનો વિકાસ અટક્યો ત્યારે નિમિત્ત તરીકે કર્મને ઘાત કરનારા કહ્યાં અને જ્યારે આત્માને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું ત્યારે નિમિત્તરૂપ કર્મો સ્વયં ટળી ગયા, ત્યાં આત્માએ કર્મોનો નાશ કર્યો એમ નિમિત્તથી કહ્યું. એવા ધાતિકર્મોનો નાશ કર્યો હોવાથી ભગવાન સમસ્ત દોષ રહિત છે, અથવા પૂર્વે કહેલાં અઢાર મહાદોષોથી રહિત

હોવાથી ભગવાન દોષ રહિત છે.

વળી ભગવાન કેવળજ્ઞાન વગેરે ગુણોથી સમૃદ્ધ છે. આવા કેવળીને ક્યારે માન્યા કહેવાય ? કે આત્માની શક્તિમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે તેવી શક્તિ દરેક આત્મામાં છે -એવી શક્તિની પ્રતીત કરે તો ખરેખર કેવળીને માન્યા કહેવાય. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન છે એમ કહે, પણ તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું ક્યાંથી ? આત્માની શક્તિમાંથી; તે શક્તિની પ્રતીત વગર ખરેખર કેવળજ્ઞાનની પ્રતીત થાય નહિ. ભગવાનનું કેવળજ્ઞાન તેમની શક્તિમાંથી પ્રગટ્યું છે, તેમ મારું કેવળજ્ઞાન પણ કોઈ નિમિત્તમાંથી કે રાગમાંથી પ્રગટવાનું નથી, શક્તિમાં એકાગ્ર થતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. એવી શક્તિની પ્રતીત કરે તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન થઈને કેવળજ્ઞાન થાય. એ રીતે, આ એકલા કેવળીની વાત નથી, પણ જેવી કેવળીની શક્તિ છે તેવી પોતાની શક્તિ છે તેની પ્રતીત સહિતની આ વાત છે.

જીઓ, જીવોને પૂર્વ ભવના કેટલાક સંસ્કાર રહી જાય છે, પણ તે જે ચૈતન્યના લક્ષે નિત્યના આશ્રયે જ્ઞાન પ્રગટ કરે તો તે જ્ઞાનના સંસ્કાર આત્મા સાથે નિત્ય રહે. આત્મા ત્રિકાળ છે, તેના આશ્રયે જ ભગવાનને સકળવિમળ એવું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રગટ્યું છે.

વળી ભગવાનને પરમ વીતરાગી આનંદ પ્રગટ્યો છે. આવો ભગવાનનો વૈભવ છે. પૈસા કે મકાન તે કાંઈ આત્માનો વૈભવ નથી, પણ કેવળજ્ઞાન-દર્શન અને પરમ વીતરાગસ્વરૂપ આનંદ તે જ ભગવાનનો વૈભવ છે. તેવા વૈભવથી અર્હત ભગવાન સમૃદ્ધ છે. આવી સમૃદ્ધિવાળા ભગવાન તે જ સાચા દેવ છે. ભગવાનનો આનંદ વીતરાગી છે; ભગવાન લોકાલોકના નાટક જીએ છે માટે તેમને આનંદ છે -એમ નથી, સંસારી જીવો રાગથી આનંદ માને છે, તે આનંદ નથી. ભગવાનનો આનંદ પરમ વીતરાગી છે. આવા પરમાત્મા છે.

તે પરમાત્મદશા કેવી રીતે થઈ ?

“ત્રિકાળનિરાવરણ, નિત્યાનંદ-એકસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન કાર્યપરમાત્મા, તે જ ભગવાન અર્હત પરમેશ્વર છે.”

અહો ! અહીં તો કાર્યપરમાત્માની સાથે કારણપરમાત્માને પણ ભેગોને ભેગો જ રાખ્યો છે, ધ્રુવ અને વર્તમાન એ બન્નેની સંધિ રાખી છે, ધ્રુવ તે કારણ ને વર્તમાન તે કાર્ય - એમ કારણ-કાર્યને ભેગાં જ રાખ્યા છે.

ધ્રુવ-અચળ-જ્ઞાયક એકરૂપ નિત્ય સ્વભાવ છે, તે કારણપરમાત્મા છે, ત્રિકાળી આત્મદ્રવ્ય નિત્ય આનંદરૂપ છે, તે જ કારણપરમાત્મા છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કરવા તેનું નામ કારણપરમાત્માની ભાવના છે. તેવી ભાવનાથી જ ભગવાન કાર્યપરમાત્મા થયા છે. કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ છે, ને તેના આશ્રયે કાર્યપરમાત્મારૂપ નવી દશા પ્રગટે છે.

સંસાર કે મોક્ષ તે બન્ને એક સમયની પર્યાય છે, તે એક સમય પૂરતી આખી વસ્તુ નથી. વસ્તુ

તો ત્રિકાળ આનંદરૂપ-એકરૂપ-ધ્રુવ છે. તે ધ્રુવ વસ્તુ દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય છે, તે જ કારણપરમાત્મા છે, તેની ભાવનાથી કાર્યપરમાત્મા થવાય છે. પૂર્ણ આનંદ ભગવાનને ક્યાંથી પ્રગટ્યો ? પહેલાં તો પ્રગટ ન હતો, રાગમાંથી આનંદ ન આવે, તેનો તો અભાવ થઈ જાય છે. પણ ત્રિકાળ આનંદસ્વરૂપ કારણપરમાત્મા છે, તે ત્રિકાળ આનંદશક્તિથી ભરપૂર છે. તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતારૂપ ભાવના વડે તે આનંદ પર્યાયમાં પૂર્ણ વ્યક્ત થાય છે. તેનું નામ કાર્યપરમાત્મા છે. આવા કાર્યપરમાત્મા તે જ અર્હત પરમેશ્વર છે.

નિત્યાનંદ-એકસ્વરૂપ = નિત્ય આનંદ જ જેનું એક સ્વરૂપ છે એવા. (કારણપરમાત્મા ત્રણે કાળે આવરાણ રહિત છે) અને નિત્ય આનંદ જ તેનું એક સ્વરૂપ છે. દરેક આત્મા શક્તિ અપેક્ષાએ નિરાવરાણ અને આનંદમય જ છે તેથી દરેક આત્મા કારણપરમાત્મા છે; જે કારણપરમાત્માને ભાવે છે - તેનો જ આશ્રય કરે છે, તે વ્યક્તિ અપેક્ષાએ નિરાવરાણ અને આનંદમય થાય છે અર્થાત્ કાર્યપરમાત્મા થાય છે. શક્તિમાંથી વ્યક્તિ થાય છે, માટે શક્તિ કારણ છે અને વ્યક્તિ કાર્ય છે. આમ હોવાથી શક્તિરૂપ પરમાત્માને કારણપરમાત્મા કહેવાય છે અને વ્યક્ત પરમાત્માને કાર્યપરમાત્મા કહેવાય છે.

કારણપરમાત્મા એટલે કોણ ? “બધા આત્માનું કોઈ એક અધિષ્ઠાન છે તે કારણપરમાત્મા છે” - એમ નથી, પણ દરેક આત્મા પોતે સ્વતંત્ર ત્રિકાળ કારણપરમાત્મા છે. દરેક આત્માની જે ત્રિકાળ ધ્રુવ શક્તિ છે તે જ નિજ કારણપરમાત્મા છે, ને તેના જ આશ્રયે કાર્યપરમાત્મદશા પ્રગટે છે. અર્હતને ઓળખાવ્યા અને તેનું કારણ પણ ઓળખાવ્યું. અર્હત તે કાર્યપરમાત્મા છે, તેની સામે કારણપરમાત્માનું વાર્ણન કર્યું. કાર્ય સાથે કારણ બતાવ્યું. એવી ટીકાકારની શૈલી છે. પહેલાં કાર્યનિયમની સાથે કારણનિયમ ત્રિકાળ એકરૂપ બતાવ્યો હતો. અહીં કારણપરમાત્માનું વાર્ણન છે, તો તેની સામે ગૂલાંટ મારીને ત્રિકાળી કારણપરમાત્માનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું. આવા કારણપરમાત્મામાંથી કાર્યપરમાત્મા થવાય છે.

કારણપરમાત્મા એટલે શક્તિ અને કાર્યપરમાત્મા એટલે વ્યક્તિ. શક્તિમાંથી વ્યક્તિ થાય છે, શક્તિ તે કારણપરમાત્મા, ને તેમાંથી વ્યક્તિ તે કાર્યપરમાત્મા છે. શક્તિરૂપે બધા આત્મામાં ત્રણે કાળે પરમાત્મપાણું છે, તે કારણપરમાત્મા છે, તેમાંથી જ કાર્યપરમાત્મદશા પ્રગટે છે. કોઈ પુણ્ય, વિકલ્પ કે નિમિત્તમાંથી તો તે કાર્યપરમાત્મદશા નથી આવતી, વ્યવહારરત્નત્રય પણ તેનું કારણ નથી, ને નિશ્ચયરત્નત્રયની જે પર્યાય તેમાંથી પણ પરમાત્મદશા પ્રગટતી નથી, માટે નિશ્ચયરત્નત્રયની પર્યાય પણ પરમાર્થે કારણ નથી. જે કાર્ય પ્રગટ્યું તેની સાથે કારણપરમાત્મપાણું પણ સદા ઊભું જ છે. જે નિશ્ચયરત્નત્રય પર્યાયમાંથી તે કાર્ય પ્રગટ્યું હોય તો તે પર્યાય ટળતાં કાર્ય રહી ન શકે. કાર્યપરમાત્મદશા પ્રગટી તે સાદિઅનંત રહ્યા કરે છે, ને તેની સાથે સમયે સમયે તેનું કારણ પણ રહ્યા જ કરે છે. કાર્ય થયું તે સમયે સમયે ચાલુ જ રહ્યા કરે છે, તો તેની સાથે તેનું કારણ પણ ચાલુ જ રહે છે.

માટે નિશ્ચયથી કારણપરમાત્મા તે જ કાર્યપરમાત્માનું કારણ છે. સમયે સમયે જે કારણ ન વર્તતું હોય તો પરમાત્મદશારૂપી કાર્ય પણ ટકી ન શકે. કારણ ને કાર્ય બન્ને સાથે ને સાથે જ રાખીને અપૂર્વ વાત કરી છે. કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે ને તેને જાણીને, તેની જ ભાવના કરવી તે જ પરમાત્મદશાનું કારણ છે.

કોઈ કહે કે : શુદ્ધ આત્માને તો જાણ્યો, પણ હવે કરવું શું ? તો તેમ પૂછનારે શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો જ નથી. શુદ્ધ કારણપરમાત્માને જાણે, તેની પ્રતીત કરે, તેને “શું કરવું ?” એવો પ્રશ્ન જ ન રહે. તે કારણપરમાત્માનો આશ્રય અને ભાવના કરવી તે જ કર્તવ્ય છે. કારણપરમાત્મા તો ત્રિકાળ છે, પણ તે કારણને કારણ તરીકે શ્રદ્ધામાં લીધું ત્યારે કાર્ય પ્રગટ્યું. જેને કારણપરમાત્માની પ્રતીત નથી તેને માટે તો કારણપરમાત્મા ક્યાં છે ? તેને તો તેનું અસ્તિત્વ ભાસ્યું નથી. જ્યાં અંતરમાં વળીને તે સ્વભાવને કબૂલ્યો ત્યાં તે કારણના આશ્રયે કાર્ય પ્રગટ્યું. કારણપરમાત્માની ભાવનાથી કાર્યપરમાત્મદશા પ્રગટે છે. પોતે જાણ્યો અને સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી ત્યારે કહ્યું કે અહો ! હું તો ત્રિકાળ આવો કારણપરમાત્મા જ છું. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને જેટલી એકાગ્રતા કરી તેટલું કાર્ય પ્રગટે છે. અજ્ઞાની કહે છે કે બહારની સામગ્રી હોય તો કાર્ય પ્રગટે. અહીં કહે છે કે અંતરના ધ્રુવ કારણપરમાત્મામાંથી કાર્ય પ્રગટે છે, બીજું કોઈ કારણ છે જ નહિ. કાર્યને જાણતાં તેના આવા કારણની પ્રતીત પણ ભેગી હોવી જોઈએ. જે આવા કારણને ન જાણે ને બહારના કારણથી કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્ય થવાનું માને તો તે કાર્યને પણ જાણ્યું નથી ને કારણને પણ જાણ્યું નથી. કાર્યને ઓળખતાં તેના કારણની ઓળખાણ પણ સાથે જ છે. આવા કારણપરમાત્માની પ્રતીત સહિત કેવળી ભગવાનને માને તો જ કેવળી ભગવાનને ખરેખર ઓળખ્યા કહેવાય.

ભાદરવા વદ ૧૩, શુક્રવાર, ૨૮-૯-૫૧.

અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે. અરિહંતદેવને ઓળખ્યા વિના “ળમો અરિહંતાળ” કહે તેથી કાંઈ ધર્મનો લાભ ન થાય. જેને અરિહંતના ગુણોની ઓળખાણ નથી, તેને પોતાનો આત્મા કેવો હોય તેનું પણ ભાન નથી, ભાન વગર સ્મરણ કરે તો શુભભાવથી પુણ્ય થાય, પણ ધર્મ ન થાય.

જે અરિહંત પરમાત્મા છે તે પણ પહેલાં સંસારમાં હતા, પણ પછી આત્માનું ભાન કરીને અરિહંત થયા, આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળ નિરાવરાણ નિત્યાનંદ એક સ્વરૂપ કારણપરમાત્મા છે. એવા પોતાના આત્માની જ ભાવનાથી અરિહંતદશા પ્રગટે છે, તેનું નામ કાર્યપરમાત્મા છે.

એકેક આત્મા ત્રિકાળ નિરાવરાણ કારણપરમાત્મા છે. જેવો અરિહંતનો આત્મા છે તેવો જ મારો આત્મા શક્તિપાણે છે, એવા પોતાના આત્માને ઓળખીને તેની ભાવના કરવી તે પરમાત્મદશા પ્રગટવાનો ઉપાય છે.

સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોક જાણાય છે. જગતમાં તેનો કોઈ કર્તા નથી, બધા પદાર્થો અનાદિઅનંત સ્વયંસિદ્ધ છે. આત્માની પચયિમાં ક્ષણિક વિકાર છે તે મૂળ સ્વભાવ નથી. તે રહિત ત્રિકાળ એકરૂપ ધ્રુવશક્તિનો ચૈતન્યપિંડ આત્મા છે તે કારણપરમાત્મા છે, તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરતાં પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટી જાય છે; એવી દશા જેને પ્રગટી તે જ ભગવાન અર્હત પરમાત્મા છે.

એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણવાની સર્વજ્ઞદશા પ્રગટી તે ક્યાંથી પ્રગટી ? પર નિમિત્તમાંથી કે વિકારમાંથી તે દશા પ્રગટી નથી, અલ્પદશાનો અભાવ થયો તેમાંથી પણ સર્વજ્ઞદશા પ્રગટતી નથી. અંદરમાં પૂર્ણ શક્તિ ધ્રુવપાણે પડી છે તેમાંથી જ સર્વજ્ઞદશા પ્રગટે છે. જેમ ચોસઠ પહોરી તીખાશ લીંડીપીપરમાં જ ભરી છે. તેમાંથી તે પ્રગટે છે, બહારના કોઈ કારણે તે પ્રગટતી નથી. તેમ ચૈતન્યમાં સર્વજ્ઞદશા પ્રગટે છે તે ક્યાંથી પ્રગટે છે ? અંદર દરેક આત્મા ધ્રુવસ્વભાવી નિરપેક્ષ આનંદકંદ શક્તિથી ભરેલો છે, તે શક્તિની પ્રતીત કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. પરમાત્મદશા તે કાર્ય છે, ને તેનું કારણ આત્માનો નિત્યાનંદ સ્વભાવ છે. તેને કારણપરમાત્મા કહેવાય છે. અરિહંતદશા પ્રગટી તે કાર્ય છે. તે કાર્યને ઓળખાવતાં તેનું કારણ પણ સાથે સાથે ઓળખાવ્યું છે. આ સિવાય બહારનું કારણ માને તો તેણે પરમાત્મદશાને ઓળખી ન કહેવાય.

જુઓ, આ જૈનદર્શન ! જૈનદર્શન એ વસ્તુસ્વભાવનું દર્શન છે. જેવો વસ્તુસ્વભાવ છે તેવો સર્વજ્ઞે જાણ્યો, ને તેવો વાણીમાં કહેવાયો. જૈન સંપ્રદાય કોઈ સંપ્રદાય, વાડો કે કલ્પના નથી. આ તો સર્વજ્ઞનો માર્ગ છે. જેને ઈન્દ્રો માને છે, ગાણધરો આદરે છે, ચક્રવર્તીઓ સેવે છે, સંતો અનુભવે છે. અનાદિ અનંત આ માર્ગ છે. જે અનંત તીર્થંકરો થયા ને થશે તે બધાનો આ માર્ગ છે. અત્યારે પણ મહાવિદેહમાં ભગવાન શ્રી સીમંધર આદિ તીર્થંકરો બિરાજે છે. તેઓ પણ આવા જ કારણપરમાત્માના આશ્રયે અર્હતદશા પામ્યા છે. મહાવિદેહમાં ભગવાન બિરાજે છે, ૫૦૦ ધનુષનો દેહ છે, કેવળજ્ઞાન સહિત સમવસરાણમાં બિરાજે છે, વાણીનો યોગ છે. તે ભગવાન કઈ રીતે કેવળજ્ઞાન પામ્યા તેની આ વાત છે. તે વાત ભગવાનને પૂછવા જવી પડે તેમ નથી, પણ અહીં પોતાના આત્મસ્વભાવને ઓળખતાં તેનો નિર્ણય થઈ જાય છે. નિજ કારણપરમાત્માને ઓળખીને તેની ભાવના કરવી તે જ કાર્યપરમાત્મા થવાનો ઉપાય છે.

વિકાર અને શરીરમાં સુખ કલ્પીને તેની ભાવના કરે છે તે સંસારનું કારણ છે. ને વિકાર તથા દેહાદિથી રહિત નિરપેક્ષ ધ્રુવપરમાત્માની ભાવના કરવી તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે. ચૈતન્ય સ્વભાવની “ભાવના” તે મોક્ષમાર્ગ છે. ‘ભાવના’ એટલે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે.

કાર્યપરમાત્મા તે અરિહંત ભગવાન છે. તેના કારણને ઓળખવું જોઈએ. કારણને ન ઓળખે તો કાર્યની ઓળખાણ પણ સાચી ન થાય. રાગને કારણે કેવળજ્ઞાન માને તો તેણે કેવળજ્ઞાનને ઓળખ્યું

નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન પોતે નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાથી પરમાત્મા થયા અને જગતને પણ એમ જાહેર કર્યું કે તમે પણ શક્તિપાણે કારણપરમાત્મા છો, તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થાવ. કોઈ બહારના આશ્રયે તમારી પરમાત્મદશા નથી, પણ અંદર સ્વભાવના આશ્રયે જ પરમાત્મદશા ખીલે છે. જ્યાં શક્તિ પડી હોય ત્યાંથી પ્રગટે, બહારથી પ્રગટે નહિ. આ જ વિધિથી ભગવાન પરમાત્મા થયા ને બીજાને પણ તે જ વિધિ બતાવી. જેને પરમાત્મા થવું હોય તેઓ પોતાના આત્માને ઓળખીને તેમાં એકાગ્ર થાવ. એ સિવાય જન્મ-મરાણ ટળશે નહિ. ભગવાનને ઓળખતાં ભગવાન થવાની વિધિ શું તે પણ ઓળખાઈ જાય છે. જેઓ આવા કારણપરમાત્માની ભાવનારૂપ વિધિથી ભગવાન થયા તે જ ભગવાન અર્હતદેવ છે, તેમને આહારાદિ હોતાં નથી. આવા ભગવાન અર્હતદેવના જે ગુણો છે તેવા ગુણો જેનામાં ન હોય, ને તેનાથી જે વિપરીત હોય તે બધા દેવાભાસ છે, કુદેવ છે. તેઓ ભલે દેવપાણાના અભિમાનથી બળતા હોય તો પણ તેઓ ખરેખર દેવ નથી, પણ સંસારી જ છે. તે કોઈએ કહેલો માર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ ઉન્માર્ગ છે.

એક ક્ષણમાં આખો ચૈતન્યમૂર્તિ કારણપરમાત્મા છે તેને જે માનતા નથી, ને કાર્ય પ્રગટવા માટે બહારનું કાંઈ પણ કારણ માને છે તે કોઈ દેવ નથી, તેમણે કહેલો માર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ ઉન્માર્ગ છે; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ કે બુદ્ધ વગેરે પોતાને દેવ તરીકે ભલે મનાવે અને દેવપાણાના અભિમાનથી દગ્ધ હોય તો પણ તે બધા દેવ નથી, દેવાભાસ છે, સંસારી જ છે. એવા કુદેવાદિને માનવાથી તો મિથ્યાત્વ છે. અહીં સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યા તેવા ભગવાનને જે ન ઓળખે તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી.

એવી જ રીતે ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે પ્રવચનસારની ગાથામાં કહ્યું છે કે :-

તેજો દિટ્ટી ણાણં ઈટ્ટી સોક્કં તહેવ ઈસરિયં ।

તિહુવણપહાણદડ્ડયં માહપ્પં જસસ સો અરિહો ॥

ગાથાર્થ :- તેજ(ભામંડળ), દર્શન(કેવળદર્શન), જ્ઞાન(કેવળજ્ઞાન), ઋદ્ધિ(સમવસરાણાદિ વિભૂતિ), સૌખ્ય(અનંત અતીન્દ્રિય સુખ), (ઈન્દ્રાદિક પણ દાસપાણે વર્તે એવું)ઐશ્વર્ય અને (ત્રણ લોકના અધિપતિઓના વહ્નભ હોવારૂપ) ત્રિભુવનપ્રધાન-વહ્નભપાણું - આવું જેમનું મહાત્મ્ય છે, તે અર્હત છે.

આ ગાથા જ્યસેનાચાર્યદેવની ટીકામાં છે, તેમાં અર્હતદેવ કેવા હોય તે ઓળખાવે છે. પોતે ભલે હજી પરમાત્મા ન થયા હોય પણ પરમાત્મા કેવા હોય તેની ઓળખાણ તો થાય ને ? જેમ નિર્ધન માણસ હોય તો પણ રાજની પરીક્ષા કરીને તેને ઓળખી તો શકે ને ? તેમ પરમાત્મા થયા પહેલાં અલ્પજ્ઞ પ્રાણી પણ સર્વજ્ઞ પરમાત્માની પરીક્ષા કરીને ઓળખાણ કરી શકે છે. માટે પરીક્ષા કરીને ઓળખવું જોઈએ કે સર્વજ્ઞદશા પામેલા પરમાત્મા કેવા હોય, ને તેનાથી વિરુદ્ધ કોણ છે ? ભગવાન

સર્વજ્ઞદેવે છ દ્રવ્યો જાણ્યાં અને કહ્યાં, તેમાં આત્માની પરમાત્મદશાનું કારણ કોણ? તો કહ્યું કે પોતાનો જે પરમ ચૈતન્ય સ્વભાવ ધ્રુવ કારણપરમાત્મા છે તેની ભાવના જ પરમાત્મદશાનું કારણ છે.

પરમાત્મદશા પ્રગટી હોય તે શરીર એકદમ સુંદર-રૂપાળું, સ્ફટિક જેવું હોય છે, તેમને ભામંડળ એટલે તેજ હોય છે. આ તો પુણ્યનું ફળ છે.

વળી તે અર્હત પરમાત્માને કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન છે. સમવસરાણાદિ ઋદ્ધિ હોય છે. ભગવાન પોતે તો વીતરાગ છે, પાણુ ઈન્દ્રો અને દેવો આવીને સમવસરાણની અદ્ભૂત રચના કરે છે, જેમાં રત્નના ગઢ હોય છે, સોનાના મોટા માનસ્થંભ હોય છે. ધર્મસભામાં દેવો-મનુષ્યો, સર્પો, સિંહ-વાઘ ને દેડકાં વગેરે લાખો-કરોડો જીવો સાંભળવા આવે છે. ભગવાન એવા સમવસરાણમાં બિરાજે છે. ભગવાન કોઈના ઘરમાં ન ઊતરે. પરમાત્મદશા થઈ ત્યાં બહારમાં પાણુ આવો યોગ તીર્થંકરને હોય છે. વળી ભગવાનને આત્માના સ્વભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલું અતીન્દ્રિય પરમ સુખ હોય છે.

ઈન્દ્ર વગેરે પાણુ ભગવાનના દાસપાણે વર્તે છે. ભગવાનની પ્રભુતા પાસે ઈન્દ્ર પાણુ નમ્ર થઈને ઝૂકી પડે છે. હે નાથ ! અમે તો તારા કિંકર છીએ, તારા દાસ છીએ. આવું ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે. ત્રાણલોકના અધિપતિઓના ભગવાન વદ્મભ છે. આવા મહિમાવાળા અર્હત પરમાત્મા છે. આવા અર્હતને ઓળખતાં ને તેમણે કહેલાં આત્માનું ભાન કરતાં પાપનો નાશ થઈ જાય છે. પાણુ ભગવાન કાંઈ કોઈના પાપને હરતા નથી.

ત્રાણલોકના જે નાથ છે એવા ઈન્દ્રો-ચક્રવર્તી વગેરેને પાણુ આવા સર્વજ્ઞ ભગવાન વહાલા છે, અર્ધલોકના સ્વામી એવા ઈન્દ્ર પાણુ ભગવાનને ભક્તિપૂર્વક ચાહે છે. હે નાથ ! તારી પ્રભુતા પાસે અમે તો પામર છીએ. આવી ભગવાનની પ્રભુતા છે. આવા ભગવાનને ઓળખે નહિ ને જેને તેને માનીને માથા ઝૂકાવે તો કાંઈ કલ્યાણ થાય તેમ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જૈન આવા સર્વજ્ઞપરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈને પગે ન લાગે. જેને આવી સર્વજ્ઞદશા નથી ને જે દોષસહિત છે તે તો બધા દેવાભાસ છે. એવા દેવાભાસને માને તે તો વ્યવહારે પાણુ જૈન નથી.

વળી એ જ રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ આત્મખ્યાતિના ૨૪મા શ્લોકમાં-કળશમાં કહ્યું છે કે :-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાન્ત્યૈવ સ્નપયન્તિ યે દશદિશો ધામ્ના નિરુન્ધન્તિ યે
ધામોદ્દામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ યે ।
દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ક્ષરન્તોઽમૃતં
વન્ધ્યાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સૂર્યઃ ॥

શ્લોકાર્થ :- જેઓ કાંતિથી દશ દિશાઓને ધૂએ છે-નિર્મળ કરે છે, જેઓ તેજ વડે અત્યંત તેજસ્વી સૂર્યાદિકના તેજને ઢાંકી દે છે, જેઓ રૂપથી જનોના મન હરી લે છે, જેઓ દિવ્યધ્વનિ વડે (ભવ્યોના) કાનોમાં જાણે કે સાક્ષાત્ અમૃત વરસાવતા હોય એવું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને જેઓ એક હજાર અને આઠ લક્ષણોને ધારણ કરે છે, તે તીર્થંકરસૂરિઓ વંદ્ય છે.

ભગવાન અર્હત પરમાત્માનો દેહ એવો તેજસ્વી હોય કે દશે દિશાઓ ઉજ્જવળ હોય. હજારો ચંદ્ર-સૂર્ય જેવો પ્રકાશ પડતો હોય. મધ્ય રાત્રે પાણુ દેહમાંથી સૂર્ય-ચંદ્ર જેવો પ્રકાશ છૂટતો હોય, એટલે ત્યાં અંધારૂ ન હોય. અંદર જ્યાં કેવળજ્ઞાનનો દિવ્યપ્રકાશ પ્રગટ્યો ત્યાં દેહ પાણુ અત્યંત તેજસ્વી થઈ જાય છે. તે દેહમાં જોનાર પોતાના આગલા-પાછલા સાત ભવોને ભાળે છે. ભગવાનના દેહનું તેજ સૂર્ય-ચંદ્રથી અધિક છે. તેના ચૈતન્યની તો વાત શું કરવી ? પાણુ તેમના દેહનું રૂપ પાણુ જનોના મનને હરી લે છે. ઊંચા હીરાની ડાબલી પાણુ ઊંચી હોય; તેમ ભગવાનનો દેહ જન્મે ત્યારથી જ એવો રૂપવાળો હોય કે ઈન્દ્રને પાણુ તેને નીરખતાં તૃપ્તિ ન થાય. ને કેવળજ્ઞાન થતાં તો તે દેહ પરમ ઔદારિક - સ્ફટિક જેવો થઈ જાય છે. જે જોતાં જ જનોના મન હરાઈ જાય છે. વળી ભગવાનને એવો દિવ્યધ્વનિ છૂટે છે કે સાંભળનારને કાનમાં જાણે અમૃત રેડાતું હોય તેવું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સમવસરાણમાં ભવ્ય જીવો જ હોય છે, અભવ્ય જીવો આત્માથી તો દૂર પાણુ ભગવાનની વાણીથીયે તે દૂર છે. અભવ્યને ભગવાનની વાણી સાંભળવાનો યોગ હોય નહિ. ભગવાનની વાણી સાંભળતા તેની મીઠાસમાં ભવ્ય જીવો એવા લીન થઈ જાય છે કે ઉંદર અને બિલાડી એકબીજાનું વેર ભૂલી જાય છે, સિંહ અને હરણ સાથે બેસીને સાંભળે, છતાં કોઈને કોઈનો ભય હોતો નથી, એવી તે જીવોની લાયકાત છે, ને ભગવાનનો તેવો દિવ્યધ્વનિ હોય છે. વળી ભગવાનના દેહમાં એક હજાર ને આઠ સુંદર લક્ષણો હોય છે. આવા તીર્થંકરસૂરિઓ વંદ્ય છે.

હવે સાતમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક દ્વારા શ્રી નેમિનાથ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરે છે :-

શ્લોક ૧૪

(માલિની)

જગદિદમજગચ્ચ જ્ઞાનનીરેરુહાન્ત-
ર્મમરવદવમાતિ પ્રસ્ફુટં યસ્ય નિત્યમ્ ।
તમપિ કિલ યજેઽહં નેમિતીર્થંકરેશં
જલનિધિમપિ દોર્ભ્યામુત્તરામ્યૂર્ધ્વવીચિમ્ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- જેમ કમળની અંદર ભ્રમર સમાઈ જાય છે તેમ જેમના જ્ઞાનકમળમાં આ જગત

તેમ જ અજગત (-લોક તેમ જ અલોક) સદા સ્પષ્ટપાણે સમાઈ જાય છે-જાગાય છે, તે નેમિનાથ તીર્થંકર ભગવાનને હું ખરેખર પૂજું છું કે જેથી ઊંચા તરંગોવાળા સમુદ્રને પાણી (-દુષ્ટર સંસારસમુદ્રને પાણી) બે ભૂજઓથી તરી જાઉં. ॥ ૧૪ ॥

ટીકાકાર મુનિ પોતે મહાબ્રહ્મચારી છે ને બાળ બ્રહ્મચારી નેમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:

ભગવાનને અંતર સ્વભાવની શક્તિમાંથી જ્યાં જ્ઞાન વિકસ્યું, તેમાં લોકાલોક જાગાઈ જાય છે, જેમ ભમરો કમળમાં સમાઈ જાય છે. એટલે કમળ મોટું ને ભમરો નાનો; તેમ જ્ઞાનકમળમાં લોકાલોક પ્રત્યક્ષપાણે સમાઈ જાય છે એટલે કે જ્ઞાનસામર્થ્ય મોટું ને લોકાલોક નાના છે. આવું ભગવાનનું કેવળજ્ઞાન છે, તે ક્યાંથી આવ્યું ? આત્માની શક્તિમાંથી જ આવ્યું છે. તેવી જ પોતાના આત્માની શક્તિ છે. તેનો વિશ્વાસ કરીને એકાગ્ર થાય તો પરમાત્મદશા પ્રગટે.

અહો ! જેમાણે જ્ઞાનકમળમાં લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ જાણી લીધા તેવા શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને હું નમુ છું કે જેથી ઊંચા તરંગોવાળા આ સમુદ્રને પાણી મારી બે ભુજઓથી હું તરી જાઉં. ગમે તેવા વિકલ્પોના તરંગો ઊઠે તેને મારા સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાના બળે હું તરી જાઉં ને પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટ કરું.

આ રીતે અરિહંત ભગવાનને ઓળખાવીને તેમને નમસ્કાર કર્યા.

ભાદરવા વદ ૧૪, શનિવાર, ૨૯-૯-૫૧.

અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેમની વાણીનું સ્વરૂપ કહે છે. અહંતની વાણી તે આગમ છે. જેને અહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું જ્ઞાન થાય તેને આત્માનું જ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ. અહંતદેવ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત છે, ને ક્ષુધાદિ દોષ રહિત છે, કારણપરમાત્માની ભાવનાથી તેમને કાર્યપરમાત્મદશા પ્રગટી છે. એવા અહંત પરમાત્મા છે. તેમના મુખેથી નીકળેલ વાણી તે પરમાગમ છે. તેનું સ્વરૂપ હવે કહે છે.

ગાથ ૮

તસ્સ મુહુગ્ગદવયણં પુઞ્વાવરદોસવિરહિયં સુદ્ધં ।

આગમમિદિ પરિકહિયં તેણ દુ કહિયા હવંતિ તચ્ચત્યા ॥ ૮ ॥

પરમાત્મવાણી શુદ્ધ ને પૂર્વાપરે નિર્દોષ જે,

તે વાણીને આગમ કહી; તેણે કહ્યા તત્ત્વાર્થને. ૮.

અન્વયાર્થ :- તેમના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી કે જે પૂર્વાપર દોષ રહિત (-આગળ પછાળ વિરોધ રહિત) અને શુદ્ધ છે, તેને આગમ કહેલ છે; અને તેણે તત્ત્વાર્થો કહ્યા છે.

ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અરિહંતદેવના મુખકમળમાંથી નીકળેલી વાણી તે આગમ છે; તે વાણી પૂર્વાપર દોષ રહિત હોય છે. પહેલાં પુણ્યને બંધનું કારણ કહે, ને વળી તેને મોક્ષનું પાણી કારણ કહે - એવો પહેલાં-પછીના કથનમાં વિરોધ ન હોય. ચારે અનુયોગનું કથન પૂર્વાપર વિરોધ વગરનું છે.

કોઈ વાર દયાને પુણ્ય કહે ને કોઈ વાર દયાથી ધર્મ કહે - એવી ભગવાનની વાણી હોતી નથી. ભગવાનની વાણી પૂર્વાપર વિરોધ રહિત જ છે. જેમાં પૂર્વાપર વિરોધ હોય તે વાણી સર્વજ્ઞની નથી. પર્યાયને અંતર્મુખ કરીને જેમાણે વીતરાગતા ને સર્વજ્ઞતા પ્રગટ કરી, તેમની વાણીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું કથન ન હોય. આ સર્વજ્ઞની વાણીનું પ્રથમ લક્ષણ છે. જગતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધાં સ્વતંત્ર છે એમ પાણી કહે ને પછી એમ પાણી કહે કે બીજાને લીધે પર્યાય થાય તો તેમાં પૂર્વાપર દોષ છે; તે વાણી વીતરાગની ન હોય. ચૈતન્ય સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય, ને રાગને લીધે પાણી થાય એવું પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન વીતરાગની વાણીમાં હોય નહિ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં કહ્યું કે કોઈ કોઈનું કાંઈ કરી શકે નહિ. દેહની ક્રિયાને આત્મા કરી શકે નહિ અને ચરાણાનુયોગમાં એમ કહ્યું કે 'જેઈને ચાલવું' - ત્યાં તેનો અર્થ શરીરને ચલાવવાની ક્રિયા આત્મા કરે છે એમ બતાવવું નથી, પાણી પ્રમાદના અશુભ પરિણામ ન થઈ જાય તે માટે તે કથન છે. એ

રીતે બન્ને કથનમાં વિરુદ્ધતા નથી પણ મેળ છે.

સર્વજ્ઞદેવની વાણીમાં ગમે તેટલી અપેક્ષાના કથનો આવે પણ ક્યાંય વિરુદ્ધતા ન હોય. એટલે તે વાણી દોષ રહિત છે અને શુદ્ધ છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્માનું અવલંબન બતાવતી હોવાથી તે વાણી પણ શુદ્ધ છે. રાગ, નિમિત્ત વગેરેનું અવલંબન છોડ ને તારા શુદ્ધ ચિદાનંદ કારણપરમાત્માનું અવલંબન કર ! એમ વીતરાગની વાણી સ્વભાવનું જ અવલંબન લેવડાવે છે, માટે તે વાણી શુદ્ધ છે. આવી નિર્દોષ અને શુદ્ધ વાણીને આગમ કહેવાય છે. આવા લક્ષણથી શાસ્ત્રને પરખવો જોઈએ. જે પરાશ્રયે લાભ બતાવે, રાગથી ધર્મ મનાવે, પયયિની પરાધીનતા મનાવે - તે વાણી નિર્દોષ નથી ને શુદ્ધ નથી, તે વાણી આગમ કહેવાય નહિ.

સર્વજ્ઞદેવે કહેલી વાણી જ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે. અને તે વાણીએ તત્ત્વાર્થો કહ્યા છે. સાત તત્ત્વો, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઈત્યાદિ તત્ત્વાર્થને વીતરાગની વાણીએ જ બતાવ્યા છે. સાત તત્ત્વો કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું યથાર્થ સ્વરૂપ બીજે ક્યાંય પણ યથાર્થ હોતું નથી. આવા આગમને ઓળખ્યા વગર ગમે તેના લખેલા કુશાસ્ત્રને માને તો તેને આગમની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી. સર્વજ્ઞદેવે જે પરમાગમ કહ્યાં અને જે સંતોની પરંપરામાં ચાલ્યા આવે છે તે જ સાચા પરમાગમ છે. એવા પરમાગમ જ તત્ત્વાર્થનું સ્વરૂપ બતાવનારા છે.

ટીકા :- આ પરમાગમના સ્વરૂપનું કથન છે.

“તે (પૂર્વોક્ત) પરમેશ્વરના મુખકમળમાંથી નીકળેલ ચતુર વચનરચનાનો વિસ્તાર કે જે ‘પૂર્વાપર દોષ રહિત’ છે અને તે ભગવાનને રાગનો અભાવ હોવાથી પાપસૂત્રની માફક હિંસાદિ પાપક્રિયાશૂન્ય હોવાથી ‘શુદ્ધ’ છે તે -પરમાગમ- કહેવામાં આવેલ છે.”

ધર્મની વાણી અનેક ભાવથી ભરેલી ગંભીર હોય છે. સર્વજ્ઞતા ખીલી ત્યાં વાણીની રચના પણ ચતુર હોય છે. વાણીનો કર્તા આત્મા નથી, પણ એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે કે જ્યાં આત્માની પવિત્રતા પ્રગટી ત્યાં વચન પણ ઘણા ભાવો ભરેલા ચતુર નીકળે છે. સર્વજ્ઞની વાણીમાં ગમે તેટલો વિસ્તાર હોય પણ ક્યાંય પૂર્વાપર વિરોધ ન હોય.

ભગવાન રાગના અભાવવાળા છે, ને તેમની વાણી પણ હિંસાદિ પાપક્રિયાથી રહિત છે. રાગ પણ ખરેખર પાપ જ છે. સર્વજ્ઞની વાણી વીતરાગતા બતાવનારી છે, તે રાગરહિત છે. રાગનું જ્ઞાન કરાવે, પણ રાગથી લાભ ન મનાવે. અન્ય કુશાસ્ત્રો છે તે તો પાપસૂત્ર છે, ને તે તો રાગથી ધર્મ મનાવતા હોવાથી હિંસાદિ પાપક્રિયા સહિત છે. સર્વજ્ઞની વાણી ચિદાનંદ સ્વભાવના આશ્રયે જ કલ્યાણ બતાવનારી છે, રાગના આશ્રયે કલ્યાણ કહેનારી નથી. તે વાણી હિંસાદિ પાપક્રિયાઓથી રહિત છે, તેથી શુદ્ધ છે. વ્યવહારના આશ્રયથી ખરેખર લાભ મનાવે તે પણ પાપક્રિયામાં જાય છે. સર્વજ્ઞની વાણી રાગનું જ્ઞાન કરાવે છે પણ તેનાથી લાભ નથી બતાવતી, રાગનું પોષણ થાય તેવો

વીતરાગની વાણીનો ઉપદેશ નથી, તેથી તે વાણી શુદ્ધ છે. ભગવાનને પોતાને રાગનો અભાવ છે, ને તેમની વાણીમાં પણ રાગનું પોષણ કરાવે તેવો ઉપદેશ નથી, તેથી તે વાણી શુદ્ધ છે.

હવે તે વાણી કેવી છે તે વિશેષપણે કહે છે : “ભગવાનની વાણી ભવ્ય જીવોએ કાર્ણરૂપી અંજલીથી (ખોબાથી) પીવા યોગ્ય અમૃત છે.”

વાણી છે તો તેના શ્રોતા પણ છે, એમ વાણીના સામે શ્રોતા કાઢ્યા. જેમ હાથના ખોબામાં ભરી ભરીને પાણી પીએ તેમ ભવ્ય જીવોએ કાર્ણરૂપી ખોબા ભરી ભરીને પીવા જેવી ભગવાનની વાણી અમૃત છે. ભગવાનની વાણીને ઝીલનારા શ્રોતાજનો ન હોય એમ ન બને. ભગવાન વક્તા છે ને ભવ્ય જીવો તેમની વાણીનું શ્રવણ કરીને ઝીલે છે - એમ કહ્યું.

પરમાગમ મુક્તિસુંદરીના મુખનું દર્પણ છે. એટલે જે જીવ આગમનું જ્ઞાન કરે તેને મુક્તિસુંદરીનું મોઢું દેખાય છે. ભગવાનના મુખથી નીકળેલી વાણી મુક્તિનું મુખકમળ દેખાડનાર દર્પણ છે. ભગવાનના મુખથી વાણી નીકળી, તેની સામે મુક્તિના મુખની વાત કરી. ભગવાનની વાણીને ઓળખે તેને પોતાની મુક્તિની નિ:શંકતા થઈ જાય, માટે તે વાણી મુક્તિનું મુખ દેખાડનાર દર્પણ છે. વીતરાગવાણી સિવાય ક્યાંય મુક્તિ કે મુક્તિનો માર્ગ નથી.

“વળી તે પરમાગમ સંસારસમુદ્રના મહા વમળમાં નિમગ્ન સમસ્ત ભવ્યજનોને હસ્તાવલંબન (હાથનો ટેકો) આપે છે.”

સંસારસમુદ્રમાં પડેલા જીવોને આત્માનું સ્વરૂપ બતાવે છે તેથી મોક્ષમાર્ગમાં લઈ જવા માટે તે વાણી ટેકારૂપ છે. પણ જે પોતે ઓળખે તેને ટેકો કહેવાય. ચોરાશીના અવતારરૂપી દરિયામાં ડૂબેલા ભવ્ય જીવોને સંસારથી તરવા માટે જિનવાણી હસ્તાવલંબન સમાન છે.

વળી તે પરમાગમ કેવા છે ? “સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિ છે.”

શિખામણિ = ટોચ ઉપરનું રત્ન; ચૂડામણિ; કલગીનું રત્ન. પરમાગમ સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખામણિ સમાન છે, કારણ કે પરમાગમનું તાત્પર્ય સહજ વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટતા છે.

પરમાગમ કોઈ પરદ્રવ્યમાં પ્રેમ કરાવતાં નથી, પણ સમસ્ત પરપદાર્થો પ્રત્યે સહજ વૈરાગ્ય કરાવે છે; ચૈતન્યના અંતરના પરિણમનમાં સહજપણે રાગનો અભાવ થઈ જાય છે, સ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતાં રાગના અભાવરૂપ વૈરાગ્ય સહજપણે પરિણમી જાય છે. આવા સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિરૂપ પરમાગમ છે. એકલો વીતરાગભાવ જ પરમાગમમાં ભર્યો છે. પરમાગમ સ્વભાવની પૂર્ણતા તો વાર્ણવે જ છે, અને પર પ્રત્યેના રાગના અભાવરૂપ અપાર વીતરાગતા પણ વાર્ણવે છે. વિષયોમાં સુખ મનાવે કે રાગ થાય તો વાંધો નહિ -એમ કહે તે વીતરાગના વચન નથી. ક્યાંય રાગના અંશને પણ વીતરાગની વાણી પોષતી નથી. વીતરાગની વાણી સહજ વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટતાને

પોષે છે. જ્ઞાનીના ભોગને નિર્જરાનો હેતુ કહ્યો ત્યાં રાગ પોષવાનો હેતુ નથી, પણ સ્વભાવદષ્ટિનું જોર બતાવવાનો હેતુ છે, એટલે તે વચન પણ વૈરાગ્યને જ પોષનારા છે.

ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરાવીને તેમાં એકાગ્ર કરાવે છે. ને અનંતા પરનો પોતામાં અભાવ બતાવીને તેનાથી વૈરાગ્ય કરાવે છે. વીતરાગની વાણી તીર્થકરો અને કેવળી ભગવંતોથી પણ ઉદાસીનતા કરાવીને સ્વભાવમાં વળવાનું કહે છે. વીતરાગની વાણી પ્રત્યે પણ પરમાગમ વૈરાગ્ય કરાવે છે. આ રીતે પરમાગમ સહજ વૈરાગ્ય કરાવનારા છે, તેથી તે સહજ વૈરાગ્યરૂપ મહેલની ટોચ ઉપરનું રત્ન છે.

વળી તે પરમાગમ કદી નહિ જોયેલા એવા મોક્ષમહેલનું પ્રથમ પગથિયું છે.

જીવે મોક્ષ કદી જોયો નથી, તે મોક્ષમહેલનું પ્રથમ પગથિયું આગમ છે. પગથિયે આવે તેને મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ, વીતરાગની વાણી વિના સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ. માટે તેને મોક્ષનું પહેલું પગથિયું કહ્યું છે.

વળી તે પરમાગમ કામભોગથી ઉત્પન્ન થતાં અપ્રશસ્ત રાગરૂપ અંગારાઓ વડે શેકાતા સમસ્ત દીનજનોના મહા કલેશનો નાશ કરવામાં સમર્થ સર્જન મેઘ (-પાણી ભરેલું વાદળ) છે.

કોઈ પણ પરપદાર્થના કર્તા-ભોક્તાપણાનો ભાવ તે અંગારો છે, તેમાં અજ્ઞાની દીનજનો અનાદિથી શેકાઈ રહ્યા છે. વિષયભોગમાં સુખ નથી, પણ તે તો અંગારો છે. તેમાં મહા કલેશ છે. પરની ઈચ્છા કે પરને ભોગવવાની ઈચ્છા કરીને અજ્ઞાનીજનો દીનપણે અપ્રશસ્ત રાગરૂપ અંગારામાં શેકાય છે. જેમ સકરકંદ અગ્નિમાં બફાઈ જાય તેમ અજ્ઞાનીજનો કામ-વાસનામાં દીનપણે શેકાઈ રહ્યા છે. જેને ચૈતન્યનું ભાન નથી તેઓ રાગરૂપી અંગારામાં શેકાય છે. તેવા જીવોના મહા કલેશનો નાશ કરવા માટે વીતરાગની વાણી સર્જન મેઘસમાન છે. અરે જીવ ! શાંત થા ! શાંત થા !! પરથી ઉદાસીન થઈને ચૈતન્યમાં વળ ! -એમ બતાવીને વીતરાગની વાણી મહા કલેશનો નાશ કરવા માટે સર્જન મેઘસમાન છે. જગતના કલેશનો નાશ કરવામાં વીતરાગની વાણી પાછી ફરે નહિ. જે જીવ તે વાણીને ઝીલે તેના સમસ્ત કલેશનો નાશ થઈ જાય છે, - એમ અહીં ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ બતાવી છે.

જેમ આગ લાગે અને પાણીના અંબાથી ઓલવે તેમ દીનજનોના મહાકલેશને વીતરાગની વાણી નાશ કરી નાખે છે; મોટા રાજા-મહારાજા પણ ચૈતન્યના ભાન વિના કામ-ભોગના અપ્રશસ્ત રાગરૂપ અંગારામાં દીનપણે સળગી રહ્યા છે. પણ જે જીવો વીતરાગની વાણીનો આશ્રય કરે છે તે જીવના મહા કલેશનો તે વાણી નાશ કરી નાખે છે. એ રીતે કલેશનો નાશ કરવામાં ભગવાનની વાણી પાણીથી ભરેલા મેઘ સમાન છે.

એવી ભગવાનની વાણી તે પરમાગમ છે, તે પરમાગમે ખરેખર સાત તત્ત્વો તથા નવ પદાર્થો કહ્યા છે. જીઓ ! જગતમાં સાત તત્ત્વો છે, તે સિવાય એક જ તત્ત્વને માને કે ૨૫ તત્ત્વો માને તે યથાર્થ નથી. સાત તત્ત્વોમાં અથવા નવ પદાર્થોમાં આખું જગત આવી જાય છે. સર્વજ્ઞની વાણી

સાત તત્ત્વોને કહેનારી છે; આવા સર્વજ્ઞને, તેમની વાણીને અને તેણે કહેલાં તત્ત્વોને ઓળખવા જોઈએ, તેની ઓળખાણ વિના ધર્મ થાય નહિ.

એવી જ રીતે આચાર્યદેવ શ્રી સમંતભદ્ર સ્વામીએ રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં ૪૨મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(આર્યા)

અન્યૂનમનતિરિક્ત યાથાતથ્યં વિના ચ વિપરીતાત્ ।

નિઃસન્દેહ વેદ યદાહુસ્તજ્ઞાનમાગમિનઃ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે ન્યૂનતા વિના, અધિકતા વિના, વિપરીતતા વિના યથાતથ વસ્તુસ્વરૂપને નિઃસંદેહપણે જાણે છે તેને આગમીઓ જ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) કહે છે.

જેવું વસ્તુસ્વરૂપ હોય તેમાંથી કાંઈ ઓછું ન કહે, અધિક ન કહે કે વિપરીત પણ ન કહે; એવી તો વીતરાગની વાણી છે, ને તે આગમના જાણનાર વસ્તુસ્વરૂપને હીનતા રહિત, અધિકતા રહિત ને વિપરીતતા રહિત જાણે છે, તેને જ આગમવંતો જ્ઞાન કહે છે. આગમ અને જ્ઞાન - એ બન્ને હીનતા, અધિકતા તથા વિપરીતતા રહિત છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનું માપ બહારની સભા ઉપરથી નથી. લાખો માણસોની સભામાં બુલંદ અવાજે બોલે માટે તે જ્ઞાની છે - એમ જ્ઞાનીનું માપ નથી. પણ વસ્તુસ્વરૂપ જેવું વીતરાગવાણીમાં આવ્યું તેવું જ જે જ્ઞાન જાણે છે તેને જ આગમીઓ સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે. સંકડો કે હજારો અવધાન કરે, તે પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ નથી. ચૈતન્યસ્વભાવ અને બીજા તત્ત્વો જે રીતે આગમમાં સર્વજ્ઞે કહ્યા છે તે જ રીતે હીનાધિકતા રહિત ને વિપરીતતા રહિત જે જાણે છે તેને જ જ્ઞાનીઓ સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

આગમને ઓળખાવ્યા અને તે આગમથી થતું જ્ઞાન કેવું હોય તે પણ ઓળખાવ્યું. વળી વસ્તુસ્વરૂપમાં સંદેહ ન હોય, નિઃસંદેહપણે વસ્તુસ્વરૂપને જાણે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

ભાદરવા વદ ૧૫, રવિવાર, ૩૦-૯-૫૧.

આજે સવારે, અમાસ હોવાથી, રેકોર્ડીંગ રીલ સંભળાવવામાં આવ્યું હતું.

આસો સુદ ૧, સોમવાર, તા. ૧-૧૦-૫૧.

આ નિયમસાર છે. નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ, તેને 'સાર' શબ્દ લગાડ્યો એટલે શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ તે નિયમસાર છે. તેમાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની સાથે જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાનો શુભ રાગ હોય તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

અરિહંતદેવ, પરમાગમ અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે તેનું આ વાર્ણન ચાલે છે.

તેમાં અર્હતદેવ અઢાર દોષ રહિત ને કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત છે તેનું વર્ણન કર્યું. તેમની વાણી તે આગમ છે. ને તેમાં જીવાદિ તત્ત્વો કહ્યા છે. આવા આમ, આગમ અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે શુભરાગ છે, વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. પહેલાં આવા પ્રકારનો શુભ રાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી. કુદેવાદિને માનવામાં તીવ્ર કષાય છે. તેને તો આત્માની શ્રદ્ધાની પાત્રતા પણ નથી.

વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ સિવાય બીજા કોઈ દેવ સાચા નથી; આવા આમ-આગમ-તત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ ક્યારે કહેવાય ? કે તે રાગરહિત ચૈતન્યસ્વભાવનું અવલંબન લઈને તેની શ્રદ્ધા કરે ત્યારે સર્વજ્ઞની શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય. નિશ્ચય શ્રદ્ધામાં તો એકલા ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે, પણ તે ભૂમિકામાં નીચલી દશામાં સાથે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાનો શુભ રાગ પણ હોય છે. તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા કેવા હોય તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા કોઈ દેવ સાચા ન હોય, તે સિવાય બીજાની કોઈની વાણી સાચી ન હોય ને તેણે કહેલાં તત્ત્વો પણ સાચા ન હોય. એકેક આત્મા સ્વતંત્ર છે, પરિપૂર્ણ છે, ચૈતન્યસૂર્ય છે, તેનામાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટવાની તાકાત ભરી છે. આવું કહેનારા સર્વજ્ઞ જ હોય, બીજું કોઈ આમ ન કહે.

વીતરાગદેવની શ્રદ્ધા કરવી તેમાં જે રાગ છે તે વ્યવહાર છે. તે ‘નિયમસાર’ નથી. નિયમસાર તો ચૈતન્ય કારણપરમાત્માના નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ ખરેખર નિયમસાર નથી, તો પછી કુદેવાદિની શ્રદ્ધા તો ક્યાંય રહી ?

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના રાગથી જુદો સ્વભાવ જાણીને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તો તે રાગને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે. પણ જો તે શુભ રાગથી ધર્મ માને તો તે વ્યવહાર પણ નથી. એક સમયમાં પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય ભગવાન પોતે છે તેનો સ્વીકારપૂર્વક વચ્ચે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો રાગ આવ્યો પણ તેને ધર્મ ન માને તો તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. જો રાગથી ધર્મ ન માને તો જ રાગને વ્યવહાર કહેવાય - આ શરત છે. મોક્ષમાર્ગ તો ચૈતન્ય સ્વભાવના અવલંબને છે. ‘એક હોય ત્રાગ કાળમાં પરમારથનો પંથ’; વચ્ચે વ્યવહાર આવે છે તે પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ નથી. ‘નિયમસાર’ કહીને શુદ્ધ રત્નત્રય બતાવ્યા છે, ને વ્યવહાર રત્નત્રય તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી - એમ બતાવ્યું છે.

પહેલાં સર્વજ્ઞદેવ કેવા હોય તે બતાવ્યું, અને પછી તે સર્વજ્ઞદેવની વાણીરૂપ પરમાગમ કેવા હોય તે બતાવ્યું. હવે શ્લોક દ્વારા તે જિનાગમને નમસ્કાર કરે છે.

શ્લોક ૧૫

(હરિણી)

લલિતલલિતં શુદ્ધં નિર્વાણકારણકારણં
નિશ્ચિલભવિનામેતત્કર્ણામૃતં જિનસદ્વચઃ ।
ભવપરિભવારણ્યજ્વાલિત્વિષાં પ્રશમે જલં
પ્રતિદિનમહં વન્દે વન્દ્યં સદા જિનયોગિભિઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે (જિનવચન) લલિતમાં લલિત છે, જે શુદ્ધ છે, જે નિર્વાણના કારણનું કારણ છે, જે સર્વ જીવોના કર્ણોને અમૃત છે, જે ભવભવરૂપી અરણ્યના ઉગ્ર દાવાનળને શમાવવામાં જળ છે અને જે જૈન યોગીઓ વડે સદા વંદ્ય છે, તે આ જિનભગવાનના સદ્વચનને (સમ્યક્ જિનાગમને) હું પ્રતિદિન વંદું છું. ॥ ૧૫ ॥

સર્વજ્ઞ પરમાત્મદશા પ્રગટ્યા પછી હોઠ કે જીભ હલ્યા વગર દિવ્યધ્વનિ છૂટે છે. તેમને ક્રમવાળી વાણી ન હોય. તે વાણી સહજ અને અતિશય પ્રસન્નતા ઉપજાવનારી મનોહર છે, સૌ જીવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજી જાય છે. ને તે વાણી શુદ્ધ છે એટલે રાગરહિત નિરપેક્ષ સ્વભાવના આશ્રયે જ કલ્યાણ બતાવનારી છે. પણ રાગથી કલ્યાણ બતાવતી નથી. ભગવાન શુદ્ધ છે ને તેમની વાણી પણ શુદ્ધ છે, રાગને પોષે તે વાણી શુદ્ધ ન કહેવાય.

તે વાણી નિર્વાણના કારણનું કારણ છે. નિર્વાણ એટલે મહા આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ; તે મોક્ષનું કારણ નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, અને તે મોક્ષમાર્ગનું કારણ સર્વજ્ઞદેવની વાણી છે. ભગવાને દિવ્યધ્વનિમાં કહ્યું તે સંતોએ અનુભવ્યું અને તેવું જ શાસ્ત્રોમાં રચાઈ ગયું છે, તે શાસ્ત્રો મોક્ષમાર્ગનું કારણ છે.

તે વાણી સર્વ ભવ્ય જીવોના કાનને અમૃત છે. અભવ્ય જીવ વીતરાગની વાણી સાંભળવા માટે નાલાયક છે. ભવ્ય કરતાં અભવ્ય જીવો અનંતમાં ભાગે છે; તે અભવ્ય જીવોની અહીં વાત નથી. અહીં તો ભવ્ય જીવોની જ વાત છે. ભવ્ય જીવોને ભગવાનની વાણી કહે છે કે :- હે જીવ ! તું પરમાનંદમૂર્તિ ભગવાન છો, ક્ષણિક વિકારનું શરણ છોડ ને સ્વભાવનું શરણ લે, તો તારા સ્વભાવના શરણે તું ભગવાન થઈશ - એમ ભગવાનની વાણી ભવ્ય જીવોના કાનમાં અમૃત રેડે છે. સાંભળનારા જીવોને ચૈતન્યની વાત અમૃત જેવી લાગે છે, માટે વીતરાગની વાણી પણ અમૃત છે. મારાથી તારું કલ્યાણ થાય એમ ભગવાન નથી કહેતા, પણ તારા સ્વભાવથી તારું કલ્યાણ થાય - એમ ભગવાન સ્વાશ્રય બતાવીને અમૃતનો ધોધ ભવ્ય જીવોના કાનમાં રેડે છે. અમૃત એટલે મરણ વગરનો ચૈતન્ય આત્મા, તેને ભગવાનની વાણી બતાવે છે, તેથી તે વાણી અમૃત છે.

જે જીવે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કર્યો તેને ભગવાનની વાણી કારણ કહેવાય છે. કાર્ય હોય તેનું કારણ કહેવાય ને ? મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે તેને ભગવાનની વાણી નિમિત્ત કહેવાય છે. આત્માને સમજે તેના કાનમાં ભગવાનની વાણીએ અમૃત રેણું એમ કહેવાય છે.

અજ્ઞાનભાવથી ભવભવરૂપી ભટ્ટીમાં જીવ સળગી રહ્યો છે, તેને શમાવવા માટે ભગવાનની વાણી જળ સમાન છે. અરે જીવ ! તું શાંત થા ! તારા ચૈતન્યનું શરાણું લે, તને તારા ચૈતન્યના શરાણે જ શાંતિ છે. એમ ચૈતન્યનું શરાણું કરાવીને ભગવાનની વાણી ભવભવના દાવાનળને શાંત કરે છે, એટલે કે ભવનો નાશ કરાવે છે. અરે જીવ ! ભવનો ભાવ તારું સ્વરૂપ નથી, ભવરહિત તારો સ્વભાવભાવ છે, એમ ચૈતન્ય સ્વભાવ બતાવીને વીતરાગની વાણી ભવભવના ઉગ્ર દાવાનળનો નાશ કરનારી છે.

વળી વીતરાગવાણી જૈન યોગીઓ વડે વંદ્ય છે. સ્વભાવનો આશ્રય કરીને રાગને જોગે જીવ્યો છે, ને સ્વભાવમાં જોડાણરૂપ રાગ કર્યો છે - એવા જીવને જૈનયોગી કહેવાય છે. એવા જૈનયોગીઓ વડે જિનવાણી સદા વંદ્ય છે.

પરિપૂર્ણ અખંડાનંદી આત્મા છે, તેમાં અનંત ગુણો છે, તેની પર્યાયમાં ક્ષણિક વિકાર છે, તે સ્વભાવના આશ્રયે ટાળીને પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય છે - આવું બતાવનારી જિનવાણી સદા જૈનયોગીઓ વડે વંદ્ય છે.

ટીકાકાર પદ્મપ્રભમલધારિદેવ કહે છે કે : તે જિનભગવાનના સમ્યક્ વચનોને હું પ્રતિદિન વંદું છું - એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞદેવની વાણીરૂપ આગમનું સ્વરૂપ બતાવીને તેને નમસ્કાર કર્યા.

આમ, આગમ ને તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું હતું, તેમાંથી આમ અને આગમનું વાર્ણન પુરું થયું.

હવે સર્વજ્ઞદેવની વાણીમાં કહેલાં છ દ્રવ્યોનું વાર્ણન આ ગાથામાં કરે છે.

સૂત્ર ૯

જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા ય કાલ આયાસં ।

તચ્ચત્થા ઇદિ ભણિદા ણાણાગુણપજ્જણહિં સંજુત્તા ॥ ૯ ॥

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલ, કાળ તેમ જ આત્મ, ધર્મ, અધર્મ, - એ ભાખ્યા જિને તત્ત્વાર્થ, ગુણપર્યાય વિધવિધ યુક્ત જે. ૯.

અન્વયાર્થ :- જીવો, પુદ્ગલકાયો, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશ - એ તત્ત્વાર્થો કહ્યા છે, કે જેઓ વિવિધ ગુણ-પર્યાયોથી સંયુક્ત છે.

સર્વજ્ઞ સિવાય આવા છ દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન કોઈ જાણી શકે નહિ. છ દ્રવ્યો અને તેમના ગુણ-પર્યાયોની વ્યાખ્યા સર્વજ્ઞની વાણી સિવાય બીજે હોય નહિ. છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયો સહિત છે, કોઈના ગુણ-પર્યાયો કોઈના લીધે નથી.

(૧) જગતમાં જીવો અનંતા છે. સિદ્ધ ભગવંતો અનંત છે ને બટાટાની એકેક કટકીમાં અસંખ્ય ઔદારિક શરીર ને એકેક શરીરમાં સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણા જીવો છે. આ વાત તો જીવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધામાં આવી જાય છે.

(૨) જીવો કરતાં પુદ્ગલકાયો અનંતગુણા છે. જગતમાં વસ્તુઓ સત્ છે. ‘બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા’ - એમ નથી.

(૩) જીવ - પુદ્ગલ સિવાય ધર્માસ્તિકાય નામનું એક દ્રવ્ય છે. તે આખા લોકમાં વ્યાપક છે; તે જીવ - પુદ્ગલ ગતિ કરે ત્યારે તેને નિમિત્ત થાય છે.

(૪) અધર્માસ્તિકાય પાણ લોકમાં વ્યાપક એક દ્રવ્ય છે, ગતિ કરતાં જીવ - પુદ્ગલ સ્થિર થાય ત્યારે તેને આ દ્રવ્ય નિમિત્ત થાય છે.

(૫) કાળ નામના અસંખ્ય દ્રવ્યો લોકમાં છે. તે દ્રવ્યોને પરિણમનમાં નિમિત્ત છે.

(૬) ને આકાશદ્રવ્ય તે સર્વ વ્યાપક છે.

આ છયે દ્રવ્યો તે તત્ત્વાર્થ છે અને તેઓ પોતપોતાના વિવિધ ગુણ-પર્યાયો સહિત છે. દરેક દ્રવ્ય પોતે ત્રિકાળી શક્તિવાળું અને સમય સમયની વિવિધ પર્યાયવાળું છે. કોઈ બીજને લીધે તેની પર્યાય કે તેના ગુણ નથી. આંગળી ચાલે તે પુદ્ગલની પર્યાય છે, પુદ્ગલો સ્વયં તેની વિવિધ પર્યાયવાળા છે, કોઈને લીધે તેની પર્યાય થતી નથી.

આ ગાથામાં મતિજ્ઞાનાદિને વિભાવગુણ કહેશે. ગુણમાં શુદ્ધગુણ અને વિભાવગુણ એમ બે પ્રકાર લેશે. મૂળ સૂત્રમાં 'વિવિધ ગુણ-પર્યાય સહિત' એમ આચાર્યદેવે કહ્યું છે તેમાંથી 'કારણશુદ્ધ જીવ' ને 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' વગેરેનું સદ્ભૂત વર્ણન ટીકામાં કાઢશે.

ટીકા : અહીં આ ગાથામાં છ દ્રવ્યોના પૃથક્ પૃથક્ નામ કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વચન, કાય, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ નામના દસ પ્રાણોથી (સંસારદશામાં) જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે 'જીવ' છે.

જે જીવો સ્વભાવનું ભાન નહિ કરે તેને દસ પ્રાણનો સંયોગ ભવિષ્યમાં પાણ રહ્યા કરશે. સ્વભાવનું ભાન કરીને સિદ્ધ થાય તેને દસ પ્રાણ છૂટી જાય છે. સંગ્રહનય અપેક્ષાએ દસ પ્રાણથી જીવે તેને જીવ કહ્યો. પાણ દસ પ્રાણ તે જીવનો સ્વભાવ નથી.

(૨) નિશ્ચયથી તો ભાવપ્રાણ ધારણ કરવાને લીધે જીવ છે. આ ભાવપ્રાણ તે ત્રિકાળ છે. તેનાથી જીવે છે માટે જીવ છે.

(૩) વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રાણ ધારણ કરવાને લીધે જીવ છે. વ્યવહારપ્રાણના સંયોગ વખતે નિશ્ચય ચૈતન્યપ્રાણનો અભાવ થઈ જતો નથી.

“શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધગુણોનો આધાર હોવાને લીધે 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' છે.

કાર્યશુદ્ધ જીવ એટલે શું ? કે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી જે જીવ કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોનો આધાર છે, એટલે કે કારણશુદ્ધ જીવમાંથી જેમણે કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધકાર્ય પ્રગટ કર્યું છે તેમને અહીં કાર્યશુદ્ધ જીવ કહ્યા છે. અહીં પર્યાયની વાત છે, ત્રિકાળની વાત નથી. કેમ કે આ શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનો વિષય છે. કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયને અહીં શુદ્ધગુણ કહેલ છે.

કેવળજ્ઞાનપર્યાય પાણ વ્યવહાર છે, તે પાણ નવી પ્રગટે છે, ત્રિકાળ નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ અખંડ પરિપૂર્ણ ભગવાન આત્મા તે નિશ્ચય છે, ને તેના અવલંબને જે કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યાં તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ પર્યાય છે માટે 'શુદ્ધ' છે, પોતાની પર્યાય છે માટે 'સદ્ભૂત' અને ભેદ પાડ્યો માટે 'વ્યવહાર'. એ રીતે કેવળજ્ઞાનને 'શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર' કહેવાય છે. એવું કેવળજ્ઞાન જેને પ્રદ્યત્યું તે જીવ 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' છે. આ ઉત્પાદ છે, નવી પર્યાય પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાયને શુદ્ધગુણ કહેવાય છે, તેવા શુદ્ધ ગુણનો જે આધાર છે તે જીવને અહીં 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' કહેવાય છે.

અશુદ્ધતા તે સંસાર પર્યાય છે, અલ્પ શુદ્ધતા તે મોક્ષમાર્ગ પર્યાય છે, ને પૂર્ણ શુદ્ધતા તે મોક્ષ પર્યાય છે. એ રીતે આ ત્રણેય વ્યવહાર છે.

જીવનું વર્ણન કરતાં ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યાં.

(૧) દસ પ્રાણોથી જીવે તે જીવ; એ વ્યવહાર છે.

(૨) ભાવપ્રાણ એટલે ચૈતન્યપ્રાણથી જીવે તે જીવ; આ નિશ્ચય છે.

(૩) કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યા તેનો આધાર જીવ છે, તેને 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' કહે છે. આ શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહાર છે.

ત્રિકાળ એકરૂપ આનંદકંદ શક્તિનો પિંડ તે કારણશુદ્ધ જીવ છે, તેની વાત આગળ આવશે.

દરેક જીવ શક્તિ અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અર્થાત્ સહજ જ્ઞાનાદિક સહિત છે તેથી દરેક જીવ 'કારણશુદ્ધ જીવ' છે; જે કારણશુદ્ધ જીવને ભાવે છે - તેનો જ આશ્રય કરે છે, તે વ્યક્તિ અપેક્ષાએ શુદ્ધ (- કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત) થાય છે અર્થાત્ 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' થાય છે. શક્તિમાંથી વ્યક્તિ થાય છે, માટે શક્તિ કારણ છે અને વ્યક્તિ કાર્ય છે. આમ હોવાથી શક્તિરૂપ શુદ્ધતાવાળા જીવને કારણશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે અને વ્યક્ત શુદ્ધતાવાળા જીવને કાર્યશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. (કારણશુદ્ધ એટલે કારણ અપેક્ષાએ શુદ્ધ અર્થાત્ શક્તિ અપેક્ષાએ શુદ્ધ. કાર્યશુદ્ધ એટલે કાર્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધ અર્થાત્ વ્યક્તિ અપેક્ષાએ શુદ્ધ.)

જે ત્રિકાળ ચિદાનંદ કારણશુદ્ધ જીવની ભાવના કરે છે - તેમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા કરે છે - તે જીવને કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધકાર્ય પ્રગટે છે. એટલે કે તે કાર્યશુદ્ધ જીવ થાય છે.

અંતરમાં અનાદિઅનંત એકરૂપ સદશ સ્વભાવ છે, તે કારણપરમાત્મા છે. ને તેના આશ્રયથી પૂર્ણ દશા પ્રગટે તેનું નામ કાર્યપરમાત્મા છે. કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ પર્યાયવાળા જીવો તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે. આવા જીવો હોય છે - એમ પ્રતીત કરવી તે તો હજી વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું તે નવી દશા છે - વ્યવહાર છે. ને તેના કારણરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે ત્રિકાળ ધ્રુવ છે તે કારણશુદ્ધ જીવ છે. જુઓ, આ અમૃત છે. ભવ્ય જીવોના કાનમાં અમૃત રેડનારી આ વાત છે.

સિદ્ધ ભગવાન તથા અરિહંત ભગવાન તે કાર્યપરમાત્મા છે, તેને કાર્યશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે, ને તેના કારણરૂપ જે ત્રિકાળી સ્વભાવ એકરૂપ છે, તે કારણપરમાત્મા છે. અહીં તેને કારણશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. પરમાત્માનું વર્ણન હતું ત્યાં પરમાત્મામાં કારણ અને કાર્ય ઉતાર્યા હતાં. અને અહીં જીવનું વર્ણન છે તેથી જીવમાં શુદ્ધ કારણ અને શુદ્ધ કાર્ય ઉતાર્યા છે. આ અલૌકિક વાત છે, અપૂર્વ વાત છે.

છ દ્રવ્યમાંથી જીવદ્રવ્યનું વર્ણન ચાલે છે. તેના કેટલા પ્રકાર કહ્યા :

૧) દ્રવ્યપ્રાણથી જીવો, જીવે ને જીવશે તે જીવ. - એમ પહેલાં સામાન્ય વાત કરી.

૨) ભાવપ્રાણથી જીવે છે તે નિશ્ચય છે, - દ્રવ્યપ્રાણથી જીવે છે તે વ્યવહાર છે.

૩) કાર્યશુદ્ધ જીવ : એટલે જેમને અંતરના કારણશુદ્ધ જીવનું અવલંબન લઈને કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટ્યું છે - તેવા કાર્યશુદ્ધ જીવો જગતમાં અનંત છે. અનાદિકાળથી જગતમાં આવા અનંત જીવો છે ને તે કાર્યશુદ્ધ જીવનું કારણ જે ધ્રુવસ્વભાવ છે તે કારણશુદ્ધ જીવ છે. તેના જ આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ અને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટે છે.

આવા પ્રકારોની શ્રદ્ધા કરે ત્યારે તો હજી જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ કહેવાય. ત્રિકાળી શક્તિ તે કારણ છે. તે કારણમાંથી કાર્ય પ્રગટે છે. માટે તેને કારણશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. ને તેના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે.

અહીં નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને પણ પરમાત્મદેશનું કારણ ન કહ્યું, કેમ કે તે અધૂરી દેશ છે, તેના આશ્રયે પરમાત્મદેશ પ્રગટતી નથી. કારણશુદ્ધ જીવ તે શક્તિરૂપ છે, તેમાંથી વ્યક્તિ થઈ તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે. કારણ એટલે શક્તિ અને કાર્ય એટલે વ્યક્તિ.

આગમમાં આવા જીવતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે. કેવળજ્ઞાન-દર્શન વગેરે ચતુષ્ટય જેમને પ્રગટી ગયા છે તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે. પૂર્ણદેશ પામેલા આત્માને પણ 'જીવ' કહેવાય છે. અધૂરાને જીવ કહેવાય અને પૂરાને આત્મા કહેવાય એવા ભેદ નથી. પૂરાને જીવ પણ કહેવાય ને અધૂરાને આત્મા પણ કહેવાય. જીવ અને આત્મા કાંઈ જુદી જુદી ચીજ નથી. પૂર્ણદેશ પ્રગટી તેને અહીં કાર્યશુદ્ધ જીવ કહ્યા છે. હવે મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણનો આધાર તે 'અશુદ્ધ જીવ' છે ને શુદ્ધનિશ્ચયથી સહજ જ્ઞાનાદિ પરમ સ્વભાવગુણનો આધાર હોવાથી 'કારણશુદ્ધ' જીવ છે - એ વાત કહેવાશે.

આસો સુદ ૨, મંગળવાર, ૨-૧૦-૫૧.

આમ, આગમ અને તત્ત્વની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. તેમાંથી આ તત્ત્વોનું વર્ણન ચાલે છે. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના વર્ણનમાં ભેગું નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ પણ આવી જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન અઢાર દોષ રહિત છે, તેમની વાણી વીતરાગી છે, તે વાણીમાં જીવાદિ તત્ત્વો કહ્યા છે. તેમાં આ જીવનું વર્ણન ચાલે છે.

જીવ કેવો છે ?

(૧) સંગ્રહનયથી બધા સંસારીને લઈને એમ કહ્યું કે દસ પ્રાણોથી જે જીવે છે, જીવ્યો છે ને જીવશે તે જીવ છે. આમાં સિદ્ધ ન આવે. સંસારદેશમાં આત્માને ઈન્દ્રિય-મન-શરીરાદિનો સંયોગ હોય છે, તેનાથી આત્મા જીવે છે એમ સંગ્રહનયનું કથન છે. દસ પ્રાણો તો જડ છે, પણ જીવ તેના સંયોગમાં રહેલો છે. તેથી દસ પ્રાણો વડે જીવે તે જીવ એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. આ સંસારી જીવો છે.

(૨) નિશ્ચયથી ભાવપ્રાણને ધારણ કરવાને લીધે જીવ છે. આ વાત બધા જીવોને લાગુ પડે

છે. ખરેખર આત્મા જડપ્રાણોને ધારણ કરતો નથી. આત્મા તો અમૂર્તિક ચૈતન્ય છે, ને શરીરાદિ જડ મૂર્તિક છે, તેનાથી આત્મા ભિન્ન છે. આત્મા તો પોતાની ભાવેદ્રિયોને ધારણ કરે છે, આત્મા અરૂપી ચૈતન્યસત્તાને ધારણ કરીને જીવે છે તેથી જીવ છે. પહેલાં આવા જીવનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

ધર્મ એટલે શું ? કે પર્યાયમાં અધર્મભાવ છે તે ટાળીને નિર્મળદેશ પ્રગટ કરવી તેનું નામ ધર્મ છે. તે ધર્મ કેમ થાય ? કે શરીરાદિ તે હું એમ માન્યું છે તે અધર્મ છે, ને તે દેહાદિથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ ભાવપ્રાણવાળો આત્મા છે એમ ઓળખવું તે પ્રથમ ધર્મ છે.

નિશ્ચયથી જ્ઞાનદર્શનમય ભાવ તે જ આત્માના પ્રાણ છે. આત્મા પોતાના ભાવથી ટકે, કાંઈ પરના ભાવથી ખરેખર ન ટકે. ઈન્દ્રિય વગેરે તો સંયોગી ચીજ છે, તેનો વિયોગ થઈ જાય છે. પણ આત્માના ચૈતન્યપ્રાણનો વિયોગ કદી થતો નથી. -આમ જાણ્યા વિના વિપરીત માન્યતા ટળે નહિ અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ - એટલે ધર્મ થાય નહિ.

વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવા સ્વરૂપમાં જ્ઞાનને લઈ જવું તેનું નામ ન્યાય એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સર્વજ્ઞદેવે જગતમાં છ દ્રવ્યો જોયા છે, તેમાંથી આ જીવદ્રવ્યનું વર્ણન ચાલે છે.

(૧) જીવ દસ પ્રાણ વડે જીવે છે એમ કહેવું તે સંગ્રહનય છે.

(૨) નિશ્ચયથી ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણથી જીવે છે.

(૩) વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રાણો વડે જીવે છે. દ્રવ્ય પ્રાણો તો જડ છે. તેનાથી આત્મા જીવે છે એમ કહેવું તે ઉપચાર છે.

(૪) શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોનો આધાર હોવાને લીધે 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' છે.

જેને કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટી ગયું છે તેને કાર્યશુદ્ધ જીવ કહે છે. અશરીરી પરમાનંદમય દેશ જેમાણે પ્રગટ કરી એવા સિદ્ધ ભગવંતો કાર્યશુદ્ધ જીવ છે. અશરીરી સિદ્ધપણું તે અનાદિ-અનંત ચીજ નથી, પણ નવું પ્રગટે છે, એટલે કે કાર્ય છે. આત્મા અનાદિ અનંત છે, પણ તેની સિદ્ધદેશ તો નવી પ્રગટે છે, તેથી તે વ્યવહાર છે. પહેલાં તે દેશ ન હતી ને નવી પ્રગટી એવા ભેદ પડે છે માટે તે વ્યવહાર છે, તે શુદ્ધ દેશ છે, માટે તેને શુદ્ધ કહી. ને તે પોતાની પર્યાયનો ભાવ છે માટે તેને સદ્ભૂત કહ્યો. એ રીતે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહાર છે; તે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી સિદ્ધ ભગવાનનો જીવ 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' છે. 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' અનાદિઅનંત નથી પણ નવી દેશ પ્રગટી છે. તેથી તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે.

અહીં કાર્યશુદ્ધ જીવને શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહાર કેમ કહ્યો ? કેમ કે તે સાદિઅનંત પર્યાય છે, તે ત્રિકાળ નથી, માટે તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. પણ 'કારણશુદ્ધ જીવ' અને 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' એવા બે ભેદ પાડ્યા

તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો છે -એમ અહીં ન સમજવું. ‘કારણશુદ્ધ જીવ’ તો નિશ્ચયનયનો જ વિષય છે ને જે કાર્ય પ્રગટ્યું તે નવું પ્રગટ્યું છે માટે કાર્યશુદ્ધ જીવને વ્યવહાર કહ્યો છે.

કાર્યશુદ્ધ જીવ એટલે સિદ્ધ ભગવાન. એ કાર્ય પહેલાં ન હતું ને નવું પ્રગટ્યું છે. તે કાર્ય આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટ્યું છે. આવા જીવને ઓળખ્યા વગર અનાદિથી શરીરાદિને પોતાનું માનીને જીવ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે; તેથી તે શરીરાદિ દસ પ્રાણોથી જીવે છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે.

અહીં કેવળજ્ઞાનાદિને શુદ્ધગુણ કહ્યા છે, ખરેખર તો કેવળજ્ઞાન તે પર્યાય છે પણ તે નિર્મળ પર્યાય થઈને ગુણમાં અભેદ થઈ છે તેથી તેને શુદ્ધ ગુણ કહ્યા છે. આવા શુદ્ધ ગુણ જેને પ્રગટ્યા છે તે જીવને કાર્યશુદ્ધ જીવ કહે છે.

આ તો સાધ્યદશાવાળા જીવની વાત કરી.

હવે સાધકદશાવાળા જીવની વાત કરે છે.

“અશુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણોનો આધાર હોવાને લીધે ‘અશુદ્ધ જીવ’ છે.”

જેને આત્માનું ભાન થયું છે પણ હજી કેવળજ્ઞાન થયું નથી ને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન વર્તે છે, તેના મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પણ અહીં વિભાવગુણ કહ્યા છે. અહીં અર્થપર્યાયને ગુણ કહેવામાં આવે છે. સમ્યક્ મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પણ હજી પૂરાં નથી તે અપેક્ષાએ તેને અશુદ્ધ કહ્યા છે, ને તે પોતાની પર્યાયનો ભાવ છે માટે સદ્ભૂત છે, ભેદ છે માટે વ્યવહાર છે. એ રીતે અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનયથી આત્મા મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણનો આધાર હોવાથી તે અશુદ્ધ જીવ છે. આત્માના ભાનસહિત અવધિ-મન:પર્યાયજ્ઞાન પ્રગટે તે પણ વિભાવગુણ છે; એવા વિભાવગુણને જે ધારણ કરે છે તે જીવને અશુદ્ધ જીવ કહ્યો છે. આ સાધક જીવની વાત છે. અહીં સાધક જીવને ‘અશુદ્ધ જીવ’ કહ્યો છે. અશુદ્ધ તો ખરેખર પર્યાય છે, પણ તે પર્યાય જીવની છે, માટે જીવને પણ ‘અશુદ્ધ જીવ’ કહ્યો છે. અજ્ઞાની જીવ પણ ‘અશુદ્ધ જીવ’માં આવી જાય છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન છે, તેના આશ્રયે જેટલી શુદ્ધતા પ્રગટી છે તેટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે. જેટલો વિભાવ છે તે મોક્ષમાર્ગ નથી. હજી જ્ઞાનાદિ અધૂરા છે તે વિભાવ છે; એવા વિભાવજ્ઞાન જેને વર્તે છે, પણ હજી શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટ્યું નથી તેવા જીવને અહીં અશુદ્ધ જીવ કહે છે. જેને પુરું કાર્ય પ્રગટી ગયું તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે. અવસ્થામાં વિભાવ છે, પણ ધર્મને ત્રિકાળ સ્વભાવના ભાન સહિત વિભાવદશાનું જ્ઞાન છે, તેવા સાધકને પણ અહીં અશુદ્ધ જીવ કહેલ છે.

“શુદ્ધ નિશ્ચયથી સહજ જ્ઞાનાદિ પરમસ્વભાવગુણોનો આધાર હોવાને લીધે ‘કારણશુદ્ધ જીવ’ છે.”

પહેલાં એકલો “નિશ્ચય” કહ્યો હતો. અહીં શુદ્ધ નિશ્ચય કહ્યો છે.

શરીરાદિ જડ છે, પુણ્ય-પાપ વિકાર છે, એક સમયની અવસ્થા પણ ક્ષણિક છે. તે બધાથી પાર જે ટંકોટીર્ણ શાશ્વત એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેને અહીં કારણશુદ્ધ જીવ કહે છે. આવા જીવની શ્રદ્ધા કરવાથી જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. કારણશુદ્ધ જીવ તે જ કેવળજ્ઞાન વગેરે કાર્ય પ્રગટવાનો આધાર છે. આ કારણશુદ્ધ જીવ તો અનાદિઅનંત એકરૂપ છે. તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે મોક્ષમાર્ગ, તેમ જ મોક્ષદશા તે કોના આધારે પ્રગટે છે ? કે પરમસ્વભાવ ગુણોનો આધાર એવો જે શુદ્ધકારણ જીવ છે તેના જ આધારે સમ્યગ્દર્શન અને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટે છે.

જેમ ભડકો થવાની તાકાત દીવાસળીના લાકડામાં નથી પણ ટોપકામાં છે, તેમ કેવળજ્ઞાનન્યોત પ્રગટવાની તાકાત શરીરાદિમાં કે પુણ્ય-પાપમાં નથી, પણ ધ્રુવ ચૈતન્યબિંબ કારણપરમાત્મા શુદ્ધ જીવ છે તેમાં જ અનંત કેવળજ્ઞાન પર્યાયો પ્રગટવાની શક્તિ છે. તેની પ્રતીત કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. આત્મામાં શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટવાનું કારણ ધ્રુવ ચિદાનંદ શક્તિ છે, તે કારણશુદ્ધ જીવ છે. તેની પ્રતીત વિના કદી ધર્મ થતો નથી. પ્રામની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલે કે શક્તિમાં તાકાત ભરી છે તેમાંથી પ્રગટે છે. શક્તિરૂપે ત્રિકાળ પૂર્ણ સ્વભાવ છે તે કારણશુદ્ધ જીવ છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતાના બળે જેને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટે તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે, ને તે કારણશુદ્ધ જીવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને જેને હજી સાધકદશા વર્તે છે, પણ હજી પૂરી દશા થઈ નથી તેને અશુદ્ધ જીવ કહ્યો છે. જડ પ્રાણોથી જીવે તે જીવ એમ કહેવું તે તો ઉપચાર છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્મા ત્રિકાળ એકરૂપ સહજ સ્વાભાવિક ગુણોનો આધાર છે, એવો આત્મા તે કારણશુદ્ધ જીવ છે. અધૂરીદશા ને પૂરીદશા એવા ભેદ કારણશુદ્ધ જીવમાં નથી, તે તો ત્રિકાળ એકરૂપ છે.

અહીં કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયને શુદ્ધ ગુણ કહ્યા તેમ જ મતિજ્ઞાનાદિ પર્યાયને વિભાવગુણ કહ્યા; તે જ રીતે અહીં ‘પરમસ્વભાવગુણ’ એમ કહ્યું તે પણ સહજ પર્યાયને માટે કહ્યું હોય એવો ધ્વનિ લાગે છે.

કારણશુદ્ધ જીવ ત્રિકાળ છે, તેના આધારે જે કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટી તે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે, અને જેને હજી તેવી પૂરી દશા નથી પ્રગટી, કારણશુદ્ધ જીવની પ્રતીત કરી છે પણ હજી મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવદશા વર્તે છે તેને અશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રકારમાં જે કારણશુદ્ધ જીવ છે તેની પ્રતીત કરવી તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે.

સિદ્ધપર્યાય પ્રગટી તે કાર્ય છે, તે કાર્ય ક્યાંથી પ્રગટ્યું ? તે દરેક આત્મા સહજ સ્વભાવશક્તિનો ભંડાર ‘કારણશુદ્ધ જીવ’ છે, તે જ અનંતી સિદ્ધપર્યાયો પ્રગટવાનું કારણ છે, ને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા તે મોક્ષમાર્ગ છે.

દરેક દ્રવ્ય વિવિધ ગુણ-પર્યાયો સહિત છે -એમ મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તેમાંથી મુનિરાજે અદ્ભૂત ટીકા કરી છે.

જીવને છ બોલથી ઓળખાવ્યો છે :-

૧) સંયોગી દસ પ્રાણોથી ટક્યો છે તે જીવ -એમ કહેવું તે ઉપચાર છે;

૨) નિશ્ચયથી પરથી ટક્યો નથી પણ પોતાના ચૈતન્યપ્રાણથી ટક્યો છે તેથી જીવ છે.

૩) દ્રવ્યપ્રાણોથી ટક્યો છે તે જીવ છે - એ સંયોગનું કથન છે માટે વ્યવહાર છે.

૪) કેવળજ્ઞાનરૂપ વર્તમાન શુદ્ધકાર્ય પ્રગટ્યું તેનો આધાર જીવ છે માટે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે.

૫) કારણશુદ્ધ જીવ ત્રિકાળ શક્તિરૂપ છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટ્યા છે ને હજી સાધકદશા વર્તે છે તેવા જીવને અહીં અશુદ્ધ જીવ કહ્યો છે. શુદ્ધકારણ જીવની પ્રતીત થઈ છે પણ હજી તેવી પૂર્ણ શુદ્ધદશા પ્રગટી નથી પણ અધૂરી દશા છે; આ અધૂરી પર્યાય ઉપાદેય નથી, માટે તેને અશુદ્ધ જીવમાં ગણેલ છે.

૬) તે કાર્ય પ્રગટવાનું કારણ જે ત્રિકાળ શુદ્ધ સહજ જ્ઞાનાદિ પરમ સ્વભાવગુણોનો આધાર છે તે ‘કારણશુદ્ધ જીવ’ છે.

-એમ છ પ્રકારે જીવનું વર્ણન કર્યું.

આ જીવ તે ચેતન છે, તેના ગુણો ચેતન છે. અહીં ગુણો કહેતાં અપૂર્ણ કે પૂર્ણ અર્થપર્યાયો લેવા.

આ જીવ અમૂર્ત છે ને તેના ગુણો અમૂર્ત છે. શરીર તો જડ અને મૂર્ત છે, તે અમૂર્ત આત્માથી ભિન્ન છે. આત્માની કોઈ પર્યાયમાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાર્ણ છે જ નહિ. તે રૂપ વગેરે ગુણો તો મૂર્ત છે, જડ છે. આત્મા ચેતન છે ને અમૂર્ત છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ પર્યાયો અમૂર્ત છે. માટે કહ્યું કે આત્માના અમૂર્ત ગુણો છે. ને પર્યાયો પણ તેવા જ છે એટલે કે વ્યંજનપર્યાય પણ અમૂર્ત છે.

“આ શુદ્ધ છે, આના શુદ્ધ ગુણો છે.”

કાર્યશુદ્ધ જીવ અને કારણશુદ્ધ જીવ તે ‘શુદ્ધ’ છે ને તેના શુદ્ધ ગુણો છે.

અહીં ‘ગુણ’ એટલે અર્થપર્યાય -એમ સમજવું. આત્માની પર્યાયમાં બે પ્રકાર છે : અર્થપર્યાય

એટલે કે જ્ઞાનાદિગુણની પર્યાય; અને વ્યંજનપર્યાય એટલે પ્રદેશત્વગુણની પર્યાય; તેમાંથી જ્ઞાનાદિગુણની પર્યાયને અહીં ગુણ તરીકે કહેલ છે.

કાર્યશુદ્ધ જીવ અને કારણશુદ્ધ જીવની અર્થપર્યાયો શુદ્ધ છે, તેથી તેના શુદ્ધ ગુણો છે એમ કહ્યું છે. તે આત્મા શુદ્ધ છે, ને તેના ગુણો (અર્થપર્યાયો) પણ શુદ્ધ છે.

“આ અશુદ્ધ છે, આના ગુણો અશુદ્ધ છે.” અહીં સાધક જીવની વાત કહી છે. સાધક જીવને હજી અશુદ્ધતા છે, ને તેના જ્ઞાનાદિની પર્યાય હજી વિભાવરૂપ છે, માટે તેના અશુદ્ધ ગુણો છે, અર્થાત્ તેની અર્થપર્યાયો અશુદ્ધ છે.

અજ્ઞાની જીવ પણ અશુદ્ધ જીવ છે ને તેના અર્થપર્યાયો પણ અશુદ્ધ છે.

“પર્યાય પણ એ પ્રમાણે છે” - એટલે શું ?

શુદ્ધ જીવની પર્યાય શુદ્ધ ને અશુદ્ધ જીવની પર્યાય અશુદ્ધ છે. હવે કેવળજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાનાદિ અર્થપર્યાય તો પહેલાં શુદ્ધગુણ અને અશુદ્ધગુણમાં આવી ગયા છે, એટલે અહીં પર્યાય કહેતાં વ્યંજનપર્યાયો લેવા.

જે ત્રિકાળ કારણશુદ્ધ જીવ છે તેની પર્યાય પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. અને જે કાર્યશુદ્ધ જીવ છે તેની વ્યંજનપર્યાય શુદ્ધ છે. તેના અર્થપર્યાયને તો શુદ્ધ ગુણમાં લીધા છે.

સાધક જીવની વ્યંજનપર્યાય પણ અશુદ્ધ છે. અર્થપર્યાય અશુદ્ધ છે તે વાત તો અશુદ્ધગુણમાં આવી ગઈ; એટલે અહીં પર્યાય અશુદ્ધ છે તેમાં એકલી વ્યંજનપર્યાય જ લેવાની છે.

શુદ્ધ જીવના પર્યાયો શુદ્ધ છે; તેમાં જે કારણશુદ્ધ જીવ છે તેને તો અર્થ અને વ્યંજન બન્ને પર્યાય ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. કાર્યશુદ્ધ જીવને પણ વ્યંજનપર્યાય શુદ્ધ છે. અશુદ્ધ જીવની અશુદ્ધ પર્યાય છે, એમ કહ્યું છે તેમાં સંસારદશાની વિભાવ વ્યંજનપર્યાય છે, તે લેવી; કારણશુદ્ધ જીવને જે ત્રિકાળ એકરૂપ પર્યાય છે તે શુદ્ધ છે. ને પ્રદેશત્વની પર્યાય પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, સંસારી જીવની આકૃતિમાં જે પરનિમિત્તથી વિભાવ છે, તેની અપેક્ષા તેમાં ન લેવી. કારણશુદ્ધ જીવની તો વ્યંજનપર્યાય પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે.

કાર્યશુદ્ધ જીવને કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણો છે, એમ કહ્યું, તેમાં અર્થપર્યાય આવી ગઈ, ને પછી “શુદ્ધ પર્યાય છે” એમ કહ્યું તેમાં વ્યંજનપર્યાય આવી ગઈ.

અને જેને મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવ ગુણો છે તેને અશુદ્ધ ગુણ કહ્યા, તેમાં અર્થપર્યાય આવી ગઈ, ને તેની “પર્યાય અશુદ્ધ છે” એમ કહ્યું તેમાં વ્યંજનપર્યાયની વાત આવી ગઈ. એ રીતે જીવના વિવિધ ગુણપર્યાયો બતાવીને જીવને ઓળખાવ્યો છે.

જીવના ભેદો જાણાવ્યા, અભેદના આશ્રયપૂર્વક આવા ભેદોથી જીવને જાગે તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે, ને અભેદના આશ્રયે શ્રદ્ધા તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

જીવ

શુદ્ધ જીવ અશુદ્ધ જીવ

કારાણશુદ્ધ કાર્યશુદ્ધ

શુદ્ધગુણ શુદ્ધપર્યાય શુદ્ધગુણ શુદ્ધપર્યાય અશુદ્ધ ગુણ અશુદ્ધપર્યાય

(સહજ જ્ઞાનાદિ પરમસ્વભાવ) (એકરૂપ નિરપેક્ષ અંબનપર્યાય)(કેવળજ્ઞાનાદિ અર્થપર્યાય)(અંબનપર્યાય)(મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવ અર્થપર્યાય)(વિભાવ અંબનપર્યાય)

ચાર્ટ બનાવ્યો નથી કારણ કે ટ્રેસીંગ પહેલાં નીકળી ગયા છે ફક્ત સેટીંગ કરેલ છે.

આસો સુદ ૩, બુધવાર, ૩-૧૦-૫૧.

ભગવાનની વાણીમાં કહેલાં છ દ્રવ્યોનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં જીવદ્રવ્યનું વર્ણન કહ્યું, તેમાં છ પ્રકારે વર્ણન કર્યું.

(૨) “વળી, જે ગલન-પૂરણસ્વભાવ સહિત છે (અર્થાત્ ઘૂટા પડવાના અને ભેગાં થવાના સ્વભાવવાળું છે) તે પુદ્ગલ છે. આ (પુદ્ગલ) શ્વેતાદિ વર્ણોના આધારભૂત મૂર્ત છે; આના મૂર્ત ગુણો છે. આ અચેતન છે. આના અચેતન ગુણો છે.”

ઘૂટા પડવું કે ભેગાં થવું તે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે, તે જીવને કારણે નથી; તે પુદ્ગલમાં શ્વેત રંગ વગેરે છે; શ્વેતપાણું તે વર્ણ ગુણની પર્યાય છે; તે વર્ણ-ગંધ-રસ વગેરે પુદ્ગલના ગુણો છે. પુદ્ગલના આધારે સફેદ વગેરે રંગની અવસ્થા થાય છે, બીજે કોઈ તેનો કર્તા નથી. પુદ્ એટલે ભેગાં થવું, ને ગલ એટલે ઘૂટા પડવું - એવો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. અહીં રંગ વગેરેની વાત ન કરતાં તેની શ્વેત વગેરે પર્યાયથી વાત કરી છે. એ રીતે પર્યાયને ગુણ કહેવાની શૈલી છે. પુદ્ગલમાં રંગ વગેરે ગુણની જે શ્વેત વગેરે પર્યાયો થાય છે તેનો તે આધાર છે, તેથી તે પુદ્ગલ મૂર્ત છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે ને અચેતન છે, તથા તેના ગુણો પણ મૂર્ત અને અચેતન છે. તેના પર્યાયોની વિશેષ વ્યાખ્યા અજીવ અધિકારમાં કહેશે.

છ દ્રવ્યો જગતના સ્વયંસિદ્ધ સત્ પદાર્થો છે, કોઈએ તેમને કર્યા નથી, તેમ કોઈ કોઈના આધારે રહ્યા નથી.

(૩) “સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે અને વિભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોને સ્વભાવગતિનું અને વિભાવગતિનું નિમિત્ત તે ધર્મ છે.”

જીવ અને પુદ્ગલો ગતિપાણે પોતે પોતાના સ્વભાવથી કે વિભાવથી પરિણમે છે તેમાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાનના અંતે જીવ ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવથી લોકાંતે જાય તે જીવની સ્વભાવગતિક્રિયા છે અને સંસારાવસ્થામાં કર્મના નિમિત્તે ગમન કરે તે જીવની વિભાવગતિક્રિયા છે. એક ઘૂટો પરમાણુ ગતિ કરે તે પુદ્ગલની સ્વભાવગતિક્રિયા છે. અને પુગલસ્કંધ ગમન કરે તે પુદ્ગલની (-સ્કંધમાંના દરેક પરમાણુની) વિભાવગતિક્રિયા છે. આ સ્વાભાવિક તેમજ વૈભાવિક ગતિક્રિયામાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે.

લાકડી ચાલે ત્યાં તેનો દરેક પરમાણુ પોતાની વિભાવગતિથી ચાલે છે, હાથના લીધે નહિ, ઈચ્છાને લીધે પણ નહિ; તેની ગતિક્રિયામાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે. સ્વભાવગતિ હો કે વિભાવગતિ હો, તે પોતાથી જ છે, ને તેમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. આ દ્રવ્ય અમૂર્ત છે અને અચેતન છે.

(૪) સ્વભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે અને વિભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિનું (-સ્વભાવસ્થિતિનું અને વિભાવસ્થિતિનું) નિમિત્ત તે અધર્મ છે.

સ્થિર થવું તે પણ એક પ્રકારની ક્રિયા છે. સિદ્ધ ભગવાન લોકાગ્રે સ્થિર રહે છે તે તેમની સ્વભાવિક ક્રિયા છે. તેમાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે.

સિદ્ધદશામાં જીવ સ્થિર રહે તે જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે અને સંસારદશામાં સ્થિર રહે તે જીવની વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે. એકલો પરમાણુ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે અને સ્કંધ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની (-સ્કંધમાંના દરેક પરમાણુની) વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે. આ જીવ પુદ્ગલની સ્વાભાવિક તેમજ વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે.

ઘોડી ઉપર પુસ્તક રહ્યું છે, તેમાં તે પુસ્તકનો દરેક પરમાણુ પોતપોતાની વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયાથી રહેલો છે, તેમાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. ઉપાદાન તે દરેક પરમાણુનું પોતાનું છે, ને તેમાં નિમિત્ત અધર્મદ્રવ્ય છે એવો અધર્મદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.

આ અધર્મદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત અને અચેતન છે. ધર્મ-અધર્મદ્રવ્ય આખા લોકમાં રહેલાં છે.

(૫) પાંચ દ્રવ્યોને અવકાશદાન (-અવકાશ દેવો તે) જેનું લક્ષણ છે તે આકાશ છે. આ પદાર્થ લોકાલોક વ્યાપક છે. પોતે તો ક્ષેત્રસ્વરૂપ જ છે, ને બાકીના પાંચ દ્રવ્યોને તે અવકાશ આપે છે.

(૬) પાંચ દ્રવ્યોને વર્તનાનું નિમિત્ત તે કાળ છે.

કાળ પોતે પોતાને નિમિત્ત ન કહેવાય. બાકીના પાંચ દ્રવ્યો સ્વયં પરિણમી રહ્યા છે, તેમાં કાળ નામનું દ્રવ્ય નિમિત્ત છે.

-આવા છ દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ ભગવાને અનાદિઅનંત સ્વતંત્ર જોયા છે.

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચારે અમૂર્ત અજીવ દ્રવ્યો છે, તે ચારે દ્રવ્યોના ગુણો શુદ્ધ છે, ને પર્યાયો પણ શુદ્ધ છે. તેનું રૂપાંતર થાય તે શુદ્ધ છે, ને આકૃતિ પણ શુદ્ધ જ છે. અર્થ અને વ્યંજનપર્યાય બંને તેમને શુદ્ધ છે.

જુઓ ! આ ચારે દ્રવ્યો એકલા પરમ પારિણામિક સ્વભાવે છે, તેની ઉપમા આગળ આત્મામાં આપીને આત્માનો પરમ પારિણામિક સ્વભાવ અને કારણશુદ્ધ પર્યાય સમજાવશે.

આ છ દ્રવ્યની ઓળખાણ કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. આત્માના ભાન સહિત સાધકદશામાં આવી છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાનો વિકલ્પ હોય છે તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે છ દ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું.

હવે નવમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ચીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક દ્વારા છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાનું ફળ વર્ણવે છે.

શ્લોક ૧૬

(માલિની)

इति जिनपतिमार्गाम्भोधिमध्यस्थरत्नं

द्युतिपटलजटालं तद्धि षड्द्रव्यजातम् ।

हृदि सुनिशितबुद्धिर्भूषणार्थं विधत्ते

स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે તે ષટ્દ્રવ્યસમૂહરૂપી રત્નને કે જે (રત્ન)તેજના અંબારને લીધે કિરણોવાળું છે અને જે જિનપતિના માર્ગરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલું છે- તેને જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાં ભૂષણાર્થે (શોભા માટે) ધારણ કરે છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ જે પુરુષ અંતરંગમાં છ દ્રવ્યની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે છે, તે મુક્તિલક્ષ્મીને વરે છે). ॥૧૬॥

છ જે દ્રવ્યોને રત્નની ઉપમા આપી છે. તે છ જે દ્રવ્યો પોતપોતાની પર્યાય વડે શોભી રહ્યા છે; જિનેન્દ્રદેવના માર્ગ સિવાય આ છ દ્રવ્યો બીજે ક્યાંય હોતાં નથી, તેથી જિનમાર્ગરૂપી જે સમુદ્ર તેની મધ્યમાં આ છ દ્રવ્યના સમૂહરૂપી રત્ન રહેલું છે. જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પોતાના જ્ઞાનમાં આ છ દ્રવ્યોને જાણે છે તે પુરુષ મુક્તિલક્ષ્મીને પામે છે. આ છ દ્રવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન તે આત્માની શોભાનું કારણ છે; છ દ્રવ્યની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરનાર મુક્તિ પામે છે.

જ્ઞાનનો સ્વભાવ આવા છ દ્રવ્યોને જ્ઞેય કરવાનો છે. એવા જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત કરી તેમાં છ

જે દ્રવ્યોની પ્રતીત સમાઈ ગઈ, તેથી જે દેહકાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા છે તેને પણ છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિ છે. જ્ઞાનના તેજમાં છ એ દ્રવ્યો જાણાય છે. છ એ દ્રવ્યોમાં જ્ઞાનનું જ્ઞેય થવાની તાકાત છે. આવા છ દ્રવ્યોને જે જીવ પોતાના આત્માની શોભા માટે જાણીને શ્રદ્ધા કરે છે તે પુરુષ મોક્ષને પામે છે.

સર્વજ્ઞે કહેલાં છ દ્રવ્યોનું કથન કર્યું પણ અહીં જીવનો અધિકાર છે તેથી જીવનું વાર્ણન કહે છે :-

ગાથા ૧૦

જીવો ઉવઓગમઓ ઉવઓગો ણાણદંસણો હોઈ ।
 ણાણુવઓગો દુવિહો સહાવણાણં વિહાવણાણં તિ ॥ ૧૦ ॥

ઉપયોગમય છે જીવ ને ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;
 જ્ઞાનોપયોગ સ્વભાવ તેમ વિભાવરૂપ દ્વિવિધ છે. ૧૦.

અન્વયાર્થ : જીવ ઉપયોગમય છે. ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન છે. જ્ઞાનોપયોગ બે પ્રકારનો છે; સ્વભાવજ્ઞાન અને વિભાવજ્ઞાન.

જીવ ઉપયોગમય છે. ઉપયોગ કહેતાં અહીં પરિણામ છે.

“અહીં આ ગાથામાં ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે.” જીવ ઉપયોગમય છે તે ઉપયોગનું લક્ષણ અહીં કહ્યું છે.

“આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો) પરિણામ તે ઉપયોગ છે.”

ચૈતન્યને અનુસરનારો પરિણામ તે ઉપયોગ છે. આત્મા ચેતન છે, ને ચૈતન્ય તેનો સ્વભાવ છે. તે ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારા પરિણામને ઉપયોગ કહે છે. જીવો ! આ ઉપયોગની વ્યાખ્યા! ઉપયોગની આ વ્યાખ્યા બધા પ્રકારના ઉપયોગમાં લાગુ પડશે. ઉપયોગ કોઈ પરને કે ઈન્દ્રિયાદિને અવલંબતો નથી, પણ ચૈતન્યને જ અનુસરીને થાય છે.

ઉપયોગ તે ધર્મ છે અને જીવ ધર્મી છે. ઉપયોગ તે સ્વભાવની પર્યાય છે, માટે તે ધર્મ છે. ને જીવ તે પર્યાયનો ધરનાર છે, તેથી તે ધર્મી છે. જેટલા ઉપયોગના પ્રકાર પડે તે કોઈ બીજાથી નથી પણ જીવનો જ ધર્મ છે. મતિજ્ઞાનોપયોગ ઉપયોગ હો કે ત્રિકાળ શુદ્ધ ઉપયોગ હો, તે બધાય ઉપયોગ જીવના ધર્મ છે, ને જીવ ધર્મી છે. ઉપયોગના ત્રિકાળ એકરૂપ પરિણામ અને બાર પ્રકારના પરિણામ તે બધા ઉપયોગનું આમાં વાર્ણન છે.

ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારા પરિણામના કુલ ચૌદ પ્રકાર પડશે. બે ત્રિકાળરૂપ ઉપયોગ, ૮ જ્ઞાનના તથા ૪ દર્શનના - એમ બધા મળી ચૌદ પ્રકાર પડશે.

ચૈતન્યને અનુસરનારો પરિણામ તે ઉપયોગ છે. અહીં પર્યાયની વ્યાખ્યા છે. ગુણ ને દ્રવ્યનું આ વાર્ણન નથી. આ ઉપયોગ તે ધર્મ છે, ને જીવ તેને ધરનારો ધર્મી છે. ઈન્દ્રિય કે મનને લીધે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે એમ નથી, તે ઉપયોગ પણ જીવનો ધર્મ છે.

આ ઉપયોગ ધર્મ છે અને જીવ ધર્મી છે, તેમને દીપક અને પ્રકાશ જેવો સંબંધ છે. જેમ દીવો તે ધર્મી અને પ્રકાશ તેનો ધર્મ; તે દીપકનો પ્રકાશ પરને લીધે નથી, તેમ આત્મા ચૈતન્યદીપક છે, ને ઉપયોગ તેનો પ્રકાશ છે. આત્મા ધર્મી ને ઉપયોગ તેનો ધર્મ છે.

તે ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન એવા બે પ્રકારનો છે. તે જ્ઞાનઉપયોગ પણ સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ અને વિભાવજ્ઞાનઉપયોગ એવા બે પ્રકારનો છે.

સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ અમૂર્ત, અવ્યાબાધ, અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે. આમાં કારણ અને કાર્ય બન્ને પ્રકારના સ્વભાવજ્ઞાન આવી જાય છે. ભગવાન આત્મા ઉપયોગ સ્વરૂપ છે, તે ઉપયોગનો સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ નામનો પ્રકાર છે તે અમૂર્ત છે, અવ્યાબાધ છે, અતીન્દ્રિય છે અને અવિનાશી છે. કેવળજ્ઞાન તે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે, ને તે પ્રગટ્યા પછી અવિનાશી - એવો ને એવો રહે છે.

હજી અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદ નહિ લ્યે; પહેલાં ભેદો બતાવીને પછી તેમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની વાત કરશે.

૧૧-૧૨મી ગાથામાં જે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષનું વાર્ણન આવશે તે જ અહીં છે. સ્વભાવ જ્ઞાન ઉપયોગ છે તે વાત કરી, તેમાંથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની વાત ૧૧-૧૨માં લેશે. ‘અસહાય’ એવો શબ્દ ૧૧મી ગાથામાં છે. તે ઉપરથી ટીકામાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની વાત કાઢશે.

જે સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે તેના બે ભેદ છે. એક કારણરૂપ સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ ને બીજે કાર્યરૂપ સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ. તેમાં અહીં જે કારણરૂપ સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે તેને જ હવે પછીની ગાથામાં સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કહેશે; તે બન્ને જુદા નથી. “કારણશુદ્ધ પર્યાય” માં ધા ગુણોની પર્યાય આવી જાય છે ને અહીં તો ઉપયોગની જ વાત છે. આ ગાથામાં તો માત્ર ઉપયોગના ભેદો બતાવવા છે, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષની વાત આ ગાથામાં નહિ લ્યે.

આત્મા ઉપયોગમય છે, તે ઉપયોગને અહીં ઓળખાવે છે.

ઉપયોગના દર્શન-જ્ઞાન બે ભેદ પાડ્યા. તેમાં જ્ઞાનઉપયોગના સ્વભાવજ્ઞાન અને વિભાવજ્ઞાન એવા બે પ્રકાર છે. સ્વભાવજ્ઞાન પણ કારણ અને કાર્ય એવા બે પ્રકારનું છે. કેવળજ્ઞાનઉપયોગ તે કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે, ને તેના કારણરૂપ ઉપયોગ તે કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે. આ બન્ને પર્યાયો છે. છતાં પર્યાયમાંથી પર્યાય આવે એવી વાત નથી. આ તો અપૂર્વ અલૌકિક વાત છે. ટીકાકાર મુનિ નિર્ગ્રંથ ભાવલિંગી દિગંબર સંત હતા, તેમણે અપૂર્વ અમૃત રેડ્યા છે.

આત્મ, આગમ અને તત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. તેમાં જીવતત્ત્વના વાર્ણનમાં આ બધું સમાઈ જાય છે.

જીવ કેવો છે ? -જીવ ઉપયોગમય છે. ઉપયોગ એટલે શું ? -આત્માનો ચૈતન્ય અનુવર્તી પરિણામ તે ઉપયોગ છે. તે ઉપયોગ ધર્મ અને જીવ ધર્મી છે. ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન બે પ્રકારનો છે. તેમાંથી અત્યારે જ્ઞાનઉપયોગના પ્રકારોનું વર્ણન છે.

જ્ઞાનઉપયોગના બે ભેદ : સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ ને વિભાવજ્ઞાનઉપયોગ. તેમાં સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગના બે ભેદ છે; એક કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ, તે બધા જીવોને અનાદિ અનંત છે, ને બીજો કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ તે સાદિ અનંત છે. વિભાવજ્ઞાનના સાત પ્રકાર છે, તેની વાત આગળ આવશે.

જેને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન પ્રગટે છે તેને વિભાવજ્ઞાન હોતું નથી. વિભાવજ્ઞાનવાળાને પણ કારણસ્વભાવજ્ઞાન તો ત્રિકાળ હોય છે, પણ અજ્ઞાનીને તેનું ભાન નથી. જ્ઞાનીને સાધકદશામાં કારણસ્વભાવજ્ઞાનનું ભાન છે, છતાં હજી વિભાવજ્ઞાન પણ છે. વિભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન બન્ને એક સાથે હોય પણ વિભાવજ્ઞાન અને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન - એ બન્ને ઉપયોગ એક સાથે ન હોય.

કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ તો બધા જીવોને ત્રણે કાળે વર્તમાન વર્તી રહ્યો છે, તે ધ્રુવ છે; એક આત્માને ઉપયોગના બધાય ભેદો એક સાથે નથી હોતા.

સ્વભાવ તરફનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે તો આ ભેદોના જ્ઞાનને વ્યવહારજ્ઞાન કહેવાય છે.

સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનઉપયોગ પ્રગટ્યો તે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે. કેવળજ્ઞાન પણ એક અવસ્થા છે, ચૈતન્યને અનુસરીને થનારા પરિણામ છે. આ પરિણામ પૂર્વના ચાર જ્ઞાનને અનુસરીને થયેલ નથી, પણ ચૈતન્યને જ અનુસરીને થનારા છે. તેને કેવળજ્ઞાનાવરણીયે રોક્યું હતું, ને ટપ્યું માટે કેવળજ્ઞાનઉપયોગ પ્રગટ્યો - એમ નથી. આત્માનો ચૈતન્ય અનુવર્તી પરિણામ તે ઉપયોગ છે - એ વ્યાખ્યા બધાય પ્રકારના ઉપયોગમાં લાગુ પડે છે.

સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ કહ્યો તે ગુણ નથી પણ પરિણામ છે. તેમાં કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ તે કેવળજ્ઞાન છે, તે કેવળજ્ઞાનઉપયોગ કોઈ નિમિત્તને કે પૂર્વ પર્યાયને અનુસરીને થતો નથી, પણ ચૈતન્યને અનુસરીને જ થાય છે. આ કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ અમૂર્તિક છે, ઈન્દ્રિયના અવલંબન વગરનો છે, પ્રગટ્યા પછી એવો ને એવો રહે છે તેથી અવિનાશી છે, ને અવ્યાબાધ છે. આ કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ કેવળી ભગવાનને હોય છે.

જીવતત્ત્વમાં આટલી ગંભીરતા છે, આવા ભાવો જીવતત્ત્વમાં ભર્યા છે. જે આટલી બધીય વ્યાખ્યા લાગુ ન પડે તો જીવતત્ત્વ પૂરું થતું નથી.

જે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ કહ્યો તે નવો પ્રગટે છે; તે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગનું કારણ કોણ છે ? પરમ પારિણામિકભાવે રહેલું જ ત્રિકાળ નિરુપાધિક સહજજ્ઞાન છે તે કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે. આ ઉપયોગને જ 'સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનઉપયોગ' કહેશે.

ચૈતન્ય સ્વભાવને અનુસરીને જ્ઞાનના પરિણામ ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપે રહેલાં છે, તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાનું કારણ છે, પરમપારિણામિક ભાવમાં રહેલું છે, ત્રિકાળ નિરુપાધિક છે ને સહજ છે. આવો જ્ઞાનઉપયોગ તે કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે. આ જ કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે, બીજું કોઈ કારણ નથી - એ વાત ભેગી આવી જાય છે.

કેવળજ્ઞાન તે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે, ને આ કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત ત્રિકાળ નિરુપાધિક સહજ જ્ઞાન છે. અહીં સહજજ્ઞાન કહ્યું તે ગુણ નથી પણ પરિણામ છે. આ બન્ને સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે. એ રીતે સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગની વાત કરી.

આસો સુદ ૪, ગુરુવાર, ૪-૧૦-૫૧.

નવમી ગાથામાં જીવાદિ દ્રવ્યો બતાવ્યા, તેમાં જીવને છ બોલથી વર્ણવ્યો :

૧) અનાદિથી સંસારી જીવો દસ પ્રાણોથી જીવે છે, તેથી સંગ્રહનયથી દસ પ્રાણથી જીવે તે જીવ એમ કહ્યું.

૨) વ્યવહારનયથી દ્રવ્યપ્રાણથી જીવે છે.

૩) નિશ્ચયનયથી તે જીવ જડપ્રાણથી રહિત, પોતાના ચૈતન્યપ્રાણથી જ જીવી રહ્યો છે.

૪) શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી આત્મા કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોનો આધાર હોવાથી તેને 'કાર્યશુદ્ધ જીવ' કહ્યો.

૫) જેને મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણો વર્તે છે, હજી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું નથી, એવા સાધકને 'અશુદ્ધ જીવ' કહ્યો છે. અશુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી આત્મા મતિજ્ઞાનાદિનો આધાર છે તેથી તે અશુદ્ધ જીવ છે. એમ કહીને સાધક જીવોને લીધા.

જીવના વર્ણનમાં અનાદિના અજ્ઞાની, સાધક અને પૂર્ણ થઈ ગયેલા - એ બધા જીવો આવી જવા જોઈએ. તેથી અહીં તેનું વર્ણન કર્યું છે.

૬) શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાનાદિ કાર્ય પ્રગટવાના કારણરૂપ જે ત્રિકાળ શક્તિસ્વભાવ છે તે 'કારણશુદ્ધ જીવ' છે.

-એમ છ બોલથી જીવને ઓળખાવીને પછી બીજા પાંચ દ્રવ્યોને સંક્ષેપથી ઓળખાવ્યા.

હવે આ દસમી ગાથામાં જીવના ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે. જીવ ઉપયોગમય છે; તે ઉપયોગનું આ વર્ણન ચાલે છે. ગઈ કાલે આ ગાથા વંચાઈ ગઈ છે, છતાં આજે ફરીથી વંચાય છે.

જીવ ઉપયોગમય છે, તેનો ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન એવા બે પ્રકારનો છે. તેમાંથી જ્ઞાન ઉપયોગના પ્રકારો અહીં વર્ણવે છે.

૧ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૧ કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૪ જ્ઞાનઉપયોગ)

૩ અજ્ઞાનઉપયોગ) (આ સાતેય વિભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે)

૧ કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગ

૧ કાર્યસ્વભાવદર્શનઉપયોગ

૩ વિભાવદર્શનઉપયોગ

-આમ ઉપયોગના એકંદર ચૌદ પ્રકાર વર્ણવશે, તે બધાયમાં ઉપયોગનું લક્ષણ લાગુ પડે છે. ઉપયોગ એટલે ચૈતન્ય અનુવર્તી પરિણામ.

આ ગાથામાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષની વાત નહિ કરે, ઉપયોગમાં પ્રત્યક્ષ કોને કહેવો ને પરોક્ષ કોને કહેવો તે વાત ૧૧-૧૨મી ગાથામાં કરશે. અહીં સહજ જ્ઞાનઉપયોગ કહ્યો છે તેને જ ૧૧-૧૨મી ગાથામાં સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ કહેશે.

ચૌદ પ્રકારના ઉપયોગ કહ્યા તે બધાય ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તતા પરિણામ છે. આત્માનો જે ધ્રુવ સ્વભાવ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તેને અનુસરીને વર્તનારા પરિણામ તે ઉપયોગ છે. ત્રિકાળી પરમસ્વભાવમાં રહેલો આત્માનો જે સહજ જ્ઞાનપર્યાય છે તે પણ ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો પર્યાય છે, ને કારણસ્વભાવ દર્શનઉપયોગ પણ ધ્રુવ ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો ઉપયોગ છે. આ બન્ને ત્રિકાળ એકરૂપ નિરુપાધિક છે, તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય નથી. એ સિવાયના બાર ઉપયોગ છે, તે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે, તે પણ ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારા પરિણામ છે.

આ ઉપયોગ તે જીવનો ધર્મ છે. જીવ તે ધર્મી છે ને ઉપયોગ તેનો ધર્મ છે. અહીં 'ધર્મ' એટલે સ્વભાવ; અહીં ધર્મ એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ ન સમજવો પણ જીવે પોતાના ઉપયોગને પોતામાં ધારી રાખ્યો છે તેથી ઉપયોગ તે જીવનો ધર્મ છે. જેમ દીપક પ્રકાશને ધારી રાખે છે તેમ આત્મા પોતાના ઉપયોગને ધારી રાખે છે. આત્મા ઉપયોગ વિનાનો હોય નહિ. ચૌદ પ્રકારના ઉપયોગ એક જીવને એક સાથે ન હોય. તેમાંથી જે કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ અને કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગ છે તે તો બધા જીવોને ત્રિકાળ છે. બાકીના બાર પ્રકારમાંથી કાર્યસ્વભાવ-જ્ઞાનઉપયોગ અને દર્શનઉપયોગ તો કેવળી ભગવાનને જ હોય છે. બાકીના છન્નસ્થને હોય છે.

જ્ઞાનઉપયોગમાં સ્વભાવ અને વિભાવ એવા બે ભેદ પડે છે. તેમાંથી સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગના બે પ્રકાર :

૧) કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૨) કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

આ ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણની વાત નથી. પણ ચૈતન્યના ઉપયોગરૂપ પરિણમનની વાત છે. આ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ અને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ બન્ને અમૂર્ત, અવ્યાબાધ, અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે. જીવના સ્વરૂપની આ વાત બીજે ક્યાંય પણ હોતી નથી. સર્વજ્ઞે કહેલી આ વાત જાણ્યા વિના સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ. આવો જીવ જાણ્યા વિના જીવનું જ્ઞાન પૂરું થતું નથી. અહીં તો તત્ત્વોની શ્રદ્ધા માટે આ વર્ણન છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન, તેમની વાણી અને તેમાં કહેલાં તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. તે તત્ત્વોનું વર્ણન ચાલે છે.

જીવના આ ઉપયોગનું જે વર્ણન ચાલે છે તે બધા ઉપયોગ પણ જીવનું તત્ત્વ છે, -જીવના ભાવ છે.

૧) જીવ ઉપયોગમય છે.

૨) તે ઉપયોગ ચૈતન્યને અનુસરીને થતાં પરિણામ છે.

૩) તે ઉપયોગના જ્ઞાન અને દર્શન એવા બે પ્રકાર છે.

૪) જ્ઞાનઉપયોગના સ્વભાવ અને વિભાવ એવા બે પ્રકાર છે.

૫) સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ કારણ અને કાર્ય એવા બે પ્રકારના છે.

કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ તે ત્રિકાળ એકરૂપ સહજ જ્ઞાન છે. અહીં જ્ઞાનના ઉપયોગની વાત છે. આગળ "કારણશુદ્ધપર્યાય"નું વર્ણન આવશે તેમાં બધાય ગુણોની ધ્રુવ પર્યાય લઈ લેશે.

કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ એટલે કેવળજ્ઞાન; તે જ્ઞાનઉપયોગ એકેક સમયનો છે, તે ચૈતન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે. કોઈ નિમિત્તને, રાગને કે પૂર્વની પર્યાયને અનુસરીને તે વર્તતો નથી. કેવળજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવળજ્ઞાનપર્યાયને પણ અનુસરતો નથી, પણ ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવ અને તેનો ત્રિકાળ સહજ કારણજ્ઞાનઉપયોગ છે તેને જ અનુસરીને કેવળજ્ઞાન સાદિ-અનંત, એકેક સમયે, વર્તી રહ્યું છે.

જે કાર્યઉપયોગ છે તે કારણઉપયોગને અનુસરીને વર્તનારો છે. ત્રિકાળી ચૈતન્ય સ્વભાવ અને તેનો ધ્રુવરૂપ કારણ ઉપયોગ. તેને અનુસરીને કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ પ્રગટ્યો છે. કાર્ય વર્તમાન છે અને તેનું કારણ પણ વર્તમાન વર્તતું ધ્રુવ છે. એક સામાન્ય ધ્રુવ ઉપયોગ અને તેનો ધ્રુવ વર્તમાન કારણ ઉપયોગ તે વિશેષ ઉપયોગ; એ બન્નેને અનુસરીને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ પ્રગટે છે, ને સાદિ અનંત તેના જ આધારે ટકે છે.

જીવતત્ત્વ છે, ચૈતન્યગુણ તે તેનું તત્ત્વ છે, તેનો ધ્રુવકારણ જ્ઞાનઉપયોગ તે પણ તેનું તત્ત્વ છે,

તેમાંથી પ્રગટેલો કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ તે પાણ તેનું તત્ત્વ છે. આવું કબૂલે તોગે આત્માને કબૂલ્યો કહેવાય.

અર્હતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને આ રીતે જો જાણે છે તે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વળ્યા વિના રહે નહિ.

ચૈતન્યનું જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનનો સહજરૂપ ઉપયોગ તે બન્ને ત્રિકાળ છે. તેને અનુસરીને કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે.

કાર્ય પ્રગટે તેનું કારણ કોણ ? -કે તેનું કારણ ત્રિકાળી નિરુપાધિક પરમ પારિણામિકભાવે રહેલું એવું સહજજ્ઞાન છે. કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગને કોઈ ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષા નથી, તે તો ત્રિકાળ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત છે. એવું એકરૂપ સહજજ્ઞાન તે કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ છે, ને તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

જુઓ, પદ્મપ્રભમુનિરાજે તો ટીકામાં સ્પષ્ટ કરીને વર્ણવ્યું છે. પોતાને ન સમજાય માટે મુનિરાજ ઉપર આરોપ દેવો કે “મુનિએ ટીકામાં કદાણ કરી નાંખ્યું છે” તે તો અપાત્રતા છે. કારણ-કાર્યને સાથે ને સાથે રાખીને અદ્ભૂત વર્ણન કર્યું છે.

ત્રિકાળ પરમ પારિણામિકભાવમાં સ્થિત એવો કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે, તે જ કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે. આવા કારણની પ્રતીત કરે તેને કેવળજ્ઞાનની શંકા ન રહે. કેવળજ્ઞાનપર્યાય કાળને લીધે વર્તતી નથી, પણ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગના આશ્રયે જ વર્તે છે. પરદ્રવ્યની તો વાત નથી, પણ તેની પૂર્વ પર્યાયને આશ્રયે પણ નવી પર્યાય થતી નથી. વર્તમાન વર્તતો ધ્રુવ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે તેના જ આશ્રયે આ કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન પ્રગટે છે.

કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ એક સમયનો પર્યાય છે, પણ તે એવો ને એવો ત્રિકાળ નિરુપાધિક છે, નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના બધા જીવમાં તે ઉપયોગ કર્મની અપેક્ષા વગર એકરૂપ એવો ને એવો જ છે. જીવતત્ત્વનો આવો સ્વભાવ છે. આવા જીવને જાણ્યા વિના બીજા અજીવ વગેરે તત્ત્વો બરાબર જાણી શકાય નહિ.

એક સમયમાં પ્રત્યક્ષપણે ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણે એવું જો કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન છે, તેના કારણરૂપ ઉપયોગ તે સહજજ્ઞાન અથવા કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે. તેને જ હવે પછીની ગાથામાં ત્રિકાળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કહેશે. તેનામાં સ્વરૂપને ત્રિકાળ પ્રત્યક્ષ કરવાની તાકાત છે, તેમાં કદી પરોક્ષપણું નથી; અધૂરું જાણે કે પૂરું જાણે એવી અપેક્ષા તેનામાં નથી. એક સમયમાં ધ્રુવ કારણરૂપ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ ઉપયોગ છે; મતિજ્ઞાન વગેરે તો પરની અપેક્ષાવાળી લીનાધિક પર્યાયો છે. એકરૂપ વર્તમાન ધ્રુવ ઉપયોગ વગર જ્ઞાનગુણ આખો સાબિત થાય નહિ, ને તે વિના આત્મા સાબિત ન થાય.

અહો ! જંગલમાં આત્માના આનંદમાં મશગુલ રહેનારા પદ્મપ્રભમલધારિ મુનિને આ ટીકાનો વિકલ્પ ઉઠતાં આ ટીકા રચાઈ ગઈ છે. જુઓ તો ખરા ! સ્વભાવકારણઉપયોગ ને તેના આધારે સ્વભાવકાર્યઉપયોગ ! આ વાત સમજવામાં ઘણો પુરુષાર્થ જોઈએ.

કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ અને કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગનું વર્ણન કર્યું. એ રીતે સ્વભાવ-જ્ઞાનઉપયોગનું વર્ણન કર્યું.

હવે વિભાવજ્ઞાનઉપયોગમાં કેવળ વિભાવરૂપ જ્ઞાનો ત્રણ છે: કુમતિ, કુશ્રુત ને વિભંગ; આ ત્રણે અજ્ઞાનીને હોય છે. તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે તો ચૈતન્યને જ અનુસરીને, પણ તેની પ્રતીત ન કરતાં પરને લઈને તે ઉપયોગ થવાનું તે માને છે, માટે તેનો ઉપયોગ એકલો વિભાવરૂપ છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે : કુમતિ, કુશ્રુત ને કુઅવધિ. ત્રિકાળ સ્વભાવનું અવલંબન તે લતો નથી, ને પરના અવલંબનમાં ઉપયોગને જોડે છે તેના જ્ઞાનને કુજ્ઞાન કહે છે. અજ્ઞાની દ્રવ્યલિંગી દિગંબર જૈન સાધુ થાય, ને અગિયાર અંગ ભાગે પણ મારું જ્ઞાન પરના આશ્રયે કે વિકલ્પના આશ્રયે છે એમ માને છે તેનું બધું જ્ઞાન કુજ્ઞાન છે, ને ભલે અહીં બેઠા સ્વર્ગ-નરકને જાણે તેવું જ્ઞાન તેને હોય તો પણ તે કુઅવધિજ્ઞાન છે, મિથ્યાજ્ઞાન છે.

આ ઉપયોગના ભેદરૂપ જ્ઞાનના ભેદો હવે કહેવામાં આવતાં બે સૂત્રો (ગાથા ૧૧ ને ૧૨)દ્વારા જાણવા. ઉપયોગના બે ભેદમાંથી જ્ઞાનઉપયોગના ભેદોનું આ વર્ણન ચાલે છે. જ્ઞાનઉપયોગના કુલ નવ ભેદ છે તેમાંથી આ ગાથામાં પાંચ પ્રકાર આવ્યા.

૧ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૧ કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૩ કુમતિ, કુશ્રુત ને કુઅવધિ એ ત્રણ સર્વથા વિભાવરૂપ ઉપયોગ.

પ

બાકીના સમ્યક્ મતિ, શ્રુત, અવધિ ને મન:પર્યાય એ ચાર પ્રકારનું વર્ણન હવેની ગાથામાં આવશે.

(આ ગાથાનો ભાવાર્થ પ્રવચનમાં ખૂબ વિસ્તારથી આવી ગયો છે; જેમાણે ભાવાર્થ વાંચવો હોય તેમાણે મૂળ નિયમસાર પૃ. ૨૬માંથી વાંચી લેવો.)

હવે દસમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૧૭

(માલિની)

अथ सकलजिनोक्तज्ञानभेदं प्रबुद्ध्वा
परिहृतपरभावः स्वस्वरूपे स्थितो यः।
सपदि विशति यत्तच्चिच्चमत्कारमात्रं
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ : - બિનેન્દ્ર કથિત સમસ્ત જ્ઞાનના ભેદોને જાણીને જે પુરુષ પરભાવોને પરિહરી નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહ્યો થકો શીઘ્ર ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તત્ત્વમાં પેસી જાય છે-ઊંડો ઉતરી જાય છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ॥૧૭॥

ભગવાન પરમેશ્વર નિજ જ્ઞાનાનંદથી ભરપૂર છે, એવા આત્મામાં પર્યાયને અંતર્મુખ કરીને જે એકાગ્ર કરે છે તે જીવ મુક્તિ પામે છે. ઉપયોગ બહારમાં ભમતો તેને બદલે શીઘ્ર ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મામાં અંતર્મુખ થઈને સ્વભાવમાં રૂબકી મારે છે તે જીવ મુક્તિ પામે છે. એ રીતે ઉપયોગના પ્રકારો વાર્ણવીને તેનું ઈષ્ટ પાણ બતાવ્યું. આ ઉપયોગના ભેદ જાણીને શું કરવું ? કે પરભાવોને છોડીને નિજ ચૈતન્યચમત્કાર સ્વભાવમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરવો. અહીં પરભાવોને છોડવાનું કહ્યું તે વ્યવહારથી છે. ખરેખર ચૈતન્યમાં સ્થિત થયો ત્યાં પરભાવ ઘૂટી જાય છે. આ જાણીને ચૈતન્યચમત્કાર સ્વભાવમાં ઊંડો ઉતરીને તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કરે છે તે મુક્તિ પામે છે.

આસો સુદ ૫, શુક્રવાર, ૫-૧૦-૫૧.

હવે જ્ઞાનઉપયોગના ભેદો કહે છે :-

ગાથા ૧૧ - ૧૨

केवलमिन्दियरहियं असहायं तं सहावणाणं ति ।
सण्णाणिदरवियप्पे विहावणाणं हवे दुविहं ॥ ११ ॥
सण्णाणंचउभेयं मदिसुदओही तहेव मणपज्जं ।
अण्णाणं तिवियप्पं मदियाई भेददो चव ॥ १२ ॥
असहाय, ईन्द्रियरहित, केवण, ते स्वभाविक ज्ञान છે;
सुज्ञान ने अज्ञान - એમ વિભાવજ્ઞાન દ્વિવિધ છે. ૧૧.
મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય - ભેદ છે સુજ્ઞાનના;
કુમતિ, કુઅવધિ, કુશ્રુત - એ ત્રણ ભેદ છે અજ્ઞાનના. ૧૨.

અન્યાર્થ : જે (જ્ઞાન) કેવળ, ઈન્દ્રિયરહિત અને અસહાય છે, તે સ્વભાવજ્ઞાન છે; સમ્યજ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ભેદ પાડવામાં આવતાં, વિભાવજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

સમ્યજ્ઞાન ચાર ભેદવાળું છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ તથા મન:પર્યય; અને અજ્ઞાન (-મિથ્યાજ્ઞાન) મતિ આદિના ભેદથી ત્રણ ભેદવાળું છે.

આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપી છે, તેના જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ભેદ છે. તેમાંથી જ્ઞાનઉપયોગના ભેદોનું આ વાર્ણન ચાલે છે. અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા પ્રકારો બતાવે છે. જે જ્ઞાનમાં નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્ય નથી તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવજ્ઞાનરૂપ છે. જેમાં નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યનું અવલંબન છે તે વિભાવજ્ઞાન છે.

ટીકા : “અહીં આ ગાથાઓમાં જ્ઞાનના ભેદ કહ્યા છે.”

અસહાય કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન, તે જ્ઞાન કેવું છે ?

“જે ઉપાધિ વિનાના સ્વરૂપવાળું હોવાથી કેવળ છે, આવરણ વિનાના સ્વરૂપવાળું હોવાથી ક્રમ, ઈન્દ્રિય અને (દેશ-કાળાદિ) વ્યવધાન રહિત છે, એક એક વસ્તુમાં નહિ વ્યાપતું હોવાથી (-સમસ્ત વસ્તુઓમાં વ્યાપતું હોવાથી) અસહાય છે, તે કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન છે.”

કેવળજ્ઞાન એકલું છે, તેમાં કોઈ નિમિત્તની ભેળસેળ કે અશુદ્ધતા નથી; વળી તે જ્ઞાન આવરાગ વગરનું હોવાથી ક્રમ વગર જાણનારું છે. ઈન્દ્રિયનું નિમિત્ત તેમાં નથી, તથા દેશ-કાળનો અંતરાય તેનામાં નથી. ઘણું દૂર ક્ષેત્ર કે ઘણો લાંબો કાળ જાણવામાં પણ તેને વિઘ્ન નથી. આવું આત્માનું જ્ઞાનસામર્થ્ય છે, તેમાં જે હીનતા હોય તે આદરાણીય નથી. કેવળજ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયોને એક સાથે જાણનારું છે, એકેક વસ્તુને ક્રમથી નથી જાણતું તેથી તે અસહાય છે; આવું કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન છે. પર્યાયમાં આવું જ્ઞાન પ્રગટી ગયું તેનું નામ કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન છે.

અને કારણજ્ઞાન પણ તેવું જ છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનઉપયોગરૂપ પરિણતિ તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે, તે કારણસ્વભાવજ્ઞાન છે. જેવું કાર્યજ્ઞાન કહ્યું, તેવું જ કારણજ્ઞાન છે. શાથી ? -નિજ પરમાત્મામાં રહેલાં સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજસુખ અને સહજપરમચિત્શક્તિરૂપ નિજ કારણ સમયસારના સ્વરૂપોને યુગપદ્ જાણવાને સમર્થ હોવાથી તેવું જ છે.

જીઓ, અહીં ત્રિકાળી કારણજ્ઞાનમાં પણ નિજ કારણસમયસારને જાણવાનું સામર્થ્ય કહ્યું, કાંઈ તે કાર્યરૂપ નથી, પણ તેનામાં તેવું સામર્થ્ય છે. આ તો ત્રિકાળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે, તેમાં કોઈ ભેદ નથી પડતાં.

એકરૂપ સહજચિત્શક્તિરૂપ ત્રિકાળ જ્ઞાનઉપયોગ છે. તેનામાં નિજપરમાત્મામાં રહેલાં સહજ-દર્શન-ચારિત્ર-સુખ અને સહજપરમચિત્શક્તિરૂપ નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપોને યુગપદ્ જાણવાનું સામર્થ્ય છે - એવું કારણસ્વભાવજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન શક્તિરૂપ છે, સ્વભાવરૂપ છે; કાર્યરૂપ નથી.

કોઈ એમ કહે કે કેવળજ્ઞાનને તો કર્મના ક્ષયની અપેક્ષાએ ક્ષાયિકજ્ઞાન કહ્યું. ને તે જ જ્ઞાનને એકલા આત્માના પારિણામિક સ્વભાવની અપેક્ષાએ સહજ પારિણામિકભાવે કહ્યું - એમ તો નથી ને ?

તો કહે છે કે : ના; આ તો ત્રિકાળી ઉપયોગની વાત છે. કેવળજ્ઞાન નવું પ્રગટે છે તેની આ વાત નથી. અહીં સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ કહ્યું તે ત્રિકાળ શક્તિરૂપ સ્વભાવની વાત છે. આ જે પરમસ્વભાવરૂપ કારણજ્ઞાન છે, તે દ્રવ્યનું વિશેષરૂપ વર્તમાન છે, ત્રિકાળ એકરૂપ છે; જ્ઞાનનો જે ત્રિકાળ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષરૂપ ભાવ છે તેને અહીં સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. કેવળજ્ઞાનપર્યાય પ્રગટે તેને સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી કહ્યું, તેને તો સકલપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે.

અહીં કેવળજ્ઞાનને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન કહ્યું; અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન પણ તેવું જ છે એમ કહ્યું, તે શક્તિરૂપ સમજવું. નિજ કારણપરમાત્મા કેવો છે ? કે સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજસુખ અને સહજપરમચિત્શક્તિરૂપ છે. તેને યુગપદ્ જાણવાનું સામર્થ્ય કારણસ્વભાવજ્ઞાનમાં છે.

સ્વાભાવિક જ્ઞાનનું આ વર્ણન છે. તેમાં કાર્ય અને કારણના બે ભેદ છે. કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન તો અસહાય, શુદ્ધ ને સમસ્ત પદાર્થોને એક સાથે જાણનારું છે. ને કારણસ્વભાવજ્ઞાનમાં પણ તેવું સામર્થ્ય

છે. આ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ તો બધા જીવોને વર્તમાન વર્તી રહ્યો છે.

સહજપરમચિત્શક્તિ, સહજદર્શન-ચારિત્ર ને સુખ - એ બધા ત્રિકાળ સ્વભાવ છે; કારણજ્ઞાન તેને યુગપદ્ જાણવાના સામર્થ્યવાળું છે. કેવળજ્ઞાન તો બધાને પ્રત્યક્ષ જાણે છે, ને કારણસ્વભાવજ્ઞાનમાં પણ બધાને જાણવાનું સામર્થ્ય છે તેથી તે પણ તેવું જ છે. સહજદર્શન વગેરેરૂપ નિજ કારણસમયસારને જાણવાની તાકાત છે એમ કહીને ત્રિકાળી કારણસ્વભાવજ્ઞાનનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. તે કાંઈ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પરિણામીને જાણતું નથી, પણ તેનામાં ત્રિકાળી તેવું સામર્થ્ય છે, તેથી તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે.

આમ શુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન એ બન્ને શુદ્ધ છે. સહજદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને આનંદ સ્વરૂપ જે પોતાનો કારણપરમાત્મા છે, તેને જાણવાનું સામર્થ્ય આ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગમાં છે.

આ ક્યા આત્માની વાત છે ? સિદ્ધ થયા તેની વાત નથી, પણ બધાય જીવોને આવો ઉપયોગ ત્રિકાળ વર્તી રહ્યો છે, તેની આ વાત છે. તેની પ્રતીત કરીને તેનું અવલંબન લ્યે તો કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન પ્રગટી જાય છે.

કેવળજ્ઞાન એક સાથે ત્રણકાળ ત્રણલોક ને જાણે એ વાત બેસવી પણ લોકોને કદાગ પડે છે. જે કેવળજ્ઞાનમાં બધું જ જાણાઈ ગયું અને તેમ જ થાય, તો તો પછી ફેરફાર કરવાનો પુરુષાર્થ રહ્યો જ નહિ - માટે તેમાં પુરુષાર્થ ક્યાં રહ્યો ? એમ અજ્ઞાનીને લાગે છે. પણ ભાઈ ! એવા જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત કરી ત્યાં જ પુરુષાર્થ આવી ગયો. એ સિવાય પરમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનું રહેતું નથી.

કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન તો કેવળજ્ઞાન છે, અને તે સિવાય અહીં તો કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગનું વર્ણન કર્યું છે. આગળ આ ઉપદેશને “બ્રહ્મઉપદેશ” કહેશે. ૩૦મા પાને કહેશે કે :

“આમ સંસારરૂપી લતાનું મૂળ છેદવાને દાતરડાંરૂપ આ ઉપન્યાસથી બ્રહ્મોપદેશ કર્યો.”

જીઓ, અલૌકિક વાત કરી છે.

કેવળજ્ઞાન કેમ પ્રગટે ? કે નિજ કારણસમયસારને જાણનારો જે ત્રિકાળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ છે, તેના આશ્રયે કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રગટી જાય છે.

સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજસુખ અને સહજચિત્શક્તિરૂપ નિજ કારણસમયસાર છે તેને યુગપદ્ જાણવાનું સામર્થ્ય કારણસ્વભાવજ્ઞાનમાં છે. આ બન્ને થઈને પરમ પારિણામિકભાવ પૂરો થાય છે. તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે, ને જે કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયો પ્રગટે છે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. બન્ને થઈને પ્રમાણ છે.

ત્રિકાળ કારણસ્વભાવરૂપ જ્ઞાનની પ્રતીત કરતાં સાધકદશારૂપ કાર્ય પ્રગટી જાય છે, પૂરું કાર્ય તો કેવળજ્ઞાન છે. આ સિવાય બીજી કોઈ કારણ નથી. ત્રિકાળ વર્તતું કારણસ્વરૂપપ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તે જ

કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે, તે સદાય એવું ને એવું બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. માટે આ ઉપદેશને બ્રહ્મઉપદેશ કહ્યો છે. વેદાંતવાળા જે બ્રહ્મ કહે છે તેની આ વાત નથી, તેને તો સામાન્ય-વિશેષની ખબર જ નથી, અહીં તો ત્રિકાળ શક્તિરૂપ જે કારણસ્વભાવજ્ઞાન છે તેના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે, તે લોકાલોકને જાણે છે.

કેવળજ્ઞાનને સ્વની અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવની પર્યાય કહેવાય છે, ને નિમિત્તની અપેક્ષાએ ક્ષાયિકભાવ કહેવાય છે. તેમ જ ક્રોધને નિમિત્તની અપેક્ષાએ ઉદયભાવ કહેવાય ને તેને જ પારિણામિકભાવની અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવની પર્યાય કહેવાય છે, ને પોતાનું પરિણમન હોવાથી તેને સ્વભાવ પણ કહેવાય છે. તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનને નિમિત્તની અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમભાવ કહેવાય ને સ્વની અપેક્ષાએ તેને જ પારિણામિકભાવની પર્યાય કહેવાય.

પણ અહીં એ વાત નથી. અહીં તો બધા જીવોને જે ત્રિકાળ સામર્થ્યરૂપ એક સ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ વર્તે છે તેની વાત છે.

આગળ ૪૭મી ગાથામાં બધા જીવોને સિદ્ધ જેવા કહેશે. ત્યાં કહે છે કે : “જેવા સિદ્ધ આત્માઓ છે તેવા ભવલીન (સંસારી) જીવો છે, જેથી (તે સંસારી જીવો સિદ્ધાત્માઓની માફક) જન્મ-જરા-મરાણથી રહિત અને આઠ ગુણોથી અલંકૃત છે.”

ત્યાં સંસારી જીવોને ભવમાં લીન કહ્યા ને વળી સિદ્ધ જેવા આઠ ગુણોથી અલંકૃત પણ કહ્યા, ત્યાં તો વર્તમાન પર્યાયને લક્ષમાં ન લેતાં તેને સિદ્ધ જેવા કહ્યા. પણ ત્યાં કાંઈ તેને સિદ્ધ જેવા આઠ ગુણો પ્રગટ નથી.

અત્યારે અહીં જે કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ કહેવામાં આવે છે તે તો બધાય જીવોને વર્તમાન વર્તે છે. કારણસ્વભાવ જ્ઞાન બધા જીવોને ત્રિકાળ છે, ને તેના આશ્રયે કાર્યસ્વભાવ જ્ઞાન નવું પ્રગટે છે. આ બન્ને જ્ઞાનો શુદ્ધ છે.

એ રીતે શુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે આ (નીચે પ્રમાણે), શુદ્ધાશુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ભેદ કહેવામાં આવે છે.

સાધક ધર્મી જીવને આત્માના ભાન સહિત જે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ્યું, તેમાં ચાર પ્રકાર હોય છે: મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યય.

(૧) ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગથી તથા અવગ્રહાદિ ભેદથી અથવા બહુ-બહુવિધ વગેરે ભેદથી મતિજ્ઞાન અનેક ભેદવાળું છે.

મતિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે : ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગ. મતિજ્ઞાનાવરાણનો ક્ષયોપશમ

જેમાં નિમિત્ત છે એવી અર્થગ્રહણ શક્તિ (-પદાર્થને જાણવાની શક્તિ) તે ઉપલબ્ધિ છે; જાણેલાં પદાર્થ પ્રત્યે ફરીફરીને ચિંતન તે ભાવના છે; ‘આ કાળું છે’, ‘આ પીળું છે’ ઈત્યાદિરૂપે અર્થગ્રહણ વ્યાપાર (-પદાર્થને જાણવાનો વ્યાપાર) તે ઉપયોગ છે.

મતિજ્ઞાન ચાર ભેદવાળું છે. અવગ્રહ, ઈલા (-વિચારણા), અવાય (-નિર્ણય) અને ધારણા. (વિશેષ માટે મોક્ષશાસ્ત્ર (ટીકા સહિત) જુઓ.)

મતિજ્ઞાન બાર ભેદવાળું છે. બહુ, એક, બહુવિધ, એકવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, અનિ:સૂત, નિ:સૂત, અનુક્રમ, ઉક્રમ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ. (વિશેષ માટે મોક્ષશાસ્ત્ર (ટીકા સહિત) જુઓ.)

(૨) લબ્ધિ અને ભાવનાના ભેદથી શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનના ‘ઉપયોગ’ને અહીં ભાવનામાં સમાવી દીધો છે.

(૩) દેશ, સર્વ અને પરમના ભેદથી (અર્થાત્ દેશાવધિ, સર્વાવધિ અને પરમાવધિ એવા ત્રણ ભેદોના લીધે) અવધિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે.

અંદરમાં ઉપયોગ મૂકતાં સ્વર્ગ-નરક વગેરે જાણાય તેવું આ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે.

(૪) ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ ભેદને લીધે મન:પર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

આ જ્ઞાન મુનિને જ હોય છે. બધા મુનિને મન:પર્યયજ્ઞાન હોતું નથી પણ કોઈ કોઈ મુનિને હોય છે.

સુમતિજ્ઞાન ને સુશ્રુતજ્ઞાન સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. સુઅવધિજ્ઞાન કોઈ કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. મન:પર્યયજ્ઞાન કોઈ કોઈ મુનિવરોને -વિશિષ્ટ સંયમધરોને- હોય છે.

પરમભાવમાં સ્થિત સમ્યગ્દષ્ટિને આ ચાર સમ્યગ્જ્ઞાનો હોય છે.

જુઓ, અહીં એમ બતાવ્યું કે ભલે અવધિ કે મન:પર્યયજ્ઞાન હો, કે ચોથું-પાંચમું-છઠ્ઠું ગમે તે ગુણસ્થાન હો, પણ તેમાં જે પરમભાવમાં સ્થિત હોય તો જ તે ધર્મી છે ને તેને જ આવા સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. પરમભાવ એટલે શું? શરીરાદિ તો પર છે, પુણ્ય-પાપ વિકાર છે, ને પર્યાય તે પણ ક્ષણિકભાવ છે, તે કોઈ પરમભાવ નથી. ત્રિકાળ એકરૂપ પરમ પારિણામિકસ્વભાવવાળો જે આત્મા તેને અહીં પરમભાવ કહ્યો છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તેની ભાવનામાં જ સ્થિત હોય છે. કોઈ નિમિત્તની, સંયોગની કે વિકારની ભાવના કરે તે સમ્યગ્દષ્ટિ નથી, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન હોતું નથી. સમ્યગ્જ્ઞાન કેમ થાય? કે જે પોતાનો કારણસમયસાર સ્વભાવ છે તેની ભાવના કરવાથી જ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. ત્રિકાળી કારણસ્વભાવજ્ઞાન સહિતનો જે આખો આત્મા તે પરમભાવ છે, તેની ભાવનામાં જે સ્થિત છે તેને જ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા ભાવલિંગી સંત હો કે ચક્રવર્તી રાજામાં

રહેલો સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થ હો, તે બન્નેને આવા પરમભાવની જ ભાવના હોય છે. બહારના ક્રિયાકાંડ ઉપરથી ગુણસ્થાનનું માપ નથી. પણ પરમભાવમાં જેટલે અંશે સ્થિત થાય તે અનુસાર ગુણસ્થાન હોય છે. જેને આવા પરમભાવનું ભાન નથી તેવા મિથ્યાદષ્ટિઓના જ્ઞાનને કુમતિ, કુશ્રુત ને વિભંગ કહેવાય છે.

જ્ઞાનઉપયોગના ભેદ બતાવ્યા, તેમાં કયા પ્રત્યક્ષ છે અને કયા પરોક્ષ છે તે કહે છે :

“અહીં (ઉપર કહેલાં જ્ઞાનોને વિષે)સહજ જ્ઞાન, શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ પરમતત્ત્વમાં વ્યાપક હોવાથી, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે.”

આત્માનો જે ત્રિકાળ પરમ સ્વભાવભાવ તે શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ પરમતત્ત્વ છે, તેમાં કારણસ્વભાવજ્ઞાન વ્યાપક છે, તેથી તે જ્ઞાન સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે. કારણસ્વભાવજ્ઞાન તે સહજજ્ઞાન છે ને તેને જ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ = સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ; સ્વરૂપ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ; સ્વભાવે પ્રત્યક્ષ.

સહજ જ્ઞાન-સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રિકાળ છે. તે જ્ઞાન ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાયમાં રહેલું નથી, પણ જે ત્રિકાળ શુદ્ધ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ પરમ તત્ત્વ છે તેમાં તે જ્ઞાન વ્યાપેલું છે, તેથી તે આત્મા સાથે ત્રિકાળ વર્તી રહ્યું છે.

આ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો કદી વિરહ નથી, ત્રણે કાળે તે પ્રત્યક્ષ જ છે, તેથી તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. તે ત્રિકાળ છે. તેનામાં આખા આત્માને યુગપદ જાણવાનું સામર્થ્ય ત્રણે કાળે છે. કેવળજ્ઞાન તો નવું થાય છે, અત્યારે તેનો વિરહ છે, તેથી તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ નથી, તે પ્રગટ્યા પછી સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ છે, પણ તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ નથી, ને આ સહજજ્ઞાન તો ત્રિકાળ છે, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે, ત્રણે કાળે તેનામાં પૂરું જાણવાનું સામર્થ્ય પડ્યું જ છે. આવો સ્વભાવ તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

જ્ઞાન-દર્શન ગુણ તો ત્રિકાળ છે, તે ગુણની આ વાત નથી. પણ જેવો ગુણ છે તેવું જ તેનું સદાય વિશેષ વિશેષ વર્તમાન વર્ત્યા જ કરે છે. જે તેનું એકરૂપ વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન-દર્શનનો પરમ પારિણામિકભાવ સાબિત ન થાય. જેવો ધર્માસ્તિકાય વગેરેનો પર્યાય એકરૂપ ત્રિકાળ છે, તેમ આત્માના જ્ઞાન-દર્શનમાં એકરૂપ કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગ ત્રિકાળ વર્તે છે, અહીં ઉપયોગની વાત હોવાથી જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ગુણના ત્રિકાળી કારણસ્વભાવ જ્ઞાનઉપયોગની વાત લીધી છે. આગળ આખા દ્રવ્યની કારણશુદ્ધપર્યાયની વાત આવશે, તેમાં તો બધાય ગુણોની એકરૂપ કારણશુદ્ધપર્યાયની વાત આવશે. આવો સામાન્ય-વિશેષથી પરિપૂર્ણ આત્મા તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

આસો સુદ ૬, શનિવાર, તા. ૬-૧૦-૫૧.

આત્માના ઉપયોગનું આ વર્ણન ચાલે છે. ચૈતન્ય અનુવિધાયી પરિણામને ઉપયોગ કહે છે. તેના

પ્રકારોનું વર્ણન ચાલે છે.

૧ કારણસ્વભાવજ્ઞાન

૧ કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન.

૪ સમ્યક્મતિ, શ્રુત, અવધિ ને મનઃપર્યાય એ ચાર જ્ઞાન.

૩ કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ -એ ત્રણ અજ્ઞાન.

એમ નવ પ્રકાર છે, તેમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષના પ્રકારો બતાવે છે.

કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ તે સહજપ્રત્યક્ષ છે, ત્રિકાળ શક્તિરૂપ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે; ને કેવળજ્ઞાન તે સહજપ્રત્યક્ષ છે.

‘રુષિષ્વવધે: (અવધિજ્ઞાનનો વિષય - સંબંધ રૂપી દ્રવ્યોમાં છે.)’ એવું (આગમનું) વચન હોવાથી અવધિજ્ઞાન વિકલપ્રત્યક્ષ (એકદેશપ્રત્યક્ષ) છે. તેના અનંતમાં ભાગે વસ્તુના અંશનું ગ્રાહક (-જાણનારું) હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ વિકલપ્રત્યક્ષ છે. મતિજ્ઞાન ને શ્રુતજ્ઞાન બન્ને પરમાર્થથી પરોક્ષ છે અને વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે.

અહીં પરવિષયની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યા છે. પણ સ્વવિષય અપેક્ષાએ તો તે પણ પ્રત્યક્ષ છે. ને પરવિષયને ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અહીં ઉપર કહેલાં જ્ઞાનોમાં સાક્ષાત્ મોક્ષનું મૂળ નિજ પરમતત્ત્વમાં સ્થિત એવું એક સહજ જ્ઞાન જ છે; એ સિવાય બીજું મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ નથી. મતિ-શ્રુત વગેરેને પરંપરા મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે. જે ત્રિકાળી કારણસ્વભાવજ્ઞાન છે, તે મોક્ષનું મૂળ છે. આ સહજજ્ઞાન ત્રિકાળ છે. ચાર જ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ ન કહ્યું, ને કેવળજ્ઞાન તો મોક્ષસ્વરૂપ જ છે, તેનું કારણ ત્રિકાળી સહજજ્ઞાન છે.

તે સહજજ્ઞાન પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવને લીધે ભવ્ય જીવોને પરમસ્વભાવ છે. અભવ્યને પણ તેવું સહજજ્ઞાન ત્રિકાળ છે પણ તેને તેનું ભાન નથી માટે તેનો પરમસ્વભાવ ગણ્યો નથી. ભવ્ય જીવનો પરમસ્વભાવ આ ત્રિકાળી સહજ એકરૂપ જ્ઞાન છે, તે જ આદરણીય છે. તેના જ આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. ત્રિકાળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના આધારે જ સમ્યક્ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય કે કેવળજ્ઞાન થાય છે. કોઈ પરના આશ્રયે જ્ઞાન ખીલતું નથી. આવા સહજજ્ઞાનને ઉપાદેય કરવું તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

હવે આ સહજ ચિદ્વિલાસરૂપે અભેદ આત્માને ભાવવો એમ કહે છે :-

આત્મા કેવો છે ?

૧) સદા સહજ પરમ વીતરાગ-સુખામૃત છે. આ પર્યાયની વાત નથી પણ ત્રિકાળ શક્તિની વાત છે.

૨) અપ્રતિહત નિરાવરાણ પરમ ચિત્શક્તિનું રૂપ છે. જેને કોઈ વિધન નથી એવું ત્રિકાળ નિરાવરાણ જ્ઞાન છે.

૩) સદા અંતર્મુખ એવું સ્વસ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ પરમ ચારિત્ર અને

૪) ત્રણે કાળે અવિચ્છિન્ન (અતૂટક) હોવાથી સદા નિકટ એવી પરમ ચૈતન્યરૂપની શ્રદ્ધા; આ શ્રદ્ધા પણ ત્રિકાળી છે.

આ રીતે ત્રિકાળી સહજ સુખ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને શ્રદ્ધા એ સ્વભાવઅનંતચતુષ્ટય છે તેનાથી આત્મા સનાથ છે. અહીં ચાર બોલ કહ્યા તે પર્યાય પ્રગટે તેની વાત નથી, પણ ત્રિકાળી સહજ શક્તિની વાત છે. શ્રદ્ધા કેવી છે ? ત્રણે કાળે અવિચ્છિન્ન હોવાથી જે આત્માને સદાય નિકટ છે, એવી ચૈતન્યરૂપની ત્રિકાળી શ્રદ્ધા છે. ત્રિકાળી ચાર સ્વભાવ કહ્યા તેનું રક્ષણ કરનારો આત્મા છે ને તે મુક્તિસુંદરીનો નાથ છે - એવા આત્માને સહજ ચિદ્વિલાસરૂપે સદાય ભાવવો.

આત્મા અનાથ છે એટલે કે જેનો કોઈ બીજો નાથ નથી, ને જે પોતે મુક્તિસુંદરીનો નાથ છે - એ રીતે આત્મા અનાથ, મુક્તિસુંદરીનો નાથ છે. આવા આત્માની ભાવના કરવી તે મુક્તિનો ઉપાય છે.

સહજ ચિદ્વિલાસરૂપે સ્વભાવ અનંત ચતુષ્ટયયુક્ત આત્માને અનુભવવો તે આત્માની મુક્તિનું કારણ છે.

જુઓ તો ખરા ! મુનિરાજને આત્મસ્વભાવનું વર્ણન કરતાં વિશેષાણો પણ ઓછાં પડે છે. આત્માના ત્રિકાળી ચતુષ્ટયની વાત ચાલે છે. ત્રિકાળી શ્રદ્ધા, ત્રિકાળી જ્ઞાન, ત્રિકાળી સહજ સુખ ને ત્રિકાળી ચારિત્ર - એવા સ્વભાવચતુષ્ટય સહિત આત્માની ભાવના કરવાની આ વાત છે.

આમ સંસારરૂપી લતાનું મૂળ છેદવાને દાતરડાંરૂપ આ ઉપન્યાસથી બ્રહ્મોપદેશ કર્યો.

આ બાર ગાથાઓમાં સંસારના મૂળ ઊખેડી નાંખે તેવો બ્રહ્મોપદેશ કર્યો. જેમ સમયસારમાં બાર ગાથા મૂળભૂત છે, તેમ અહીં બાર ગાથામાં બ્રહ્મોપદેશ કર્યો. જેવો આત્મા કહ્યો તેવા આત્માની જે ભાવના કરે તેને સંસારનું મૂળ છેદાઈને મુક્તિ થાય છે.

હવે આ બે ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોકો કહે છે :-

શ્લોક ૧૮

(માલિની)

इति निगदितभेदज्ञानमासाद्य भव्यः

परिहरतु समस्तं घोरसंसारमूलम्।

सुकृतमसुकृतं वा दुःखमुच्चैः सुखं वा

तत उपरि समग्रं शाश्वतं शं प्रयाति ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે કહેવામાં આવેલા ભેદજ્ઞાનને પામીને ભવ્ય જીવ ધોર સંસારના મૂળરૂપ સમસ્ત સુકૃત કે દુષ્કૃતને, સુખ કે દુઃખને અત્યંત પરિહરો. તેનાથી ઉપર (અર્થાત્ તેને ઓળંગી જતાં), જીવ સમગ્ર (પરિપૂર્ણ) શાશ્વત સુખને પામે છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપયોગમય જીવ છે, તે ઉપયોગનું વર્ણન કરીને જીવને ઓળખાવ્યો. આ રીતે ભેદજ્ઞાન પામીને ધોર સંસારના મૂળરૂપ સમસ્ત પુણ્ય-પાપને ભવ્ય જીવો પરિહરો, ને ત્રિકાળી શુદ્ધચૈતન્યનું જ અવલંબન કરો. શુભ વ્યવહાર તે ધર્મનું કારણ નથી. પણ ધોર સંસારનું કારણ છે. વ્યવહાર રત્નત્રયરૂપ જે સુકૃત એટલે કે શુભરાગ, તેને પણ ધોર સંસારના મૂળમાં ગણ્યો છે. તેને અત્યંત પરિહરો, ને ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ બતાવ્યો તેની ભાવના કરો, તે જ સંપૂર્ણ શાશ્વત સુખનો ઉપાય છે. શુભ અને અશુભ બન્નેને ઓળંગી જતાં, નિજ પરમાત્માની ભાવનાથી જ શાશ્વત સુખ પમાય છે. એ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. અખંડ ચૈતન્ય તરફનું વલાણ તે જ શરૂઆતનો ઉપાય છે, ને આગળ પણ તે જ મોક્ષનું કારણ છે. મોક્ષનું મૂળ કોણ ?

શુદ્ધ ઉપયોગનો પિંડ પરિપૂર્ણ અખંડ આત્મા તે મોક્ષનું મૂળ છે.

તે સિવાયના શુભ કે અશુભ તે તો સંસારનું મૂળ છે.

શ્લોક ૧૯

(અનુષ્ટુપ)

परिग्रहाग्रहं मुक्त्वा कृत्वोपेक्षां च विग्रहे।

निर्व्यग्रप्रायचिन्मात्रविग्रहं भावयेद् बुधः ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ :- પરિગ્રહનું ગ્રહણ છોડીને તેમ જ શરીર પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરીને બુધપુરુષે અવ્યગ્રતાથી (નિરાકુળતાથી) ભરેલું ચૈતન્ય માત્ર જેનું શરીર છે તેને (-આત્માને) ભાવવો. ॥ ૧૯ ॥

ઉપયોગમય આત્મા કહ્યો તેની પક્કડ કરતાં પરની પક્કડ છૂટી જાય છે. માટે ચૈતન્ય સિવાય સમસ્ત પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ છોડીને તેમ જ શરીર પ્રત્યે પણ ઉપેક્ષા કરીને -એટલે કે તેનું પણ લક્ષ

છોડીને- જ્ઞાનીઓએ અવ્યગ્રતાથી ભરપૂર ચૈતન્યમાત્ર ભાવવો.

બહારમાં શરીરાદિનું શું થશે ? પુસ્તકનું શું થશે ? એવી વ્યગ્રતા કરવી તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આ શરીર આત્માનું નથી. આત્માને તો ચિન્માત્ર વિગ્રહ એટલે કે ચૈતન્યમાત્ર શરીર છે, એવા આત્માની ભાવના કરવી. શરીરનું કાલે શું થશે - એવી ચિંતા તે વ્યગ્રતા છે. વ્યગ્રતા કરવી તે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી, તેમ જ વ્યગ્રતા કરવાથી પરમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. માટે તે વ્યગ્રતાથી રહિત જે ચિદાનંદથી ભરેલો ભગવાન છે તેની જ ભાવના કરવા જેવી છે.

મુખ્યપાણે આ મુનિની વાત છે. એટલે કહ્યું કે બાહ્યમાં પરિગ્રહ છોડીને, ને દેહની પાણ ઉપેક્ષા કરીને શુદ્ધ જ્ઞાનશરીરી ચૈતન્ય આત્માને ભાવવો. આ ભાવનામાં જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે.

ભેદજ્ઞાન વડે ચૈતન્યની ભાવના કરતાં શું ફળ થાય છે તે બતાવીને તેનો મહિમા અને મંગળ કરે છે :-

શ્લોક ૨૦

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શસ્તાશસ્તસમસ્તરાગવિલયાન્મોહસ્ય નિર્મૂલનાદ્
દ્વેષામ્ભઃપરિપૂર્ણમાનસઘટપ્રધ્વંસનાત્ પાવનમ્ ।
જ્ઞાનજ્યોતિરનુત્તમં નિરુપધિ પ્રવ્યક્તિ નિત્યોદિતં
ભેદજ્ઞાનમહીજસત્ફલમિદં વન્ધ્યં જગન્મંગલમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ :- મોહને નિર્મૂળ કરવાથી, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત રાગનો વિલય કરવાથી અને દ્વેષરૂપી જ્વળથી ભરેલા મનરૂપી ઘડાનો નાશ કરવાથી, પવિત્ર, અનુત્તમ, નિરુપાધિ અને નિત્ય-ઉદિત (સદા પ્રકાશમાન) એવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. ભેદજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનું આ સત્ફળ વંદ્ય છે, જગતને મંગળરૂપ છે. ॥ ૨૦ ॥

ચૈતન્યની ભાવના વડે મોહનો નાશ થઈ જાય છે તેમ જ શુભાશુભ સમસ્ત રાગનો નાશ થઈ જાય છે. સ્વભાવ તરફનો આગમો વર્તે તેને દ્વેષરૂપી જ્વળથી ભરેલો ઘડો કહ્યો છે તેનો પાણ ચૈતન્યની ભાવના વડે નાશ થઈ જાય છે. એ રીતે ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વભાવની ભાવના કરવાથી, મોહ અને રાગ-દ્વેષને નાશ કરવાથી પવિત્ર, અનુત્તમ, ઉપાધિ રહિત અને નિત્ય પ્રકાશમાન એવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે.

આવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી તે ભેદજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનું સુંદર ફળ છે. ભેદજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનું આ સત્ફળ

વંદ્ય છે અને જગતને મંગળરૂપ છે. જુઓ, અખંડ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટવાનું કારણ પરથી જુદાપાણાની ભાવના છે. પરથી જુદા આત્માનું ભેદજ્ઞાન કર્યું ત્યાં મોક્ષનું બીજું રોપાયું. તેમાંથી વૃક્ષ ફાલતાં કેવળજ્ઞાનરૂપી ફળ પ્રગટે છે. તે સત્ફળ જગતને વંદ્ય છે અને તે જગતને મંગળરૂપ છે; તે જ સંપદાને આપનાર ને આપદાને ટાળનાર એવું મંગળ છે.

શ્લોક ૨૧

(મંદાક્રાન્તા)

મોક્ષે મોક્ષે જયતિ સહજજ્ઞાનમાનન્દતાનં
નિર્વ્યાબાધં સ્ફુટિતસહજાવસ્થમન્તર્મુખં ચ ।
લીનં સ્વસ્મિન્સહજવિલસચ્ચિત્ત્વમત્કારમાત્રે
સ્વસ્ય જ્યોતિઃપ્રતિહતતમોવૃત્તિ નિત્યાભિરામમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- આનંદમાં જેનો ફેલાવ છે, જે અવ્યાબાધ (બાધા રહિત) છે, જેની સહજ અવસ્થા ખીલી નીકળી છે, જે અંતર્મુખ છે, જે પોતામાં સહજ વિલસતા (ખેલતા-પરિણમતા) ચિત્ત્યમત્કારમાત્રમાં લીન છે, જેને નિજ જ્યોતિથી તમોવૃત્તિને (-અંધકારદશાને, અંધકારપરિણતિને) નષ્ટ કરી છે અને જે નિત્ય અભિરામ (સદા સુંદર) છે, એવું સહજજ્ઞાન સંપૂર્ણ મોક્ષમાં જ્યવંત વર્તે છે. ॥ ૨૧ ॥

ટીકાકાર કહે છે કે સહજજ્ઞાનની પ્રગટ થયેલી સ્વાભાવિકદશા મોક્ષમાં જ્યવંત વર્તે છે.

કેવું છે તે સહજજ્ઞાન ?

આનંદમાં તેનો ફેલાવ છે. સંપૂર્ણ રાગ-દ્વેષ-મોહ ટળીને સંપૂર્ણ આનંદ પ્રગટી ગયો છે. જે અવ્યાબાધ છે, જેને હવે કોઈ બાધા નથી, જેની સહજ અવસ્થા ખીલી નીકળી છે, શક્તિપાણે ત્રિકાળ કારણસ્વભાવજ્ઞાન હતું તેમાંથી સહજ અવસ્થા ખીલી નીકળી છે. એટલે કે કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું છે. વળી તે અંતર્મુખ છે, પોતાના સહજ વિલસતા (પરિણમતા) ચૈતન્યમત્કારમાં લીન છે, અને પોતાની જ્યોતિ પ્રગટી તે વડે અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કર્યો છે, અને જે નિત્ય અભિરામ (સદા સુંદર) છે. એવું સહજજ્ઞાન પોતાની પ્રગટેલી અવસ્થા સહિત મોક્ષમાં જ્યવંત વર્તે છે.

ત્રિકાળી સહજજ્ઞાન હતું તેની પૂર્ણ અવસ્થા મોક્ષમાં ખીલી નીકળી છે, એવું જ્ઞાન મોક્ષમાં જ્યવંત વર્તે છે. આવા સહજ જ્ઞાનસ્વભાવની ભાવના કરવા જેવી છે. તેની ભાવનાથી કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષદશા પ્રગટી જાય છે.

શ્લોક ૨૨

(અનુષ્ટુપ)

સહજજ્ઞાનસામ્રાજ્યસર્વસ્વં શુદ્ધચિન્મયમ્ ।
મમાત્માનમયં જ્ઞાત્વા નિર્વિકલ્પો ભવામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- સહજજ્ઞાનરૂપી સામ્રાજ્ય જેનું સર્વસ્વ છે એવો શુદ્ધ ચૈતન્યમય મારા આત્માને જાણીને, હું આ નિર્વિકલ્પ થાઉં. ॥ ૨૨ ॥

નિર્વિકલ્પ કેમ થવાય ? કે સહજજ્ઞાનરૂપી સામ્રાજ્ય જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમય પોતાના આત્માને જાણીને તેમાં લીનતા થતાં નિર્વિકલ્પતા થાય છે. એ રીતે સહજજ્ઞાનમય શુદ્ધાત્માને જાણવાથી નિર્વિકલ્પતા થાય છે, એમ કહ્યું.

હવે દર્શનઉપયોગનું સ્વરૂપ કહે છે :-

ગાથા ૧૩

તહ દંસણઝવઓગો સસહાવેદરવિયપ્પદો દુવિહો ।
કેવલમિંદિયરહિયં અસહાયં તં સહાવમિદિ મણિદં ॥ ૧૩ ॥
ઉપયોગ દર્શનનો સ્વભાવ-વિભાવરૂપ દ્વિવિધ છે;
અસહાય, ઈન્દ્રિયવિહીન, કેવળ, તે સ્વભાવ કહેલ છે. ૧૩.

અન્વયાર્થ : તેવી રીતે દર્શનોપયોગ સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. જે કેવળ, ઈન્દ્રિયરહિત અને અસહાય છે, તે સ્વભાવદર્શનોપયોગ કહ્યો છે.

ચૈતન્ય અનુવિધાયી પરિણામ તે ઉપયોગ છે. તેમાં જ્ઞાનઉપયોગનું વાર્ણન કર્યું. હવે દર્શનઉપયોગનું વાર્ણન કરે છે.

જેમ જ્ઞાનોપયોગ બહુવિધ ભેદોવાળો છે, તેમ દર્શનોપયોગ પણ તેવો જ છે. (ત્યાં પ્રથમ તેના બે ભેદ છે.) સ્વભાવદર્શનોપયોગ અને વિભાવદર્શનોપયોગ. સ્વભાવદર્શનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે : કારણસ્વભાવદર્શનોપયોગ અને કાર્યસ્વભાવદર્શનોપયોગ.

કારણસ્વભાવદર્શન તો ત્રિકાળ છે, ને કાર્યસ્વભાવદર્શન નવું પ્રગટે છે.

દષ્ટિ = દર્શન. (દર્શન અથવા દષ્ટિના બે અર્થ છે : (૧) સામાન્ય પ્રતિભાસ, અને (૨) શ્રદ્ધા. જ્યાં જે અર્થ ઘટતો હોય ત્યાં તે અર્થ સમજવો. બન્ને અર્થો ગર્ભિત હોય ત્યાં બન્ને સમજવા.)

દષ્ટિ અને દર્શન ઉપયોગ બન્ને નિર્વિકલ્પ હોવાથી અહીં ટીકાકાર તે બન્નેને ગર્ભિતપણે લઈ લ્યે છે. કારણદષ્ટિ અને કારણદર્શનોપયોગ એ બન્નેને અહીં સાથે લેવા.

તે કારણદષ્ટિ કેવી છે ? તે કહે છે.

“ત્યાં કારણદષ્ટિ તો, સદા પાવનરૂપ અને ઔદયિકાદિ ચાર વિભાવસ્વભાવ પરભાવોને અગોચર એવો સહજ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ જેનો સ્વભાવ છે, જે કારણસમયસાર સ્વરૂપ છે, નિરાવરણ જેનો સ્વભાવ છે, જે નિજ સ્વભાવ સત્તામાત્ર છે, જે પરમ ચૈતન્ય સામાન્યસ્વરૂપ છે, જે અકૃત્રિમ પરમ સ્વ-સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિમય શુદ્ધ ચારિત્રસ્વરૂપ છે, જે નિત્ય-શુદ્ધ-જ્ઞાનનિરંજનસ્વરૂપ છે અને જે સમસ્ત દુષ્ટ પાપોરૂપ વીર દુશ્મનોની સેનાની ધજાના નાશનું કારણ છે એવા આત્માના ખરેખર સ્વરૂપ શ્રદ્ધાનમાત્ર જ છે (અર્થાત્ કારણદષ્ટિ તો ખરેખર શુદ્ધાત્માની સ્વરૂપશ્રદ્ધામાત્ર જ છે).”

અહીં પરમ પારિણામિકસ્વભાવને ચાર ભાવોથી અગોચર કહ્યો તે તો તે પારિણામિકસ્વભાવનું જ અવલંબન બતાવવા માટે કહ્યો છે. ખરેખર તો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવોથી તો તે પારિણામિકભાવ ગોચર થાય છે. પણ તે ભાવો ક્ષાયિક પર્યાયરૂપ છે, તેના અવલંબને વિકલ્પ ઊઠે છે; ક્ષાયિકભાવના લક્ષે પણ વિકલ્પ થાય છે માટે તેને વિભાવ કહ્યો.

ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ચાર ભાવો અપેક્ષિત ભાવો હોવાથી તેમને વિભાવસ્વભાવ પરભાવો કહ્યા છે. એક સહજ પરમ પારિણામિકભાવને જ સદા પાવનરૂપ નિજ સ્વભાવ કહ્યો છે. ચાર વિભાવભાવોનો આશ્રય કરવાથી પરમ પારિણામિકભાવનો આશ્રય થતો નથી. પરમ પારિણામિકભાવનો આશ્રય કરવાથી જ સમ્યક્ત્વથી માંડીને મોક્ષદશા સુધીની દશાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમાં ક્ષાયિકભાવની પણ અપેક્ષા નથી એવો ત્રિકાળ નિરપેક્ષ એકરૂપ પરમ પારિણામિકભાવ છે તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવ તે તો ધર્મ છે પણ તેના આશ્રયે ધર્મ નથી, ધર્મ તો પારિણામિકભાવના આશ્રયે જ થાય છે, માટે તે પારિણામિકભાવનો આશ્રય કરાવવા માટે ચાર વિભાવભાવોથી તેને અગમ્ય કહ્યો છે.

ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની ત્રિકાળી શ્રદ્ધાને પણ અહીં સ્વરૂપશ્રદ્ધા કહી છે. આ ધ્રુવરૂપ છે. તેને ત્રિકાળદર્શન પણ કહેવાય છે, તે ત્રિકાળી સ્વરૂપશ્રદ્ધા પણ કહેવાય છે.

આસો સુદ ૭, રવિવાર, ૭-૧૦-૫૧.

આત્માના દર્શનઉપયોગના સ્વરૂપનું કથન છે. તેમાં કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગમાં ત્રિકાળી શ્રદ્ધાને પણ લીધી છે.

દર્શનઉપયોગના બે ભેદ છે : સ્વભાવરૂપ અને વિભાવરૂપ. તેમાં સ્વભાવરૂપ દર્શનઉપયોગ કારણ અને કાર્ય એવા બે પ્રકારનો છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે. કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગ અર્થાત્ કાર્યદષ્ટિ તે કેવી છે ?

કારણદષ્ટિ તો શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપશ્રદ્ધાનમાત્ર જ છે. કેવો છે આત્મા ?

સદા પાવનરૂપ છે, ત્રણે કાળે વિકારરહિત શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ છે, જે ઔદયિકાદિ ચારે વિભાવ ભાવોથી અગોચર એવા સહજ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ છે, કારણ સમયસાર છે, ત્રણે કાળે નિરાવરણ તેનો સ્વભાવ છે. વળી નિજ સ્વભાવ સત્તામાત્ર છે, અને પરમ ચૈતન્ય સામાન્યસ્વરૂપ છે. પોતાના અકૃત્રિમ પરમ સ્વસ્વરૂપમાં ત્રણે કાળે અવિચળ સ્થિતિમય શુદ્ધ ચારિત્રસ્વરૂપ છે. અને નિત્ય શુદ્ધ નિરંજન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. આવા આત્માની ત્રિકાળી શ્રદ્ધારૂપ કારણદષ્ટિ છે.

વળી તે આત્મા સમસ્ત દુષ્ટ પાપોરૂપ વીર દુશ્મનોની સેનાની ધજના નાશનું કારણ છે. પોતાની

પર્યાયમાં વિભાવ છે તે જ દુશ્મન છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ તે દુશ્મનની સેના છે. શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરતાં તેનો નાશ થઈ જાય છે.

આવા આત્માના સ્વરૂપ શ્રદ્ધાનમાત્ર કારણસ્વભાવ દષ્ટિ છે. આ ત્રિકાળ છે. આત્મામાં ત્રિકાળ વર્તતો જે દર્શનનો ઉપયોગ તેને કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગ કહે છે.

હવે કાર્યસ્વભાવદર્શનઉપયોગ કહે છે, અને તેની સાથે પરમ અવગાઢ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ જે કાર્યસ્વભાવદષ્ટિ પ્રગટે છે તે પણ સમાડી દીધી છે. તે કાર્યસ્વભાવદષ્ટિ કેવી છે ?

તે ત્રિકાળ નથી, પણ દર્શનાવરણીય અને જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યદર્શનઉપયોગ કે કાર્યદષ્ટિ ક્ષાયિક જીવને એટલે કે અહંત ભગવાનને હોય છે. ક્ષાયિક જીવ કેવો છે ?

૧) જોગે સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાન વડે ત્રણ લોકને જાણ્યા છે;

૨) પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થતાં પરમ વીતરાગ સુખામૃતનો સમુદ્ર છે; આ કાર્યદષ્ટિ સંપન્ન એવા સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવને પ્રગટેલી પર્યાયની વાત છે.

૩) યથાખ્યાત નામના કાર્યશુદ્ધ ચારિત્રસ્વરૂપ છે.

એ રીતે જ્ઞાન, સુખ અને ચારિત્ર ત્રણેની વાત લીધી. આવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને કાર્યસ્વભાવદષ્ટિ અને કાર્યસ્વભાવ દર્શનઉપયોગ હોય છે.

વળી તે ભગવાન સાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળા શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનય સ્વરૂપ છે.

તીર્થંકર પરમદેવ શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનય સ્વરૂપ છે, કે જે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનય સાદિ-અનંત, અમૂર્તિક અને અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળો છે.

ભગવાનને પોતાને તો નય હોતો નથી, પણ સાધક જીવ કેવળીભગવાનના સ્વરૂપને વિચારે ત્યારે તેને આવો નય હોય છે. આવા તીર્થંકર ભગવાન ભવ્ય જીવોને પ્રત્યક્ષ વંદનીક છે. સિદ્ધ ભગવાન વંદનીક છે પણ તે પરોક્ષ છે. ને તીર્થંકર ભગવાન પ્રત્યક્ષ છે. એવા ભગવાનને કેવળજ્ઞાનની માફક આ કાર્યદષ્ટિ પણ યુગપદ્ લોકલોકમાં વ્યાપનારી છે.

કેવળીને પોતાને નય ન હોય, તેઓ તો પૂર્ણ થઈ ગયા છે, નયાતીત થઈ ગયા છે, તેમને શ્રુતજ્ઞાન નથી પણ કેવળજ્ઞાન છે. નય તો શ્રુતજ્ઞાનીને જ હોય છે. પણ કેવળીનો વિચાર કરતાં સાધક જીવને શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનય હોય છે. તેથી ભગવાનને પણ તે નયસ્વરૂપ કહી દીધા છે. એટલે કે તે કેવળજ્ઞાનાદિ દશા પણ ત્રિકાળ નથી પણ નવી પ્રગટેલી છે, તેથી તે આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી, આશ્રય કરવા યોગ્ય તો ત્રિકાળ એકરૂપ સ્વભાવ છે. ને ત્રિકાળી સ્વરૂપ શ્રદ્ધાન છે તે તો નિશ્ચય

છે, ને જે કાર્યસ્વભાવદષ્ટિ પ્રગટી તે તો વ્યવહાર છે. કાર્યદષ્ટિ તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે. અને આત્મામાં ત્રિકાળ કારણસ્વભાવ દર્શનઉપયોગ છે તે તો શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે. એ વાત તેમાં આવી જાય છે. તે ત્રિકાળીનો આશ્રય કરવા જેવો છે. તેના આશ્રયથી નિર્મળ કાર્ય પ્રગટે છે.

જુઓ, આત્મા ઉપયોગ સ્વરૂપ છે. તેમાં -

૧) ત્રિકાળ કારણસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૨) ત્રિકાળ કારણસ્વભાવદર્શનઉપયોગ અથવા ત્રિકાળ સહજ સ્વરૂપશ્રદ્ધાન - આ બન્ને નિશ્ચયનયનો વિષય છે.

૩) કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનઉપયોગ

૪) કાર્યસ્વભાવદર્શનઉપયોગ - આ બન્ને વ્યવહારનયનો વિષય છે.

તેમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયના વિષયનું અવલંબન કરવું તે જ મોક્ષનું કારણ છે. એ ચાર પ્રકાર કહ્યા તે સ્વભાવરૂપ છે.

આ રીતે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે સ્વભાવદર્શનોપયોગ કહ્યો. વિભાવદર્શનોપયોગ હવે પછીના સૂત્રમાં (૧૪મી ગાથામાં) હોવાથી ત્યાં જ દર્શાવવામાં આવશે.

સ્વભાવદર્શનઉપયોગની સાથે સ્વરૂપશ્રદ્ધાને પણ સમાવી દીધી છે, જે કે શ્રદ્ધા અને દર્શનઉપયોગનું લક્ષણ જુદું છે, પણ બન્ને સામાન્યરૂપ છે, માટે અહીં દર્શનઉપયોગમાં શ્રદ્ધાને પણ સમાવી દીધી છે. જીવનો આવો સ્વભાવ છે.

“જીવ ઉપયોગમય છે” તેનું આ વર્ણન ચાલે છે. આત્મા ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે, ચેતના ત્રિકાળ ગુણ છે, ને કારણઉપયોગ તે ત્રિકાળી પર્યાય છે. કાર્યઉપયોગ તે પરિણમનરૂપ પર્યાય છે.

હવે ૧૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૩

(ઇન્દ્રવજ્રા)

દ્વજ્ઞાતિવૃત્ત્યાત્મકમેકમેવ

ચૈતન્યસામાન્યનિજાત્મતત્ત્વમ્।

મુક્તિસ્પૃહાણામયનં તદુચ્ચૈ-

રેતેન માર્ગેણ વિના ન મોક્ષઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- દશિ-જ્ઞાતિ-વૃત્તિસ્વરૂપ (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણમતું) એવું જે એક જ ચૈતન્ય સામાન્યરૂપ નિજ આત્મતત્ત્વ, તે મોક્ષેચ્છુઓને (મોક્ષનો) પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે; આ માર્ગ વિના મોક્ષ નથી. ॥ ૨૩ ॥

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પર્યાયવાળો અભેદ આત્મા તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. અથવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ જે ત્રિકાળી એકરૂપ ચૈતન્યસામાન્ય આત્મતત્ત્વ તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. જે ત્રિકાળ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા છે અને જેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પર્યાય પ્રગટી છે - એવો જે ચૈતન્યસામાન્ય આત્મા તે મોક્ષાર્થીઓને મોક્ષનો પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. મુમુક્ષુઓને આ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય બીજા માર્ગે મોક્ષ નથી.

હવે, અશુદ્ધ દર્શનની તથા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પર્યાયની સૂચનારૂપ સૂત્ર કહે છે :-

ગાથા ૧૪

ચક્ષુ અચક્ષૂ ઓહી તિણ્ણિ વિ મણિદં વિહાવદિદ્ધિ ત્તિ ।
પજ્જાઓ દુવિયપ્પો સપરાવેક્કવો ય ણિરવેક્કવો ॥૧૪॥
ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ-ત્રણ દર્શન વિભાવિક છે કહ્યાં;
નિરપેક્ષ, સ્વપરાપેક્ષ - એ બે ભેદ છે પર્યાયના. ૧૪.

અન્વયાર્થ :- ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ એ ત્રણે વિભાવદર્શન કહેવામાં આવ્યા છે. પર્યાય દ્વિવિધ છે : સ્વપરાપેક્ષ (સ્વ ને પરની અપેક્ષાયુક્ત) અને નિરપેક્ષ.

“આ, અશુદ્ધ દર્શનની તથા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પર્યાયની સૂચના છે.”

“જેમ મતિજ્ઞાનાવરાણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) મૂર્ત વસ્તુને જાણે છે, તેમ ચક્ષુ-દર્શનાવરાણાનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) મૂર્ત વસ્તુને દેખે છે.”

મતિજ્ઞાનથી અંતરના સ્વસંવેદન ભાણી આત્મા વળે તે વાત અહીં ગૌણ છે; પણ અહીં તો પરને જાણવાની અપેક્ષાએ વાત છે. સમ્યક્ મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તો આત્માને સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ કરે છે.

૧) સ્વરૂપને સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ કરે અને

૨) મૂર્ત-અમૂર્ત બંનેને પણ જાણે એવું સમ્યક્ મતિજ્ઞાન છે, પણ અહીં દર્શન ઉપયોગનું સ્વરૂપ સમજાવવું છે. તેથી મતિજ્ઞાનને પણ મૂર્તને જ જાણનારું કહ્યું છે. તેની જેમ ચક્ષુ દર્શનઉપયોગથી જીવ મૂર્ત પદાર્થને દેખે છે.

“જેમ શ્રુતજ્ઞાનાવરાણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) શ્રુત દ્વારા દ્રવ્યશ્રુતે કહેલાં મૂર્ત-અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુસમૂહને પરોક્ષ રીતે જાણે છે, તેમ અચક્ષુ દર્શનાવરાણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર દ્વારા તેને તેને યોગ્ય વિષયોને દેખે છે.”

અહીં ઈન્દ્રિયોના વિષયની વાત લીધી છે. મનથી પણ અચક્ષુદર્શનઉપયોગ થાય છે, પણ અહીં તો ત્રિકાળી કારણસ્વભાવનો મહિમા બતાવવા માટે ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શનને બહુ સ્થૂળ વર્ણવ્યા છે.

“જેમ અવધિજ્ઞાનાવરાણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) શુદ્ધ પુદ્ગલ પર્યંત (-પરમાણુ સુધીના) મૂર્ત દ્રવ્યને જાણે છે, તેમ અવધિજ્ઞાનાવરાણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) સમસ્ત મૂર્ત પદાર્થને દેખે છે.” અવધિજ્ઞાન ઉદય અને ક્ષયોપશમભાવને પણ જાણે છે, પણ અહીં પરમાણુને જાણે છે તેટલી વાત લીધી છે.

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન સાથે વર્તતો જે કેવળદર્શનઉપયોગ છે તે સ્વભાવ છે, ને ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિદર્શન તે વિભાવ છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી અહીં પર્યાયનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

પરિ સમન્તાત્ ભેદમેતિ ગચ્છતીતિ પર્યાયઃ અર્થાત્ જે સર્વ તરફથી ભેદને પામે તે પર્યાય છે.

શુદ્ધ કારણપર્યાયને પણ આ વ્યાખ્યા લાગુ પડશે. તેને પર્યાય કહેવા છતાં તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. ત્રિકાળી સામાન્યમાં વર્તમાન વિશેષરૂપ ભેદ પડ્યો માટે તે પણ પર્યાય છે.

પર્યાયનું ગ્રહણ કહ્યું તેમાં સ્વભાવપર્યાય છ દ્રવ્યને સાધારણ છે, અર્થપર્યાય પણ છે, વાણી અને મનને અગોચર છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, આગમપ્રમાણથી સ્વીકારવા યોગ્ય તેમ જ છ હાનિ-વૃદ્ધિના ભેદો સહિત છે અર્થાત્ અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ અને અનંતગુણ વૃદ્ધિ સહિત હોય છે. અને એવી રીતે (વૃદ્ધિની જેમ) હાનિ પણ ઉતારાય છે.

આ નિરપેક્ષ સ્વભાવઅર્થપર્યાય છે. તે છ એ દ્રવ્યોમાં છે. સૂક્ષ્મ આગમપ્રમાણરૂપ છે.

અશુદ્ધ પર્યાય નર-નારકાદિ વ્યંજનપર્યાય છે. આમાં સ્વની અને પરની અપેક્ષા આવે છે તેથી તે નિરપેક્ષ પર્યાય નથી, પણ ‘સ્વપરાપેક્ષ’ વિભાવવ્યંજનપર્યાય છે. વ્યંજનપર્યાયમાં શુદ્ધ પર્યાય લેવામાં નથી આવતી, એવી આ ટીકાની શૈલી છે.

હવે ૧૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં મુનિરાજ ત્રણ શ્લોકો કહે છે :-

શ્લોક ૨૪

(માલિની)

અથ સતિ પરમાવે શુદ્ધમાત્માનમેકં
સહજગુણમણીનામાકરં પૂર્ણબોધમ્ ।
મજતિ નિશિતબુદ્ધિર્યઃ પુમાન્ શુદ્ધદષ્ટિઃ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- પરભાવ હોવા છતાં સહજગુણમણિની ખાણરૂપ અને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા શુદ્ધ આત્માને એકને જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો શુદ્ધદષ્ટિ પુરુષ ભજે છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો (મુક્તિસુંદરીનો) વલ્લભ બને છે. ॥ ૨૪ ॥

કેવા આત્માને ભજવો તેની ભલામણ કરે છે કે અહો ! આત્માની પર્યાયમાં રાગાદિ અશુદ્ધ પરભાવો હોવા છતાં જે સ્વાભાવિક ગુણમણિની ત્રિકાળ ખાણ છે, ને જે ત્રિકાળી પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો

છે એવા ભગવાન શુદ્ધાત્માને એકને જ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા શુદ્ધદષ્ટિ પુરુષો ભજે છે. તીક્ષ્ણબુદ્ધિ તેને કહેવાય કે જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરીને ત્રિકાળ ચિદાનંદ શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર થઈને તેને ભજે એવો પુરુષ મોક્ષદશાને પામે છે. શુદ્ધ સ્વભાવરૂપી મુક્તિપરિણતિને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે, અરે આત્મા ! ચામડાંની સ્ત્રીનો વદ્ધભ થવા કરતાં ચૈતન્યની ભાવના કરીને આ મુક્તિરૂપી સુંદર સ્ત્રીનો વદ્ધભ થા. તો તે મુક્તિનો સાદિ અનંતકાળ સુધી વિયોગ ન થાય. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ત્રિકાળ ચૈતન્યસ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં જે મોક્ષપર્યાય પ્રગટે તેનો કદી વિરહ થતો નથી. ઈન્દ્ર ને ઈન્દ્રાણીનો વિરહ પડે, પાણ આત્માને મુક્તિસુંદરીનો વિરહ કદી ન પડે.

જે સમયમાં આ ટીકા રચાઈ છે તે વખતે અનેક રાજાઓ સ્ત્રીના કારણે પરસ્પર લડાઈ લડી લડીને મરતા હતા, તેથી અહીં ટીકાકારે સહજપણે મુક્તિસુંદરીને સ્ત્રીની ઉપમા આપીને વાર્ગન કર્યું છે. અરે જીવ ! બહારની સ્ત્રીને ખાતર મરે છે, તો અંદરમાં તારા ચૈતન્યનો આશ્રય કરીને મુક્તિરૂપી સુંદરીનો વદ્ધભ થા, તો સાદિ અનંત તેના સુખનો ભોગવટો રહ્યા કરે, ને કદી તેનો વિરહ ન પડે; જગતની સ્ત્રીઓનો તો વિયોગ થાય ને ફરી અનંતકાળે પાણ પાછો સંયોગ ન થાય, ને આ મોક્ષરૂપી સ્ત્રી એવી છે કે સાદિ અનંતકાળે પાણ તેનો વિરહ કદી ન થાય.

જગતની સ્ત્રીમાં સુખ નથી, માટે તેની રુચિ છોડ ને આ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનો વદ્ધભ થા. જે જીવ ત્રિકાળી ચિદાનંદ સ્વભાવની ભાવના કરે છે તે જીવ મુક્તિસુંદરીનો વદ્ધભ થાય છે. માટે તે જ ભાવના કરવા જેવી છે.

શ્લોક ૨૫

(માલિની)

इति परगुणपर्यायेषु सत्सूत्तमानां
हृदयसरसिजाते राजते कारणात्मा।
सपदि समयसारं तं परं ब्रह्मरूपं
भज भजसि निजोत्थं भव्यशार्दूल स त्वम् ॥ २५ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે પર ગુણપર્યાયો હોવા છતાં, ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયકમળમાં કારણ-આત્મા વિરાજે છે. પોતાથી ઉત્પન્ન એવા તે પરમબ્રહ્મરૂપ સમયસારને-કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને-, હે ભવ્યશાર્દૂલ (ભવ્યોત્તમ), તું શીઘ્ર ભજ; તું તે છે.

મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણ, ચક્ષુદર્શનાદિ વિભાવગુણ અને રાગાદિ પરભાવ એવા પર ગુણ-પર્યાયો હોવા છતાં સાધક ઉત્તમ પુરુષોની દષ્ટિમાં તો ભગવાન કારણપરમાત્મા બિરાજે છે. સાધક છે એટલે બન્ને વાત મૂકી છે.

૧) ત્રિકાળ કારણઆત્મા ઉપર જ દષ્ટિ પડી છે, એટલે તેમના હૃદયકમળમાં કારણઆત્મા જ બિરાજે છે, અને

૨) પર્યાયમાં પરભાવો પાણ છે, પાણ તેના ઉપર દષ્ટિ નથી;

એ રીતે અહીં સાધકની વાત છે. જેની દષ્ટિમાં કારણ આત્મા બિરાજે છે તે જ ખરેખર ઉત્તમ પુરુષ છે.

“પોતાથી ઉત્પન્ન એવા તે પરમબ્રહ્મસ્વરૂપ સમયસારને -કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને-, હે ભવ્ય શાર્દૂલ (ઉત્તમોત્તમ), તું શીઘ્ર ભજ; તું તે છે.”

પોતાથી ઉત્તમ એનો અર્થ એમ છે કે પોતાથી જ ત્રિકાળ છે, કોઈએ તેને બનાવ્યો નથી. પોતે પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ સમયસાર છે, તેને તું ભજી તો રહ્યો છે, પાણ હવે તું તેને શીઘ્ર ભજ ! ઉગ્રપાણે ભજ ! સાધકદશા તો છે પાણ ઉગ્રપાણે કારણપરમાત્મામાં લીન થા ! તું પોતે જ તે કારણસમયસાર છે. તેને જ તું શીઘ્ર ભજ. આમાં પોતે પોતાના આત્માને પાણ સંબોધન કર્યું કે હે આત્મા ! તું પોતાના જે કારણસમયસારને ભજે છે તેને શીઘ્ર ઉગ્રપાણે ભજ ! જે જીવ કારણ-સમયસારને ભજે છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે છે તેને અહીં ભવ્યશાર્દૂલ કહ્યો છે.

શ્લોક ૨૬

(પૃચ્છી)

क्वचिल्लसति सदगुणैः क्वचिदशुद्धरूपैर्गुणैः
क्वचित्सहजपर्यायैः क्वचिदशुद्धपर्यायकैः।
सनाथमपि जीवतत्त्वमनाथं समस्तैरिदं
नमामि परिभावयामि सकलार्थसिद्धयै सदा ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થ :- જીવતત્ત્વ ક્વચિત્ સદગુણો સહિત વિલસે છે - દેખાય છે, ક્વચિત્ અશુદ્ધરૂપ ગુણો સહિત વિલસે છે, ક્વચિત્ સહજ પર્યાયો સહિત વિલસે છે. અને ક્વચિત્ અશુદ્ધ પર્યાયો સહિત વિલસે છે. આ બધાથી સહિત હોવા છતાં પાણ જે એ બધાથી રહિત છે એવા આ જીવ તત્ત્વને હું સકળ અર્થની સિદ્ધિની માટે સદા નમું છું, ભાવું છું.

આવા ગુણ-પર્યાયોથી હોવા છતાં -એટલે પર્યાયમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાયના પ્રકારોથી સહિત હોવા છતાં જે તે બધાથી રહિત છે એવા ત્રિકાળી એકરૂપ નિરપેક્ષ જીવતત્ત્વને જ હું સદા નમું છું, તેને જ ભાવું છું. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પર્યાય ઉપર લક્ષ નથી માટે કહ્યું કે તેનાથી ત્રિકાળી આત્મતત્ત્વ રહિત છે. પર્યાયમાં શુદ્ધતા-અશુદ્ધતા હોવા છતાં દ્રવ્યદષ્ટિથી તો જીવતત્ત્વ તેનાથી રહિત છે. એવા શુદ્ધ જીવતત્ત્વને જ હું મારી મુક્તિને માટે સદા નમું છું-ભાવું છું. આવા આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતારૂપ ભાવના તે જ મુક્તિનું કારણ થાય છે.

પૂજનીય સ્વરૂપપરિણતિ કારણશુદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ

આસો સુદ ૯, મંગળવાર, ૯-૧૦-૫૧.

નિયમસારની પંદરમી ગાથા છે. આ ગાથામાં સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાયનું સ્વરૂપ બતાવે છે :-

ગાથા ૧૫

ળરળારયતિરિયસુરા પજ્જાયા તે વિહાવમિદિ મળિદા ।
કમ્મોપાધિવિવજ્જિયપજ્જાયા તે સહાવમિદિ મળિદા ॥ ૧૫ ॥
તિર્યચ-નારક-દેવ-નર પર્યાય વૈભાવિક કહ્યા,
પર્યાય કર્મોપાધિવર્જિત તે સ્વભાવિક ભાખિયા. ૧૫.

અન્વયાર્થ : મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ ને દેવરૂપ પર્યાયો તે વિભાવ પર્યાયો કહેવામાં આવ્યા છે; કર્મોપાધિ રહિત પર્યાયો તે સ્વભાવપર્યાયો કહેવામાં આવ્યા છે.

જીઓ, આ ગાથામાં સૂક્ષ્મ અને અલૌકિક વાત આવશે. ધ્યાન રાખજો ! અહીં પર્યાયની વાત છે. તેમાં કારણશુદ્ધપર્યાયની વાત પણ લેશે.

આત્માના પર્યાયોમાં સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં સ્વભાવપર્યાયના બે પ્રકાર છે.

(૧) કારણશુદ્ધપર્યાય (૨) કાર્યશુદ્ધપર્યાય.

આ ગુણની વાત નથી પણ પર્યાયની વાત છે. આત્મામાં કારણશુદ્ધપર્યાય ત્રિકાળ છે, ને કાર્યશુદ્ધપર્યાય નવી પ્રગટ થાય છે.

કારણશુદ્ધપર્યાય કોને કહેવી ? દ્રવ્યમાં નિરપેક્ષ કારણરૂપ શુદ્ધ દશા ત્રિકાળ છે. પદ્મપ્રભમુનિરાજે એવી વાત કરી છે કે જેમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચારે દ્રવ્યો ત્રિકાળ શુદ્ધ છે અને પર્યાયમાં પણ એકધારાપણે અખંડ એકરૂપ વર્તે છે, તેમની પર્યાયમાં વિષમતા નથી; તેમ આત્મામાં પણ તેવી એકરૂપ પર્યાય બતાવવી છે. સંસાર, મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ એવી પર્યાયોમાં તો અનેકરૂપતા-વિષમતા આવે છે, આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. તે સ્વભાવની સાથે ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપ રહેનારી, અવ્યક્તરૂપે વર્તમાન વર્તતી, વ્યક્તરૂપે ઉત્પાદ-વ્યય વગરની એવી અખંડ કારણશુદ્ધપર્યાય છે, તે અનાદિઅનંત છે.

ધર્માસ્તિ વગેરેમાં જે પર્યાય છે તેમાં તો ઉત્પાદ-વ્યય છે, પણ તે એકરૂપ પરમ પારિણામિક ધારાએ છે; પુદ્ગલમાં ખંડખંડ ને ભંગભંગરૂપ પર્યાય છે, તેને તો એક પરમાણુ છૂટો હોય તેમાં પણ વિષમ પર્યાયો થાય છે, એવો તેનો સ્વભાવ છે. પણ જીવમાં તો ધર્માસ્તિ વગેરેની માફક એક ત્રિકાળ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ પર્યાય છે, તે અહીં બતાવવી છે. આત્માનો જે ત્રિકાળ સ્વભાવ છે તેવી જ તેની પરિણતિ ત્રિકાળ એકરૂપ છે. ચૈતન્ય આત્માની સંસાર, મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષપર્યાય તો વિષમ છે, એકધારારૂપ નથી, પણ તે દરેક પર્યાય વખતે, નિગોદ વખતે કે સિદ્ધ પર્યાય વખતે-અવ્યક્તરૂપ પારિણામિક ધારાએ અનાદિઅનંત એક પરિણતિ છે, તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયના વિષયમાં આવે છે. સંસાર-મોક્ષ તે તો વ્યવહારનયનો વિષય છે, ને ત્રિકાળ ધ્રુવસ્વભાવ અને તેની સાથે વર્તતી એકરૂપ ધ્રુવપરિણતિ તે નિશ્ચયનો વિષય છે. તેનું આ વાર્ણન ચાલે છે.

અનાદિઅનંત સ્વભાવચતુષ્ટયની સાથે વર્તતી સહજ પરિણતિ તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે એમ કહે છે, તેમાં પ્રથમ સ્વભાવચતુષ્ટય કેવા છે તે કહે છે.

અનાદિઅનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળા અને શુદ્ધ એવા સહજ જ્ઞાન-સહજ દર્શન-સહજ ચારિત્ર-સહજ પરમ વીતરાગ સુખાત્મક શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ સ્વભાવ અનંતચતુષ્ટય છે; આ ત્રિકાળ છે. સંસાર, મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષપર્યાયને ગૌણ કરીને જે ત્રિકાળ એકરૂપ સહજ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને આનંદરૂપ સ્વભાવ અનંતચતુષ્ટય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. તે ત્રિકાળી સ્વભાવ ચતુષ્ટયની સાથે રહેલી જે પૂર્વિત પંચમભાવપરિણતિ તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે. આત્મા તે દ્રવ્ય, સ્વભાવ, અનંત ચતુષ્ટય કહ્યાં તે ગુણો અને તેની સાથે રહેલી પરમ પારિણામિકભાવે વર્તતી પરિણતિ તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે. આ કારણશુદ્ધ પર્યાય સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે. બધાય આત્મામાં આ કારણશુદ્ધપર્યાય એકધારાએ અનાદિઅનંત વર્તી રહી છે, તેમાં કાંઈ ભેદ નથી.

ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ, મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષ થાય છે તે તો વિષમરૂપ છે, એકધારાએ નથી, તેમાં તો કર્મની ઉપાધિ છે, ને આ સહજ શુદ્ધકારણ પર્યાય તો કર્મની ઉપાધિથી વિવર્જિત છે. મૂળ સૂત્રમાં “કમ્મોપાધિવિવજ્જિયપજ્જાયા” એમ કહ્યું છે. તેમાંથી પદ્મપ્રભમુનિરાજે આ કારણશુદ્ધપર્યાય કાઢી છે. કાર્યશુદ્ધપર્યાયમાં તો કર્મના અભાવની પણ અપેક્ષા છે, ને આ કારણશુદ્ધપર્યાય તો દ્રવ્ય સાથે જ એકરૂપ અભેદ છે, તેમાં કર્મના અભાવની પણ અપેક્ષા નથી, ત્રિકાળ નિરપેક્ષ છે.

જેવો સામાન્યશક્તિરૂપ ત્રિકાળ સ્વભાવ છે, તેવો જ તેનો પરિણતિરૂપ સ્વભાવ પણ વર્તમાન વર્તમાન એકધારાએ શુદ્ધ વર્તે છે. તેમાં એકાગ્રતા કરતાં મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ પ્રગટે છે; તે તો કાર્ય છે.

સહજ જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ અનંત ચતુષ્ટયયુક્ત કારણશુદ્ધપર્યાયમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયયુક્ત

કાર્યશુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે. પૂજનીય પરમ પારિણામિકભાવ પરિણતિ તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે અને શુદ્ધ ક્ષાયિકભાવપરિણતિ તે કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે.

આ શુદ્ધકારણપર્યાયમાં ઉત્પાદ-વ્યય નથી. તે વર્તમાનરૂપ છે પણ તેનો અનુભવ નથી. જે તેનો અનુભવ હોય તો તો સંસાર-મોક્ષ, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે નવ તત્ત્વો એવું કાંઈ રહેતું નથી. જે આ એકધારારૂપ કારણશુદ્ધપર્યાય આત્મા સાથે ત્રિકાળ ન હોય તો, સ્વભાવની ત્રિકાળશક્તિ અને તેનું એકરૂપ પૂરું વર્તમાન તે બન્નેના અભેદરૂપ એક પરમ પારિણામિકભાવ સાબિત થતો નથી. અને જે આ પર્યાયનો અનુભવ હોય તો તો બંધ-મોક્ષ વગેરે વ્યવહાર જ ન રહે. આના આશ્રયે મોક્ષ પ્રગટે છે. તે મોક્ષ કાર્ય છે, ને આ પર્યાય તો ત્રિકાળ કારણપાણે વર્તે છે. આ પરમ પારિણામિકભાવની પર્યાય પૂજિત છે, આશ્રય કરવા જેવી છે. અહો ! અહીં મુનિરાજે વસ્તુના સ્વભાવને પ્રગટ કરીને બહાર મૂક્યો છે. આવી સ્પષ્ટ વાત બીજે ક્યાંય નીકળતી નથી.

વસ્તુની સાથે આ કારણશુદ્ધપર્યાય અનાદિઅનંત એકરૂપ ધારાએ વર્તે છે, તે ગુણ નથી, સામાન્ય દ્રવ્ય નથી, પણ સામાન્યની સાથે વર્તતું એકરૂપ ધ્રુવ વિશેષ છે, તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે, તેનો વ્યક્ત અનુભવ કોઈને હોતો નથી. જે તેનો વ્યક્ત અનુભવ થઈ જાય તો તે કારણ ન રહ્યું. તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય ન હોવા છતાં તે પરિણતિ છે, પર્યાય છે. દ્રવ્યની સાથે અખંડ પારિણામિક ભાવે વર્તમાન વર્તે છે. અહો ! એકધારાએ પરમ પારિણામિકભાવની પરિણતિથી શોભિત ચૈતન્ય ભગવાન બિરાજી રહ્યો છે. દ્રવ્યે-ગુણે તો પૂરો છે, પણ પર્યાયમાં પણ પરિપૂર્ણ ભગવાન અનાદિઅનંત એકધારાએ જ્યારે જુઓ ત્યારે વર્તમાનપાણે બિરાજી રહ્યો છે - શોભી રહ્યો છે.

આ કારણશુદ્ધપર્યાય એકરૂપ સત્ છે. ઉત્પાદ-વ્યય પણ સત્ તો છે, પરંતુ આ તો ત્રણે કાળે એકરૂપ ભાવરૂપ સત્ છે, તેમાં ‘અભાવ’પણું કદી આવતું નથી. તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય નથી. સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય થાય તે સત્ છે, પણ તેમાં ઉત્પાદ અને વ્યય એવી વિવિધતા છે. આ કારણશુદ્ધપર્યાયમાં તેવી વિવિધતા નથી. ઉત્પાદ-વ્યય સત્ છે, તેને બતાવનારી વાણી પણ સત્ છે, ને તેનું જ્ઞાન પણ સત્ છે. તેમ આ કારણશુદ્ધપર્યાય સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયથી બધા જીવોમાં સત્ છે, તેને કહેનારી આ વાણી સત્ છે, ને તેનું જ્ઞાન પણ સત્ છે.

સ્વભાવચતુષ્ટયમાં જે “સહજ પરમ વીતરાગ સુખ” કહ્યું તેમાં ‘વીતરાગ’ કહેતાં પહેલાં રાગ હતો ને પછીથી ટળ્યો -એમ ન સમજવું, પણ ત્રણે કાળે તે સહજ રાગ રહિત જ છે. અહો! ચૈતન્ય ભગવાન પોતાના સ્વભાવ અનંતચતુષ્ટયની સહજ પરિણતિ સાથે જ ત્રણે કાળે બિરાજી રહ્યો છે - એક સમય પણ તે પરિણતિનો તેને વિરહ નથી. આવી તેની સ્વરૂપપરિણતિ સહિત તે પૂજનીક છે.

જેવો ત્રિકાળ સ્વભાવ તેવું જ તેનું વર્તમાન, જેવું ત્રિકાળ સામાન્ય તેવું જ તેનું વર્તમાન વિશેષ.

-એ રીતે અભેદ પરમ પારિણામિકસ્વભાવ ત્રિકાળ વર્તી રહ્યો છે. એકલા સ્વભાવની જ અપેક્ષાવાળી એકરૂપ ધારાવાહી પર્યાય છે, જેવો ધ્રુવ સામાન્યશક્તિરૂપ સ્વભાવ છે, તેવી જ તેની સહજ પરિણતિ તેની સાથે બિરાજી રહી છે. તે મહા પૂજિત છે. ત્રિલોકનાથ અહંત અને સિદ્ધ ભગવાન કરતાં પણ આ પરમ પારિણામિકભાવની પરિણતિ મહા પૂજિત છે, કેમ કે તે જ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષનું કારણ છે.

ચૈતન્યની જે વર્તમાન શુદ્ધકારણપર્યાય તે પૂજિત છે, આદરાણીય છે, તેમાં એકાગ્રતા કરવા જેવી છે, તેમાં એકાગ્રતાથી મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ થઈ જાય છે. માટે મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગની પર્યાય કરતાં પણ આ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ કારણશુદ્ધપર્યાય તે પૂજિત છે.

જેમ દરિયો, દરિયાના પાણીનું દળ અને તેની એકરૂપ પાણીની સપાટી, તે ત્રિકાળ એકરૂપ છે, ને તેમાં મોજાં ઊછળે છે, તેમ આત્મામાં ત્રિકાળ એકરૂપ દ્રવ્ય, તેના ગુણો ને તેની એકરૂપ ધ્રુવ પારિણામિકભાવે વર્તતી પર્યાય છે, તેમાં ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવ તે તો ઉત્પાદ-વ્યયવાળી પર્યાય છે, આત્મામાં નિવડ એકરૂપ ધારાએ આ કારણશુદ્ધપર્યાય વર્તી રહી છે.

જુઓ ! આ વેદાંત જેવું નથી; સામાન્ય કૂટસ્થ છે તેમ તેની ધ્રુવ પરિણતિ પણ કૂટસ્થ છે, પરંતુ તેને જાણે છે કોણ ? જાણનાર તો ઉત્પાદ-વ્યયવાળી મોક્ષમાર્ગની પર્યાય છે. આ કારણશુદ્ધપર્યાય છે તે પર્યાયદષ્ટિનો વિષય નથી, પણ શુદ્ધ દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય છે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે. સામાન્ય અને વિશેષથી પરિપૂર્ણ આવો સ્વભાવ જે ન હોય તો ચૈતન્યની પૂર્ણતા સિદ્ધ થતી નથી, દષ્ટિનો વિષય પૂરો થતો નથી, ચૈતન્યનો મહિમા પૂરો થતો નથી.

ધર્માસ્તિ આદિ ચાર તો અમૂર્ત અને જડ પદાર્થ છે, છતાં તેમાં ત્રિકાળ એકરૂપભાવે પર્યાય વર્તે છે, તો તેને જાણનારો સર્વોત્તમ મહિમાવાળો તો ભગવાન આત્મા છે, તેમાં પણ ત્રિકાળ એકરૂપ ધારાપણે કારણશુદ્ધપરિણતિ વર્તી રહી છે. ઓછી ને વધતી એવું વિષમપણું તેમાં નથી. તેમાં એકાગ્રતાથી મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ થઈ જાય છે.

ધર્માસ્તિ આદિમાં તો એકલું પ્રમેયત્વ જ છે, તેઓ પોતે પોતાને પણ જાણતા નથી; તેને પ્રગટ કરનાર તો આત્માનું જ્ઞાન છે, એટલે આત્મા જ મહિમાવાળો છે. તે આત્માના ત્રિકાળ એકરૂપ સ્વભાવ ચતુષ્ટયની સાથે જે સહજ પંચમભાવરૂપ પરિણતિ વર્તી રહી છે, તેનું નામ કારણશુદ્ધપર્યાય છે. પરિણામે ભવ: પારિણામિક: દ્રવ્યના એકરૂપ પરિણામપણે વર્તે છે તે પારિણામિક-ભાવની પરિણતિ છે. તે પરિણતિ વ્યવહારનયનો વિષય નથી. શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે, આ ત્રિકાળ છે, કારણરૂપ છે, ગુણ નથી પણ પર્યાય છે, પ્રગટ વેદનરૂપ નથી પણ શક્તિરૂપ છે.

કાર્યસ્વભાવપર્યાયનું વર્ણન તો પછી આવશે. આ તો ચૈતન્ય ભગવાન સાથે બિરાજતી તેની પરિણતિ સમયે સમયે છે, તેની વાત છે.

અહો ! સમયે સમયે તારામાં પરિપૂર્ણતા વર્તી રહી છે, પૂર્ણ કારણ જ્યારે જે ત્યારે તારામાં જ હાજર પડ્યું છે, બહારમાં કારણ શોધવા જવું પડે તેમ નથી. સંસાર અવસ્થાને વિષે પાણ આ કારણપર્યાય ત્રિકાળ વર્તે છે.

પંડિત બનારસીદાસજીએ પરમાર્થવચનિકામાં આગમપદ્ધતિ અને અધ્યાત્મપદ્ધતિનું વિવેચન કર્યું છે તેમાં આ વાત મૂકી દીધી છે. તેમાં સંસાર અવસ્થાને વિષે ત્રિકાળવર્તી ચાર બોલ બતાવ્યા છે. આગમરૂપ કર્મપદ્ધતિ છે તેના બે પ્રકાર : દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ.

૧) દ્રવ્યરૂપ આગમપદ્ધતિ તે પુદ્ગલકર્મની પર્યાય,

૨) ભાવરૂપ આગમપદ્ધતિ તે જીવનો વિકારી ભાવ.

અધ્યાત્મ પદ્ધતિ એટલે શુદ્ધ ચેતનાપદ્ધતિ, તેમાં પાણ બે બોલ : દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ.

૩) દ્રવ્યરૂપ તો જીવત્વ પરિણામ છે. તે જીવત્વરૂપ શુદ્ધચેતનાપરિણામ ત્રિકાળ છે.

૪) ભાવરૂપ જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંતગુણ પરિણામ છે. તે જ્ઞાનદર્શનાદિ ભાવરૂપ શુદ્ધચેતના પરિણામ છે. તે પાણ ત્રિકાળ વર્તે છે. તેને જાણવા અને માનવા તેમાં મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે.

ઉપર કહ્યા તે ચારે પર્યાયો સંસારમાં ત્રિકાળ વર્તે છે; પહેલાં બે બોલ સંસારમાં છે, પાણ મોક્ષમાં નથી. ઉપર જે દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ શુદ્ધચેતનાપદ્ધતિ કહી છે, તે આ વાતમાં સમાઈ જાય છે.

દ્રવ્યની સમય સમયની અખંડ પરિણતિ ત્રિકાળ વર્તે છે. ભગવાન ચૈતન્ય પોતાની કારણશુદ્ધપરિણતિમાં ત્રિકાળ બિરાજી રહ્યો છે, આવો પરિપૂર્ણ ભગવાન છે. તેની પરિણતિમાં કદી અધૂરાશ નથી. આવી પૂર્ણતાને માને તે પૂરો થઈ જાય. અધૂરો માનશે તે અધૂરો રહેશે. સિદ્ધપર્યાય પ્રગટે ત્યારે પાણ શુદ્ધકારણપરિણતિ તો એવી ને એવી પૂરી રહે છે. આવી કારણશુદ્ધપર્યાય છે.

ચૈતન્ય ભગવાન સાથે તેની, -તૈયાર સજેલાં હથિયાર જેવી, -કારણશુદ્ધપર્યાય ત્રિકાળ પૂર્ણ પડી છે, તેની સામે જીએ તો સંસારનો નાશ થઈને મોક્ષપર્યાય પ્રગટે.

આવું પૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપ છે. આવી વસ્તુના જ ગાણાં ગાવા જેવા છે. એકરૂપ ધારાવાહી સપાટીપાણે ચૈતન્ય દરિયો બિરાજી રહ્યો છે, એ જ નિશ્ચયથી પૂજનિક છે, તેના આધારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. તે ફળરૂપ કાર્યપર્યાય છે. આ કારણશુદ્ધપર્યાય તે ફળરૂપ નથી, તેના આશ્રયે કાર્યશુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે તે ફળરૂપ છે. તેનું હવે વર્ણન કરે છે :-

“સાદિ અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળા શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારથી, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળસુખ-કેવળશક્તિયુક્ત ફળરૂપ અનંતચતુષ્ટયની સાથેની (-અનંતચતુષ્ટયની સાથે તન્મયપાણે રહેલી) જે પરમોત્કૃષ્ટ ક્ષાયિકભાવની શુદ્ધ પરિણતિ તે જ કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે.”

૧) કારણશુદ્ધપર્યાય અનાદિઅનંત છે, ને આ કાર્યશુદ્ધપર્યાય સાદિઅનંત છે,

૨) કારણશુદ્ધપર્યાય અમૂર્ત છે, તેમ આ કાર્યશુદ્ધપર્યાય પાણ અમૂર્ત છે,

૩) કારણશુદ્ધપર્યાય અતીન્દ્રિય છે, ને આ કાર્યશુદ્ધપર્યાય પાણ અતીન્દ્રિય છે,

૪) કારણશુદ્ધપર્યાયને ત્રિકાળ કાર્યની ઉપાધિ નથી, ને આ કાર્યશુદ્ધપર્યાયને પ્રગટ્યા પછી કર્મની ઉપાધિ નથી.

૫) કારણશુદ્ધપર્યાય સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયનો વિષય છે, ને આ કાર્યશુદ્ધપર્યાય શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનો વિષય છે.

૬) કારણશુદ્ધપર્યાય ત્રિકાળ સહજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ને સુખ એવા સ્વભાવચતુષ્ટયની સાથે વર્તે છે, ને આ કાર્યશુદ્ધપર્યાય કેવળજ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય એવાં ચતુષ્ટયની સાથે અભેદ વર્તેલી ક્ષાયિકભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિ છે; (અહીં કાર્યચતુષ્ટયમાં વીર્ય લીધું છે, ને કારણચતુષ્ટયમાં આનંદ લીધો હતો.)

અહો ! જંગલમાં બેઠા બેઠા મુનિએ સિદ્ધ એવો જે પોતાનો આત્મા તેની સાથે ગમ્મત કરતાં - રમત કરતાં કરતાં તેને બહાર પ્રગટ કર્યો છે. ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ચૈતન્ય ભગવાન રાજા અને તેની કારણશુદ્ધપરિણતિરૂપ રાણી એ બન્ને ત્રિકાળ સાથે ને સાથે જ બિરાજી રહ્યા છે. પ્રવચનસારના ચરણાનુયોગમાં શુદ્ધપરિણતિરૂપી સ્ત્રી કહી તે તો નિર્મળ પર્યાય પ્રગટેલી છે, પાણ આ કારણશુદ્ધપરિણતિરૂપી સ્ત્રી તો ત્રિકાળ ચૈતન્યની સાથે ને સાથે જ છે, તેમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિ કાર્ય પ્રગટે છે.

જે સ્વભાવઅનંતચતુષ્ટય પ્રગટ્યાં તેની સાથે બધા ગુણની પરિણતિઓ ક્ષાયિકભાવે અભેદપાણે લઈને તેને શુદ્ધકાર્યપર્યાય કહી છે. જે ત્રિકાળી અનંતસ્વભાવચતુષ્ટય કહ્યાં, તેમાં પાણ તે દરેક ગુણની સહજ પર્યાય તો સાથે જ છે, પાણ કારણશુદ્ધપર્યાયમાં તો બધી અભેદ થઈ જાય છે. કારણશુદ્ધપર્યાય કહી તેમાં બધાય ગુણોની ત્રિકાળીશુદ્ધપરિણતિ આવી જાય છે.

સ્વભાવપર્યાયમાં કારણશુદ્ધપર્યાય અને કાર્યશુદ્ધપર્યાય એવા બે ભેદ કહ્યા હતા તેની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ.

હવે અર્થપર્યાયરૂપ સ્વભાવપર્યાયનું વર્ણન કરે છે; તેમાં કારણ અને કાર્ય એવા ભેદ લાગુ પડતાં નથી.

પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલાં સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી, છ દ્રવ્યોને સાધારણ અને સૂક્ષ્મ એવા તે અર્થપર્યાયો શુદ્ધ જાણવા.

૧) પહેલાં સહજ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કારણશુદ્ધપર્યાય કહ્યો,

૨) પછી શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી કાર્યશુદ્ધપર્યાય કહ્યો, અને

૩) આ ત્રીજામાં સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયની વાત લીધી.

આ સ્વભાવ અર્થપર્યાય છે એ દ્રવ્યોમાં છે, ત્રિકાળ છે. છ દ્રવ્યને સાધારણ સ્વભાવઅર્થપર્યાય તરીકે આ પર્યાય વર્ણવ્યા છે. ને જીવને માટે ખાસ સ્વભાવપર્યાય તો કારણશુદ્ધપર્યાય અને કાર્યશુદ્ધપર્યાય કહ્યા તે છે. જીવનો અધિકાર છે તેથી પહેલાં તેના કારણશુદ્ધપર્યાય અને કાર્યશુદ્ધપર્યાય એવા સ્વભાવપર્યાયો બતાવ્યા, ને પછી છ એ દ્રવ્યોને સાધારણ સ્વભાવપર્યાયની વાત કરી.

એ રીતે શુદ્ધ સ્વભાવપર્યાયોનું વર્ણન થયું.

આસો સુદ ૧૦, બુધવાર, ૧૦-૧૦-૫૧.

અહીં કહે છે કે “શુદ્ધ પર્યાયના ભેદ સંક્ષેપથી કહ્યા” એટલે વિસ્તારથી પણ તેનું કથન થઈ શકે છે.

પહેલાં ઉપયોગના ભેદ વર્ણવ્યા તેમાં જ્ઞાન-દર્શન ગુણની અપેક્ષાએ પર્યાયો લીધી હતી. અહીં જે કારણશુદ્ધપર્યાય કહી તે આખા દ્રવ્યની ભેગી પર્યાય છે તેમાં જ્ઞાન-દર્શનના ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધ પર્યાયો પણ સમાઈ જાય છે. ભિન્ન ભિન્ન ગુણની પર્યાયો જુદી ન પડતાં આખા દ્રવ્યની કારણશુદ્ધપર્યાય કહી છે. અને પછી કાર્યશુદ્ધપર્યાયની વાત કરી.

હવે અર્થપર્યાયો કહે છે :-

“પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી, છ દ્રવ્યોને સાધારણ અને સૂક્ષ્મ એવા તે અર્થપર્યાયો શુદ્ધ જાણવા (અર્થાત્ તે અર્થપર્યાયો જ શુદ્ધ પર્યાયો છે.)”

આ અર્થપર્યાયો કહ્યા તે ક્ષણક્ષણના ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે. તેથી તેને સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય લાગુ પાડ્યો છે. જે કારણશુદ્ધપર્યાય છે તેમાં ષટ્ગુણહાનિ-વૃદ્ધિ નથી, તે તો ધ્રુવ એકરૂપ ધારાએ છે. તેને નૈગમ, સંગ્રહ કે વ્યવહાર કોઈ નય લાગુ પડતા નથી, તે ત્રિકાળ સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. આ અર્થપર્યાયો ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિ સહિત છે ને સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય પામે છે. તેનો સૂક્ષ્મ સ્વભાવ તો આગમગમ્ય છે. તે અર્થપર્યાયો સિદ્ધમાં પણ છે ને નિગોદમાં પણ છે, પરમાણુમાં પણ છે ને સ્કંધમાં પણ છે. બધાં દ્રવ્યોમાં છે.

શુદ્ધ પર્યાય સંક્ષેપથી કહ્યા. તેનો વિસ્તાર શું ? -કે કારણશુદ્ધપર્યાય કહ્યા તેમાં બધા ગુણોની પર્યાય આવી ગઈ, ને તેનો વિસ્તાર કરીએ તો દરેકે દરેક ગુણમાં તે તે ગુણની કારણશુદ્ધપર્યાય ત્રિકાળ વર્તે છે. બીજા કાર્યશુદ્ધપર્યાયો છે. ત્રીજા અર્થપર્યાયો કહ્યા અને એ સિવાય ક્ષણેક્ષણે રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન વગેરે અશુદ્ધપર્યાયો થાય છે તે અહીં નથી લીધા. અહીં અશુદ્ધપર્યાય તરીકે વિભાવવ્યંજન પર્યાયો

જ લેશે.

પ્રશ્ન : કારણશુદ્ધપર્યાય સાધકને શું ઉપયોગી ?

ઉત્તર : તે વર્તમાન કારણરૂપ છે ને વર્તમાન કાર્ય પ્રગટ કરવું છે તેથી તે કારણનો આશ્રય કરતાં કાર્ય પ્રગટી જાય છે. દ્રવ્યથી તે કારણશુદ્ધપર્યાય કાંઈ જુદી નથી. દ્રવ્ય ત્રિકાળ એવું ને એવું પૂરેપૂરું વર્તમાનમાં વર્તી રહ્યું છે. અરે જીવ ! તું જ્યારે જો ત્યારે વર્તમાન કારણપણે પૂરું દ્રવ્ય છે, તારી નયનની આજ્ઞાએ તે જોયું નથી. તે કારણનો સ્વીકાર કરીને આશ્રય કરતાં નિર્મળ કાર્ય પ્રગટી જાય છે.

દ્રવ્યની સ્વ-આકારે વર્તતી ત્રિકાળ પરિણતિને અહીં કારણશુદ્ધપર્યાય કહેલ છે. તે જ ભૂતાર્થ છે; સંસાર, મોક્ષમાર્ગ ને મોક્ષ તે વ્યવહાર છે - અભૂતાર્થ છે; ત્રિકાળ છતો પદાર્થ તો દ્રવ્ય-ગુણ ને તેની કારણરૂપ ધ્રુવપરિણતિ અભેદ -એવો આત્મા જ છે. તેના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ થઈ જાય છે.

અહો ! આ અલૌકિક અચિંત્ય પદાર્થ છે. દ્રવ્યના અને ગુણના સ્વ-આકારે વર્તતી કારણશુદ્ધપર્યાય છે. આવા દ્રવ્ય-ગુણ ને કારણશુદ્ધપર્યાય થઈને આત્મા જ ભૂતાર્થ છે. તેને મુખ્ય કરીને તેનો આશ્રય કરાવવા માટે સંસાર, મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષ પર્યાયોને ગૌણ કરીને વ્યવહાર કહ્યો, અભૂતાર્થ કહ્યો ને, ત્રિકાળમાં તેનો અભાવ કહ્યો.

હવે વ્યંજનપર્યાયો કહેવામાં આવે છે.

“જેનાથી વ્યક્ત થાય-પ્રગટ થાય તે વ્યંજનપર્યાય છે. શા કારણે ? પટાદિની(વસ્ત્ર વગેરેની) માફક ચક્ષુગોચર હોવાથી (પ્રગટ થાય છે); અથવા સાદિ-સાંત મૂર્ત વિજાતીય વિભાવ સ્વભાવવાળો હોવાથી, દેખાઈને નાશ પામવાના સ્વરૂપવાળો હોવાથી”.

પહેલાં આત્માના આકારની વાત કરી છે ને પછી જડ દેહના આકારની વાત કરી છે.

વ્યંજનપર્યાયના ચાર પ્રકાર બતાવશે.

“પર્યાયી આત્માના જ્ઞાન વિના આત્મા પર્યાયસ્વભાવવાળો હોય છે.”

ત્રિકાળી આત્મા તે પર્યાયી છે, પર્યાયી એટલે દ્રવ્ય; તેના ભાન વિનાનો જીવ શરીરાદિને અને રાગાદિ પર્યાયને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. તેથી તે અજ્ઞાની પર્યાયસ્વભાવવાળો હોય છે. પર્યાયને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને તેનું નામ પર્યાયસ્વભાવી છે, તે શરીરાદિના સંયોગવાળી પર્યાયને પોતાનો સ્વભાવ માને છે તેથી તે ચાર ગતિમાં નવા નવા શરીર ધારણ કરીને રખડે છે. “એકેક સમયની ક્ષણિક અલ્પ પર્યાય જેટલો છું, શરીરના આકારે થયેલી તે જ હું છું” એમ અજ્ઞાની માને છે, તેથી

તેને જ ચાર ગતિમાં ભ્રમણ થાય છે. મનુષ્યપાણું, દેવપાણું, નારકપાણું અને તિર્યચપાણું - તે પર્યાયો જ્ઞાનીને થતી જ નથી. કેમ કે તે વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિવાળો છે. અજ્ઞાની પર્યાયમૂઢ જીવ જ ચાર ગતિમાં મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપે થાય છે.

અજ્ઞાની પર્યાયમૂઢ છે, તેથી શુભ-અશુભ મિશ્ર પરિણામથી તે વ્યવહારે મનુષ્ય થાય છે. નિશ્ચયથી તો જીવ છે તે જ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિવાળો જ વ્યવહારે મનુષ્ય થાય છે, પણ તે તો તેને જ નિશ્ચય માની બેઠો છે કે “આ પર્યાય તે જ હું”. નિશ્ચયદૃષ્ટિવાળો જ્ઞાની મનુષ્ય વગેરેરૂપે થતો નથી, નિશ્ચયથી આત્મા તો ત્રિકાળ પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી એકાકાર છે. મનુષ્ય આકાર વગેરે પર્યાયો તો ક્ષણિક છે. તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. માટે કહ્યું કે અજ્ઞાની શુભાશુભ મિશ્ર પરિણામથી વ્યવહારે મનુષ્ય થાય છે, તેનો મનુષ્ય આકારે પર્યાય તે મનુષ્યપર્યાય છે. તે અશુદ્ધ વ્યંજનપર્યાય છે.

એ જ પ્રમાણે વ્યવહારદૃષ્ટિવાળો જીવ કેવળ અશુભ પરિણામથી વ્યવહારે નારક થાય છે, તેનો નરક આકાર પર્યાય તે નારકપર્યાય છે. નિશ્ચયથી તો આત્મા વિભાવ વ્યંજનપર્યાયરૂપે થતો જ નથી.

“કિંચિત્ શુભમિશ્રિત માયાપરિણામથી આત્મા વ્યવહારે તિર્યચકાયમાં જન્મે છે. તેનો આકાર તે તિર્યચપર્યાય છે.”

નિગોદથી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સુધીના બધા જીવો તે તિર્યચ છે. આત્માના પ્રદેશોની આકૃતિ તિર્યચના શરીર પ્રમાણે થાય તે તિર્યચપર્યાય છે, તે વિભાવ વ્યંજનપર્યાય છે.

જેમ લોટાના આકાર પ્રમાણે તેમાં રહેલા પાણીનો આકાર થાય છે, તેમ દેહ પ્રમાણે આત્માનો આકાર થાય છે, ત્યાં અજ્ઞાની તે દેહને અને વિભાવ પર્યાયને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તેથી તેને જ વિભાવ વ્યંજનપર્યાય ગણ્યા છે.

“કેવળ શુભ કર્મથી વ્યવહારે આત્મા દેવ થાય છે, તેનો આકાર તે દેવપર્યાય છે.”

આ ચારે પ્રકારના વ્યંજન પર્યાય છે. તે અશુદ્ધ પર્યાયો છે. આ પર્યાયોનો વિસ્તાર અન્ય આગમમાં જોઈ લેવો.

જે જે શરીર મળે તેવા આકારે જ અજ્ઞાની પોતાને માની લ્યે છે, ને ત્રિકાળ સ્વભાવને જાણતો નથી. તેથી તેના વિભાવ પર્યાયોને જ અશુદ્ધ પર્યાયોમાં લીધા. રાગાદિની વાત અશુદ્ધ પર્યાયોમાં અહીં લીધી નથી. પણ જે જીવ વિભાવ પર્યાયને પોતાનું સ્વરૂપ માને તેને તે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પર્યાયો થાય, અને જે ત્રિકાળ સ્વભાવને જાણે તેને સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાયો થાય - એમ બન્ને વાત તેમાં ગર્ભિતપણે સમાડી દીધી છે.

હવે ૧૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૭

(માલિની)

અપિ ચ बहुविभावे सत्ययं शुद्धदृष्टिः

सहजपरमतत्त्वाभ्यासनिष्णातबुद्धिः ।

सपदि समयसारन्नान्यदस्तीति मत्त्वा

स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ :- બહુ વિભાવ હોવા છતાં પણ, સહજ પરમ તત્ત્વના અભ્યાસમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવીણ છે એવો આ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો પુરુષ, ‘સમયસારથી અન્ય કાંઈ નથી’ એમ માનીને, શીઘ્ર પરમશ્રીરૂપી સુંદરીનો વલ્લભ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

૨૪ મા શ્લોકમાં એમ કહ્યું હતું કે : પરભાવ હોવા છતાં..... જે શુદ્ધ આત્માને એકને ભજે છે એવો તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિવાળો શુદ્ધ પુરુષ મુક્તિસુંદરીનો વલ્લભ થાય છે.

૨૫ મા શ્લોકમાં પણ એમ કહ્યું કે : હે ભવ્યશાર્દૂલ ! પરગુણ પર્યાયો હોવા છતાં..... પરબ્રહ્મરૂપ..... સમયસારને તું ભજ !

૨૬ મા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે “જીવતત્ત્વ ક્વચિત્..... સહજ પર્યાયો સહિત અને ક્વચિત્ અશુદ્ધ પર્યાયો સહિત વિલસે છે. આ બધાથી સહિત હોવા છતાં પણ એ બધાથી રહિત એવા જીવતત્ત્વને હું સકલ અર્થની સિદ્ધિ માટે ભાવું છું.

અને અહીં ૨૭ મા શ્લોકમાં પણ એમ કહે છે કે : અહો ! પર્યાયોમાં બહુ વિભાવ હોવા છતાં પણ, સહજ સ્વાભાવિક પરમ તત્ત્વના અભ્યાસમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવીણ છે તે શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો પુરુષ શીઘ્ર મુક્તિ પામે છે.

“પરમાત્મતત્ત્વને અભ્યાસ” કહીને ચારિત્ર બતાવ્યું,

“પ્રવીણ બુદ્ધિ” કહીને સમ્યગ્જ્ઞાન બતાવ્યું, ને

“શુદ્ધ દૃષ્ટિ” કહીને સમ્યગ્દર્શન બતાવ્યું.

એવો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવાળો પુરુષ શીઘ્ર મુક્તિ પામે છે. પ્રવીણ કોણ ? કે જેની બુદ્ધિ પોતાના સહજ પરમ તત્ત્વમાં લાગેલી છે. શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો તે પુરુષ એમ માને છે કે “આ સમયસારથી બીજું કાંઈ નથી” મારા એકાકાર સહજ સ્વભાવ સિવાય જગતમાં બીજાને હું ભાળતો જ નથી, કેમ કે મારામાં તે બધાનો અભાવ છે. ક્ષણિક વિભાવોનો પણ મારામાં અભાવ છે. હું તો શુદ્ધ કારણપરમાત્મા સમયસાર છું.

અહો ! 'જ્ઞ' અને 'જીવ' એકાકાર છે. બધા આત્માઓ સિદ્ધની વેલડીના કંદ છે, એકેક આત્મા અમૃતની વેલડીના ફળ છે. અજ્ઞાની ભલે પોતાને પર્યાય જેટલો જ માને પણ જ્ઞાની તો કહે છે કે તે વ્યવહારથી જ મનુષ્ય વગેરે પર્યાયરૂપે થયો છે, નિશ્ચયથી તો તે સિદ્ધ જેવો જ છે.

જે જીવ વિભાવની દૃષ્ટિ છોડીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિ, જ્ઞાન કરીને તેની ભાવનામાં એકાગ્ર થાય છે, તે જીવ શીઘ્ર પરમશ્રીરૂપી સુંદરીનો વદ્ધભ થાય છે.

જગતમાં સુંદરમાં સુંદર હોય તો તે આત્માની આનંદમય મુક્તદશા જ છે. તેવી દશા પ્રગટ્યા પછી તે કદી જુદી પડે નહિ.

આ રીતે પંદરમી ગાથા પૂરી થઈ. આ ગાથા ઘણી અલૌકિક હતી, ને હવે તે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

ત્રિકાળી દ્રવ્ય, ગુણ અને કારણશુદ્ધપર્યાયનું વર્ણન કર્યું. એવા જીવને જે માને તે મુક્તિને પામે છે. ને તેને ન જાણતા રાગાદિ પર્યાયોને જ જે પોતાનું સ્વરૂપ માને તે જીવ ચાર ગતિમાં રખડે છે, તેની વાત હવે કરે છે :-

ગાથા ૧૬-૧૭

માણુસ્સા દુવિયપ્પા કમ્મમહીભોગભૂમિસંજાદા ।

સત્તવિહા ણેરડયા ણાદવ્વા પુઠ્ઠવિભેદેણ ॥ ૧૬ ॥

ચડદહભેદા મણિદા તેરિચ્છા સુરગણા ચડબ્બેદા ।

એદેસિં વિત્થારં લોયવિભાગેસુ ણાદવ્વં ॥ ૧૭ ॥

એ કર્મભૂમિજ ભોગભૂમિજ - ભેદ બે મનુજ્ઞે તણા,

ને પૃથ્વીભેદે સમ ભેદો જાણવા નારક તણા; ૧૬.

તિર્યચના એ ચૌદ ભેદો, ચાર ભેદો દેવના;

આ સર્વનો વિસ્તાર છે નિર્દિષ્ટ લોકવિભાગમાં. ૧૭.

અન્વયાર્થ : મનુષ્યોના બે ભેદ છે : કર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને ભોગભૂમિમાં જન્મેલા; પૃથ્વીના ભેદથી નારકો સાત પ્રકારના જાણવા; તિર્યચોના ચૌદ ભેદ કહ્યા છે, દેવ સમૂહોના ચાર ભેદ છે. આમનો વિસ્તાર લોકવિભાગમાંથી જાણી લેવો.

ટીકા : આ, ચાર ગતિના સ્વરૂપનિરૂપણ કથન છે.

મનુના સંતાન તે મનુષ્યો છે. (ભોગભૂમના અંતમાં અને કર્મભૂમિના આદિમાં થતાં કુલકરો મનુષ્યોને આજીવિકાના સાધન શીખવીને લાલિત-પાલિત કરે છે, તેથી તેઓ મનુષ્યોના પિતા સમાન છે. કુલકરને મનુ કહેવામાં આવે છે.) તેઓ બે પ્રકારના છે : કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ. તેમાં કર્મભૂમિજ મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે : આર્ય અને સ્વેચ્છ. પુણ્યક્ષેત્રમાં રહેનારા તે આર્ય છે અને પાપક્ષેત્રમાં રહેનારા તે સ્વેચ્છ છે. ભોગભૂમિજ મનુષ્યો આર્ય નામને ધારણ કરે છે. જ્ઞાન્ય, મધ્યમ અથવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં રહેનારા છે અને એક પલ્યોપમ, બે પલ્યોપમ અથવા ત્રણ પલ્યોપમના આયુષવાળા છે.

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા તમ:પ્રભા અને મહાતમ:પ્રભા નામની સાત પૃથ્વીના ભેદને લીધે નારક જીવો સાત પ્રકારે છે. પહેલી નરકના નારકો એક સાગરોપમ, બીજી નરકના નારકો ત્રણ સાગરોપમ, ત્રીજી નરકના નારકો સાત સાગરોપમ, ચોથી નરકના નારકો દસ

સાગરોપમ, પાંચમી નરકના સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠી નરકના નારકો બાવીસ સાગરોપમ અને સાતમી નરકના નારકો તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષવાળા છે.

હવે વિસ્તારના ભયને લીધે સંક્ષેપથી કહેતાં, તિર્થ્યોના ચૌદ ભેદ છે : (૧-૨) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ, (૩-૪) બાહ્ય એકેન્દ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ, (૫-૬) દ્વીદ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ, (૭-૮) ત્રીદ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ, (૯-૧૦) ચતુર્દ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ (૧૧-૧૨) અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ, (૧૩-૧૪) સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યામિ અને અપર્યામિ.

દેવોના ચાર નિકાય (સમૂહ) છે : (૧) ભવનવાસી (૨) વ્યંતર (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) કલ્પવાસી.

આત્માના ભાન વિના જીવે આવી ચારે ગતિના ભવો અનંતવાર કર્યા છે. સહજ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ છે, તેના અભ્યાસ વિના જીવે અનાદિથી નરકાદિ ગતિના ભયંકર દુઃખો અનંતવાર ભોગવ્યા છે. જેને આવી ચાર ગતિના ભવો ધારણ ન કરવા હોય તેણે પોતાના સહજ પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને ઓળખીને તેનો અભ્યાસ કરવો.

આ ચાર ગતિના જીવોના ભેદોના ભેદ લોકવિભાગ નામના પરમાગમમાં જોઈ લેવા. અહીં (આ પરમાગમમાં) આત્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં અંતરાયનો હેતુ થાય તેથી સૂત્રકર્તા પૂર્વાચાર્યમહારાજે (તે વિશેષ ભેદો) કહ્યા નથી.

આ અધ્યાત્મ ગ્રંથ છે. તેથી વચ્ચે વ્યવહારના ભંગભેદનો વિસ્તાર વાર્ણવ્યો નથી. સહજ શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વનું વાર્ણન કરવામાં અંતરાય ન પડે તે માટે અહીં ભેદોનું વિશેષ વાર્ણન નથી કર્યું, એટલે કે તમે પરમાર્થતત્ત્વને સમજો - એમ અધ્યાત્મદષ્ટિનું જોર બતાવ્યું છે.

આસો સુદ ૧૧, ગુરુવાર, ૧૧-૧૦-૫૧.

૧૬-૧૭મી ગાથા પૂરી થઈ તેના પર બે શ્લોકો કહે છે :-

શ્લોક ૨૮

(મન્દાક્રન્તા)

સ્વર્ગે વાઙ્મિન્મનુજભુવને સ્વેચ્છેન્દ્રસ્ય દૈવા-
જ્યોતિર્લોકે ફળપતિપુરે નારકાણાં નિવાસે।
અન્યસ્મિન્ વા જિનપતિભવને કર્મણાં નોઽસ્તુ સૂતિઃ
ભૂયો ભૂયો ભવતુ ભવતઃ પાદપદ્મજમ્ભક્તિઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ :- (હે જિનેન્દ્ર !) દૈવયોગે હું સ્વર્ગમાં હોઉં, આ મનુષ્યલોકમાં હોઉં, વિદ્યાધરના

સ્થાનમાં હોઉં, જ્યોતિષ્ક દેવોના લોકમાં હોઉં, નાગેન્દ્રના નગરમાં હોઉં, નારકોના નિવાસમાં હોઉં, જિનપતિના ભવનમાં હોઉં કે અન્ય ગમે તે સ્થળે હોઉં, (પરંતુ) મને કર્મનો ઉદ્ભવ ન હો, ફરી ફરીને આપના પાદપદ્મની ભક્તિ હો ! ॥ ૨૮ ॥

૧૬-૧૭ ગાથામાં ચારગતિનું કથન કર્યું. ત્યાં મુનિરાજ કહે છે કે હે પ્રભો ! હું મારા સ્વભાવની જ ભાવનામાં છું. મારા ચૈતન્ય યોગમાં જ હું એકાગ્ર છું, પણ વચ્ચે રાગને કારણે કદાચિત્ દૈવયોગથી સ્વર્ગાદિમાં હોઉં તો ત્યાં પણ ફરી ફરીને આપના ચરણ કમળની ભક્તિ જ હો, કર્મનો ઉદ્ભવ ન હો. ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી ચારે ગતિનો નકાર કહે છે. ચાર ગતિમાં ગમે તે સ્થાને હોઉં પણ મારી દૃષ્ટિ તો ચૈતન્યમાં જ હો, મને કર્મનો ઉદ્ભવ જ ન હો. ચૈતન્યમાં દૃષ્ટિથી કર્મ ઉત્પન્ન ન થાવ. કર્મ છે ત્યાંથી આગળ હવે કર્મ ઉત્પન્ન ન થાવ પણ ચૈતન્યની દૃષ્ટિપૂર્વક હે નાથ ! આપના પાદકમળની જ ભક્તિ હો. ચાર ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાની ભાવના નથી, પણ ચૈતન્યની જ ભાવના છે. કર્મનો ઉદ્ભવ ન હો, ને આત્માનો જ ઉદ્ભવ હો. શુદ્ધાત્મામાં ન ઠરી શકું ત્યારે આપના ચરણકમળની સેવાનો શુભભાવ હો. અંદર નિશ્ચય ભક્તિપૂર્વક વ્યવહારભક્તિની વાત કરી છે; તેમાં ભાવના તો સ્વરૂપની જ છે.

શ્લોક ૨૯

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નાનાનૂનનરાધિનાથવિભવાનાકર્ણ્ય ચાલોક્ય ચ
ત્વં ક્લિરનાસિ મુધાત્ર કિં જડમતે પુણ્યાર્જિતાસ્તે નનુ।
તચ્છક્તિર્જિનનાથપાદકમલદ્વન્દ્વાર્ચનાયામિયં
મક્તિસ્તૈ યદિ વિદ્યતે બહુવિધા મોગાઃ સ્યુરેતે ત્વયિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ :- નરાધિપતિઓના અનેકવિધ મહા વૈભવોને સાંભળીને તથા દેખીને, હે જડમતિ, તું અહીં ફોગટ કલેશ કેમ પામે છે ! તે વૈભવો ખરેખર પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે (પુણ્યોપાર્જનની) શક્તિ જિનનાથના પાદપદ્મયુગલની પૂજામાં છે; જો તને એ જિનપાદપદ્મની ભક્તિ હોય, તો તે બહુવિધ ભોગો તને (આપોઆપ) હશે. ॥ ૨૯ ॥

વિશેષ વૈરાગ્યપૂર્વક પોતાને ઉદ્દેશીને વાત કરે છે કે : અરે જીવ ! બહારના વૈભવો તરફનું વલાણ જ દુઃખદાયક છે, ચૈતન્યની પરમાનંદ સંપદાની ભાવના જ સુખદાયક છે. પદ્મપ્રભમલધારિદેવ પોતાના સ્વભાવની ભાવના કરે છે, ને વૈભવની ભાવના કરવા જેવી નથી એમ સમજાવે છે. પોતે મહા સંત મુનિ હોવા છતાં પોતાની લઘુતા વાર્ણવતા કહે છે કે “હે જડમતિ ! વૈભવોને સાંભળીને તું અહીં ફોગટ કલેશ કેમ પામે છે ?” અંદર અસ્થિરતા થતાં વૈભવ તરફ લક્ષ ગયું ને રાગની જરા

વૃત્તિ ઊઠી તો તે વૃત્તિ જ જડમતિ છે, તે અપેક્ષાએ અહીં કહ્યું છે.

પૈસા વગેરેનો વૈભવ તારા વર્તમાન પુરુષાર્થથી આવતો નથી, તે તો પૂર્વના પુણ્યથી જ આવે છે. માટે તે વૈભવની ભાવનારૂપ કલેશને છોડ. તે વૈભવ તો ખરેખર પુણ્યથી મળે છે, ને તેવા પુણ્યની પ્રાપ્તિ તો જિનેન્દ્રદેવના ચરાગક્રમણની પૂજામાં છે, સાધકપાશામાં ચૈતન્યના ભાનપૂર્વક વચ્ચે ભગવાનની ભક્તિનો શુભ રાગ આવી જાય છે. હે નાથ ! હું તો તારા બન્ને ચરાગ ક્રમણની પૂજા કરનારો છું. રાગની ભક્તિ કરનારો નથી, પુણ્યની કે વૈભવની ભાવના કરનારો નથી. હે જીવ! જે તને ભગવાનની ભક્તિ હશે તો પુણ્યથી સહેજે વૈભવ તો આવી પડશે. તારે તે માગવા નહિ પડે. સાધકને વચ્ચે શુભ રાગથી આવો વૈભવ આપોઆપ આવી જાય છે તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. વૈભવની લાલચ નથી કરાવી. તીર્થકર-ચક્રવર્તી-બળદેવ વગેરે પદવીના વૈભવ સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ સિવાય બીજાને તેવી પદવીના પુણ્ય હોતાં નથી. માટે હે મૂઢમતિ ! તું તારા ચૈતન્યની ભાવનામાં જ રહે, બહારના વૈભવની ભાવના ન કર. પોતે પંચમ આરાના મુનિ છે, હજી સ્વર્ગમાં ભવ થશે ને ત્યાંથી રાજકુમારપાણે અવતાર થશે, એનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. રાગ મારું સ્વરૂપ નથી એવું ભાન છે. રાગનો આદર નથી, આદર તો ચૈતન્ય સ્વભાવનો જ છે.

મુનિને સ્વર્ગ સિવાય બીજા અવતાર ન હોય. ધર્માત્માને હલકી ગતિ કે હલકો ભવ હોય જ નહિ. સમ્યગ્દર્શન પછી વૈમાનિકદેવપાણે જ ઊપજે, ને ત્યાંથી પાણ મહા ઉચ્ચ કુળમાં જ અવતરે. હલકી ગતિમાં ને નીચભવમાં સમ્યગ્દષ્ટિ અવતરે નહિ. માટે અહીં એમ કહ્યું કે તું બહારના વૈભવની વાત સાંભળીને તેની ભાવનાથી ફોગટ કલેશ ન પામ. ચૈતન્યની જ ભાવના કર. તેમાં વચ્ચે પુણ્ય બંધાતા બહારનો વૈભવ તો સહેજે હશે.

ગાથા ૧૮

ક્ત્તા મોક્તા આદા પોગ્ગલકમ્મસ્સ હોદિ વવહારા ।

કમ્મજભાવેણાદા ક્ત્તા મોક્તા દુ ણિચ્છયદો ॥ ૧૮ ॥

આત્મા કરે, વળી ભોગવે પુણ્ણલકરમ વ્યવહારથી;

ને કર્મજનિત વિભાવનો કર્તાદિ છે નિશ્ચય થકી. ૧૮.

અન્વયાર્થ : આત્મા પુણ્ણલકરમનો કર્તા-ભોક્તા વ્યવહારથી છે અને આત્મા કર્મજનિત ભાવનો કર્તા-ભોક્તા (અશુદ્ધ) નિશ્ચયથી છે.

અહીં જ્ઞાન કરાવવા માટે નયોથી વાર્ણન કર્યું છે.

(૧) “આત્મા નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા અને તેના ફળરૂપ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે.”

કર્મો આત્મા સાથે એકક્ષેત્રે છે માટે તે નિકટવર્તી છે. નજીકમાં છે તેટલો સંબંધ છે તેથી અનુપચરિત છે. પાણ આત્માના સ્વભાવથી તે કર્મ જુદી ચીજ છે માટે તે અસદ્ભૂત છે, ને તેની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે અપેક્ષાએ વ્યવહાર છે. એ રીતે નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી આત્માને દ્રવ્યકર્મનો કર્તા કહ્યો છે. આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે ત્યારે તેનું નિમિત્ત પામીને કર્મો બંધાય છે, માટે આત્માએ તે કર્મોને કર્યા એમ નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી કહ્યું છે. ખરેખર કાંઈ આત્મા તેનો કર્તા નથી. પાણ કર્મની અવસ્થા થઈ ત્યારે તેમાં નિમિત્તરૂપે જીવનો વિકાર હતો, આટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા માટે આ વ્યવહાર કહ્યો છે. કર્મ બંધાય છે તો તે વખતે જીવમાં પાણ તેટલો વિકાર છે - એમ અહીં જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સાધક જીવને વચ્ચે રાગ પાણ છે, તેથી તેને આવો નય લાગુ પડે છે. જે રાગ સર્વથા ટળી ગયો હોય તો તેને આ નય લાગુ ન પડે. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના રાગને અને કર્મને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન કરે છે તેથી તેને આવો નય હોય છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે પોતે મૂળસૂત્રમાં આત્માને પુણ્ણલકરમનો વ્યવહારથી કર્તા કહ્યો છે. કેમ કે આત્માની પર્યાયમાં કર્મ સાથે તેટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તેથી કહ્યું કે આત્મા નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કર્મનો કર્તા છે. અને તેના ફળરૂપ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. અહીં સુખદુઃખરૂપ અંદરના પરિણામની વાત નથી પાણ જડ કર્મના વિપાકની વાત છે. પોતે હર્ષ-શોકના પરિણામ કરે તેનો ભોગવટો તો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે, ને તેમાં જે જડકર્મનો ઉદય નિમિત્ત છે તેનો ભોગવટો કહેવો તે નિકટવર્તી અનુપચરિત વ્યવહારથી છે.

બહારના સંયોગનો કર્તા-ભોક્તા કહેવો તેની વાત આ નિકટવર્તીમાં ન લેવી; તેની વાત તો ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારમાં આવશે. અહીં તો નિકટવર્તી એટલે કે એકક્ષેત્રે રહેલાં કર્મનો કર્તા-ભોક્તા આત્મા અસદ્ભૂત અનુપચરિત વ્યવહારથી છે, કર્મે આત્માને ફળ દીધું - એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. દૂરની સામગ્રી આ નયમાં ન લેવી.

(૨) “અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે.”

પોતાની પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે વિકારી ભાવો થાય તે પોતાની જ પર્યાય છે માટે તે નિશ્ચય, ને તે વિકારી ભાવ છે માટે અશુદ્ધ; તેથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના રાગાદિ વિકારી પરિણામનો કર્તા અને હર્ષ-શોકનો ભોક્તા છે. દષ્ટિના વિષયમાં તો આત્મા રાગાદિનો કર્તા કે ભોક્તા છે જ નહિ - એમ કહે છે. પણ અહીં પોતાની અશુદ્ધ પર્યાયનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. અશુદ્ધતા પોતાની પર્યાયમાં જીવ પોતે કરે છે. કોઈ બીજું તેને તે અશુદ્ધતા કરાવતું નથી. માટે નિશ્ચયથી જીવ તેનો કર્તા અને ભોક્તા છે, પણ તે ભાવો અશુદ્ધ છે માટે તેને અશુદ્ધ નિશ્ચયનય કહ્યો.

રાગાદિ ભાવો વિકારી છે માટે અશુદ્ધ અને પોતાના છે માટે નિશ્ચય; એ રીતે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના રાગાદિ વિકાર પરિણામનો કર્તા અને ભોક્તા છે.

(૩) “અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી (દેહાદિ) નોકર્મનો કર્તા છે.”

કર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહ્યો તેમાં ‘નિકટવર્તી’ શબ્દ વાપર્યો હતો. અહીં તે શબ્દ નથી લીધો. દેહાદિની ક્રિયા તો તેના જ કારણે સ્વતંત્રપણે થાય છે, આત્મા તેનો કર્તા ખરેખર નથી, પણ નિમિત્તપણે ઈચ્છા હોય ને શરીર ચાલે ત્યાં અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી જીવને શરીરનો કર્તા કહ્યો. આત્માની ઈચ્છાને લીધે કાંઈ શરીર ચાલતું નથી. આત્મામાં શરીરાદિ અસદ્ભૂત છે. પણ શરીરની ક્રિયા વખતે જીવના નિમિત્તપણાનું જ્ઞાન કરાવવા પૂરતો આ વ્યવહાર છે. વ્યવહારથી આત્મા કર્તા છે એટલે નિશ્ચયથી તો શરીરાદિની ક્રિયા તેના પોતાના કાળે થાય છે, એટલે નિશ્ચયથી તો તે પોતે જ (અર્થાત્ શરીર જ) કર્તા છે, આત્માને કર્તા કહેવો તે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી તો તે પોતે કર્તા છે ત્યારે બીજાને કર્તા કહેવાનો વ્યવહાર થયો.

આ વાત બધા બોલમાં લાગુ પાડવી.

(૧) પહેલાં કર્મનો કર્તા-ભોક્તા વ્યવહારથી કહ્યો. તેમાં નિશ્ચયથી કર્તા તો જડકર્મ પોતે જ છે, ને વ્યવહારથી જીવને કર્તા કહ્યો છે.

તે જ પ્રમાણે કર્મનું ફળ નિશ્ચયથી તો કર્મમાં જ આવે છે, આત્મા તેનો ભોક્તા નથી પણ વ્યવહારથી આત્મા તેનો ભોક્તા છે.

નિશ્ચય રાખીને વ્યવહાર હોય ને ? નિશ્ચયથી તો કર્મનો કર્તા ને ભોક્તા તે કર્મ પોતે જ છે,

તે તેના પરિણામનો સ્વકાળ જ છે, ત્યારે નિમિત્ત તરીકે જીવને કર્તા-ભોક્તા કહેવો તે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખીને આ વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.

(૨) અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્માને રાગદ્વેષાદિનો કર્તા-ભોક્તા કહ્યો, તેમાં વ્યવહારથી આત્માને કર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહ્યો. આમ બન્ને બોલમાં પરસ્પર નિશ્ચય-વ્યવહાર થઈ ગયા.

નિશ્ચયથી પુદ્ગલ પોતે પોતાનો કર્તા-ભોક્તા છે; ને

વ્યવહારથી જીવ તેનો કર્તા-ભોક્તા છે.

નિશ્ચયથી જીવ પોતે પોતાના રાગ-દ્વેષનો કર્તા-ભોક્તા છે;

ત્યાં વ્યવહારથી કર્મને કર્તા-ભોક્તા કહેવાય છે.

(૩) દેહ-વાણી વગેરેનો કર્તા આત્માને કહેવો તે અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. તો નિશ્ચય શું ? કે દેહ-વાણી વગેરેની ક્રિયા તેને પોતાને કારણે સ્વયં થાય છે તે નિશ્ચય છે ત્યારે રાગી જીવ તેમાં નિમિત્ત છે માટે તેને દેહાદિ નોકર્મનો કર્તા વ્યવહારે કહેવાય છે. આ નયો સાધકને હોય છે.

(૪) “ઉપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારથી ઘટ-પટ-શકટાદિનો (ઘડો, વસ્ત્ર, ગાડું ઇત્યાદિનો) કર્તા છે.”

ક્ષેત્રથી દૂરના પદાર્થો છે માટે ઉપચરિત વ્યવહાર કહ્યો છે. ઘડો, મકાન, વસ્ત્ર વગેરે તો તેના પોતાના સ્વતંત્ર પરિણામનથી થાય છે, તે વખતે રાગી જીવ નિમિત્તરૂપે છે. તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તે જીવને ઉપચારથી અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે તેનો કર્તા કહેવાય છે.

સ્વભાવની દષ્ટિ અપેક્ષાએ તો આત્મા ઘટ-પટાદિનો નિમિત્તકર્તા પણ નથી. એ વાત સમયસારની ૧૦૦મી ગાથામાં છે. અહીં તે વાત નથી. અહીં તો પર્યાયની વાત છે. સમયસારમાં તો અભેદ દ્રવ્યદષ્ટિની વાત છે. જે દ્રવ્ય પોતે જ નિમિત્ત હોય તો તો જ્યાં જ્યાં ઘડો વગેરે થાય ત્યાં ત્યાં તે નિમિત્ત થયા જ કરે. એટલે કે તેની મુક્તિ કદી થાય જ નહિ. અહીં તો પર્યાયમાં ક્ષણ પૂરતો રાગ છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા ઉપચારથી પરનો કર્તા કહેવાય છે. પરની ક્રિયા થાય છે તો તેના કારણે, તે નિશ્ચય છે. તેમાં કાંઈ જીવનો અધિકાર નથી. ને તે વખતે રાગી જીવ નિમિત્તપણે હતો તે ઓળખાવવા તેને ઉપચારથી ઘટપટાદિનો કર્તા વ્યવહારે કહે છે.

આ અશુદ્ધ જીવનું વાર્ગન છે એટલે કે જેને હજી રાગાદિ વિકલ્પ થાય છે એવા જીવને આ નયો લાગુ પડે છે. સિદ્ધને આ નય લાગુ ન પડે. આ ગાથામાં કુલ ચાર નય કહ્યા.

૧) નિકટવર્તી અનુપચરિત વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા ને તેના ફળનો ભોક્તા છે. પણ નિશ્ચયથી તો કર્મનો કર્તા ને ભોક્તા કર્મ પોતે જ છે.

૨) અશુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્મા પોતાના વિકારી ભાવનો કર્તા ને ભોક્તા છે.

૩) અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી શરીરાદિનો કર્તા છે. ત્યાં શરીરાદિની ક્રિયા નિશ્ચયથી તો તેના કારણે જ થાય છે. નિમિત્ત તરીકે રાગી જીવ હોય તેને વ્યવહારથી કર્તા કહેવાય છે.

૪) મકાન-વસ્ત્ર વગેરેનો કર્તા જીવને કહેવો તે ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી મકાન વગેરેરૂપે પુદ્ગલ સ્કંધો જ સ્વયં પરિણમે છે. કડિયાએ મકાન કર્યું એમ કહેવું તે તો ઉપચાર છે, યથાર્થ નથી.

ત્રિકાળી સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તો આત્મા કોઈનો નિમિત્ત પણ નથી. એમ ત્રિકાળી દૃષ્ટિમાં તો તે નિમિત્તકર્તાપણું પણ ઉડાડી દીધું. પછી આ વર્તમાન પૂરતી પર્યાયનું જ્ઞાન કરવા માટેની વાત છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વભાવદૃષ્ટિમાં ક્યાંય પરનો નિમિત્તપણે પણ કર્તા નથી. પર્યાયમાં અશુદ્ધતા થતાં વર્તમાન પૂરતો પરની સાથે નિમિત્ત સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા પૂરતો આ વ્યવહારનય છે. એ રીતે અશુદ્ધ જીવની વાત કરી.

સુખદુઃખના ત્રણ પ્રકાર આવે છે :-

- ૧) સુખદુઃખરૂપ જીવના પરિણામ : તે અશુદ્ધ નિશ્ચયમાં આવે છે.
 - ૨) સુખદુઃખરૂપ કર્મનો ઉદય : તે નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારમાં આવે છે. અને
 - ૩) સુખદુઃખરૂપ બાહ્ય સામગ્રી : તે ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારમાં આવે છે.
- એમ ત્રણે પ્રકારના સુખદુઃખ કહેવાય છે.

આસો સુદ ૧૨, શુક્રવાર, ૧૨-૧૦-૫૧.

અઠાર ગાથા પૂરી થઈ. હવે ટીકાકાર મુનિરાજ છ શ્લોકો કહે છે :-

(માલિની)

अपि च सकलरागद्वेषमोहात्मको यः

परमगुरुपदाब्जद्वन्द्वसेवाप्रसादात् ।

सहजसमयसारं निर्विकल्पं हि बुद्ध्वा

स भवति परमश्रीकामिनीकान्तकान्तः ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ :- સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષવાળો જે કોઈ પુરુષ પરમ ગુરુના ચરાણકમળયુગલની સેવાના પ્રસાદથી નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસારને જાણે છે તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી સુંદરીનો પ્રિય કાન્ત થાય છે.

॥ ૩૦ ॥

૧૮મી ગાથામાં એમ કહ્યું હતું કે આત્મા પોતાના રાગાદિ પરિણામનો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા

છે. કર્મ તેને ખરેખર વિકાર કરાવતું નથી. પરને લીધે મને વિકાર થાય એમ માને તે તો તીવ્ર મોહ છે. કર્મના ઉદય પ્રમાણે મારે વિકાર કરવો પડે એ માન્યતા પણ તીવ્ર મોહ છે.

દેહાદિના કર્તાપણાની વાત વ્યવહારે કરી હતી, તે બધું અહીં કાઢી નાખ્યું. અહીં તો આત્માના પોતાના પરિણામનમાં જે રાગ-દ્વેષ-મોહ છે તેની જ વાત રાખી, અને જે રાગ-દ્વેષ-મોહનો પોતે કર્તા છે તે કેમ ટળે તે અહીં બતાવે છે.

ચૈતન્યને ચૂકીને કોઈ પણ પરાશ્રય ભાવથી લાભ માન્યો તે રાગ-દ્વેષ-મોહ છે. જેને નિશ્ચય શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવનું ભાન નથી ને અનાદિથી રાગ-દ્વેષ-મોહમાં અટકેલો છે એવો પુરુષ પણ પરમગુરુના ચરાણકમળની સેવાના પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને જાણે છે. પહેલાં તો સાચા ગુરુની દેશના મળવી જોઈએ અને તે પરમ ગુરુએ કહ્યું તે પ્રમાણે પોતે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા તેનું નામ શ્રીગુરુના ચરાણની સેવા છે. શ્રીગુરુએ શું કહ્યું ? - કે ચૈતન્યભગવાન પુણ્ય-પાપ રહિત નિર્વિકલ્પ છે -એમ શ્રી ગુરુએ કહ્યું અને શિષ્યે જાણ્યું.

અનાદિથી પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ છે તે તો પહેલું બતાવ્યું અને તેનો કર્તા અશુદ્ધ નિશ્ચયથી કહ્યો. તે કેમ ટળે તેની આ વાત છે.

અનાદિથી નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસારને જાણ્યો ન હતો, ને સવિકલ્પ એવા વ્યવહારથી-રાગાદિથી આત્માને લાભ માનતો હતો તેથી તે રાગી-દ્વેષી-મોહી હતો, તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું. પણ શ્રીગુરુના ઉપદેશથી શુદ્ધ આત્માને જાણતાં તે રાગ-દ્વેષ-મોહ ટળી જાય છે. એટલે શ્રીગુરુએ પણ તેવો જ ઉપદેશ આપ્યો કે તારો આત્મા વ્યવહારના વિકલ્પ વિનાનો છે. તારો આત્મા તો નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસાર છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર, તો તારું કલ્યાણ થાય ! -આવું સમજ્યો તેના ઉપર શ્રીગુરુની કૃપા થઈ.

કર્મને લીધે વિકાર થાય અથવા ઉદય પ્રમાણે વિકાર કરવો પડે એમ માને તેને તો કાંઈ પ્રયત્ન કરવાનો જ રહેતો નથી. પુરુષાર્થ તો ઉદયમાં જોડાઈ ગયેલો છે, એટલે અશુભ પલટીને ગુરુની વાણીના શ્રવાણનો શુભભાવ કરવાનો અવકાશ પણ તેને રહેતો નથી. તે તો તીવ્ર મિથ્યાત્વમાં પડેલો છે.

અહીં તો શ્રી ગુરુ મળ્યા તેની પાસેથી શું સાંભળ્યું ? કે ચિદાનંદ નિર્વિકલ્પ આત્માની વાત સાંભળી. સાંભળતી વખતે તો શુભ વિકલ્પ હતો, પણ સંભળાવનારે એમ સંભળાવ્યું છે આ વિકલ્પ તે તારું સ્વરૂપ નથી, માટે તું સહજ સ્વરૂપનો આશ્રય કર.

-આવું જાણીને જોણે નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસારનો આશ્રય કર્યો તોણે શ્રીગુરુના ચરાણની સેવાના પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો. ગુરુ કેવા હોય ને તેની વાણી સાંભળનાર કેવા હોય તે વાત આમાં બતાવી. વચ્ચે વિકલ્પનો આશ્રય કરવાનું બતાવે, કે રાગથી લાભ મનાવે તો તે ગુરુ નથી, ને તેની વાણી પણ યથાર્થ નથી. એ પ્રમાણે કુગુરુને છોડીને સાચા ગુરુ પાસે સાંભળવા આવ્યો છે, તેવા

શિષ્યને શ્રીગુરુએ શું કહ્યું ?

શ્રીગુરુ એમ કહે છે કે તારો આત્મા નિર્વિકલ્પ સહજ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તારા તત્ત્વને મારાથી કે વિકલ્પથી લાભ નથી. જેવું શિષ્ય સમજ્યો તેવું શ્રીગુરુએ કહ્યું. જેમ કોઈ કહે કે “હું સાકર લાવ્યો”. તો તેમાં એ વાત પણ આવી ગઈ કે “વેપારીએ સાકર આપી”. તેમ શ્રીગુરુના સેવાના પ્રસાદથી શિષ્ય નિર્વિકલ્પ સહજ શુદ્ધ આત્માને સમજ્યો, તેમાં એ પણ આવી ગયું કે શ્રીગુરુએ પણ તેને તે જ વાત સંભળાવી છે. તારું સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસાર છે, તેમાં કોઈ વ્યવહારથી-રાગથી-વિકલ્પથી લાભ થતો નથી. આવી શુદ્ધાત્માની વાત સાંભળવા માટે જે શ્રીગુરુ પાસે આવ્યો તેને રાગ મંદ પડ્યો છે, કુદેવની માન્યતા ધૂટીને મિથ્યાત્વ મંદ તો પડ્યું છે, શ્રીગુરુ કહે છે તેવું માનવાનો શુભ રાગ છે. તે રાગથી પણ લાભ નથી એમ શ્રીગુરુ બતાવે છે. તારા આત્માને તારા સહજ શુદ્ધ તત્ત્વના આશ્રયથી લાભ થાય છે. જેણે રાગથી-વ્યવહારથી આત્માને લાભ મનાવ્યો તેણે તો આત્માને રાગવાળો મનાવ્યો, તેથી તે તો કુગુરુ છે. એવા કુગુરુની સેવા જેણે છોડી દીધી છે, ને સાચા ગુરુ પાસે સાંભળવા આવ્યો છે. સાચા ગુરુ એમ કહે છે કે તારો આત્મા નિર્વિકલ્પ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. તને કુગુરુઓએ રાગવાળો ભિખારી મનાવ્યો છે તે યથાર્થ નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે તું ભિખારી નથી પણ ચક્રવર્તી છો. તારું સ્વરૂપ સહજ શુદ્ધ ચિદાનંદ છે.

આવો પોતાનો સ્વભાવ શ્રીગુરુ પાસેથી સાંભળીને, તેની હા પાડીને જે સ્વભાવ સન્મુખ વળ્યો તે જીવે નિર્વિકલ્પ સમયસારને જાણ્યો. આવો શ્રીગુરુની સેવાનો પ્રસાદ છે. જ્યારે પોતે શુદ્ધ સ્વભાવને જાણ્યો ત્યારે શ્રીગુરુ પણ તેવું જ બતાવનારા છે.

અફીણની ટુકાન છોડીને મિઠાઈની ટુકાને ગયો તો સમજવું કે તે માણસને મિષ્ટાન્ન લેવું છે, તેમ જે જીવ રાગથી લાભ મનાવનારા કુગુરુને છોડીને શુદ્ધ આત્મા બતાવનારા શ્રીગુરુની વાણી સાંભળવા આવ્યો તે જીવ શુદ્ધાત્માને સમજવા આવ્યો છે. એટલે તેમાં તેને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા છે એમ પણ આવી જાય છે.

શ્રીગુરુના ચરણની સેવાના પ્રસાદથી શું મળ્યું ? કે હે જીવ ! તું તારા ચિદાનંદ તત્ત્વનું જ અવલંબન લે, તેનાથી જ તને લાભ છે. સાંભળવાનો ભાવ તે વ્યવહાર છે, પણ તેનાથી લાભ થાય એ વાત છોડી દે, ને તારા નિર્વિકલ્પ ચિદાનંદ સ્વભાવથી લાભ થાય છે એમ સમજી અનુભવ કર. આવું જે જાણે તેણે શ્રીગુરુનો ઉપદેશ સાંભળ્યો કહેવાય.

સર્વજ્ઞનો હુકમ આવો હોય. શ્રીગુરુ પણ આવું બતાવનારા હોય ને તેમની વાણી પણ આવી જ હોય. આવા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્માને માને તેણે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માન્યા છે. નિર્વિકલ્પ આત્માની વાત સાંભળવા ઊભો છે, ત્યાં જે સાંભળવાનો રાગ છે તેની રુચિ છોડ ને શુદ્ધ આત્માની રુચિ કર, તો તું તારા આત્માને જાણીશ. જેવું શિષ્યે જાણ્યું છે તેવું જ શ્રીગુરુએ કહ્યું છે. શ્રીગુરુએ શુદ્ધ

આત્મા બતાવ્યો ને તેવો જ શિષ્યે જાણ્યો. આવું જાણનારો પુરુષ પરમશ્રીરૂપી મુક્તિનો પામે છે, આત્માની મુક્તિરૂપ પર્યાય તે પરમ સુંદર છે, એવી પરમ સુંદરીનો સ્વામી તે જીવ થાય છે. સાદિ અનંત એક સમયનો પણ વિરહ ન રહે એવી મુક્તિપરિણતિને તે જીવ પામી જાય છે.

અજ્ઞાની જીવને સત્ય વાત સંભળાવનારા શ્રીગુરુ કેવું કહેનારા હોય ? શિષ્ય કેવું સમજે ? એ વાત મૂકી દીધી. સ્વભાવના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન થાય એ વાત બતાવી છે.

નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્માને જાણવામાં આવું કહેનારા શ્રીગુરુ જ નિમિત્ત હોય; ને એવા ગુરુના સેવાના પ્રસાદથી જે જીવ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે જ જીવ મુક્તિ પામે છે.

શ્લોક ૩૧

(અનુષ્ટુપ)

ભાવકર્મનિરોધેન દ્રવ્યકર્મનિરોધનમ્ ।

દ્રવ્યકર્મનિરોધેન સંસારસ્ય નિરોધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- ભાવકર્મના નિરોધથી દ્રવ્યકર્મનો નિરોધ થાય છે, દ્રવ્યકર્મના નિરોધથી સંસારનો નિરોધ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ મહાન સંત મુનિ હતા. તેઓ કહે છે કે ભાવકર્મના નિરોધથી દ્રવ્યકર્મનો નિરોધ થાય છે. જુઓ ! જે દ્રવ્યકર્મના ઉદયને લીધે વિકાર થતો હોય તો આત્મા ભાવકર્મનો નિરોધ ન કરી શકે. અહીં તો કહ્યું કે જ્યાં ચૈતન્ય તરફ વળ્યો ત્યાં ભાવકર્મનો નિરોધ થઈ જાય છે, ને તેનો નિરોધ થતાં દ્રવ્યકર્મનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે.

ખરેખર પોતાના ઊંઘા પુરુષાર્થથી જે ભાવકર્મ ઉત્પન્ન થયું તેનો કાંઈ નિરોધ થતો નથી, કેમ કે તેનો તો ઉત્પાદ થઈ ગયો છે, ઉત્પાદનો તે જ સમયે તો વ્યય થતો જ નથી. અહીં તો એમ કહે છે કે ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ જ ન થઈ, તેથી આત્માએ ભાવકર્મનો નિરોધ કર્યો - એમ વ્યવહારે કહેવાય છે.

હું શુદ્ધ ચિદાનંદ ચૈતન્ય છું - એવા ભાનપૂર્વક જે સમયે તેમાં એકાગ્ર થયો તે સમયે રાગાદિ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન જ ન થયું, તે અપેક્ષા આત્માએ ભાવકર્મનો નિરોધ કર્યો એમ કહેવાય છે. અને જ્યાં ભાવકર્મ ન થયું ત્યાં દ્રવ્યકર્મ પણ ન આવ્યું. દ્રવ્યકર્મ આવવાના હતા અને અટકી ગયા - એમ નથી; પણ તે સમયે તે આવવાના જ ન હતાં, તેથી તેનો નિરોધ કહ્યો છે. અને જડકર્મના અભાવથી સંસારનો નિરોધ થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રમાં કહે છે કે : ‘વિકારને રોકો’ એનો અર્થ એવો છે કે ‘નિર્વિકલ્પ સ્વભાવમાં ઠરો’.

શ્લોક ૩૨

(વસન્તતિલકા)

સંજ્ઞાનભાવપરિમુક્તવિમુગ્ધજીવઃ

કુર્વન્ શુભાશુભમનેકવિધં સ કર્મ ।

નિર્મુક્તિમાર્ગમણુમપ્યભિવાચ્છિતું નો

જાનાતિ તસ્ય શરણં ન સમસ્તિ લોકે ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે જીવ સમ્યગ્જ્ઞાનભાવરહિત વિમુગ્ધ (મોહી, ભ્રાન્ત) છે, તે જીવ શુભાશુભ અનેકવિધ કર્મને કરતો થકો મોક્ષમાર્ગને લેશમાત્ર પણ વાંછવાનું જાણતો નથી; તેને લોકમાં(કોઈ) શરણ નથી. ॥ ૩૨ ॥

શ્રીગુરુની સેવાના પ્રસાદથી જે શુદ્ધાત્માને જાણે છે તે તો મુક્તિને પામે છે - એમ પહેલાં કહ્યું. હવે અહીં એમ કહે છે કે જે જીવ શુદ્ધ આત્માને જાણતો નથી તેને તો સંસારમાં કાંઈ શરણ નથી.

“હું રાગરહિત ચૈતન્ય જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છું” એમ જે જાણતો નથી, ને રાગથી જ લાભ માને છે તે તો નિમિત્તને અને વ્યવહારને જ વાંછે છે, પણ ચૈતન્યના આશ્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગને તે વાંછતો નથી. ચૈતન્યનું ભાન નથી ને શુભાશુભ રાગમાં જ જે જીવ વિમુગ્ધ થઈ ગયો છે, તેને સમ્યગ્જ્ઞાનનો ભાવ જ નથી, તે તો શુભ અને અશુભમાં જ લીન છે; જે શુભથી લાભ માને છે તેને તે શુભની સાથે મિથ્યાત્વનો અશુભભાવ પણ સાથે જ છે. એવો જીવ રાગથી લાભ માનીને રાગને જ વાંછે છે, પણ મોક્ષમાર્ગની વાંછનાને પણ જાણતો નથી, તેને તો આ લોકમાં કાંઈ શરણ નથી.

સમ્યગ્જ્ઞાન શું છે તે તરફનું જેને વલાણ જ નથી ને વ્યવહારના આદરથી જ લાભ માને છે, તેને મોક્ષમાર્ગની વાંછા પણ નથી, તેનું વલાણ જ રાગમાં પડ્યું છે. જેને રાગની વાંછા છે તેને નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેયનું ભાન નથી. જેને રાગરહિત ચૈતન્યનું ભાન છે, વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ નથી એવું ભાન છે, તેને જ નિશ્ચય અને વ્યવહારનું ભાન છે. એવા જીવને તો ચૈતન્ય સ્વભાવનું શરણ છે, તે ચૈતન્યના શરણે મુક્તિ પામે છે, ને અજ્ઞાની વ્યવહારમાં મૂઢ છે, તેને આ લોકમાં કોઈ શરણ નથી. શરણભૂત ચૈતન્યનું તો તેને ભાન નથી, માટે તેને જગતમાં કાંઈ શરણ નથી. જેને આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન તો નથી પણ સમ્યગ્જ્ઞાન કેમ થાય તેની ભાવના પણ નથી, ગરજ પણ નથી, ને બહારના ક્રિયાકાંડથી કે રાગથી લાભ માનીને તેની જ વાંછા કરી રહ્યો છે, તે જીવ શુભાશુભ કર્મને કરે છે પણ મોક્ષમાર્ગની વાંછા કરતો નથી. અજ્ઞાનીને એક સમયમાં શુભ-અશુભ બન્ને બતાવ્યા. દયાદિ શુભભાવ વખતે પણ મિથ્યાત્વરૂપ અશુભ તો તેને સાથે જ છે. એવા અજ્ઞાનીને ચૈતન્યના આશ્રયે થતાં મોક્ષમાર્ગની ભાવના નથી, તેને આ જગતમાં કાંઈ શરણ નથી.

અહો ! ટીકાકારે કેવા સરસ શ્લોકો કર્યા છે ! !

શ્લોક ૩૩

(વસન્તતિલકા)

યઃ કર્મશર્મનિકરં પરિહૃત્ય સર્વ

નિષ્કર્મશર્મનિકરામૃતવારિપૂરે ।

મજ્જન્તમત્યધિકચિન્મયમેકરૂપં

સ્વં ભાવમદ્વયમમું સમુપૈતિ ભવ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે સમસ્ત કર્મજનિત સુખસમૂહને પરિહરે છે, તે ભવ્ય પુરુષ નિષ્કર્મ સુખસમૂહરૂપી અમૃતના સરોવરમાં મગ્ન થતા એવા આ અતિશયચૈતન્યમય, એકરૂપ, અદ્વિતીય નિજ ભાવને પામે છે. ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિકૂળતાની તો વાત ન લીધી, પણ પૈસા, સ્ત્રી, વગેરેમાં સુખની કલ્પનાને પણ જે પરિહરે છે, વ્યવહાર રત્નત્રયનો શુભ વિકલ્પ પણ કર્મ તરફના વલાણવાળો ભાવ છે, તેમાં પણ સુખની કલ્પનાને જે છોડે છે તે ભવ્ય જીવ નિષ્કર્મ સુખના સમૂહરૂપી અમૃતસરોવરમાં મગ્ન થતાં એવા પોતાના ભાવને પામે છે. કર્મજનિત સુખની સામે - નિષ્કર્મ સુખની વાત કરી છે. વ્યવહારના પુણ્ય પરિણામમાં જે જીવ સંતોષાઈ જાય છે તે જીવ કર્મજનિત સુખને છોડતો નથી. એટલે કે પરમાં સુખની કલ્પનાને છોડતો નથી. એટલે તે ચૈતન્યની આનંદદેશાને પામતો નથી; અને જે જીવ તે પરભાવમાં સુખની કલ્પનાને છોડે છે તે ભવ્ય પુરુષ નિષ્કર્મ સુખસમૂહરૂપી અમૃત સરોવરમાં મગ્ન થતાં એવા અતિશય ચૈતન્યમય એકરૂપ અદ્વિતીય નિજ ભાવને પામે છે.

આસો સુદ ૧૪, શનિવાર, ૧૩-૧૦-૫૧.

આ કળશમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની ઢબ છે.

શ્લોક ૩૪

(માલિની)

અસતિ સતિ વિભાવે તસ્ય ચિન્તાસ્તિ નો નઃ

સતતમનુભવામઃ શુદ્ધામાત્માનમેકમ્ ।

હૃદયકમલસંસ્થં સર્વકર્મપ્રમુક્તં

ન સ્વલુ ન સ્વલુ મુક્તિર્નાન્યથાસ્ત્યસ્તિ તસ્માત્ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- (અમારા આત્મસ્વભાવમાં) વિભાવ અસત્ હોવાથી તેની અમને ચિંતા નથી; અમે તો હૃદયકમળમાં સ્થિત, સર્વ કર્મથી વિમુક્ત, શુદ્ધ આત્માને એકને સતત અનુભવીએ છીએ, કારણ

કે અન્ય કોઈ પ્રકારે મુક્તિ નથી જ, નથી જ. ॥ ૩૪ ॥

અમને શરીરાદિની તો ચિંતા નથી, તે તો જડના કારણે પરિણમે છે. ને અમારા શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિભાવ પણ અસત્ છે, તેથી તેની પણ અમને ચિંતા નથી. અમારી શુદ્ધ દૃષ્ટિમાં ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવની અસ્તિ છે, તેમાં વિભાવની નાસ્તિ છે, એક સમયનો સંસાર પર્યાયદૃષ્ટિએ છે, તે સ્વભાવદૃષ્ટિએ નથી, એવું અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. આત્માના સ્વભાવમાં શરીરાદિ તો નથી પણ અમારા આત્મસ્વભાવમાં વિભાવ પણ નથી, માટે અમને તેની પણ ચિંતા નથી. અમે તો શુદ્ધ સ્વભાવ છીએ, વિભાવ તે અમે નથી. અમારા સ્વભાવમાં વિભાવ જ નથી, માટે સ્વભાવની એકાગ્રતામાં અમને તે વિભાવ ટાળવાની ચિંતા નથી.

શરીર, પૈસા વગેરેની તો ચિંતા નથી, પણ વિકાર પણ સ્વભાવમાં નથી માટે તેની ચિંતા નથી. ‘વિકાર છે અને તેને ટાળું’ એવો વિકલ્પ તે પણ ચિંતા છે, પણ અમારા શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિકાર નથી, માટે અમને તેની પણ ચિંતા નથી. આવા સ્વભાવને જે કબૂલે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય. એ રીતે પહેલો - શરૂઆતનો ધર્મ કરવાની આ વાત છે.

ત્રિકાળી સ્વભાવમાં વિકાર નથી - એમ શ્રદ્ધા કરી તેમાં પર્યાયબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો, તેનું નામ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ છે. અહીં તો મુનિ કહે છે કે અહો ! અમારા ચિદાનંદ સ્વભાવની અસ્તિમાં વિભાવ છે જ નહિ, તેથી અમને તેની ચિંતા નથી. જુઓ ! આવા સ્વભાવની દૃષ્ટિના જેરે જેરે વિભાવને અસત્ કબૂલ્યો તેને તીવ્ર વિભાવ થાય જ નહિ. ગમે તેવા તીવ્ર વિભાવ કરે અને કહે કે અમારા સ્વભાવમાં વિભાવ નથી - તેવી આ વાત નથી. અહીં તો સ્વભાવની દૃષ્ટિના જેરે વિકાર ભાસતો જ નથી, આવી દૃષ્ટિવાળાને પર્યાયમાં વિકાર અલ્પકાળે ટળી જ જાય. સ્વભાવની ભાવનામાં એકાગ્રતા છે ત્યાં વિભાવની સામે જોતો જ નથી, તેથી વિભાવ છે એવી તો ચિંતા નથી, અને વિભાવને ટાળું એવી ચિંતા પણ નથી. સ્વભાવની જ ભાવના છે. બહારમાં શરીરાદિનું શું થશે ? સંઘનું અને શિષ્યોનું શું થશે - એવી ચિંતા તો નથી, પણ વિભાવની પણ ચિંતા નથી, ચૈતન્યની જ ભાવના છે.

અહો ! સ્વભાવમાં વિભાવનો અભાવ છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં પર્યાયદૃષ્ટિ જ નથી. સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં વિભાવ અસત્ છે, માટે સ્વભાવદૃષ્ટિવાળાને તેની ચિંતા નથી. ‘વિભાવની ચિંતા નથી’ એમ નાસ્તિથી કહ્યું. ને વિભાવરહિત શુદ્ધ આત્માનો સતત અનુભવ છે એમ અસ્તિથી કહે છે. અમારા હૃદયકમળમાં સર્વ મળથી વિમુક્ત એક શુદ્ધાત્મા બિરાજી રહ્યો છે, તેને જ અમે સદાય અનુભવીએ છીએ, તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે, તે સિવાય બીજો કોઈ મુક્તિનો ઉપાય નથી. જે ભવ્ય જીવ ધર્મ કરવા માંગતો હોય તે પણ પોતાના આત્માને આવો જ શુદ્ધ અનુભવો.

અજ્ઞાની પરની ચિંતા કરે તો પણ પરમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી, વિકારની ચિંતા કરે

તો રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં મુક્તિ થતી નથી. હૃદયકમળમાં સ્થિત એવા શુદ્ધ આત્માને એકને જ અમે સતત અનુભવીએ છીએ.

શરીરાદિનો તો આત્મામાં અભાવ છે, રાગાદિ પણ નથી, ને નિર્મળ પર્યાયની અનેકતાના ભેદને પણ અનુભવતો નથી, પર્યાયો તો સ્વભાવના એકપાણને જ અભિનંદે છે, માટે અમે એક શુદ્ધ આત્માને સતત અનુભવીએ છીએ. આવા ચૈતન્યસ્વભાવના અનુભવ સિવાય બીજો કોઈ પ્રકારે મુક્તિ નથી...નથી.

અનુકૂળ નિમિત્તને શોધવાથી કે પ્રતિકૂળ નિમિત્તથી ભાગવાથી મુક્તિ નથી, વિકાર સામે જોવાથી મુક્તિ નથી. નિર્મળ પર્યાયના ભેદ સામે જોવાથી પણ મુક્તિ નથી, એકરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્માના અનુભવથી જ મુક્તિ છે, માટે અમે તે આત્માને એકને જ સતતપણે અનુભવીએ છીએ.

શ્લોક ૩૫

(માલિની)

ભવિનિ ભવગુણાઃ સ્યુઃ સિદ્ધજીવેડપિ નિત્યં

નિજપરમગુણાઃ સ્યુઃ સિદ્ધિસિદ્ધાઃ સમસ્તાઃ ।

વ્યવહરણનયોડયં નિશ્ચયાન્નેવ સિદ્ધિ-

ર્ન ચ ભવતિ ભવો વા નિર્ણયોડયં બુધાનામ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ :- સંસારીમાં સાંસારિક ગુણો હોય છે અને સિદ્ધ જીવમાં સદા સમસ્ત સિદ્ધિસિદ્ધ (મોક્ષથી સિદ્ધ અર્થાત્ પરિપૂર્ણ થયેલા) નિજ પરમગુણો હોય છે. -આ પ્રમાણે વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયથી તો સિદ્ધિ પણ નથી જ અને સંસાર પણ નથી જ. આ બુધ પુરુષોનો નિર્ણય છે. ॥૩૫॥

સાંસારિક ગુણો એટલે વિકારી પર્યાયો;

નિજ પરમ ગુણો એટલે જ્ઞાનાનંદ વગેરે પર્યાયોની પૂર્ણતા;

વિકારને અહીં સંસારીનો ગુણ કહ્યો છે.

જેમ અફીણનો ગુણ શું છે ? કે કડવાશ; તેમ સંસારીનો ગુણ શું ? કે એક સમય પૂરતો વિકાર; અને સિદ્ધ જીવોને કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાય તે તેમના પરમ ગુણો છે. -આ પ્રમાણે પર્યાયો છે, તે વ્યવહાર છે. સાંસારિક ગુણોનો કાળ એક સમયનો છે. ને આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ ત્રિકાળ છે. એક સમયના વિકારને સંસારીનો ગુણ કહ્યો ને નિર્મળદશાને મુક્ત જીવનો ગુણ કહ્યો, પણ આવા પર્યાયના ભેદને જાણવા તે વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયથી તો ભગવાનદ્રવ્યસ્વભાવમાં મુક્તિ પણ નથી ને સંસાર પણ નથી. ત્રિકાળ સ્વભાવની અપેક્ષાએ એક સમયની પર્યાય અભૂતાર્થ છે; માટે ત્રિકાળ સ્વભાવની નિશ્ચયદૃષ્ટિથી

આત્માને સંસાર કે મુક્તિ નથી; તે તો એકરૂપ ધ્રુવ આનંદકંદ છે - આવો બુધ પુરુષોનો નિર્ણય છે. જુઓ ! અહીં સ્વભાવ-દષ્ટિવાળાને બુધપુરુષ કહ્યા છે.

મુક્તપર્યાય પાણ એક સમયની છે, ને સંસારપર્યાય પાણ એક સમયની છે. એ બન્ને પર્યાયો વ્યવહારનયનો વિષય છે. નિશ્ચયનયના વિષયમાં તો એકરૂપ ચૈતન્ય ધ્રુવ આનંદકંદ આત્મા જ છે, તેમાં સંસાર ને મોક્ષ એવા ભેદ નથી - આ જ્ઞાની, મુનિ, કેવળી ભગવંતોનો નિર્ણય છે, જે આવો નિર્ણય કરે તે જ બુધ પુરુષ છે, ને આવો નિર્ણય ન કરે તે અબુધ છે.

હવે ૧૮મી ગાથામાં બે નયોનું સફળપાણું બતાવે છે.

ગાથા ૧૯

દ્વલ્થિણ જીવા વદિરિત્તા પુલ્લભણિદપજ્જાયા ।

પજ્જયણણ જીવા સંજુત્તા હોંતિ દુલ્લિહેહિં ॥ ૧૯ ॥

પૂર્વોક્ત પર્યાયોથી છે વ્યતિરિક્ત જીવ દ્રવ્યાર્થિકે;

ને ઉક્ત પર્યાયોથી છે સંયુક્ત પર્યાયાર્થિકે. ૧૯.

અન્વયાર્થ :- દ્રવ્યાર્થિકનયે જીવો પૂર્વકથિત પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત છે; પર્યાયનયે જીવો તે પર્યાયથી સંયુક્ત છે. આ રીતે જીવો બન્ને નયોથી સંયુક્ત છે.

પૂર્વે તો કારણશુદ્ધપર્યાય ને કાર્યશુદ્ધપર્યાય વગેરે કહ્યા હતા, પાણ અહીં વિભાવ પર્યાયોની જ અપેક્ષા લેવી. ૧૫મી ગાથાના પહેલાં પદમાં કહેલા વિભાવ પર્યાયો લેવા, પાણ બીજા પદમાં ‘કમ્મોપાધિવિવજ્જિયપજ્જાયા’ કહ્યું છે તે પર્યાયો ન લેવા.

જે વિભાવવ્યંજનપર્યાયો કહ્યા હતા તે પર્યાયોથી જીવ દ્રવ્યાર્થિકનયે જુદો છે. કારણશુદ્ધપર્યાય સિવાય બીજા બધા પર્યાયો પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે, પાણ અહીં પર્યાયાર્થિકનયના વિષયમાં માત્ર વિકારી વ્યંજનપર્યાયો જ લેવાના છે. પર્યાયનયે જીવને તે વિકારી વ્યંજનપર્યાયો છે, ને દ્રવ્યનયે જીવ તે પર્યાયોથી રહિત છે.

દરેક જીવને આ બે નયો લાગુ પડે છે. ભગવાન સર્વજ્ઞના માર્ગમાં વસ્તુનું નિરૂપણ બે નયોથી છે. તે બન્ને નયોને અહીં સિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં ત્રિકાળનો આદર અને વર્તમાનનું જ્ઞાન - એમ સમજે તો જ બન્ને નયને જાણ્યા કહેવાય.

ત્રિકાળ અને વર્તમાન બન્નેને જાણનારું જ્ઞાન ત્રિકાળ તરફ વળ્યા વગર રહેતું જ નથી. વર્તમાન પૂરતા વ્યવહારનું જ્ઞાન તો જાણવા પુરતું જ થાય, પાણ ત્રિકાળીનું જ્ઞાન જાણવા પૂરતું ન થાય. તેના તરફ વળીને તેનો આદર કરે તો જ તેનું જ્ઞાન થાય. ત્રિકાળીનો આદર વિના તેનું જ્ઞાન થાય જ નહિ. ત્રિકાળીને જાણ્યું ત્યાં જ્ઞાન તેમાં વળી જ જાય. કેમ કે વર્તમાન કરતાં ત્રિકાળીનું સામર્થ્ય અનંતું છે; તેથી તેને જાણતાં જ્ઞાનનું અનંતું વીર્ય સ્વભાવ તરફ વળી જ જાય છે. આ જ રીતે બે નયોનું સફળપાણું છે.

વર્તમાન પૂરતા વ્યવહારને જાણવામાં તેના આદરની જરૂર નથી, પાણ ત્રિકાળી નિશ્ચયને જાણવામાં તેનો આદર પાણ ભેગો આવી જ જાય છે. ત્રિકાળીને જાણે અને તેનો આદર ન થાય એમ બને જ નહિ. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેને જાણનારું જ્ઞાન નિશ્ચય તરફ જ ઢળી જાય છે, -ત્યારે જ

જ્ઞાનમાં બન્ને નયોનું સફળપાણું થાય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેને સરખા જાણે તે જ્ઞાને નિશ્ચયનો મહિમા જાણ્યો જ નથી, તે જ્ઞાન જ સાચું નથી. ધ્રુવનું જ્ઞાન ધ્રુવ તરફ વળે ત્યારે જ થાય છે, ને ત્યારે જ વ્યવહારને સમય પૂરતો જાણે છે.

ભગવાન અર્હત પરમેશ્વર છે, તેમણે બે નયો કહ્યા છે, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક.

એકરૂપ ધ્રુવ ટકતું દ્રવ્ય જ જેનો વિષય છે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. ધ્રુવદ્રવ્યની સામે જોનારું જ્ઞાન તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. જે જ્ઞાનનો હેતુ-પ્રયોજન-લક્ષ્ય-ધ્યેય દ્રવ્ય જ છે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. જે નય દ્રવ્યનો અર્થી છે - દ્રવ્યના જ્ઞાનનું જેને પ્રયોજન છે તેને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે.

અહીં દ્રવ્ય કહેતાં પ્રમાણના વિષયરૂપ દ્રવ્ય નથી. પણ વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરીને ત્રિકાળી ધ્રુવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે.

પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પર્યાય છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય દ્રવ્ય અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પર્યાય છે, આ રીતે બન્ને નયો સફળ છે. પણ દ્રવ્યાર્થિકનયે દ્રવ્યને ધ્યેય કર્યું ત્યાં જ્ઞાન તે દ્રવ્ય તરફ વળી ગયું છે, એટલે કે તે જ્ઞાનમાં દ્રવ્યનો જ આદર થયો છે. દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યનો જ અર્થી છે. શા માટે તે જ્ઞાન ઉઘડ્યું ? કે દ્રવ્યને જાણવા અર્થે; ત્રિકાળ શુદ્ધને જાણવાનું જ તેનું પ્રયોજન છે.

પર્યાયને જ જે જુએ છે તે પર્યાયાર્થિકનય છે. જે જ્ઞાને પર્યાય અને દ્રવ્ય બન્નેને જાણ્યાં તે જ્ઞાનનું જોર દ્રવ્ય ઉપર જાય છે.

પ્રયોજન તો બન્ને નયોનું છે; પણ એકનું પ્રયોજન ધ્રુવ દ્રવ્ય છે, ને બીજાનું પ્રયોજન તો વર્તમાન પર્યાય છે. જેમ બે માણસો આવે; તેમાં એક કહે કે ચોખાની ગુણો લેવા આવ્યો છું, બીજો કહે કે ખાલી બારદાન લેવા આવ્યો છું.

તેમ અહીં દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે કે હું તો અખંડ ધ્રુવદ્રવ્યને જોવા આવ્યો છું, ને પર્યાયાર્થિકનય કહે છે કે હું તો પર્યાયને જોવા આવ્યો છું. બન્ને નયોને જાણનારું જ્ઞાન ત્રિકાળ ઉપર જોર આપીને તેનો આદર કરે છે. પર્યાયને જાણે છે તેના આશ્રયે કલ્યાણ માનતું નથી.

અહીં પર્યાયાર્થિકનયના વિષય તરીકે ફક્ત વિકારી વ્યંજનપર્યાયો જ લીધા છે.

આ બન્ને નયોથી વસ્તુને જાણવી જોઈએ. આત્માની આકૃતિ ન માને, કે ત્રિકાળી ધ્રુવતત્ત્વને ન માને તો તે જ્ઞાન મિથ્યા છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ અને તેની વર્તમાન પર્યાય એ બન્નેને જાણનારું જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. એકાંત એક નયને અવલંબતો ઉપદેશ મિથ્યા છે માટે તે ગ્રહવા યોગ્ય નથી. બન્ને નયોનો ઉપદેશ ગ્રહવા યોગ્ય છે.

ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મા છે ને પર્યાયમાં વિકાર પાણ છે. સિદ્ધ જીવોને પાણ પૂર્વે સંસારદશામાં વિકારી પર્યાય હતો. એમ બન્ને નયને જાણવા જોઈએ.

‘સત્તાગ્રાહક (-દ્રવ્યની સત્તાને જ ગ્રહણ કરનારા) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયના બળે પૂર્વોક્ત વ્યંજનપર્યાયોથી મુક્ત તેમ જ અમુક્ત (-સિદ્ધ તેમ જ સંસારી) સમસ્ત જીવરાશિ સર્વથા વ્યતિરિક્ત જ છે.’ શુદ્ધ દ્રવ્યની સત્તાને જ ગ્રહણ કરનાર એવા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તો સિદ્ધ કે સંસારી સમસ્ત જીવો વિકારી વ્યંજનપર્યાયોથી રહિત જ છે.

આત્માના પ્રદેશત્વગુણની જે પર્યાયમાં કર્મનું નિમિત્ત છે તેને વિભાવવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. આ પર્યાય સંસારદશામાં છે; તે પર્યાયદષ્ટિએ છે, પણ શુદ્ધ દ્રવ્યદષ્ટિએ તો કોઈ જીવને તે પર્યાય નથી. પર્યાયના બે ભેદ : અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય. પ્રદેશત્વગુણની પર્યાય તે વ્યંજનપર્યાય છે. તે પર્યાયોના પાણ બે બે પ્રકાર છે : સ્વભાવઅર્થપર્યાય અને વિભાવઅર્થપર્યાય; સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય અને વિભાવવ્યંજનપર્યાય; તેમાંથી અહીં વિભાવવ્યંજનપર્યાયની વાત છે.

અરિહંતને અસંખ્ય પ્રદેશોનો આકાર સમયે સમયે પલટો છે, છતાં સર્વજ્ઞદશા પાણ ટકે; આ વાત સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા શાસનમાં હોય નહિ. આત્માનો આકાર અને તેના પાણ બે પ્રકાર : આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તેના આકારમાં સ્વભાવ અને વિભાવ એવા બે પ્રકાર છે, અને તેમાં સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પરિણામ છે. આ વાત સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા જાણી શકે નહિ.

‘સર્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધગયા’ (શુદ્ધ નયે સર્વ જીવ ખરેખર શુદ્ધ છે), એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી દરેક જીવ શુદ્ધ છે. શુદ્ધ દ્રવ્યદષ્ટિથી વિભાવવ્યંજનપર્યાય રહિત છે.

“વિભાવવ્યંજનપર્યાયાર્થિકનયના બળે તે સર્વ જીવો (પૂર્વોક્ત વ્યંજનપર્યાયોથી) સંયુક્ત છે” તેમાં અપવાદ એટલો છે કે “સિદ્ધ જીવોને અર્થપર્યાય સહિત પરિણતિ છે, પરંતુ વ્યંજનપર્યાયોથી સહિત પરિણતિ નથી.” સિદ્ધ જીવોને વ્યંજનપર્યાયો ગણ્યા જ નથી. સ્વભાવવ્યંજનપર્યાયો તો છે, પણ તેમને સ્વભાવઅર્થપર્યાયો જ ગણ્યા છે, કેમ કે અહીં વિભાવવ્યંજનપર્યાયોની જ વાત લેવી છે, તેથી સિદ્ધને વ્યંજનપર્યાયોનો અભાવ કહ્યો છે.

આસો સુદ ૧૫, રવિવાર, ૧૪-૧૦-૫૧.

સર્વજ્ઞનો બે નયોવાળો ઉપદેશ છે. બે નયો એટલે શું ?

(૧) ત્રિકાળ શુદ્ધ ધ્રુવ આત્માને જોનારો નય તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. અને

(૨) ક્ષણિક વિકારી વ્યંજનપર્યાયને જોનારો પર્યાયાર્થિકનય છે.

આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, તે અસંખ્ય પ્રદેશની આકૃતિ હોય છે, તેમાં ક્ષણે ક્ષણે વિભાવ

વ્યંજનપર્યાય થાય છે, તે પર્યાયનયનો વિષય છે. વસ્તુસ્વરૂપની દૃષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં વિકારી વ્યંજનપર્યાય નથી. જે વર્તમાન વિકારી આકૃતિ જેટલો જ માને અને ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યને ન માને તો તે એકાંત વ્યવહારમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેમ જ ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મા છે એમ કહે, પણ વર્તમાન વિકારી આકૃતિ છે તેને ન માને તો તે પણ એકાંતવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ચૈતન્યની પર્યાયમાં જડની પર્યાયનો તો અત્યંત અભાવ છે. આત્માની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે તે પણ એક સમયનો વિકારી અંશ છે, તે પણ પર્યાયનયનો વિષય છે, પણ અહીં માત્ર વિભાવવ્યંજનપર્યાયની વાત લીધી છે.

વિકારી વ્યંજનપર્યાય સિદ્ધને નથી; તેમને તો અસંખ્યપ્રદેશી અનંતગુણના પિંડની નિર્વિકારી પરિણતિ જ થઈ રહી છે, તેઓ સદા નિરંજન છે, માટે તેમને વિકારી વ્યંજનપર્યાય ગણવામાં આવી નથી. સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય તો છે, સાદિ અનંત સદૃશ આકૃતિરૂપ પરિણમન તો છે, પણ વિભાવવ્યંજનપર્યાય નથી.

સૂત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે બધા જીવોને બે નયો છે એટલે વિભાવવ્યંજનપર્યાય પણ બધાને છે. એ ઉપરથી હવે પ્રશ્ન પૂછે છે :

પ્રશ્ન : “જે સિદ્ધ જીવો સદા નિરંજન છે તો બધા જીવો દ્રવ્યાર્થિક તેમજ પર્યાયાર્થિક બન્ને નયોથી સંયુક્ત છે (અર્થાત્ બધા જીવોને બન્ને નયો લાગુ પડે છે) એવો સૂત્રાર્થ (ગાથાનો અર્થ) વ્યર્થ ઠરે છે.” પર્યાયનયનો વિષય વિભાવવ્યંજનપર્યાય કહ્યો, તે પર્યાય તો સિદ્ધને નથી, તો સિદ્ધ ભગવાનને બે નયો કઈ રીતે લાગુ પડે છે ? જે બન્ને નયો સિદ્ધને લાગુ ન પડે તો તો સૂત્રનો અર્થ વ્યર્થ ઠરે છે !

ઉત્તર : વ્યર્થ નથી ઠરતો કારણ કે નિગમ એટલે વિકલ્પ; તેમાં હોય તે નૈગમ જે ભૂતકાળના પર્યાયને વર્તમાનવત્ સંકલ્પિત કરે(અથવા કહે), ભવિષ્યકાળના પર્યાયને વર્તમાનવત્ સંકલ્પિત કરે (અથવા કહે) અથવા કંઈક નિષ્પન્નતાયુક્ત અને કંઈક અનિષ્પન્નતાયુક્ત વર્તમાન પર્યાયને સર્વનિષ્પન્નવત્ સંકલ્પિત કરે(અથવા કહે), તે જ્ઞાનને(અથવા વચનને) નૈગમનય કહે છે.

સિદ્ધ ભગવાનને તો અર્થપર્યાય તેમજ વ્યંજનપર્યાય બન્ને સ્વાભાવિક છે, વર્તમાનમાં તેમને વિભાવ પર્યાય નથી, પણ તે સિદ્ધના આત્માને પણ પૂર્વે વિભાવવ્યંજનપર્યાય હતી માટે ભૂત નૈગમનયથી સિદ્ધને પણ પર્યાયાર્થિકનય લાગુ પડે છે. પૂર્વના વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો આરોપ કરીને સિદ્ધને વર્તમાનમાં વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો આરોપ કરવામાં આવે છે. વર્તમાનમાં તો બધી રીતે નિર્મળ જ છે; પણ પૂર્વે તેમને અશુદ્ધતા હતી, વિકાર તે મારું કર્તવ્ય એમ પૂર્વે અજ્ઞાનદૃશા વખતે તે માનતા હતા, પછી આત્માનું ભાન કરી, તેમાં એકાગ્ર થઈને શુદ્ધ સિદ્ધદૃશા પ્રગટી; તેમને વર્તમાનમાં વિભાવ નથી, પણ પૂર્વની અશુદ્ધતા અને વિકારી વ્યંજનપર્યાયના ભૂત નૈગમનયથી કર્તા કહેવાય છે. એ

રીતે સિદ્ધને પણ વ્યવહાર લાગુ પડે છે. પૂર્વ કાળે તે ભગવંતો સંસારી હતા -અશુદ્ધ હતા- ઉદયભાવવાળા હતા; માટે ભૂત નૈગમનય વડે તેમને અશુદ્ધ કહેવાય છે.

આત્માની અશુદ્ધતા તે જ સંસાર છે, આત્માનો સંસાર બહારમાં નથી; પુણ્ય-પાપથી મને લાભ થાય, દેહની ક્રિયા હું કરું, એવી ઊંઘી માન્યતા તે મિથ્યાત્વરૂપ સંસાર છે, ને તે ઊંઘી માન્યતા ટળીને ચૈતન્યનું ભાન થયું ત્યાં મિથ્યાત્વનો સંસાર ટળ્યો. પછી જે અલ્પ રાગ-દ્વેષ રહે તે અસ્થિરતાનો અલ્પ સંસાર છે. તેનો પણ સ્વરૂપમાં લીનતા વડે નાશ કરીને સિદ્ધ ભગવંતો શુદ્ધ થયા; તેમને પણ પૂર્વની અશુદ્ધતાનો આરોપ કરીને પર્યાયનયે અશુદ્ધ કહેવાય છે. આ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનયે બધા જીવો શુદ્ધ છે, ને પર્યાયાર્થિકનયે અશુદ્ધ છે - એમ બધા જીવોને બન્ને નયો લાગુ પડે છે. બે નયોના બળે સર્વે જીવો શુદ્ધ તેમજ અશુદ્ધ છે.

પહેલાં એકલી વિભાવવ્યંજનપર્યાયને પર્યાયનયમાં ગણી હતી, ને અહીં અશુદ્ધતાને પણ સાથે લઈ લીધી.

જેમ સિદ્ધ ભગવાનને વર્તમાન શુદ્ધતા હોવા છતાં ભૂત નૈગમનયે અશુદ્ધ પણ કહેવાય છે. તેમ નિગોદનો જે જીવ ત્યાંથી નીકળીને, આત્મભાન કરીને મુક્ત થવાનો હોય, તે જીવ ભવિષ્યમાં શુદ્ધ થવાનો છે, તેનો આરોપ કરીને વર્તમાન પણ તેને શુદ્ધ કહી શકાય છે. વર્તમાન વિકાર હોવા છતાં ભવિષ્યની શુદ્ધતાનો વર્તમાનમાં આરોપ કરીને તેને પણ શુદ્ધ કહી શકાય છે.

સ્વભાવદૃષ્ટિએ તો બધાય જીવો શુદ્ધ જ છે ને એવી દૃષ્ટિથી પોતાની અશુદ્ધ પર્યાય ટળીને અંશે શુદ્ધ દૃશા પ્રગટી, ને પૂર્ણ શુદ્ધ ઊઘડવાની છે. ત્યાં વર્તમાન અલ્પ વિકાર છે. તેનો ભાવિ નૈગમનયના બળે નિષેધ કરીને કહે છે કે હું શુદ્ધ છું અને પોતાની દૃષ્ટિના બળે કહે છે કે નિગોદના જે જીવો ભવિષ્યમાં શુદ્ધ થવાના છે તે ભાવિ નૈગમનયે વર્તમાનમાં પણ શુદ્ધ છે એમ કહેવાય છે, વર્તમાનમાં વિકારભાવનું પરિણમન હોવા છતાં તે જીવો ભાવિ નૈગમનયે અત્યારે શુદ્ધ છે.

અને સિદ્ધ ભગવંતોને વર્તમાનમાં વિકારનું પરિણમન ન હોવા છતાં, ભૂત નૈગમનયના બળથી તેમને વર્તમાન અશુદ્ધતા પણ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : સિદ્ધના આત્માને પૂર્વની અશુદ્ધ પર્યાયપણે જોવાનું ક્ષણ શું ?

ઉત્તર : સિદ્ધને પૂર્વે નિગોદ પર્યાય હતી -એમ જોગે જોયું તોગે ત્રિકાળી દ્રવ્યને જોયું. સિદ્ધ અને નિગોદ બધી પર્યાયને લક્ષમાં લેતાં દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈ જાય છે, તે જ તેનું ક્ષણ છે.

વિકાર એક સમયનો છે તે સ્વભાવમાં નથી, એમ બન્નેને જાણવું તેનું તાત્પર્ય તો દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે. ત્રિકાળી સ્વભાવ અને ક્ષણિક વિકાર એ બન્નેને જાણ્યા ત્યાં સ્વભાવ તરફ વલાણ થયા વિના રહે જ નહિ.

પર્યાયાર્થિકનય વિકારને પણ જાણે છે; પણ દ્રવ્યદષ્ટિમાં વિકાર છે જ નહિ. એક શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા જ છે. જોગે આવા ભાનથી પોતાની પર્યાયમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની શુદ્ધતા તો કરી છે, ને ભવિષ્યમાં પૂર્ણ શુદ્ધતા કરવાનો છે, તે કહે છે કે હું શુદ્ધ છું, દ્રવ્યે તો શુદ્ધ ને પર્યાયે પણ શુદ્ધ -એમ ભાવિ નેગમનયથી તે કહે છે. અને નિગોદનો જે આત્મા ભવિષ્યમાં મુક્તિ પામવાનો છે તે અત્યારે મુક્ત છે એમ કહીને ત્રિકાળી દ્રવ્યને જુએ છે. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધનો આત્મા પૂર્વે સંસારપર્યાયમાં હતો - એમ તે આત્માને પણ ત્રિકાળીપણે લક્ષમાં લ્યે છે. આ રીતે બે નયોથી બધાને જોવાનું કહ્યું છે. આ નયોના ફળમાં વીતરાગતા આવે છે.

નય કોને હોય ? સમ્યજ્ઞાન થયું હોય તેને જ નય હોય. નય સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાનમાં જ હોય છે. જોગે ત્રિકાળી દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેનું જ્ઞાન કર્યું હોય તેને જ નય હોય છે. એ નયોને જાણવાનું ફળ વીતરાગતા છે. ત્રિકાળ શુદ્ધનો આદર કરીને ક્ષણિક વિકાર પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે બે નયોનું ફળ છે.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ચોથા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાંકે
જિનવચસિ રમન્તે યે સ્વયં વાન્તમોહાઃ ।
સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-
રનવમનયપક્ષાક્ષુણ્ણમીક્ષન્ત એવ ॥

શ્લોકાર્થ :-બન્ને નયોના વિરોધને નષ્ટ કરનારા, સ્યાત્પદથી અંકિત જિનવચનમાં જે પુરુષો રમે છે, તેઓ સ્વયમેવ મોહને વમી નાખીને, અનૂતન(-અનાદિ) અને કુનયના પક્ષથી નહિ ખંડિત થતી એવી ઉત્તમ પરમજ્યોતિને -સમયસારને- શીઘ્ર દેખે છે જ.

નિશ્ચયનય કહે છે કે હું ત્રિકાળ શુદ્ધ છું, વ્યવહારનય કહે છે કે વર્તમાનમાં વિકાર પણ છે. વિકારપણે વિકાર છે, ને ત્રિકાળી સ્વભાવપણે વિકાર નથી, ત્રિકાળી સ્વભાવપણે સ્વભાવ છે, ને વિકારપણે સ્વભાવ નથી - આ રીતે અનેકાંત છે. નિશ્ચય કહે છે કે અશુદ્ધતા નથી, વ્યવહાર કહે છે કે અશુદ્ધતા છે, પણ જિનવચનો તેનો વિરોધ નાશ કરી દે છે કે નિશ્ચયનયથી સ્વભાવમાં ત્રિકાળ શુદ્ધતા છે, ને પર્યાયનયથી એક સમયની અશુદ્ધતા પણ છે, પણ તે અશુદ્ધતા મારા સ્વભાવમાં નથી.

નિમિત્ત છે, વ્યવહાર છે, પણ તેના આશ્રયે મારું જ્ઞાન નથી. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય થાય

એમ માને તો તે એકાંત છે. જે જીવ શુદ્ધ સ્વભાવ અને વિકાર - બન્નેને જાણીને સ્વભાવ તરફ વળે છે તે જિનવચનમાં રમે છે એમ કહેવાય છે. અને તે જીવ સ્વયમેવ મોહને વમી નાખે છે, તેને મોહનો ઉત્પાદ જ થતો નથી, માટે તેણે મોહને વમી નાખ્યો એમ કહેવાય છે.

નિશ્ચયના આશ્રયે પણ ધર્મ થાય અને વ્યવહારના આશ્રયે પણ ધર્મ થાય -એમ માને તો તેણે બે નયોને માન્યા નથી. તેને તો એકાંત થઈ જાય છે. પુણ્યને પુણ્ય તરીકે રાખે, પણ પુણ્યથી ધર્મ ન મનાવે તો તેને બન્ને નયો રહે છે.

ત્રિકાળ સ્વભાવ શુદ્ધ છે અને ક્ષણિક પર્યાયમાં વિકાર છે -એમ બે નયોથી જાણીને જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ ઢળે છે તે અંદરમાં અનૂતન એટલે કે અનાદિ અને કુનયના પક્ષથી ખંડિત નહિ થતી એવી ઉત્તમ પરમજ્યોતિને શીઘ્ર દેખે છે જ.

વળી આ જીવ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૩૬

(માલિની)

અથ નવયુગયુક્તિં લંઘયન્તો ન સન્તઃ
પરમજિનપદાબ્જદ્વન્દ્વમત્તદ્વિરેફાઃ ।
સપદિ સમયસારં તે ધ્રુવં પ્રાપ્નુવન્તિ
ક્ષિતિષુ પરમતોક્તેઃ કિં ફલં સજ્જનાનામ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ :-જેઓ બે નયોના સંબંધને નહિ ઉલ્લંઘતા થકા પરમ જિનના પાદપંકજયુગલમાં મત્ત થયેલા ભ્રમર સમાન છે એવા જે સત્પુરુષો તેઓ શીઘ્ર સમયસારને અવશ્ય પામે છે. પૃથ્વી ઉપર પર મતના કથનથી સજ્જનોને શું ફળ છે (અર્થાત્ જગતના જૈનેતર દર્શનોના મિથ્યા કથનોથી સજ્જનોને શો લાભ છે)? ॥ ૩૬ ॥

વિભાવવ્યંજનપર્યાયની જે વાત લીધી હતી તે વાત સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય હોય નહિ. આત્માના અસંખ્યપ્રદેશો અને તેની વિભાવ આકૃતિ - એવી વાત વીતરાગશાસન સિવાય બીજે ક્યાંય હોતી નથી. માટે ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! સર્વજ્ઞના શાસનમાં બધી પૂર્ણતા છે, તે પછી પૃથ્વી ઉપર બીજા પર મતના કથનોથી સજ્જનોને શું ફળ છે ?

એકેક સમયની વિભાવપર્યાય પણ સ્વતંત્ર છે, તેને બદલે જે તેને પરાધીન મનાવે તે પણ આત્માની સ્વાધીનતાને લૂંટનારા છે. શરીરને કારણે આત્માનો તેવો આકાર થઈ જાય છે - એમ નથી, પણ

આત્માના પોતાના વિભાવવ્યંજનપર્યાયની તેવી લાયકાત છે. પોતાની પર્યાય પરને લીધે માને તો તેને પર્યાયાર્થિકનય પણ રહેતો નથી.

વીતરાગના અનુયાયીઓ બે નયોના સંબંધને તોડતા નથી. એટલે કે વ્યવહારને વ્યવહારપણે જાણે છે ને નિશ્ચયને નિશ્ચયપણે જાણે છે. જે વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એમ માને તો તેણે બે નયોને જ ન માન્યા; જિનમતના અનુયાયી બે નયોને ઉલ્લંઘતા નથી. અને જિનેન્દ્રદેવના ચરાણકમળમાં મત્ત થયેલા ભ્રમર સમાન છે; એટલે કે વીતરાગદેવે શું કહ્યું તેનો પરાગ ચૂસવામાં જેઓ લીન છે તેવા સત્પુરુષો શીઘ્ર શુદ્ધ આત્માને પામી જાય છે. જેઓ વીતરાગમાર્ગને ઉલ્લંઘે છે તેઓ સંસારને ઉલ્લંઘી શકતા નથી. જિનેન્દ્રદેવે કહેલા બે નયોને જાણીને સત્પુરુષો શીઘ્ર શુદ્ધ આત્માને જરૂર પામે છે. તો પછી આવા સર્વજ્ઞદેવના શાસન સિવાય પૃથ્વી ઉપરના બીજા મિથ્યામતોના કથનથી સજ્જનોને શું ફળ છે ? -અર્થાત્ તેનાથી તો કાંઈ જ લાભ નથી. જગતમાં અનેક અભિપ્રાયો ચાલે છે તે કોઈથી ટાળ્યા ટળે તેમ નથી, પોતે તેનાથી ઉદાસ થઈને પોતાના સ્વરૂપની સંભાળ કરે તો પોતે શુદ્ધ આત્માને પામી જાય. વીતરાગે કહ્યા તેવા બે નયોનું કથન જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી. માટે બીજા કોઈની સાથે જૈનશાસનને જરાય મેળ ખાય તેમ નથી.

આ રીતે, સુકવિજ્ઞનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રાણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્ઠ્ય મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) જીવ અધિકાર નામનો પહેલો શ્લોક સમાપ્ત થયો.

૨. અજીવ અધિકાર

ચૈત્ર વદ ૩, રવિવાર, ૧૩-૪-૫૨.

(નોંધ :- આ અજીવ અધિકાર પહેલાં વંચાયો નથી તેથી આ નિયમસાર પૂરું થતા પહેલા આ અધિકાર શરૂ કર્યો છે. શુદ્ધ ઉપયોગની છેલ્લી પાંચ ગાથા બાકી રહી છે તે પછી વંચાશે.)

આ લોકમાં પાંચ અજીવ દ્રવ્ય છે. તેનો જાણનાર આત્મા છે. અજીવ તત્ત્વોને એની પોતાની ખબર નથી. જીવનું જ્ઞાન થયા વિના અજીવનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી વસ્તુ છે. અજીવ પદાર્થ છે માટે તે જાણે છે એમ નથી અને તે વિકારથી જાણે છે એમ પણ નથી. પોતાનો સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે માટે સ્વનું જ્ઞાન થતાં એમાં પર જાણાય છે. જ્ઞાન પરથી જાણે તો તેમો જાણવાનો સ્વભાવ રહેતો નથી. પણ જ્ઞાન જ્ઞાનથી જાણે એવો સ્વસંવેદન એનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે તે સ્વથી જાણે અને સ્વ-પરને જાણે. જ્ઞાનનો સ્વતંત્ર જાણવાનો સ્વભાવ છે.

પરમાણુ તે અતીન્દ્રિય છે, તેનું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય આત્માનું જ્ઞાન થયા વગર થાય નહિ અને પરમાણુનું જ્ઞાન થયા વિના સ્કંધનું પણ સાચું જ્ઞાન થતું નથી. અતીન્દ્રિય આત્માને જાણતાં અતીન્દ્રિય પરમાણુનું જ્ઞાન થાય છે તે વ્યવહાર છે. કેમ કે પરમાણુમાં તન્મય થયા વગર પરમાણુને જાણે છે. સ્કંધનું જ્ઞાન પણ આત્માનું જ્ઞાન કરે તો યથાર્થ થાય છે. લોકો કહે છે કે અમે સ્કંધને બરાબર જાણીએ છીએ પણ અજ્ઞાનીને ખબર નથી કે તે મૂળ ચીજ નથી, મૂળ ચીજ તો અતીન્દ્રિય પરમાણુ છે. તેને જાણ્યા વિના સ્કંધનું જ્ઞાન યથાર્થ નથી. કોઈ સ્કંધ અન્ય સ્કંધથી પણ થતો નથી તો પછી આત્માથી સ્કંધ થાય એમ તો બને જ નહિ.

અજીવને જાણનાર અજીવ નથી પણ જીવ છે, તે જીવ અજીવને લઈને જાણતો નથી અને રાગ થાય છે એનાથી પણ જાણતો નથી. જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે તેને જાણવાથી પુદ્ગલ અજીવ પદાર્થ જાણાય છે.

ગાથા ૨૦

અણુસ્વંધવિયપ્પેણ દુ પોગ્ગલદવ્વં હવેદ્ દુવિયપ્પં ।

સ્વંધા હુ છપ્પયારા પરમાણૂ ચેવ દુવિયપ્પો ॥ ૨૦ ॥

પરમાણુ તેમ જ સ્કંધ એ બે ભેદ પુદ્ગલદ્રવ્યના;

છ વિકલ્પ છે સ્કંધો તણા ને ભેદ બે પરમાણુના. ૨૦.

અન્વયાર્થ : પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદથી પુદ્ગલદ્રવ્ય બે ભેદવાળું છે; સ્કંધો ખરેખર છ પ્રકારના છે અને પરમાણુના બે ભેદ છે.

પુદ્ગલ અજીવના બે ભેદ પાડ્યા છે એમાં આખા જગતના પુદ્ગલોનો સમાવેશ થાય છે.

ટીકા :- આ પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું કથન છે.

પ્રથમ તો પુદ્ગલદ્રવ્યના બે ભેદ છે. સ્વભાવપુદ્ગલ અને વિભાવપુદ્ગલ. તેમાં પરમાણુ તે સ્વભાવપુદ્ગલ છે અને સ્કંધ તે વિભાવપુદ્ગલ છે. કેમ કે તે મૂળ ચીજ નથી. પુદ્ગલમાં વિભાવ થાય છે માટે એને દુઃખ થાય છે એમ નથી. આત્મામાં વિભાવપર્યાય થાય છે તે દુઃખદાયક છે. પુદ્ગલોમાં વિભાવપર્યાય થાય તો તે દુઃખી છે અને એકલો પરમાણુ સુખી છે એમ નથી. જીવને વિભાવમાં દુઃખ અને સ્વભાવમાં સુખ છે.

સ્વભાવપુદ્ગલ કાર્યપરમાણુ અને કારણપરમાણુ એમ બે પ્રકારે છે. મૂળ પાઠમાં સ્વભાવપુદ્ગલના બે ભેદ પાડ્યા નથી પણ અહીં ટીકાકાર બે ભેદ પાડીને સમજાવે છે. વળી સ્કંધોના છ પ્રકાર છે. (૧) પૃથ્વી (૨) જળ (૩) ઘાયા (૪) ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો (૫) કર્મ યોગ્ય સ્કંધો અને (૬) કર્મને અયોગ્ય સ્કંધો - આવા છ ભેદો છે. સ્કંધોના ભેદ હવે કહેવામાં આવતાં સૂત્રોમાં (હવેની ચાર ગાથાઓમાં) વિસ્તારથી કહેવાશે.

ગાથા ૨૦ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૩૭

(અનુષ્ટુપ)

ગલનાદણુરિત્યુક્તઃ પૂરણાત્કન્ધનામભાક્ ।

વિનાનેન પદાર્થેન લોકયાત્રા ન વર્તતે ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ :- (પુદ્ગલપદાર્થ) ગલન દ્વારા (અર્થાત્ ભિન્ન પડવાથી) ‘પરમાણુ’ કહેવાય છે અને પૂરણ દ્વારા (અર્થાત્ સંયુક્ત થવાથી) ‘સ્કંધ’ નામને પામે છે. આ પદાર્થ વિના લોકયાત્રા હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૭ ॥

સ્કંધમાંથી છેલ્લો રજકણ પડે તેને પુદ્ગલ પરમાણુ કહે છે. એ પરમાણુને કોઈ આત્મા છૂટો પાડતો નથી પણ એ છૂટો પડવાની લાયકાતવાળો થાય છે ત્યારે તે છૂટો પડે છે -એમ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન જાગે છે. પુદ્ગલના ગલનને પરમાણુ કહેલ છે અને પુદ્ગલના પૂરણને સ્કંધ કહેલ છે. એમ અજીવ પુદ્ગલદ્રવ્યની બે ભેદથી વ્યાખ્યા કરી છે.

એ પુદ્ગલ પદાર્થ વિના લોકયાત્રા હોઈ શકે નહિ. એટલે ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં જીવ રખડે

છે તેમાં પુદ્ગલ કારણ છે. આત્મા તો ચિદાનંદ ધ્રુવ જ્ઞાતા છે. તેનો સ્વભાવ રખડવાનો નથી, પર્યાયમાં યોગ્યતા છે તેને ગૌણ કરીને તે ભાવને પુદ્ગલ તરફ નાખીને પુદ્ગલને લઈને પરિભ્રમણ છે એમ કહેલ છે. દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા અને પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા એમ કહેલ છે, પર્યાયદષ્ટિથી ચાર ગતિમાં જીવ પોતે રખડે છે, એમાં પુદ્ગલ નિમિત્ત છે. તે નિમિત્તાધીન ભાવ હોવાથી નિમિત્તના કારણે ગમન છે એમ કહેવામાં આવેલ છે. શાસ્ત્રના લખાણની અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ.

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તહાં સમજવું તેહ,

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે આત્માર્થી જન એહ.

આગળ શ્લોકમાં આવશે કે પુદ્ગલ જ નાચે છે. એક સમયનો વિકાર છે તેને ગૌણ કરી, સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ચિદાનંદ આત્મા છે. માટે કર્મના નિમિત્તે થતો વિકાર કર્મનો છે એમ કહેલ છે. તેથી તું સ્વભાવદષ્ટિ કર એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે. જેમ કોઈ આર્ય માણસ હોય અને અનાર્યના સંગે ચડી ગયો હોય તો દારૂ, માંસ, ઈંડા આદિ ખાય તો તેને એનો બાપ કહે કે આ તારો વાંક નથી, તને હલકા માણસના સંગે આમ થયેલ છે, આ તારું કામ નથી, પણ સંગનું કામ છે. તેવી રીતે આત્મા ચાર ગતિમાં પોતાના કારણે રખડે છે છતાં નિમિત્તાધીન ભાવ થયો છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. તે કર્મના સંગે થયેલો ભાવ છે. માટે કર્મનો છે, એમ આરોપ આપે છે. ચિદાનંદ ધ્રુવ જ્ઞાતા છે, તે જાણનાર-દેખનાર છે, ઘાલમેલ કરીને પરનું કરનાર આત્મા નથી, માટે પર્યાયમાં ઘાલમેલ ન કર.

હવેની ગાથામાં પુદ્ગલના સ્કંધોનું વિસ્તારથી કહે છે.

ગાથા ૨૧-૨૪

અદ્વિત્યૂલથૂલ થૂલં થૂલસુહુમં ચ સુહુમથૂલં ચ ।
 સુહુમં અદ્વિત્યૂલથૂલં ઇદિ ધરાદિયં હોદિ છબ્મેયં ॥ ૨૧ ॥
 ભૂપ્વદમાદીયા ભણિદા અદ્વિત્યૂલથૂલમિદિ સ્વંધા ।
 થૂલા ઇદિ વિણ્ણેયા સપ્પીજલતેલ્લમાદીયા ॥ ૨૨ ॥
 છાયાતવમાદીયા થૂલેદરસ્વંધમિદિ વિયાણાહિ ।
 સુહુમથૂલેદિ ભણિયા સ્વંધા ચરુરક્ષવિસયા ય ॥ ૨૩ ॥
 સુહુમા હવંતિ સ્વંધા પાઓગ્ગા કમ્મવગ્ગણસ્સ પુણો ।
 તવ્વિવરીયા સ્વંધા અદ્વિત્યૂલથૂલમા ઇદિ પરુવેત્તિ ॥ ૨૪ ॥
 અતિસ્થૂલસ્થૂલ, સ્થૂલ, સ્થૂલસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મસ્થૂલ, વળી સૂક્ષ્મ ને
 અતિસૂક્ષ્મ - એમ ધરાદિ પુદ્ગલસ્કંધના છ વિકલ્પ છે. ૨૧.
 ભૂપર્વતાદિક સ્કંધને અતિસ્થૂલસ્થૂલ જિને કહ્યા,
 ધી-તેલ-જળ ઇત્યાદિને વળી સ્થૂલ સ્કંધો જાણવા. ૨૨.
 આતપ અને છાયાદિને સ્થૂલસૂક્ષ્મ સ્કંધો જાણજે,
 ચતુરિંદ્રિના જે વિષય તેને સૂક્ષ્મસ્થૂલ કહ્યા જિને; ૨૩.
 વળી કર્મવર્ગણયોગ્ય સ્કંધો, સૂક્ષ્મ સ્કંધો જાણવા,
 તેનાથી વિપરીત સ્કંધને અતિસૂક્ષ્મ સ્કંધો વર્ણવ્યા. ૨૪.

અન્વયાર્થ :- અતિસ્થૂલસ્થૂલ, સ્થૂલ, સ્થૂલસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મસ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને અતિસૂક્ષ્મ એમ પૃથ્વી વગેરે સ્કંધોના છ ભેદ છે.

ભૂમિ, પર્વત વગેરે અતિસ્થૂલસ્થૂલ સ્કંધો કહેવામાં આવ્યા છે; ધી, જળ, તેલ વગેરે સ્થૂલ સ્કંધો જાણવા.

છાયા, આતપ (તડકો), વગેરે સ્થૂલસૂક્ષ્મ સ્કંધો જાણ અને ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધોને સૂક્ષ્મસ્થૂલ કહેવામાં આવ્યા છે.

વળી કર્મવર્ગણાને યોગ્ય સ્કંધો સૂક્ષ્મ છે; તેમનાથી વિપરીત (અર્થાત્ કર્મવર્ગણાને અયોગ્ય) સ્કંધો અતિસૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે.

ટીકા :- આ વિભાવપુદ્ગલના સ્વરૂપનું કથન છે. પરમાણુનું કથન નથી, સ્કંધોનું કથન છે. તે છ પ્રકારથી છે તે કહે છે.

૧) અતિસ્થૂલસ્થૂલ : સુમેરૂ, પૃથ્વી વગેરે ઘન પદાર્થો અતિસ્થૂલસ્થૂલ પુદ્ગલો છે. કેમ કે તેના કટકા થયા પછી ભેગા થતા નથી. તે કટકા થાય છે તે તેનાથી થાય છે, આત્મા તેને કરતો નથી.

૨) સ્થૂલ : ધી, તેલ, છાસ, દૂધ, જળ વગેરે સમસ્ત પ્રવાહી પદાર્થો સ્થૂલ પુદ્ગલો છે.

૩) સ્થૂલસૂક્ષ્મ : છાયા, આતપ, અંધકાર વગેરે સ્થૂલસૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે કેમ કે આંખે દેખાય છે પણ હાથથી પકડાતા નથી. આંખના વિષયની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે અને પકડીને મૂકાતા નથી માટે સૂક્ષ્મ એમ સ્થૂલસૂક્ષ્મ છે.

૪) સૂક્ષ્મસ્થૂલ : સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ સૂક્ષ્મસ્થૂલ પુદ્ગલો છે. આંખથી દેખાતા નથી માટે સૂક્ષ્મ અને બીજી ચાર ઇન્દ્રિયનો વિષય છે માટે સ્થૂલ કહ્યા છે.

૫) સૂક્ષ્મ : શુભાશુભ પરિણામ દ્વારા આવતા એવા શુભાશુભ કર્મોને યોગ્ય સ્કંધો તે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે. આત્મા જેવા ભાવ કરે એવા જ કર્મો એની મેળાએ આવે છે, તે કર્મોને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો કહે છે.

૬) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ : આમનાથી વિપરીત અર્થાત્ કર્મોને અયોગ્ય સ્કંધો તે સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે.

આમ આ ગાથાઓનો અર્થ છે. આ સ્કંધો છે તેને બીજી સ્કંધો કરતા નથી, તો એને આત્મા કરે એમ તો બને જ નહિ.

ભાવાર્થ : સ્કંધો છ પ્રકારના છે. (૧) કાષ્ઠ, પાષાણાદિક જે સ્કંધો છેદવામાં આવતાં સ્વયં સંધાઈ શકતા નથી તે સ્કંધો અતિ સ્થૂલસ્થૂલ છે. (૨) દૂધ, જળ આદિ જે સ્કંધો છેદવામાં આવતાં ફરીને સ્વયમેવ જોડાઈ જાય છે તે સ્કંધો સ્થૂલ છે. (૩) તડકો, છાયા, ચાંદની, અંધકાર ઇત્યાદિ જે સ્કંધો સ્થૂલ જાણાતા હોવા છતાં ભેદી શકાતા નથી કે હસ્તાદિકથી ગ્રહી શકાતા નથી તે સ્કંધો સ્થૂલસૂક્ષ્મ છે. (૪) આંખથી નહિ દેખાતા એવા જે ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સ્થૂલ જાણાય છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે, જીભથી આસ્વાદી શકાય છે, નાકથી સૂંઘી શકાય છે અથવા કાનથી સાંભળી શકાય છે તે સ્કંધો સૂક્ષ્મસ્થૂલ છે. (૫) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને અગોચર એવા જે કર્મવર્ગણારૂપ સ્કંધો તે સૂક્ષ્મ છે. (૬) કર્મવર્ગણાથી નીચેના-કર્મવર્ગણાતીત જે અત્યંત સૂક્ષ્મ દ્વિ-આણુક પર્યંત સ્કંધો તે સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે.

એવી જ રીતે શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત પંચાસ્તિકાય પૃષ્ઠ ૧૩૦માં ગાથા દ્વારા કહેલ છે કે :

પુદવી જલં ચ છાયા ચરિંદિયવિસયકમ્મપાઓગ્ગા ।
કમ્માતીદા એવં છબ્બેયા પોગ્ગલા હોંતિ ॥

શ્લોકાર્થ : પૃથ્વી, જળ, છાયા, ચાર ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત, કર્મને યોગ્ય અને કર્મતીત-એમ પુદ્ગલો (સ્કંધો) છ પ્રકારના છે.

વળી માર્ગપ્રકાશમાં શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(અનુષ્ટુપ)

સ્થૂલસ્થૂલાસ્તતઃ સ્થૂલાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માસ્તતઃ પરે ।
સૂક્ષ્મસ્થૂલાસ્તતઃ સૂક્ષ્માઃ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્માસ્તતઃ પરે ॥

શ્લોકાર્થ : સ્થૂલસ્થૂલ, પછી સ્થૂલ, ત્યાર પછી સ્થૂલસૂક્ષ્મ, પછી સૂક્ષ્મસ્થૂલ, પછી સૂક્ષ્મ અને ત્યાર પછી સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ (-આમ સ્કંધોના છ પ્રકાર) છે.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી સમયસાર આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૪૪મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(વસંતતિલકા)

અસ્મિન્નનાદિનિ મહત્યવિવેકનાટ્યે
વર્ણાદિમાન્ નટતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।
રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-
ચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિરયં ચ જીવઃ ॥

શ્લોકાર્થ : આ અનાદિકાળના મોટા અવિવેકના નાટકમાં અથવા નાયમાં વર્ણાદિમાન્ પુદ્ગલ જ નાથે છે, અન્ય કોઈ નહિ; (અભેદ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે, જીવ તો અનેક પ્રકારનો છે નહિ;) અને આ જીવ તો રાગાદિક પુદ્ગલવિકારોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધ ચૈતન્ય-ધાતુમય મૂર્તિ છે.

અહો ! ભગવાન આત્મા ચૈતન્યમય વસ્તુ છે, તે એની ધાતુ છે. વિકારને ધારી રાખવો તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી. માટે વિકારને પુદ્ગલજન્ય કહેવામાં આવે છે. આત્મા જાગનાર દેખનાર છે એનું ભાન નથી. તે જીવ કર્મથી રખડે છે એમ આરોપથી કથન છે. આત્મા પરથી જુદો છે એનો વિવેક નથી, તેને પુદ્ગલ જ નાથે છે એમ કહેલ છે. પુદ્ગલની પર્યાય આત્માને લઈને થતી નથી. છતાં શરીરની અવસ્થા મારે લઈને થઈ એમ જે માને છે તે અવિવેકી છે. તે અવિવેક નિમિત્તના આશ્રયે

થતો હોવાથી નિમિત્તનો છે એમ આરોપ આપવામાં આવે છે. આત્મા તો જાગનાર-દેખનાર છે એમ કહીને સ્વભાવદષ્ટિ કરાવે છે.

આ અજીવનો અધિકાર છે. એમાં કહે છે કે આત્મા ચૈતન્યમય ધાતુ છે. એમાં રાગ થવો કે જડના કાર્યમાં સાવધાની રાખવી એમ નથી. તે બધું અજીવ-જડનું કાર્ય છે. ક્ષણિકનું માહાત્મ્ય નહિ કરતાં કાયમી ચીજ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છે તેનું માહાત્મ્ય કરાવે છે. જડ તે હું નહિ, વિકાર તે હું નહિ એમ પ્રતીત કર અને પરને પોતાનું માનવારૂપ માન્યતાનું ગાડું ઉલાળી મૂક ! કે એ બધું પુદ્ગલ નાથે છે, આત્મા નહિ એમ એક સામટું ગાડું ઉલાળી મૂક.

સ્વભાવદષ્ટિ કરતાં આત્મામાં અનેક પ્રકાર દેખાતા નથી. પુદ્ગલમાં જ આ બધા પ્રકારો દેખાય છે. કેમ કે નિમિત્તના લક્ષે થતી પર્યાય અનેકતાને પામે છે. પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. માટે સંસાર બધો ય પુદ્ગલ જ છે. એનો અર્થ એવો નથી કે પરનો વાંક કાઢી પર્યાયમાં દોષ થતો જ નથી એમ કહેવું નથી. પણ પોતાના અપરાધથી પર્યાયમાં દોષ થાય છે તે ક્ષણિક છે અને સ્વભાવમાં દોષ નથી એમ જાણી કાઢી નાખવા માટે દોષ પરનો છે એમ કહે છે.

આ આત્મા તો રાગાદિથી ભિન્ન શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. તીર્થંકર નામકર્મ પણ પુદ્ગલનો વિકાર છે, તે આત્મા નથી. જે પર્યાય પરમાં અટકીને થાય છે, તે વિકાર છે, એનાથી વિરુદ્ધ આત્માનું લક્ષણ છે. રાગ તે આત્માનું લક્ષણ નથી. અજીવનો અધિકાર હોવા છતાં ચૈતન્યની વાત કરે છે કે જડને જાગનાર તો ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છે. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમય છે. એ અભેદથી વાત કરેલ છે. જેમ સોનું સોનાને ધારી રાખે છે પણ તાંબાને ધારી રાખતું નથી. તેમ આત્મા ચૈતન્ય ધાતુ છે તે ચૈતન્યને ધારી રાખે છે, રાગને ધારી રાખતો નથી અને રાગનો નાશ પણ કરતો નથી કેમ કે રાગનો નાશ કરવાનો પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. સ્વભાવની રુચિ, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા થતાં રાગનો નાશ થઈ જાય છે, રાગનો નાશ કરવો પડતો નથી.

હવે આ ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલોમાં રતિ નહિ કરતાં ચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાં રતિ કરવાનું કહે છે :

શ્લોક ૩૮

(માલિની)

इति विविधविकल्पे पुद्गले दृश्यमाने
न च कुरु रतिभावं भव्यशार्दूल तस्मिन् ।
कुरु रतिमतुलां त्वं चिच्चमत्कारमात्रे
भवसि हि परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ ३८ ॥

શ્લોકાર્થ :- આ રીતે વિવિધ ભેદોવાળું પુદ્ગલ જોવામાં આવતાં, હે ભવ્યશાદ્ધલ ! (ભવ્યોત્તમ!) તું તેમાં રતિભાવ ન કર. ચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાં (અર્થાત્ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મામાં) તું અતુલ રતિ કર કે જેથી તું પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થઈશ. ॥ ૩૮ ॥

જેમ વનનો સિંહ હોય તે એકલો હરણાદિ જનવરોને તોડી-ફોડી નાખે છે તેમ ભવ્યશાદ્ધલ વિકારને તોડી-ફોડી નાખે છે. વળી ઢોરોના ટોળામાં જે તાકાતવાળું ઢોર દેખાય એના ઉપર સિંહ પ્રથમ પંજે મારે છે તેમ ભવ્યોત્તમ આત્મા મોહ ઉપર છાપો મારે છે અને એનો નાશ કરે છે. તો તે મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનો નાથ થાય છે. તે સ્ત્રી પછી કદી છોડશે નહિ અર્થાત્ તે શુદ્ધ પરિણતિનો કદી વિરહ પડશે નહિ.

ચૈત્ર વદ ૪, સોમવાર, ૧૪-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકાર છે. ધર્મ કરવો હોય તોગે જીવદ્રવ્યથી જુદા એવા અજીવદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જીવનો અભાવ તે અજીવ અને અજીવનો અભાવ તે જીવ છે. અજીવને ઓળખાવતા એમ કહે છે કે તું તો જીવ છો, માટે અજીવની રુચિ છોડીને અંતરચૈતન્યની રુચિ કર.

શરીરના રજકણો સ્વતંત્ર છે એમ અજ્ઞાની માનતો નથી. પણ આત્માના કારણે શરીર ચાલે છે એમ તે માને છે. તેથી તે ખરેખર અજીવને માનતો નથી. અજીવ છે એમ બરાબર માને તો તે મારાથી નથી અને એનાથી હું નથી એમ તોગે માનવું જોઈએ. કેમ કે શરીર, કર્મ આદિ અજીવનો આત્મામાં અભાવ છે. આત્મા તો ચૈતન્યમૂર્તિ છે, તે શરીરાદિથી ભિન્ન છે એમ આત્માને જાણ્યા વિના અજીવ પણ જાણાય નહિ. શરીર, કુંદુંબ આદિ અજીવ છે. તેનો આધાર આત્મા નથી પણ પરમાણુ છે. તે પરમાણુની હવે વ્યાખ્યા કરે છે.

ધાઉચ્ચક્કસ્સ પુણો જં હેઠ્ઠ કારણં તિ તં ણેયો ।

સ્વંધાણં અવસાણં ણાદવ્વો કજ્જપરમાણૂ ॥ ૨૫ ॥

જે હેતુ ધાતુચતુષ્કનો તે કારણાણુ જાણવો;

સ્કંધો તણા અવસાનને વળી કાર્યપરમાણુ કહ્યો. ૨૫.

અન્વયાર્થ :- વળી જે (પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને વાયુ -એ) ચાર ધાતુઓનો હેતુ છે, તે કારણપરમાણુ જાણવો; સ્કંધોના અવસાનને (-છૂટા પડેલા અવિભાગી અંતિમ અંશને) કાર્યપરમાણુ જાણવો.

અહીં પરમાણુની વ્યાખ્યા કરે છે. કારણપરમાણુ અને કાર્યપરમાણુ શું છે તે કહે છે. જડનું કાર્ય પરમાણુના કારણે થાય છે, આત્માને લઈને થતું નથી. પરમાણુ સ્કંધનું કારણ છે એ પણ ઉપચાર છે. ખરેખર તો દરેકે દરેક પરમાણુ પોતાનું કાર્ય કરે છે. ભાષાવર્ગણા, શરીર, કર્મ વગેરેનું કારણ પરમાણુ છે માટે કારણપરમાણુ છે. અન્ય મતમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને વાયુ એમ ચાર ધાતુ કહેલ છે એનું નિરાકરણ કર્યું છે કે એ ચાર ધાતુનું કારણ તો પરમાણુ છે અને આકાશ તે અરૂપી છે, તે પરમાણુ નથી.

જુઓ, પુદ્ગલના પિંડ થવાના કારણરૂપ પરમાણુને કારણપરમાણુ કહેલ છે. અને પિંડમાંથી છૂટા થતાં પરમાણુને કાર્યપરમાણુ કહેલ છે.

ટીકા : આ કારણપરમાણુદ્રવ્ય અને કાર્યપરમાણુદ્રવ્યના સ્વરૂપનું કથન છે. હવે પરમાણુને ચાર ભેદથી ઓળખાવે છે.

(૧) પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ધાતુઓનો હેતુ છે તે કારણપરમાણુ છે. પૃથ્વી

આદિ ચાર ધાતુ છે તે પરમાણુથી ટકેલી છે. તે આત્માથી જુદી ચીજ છે માટે આત્માથી ટકી રહી નથી. જેના કારણે સ્કંધો થાય છે તે પરમાણુને અહીં કારણપરમાણુ કહેલ છે.

(૨) એક ગુણ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ જઘન્ય પરમાણુ છે. તે જ પરમાણુ એક ગુણ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા હોતાં સમ કે વિષમ બંધને અયોગ્ય એવો જઘન્ય પરમાણુ છે એમ અર્થ છે. જડ-મૂર્ત-રૂપી પરમાણુ એક ગુણ ચીકાશ કે લૂખાશવાળો બંધને યોગ્ય નથી. તો પછી આત્મા બંધને યોગ્ય હોય એમ છે જ નહિ. આત્મા કર્મનો બંધ કરતો નથી, તેની એક સમયની પર્યાયમાં ભાવબંધ થાય છે. પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી.

(૩) એક ગુણથી વધારે ચીકાશ-લૂખાશવાળો પરમાણુ બંધને યોગ્ય છે તે ઉત્કૃષ્ટ પરમાણુ છે. એક ગુણ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાની ઉપર બે ગુણવાળાનો અને ચાર ગુણવાળાનો સમબંધ થાય છે તથા ત્રણ ગુણવાળાનો અને પાંચ ગુણવાળાનો વિષમબંધ થાય છે તે આ ઉત્કૃષ્ટ પરમાણુ છે. સમબંધ એટલે બેકી ગુણવાળા પરમાણુઓનો બંધ અને વિષમબંધ એટલે એકી ગુણવાળા પરમાણુનો બંધ. અહીં ટીકામાં સમબંધનું અને વિષમબંધનું એકેક ઉદાહરણ આપ્યું છે તે પ્રમાણે બધાય સમબંધો અને વિષમબંધો સમજી લેવા. આ બંધની જડને ખબર નથી પણ આત્મા તેનું જ્ઞાન કરે તો સૂક્ષ્મબુદ્ધિ થયા વિના રહે નહિ.

(૪) સ્કંધો ખંડિત થતાં થતાં જે નાનામાં નાનો અવિભાગ અંશ રહે તે કાર્યપરમાણુ છે. ગળતાં અર્થાત્ છૂટા પડતાં પુદ્ગલદ્રવ્યોના અંતમાં-અવસાનમાં-અંતિમ દશામાં સ્થિત તે કાર્યપરમાણુ છે. પથ્થરનો ભૂકો થતાં થતાં છેલ્લો ભાગ રહે તે સ્કંધનો છેડો છે. તેને કાર્યપરમાણુ કહેવાય છે. ડુંગરા તૂટે છે તો એના કારણે પણ તેનો છેલ્લો ભાગ રહે તે કાર્યપરમાણુ છે. આ રીતે આગુઓના ચાર ભેદ છે, તે અતીન્દ્રિય છે, તેને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન જાણે છે. પરમાણુ ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણાય નહિ તો આત્મા અરૂપી છે તે ઈન્દ્રિયથી જાણાય એમ નથી. અતીન્દ્રિય આત્માનું જ્ઞાન કરે તે નિશ્ચય છે અને એનું જ્ઞાન કરે તો પરમાણુનું જ્ઞાન થાય તે વ્યવહાર છે.

(૧) કાર્ય (૨) કારણ (૩) જઘન્ય (૪) ઉત્કૃષ્ટ - આ ચાર ભેદ પરમાણુના છે. તે પરમાણુદ્રવ્ય સ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી તેને વિભાવનો અભાવ છે. માટે તેને પરમ સ્વભાવ છે. અહીં તો કહે છે કે જડ પણ પરમ સ્વભાવી છે. તેને જાણનાર-દેખનાર એવો આત્મા તો પરમ સ્વભાવી છે જ. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જુઓ તો એકલો જ્ઞાનમય છે, પરમ સ્વભાવી છે. અને પરમાણુ પણ એક પ્રકારે જુઓ તો પરમ સ્વભાવી છે. એમ જ્ઞાનમૂર્તિ પરમ સ્વભાવ છે એને ઓળખી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સમાધાન કરવી તે ધર્મ છે.

એ જ રીતે શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત પ્રવચનસાર ગાથા ૧૬૫-૧૬૬માં કહ્યું છે કે પરમાણુ - પરિણામો સ્નિગ્ધ હો કે રૂક્ષ હો, બેકી અંશવાળા હો કે એકી અંશવાળા હો - જે સમાન કરતાં

બે અધિક અંશવાળા હોય તો બંધાય છે. જઘન્ય અંશવાળો બંધાતો નથી. શ્વેતાંબર આમ્નાયમાં કહે છે કે એક પરમાણુ ૨૫ અંશવાળો હોય ને બીજો ૫૦ અંશવાળો હોય તો પણ બંધ થાય. પણ અહીં તો કહે છે કે બે અંશ અધિક હોય તો જ બંધ થાય છે, નહિતર થાય નહિ. સ્નિગ્ધપણે બે અંશવાળો પરમાણુ ચાર અંશવાળા સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ અનુભવે છે. અથવા રૂક્ષપણે ત્રણ અંશવાળો પરમાણુ પાંચ અંશવાળા સાથે જોડાયો થકો બંધાય છે. આ રીતે પરમાણુ સ્વતંત્રપણે બંધાય છે અને છૂટો થાય છે. તું કોનું કરીશ ? એટલે કે કોઈનું કરી શકતો નથી.

વળી ગાથા ૨૫ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૩૯

(અનુષ્ટુપ)

સ્કન્ધૈસ્તૈઃ ષટ્પ્રકારૈઃ કિં ચતુર્ભિરણુભિર્મમ ।

આત્માનમક્ષયં શુદ્ધં ભાવયામિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ :- તે છ પ્રકારના સ્કંધો કે ચાર પ્રકારના આણુઓ સાથે મારે શું છે ? હું તો અક્ષય શુદ્ધ આત્માને ફરી ફરી ભાવું છું. ॥ ૩૯ ॥

અહો ! મારે એ સ્કંધો કે પરમાણુ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. કર્મ, શરીરાદિ સ્કંધોનું મારે શું કામ છે ? શબ્દો, પુસ્તક આદિ સાથે મારે શું કામ છે ? હું તો શુદ્ધ અને નાશ ન પામે એવા આત્માને ભાવું છું. હે આત્મા ! તારાથી જે જુદી ચીજ છે એનાથી તારે શું પ્રયોજન છે ? અને આત્માની પર્યાયમાં વિકાર થાય એની સાથે પણ તારે શું કામ છે ? તું તો શુદ્ધ અવિનાશી છો, એની ભાવના કર, પરની સાથે તારે સંબંધ નથી.

તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક આદિ બધી વર્ગીણાઓ રૂપાંતર પામે છે, એને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે માટે તે શરીરાદિ એકરૂપ રહેતા નથી, કોઈ અક્ષય હોય તો હું છું. કર્મ પલટીને આંગળી થાય, આંગળી પલટીને રાખ થાય, હીરો પલટીને કોલસો થાય અને કોલસો પલટીને હીરો થાય. આત્મા સિવાય બધા પરમાણુ પલટી જાય છે. રૂપિયો પલટીને વિષ્ટા થાય અને વિષ્ટા પલટીને રૂપિયો થાય, પણ આત્મા તો શુદ્ધ એકરૂપ રહે છે. માટે રાગાદિ રહિત આત્માને હું ફરી ફરી ભાવું છું, તે ધર્મ છે.

આ સિદ્ધની વાત નથી પણ જ્ઞાનીની વાત છે. અહીં તો મુનિ કહે છે કે બધા પુદ્ગલો ફરી ફરીને બીજું રૂપ ધારણ કરે છે પણ હું તો ફરી ફરીને આત્માને ધ્યાવું છું. આવી સમજણ કર્યા વગર કોઈ ધ્યાનમાં ઊતરી જાય છે. વળી કેટલાક ક્રિયાકાંડમાં ઊતરી ગયા છે. પણ આ સમજ્યા વગર કલ્યાણ થાય એમ નથી. માટે પાત્રતા પ્રગટ કરીને ગુરુગમે સમજવું જોઈએ. આત્મા જ્ઞાનનો વિષય છે, રાગ-દ્વેષ જ્ઞાનનો વિષય નથી. કેમ કે જ્ઞાનનું લક્ષણ રાગ નથી અને રાગ લક્ષ્ય પણ નથી. માટે

જ્ઞાનનું ધ્યેય તે આત્મા છે તે શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાની ફરી ફરી ધ્યાવે છે. પાણ વિકલ્પની ભાવના કરતો નથી.

હવે ગાથા ૨૬માં પરમાણુ કેવો છે તે કહે છે. દ્રવ્યની વાત છે.

ગાથા ૨૬

અત્તાદિ અત્તમજ્ઞં અત્તંતં ણેવ ઇંદિયગેજ્ઞં ।

અવિભાગી જં દ્વં પરમાણૂ તં વિયાણાહિ ॥ ૨૬ ॥

જે આદિ-મધ્યે અંતમાં પોતે જ છે, અવિભાગી છે,

જે ઈંદ્રિયોથી નહિ ગ્રાહ્ય છે, પરમાણુ જાણો તેહને. ૨૬.

અન્વયાર્થ :- પોતે જ જેનો આદિ છે, પોતે જ જેનું મધ્ય છે અને પોતે જ જેનો અંત છે (અર્થાત્ જેના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં પરમાણુનું નિજ સ્વરૂપ જ છે), જે ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય (જાણવાયોગ્ય) નથી અને જે અવિભાગી છે, તે પરમાણુદ્રવ્ય જાણુ.

જેમ એક છોકરાના વર્ગમાં એ છોકરો આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એકલો હોય છે તેમ પરમાણુ એનો એ હોય છે. પરમાણુના બે ભાગ થતા નથી તેમ આત્મા પાણ પરમાણુની જેમ અછેદ, અભેદ અને અવિનાશી છે.

ટીકા :- આ, પરમાણુનું વિશેષ કથન છે. જેમ સહજ પરમ પારિણામિકભાવની વિવક્ષાનો આશ્રય કરનારા સહજ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નિત્ય અને અનિત્ય નિગોદથી માંડીને સિદ્ધક્ષેત્ર પર્યંત રહેલા જીવોનું નિજ સ્વરૂપથી અચ્યુતપાણું કહેવામાં આવ્યું છે તેમ પરમાણુદ્રવ્યનું પાણ નિજ સ્વરૂપથી અચ્યુતપાણું છે.

ચૈત્ર વદ ૬, મંગળવાર, ૧૫-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકાર છે. એમાં પરમાણુનું કથન ચાલે છે. ભગવાન તીર્થકરે છ દ્રવ્યો જોયા છે, તે બધા અતીન્દ્રિય છે. એકેય પદાર્થ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. આ સ્થૂલ દેખાય છે તે મૂળ દ્રવ્ય નથી. તે તો પુદ્ગલની વૈભાવિક અવસ્થા છે. મૂળ વસ્તુ તો પરમાણુ છે ને તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો વિષય છે. અતીન્દ્રિય એવા આત્માનું જ્ઞાન થતાં અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

વળી પરમાણુ છે તે અતીન્દ્રિય છે, તે ઉગ્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે અને એ જ્ઞાન તો સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે અને સમ્યગ્દષ્ટિને અતીન્દ્રિય આત્માનું જ્ઞાન હોય છે. વિભંગજ્ઞાની પરમાણુને જાણે નહિ. તેથી નક્કી થયું કે એક પરમાણુનું જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન વિના ન હોય અને અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ન હોય અને સમ્યગ્જ્ઞાન અતીન્દ્રિય આત્માના જ્ઞાન વિના હોય નહિ. માટે અતીન્દ્રિય આત્માનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. અજીવના અધિકારમાં અજીવનું જ્ઞાન કરાવતા આત્માની જ વાત કરે છે. સમ્યક્ મતિ શ્રુતજ્ઞાન એક પરમાણુને જાણે નહિ પાણ અવધિજ્ઞાન પરમાણુને જાણે છે.

ટીકા :- અહીં પરમાણુદ્રવ્યની વાત છે, પર્યાયની વાત નથી. પરમાણુના સ્વભાવનું કથન કરતાં આત્માના સ્વભાવની સાથે એને મેળવે છે. નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ પર્યંત જોડવા આત્મા છે તે બધા નિશ્ચયદષ્ટિથી જુઓ તો તે બધા વસ્તુસ્વભાવથી કદી ચ્યુત થયા નથી. પર્યાયને ગૌણ કરો તો તે જીવોને સંસાર-મોક્ષ નથી.

સહજ પરમ પારિણામિકભાવની વિવક્ષાથી નિશ્ચય ધ્રુવ એકરૂપ સ્વભાવ આત્માનો છે. વિકારી દશા, અપૂર્ણ દશા કે પૂર્ણ અવિકારી દશા પર્યાયમાં છે, એને ગૌણ કરીને જુઓ તો ત્રિકાળી સ્વભાવની અપેક્ષાએ નિત્ય નિગોદ કે અનિત્ય નિગોદથી માંડીને સિદ્ધક્ષેત્ર પર્યંત રહેલા જીવો પોતાના સ્વરૂપથી કદી ખસ્યા નથી.

બધા આત્માઓ સ્વભાવદષ્ટિએ પરમ પારિણામિકભાવનો આશ્રય કરનારા છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ પરનો આશ્રય કરનાર કહેવાય છે પણ અહીં તો એકરૂપ રહેવાવાળા ભાવની અપેક્ષાએ નિગોદ કે અભવી કોઈ જીવ પોતાના ત્રિકાળ સ્વભાવથી કદી ખસ્યા જ નથી. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પોતાના સ્વરૂપથી અચ્યુત છે, ચ્યુત થવું કે મુક્તિ થવી તે તો પર્યાય અપેક્ષાએ છે. ને તે વ્યવહારનયનો વિષય છે.

જેમ સોનુ તો એકરૂપ છે, કુંડળ, કડું આદિ અવસ્થા છે તેને ગૌણ કરીએ તો સોનુ તે સોનુ જ છે. સોનુ પોતાના સ્વભાવથી ખસ્યું નથી તેમ વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરો તો આત્મા પોતાના સ્વભાવથી ખસ્યો નથી. અભવી પણ સિદ્ધસ્વરૂપે ત્રિકાળ છે. બધા જીવો ભગવાન પરમાત્મા છે, પર્યાયને ગૌણ કરો તો અનાદિ અનંત ચિદાનંદ પ્રભુ છે. આ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેને સમજ્યા વિના ક્રિયાકાંડ કર્યા કરે તો તેને ધર્મનો કોઈ લાભ થતો નથી. કોઈ માણસ નિર્ધનમાંથી સધન થાય અને સધનમાંથી નિર્ધન થાય તો પણ માણસ ફીટીને ઢોર થતો નથી. તેમ આત્મા સંસારદશારૂપે થાય કે મોક્ષરૂપે થાય પણ જીવ બદલી જતો નથી. જેમ માણસ મનુષ્યપણથી ચ્યુત થયો નથી તેમ આત્મા નિગોદમાં હોય કે સિદ્ધમાં પણ એવો ને એવો જ છે, સ્વભાવથી ચ્યુત થયો નથી. સ્વરૂપથી ચ્યુત થાય તો વસ્તુનો અભાવ થાય.

અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ પરમાણુને આત્મા સાથે મેળવીને કહે છે કે પંચમભાવની અપેક્ષાએ પરમાણુદ્રવ્યનો પરમ સ્વભાવ હોવાથી પરમાણુ પોતે જ પોતાની પરિણતિનો આદિ છે, પોતે જ પોતાની પરિણતિનું મધ્ય છે અને પોતે જ પોતાનો અંત પણ છે. એટલે આદિમાં પણ પોતે જ, મધ્યમાં પણ પોતે જ અને અંતમાં પણ પરમાણુ પોતે જ છે. ક્યારેય નિજ સ્વરૂપથી ચ્યુત નથી. વસ્તુ પોતે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં રહે છે. પરિણતિ એટલે અહીં પર્યાયનું વર્ણન નથી પણ આદિ, મધ્ય અને અંત એવા ત્રણ પ્રકાર બતાવવા પરિણતિ કહેલ છે. પણ દ્રવ્યની વાત છે.

પરમાણુ આવો હોવાથી, તે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન ગોચર નથી. વળી તે પવન, અગ્નિ ઈત્યાદિ વડે નાશ પામતો નથી અને અવિભાગી છે તેને હે શિષ્ય ! તું પરમાણુ જાણ. રાગથી કે પરથી જ્ઞાન થતું નથી પણ સ્વસંવેદન જ્ઞાન છે તેનાથી પરમાણુ આવો છે એમ તું જાણ. પરમાણુ દ્રવ્યે, ગુણે અને પર્યાયે આવા સ્વભાવવાળો છે. છ જે દ્રવ્યો પરમ સ્વભાવી છે એમ સ્વભાવનું વર્ણન કરીને આત્મા જાણનાર-દેખનાર છે એમ કહે છે.

હવે ગાથા રદની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૪૦

(અનુષ્ટુપ)

અપ્યાત્મનિ સ્થિતિં બુદ્ધ્વા પુદ્ગલસ્ય જડાત્મનઃ ।

સિદ્ધાસ્તે કિં ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્વરૂપે ચિદાત્મનિ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ :- જડાત્મક પુદ્ગલની સ્થિતિ પોતામાં (-પુદ્ગલમાં જ) જાણીને (અર્થાત્ જડસ્વરૂપ પુદ્ગલો પુદ્ગલના નિજ સ્વરૂપમાં જ રહે છે એમ જાણીને), તે સિદ્ધભગવંતો પોતાના ચૈતન્યાત્મક સ્વરૂપમાં કેમ ન રહે ? (જરૂર રહે.) ॥ ૪૦ ॥

જડ જડમાં છે, આત્મામાં જડ નથી. તું તો આત્મા ચિદાનંદ છો, તારામાં કર્મ નથી અને કર્મમાં તું નથી. કર્મથી તું રખડ્યો નથી પણ પોતાની ભૂલથી રખડ્યો છે અને તે ભૂલ એક સમયની છે, એને ગૌણ કરીને ત્રિકાળ સ્વભાવ જુઓ તો આત્મા કદી રખડ્યો જ નથી એમ જાણીને સિદ્ધ ભગવંતો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.

જડનો ગુણ-પર્યાય આત્મામાં આવતો નથી. કર્મ કર્મની પર્યાયમાં રહે છે તો આત્મા પોતાની જ્ઞાનની પર્યાય પોતા તરફ વાળીને કેમ ન રહે ? પોતાની પર્યાય પોતા તરફ વાળીને જ રહે. પુદ્ગલ પુદ્ગલમાં છે એમ જાણી પુદ્ગલનું લક્ષ નથી કરતો તે પોતાનામાં જ રહે છે અને સિદ્ધ ભગવંતો તો પૂર્ણ થઈ ગયા છે તેથી તે પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.

આ આત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને પોતાનામાં જ કેમ ન રહે ? જડ જડમાં છે તો પછી મારે એની સાથે શું કામ છે ? જડ જડમાં છે અને એ મને નડતા નથી તો પછી મને નડે છે એમ માનવું મને કેમ પાલવે ? એટલે એનું લક્ષ કરવું મને પાલવતું નથી. એમ કહીને મુનિ પોતાના સ્વભાવનો મહિમા કરે છે અને કહે છે કે અમે અમારામાં વિચરશું, પરની સાથે અમારે સંબંધ નથી. અહો ! જ્યારે જડ જડમાં રહે છે તો પછી મારા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં હું રહું તો એમાં નવાઈ નથી. હું ચૈતન્યચમત્કારની ક્રિયા વડે મારામાં રહીને સિદ્ધ થઈશ.

હવે પુદ્ગલનું વિશેષ કથન કરે છે.

ગાથા ૨૭

एयरसरूवगंधं दोफासं तं हवे सहावगुणं ।
विहावगुणमिदि भणिदं जिणसमये सब्बपयडत्तं ॥ २७ ॥
બે સ્પર્શ, રસ-રૂપ-ગંધ એક, સ્વભાવગુણમય તેહ છે;
જિનસમયમાંથી વિભાવગુણ સર્વાક્ષપ્રગટ કહેલ છે. ૨૭.

અન્વયાર્થ :- જે એક રસવાળું, એક વાર્ણવાળું, એક ગંધવાળું અને બે સ્પર્શવાળું હોય, તે સ્વભાવગુણવાળું છે; વિભાવગુણવાળાને જિનસમયમાં સર્વ પ્રગટ (સર્વ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય) કહેલ છે.

ટીકા :- આ સ્વભાવપુદ્ગલના સ્વરૂપનું કથન છે.

તીખો, કડવો, કષાયેલો, ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસોમાંનો એક રસ; ધોળો, પીળો, લીલો, રાતો અને કાળો એ (પાંચ) વાર્ણોમાંનો એક વાર્ણ; સુગંધ અને દુર્ગંધમાંની એક ગંધ; કઠોર, કોમળ, ભારે, હળવો, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ(ચીકાણો) અને રૂક્ષ(લૂખો) એ આઠ સ્પર્શોમાંથી છેલ્લા ચાર સ્પર્શોમાંના અવિરૂદ્ધ બે સ્પર્શ; આ, જિનોના મતમાં, પરમાણુના સ્વભાવગુણો છે. વિભાવપુદ્ગલ વિભાવગુણાત્મક હોય છે. આ દ્વિ-આણુકાદિસ્કંધરૂપ વિભાવપુદ્ગલના વિભાવગુણો સકળ ઈન્દ્રિય-સમૂહ વડે ગ્રાહ્ય(જાણવા યોગ્ય) છે. આમ(આ ગાથાનો) અર્થ છે.

શ્રી પંચાસ્તિકાયમાં શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્યદેવે ગાથા ૮૧માં કહેલ છે :-

एयरसवण्णगंधं दोफासं सहकारणमसहं ।
खंधंतरिदं दब्बं परमाणु तं वियाणाहि ॥

ગાથાર્થ :- એક રસવાળો, એક વાર્ણવાળો, એક ગંધવાળો અને બે સ્પર્શવાળો તે પરમાણુ શબ્દનું કારણ છે, અશબ્દ છે અને સ્કંધની અંદર હોય તો પાણુ દ્રવ્ય છે(અર્થાત્ સદાય સર્વથી ભિન્ન શુદ્ધ એક દ્રવ્ય છે).

વળી માર્ગપ્રકાશમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટમ)

वसुधान्त्यचतुःस्पर्शेषु चिन्त्यं स्पर्शनद्वयम् ।
वर्णो गन्धो रसश्चैकः परमाणोः न चेतरे ॥

શ્લોકાર્થ :- પરમાણુને આઠ પ્રકારના સ્પર્શોમાંથી છેલ્લા ચાર સ્પર્શોમાંના બે સ્પર્શ, એક વાર્ણ, એક ગંધ અને એક રસ સમજવાં, અન્ય નહિ.

હવે ગાથા ૨૭ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે અને ભવ્યજનોને શુદ્ધ આત્માની ભાવનાનો ઉપદેશ કરે છે.

શ્લોક ૪૧

(માલિની)

अथ सति परमाणोरेकवर्णादिभास्व-
न्निजगुणनिचयेऽस्मिन् नास्ति मे कार्यसिद्धिः ।
इति निजहृदि मत्त्वा शुद्धमात्मानमेकम्
परमसुखपदार्थी भावयेद्भव्यलोकः ॥ ४१ ॥

શ્લોકાર્થ :- ભવ્ય જીવ કે જે આત્માનો અર્થી છે તે સમજે છે કે જે પરમાણુ એક વાર્ણાદિરૂપ જાણાતા નિજગુણસમૂહમાં છે, તો તેમાં મારી (કાંઈ) કાર્યસિદ્ધિ નથી. (અર્થાત્ પરમાણુ તો એક વાર્ણ, એક ગંધ વગેરે પોતાના ગુણોમાં જ છે, તો પછી તેમાં મારું કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી); -આમ નિજ હૃદયમાં માનીને પરમ સુખપદનો અર્થી ભવ્યસમૂહ શુદ્ધ આત્માને એકને ભાવે. ॥૪૧॥

અહો ! ધર્મી જીવ માને છે કે જ્ઞાનાનંદ તે જ મારું સ્વરૂપ છે. પરમાણુ પોતાના ગુણ કાર્યમાં રહે છે તેથી એમાં મારી કાર્યસિદ્ધિ નથી. જડ જડની શક્તિવાળું છે, તે તેના સ્વભાવમાં રહે છે, તો હું મારા સ્વભાવમાં રહું. આવી ધર્મીની દૃષ્ટિ હોય છે. ભવ્ય જીવ પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે. આમ નિજ હૃદયમાં માનીને પરમ સુખપદનો અર્થી ભવ્ય સમૂહ શુદ્ધ આત્માને એકને ભાવે. અહીં તો ભવ્યના ટોળાં આ શુદ્ધ આત્માને ભાવે છે એમ કહેલ છે.

મારું સુખ પરમાં નથી, દયાદાનાદિ શુભભાવમાં પાણુ મારું સુખ નથી. મારું સુખ તો ત્રિકાળ ધ્રુવ ચિદાનંદમાં છે. એવા સુખનો અર્થી જ્ઞાનાનંદ એકની જ ભાવના ભાવે છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે. વ્યવહાર તો આસ્રવ છે એની ભાવના નથી, નિમિત્તની ભાવના નથી. વિકલ્પ ઊઠે પાણુ એનો જાણનાર રહે છે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. આમ જે કહે તે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર છે. આથી વિરૂદ્ધ કહે તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચા નથી. વ્યવહારથી કે નિમિત્તની ભાવનાથી મોક્ષમાર્ગ કહે તે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નથી એમ જાણીને ભવ્ય જીવો પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભાવે છે.

ચૈત્ર વદ ૭, બુધવાર, ૧૬-૪-૫૨.

અહીં પુદ્ગલ પરમાણુની વ્યાખ્યા છે. આ શરીર છે તેનો છેલ્લો અંશ તે પરમાણુ છે તે અજીવ છે. અને જીવ તેનાથી ભિન્ન છે. તે બન્નેનું પરિણમન એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના થાય છે. તેથી પોતાનો સ્વભાવ નિરપેક્ષ પર્યાયપણે થવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે હવે ગાથામાં કહે છે.

ગાથા ૨૮

અણ્ણિરાવેક્ષ્વો જો પરિણામો સો સહાવપજ્જાઓ ।
સ્વંધસરૂવેણ પુણો પરિણામો સો વિહાવપજ્જાઓ ॥ ૨૮ ॥

પરિણામ પરનિરપેક્ષ તેહ સ્વભાવપર્યય જાણવો;
પરિણામ સ્વંધસ્વરૂપ તેહ વિભાવપર્યય જાણવો. ૨૮

અન્વયાર્થ : અન્યનિરપેક્ષ (અન્યની અપેક્ષા વિનાનો) જે પરિણામ તે સ્વભાવપર્યાય છે. અને સ્વંધરૂપે પરિણામ તે વિભાવપર્યાય છે.

અહીં એમ કહે છે કે જડને પરિણામ હોય છે, જડને પણ ભાવ હોય છે. જીવને જ ભાવ હોય એમ નથી. પરિણામ, ભાવ એટલે વર્તમાન અવસ્થા છે. બીજાની અપેક્ષા વિનાના પરિણામને ભગવાન સ્વભાવપરિણામ કહે છે. ઘણા પરમાણુનો જથ્થો તે પુદ્ગલના વિભાવપરિણામ છે. આ પુદ્ગલના પરિણામનો જાણનાર-દેખનાર આત્મા છે પણ તેનો કર્તા નથી. હું તો મારી સ્વભાવપર્યાયનો ધરનાર છું એમ જ્ઞાન કરવું તે ધર્મ છે.

ટીકા :- આ પુદ્ગલપર્યાયના સ્વરૂપનું કથન છે.

પરમાણુપર્યાય પુદ્ગલનો શુદ્ધ પર્યાય છે કે જે પરમ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે. એક રજકાણની અવસ્થાને શુદ્ધ પર્યાય કહે છે. તે તેનો સ્વભાવભાવ છે. અને તે પર્યાય વસ્તુમાં થતી છ પ્રકારની હાનિવૃદ્ધિરૂપ છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે અને અર્થપર્યાયાત્મક છે. વળી તે સાદિ-સાંત હોવા છતાં પરદ્રવ્યથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારન્યાત્મક છે અથવા એક સમયમાં પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક હોવાથી સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રન્યાત્મક છે.

પુદ્ગલની શુદ્ધ પર્યાયમાં પણ પરની અપેક્ષા નથી. તો પછી આત્મા ચિદાનંદ છે એની શુદ્ધ પર્યાયને પરની અપેક્ષા હોય તેમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. જડની અવસ્થા માટે પરની અપેક્ષા નથી, તો પછી આત્માની અવસ્થા માટે પણ પરની અપેક્ષા હોતી નથી. પરનો આશ્રય કે પરનું અવલંબન ચિદાનંદને નથી. એક પરમાણુની પર્યાય હોવાથી શુદ્ધ છે, પોતાનો પર્યાય છે માટે સદ્ભૂત અને

પર્યાયનો ભેદ પડ્યો માટે વ્યવહાર છે - એ રીતે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી શુદ્ધ પર્યાય છે.

તે જ શુદ્ધ પર્યાય ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવરૂપ ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ છે. પરમાણુની પર્યાયમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એવા ત્રણ ભેદ પડે છે એની એ પરમાણુને ખબર નથી. આત્મા એનો જાણનાર છે અને તે જાણે છે કે પુદ્ગલનો અંશ પોતાથી ટકી રહ્યો છે. તે એક સમયની પર્યાય છે માટે સૂક્ષ્મ છે અને વર્તમાન છે માટે ઋજુ છે. તેથી સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયથી ત્રણ ભેદ પડે છે.

સ્વંધપર્યાય સ્વજાતીય બંધરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હોવાને લીધે અશુદ્ધ છે, ઘણા પરમાણુના જથ્થાની પર્યાયને અહીં મલિન અવસ્થા કહે છે. પૈસા, શરીર, કર્મ, મકાન વગેરે સ્વંધોની પર્યાય મલિન છે. કેમ કે તે વિભાવપર્યાય છે. બે પરમાણુથી માંડીને જેટલા પરમાણુના સ્વંધો છે તે બધા અશુદ્ધ છે, નિર્દોષ આહાર પણ સ્વંધ હોવાને લીધે અશુદ્ધ છે.

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ ગાથા ૨૮ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૪૨

(માલિની)

પરપરિણતિદૂરે શુદ્ધપર્યાયરૂપે
સતિ ન ચ પરમાણોઃ સ્કન્ધપર્યાયશબ્દઃ ।
ભગવતિ જિનનાથે પંચબાણસ્ય વાર્તા
ન ચ ભવતિ યથેયં સોઽપિ નિત્યં તથૈવ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- (પરમાણુ) પરપરિણતિથી દૂર શુદ્ધપર્યાયરૂપ હોવાથી પરમાણુને સ્વંધપર્યાયરૂપ શબ્દ હોતો નથી; જેમ ભગવાન જિનનાથમાં કામદેવની વાર્તા હોતી નથી, તેમ પરમાણુ પણ સદા અશબ્દ જ હોય છે (અર્થાત્ પરમાણુને પણ કદી શબ્દ હોતો નથી). ॥ ૪૨ ॥

એક પરમાણુમાં શબ્દ હોતો નથી કેમ કે શબ્દ તો ઘણા પરમાણુનો પિંડ છે. શબ્દ તે આત્મા નથી કેમ કે આત્મા તો ચિદાનંદ છે. એનાથી શબ્દ ભિન્ન છે માટે આત્મા શબ્દનો કર્તા નથી.

ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગને પાંચ ઈન્દ્રિયોનો રાગ કે વિષય નથી. જેને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થયું છે એવા જિનેશ્વરને કામદેવની વિષયવાસના હોતી નથી. એવી રીતે પરમાણુને શબ્દ હોતો નથી. જેમ પરમ વીતરાગદેવને કામદેવની ભાવના નથી તેમ એક પરમાણુમાં શબ્દનો ભાવ નથી.

ગાથા ૨૯

પોગ્ગલદવ્વં ઉચ્ચઇ પરમાણૂ ણિચ્છણ ઇદ્દરેણ ।
 પોગ્ગલદવ્વો ત્તિ પુણો વવદેસો હોદિ ઝંધસ્સ ॥ ૨૯ ॥
 પરમાણુને 'પુદ્ગલદ્રવ્ય' વ્યપદેશ છે નિશ્ચય થકી;
 ને સ્કંધને 'પુદ્ગલદ્રવ્ય' વ્યપદેશ છે વ્યવહારથી. ૨૯.

અન્વયાર્થ :- નિશ્ચયથી પરમાણુને 'પુદ્ગલદ્રવ્ય' કહેવાય છે અને વ્યવહારથી સ્કંધને 'પુદ્ગલદ્રવ્ય' એવું નામ હોય છે.

આ અધિકાર પૂર્ણ કરતાં ન્યાય આપે છે કે એક પરમાણુ છે તે ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે અને શરીર, કર્મ આદિ તે વ્યવહારપુદ્ગલ છે. સાચો પુદ્ગલ પરમાણુ છે અને સ્કંધ થાય અને વિખરાઈ જાય તે વ્યવહાર છે, તે મૂળ પુદ્ગલ નથી.

ટીકા :- આ પુદ્ગલદ્રવ્યના કથનનો ઉપસંહાર છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વભાવશુદ્ધપર્યાયાત્મક પરમાણુને જ પુદ્ગલદ્રવ્ય એવું નામ હોય છે. અન્ય એવા વ્યવહારનયથી વિભાવપર્યાયાત્મક સ્કંધપુદ્ગલોને પુદ્ગલપાણું ઉપચાર દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. જેમ એક પરમાણુને જ ખરેખર પુદ્ગલ કહેવાય છે તેમ આત્મા ખરેખર પુણ્ય-પાપાદિ રહિત, નવ તત્ત્વોના વિકલ્પો રહિત, પરથી જુદો, જ્ઞાતા ચિદાનંદ એકસ્વરૂપ છે તેને જ જીવ કહે છે.

એક પરમાણુ નિશ્ચયપદાર્થ છે તેમ ધ્રુવ અંતઃતત્ત્વ છે તે જીવ છે. સંવર, નિર્જરા, પુણ્ય-પાપ આદિ તત્ત્વ ઔપચારિક આત્મતત્ત્વ છે. કેવળજ્ઞાનની પર્યાય તે પાણુ ઔપચારિક આત્મતત્ત્વ છે. નિશ્ચયનયથી ત્રિકાળ ધ્રુવ છે તે જ જીવતત્ત્વ છે. ત્રિકાળ ધ્રુવના આશ્રયે પ્રગટ થતી પરમાત્મદશા તે પાણુ વ્યવહારનો વિષય છે. રાગાદિક ઔદયિકભાવોને સ્વતત્ત્વ કહેલ છે. પાણુ તે ત્રિકાળ તત્ત્વની અપેક્ષાએ વ્યવહારથી જીવતત્ત્વ છે.

શ્લોક ૪૩

(માલિની)

इति जिनपतिमार्गाद् बुद्धतत्त्वार्थजातः
 त्यजतु परमशेषं चेतनाचेतनं च ।
 भजतु परमतत्त्वं चिच्चमत्कारमात्रं
 परविरहितमन्तर्निर्विकल्पे समाधौ ॥ ४३ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે જિનપતિના માર્ગ દ્વારા તત્ત્વાર્થસમૂહને જાણીને પર એવા સમસ્ત ચેતન અને અચેતનને ત્યાગો, અંતરંગમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિને વિષે પરવિરહિત (પરથી રહિત) ચિત્યમત્કારમાત્ર પરમતત્ત્વને ભજો. ॥ ૪૩ ॥

જુઓ, અહીં એમ કહે છે કે ત્રિલોકનાથ વીતરાગ સિવાય બીજો કોઈ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહી શકે નહિ. એટલે ભગવાનના યથાર્થ માર્ગને ઓળખે તે એમ માને કે હું તો ચિદાનંદ છું, મારા માટે પરમાત્મા પાણુ પર છે એટલે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું લક્ષ પાણુ છોડવા જેવું છે. તીર્થંકરના માર્ગમાં તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને આત્માથી પર એવા ચેતન અને અચેતન પદાર્થો તરફનું લક્ષ છોડો એમ કહે છે. પરનું લક્ષ છોડો એ તો નાસ્તિનું કથન છે. ખરેખર તો પોતાના ચૈતન્યચમત્કારને ભજો તે અસ્તિ છે.

વીતરાગ માર્ગમાં રાગ કે પુણ્ય નથી. માટે વીતરાગને જાણવા માગતો હોય તેને રાગનો આદર હોવો જોઈએ નહિ. કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાનનો રાગ પાણુ મને હિતકર નથી કેમ કે તે મારે માટે અદ્રવ્ય છે. મને તો મારું દ્રવ્ય હિતકર છે. પ્રથમ તો આત્મા સિવાય બીજા બધા જડ-ચેતન પદાર્થોને દષ્ટિમાંથી છોડો. કોઈ ચેતન અચેતન પદાર્થથી મને લાભ કે નુકસાન નથી. આ આત્મા મારો ચૈતન્યપ્રભુ છે, તે કોઈ બીજાની પ્રભુતાથી ખીલે એવો નથી. પરના આશ્રયે તો રાગ થાય છે, સ્વના આશ્રયે રાગ થતો નથી માટે પરનું લક્ષ છોડવું અને સ્વનું લક્ષ કરવું.

આત્મા જ્ઞાનની મૂર્તિ છે, તે ચિત્યમત્કાર છે. રાગ થાય છે તે ચમત્કાર નથી. માટે આત્મા સિવાય પરને પ્રથમ શ્રદ્ધામાં છોડો. શુભભાવ હોય ત્યારે પ્રતિમા તરફનું લક્ષ જાય છે પાણુ તે અચેતન તેમજ ચેતનથી આત્માને લાભ થતો નથી એમ પ્રથમ શ્રદ્ધા કરો. પ્રતિમા આદિનો શુભભાવ થાય છે એને જાણે જ નહિ અને નિષેધ કરે તો તે મૂઢતા છે. તત્ત્વાર્થને જાણતાં દરેકને પૃથક છે તેમ જાણે. અજીવ આદિ પરનો વિકલ્પ છોડી આત્માનો આશ્રય કરવો. મારું સ્વરૂપ તો અપ્રમાદી છે, રાગાદિ તો પ્રમાદદશા છે. માટે તેનું લક્ષ છોડી એકલા જીવતત્ત્વનું અવલંબન કરવું.

શ્લોક ૪૪

(અનુષ્ટુપ)

पुद्गलोऽचेतनो जीवश्चेतनश्चेति कल्पना ।
 साऽपि प्राथमिकानां स्यान्न स्यान्निष्पन्नयोगिनाम् ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થ :- પુદ્ગલ અચેતન છે અને જીવ ચેતન છે એવી જે કલ્પના તે પાણુ પ્રાથમિકોને (પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને) હોય છે, નિષ્પન્ન યોગીઓને હોતી નથી (અર્થાત્ જેમને યોગ પરિપક્વ થયો છે તેમને તે કલ્પના હોતી નથી). ॥ ૪૪ ॥

શરીર, કર્મ વગેરે અચેતન છે અને આત્મા ચેતન છે એવો વિકલ્પ શરૂઆતવાળાને હોય છે. સ્વરૂપસ્થિતને એવી કલ્પના હોતી નથી. સમ્યગ્દષ્ટિઓને આત્માનું ભાન હોય છે પણ હજુ પૂર્ણ ઠર્યા નથી તેથી તેને ચેતન-અચેતનાદિનો રાગ હોય છે પણ જે સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થાય છે એને એવો રાગ હોતો નથી. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી વિકલ્પો હોય છે, સાતમા ગુણસ્થાને સ્વરૂપમાં લીન મુનિને એવી કલ્પના હોતી નથી.

શ્લોક ૪૫

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

અચેતને પુદ્ગલકાયકેડસ્મિન્
સચેતને વા પરમાત્મતત્ત્વે ।
ન રોષભાવો ન ચ રાગભાવો
ભવેદિયં શુદ્ધદશા યતીનામ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ :- (શુદ્ધ દશાવાળા યતિઓને) આ અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો નથી કે સચેતન પરમાત્મતત્ત્વમાં રાગભાવ હોતો નથી; -આવી શુદ્ધ દશા યતિઓની હોય છે. ॥ ૪૫ ॥

મુનિઓ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને હોય છે. તેઓ જંગલમાં વસનારા વીતરાગમાર્ગમાં રહેલા છે, તેમને શુદ્ધ દશા સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે, ને બહારમાં નશ્નપાણું હોય છે. તે મુનિને શરીરાદિ પરપદાર્થો ઉપર દ્વેષભાવ નથી. શરીર તે હું નહિ -એવો ભાવ તે દ્વેષભાવ છે એ ભાવ પણ સાતમે ગુણસ્થાને મુનિને નથી અને પરમાત્મા પ્રત્યેનો શુભ રાગ પણ સાતમે ગુણસ્થાને નથી. રાગ અને દ્વેષ અસ્થિરતાને કારણે છઠ્ઠે ગુણસ્થાને હોય છે. આત્મા છે તેનો પ્રેમ કરવા જેવો છે અને જડ છે તે છોડવા જેવો છે એ રાગદ્વેષ છે. એવો વિકલ્પ સાતમે ગુણસ્થાને હોતો નથી. અજીવનું જ્ઞાન કરીને અજીવને છોડું અને આત્મામાં ઠરું એવા પ્રકારનો રાગદ્વેષ પણ હોતા નથી ત્યારે વીતરાગી શુદ્ધ દશા થાય છે.

ચૈત્ર વદ ૯, શુક્રવાર, ૧૮-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકારમાં પુદ્ગલદ્રવ્યની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. હવે ગાથા ૩૦માં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયની વાત કરે છે. એ ત્રણે દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે અને તેનું કાર્ય સ્વતંત્રપણે વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે, પણ એ દ્રવ્યોને તેની ખબર નથી. તે બીજા દ્રવ્યોને નિમિત્તે થાય છે એવો એનો સ્વભાવ છે તેની પણ તેને ખબર નથી. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે તે બધાને જાણવાનું કામ કરે છે.

આત્મા જાણનાર-દેખનાર છે, તે કોઈ પણ પરમાણુને આઘોપાછો કરે એવો તેનો સ્વભાવ નથી. જેને સ્વજ્ઞાનથી ખબર પડી કે પુદ્ગલાદિનો આવો સ્વભાવ છે તેને પોતાના સ્વભાવની ખબર પડ્યા વિના રહે નહિ. તે જાણે છે કે મારો સ્વભાવ જાણવા-દેખવાનો છે. રાગ અને પર તે હું નહિ, જ્ઞાનને જ્ઞાનમાં રહીને રાગ અને ધર્માદિ દ્રવ્યોને જાણે છે તે જ ધર્મનું કાર્ય છે. આમ જ્ઞાતા-દેષ્ટાપણે ન રહે તે વસ્તુની સ્થિતિને જાણતો નથી.

ગાથા ૩૦

ગમણનિમિત્તં ધમ્મમધમ્મં ઠિદિ જીવપોગ્ગલાણં ચ ।

અવગહણં આયાસં જીવાદીસવ્વદવ્વાણં ॥ ૩૦ ॥

જીવ-પુદ્ગલોને ગમન-સ્થાન નિમિત્ત ધર્મ-અધર્મ છે;

જીવાદિ સર્વ પદાર્થને અવગાહણેતુ આભ છે. ૩૦.

અન્વયાર્થ :- ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને ગમનનું નિમિત્ત છે અને અધર્મ (તેમને) સ્થિતિનું નિમિત્ત છે. આકાશ જીવાદિ સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહનનું નિમિત્ત છે.

અહીં ધર્મને જીવ-પુદ્ગલના ગમનમાં નિમિત્ત કહેલ છે. એટલે જે ગમન કરે તેને તે નિમિત્ત છે, પંચાસ્તિકાયમાં પુદ્ગલના સક્રિયપણામાં કાળને નિમિત્ત કહેલ છે કેમ કે પુદ્ગલને સદા સક્રિયપણું છે. જે કે ઘણા પુદ્ગલો અક્રિય પણ હોય છે પરંતુ પાછા સક્રિય થાય છે તેથી સર્વથા અક્રિયપણું પુદ્ગલને હોતું નથી એ બતાવવા સદા સક્રિયપણું પુદ્ગલને કહેલ છે. જે સદા સક્રિયપણું હોય તો ધર્મ અને અધર્મનું નિમિત્ત પણ કહેવાય નહિ. હવે પુદ્ગલના સક્રિયપણામાં કાળ નિમિત્ત છે તે વિશેષતા છે. સામાન્યપણે તો કાળ જ યે દ્રવ્યોમાં નિમિત્ત છે પણ આ પુદ્ગલદ્રવ્યને કાળ નિમિત્ત થાય છે તે વિશેષતા છે. પુદ્ગલનો સક્રિય સ્વભાવ છે એમ સાબિત થાય છે ને તેમાં કાળ નિમિત્ત છે. અહીં તો જીવ અને પુદ્ગલ બન્નેમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે એમ કહે છે.

એ પ્રમાણે અધર્મદ્રવ્ય ગતિપૂર્વક સ્થિતિ કરતા જીવ અને પુદ્ગલોને નિમિત્ત છે. અને આકાશ

બધા દ્રવ્યોને અવગાહન આપવામાં નિમિત્ત છે. ધર્મ અને અધર્મ માત્ર જીવ-પુદ્ગલોને ગતિ-સ્થિતિમાં નિમિત્ત છે, બીજા દ્રવ્યને તે નિમિત્ત નથી. આ રીતે દરેક પદાર્થનો જુદો જુદો સ્વભાવ છે તે કહે છે. જીવનો જાગવાનો, પુદ્ગલનો સ્પર્શ-રસ-ગંધ-રંગનો, ધર્મનો ગતિહેતુત્વ, અધર્મનો સ્થિતિહેતુત્વ અને આકાશનો અવગાહનત્વનો સ્વભાવ છે.

ટીકા :- આ ધર્મ, અધર્મ, આકાશનું સંક્ષિપ્ત કથન છે.

આ ધર્માસ્તિકાય વાવના પાણીની માફક પોતે ગતિક્રિયા રહિત છે. દૃષ્ટાંતમાં નદીના પાણીની માફક લીધું નથી કેમ કે નદીનું પાણી ચાલતું હોય છે અને વાવનું પાણી સ્થિર હોય છે તેમ ધર્માસ્તિકાય સ્થિર હોય છે, તે માછલાં ચાલે એને નિમિત્ત થાય છે. તેમ અહીં ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળાને ઊર્ધ્વ ગતિમાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે તે વાત કરે છે. તે સિદ્ધ ભગવાન કેવા છે? તેની વ્યાખ્યા કરે છે.

માત્ર (અ, ઈ, ઉ, ઋ, ૠ - એવા) પાંચ હ્રસ્વ એટલે ટૂંકા અક્ષરોના ઉચ્ચારણ જેટલી તેમની સ્થિતિ છે. આ ચૌદમા ગુણસ્થાનની વાત છે. જે સિદ્ધના સીમાડે રહેલો આત્મા છે તેને સ્વભાવગતિક્રિયા છે, એમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. આત્માનું ભાન કરી અંતરલીનતાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે એવા ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળા જેઓ “સિદ્ધ” નામને યોગ્ય છે, જેઓ છ કાયના ક્રમથી વિમુક્ત છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એ છ કાયમાં અવતરવાનો ક્રમ સિદ્ધને નથી, તેમને સ્વભાવગતિક્રિયા છે.

વળી સિદ્ધ કેવા છે ? જેઓ મુક્તિરૂપી સુલોચનાના લોચનનો વિષય છે. અર્થાત્ જેમને મુક્તિરૂપી સુંદરી પ્રેમથી નિહાળે છે. આત્માના સ્વભાવની શક્તિમાંથી પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપી પર્યાય પ્રગટી તે પરિણતિરૂપ સ્ત્રીનો વિરહ એક સમય પાણ પડતો નથી. ત્રિકાળના અવલંબને જે પર્યાય પ્રગટી તે સિદ્ધને પ્રેમથી નિહાળે છે, અનાકુળતાનો પિંડ, સુખનો કંદ ને કુંડ તેને વારંવાર તે પર્યાય નિહાળે છે.

સિદ્ધ ત્રિલોકરૂપી શિખરીના શિખર છે. તે અયોગીકેવળી ત્રણ લોકરૂપ ડુંગરના શિખર છે. વળી એમણે સમસ્ત કલેશના ધરરૂપ પંચવિધ સંસારને દૂર કર્યો છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવના પરાવર્તનરૂપ પાંચ પ્રકારનો સંસાર છે, તે ભગવાનને છૂટી ગયો છે. જડ પુદ્ગલાદિનો સંયોગ છે તે કલેશનું નિમિત્ત છે, તે ભગવાનને છૂટી ગયો છે.

સિદ્ધ ભગવાનને હવે કોઈ ક્ષેત્રમાં રખડવાનું રહ્યું નથી. નર, નરકાદિ ચાર ગતિના ભવથી ભગવાન દૂર થયા છે કેમ કે એ બધા કલેશના નિમિત્તો છે. શુભાશુભ પરિણતિ પાણ કલેશનું કારણ છે. માટે તે કલેશ ભગવાને દૂર કર્યો છે. ચિદાનંદ છું એના અવલંબને પંચ પ્રકારના કલેશો છૂટી ગયા છે. ઈન્દ્રનો ભવ, પરમ ઔદારિક શરીર, સર્વાર્થસિદ્ધિનો ભવ તે બધા કલેશના નિમિત્તો છે. અહીં તો

કહે છે કે તીર્થકરનો અવતાર પાણ કલેશનું નિમિત્ત છે. કલેશરૂપ સંસારના ધરને સિદ્ધોએ દૂર કરેલ છે એટલે કે સ્વભાવનું અવલંબન લેતાં કલેશો દૂર થયા છે. પંચ પરાવર્તનનો ભાવ મારો સ્વભાવ નથી એવો નિર્ણય કરી, સ્વભાવમાં લીન થયા તેથી કલેશો દૂર થયા છે -એમ કહે છે.

શાસ્ત્રમાં લખાણ અનેક પ્રકારે આવે પાણ એનો અર્થ સમજવો જોઈએ. અહીં લખાણ છે કે કલેશોને દૂર કર્યા છે. ખરેખર તો આત્મા તેને દૂર કરતો નથી પાણ સ્વભાવની લીનતા થતાં કલેશોની ઉત્પત્તિ થતી નથી એવો તેનો અર્થ છે. લખાણના ભાવ ન સમજે તો “ભાના કાગળ” જેવું થાય. છોકરો ઘાણા વર્ષ થયા પરદેશમાં ગયો હતો, તેના બાપે કાગળ લખ્યો કે “તારી સ્ત્રી ધાણી-ધોરી વગરની થઈ છે, એકલી રહે છે, માટે તું જલ્દી આવજે”. આ લખાણના અર્થને તે સમજ્યો નહિ અને મારી સ્ત્રી ધાણી વગરની થઈ ગઈ એટલે કે તે રાંડી છે -એવો તેણે અર્થ કર્યો. પાણ હું બેઠા મારી સ્ત્રી રાંડે નહિ એમ સમજવું જોઈએ. એવી રીતે શાસ્ત્રમાં લખાણ આવે કે જ્ઞાનાવરણીયકર્મથી જ્ઞાન રોકાય, તો એનો અર્થ એવો છે કે આત્મા બેઠો છે અને એની પર્યાય બીજે કોઈ રોકે એમ બને નહિ. પરના કારણે રોકાય એમ માને તે પોતે બેઠા છતાં પોતાની સ્ત્રી રાંડે એના જેવી વાત છે. એમ અહીં કલેશ દૂર કર્યો છે એનો અર્થ સ્વભાવના અવલંબને કલેશ દૂર થઈ જાય છે -એવો સમજવો. આત્મા પરને દૂર કરે એમ બનતું નથી. જે પરના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્મા કરે તો ગ્રહણ-ત્યાગ ચાલુ રહે, કોઈ દિવસ તે ગ્રહણ-ત્યાગ વિના રહે નહિ. પાણ પરના ગ્રહણ-ત્યાગ હું કરી શકું છું એવી માન્યતા હતી તે સ્વભાવના અવલંબને છૂટી જાય છે ત્યારે કલેશ દૂર થાય છે, સિદ્ધને સમસ્ત કલેશો દૂર થયા છે.

વળી અયોગી કેવળી પંચમગતિના સીમાડે છે. એમને સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણમતા સ્વભાવ-ગતિક્રિયાનો હેતુ ધર્મદ્રવ્ય છે. સ્વભાવગતિક્રિયા પહેલે સમયે થાય છે એમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. હવે વિભાવગતિક્રિયામાં પાણ ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે કહે છે.

છ કાયના ક્રમથી યુક્ત એવા સંસારીઓને તે ધર્મ વિભાવગતિક્રિયાનો હેતુ છે. પહેલાં જીવની સ્વભાવગતિક્રિયામાં હેતુ ધર્મ છે એમ કહ્યું. વળી વિભાવગતિક્રિયામાં પાણ ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે પાણ એની ધર્મદ્રવ્યને ખબર નથી. એની ખબર કરનારો આત્મા છે. તે આત્માનું ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એને ઓળખ્યા વિના ગમન કરવામાં અને સ્થિર થવામાં પરનું કારણ માની અજ્ઞાની પરાધીનતા શોધ્યા કરે છે. પાણ આત્માનો જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે એને જાણતો નથી. તે ધર્મ અમૂર્ત, આઠ સ્પર્શો રહિત, તેમ જ પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ અને બે ગંધ વિનાનો, અગુરુલઘુત્વાદિ ગુણોના આધારભૂત, લોકમાત્ર આકારવાળો અખંડ એક પદાર્થ છે. “સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમવર્તી પર્યાયો છે” એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી ગતિના હેતુભૂત આ ધર્મદ્રવ્યને શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે.

હવે અધર્મદ્રવ્યની વાત કરે છે. અધર્મદ્રવ્યનો વિશેષગુણ સ્થિતિહેતુત્વ છે. આ અધર્મદ્રવ્યના બાકીના ગુણ-પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયના બાકીના સર્વ ગુણ-પર્યાયો જેવા હોય છે. જુઓ, ધર્માસ્તિકાયના બીજા ગુણો જેવા આના ગુણો છે એમ ન કહેતાં અધર્માસ્તિકાયના ગુણો જેવા ધર્માસ્તિકાયના બીજા ગુણો છે એમ કહેલ છે. એનું કારણ એ છે કે સ્થિતિહેતુત્વ વિશેષગુણ છે, એ દ્વારા જુદાપાણું ખ્યાલમાં આવે છે પણ બીજા ગુણોથી જુદાપાણું જાણાશે નહિ.

આકાશનો અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ જ વિશેષગુણ છે. ધર્મ અને અધર્મના બાકીના ગુણો આકાશના બાકીના ગુણો જેવા પણ છે. આકાશના એક અવકાશદાન ગુણ સિવાય બીજા ગુણોમાં ફેર નથી, એ બતાવવા આ કથન કરવામાં આવ્યું છે કે આ ગુણ સિવાય બીજા ગુણો જેવા ધર્મ-અધર્મના ગુણો છે, એમાં ફેર નથી. માટે અવકાશગુણથી આકાશદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી જુદું પડે છે, એ સિવાય બીજાથી જુદું પડતું નથી. આ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ છે.

અહીં એમ ખ્યાલમાં રાખવું કે લોકાકાશ, ધર્મ અને અધર્મ સરખા પ્રમાણવાળા હોવાથી કાંઈ અલોકાકાશને ટૂંકાપાણું - નાનાપાણું નથી. અલોકાકાશ તો અનંત છે. ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય અખંડ છે એના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. એટલા લોકાકાશના પ્રદેશો છે તેથી આખું અખંડ અનંતપ્રદેશી આકાશદ્રવ્ય છે તે નાનું થઈ જતું નથી પણ આકાશનું અનંતપાણું છે. વિશેષ ગુણ દ્વારા દ્રવ્ય જુદું પડી શકે છે. સામાન્ય ગુણો તો બધા સરખા છે. બીજા ગુણોની વિશેષતા નથી એમ સમજી આત્માની રુચિ કરી તેનું અવલંબન કર.

શ્લોક ૪૬

(માલિની)

इह गमननिमित्तं यत्स्थितेः कारणं वा
यदपरमखिलानां स्थानदानप्रवीणम् ।
तदखिलमवलोक्य द्रव्यरूपेण सम्यक्
प्रविशतु निजतत्त्वं सर्वदा भव्यलोकः ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થ :- અહીં એમ આશય છે કે -જે (દ્રવ્ય) ગમનનું નિમિત્ત છે, જે (દ્રવ્ય) સ્થિતિનું કારણ છે, વળી બીજું જે (દ્રવ્ય) સર્વને સ્થાન દેવામાં પ્રવીણ છે, તે બધાને સમ્યક્ દ્રવ્યરૂપે અવલોકીને (-ચથાર્થપાણે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો તરીકે સમજીને) ભવ્યસમૂહ સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો. ॥ ૪૬ ॥

જીવ તથા પુદ્ગલો પોતે પોતાને કારણ ગમન કરે છે, એમાં નિમિત્તકારણ ધર્મદ્રવ્ય છે. અધર્મદ્રવ્ય તેમને સ્થિતિમાં નિમિત્તકારણ છે અને આકાશદ્રવ્ય જગ્યા આપવામાં પ્રવીણ છે. બધા દ્રવ્યો રહે છે તે પોતાનું મૂળકારણ છે એમાં નિમિત્ત આકાશદ્રવ્ય છે. આકાશદ્રવ્ય પ્રવીણ છે એમ આત્મા પોતે

જ્ઞાતા-દષ્ટા છે એમ સમજે તો તે પ્રવીણ છે. આ રીતે ઉપાદાન દ્રવ્ય પોતે છે તો નિમિત્ત બીજી ચીજ સ્વતંત્ર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. નિશ્ચય આ છે તો વ્યવહાર બીજું છે એમ સિદ્ધ થાય છે એમ સમજીને પોતાનામાં સર્વદા રહો ! ધર્માસ્તિઆદિ દ્રવ્યો છે તે હું નહિ, એ જગતના પદાર્થો છે. તે સ્વતંત્ર છે એવું જ્ઞાન કર અને અચિંત્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી સ્વમાં પ્રવેશો. આ જ મોક્ષમાર્ગ છે.

ચૈત્ર વદ ૧૦, શનિવાર, ૧૯-૪-૫૨.

આ ગાથામાં કાળદ્રવ્યની વાત કરે છે. આ જગતમાં ભગવાને છ દ્રવ્યો જોયા છે, એમાંથી એક દ્રવ્ય પાણી ઓછું માને તો તે મિથ્યાત્વ છે. છ પદાર્થો છે, તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવાળા છે, તેની શાસ્ત્રપદ્ધતિથી અને અનુમાનથી પ્રતીતિ થઈ શકે એમ છે. કોઈ કહે કે ધર્માદિ દ્રવ્ય તો ગણિતનો વિષય છે માટે તે સમજવાની જરૂર નથી એમ માને તો તે ખોટું છે. આ છ પદાર્થો છે તે જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. જેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞેય છે એટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન જાણે નહિ અને કબૂલ કરે નહિ તો તેને તત્ત્વની પ્રતીતિ નથી.

હવે આ ગાથામાં કાળદ્રવ્યને સિદ્ધ કરીને એના ઉપરથી સિદ્ધાંતો પાણી સિદ્ધ કરે છે. કાળદ્રવ્ય ઔપચારિક નથી, તે કાળદ્રવ્ય અનંત નથી પાણી અસંખ્ય કાળાણુ છે તે કહે છે.

ગાથા ૩૧

સમયાવલિભેદેણ દુ દુવિયપ્પં અહવ હોઝ તિવિયપ્પં ।

તીદો સંખેજ્જાવલિહદસંઠાણપ્પમાણં તુ ॥ ૩૧ ॥

આવલિ-સમયના ભેદથી બે ભેદ વા ત્રણ ભેદ છે;

સંસ્થાનથી સંખ્યાતગુણ આવલિપ્રમાણ અતીત છે. ૩૧.

અન્વયાર્થ :- સમય અને આવલિના ભેદથી વ્યવહારકાળના બે ભેદ છે અથવા (ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્યના ભેદથી) ત્રણ ભેદ છે. અતીત કાળ (અતીત) સંસ્થાનોના અને સંખ્યાત આવલિના ગુણાકાર જેટલો છે.

ટીકા :- આ વ્યવહારકાળના સ્વરૂપનું અને તેના વિવિધ ભેદોનું કથન છે. એક આકાશ પ્રદેશે જે પરમાણુ રહેલો હોય તેને બીજે પરમાણુ મંદગતિથી ઓળંગે તેટલો કાળ તે સમયરૂપ વ્યવહારકાળ છે.

જુઓ, અહીં સિદ્ધાંત મૂક્યો છે, એમાં રહસ્ય છે. પરમાણુ એક પ્રદેશથી ખસીને બીજે પરમાણુ છે તે પ્રદેશે મંદગતિએ જાય તે સમય છે. પરમાણુ બીજા પરમાણુને ઓળંગે એનો આવો અર્થ છે. પરમાણુ ઓળંગે એનો અર્થ ઉપર થઈને જાય એમ નથી પાણી પહેલાં આકાશના પ્રદેશને છોડે અને બીજા પ્રદેશે મંદગતિએ આવે તેટલા કાળને સમય કહે છે, તે કાળદ્રવ્યની પર્યાય છે. એક પરમાણુની પર્યાય છત્રસ્થના જ્ઞાનમાં પકડાતી નથી. તેમ બીજા જીવાદિની એક સમયની પર્યાય પાણી પ્રત્યક્ષ જાણાતી નથી. કાળનું નાનામાં નાનું માપ તે સમય પર્યાય છે. જેટલામાં કાળની પર્યાય છે તેટલામાં પર્યાયવાન એવું કાળદ્રવ્ય છે. આ રીતે કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

નાનામાં નાના કાળમાં પર્યાયનું માપ આવી જાય છે. પર્યાય જેટલા ક્ષેત્રમાં છે તેટલા ક્ષેત્રમાં તેનું દ્રવ્ય છે. પર્યાય જેટલી પહોળી છે એટલું દ્રવ્ય પહોળું છે. પરમાણુ પરમાણુને ઓળંગે કે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે પરમાણુ જાય એ વાત એક જ છે. એક પ્રદેશમાં કાળનું માપ આવે છે, તે વ્યવહારકાળ છે. અને જ્યાં વ્યવહારકાળ છે ત્યાં નિશ્ચયકાળ છે. જેમ આ પેન્સીલની લાલાશ છે એ પર્યાય છે તેની પહોળાઈ પેન્સીલ જેટલી છે અને આત્મામાં સાતા-અસાતામાં સુખદુઃખની જે કલ્પના થાય છે તે પર્યાય છે, એનું ક્ષેત્ર પાણી આખા આત્મા જેટલું છે. વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ થાય છે તે પર્યાય છે, એ પર્યાય જેટલી પહોળી છે એટલું એનું દ્રવ્ય પાણી છે. કાળ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોની એક સમયની પર્યાય પકડાતી નથી અને કાળની પર્યાયનું માપ તો એક સમયમાં પકડાય છે. તે પર્યાયને પકડતાં પર્યાયવાન એવું દ્રવ્ય પકડાય છે. પરમાણુએ મંદ ગતિ કરી એટલે કાળનું માપ નિમિત્તરૂપે આવ્યું. કાળની પર્યાય તે ઉપાદાન છે, તેનું માપ પાણી આવી ગયું. પર્યાય ઉપરથી પર્યાયવાન એવું કાળદ્રવ્ય સાબિત થાય છે. કેટલાક કાળદ્રવ્યને ઔપચારિક દ્રવ્ય કહે છે અને કોઈ કાળદ્રવ્ય અનંત છે એમ કહે છે. તે બન્ને વાત ખોટી છે એમ સિદ્ધિ થાય છે.

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુના પ્રદેશે મંદગતિએ જાય ત્યાં કાળની હદનું જ્ઞાન આવી જાય છે. એક સમયનું કાળનું માપ આવે છે એટલું કાળદ્રવ્ય છે, એમ નક્કી કરનારને ઉપાદાનરૂપે હું આત્માનો પુરુષાર્થ કરું તો તેમાં કાળ નિમિત્ત છે એ પાણી નક્કી થાય છે. બધું થઈને એક છે એમ નથી અને કાળદ્રવ્ય નથી એમ પાણી નથી. આત્મામાં રાગ-દ્વેષાદિની પર્યાય થાય છે તે ક્ષણિક અને એક સમય રહેનારી હોવા છતાં આખા આત્મામાં પથરાયેલી છે. સંસાર એક સમયનો છે પાણી તેનું ક્ષેત્ર તો આત્મા પ્રમાણે છે. એ આકુળતા વડે આત્મા નક્કી ન થાય પાણી જ્ઞાનનો પર્યાય જ્ઞાનમાં વળીને નિર્ણય કરે તો આત્માનો નિર્ણય થાય છે. જેમ સાકરની પૂતળી હોય, તેની મીઠાસ અને સફેદાઈની પર્યાય પૂતળીના આકાર પ્રમાણે આખી પૂતળીમાં હોય છે તેમ આત્મા જેટલો પહોળો છે એટલો એનો વિકાર પાણી છે.

કાળદ્રવ્ય છે એની એને ખબર નથી, પાણી તેનો જાણનાર તો આત્મા છે. પર્યાયવાન છે એના કારણે પર્યાય છે. અભેદના કારણે ભેદ છે. જ્ઞાની એમ નક્કી કરે છે કે અહો ! કાળ નામનો પદાર્થ છે, તેને હું જ્ઞાનથી જાણું છું. એક પ્રદેશે કાળનું માપ પૂરું થાય છે તો કાળને કોઈ બે પ્રદેશી કહે તો તેની વાત ખોટી છે કેમ કે જેટલા પ્રમાણમાં પર્યાય છે એટલા પ્રમાણમાં પર્યાયવાન દ્રવ્ય છે. મારી પર્યાય મારા આત્માના ક્ષેત્ર પ્રમાણે છે. તે જ્ઞાનની પર્યાય આત્માના ત્રિકાળી સામાન્ય સ્વભાવ તરફ ઢળે ત્યારે તેને ખબર પડે કે આ નવો પુરુષાર્થ છે, બહારની વાત નથી. બહારની ચીજ તો આત્મામાં કાંઈ કરી શકતી નથી. જ્ઞાન કાળને પ્રમાણથી નક્કી કરે છે. તે પ્રમાણજ્ઞાનનો સમય એક છે. પાણી પ્રમાણજ્ઞાનની પહોળાઈ આત્મા પ્રમાણે છે. એમ નક્કી થતાં આ પર્યાય દ્રવ્યની છે એમ પરથી ભેદ થયો અને સ્વથી એકત્વ થયું તે ધર્મ છે.

અખંડ અનંતગુણનો પિંડ તે આત્મા છે. એમ એક એક સમયની પર્યાયમાં નિર્ણય થયો તે પર્યાય આત્મા જેટલો પહોળો છે, તે આત્માના આધારે થયો છે એમ નક્કી થતાં નિમિત્તથી કે રાગથી તે પર્યાય થાય એ વાત ઊંડી જાય છે. માટે એક સમયનો પર્યાય છે તે પર્યાયવાનનો છે એમ નક્કી કરવું જોઈએ.

આ દ્રવ્યાનુયોગનો અધિકાર છે. આ નિયમસારમાં મોક્ષમાર્ગ કેમ થાય છે તે કહે છે. ‘નિયમ’ એટલે મોક્ષમાર્ગ અને ‘સાર’ એટલે વ્યવહારાદિથી રહિતપણું -એમ નિયમસાર બતાવે છે. નિર્વિકલ્પ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. અહીં કાળદ્રવ્યનું નક્કી થતાં આત્મા તેને જાગનાર છે એમ નક્કી થાય છે એટલે એને પર સામે જોવાનું રહેતું નથી. પર્યાયનું નક્કી થતાં પર્યાયવાન સામે જોવાનું રહે છે પણ પર્યાય સામે જોવાનું રહેતું નથી. માટે પર્યાયવાનને જાણે તો મોક્ષમાર્ગ અને નિયમસાર છે. સર્વજ્ઞની કોઈ પણ વાત હોય તો તે આખું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ કરે છે. સર્વજ્ઞપણું હથેળીમાં બતાવે છે. જેમ પર્યાય પર્યાયવાન જેટલો છે એમ ગુણ પણ ગુણી જેટલો છે. એમ નક્કી કરે તો પર્યાયને દ્રવ્ય તરફ વાળે એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-શુકલધ્યાન થાય અને સર્વજ્ઞપણાને પામે.

આ આત્મા સ્વ-પરને નક્કી કરે છે. આત્મા સિવાય કાળાદિ દ્રવ્યો પોતાને કે આત્માને જાણતાં નથી. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય લોકપ્રમાણે છે અને આકાશ લોકલોક વ્યાપક છે. આકાશનો પર્યાય પણ લોકલોક વ્યાપક છે. કાળનો પર્યાય કાળદ્રવ્ય પ્રમાણે છે. પરમાણુનો પર્યાય પરમાણુ પ્રમાણે છે. આ પાંચે દ્રવ્યનું જ્ઞાન આત્મા કરે છે ને જ્ઞાનનો પર્યાય આત્મા પ્રમાણે છે. એમ પર્યાય સિદ્ધ થતાં પર્યાયવાન એવું દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. દ્રવ્યને સિદ્ધ કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ છે માટે આ કાળાદિનો અધિકાર છે તે તત્ત્વનો વિષય છે, માત્ર ગણિતનો વિષય છે એમ નથી. અજીવતત્ત્વ હેય છે પણ તે જ્ઞેય કરીને હેય છે. પણ જ્ઞાન કર્યા વિના યથાર્થપણે હેય થઈ શકે નહિ. માટે કાળદ્રવ્યને જાણવું હોય તો એનો પર્યાય હોય ત્યાં તે જાણવા મળે છે. અને આત્માને શોધવો હોય તો જ્યાં આકુળતા છે ત્યાં પણ આખો આત્મા છે એમ નક્કી કર, આનાથી વિરુદ્ધ કોઈ કહેતું હોય તો વિરુદ્ધ કહેનારા સાચા છે કે આ સાચું છે એની પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. બન્ને સાચા હોય એમ બને નહિ.

અહીં તો છદ્દા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા સંતમુનિ છે, એમને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે એમાં આ શાસ્ત્રો લખાયા છે. છદ્દે ગુણસ્થાને વિકલ્પ હોય છે. સાતમામાં વિકલ્પ હોતો નથી. એમાં સિદ્ધ કરે છે કે જ્યાં પર્યાય છે ત્યાં પર્યાયવાન છે માટે કાળની પર્યાય ઉપરથી કાળદ્રવ્ય સાબિત થાય છે અને આકુળતાની પર્યાય છે ત્યાં પણ આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુઓ, અહીં એક સમયને વ્યવહારકાળ કહ્યો છે. અને એવા અસંખ્ય સમયોનો નિમેષ થાય છે. અથવા આંખ વિંચાય એટલો કાળ તે નિમેષ છે, આઠ નિમેષની એક કાષ્ઠા થાય છે, સોળ કાષ્ઠાની

કળા, બત્રીસ કળાની ઘડી, સાઠ ઘડીનું અહોરાત્ર, ત્રીસ અહોરાત્રનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન અને બે અયનનું વર્ષ થાય છે. આમ આવલિ આદિ વ્યવહારકાળનો ક્રમ છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ સમય અને આવલિના ભેદથી બે પ્રકારે છે. અથવા અતીત, અનાગત અને વર્તમાનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે.

આ નીચે પ્રમાણે અતીત કાળનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે.

અતીત સિદ્ધોને સિદ્ધપર્યાયના પ્રગટ થવાના સમયથી પહેલાં વીતેલો જે આવલિ આદિ વ્યવહારકાળ તે, તેમને સંસાર અવસ્થામાં જેટલા સંસ્થાનો વીતી ગયા તેમના જેટલો હોવાથી અનંત છે. સિદ્ધ ભગવાનને અનંત શરીરો વીતી ગયા, તે શરીરો કરતાં સંખ્યાતગુણી આવલિઓ વીતી ગઈ. માટે અતીત શરીરો પણ અનંત છે અને અતીત કાળ પણ અનંત છે. અતીત શરીરો કરતાં અતીત આવલિઓ સંખ્યાતગુણી હોવા છતાં બન્ને અનંત હોવાથી બન્નેને અનંતપણાની અપેક્ષાએ સરખા કહ્યા છે.

અનાગત સિદ્ધોને મુક્તિ થતાં સુધીનો અનાગતકાળ પણ અનાગત સિદ્ધોના જે મુક્તિ પર્યંત અનાગત શરીરો તેમના જેટલો છે. ભવિષ્યનો અંત આવતો નથી પણ એટલા કાળનું જ્ઞાન જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. અનંતકાળ વીત્યો અને અનંતકાળ વીતશે તે જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. ત્રણ કાળનું જ્ઞાન ત્રણ કાળમાં નક્કી થતું નથી પણ અલ્પ જ્ઞાનવાળો ત્રણ કાળના જ્ઞાનને નક્કી કરે છે. ત્રણ કાળનું નક્કી કરવા માટે ત્રણ કાળનું જ્ઞાન હોય તો જ થાય તો પછી ત્રણ કાળનું કદી નક્કી થઈ શકે જ નહિ. પણ અલ્પજ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે કે આત્માનો સ્વભાવ ત્રણ કાળને જાણવાનો છે. અને એનો નિર્ણય કરનાર પર્યાય પર્યાયવાનને છે તે આત્માથી થાય છે.

ચૈત્ર વદ ૧૧, રવિવાર, ૨૦-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકાર ચાલે છે. તેમાં કાળ નામનું એક દ્રવ્ય છે તે સિદ્ધ કરે છે. કાળદ્રવ્ય સર્વજ્ઞે જોયું છે, મુનિએ કહ્યું છે અને શાસ્ત્રમાં તેને યુક્તિથી સિદ્ધ કરેલ છે. એવા વ્યવહારકાળની વાત કરે છે.

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદુકુંદાચાર્યદેવે શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૨૫મી દ્વારા કહેલ છે કે :-

સમઓ ણિમિસો કઙ્ઘા કલા ય ણાલી તદો દિવારત્તી ।

માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ॥

ગાથાર્થ :- સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ -એ રીતે પરાશ્રિત કાળ(-જેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે તે વ્યવહારકાળ) છે.

આ વ્યવહારકાળની વાત કરતાં એમ કહે છે કે “આ જીવ અનંતકાળથી પોતાના ચૈતન્ય સ્વભાવને ભૂલીને પર્યાયમાં સંકોચ પામી રહ્યો છે. આત્મા છે તે જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છે, એની

વર્તમાન પર્યાયમાં પરને પોતાનું માનીને હીણી અવસ્થાએ તે પરિણમી રહ્યો છે. જેમ હજાર પાંખડીનું કમળ હોય તેની કળી સંકોચાઈ ગઈ હોય પણ પછી તે ખીલે છે તેમ આત્મા પર્યાયમાં સંકોચ પામ્યો છે તે પોતાના ત્રિકાળ સ્વભાવના અવલંબને પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનપાણે ખીલી નીકળે છે. પહેલાં જ્ઞાની પ્રતીત કરે છે કે મારો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે, તો ખીલે છે. જેટલા સિદ્ધ થયા છે તે આત્મામાંથી થયા છે, બહારથી થયા નથી. એમ પ્રથમ પ્રતીતિ કરે તો કેવળજ્ઞાનપાણે ખીલે છે.

ગાથા ૩૧ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૪૭

(માલિની)

સમયનિમિષકાષ્ટા સત્કલાનાડિકાઘાદ્
દિવસરજનિભેદાજ્ઞાયતે કાલ ણ્ણઃ ।
ન ચ ભવતિ ફલં મે તેન કાલેન કિંચિદ્
નિજનિરુપમતત્ત્વં શુદ્ધમેકં વિહાય ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ :- સમય, નિમેષ, કાષ્ટા, કળા, ઘડી, દિનરાત વગેરે ભેદોથી આ કાળ(વ્યવહારકાળ) ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ શુદ્ધ એક નિજ નિરૂપમ તત્ત્વને છોડીને, તે કાળથી મને કાંઈ ફળ નથી. ॥ ૪૭ ॥

આત્માના જ્ઞાન વિના અજ્ઞાની અનાદિ કાળથી રખડે છે. હું ચિદાનંદ છું, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પર છે, પરની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી, તે ખરેખર પ્રયોજનભૂત છે.

પાણીનો મૂળ સ્વભાવ તો શીતળ છે, તે અગ્નિના નિમિત્તે પોતાની લાયકાતથી ઉષ્ણ થાય છે. તેમ આત્મા પણ સ્વભાવથી તો શુદ્ધ એક નિજ નિરૂપમ તત્ત્વ છે, પુણ્ય-પાપ આદિ આકુળતાનો ભાવ તે ઉષ્ણતા છે, આત્મા તો શીતળભૂત ત્રિકાળ ધ્રુવ એકરૂપ છે. પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી, પણ જ્ઞાતા-દેશ છે. જેમ ભગવાન જાણનાર-દેખનાર છે તેમ મારો આત્મા પણ જાણનાર-દેખનાર છે. આત્માના ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરનું કર્તાપણું અને વિકાર તો નથી પણ નિર્મળ પર્યાય અનેકતાવાળી થાય તેના ઉપર પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ નથી. પણ હું તો જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યમૂર્તિ છું એવા સ્વરૂપને તે યથાર્થ જાણે છે. માટે તે ખરો જૈન છે. આત્મા શુદ્ધ છે, તેમાં રાગ-દ્વેષની અશુદ્ધતા નથી.

ચાર પ્રકારથી આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧) આ આત્મા શુદ્ધ છે. એટલે પુણ્ય-પાપની અશુદ્ધતાથી રહિત નિર્મળાનંદ-ધ્રુવ છે.

(૨) એક છે. એમાં પર્યાયની અનેકતા નથી, અનેક પ્રકારની તારતમ્યતા પર્યાયમાં છે પણ ધ્રુવ

ત્રિકાળી તત્ત્વમાં અનેકતા નથી.

(૩) આત્મા નિજતત્ત્વ છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિજતત્ત્વ નથી. તેથી સર્વજ્ઞાદિ આત્માને તારી દેતા નથી. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વર્તમાનમાં સાક્ષાત્ તીર્થંકરો બિરાજે છે પણ કોઈને ભગવાન તારતા નથી. આત્મા પોતે પુરુષાર્થ કરીને સંસારથી તરે તો તેને ભગવાને તાર્યા એમ કહેવાય છે.

(૪) આત્મા નિરૂપમ તત્ત્વ છે, એટલે કે તે કોઈ પરદ્રવ્યની ઉપમા રહિત છે. મારે તો મારાથી પ્રયોજન છે, કાળથી કાંઈ પ્રયોજન નથી -એમ કહેલ છે.

અહીં કાળની વ્યાખ્યા ચાલે છે. તેમાં આ વાત નાખી કે કાળથી મારે શું પ્રયોજન છે ? ગયા કાળમાં આ સંયોગો ન હતા અને ભવિષ્યકાળમાં આ રહેશે નહિ અને ગયા કાળના સંયોગો વર્તમાનમાં નથી કેમ કે સંયોગો તો પર ચીજ છે. આત્મા અનાદિઅનંત છે, તે ત્રણે કાળે પરથી રહિત છે. આત્મા તો એક છે. જે આત્માથી છૂટું પડે તે આત્માનું નહિ. પૂર્વ ભવમાં ભગવાન મળ્યા હોય તો તે રહ્યા નહિ, માટે તે ભગવાન પણ તારા નહિ. સંયોગી કોઈ ચીજે તારી નથી, પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ છૂટી જાય છે. તેથી તે પણ તારા નથી. આત્મા તો ત્રિકાળ ધ્રુવ ચિદાનંદ છે, એના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સમાગતા કરવાં તે ધર્મ છે.

આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો નથી. સૂર્ય-ચંદ્ર જેમ મરતા નથી તેમ આત્માનો પણ નાશ થતો નથી. સૂર્ય-ચંદ્ર ઊગે અને આથમે છે એમ કહેવું એ તો આપણી નજર પડે અને નજર ન પડે એ અપેક્ષાએ કહેવાય છે. સૂર્ય જમીનથી આઠસો જોજન ઊંચો કાયમ રહે છે. તેમ આત્મા આઠ કર્મથી જુદો કાયમ રહે છે. જેમ સૂર્ય સવારે કે સાંજે જમીનથી આઠસો જોજન ઊંચો રહે છે અને જમીનને અડતો નથી તેમ આત્મા જ્ઞાન-દર્શનનો પિંડ છે, તે કર્મથી વેગળો છે -છૂટો પડ્યો છે, તે કર્મને અડતો નથી.

અનંત કાળ ગયો છતાં એના પ્રવાહમાં મારો નાશ થયો નથી એમ ધર્મી સમજે છે. મારું ત્રિકાળી સ્વરૂપ તો પવિત્ર અને નિરૂપમ છે. એને મૂકીને મારે કાળની સાથે કાંઈ કામ નથી. જેવું આત્માનું સ્વરૂપ છે એવું સમજીને અનંત કાળમાં અનંત જીવો મુક્તિને પામ્યા છે. કાળની સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી.

શાસ્ત્રમાં કાળલબ્ધિની વાત આવે છે. શાસ્ત્રને કાંઈ ખબર નથી. આત્મા શાસ્ત્રનો જાણનાર છે. કાળલબ્ધિ તો સ્વપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને કહે છે. આત્મા સ્વનું ભાન કરે તેને સ્વકાળલબ્ધિ કહે છે. ચૂલે ભાત મૂક્યા હોય તો ક્યારે પાકશે એમ કહેવાય પણ હજુ કાંઈ ઠેકાણું જ ન હોય તો ક્યારે પાકશે એ વાત જ રહેતી નથી. તેમ આત્મા કોણ છે ? એના ભાન વિના કેટલા કાળે મુક્તિ થશે એ વાત રહેતી નથી. સ્વભાવનું ભાન થયું હોય તેની ક્યારે મુક્તિ થશે ? એમ પ્રશ્ન થાય. તો કહે છે કે સ્વભાવની

સ્થિરતા કરે એટલી વાર છે. આત્મા કોણ ? પર કોણ ? વિકાર કોણ ? નિર્વિકાર કોણ ? વગેરેને જાણ્યા વિના કેટલા કાળે મુક્તિ થશે એ વાત એના માટે નથી પણ હું તો જ્ઞાયક છું, વિકાર મને શરાણભૂત નથી, પંચપરમેષ્ઠી પણ મને શરાણભૂત નથી, હું નિરૂપમ તત્ત્વ છું, એની પ્રતીતિ કરી તેને ચારિત્રની લીનતા કરવાને કેટલો કાળ છે ? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહે છે કે અલ્પકાળમાં મુક્તિ થશે. જ્ઞાની સમજે છે કે કાળ મને ક્ષણ આપતો નથી, કાળને લઈને મને લાભ-નુકસાન નથી.

આ આત્મા અનાદિથી કાળલબ્ધિનો આશરો લઈને પર્યાયમાં મંદીનો વેપાર કરી રહ્યો છે તેથી આત્માને લાભ થયો નથી. પણ આત્મા નિરૂપમ તત્ત્વ છે, તેને કાળથી કંઈ ક્ષણ નથી એમ માને તે તેજનો-લાભનો વેપાર છે, એના ક્ષણમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે ગાથા ૩૨માં કાળની વિશેષ વાત કરે છે.

ગાથા ૩૨

જીવાદુ પોગલાદો ણંતગુણા ચાવિ સંપદા સમયા ।
લોયાયાસે સંતિ ય પરમદ્વો સો હવે કાલો ॥ ૩૨ ॥

જીવોથી ને પુદ્ગલથી પણ સમયો અનંતગુણા કહ્યા;
તે કાળ છે પરમાર્થ, જે છે સ્થિત લોકાકાશમાં. ૩૨.

અન્વયાર્થ :- હવે, જીવથી તેમ જ પુદ્ગલથી પણ અનંતગુણા સમયો છે; અને જે (કાલાણુઓ) લોકાકાશમાં છે, તે પરમાર્થ કાળ છે.

ટીકા :- આ, મુખ્ય કાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવરાશિથી અને પુદ્ગલરાશિથી અનંતગુણા સમયો છે. અનંતા જીવોનો ઢગલો છે. એક બટેટાની કાણીમાં અસંખ્ય ઔદારિક શરીરો છે અને એક એક શરીરમાં અનંત જીવો છે. તે બધા જીવો સ્વભાવશક્તિએ સિદ્ધ ભગવાન જેવા છે. એવા અનંત જીવો છે. એના કરતાં પુદ્ગલો અનંતગુણા છે. જીવ કરતાં પુદ્ગલ પરમાણુ અનંતગુણા છે અને પુદ્ગલો કરતાં સમયો અનંતગુણા છે. જીવરાશિથી અનંતગુણા સમયો કહ્યા છે એટલે કાળ ખૂટે એમ નથી. એક જીવ, એના અનંત ગુણો, તેમાં એક ગુણની પણ અનંતી પર્યાય છે. અને જેટલી પર્યાય છે એટલા સમયો છે. માટે જીવ-પુદ્ગલથી અનંતગુણા સમયો છે. ભૂત-ભવિષ્યના સમયોનો આંકડો મૂકો તો સમયો અનંતા છે એવું જોગું નક્કી કર્યું તેનું વલાણ વર્તમાનમાંથી ખસીને ત્રિકાળમાં જાય છે. તે ત્રિકાળી દ્રવ્યમાંથી અનંતી પર્યાયો આવે છે. તે દ્રવ્યની પ્રતીતિ થતાં દ્રવ્યમાં રાગ નથી એમ જ્ઞાન થાય છે ને તેથી રાગનો અભાવ થયા વિના રહે નહિ.

દરેક દ્રવ્યની અવસ્થા અનંતી છે, એટલા સમયો છે અને જેટલા સમયો છે એના કરતાં આત્માના અનંત ગુણોની અનંતી પર્યાયો એક સમયે ગણીએ તો તે વધારે છે. એવા અનંત ગુણ-પર્યાયોનો પિંડ તે આત્મા છે. તેની પ્રતીતિ કરે તો ધર્મ થાય અને આત્માની પ્રતીતિ કરે તો સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ પણ સાચી કહેવાય. સમયો અનંતા છે તેની ખબર કાળને નથી પણ એનો જાણનાર તો આત્મા છે. વળી કાળાણુઓ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં પૃથક પૃથક રહેલાં છે. તે કાળ પરમાર્થ છે. લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ એક કાળાણુ છે. જેટલા લોકના પ્રદેશ છે એટલા કાળાણુઓ છે. તે ખરેખર કાળ છે.

શ્રી પ્રવચનસારમાં ગાથા ૧૩૮માં પણ કુંદકુંદાચાર્પદેવે કહ્યું છે કે :-

समओ दु अप्पदेसो पदेसमेत्तस्स दव्वजादस्स ।
वदिवददो सो वड्ढि पदेसमागासदव्वस्स ॥

ગાથાર્થ :- કાળ તો અપ્રદેશી છે. પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે.

નાનામાં નાનો પુદ્ગલ કે જે પરમાણુ છે તે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશને મંદગતિથી જાય ત્યારે કાળના એક સમયનું માપ આવે છે. આ ગાથામાં “સમય” શબ્દથી મુખ્ય કાલાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

વળી બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં ગાથા ૨૨માં શ્રી નેમીચંદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે :-

लोयायासपदेसे एकेके जे द्विया हु एकेके ।
रयणाणं रासी इव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥

ગાથાર્થ :- લોકાકાશના એક એક પ્રદેશને જે એક એક કાલાણુ રત્નોના રાશિની માફક ખરેખર સ્થિત છે, તે કાલાણુઓ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે.

વળી માર્ગપ્રકાશમાં પણ કહ્યું છે કે :-

कालाभावे न भावानां परिणामस्तदंतरात् ।
न द्रव्यं नापि पर्यायः सद्यभावः प्रसज्यते ॥

શ્લોકાર્થ :- કાળના અભાવમાં, પદાર્થોનું પરિણમન ન હોય; અને પરિણમન ન હોય તો દ્રવ્ય પણ ન હોય તથા પર્યાય પણ ન હોય; એ રીતે સર્વના અભાવ(શૂન્ય)નો પ્રસંગ આવે.

કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે સામે ઉપાદાન છે અને તે સ્વતંત્ર છે. પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત નથી એમ કોઈ કહે તો નૈમિત્તિક નથી એમ સિદ્ધ થાય, પણ એમ નથી. કાળદ્રવ્યને સિદ્ધ કરવાની આ રીત છે. કાળ નિમિત્ત ન હોય તો દ્રવ્યનું પરિણમન જ ન હોય અને પરિણામ વગર કોઈ વસ્તુ જ હોય નહિ. માટે તારા પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે એને માને નહિ તો તું વસ્તુને જ માનતો નથી.

श्लोक ४८

(अनुष्टुभ)

वर्तनाहेतुरेषः स्यात् कुम्भकृच्चक्रमेव तत् ।
पंचानामस्तिकायानां नान्यथा वर्तना भवेत् ॥ ४८ ॥

શ્લોકાર્થ :- કુંભારના ચક્રની માફક (અર્થાત્ જેમ ઘડો થવામાં કુંભારનો ચાકડો નિમિત્ત છે તેમ),

આ પરમાર્થકાળ (પાંચ અસ્તિકાયોની) વર્તનાનું નિમિત્ત છે. એના વિના, પાંચ અસ્તિકાયોને વર્તના (-પરિણમન) હોઈ શકે નહિ. ॥ ૪૮ ॥

કાળદ્રવ્ય પાંચ અસ્તિકાયને પરિણમનમાં નિમિત્ત છે. એના વિના પાંચ અસ્તિકાયોને વર્તના હોઈ શકે નહિ. કાળદ્રવ્ય લોકાકાશમાં છે, અલોકાકાશમાં નથી. પણ જેમ ચાકડો ફરવામાં ખીલી નિમિત્ત છે તેમ તે કાળદ્રવ્ય અલોકાકાશના પરિણમનમાં પણ નિમિત્ત છે, જેમ ઘડો માટીથી થાય છે પણ એમાં ચાકડો નિમિત્ત છે એમ કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. અહીં કાળદ્રવ્યને સાબિત કરવું છે એટલે એના નિમિત્ત વિના પરિણમન સાબિત થતું નથી -એમ કથન કરેલ છે. પણ ખરેખર તો દરેક પદાર્થ પોતાના કારણે પરિણમન કરે છે એમાં કાળ નિમિત્ત છે.

ચૈત્ર વદ ૧૨, સોમવાર, ૨૧-૪-૫૨.

આ અજીવનો અધિકાર છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે છ પદાર્થ જોયા છે. તે અનાદિ અનંત છે, અને દરેકને ગુણ-પર્યાય પણ હોય છે. એમાં કાળદ્રવ્યને અહીં કહે છે.

श्लोक ४८

(अनुष्टुभ)

प्रतीतिगोचराः सर्वे जीवपुद्गलराशयः ।

धर्माधर्मनभःकालाः सिद्धाः सिद्धान्तपद्धतेः ॥ ४९ ॥

શ્લોકાર્થ :- સિદ્ધાંતપદ્ધતિથી (શાસ્ત્રપરંપરાથી) સિદ્ધ એવા જીવરાશિ, પુદ્ગલરાશિ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ બધાય પ્રતીતિગોચર છે (અર્થાત્ છયે દ્રવ્યોની પ્રતીતિ થઈ શકે છે). ॥ ૪૯ ॥

શાસ્ત્રની પરંપરાથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ ચાલી આવે છે. છ દ્રવ્યોમાંથી એક પણ દ્રવ્ય ઓછું માને તે શાસ્ત્રપરંપરાની વાત નથી. એટલે એ સિદ્ધ થયું કે છ દ્રવ્યની પરંપરા જે શાસ્ત્રમાં ચાલી આવતી હોય તે જ સાચા શાસ્ત્ર છે. આ રીતે શાસ્ત્રની પરંપરા અનાદિની ચાલી આવે છે અને જીવ પુદ્ગલાદિ છ દ્રવ્યો છે એની પ્રતીતિ પણ થઈ શકે છે.

હવે ગાથા ૩૩માં કાળદ્રવ્ય પાંચ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં નિમિત્ત છે એમ મૂળ પાઠમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે. દ્વિગંબર સંપ્રદાય સિવાય છ દ્રવ્યની વાત બીજે નથી. માટે કુંદકુંદાચાર્ય જે કહે છે તેનાથી વિરુદ્ધ માને તે આચાર્યદેવને માનતો નથી અને એમને માને તે બીજાને માનતો નથી.

ગાથા ૩૩

જીવાદીદ્વાણં પરિવટ્ટણકારણં હવે કાલો ।
ધમ્માદિચઉપહં ણં સહાવગુણપજ્જયા હોંતિ ॥ ૩૩ ॥
જીવપુદ્ગલાદિ પદાર્થને પરિણમનકારણ કાળ છે;
ધર્માદિ ચાર સ્વભાવગુણપર્યાયવંત પદાર્થ છે. ૩૩.

અન્વયાર્થ :- જીવાદિ દ્રવ્યોને પરિવર્તનનું કારણ (વર્તનાનું નિમિત્ત) કાળ છે. ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોને સ્વભાવગુણપર્યાયો હોય છે.

આ કાળદ્રવ્યની વાત કુંદકુંદાચાર્યદેવે શ્રી પ્રવચનસાર તથા શ્રી પંચાસ્તિકાયમાં પણ નાંખી છે.

ટીકા :- આ કાળાદિ શુદ્ધ, અમૂર્ત, અચેતન દ્રવ્યોના નિજ સ્વભાવ ગુણ-પર્યાયોનું કથન છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળને વિભાવ પર્યાયો હોતી નથી તે કહે છે.

મુખ્ય કાળદ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ અસ્તિકાયોની પર્યાય પરિણતિનો હેતુ હોવાથી તેનું લિંગ પરિવર્તન છે અર્થાત્ કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે એમ અહીં કહ્યું છે. કાળ નામનો પદાર્થ છે અને તે અસંખ્ય છે. જીવાદિ પાંચ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં તે નિમિત્ત છે તેથી કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે. આનાથી વિરુદ્ધ એક પણ વાત હોય તેની અપ્રયોજનભૂત વાત પણ સાચી મનાય નહિ. કાળદ્રવ્ય જે માનતા નથી તેના દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આદિમાં ઘણો ફેર છે. તેથી આચાર્યદેવ કાળદ્રવ્યને અહીં સિદ્ધ કરે છે.

હવે બીજી વાત એ છે કે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળને સ્વજાતીય કે વિજાતીય બંધનો સંબંધ નહિ હોવાથી તેમને વિભાવગુણ-પર્યાયો હોતા નથી પરંતુ સ્વભાવગુણ-પર્યાયો હોય છે -એમ અર્થ છે. તે સ્વભાવગુણ-પર્યાયોનું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ અહીં સંક્ષેપથી સૂચન કરવામાં આવે છે.

હવે ગાથા ૩૩ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૫૦

(માલિની)

इति विरचितमुच्चैर्द्रव्यषट्कस्य भास्वद्
विवरणमतिरम्यं भव्यकर्णामृतं यत् ।
तदिह जिनमुनीनां दत्तचित्तप्रमोदं
भवतु भवविमुक्त्यै सर्वदा भव्यजन्तोः ॥ ५० ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે ભવ્યોના કાર્ણોને અમૃત એવું જે છ દ્રવ્યોનું અતિ રમ્ય દેદીપ્યમાન (સ્પષ્ટ) વિવરણ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું, તે જિનમુનિઓના ચિત્તને પ્રમોદ દેનારું ષટ્દ્રવ્યવિવરણ ભવ્ય જીવને સર્વદા ભવવિમુક્તિનું કારણ હો. ॥ ૫૦ ॥

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર દેવાધિદેવે છ દ્રવ્યો જોયા અને તે દરેક જીવેજીવે છે તથા સ્વતંત્ર છે એમ વિસ્તારથી વિવરણ કર્યું. તે ભવ્ય જીવોના કાનને અમૃતતુલ્ય લાગ્યું. જેને શંકા, શંકા અને શંકાઓ જ ભરી છે એની વાત નથી પણ લાયક જીવ છે તેને અમૃતતુલ્ય લાગે છે. મહા રમણીય લાગે છે, તે મારા જ્ઞાનનો વૈભવ છે એમ તે જાણે છે. વળી તે ચિત્તને પ્રમોદ આપનાર છે અને લાયક જીવને મુક્તિનું કારણ થાય છે. અહીં મુનિઓની મુખ્ય વાત કરી છે પણ શ્રાવક, સમ્યગ્દષ્ટિની વાત ગૌણતામાં આવી જાય છે. જે ભવ્ય જીવ આ છ દ્રવ્યોને યથાર્થ જાણે છે તેને સદા મુક્તિનું કારણ થાય છે.

તીર્થંકરદેવને ધર્મસભામાં દિવ્યધ્વનિ ધૂટે છે અને છ દ્રવ્યોનું વિવરણ કરે છે. તે ભવ્યોને અમૃતતુલ્ય લાગે છે. તે સમવસરણમાં ચાર બાજુ ચાર માનસ્તંભ હોય છે અને સ્વર્ગમાં શાશ્વત જિનમંદિરો છે ત્યાં પણ પ્રતિમાજીની આગળ માનસ્તંભ હોય છે. એ માનસ્તંભનું શાસ્ત્રમાં વાર્ણન આવે છે. તેને ધર્મનો વૈભવ પણ કહેવાય છે. એમ આત્મા જ્ઞાનવૈભવવાળો છે, તે ભાવ માનસ્તંભ છે. તે છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરે છે એવા લાયક જીવોને મુક્તિનું કારણ થાય છે -એમ અહીં મુનિ આશીર્વાદ આપે છે. જ્યાં જ્યાં ભવ્ય જીવો પાકશે અને આત્મા સહિત છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન અને પ્રતીત કરશે તે સંસારથી મુક્ત થશે.

ગાથા ૩૪

एदे छद्दवाणि य कालं मोत्तूणं अत्थिकाय त्ति ।

णिद्धिद्धा जिणसमये काया हु बहुप्पदेसत्तं ॥ ૩૪ ॥

જિન સમયમાંહી કાળ છોડી શેષ પાંચ પદાર્થ જે;

તે અસ્તિકાય કહ્યા; અનેક પ્રદેશયુત તે કાય છે. ૩૪.

અન્વયાર્થ :- કાળ છોડીને આ છ દ્રવ્યોને (અર્થાત્ બાકીના પાંચ દ્રવ્યોને) જિનસમયમાં (જિનદર્શનમાં) ‘અસ્તિકાય’ કહેવામાં આવ્યાં છે. બહુપ્રદેશીપાણું તે કાયત્વ છે.

ટીકા :- આ ગાથામાં કાળદ્રવ્ય સિવાય પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો જ પંચાસ્તિકાય છે એમ કહ્યું છે.

અહીં આ વિશ્વમાં કાળ દ્વિતીયાદિ પ્રદેશરહિત છે. એટલે કે કાળ એક કરતાં વધારે પ્રદેશો વિનાનો છે, કારણ કે ‘સમઓ અપ્પદેસો કાળ અપ્રદેશી છે’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. કાળને દ્રવ્યપાણું જ છે, બાકીના પાંચને કાયપાણું છે જ એટલે બાકીના પાંચને દ્રવ્યપાણું તથા કાયપાણું બન્ને છે.

બહુપ્રદેશોના સમૂહવાણું તે ‘કાય’ છે. ‘કાય’ કાય જેવા (શરીર જેવા અર્થાત્ બહુપ્રદેશવાળા) હોય છે. તે અસ્તિકાયો પાંચ છે.

બહુપ્રદેશીને કાય કહે છે. આ શરીર ઘણા પરમાણુનો પિંડ છે. એમ જે દ્રવ્ય એક પ્રદેશથી વધારે પ્રદેશવાળું હોય તેને કાય કહે છે. આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશોવાળો છે માટે કાય છે. ધર્મ, અધર્મને પણ અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને આકાશને અનંત પ્રદેશો છે. પુદ્ગલ સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંતપ્રદેશી હોય છે. એ રીતે પાંચ દ્રવ્યોને કાય છે, એક કાળદ્રવ્યને એક પ્રદેશથી વધારે નથી માટે એને કાયા નથી.

હવે અસ્તિ એટલે સત્તા. તે સત્તા કેવી છે ? મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા -એમ સપ્રતિપક્ષ છે. જુઓ, આ ધર્મની વાત કરે છે. એમાં પ્રથમ તત્ત્વ શું છે તે જાણવું પડે છે માટે તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. એમાં સત્તા બે પ્રકારે છે. તે મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા પરસ્પર વિરોધી છે.

ત્યાં સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, મહા હોવાપાણું, એમાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી. “બધું છે” એનું નામ મહાસત્તા છે. અને પ્રતિનિયત વસ્તુમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે. એક એક વસ્તુને જુદી પાડો તે તેની અવાંતરસત્તા છે. વળી એક વસ્તુમાં એના ગુણ-પર્યાય જુદા પાડો તો તે પણ અવાંતરસત્તા છે.

મહાસત્તા વીતરાગીપાણું બતાવે છે. નિગોદના જીવો છે, અભવી જીવો છે, સિદ્ધો છે, સમ્યગ્દષ્ટિ છે, મિથ્યાદષ્ટિ પણ છે. છે, છે ને છે. એમાં આ આમ કેમ ? એમ રહેતું નથી. શુભાશુભ પર્યાય

કેમ એ પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે એ બધું મહાસત્તામાં આવી જાય છે. તેમાં કોઈને લઈને કોઈ નથી. આ નથી એમ પણ નથી અને આ આમ કેમ ? -એમ પણ નથી. આ વાત પંચાસ્તિકાયની આઠમી ગાથામાં વિસ્તારથી આવી ગઈ છે કે મહાસત્તા વીતરાગતા બતાવે છે. એક પદાર્થ બીજા પદાર્થને કારણે હોય તો મહાસત્તા રહેતી નથી. આત્મા છે, પર્યાયમાં રાગ છે, નિમિત્ત છે, ગુણ પણ છે, પરપદાર્થો છે, એ બધું છે. એ કોઈ બીજાને કારણે માનવામાં આવે તો છે એમ રહેતું નથી. બધાનું અસ્તિપાણું છે એમ નક્કી કરતાં ધર્મ થાય છે. કેમ કે મહાસત્તાનું જ્ઞાન થતાં સાધકપાણું થઈ જાય છે. “છે” એટલે કોઈને લઈને કોઈ નથી એમ ભેદજ્ઞાન થાય છે. સિદ્ધ છે એમ તું પણ છો. અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ છે, તે બધું છે. એ સ્વતંત્ર અને પૃથક પૃથક છે એમાં વીતરાગતા અને ભેદજ્ઞાન થાય છે કેમ કે “છે” એમાંથી નથી એમ ન આવે અને “છે” માંથી એકને લઈને બીજું છે એમ પણ ન આવે.

સિદ્ધ હોય કે નિગોદ હોય અને એક પરમાણુ છૂટો હોય કે મહા સ્કંધ હોય તો તે બધું “છે”માં આવી જાય છે. આ ન હોય એમ નહિ. કોઈ વિકારવાળા હોય કે કોઈ અવિકારવાળા હોય તો તે પોતાના હોવાપાણાથી છે એટલે એમાં પરાધીનતા ઊડી ગઈ અને સ્વતંત્રતા થઈ. એ જ સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ ધર્મ થયો. કેમ કે મહાસત્તાને સ્વીકારતા વીતરાગદષ્ટિ થઈ જાય છે.

જે ક્ષેત્રે જે ચીજ છે તે એના પોતાના કારણે છે. જેમ કે આ લાકડું છે તે આંગળીને લઈને નહિ અને આ શરીર ઊંચું રહેલું છે તે પાટને લઈને નહિ કેમ કે એકબીજાને લઈને માનવામાં આવે તો મહાસત્તા રહેતી નથી. મહાસત્તામાં આ નથી એમ નથી. પણ તે “છે”પાણું બતાવે છે. વિદ્યમાનપાણામાં અવિદ્યમાનપાણું ન હોય અને બીજાને કારણે ન હોય. આ લોઢાની કેંચીના કારણે છાપરું છે એમ માનવામાં આવે તો મહાસત્તા રહેતી નથી અને દિવાલને કારણે પણ છાપરું નથી કેમ કે અસ્તિપાણું છે તે કોઈ પરને લઈને નથી, એ મહાસત્તા છે. ‘છે’ પાણામાં અભાવની વાત નથી. મહાસત્તાનું જ્ઞાન વીતરાગદષ્ટિથી જુએ છે. જ્યાં છે ત્યાં છે એમ કહીને મહાસિદ્ધાંત નક્કી કર્યો છે. સર્વમાં વ્યાપનારી મહાસત્તા છે. મહાસત્તાને જાણનારું જ્ઞાન છે તે મોક્ષમાર્ગ છે.

પ્રતિનિયત વસ્તુમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે. આત્મા છે, પુદ્ગલ છે, અભવી છે, ભવી છે, છૂટો પરમાણુ છે, સ્કંધ છે એમ પેટાભેદ છે તે અવાંતરસત્તા છે અને આત્મામાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના પેટાભેદ પાડો તો તે પણ એકબીજાના કારણે નથી માટે અવાંતરસત્તામાં પણ વીતરાગતા જ છે. મહાસત્તા લ્યો કે અવાંતરસત્તા લ્યો તો એ પણ કોઈ કોઈને કારણે નથી એમ બતાવે છે. પરના કારણે માને તો અવાંતરસત્તા કે મહાસત્તા રહેતી નથી.

સમસ્ત વ્યાપકરૂપમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એકરૂપમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે; અનંત પર્યાયોમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે અને પ્રતિનિયત એક પર્યાયમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા

છે. પદાર્થનો 'અસ્તિ' એવો ભાવ તે અસ્તિત્વ છે. આમ મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તાના સ્વરૂપને સમજે તો વીતરાગતા થાય જ અને એ જ આ નિયમસારનું ફળ છે.

ચૈત્ર વદ ૧૩, મંગળવાર, ૨૨-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકાર ચાલે છે. ભગવાને છ દ્રવ્યો જોયા છે. તે અસ્તિરૂપ છે એટલે તે દ્રવ્યો પોતાના કારણે ટકી રહ્યા છે.

આ છ દ્રવ્યોમાં અસ્તિત્વથી અને કાયત્વથી સહિત પાંચ અસ્તિકાયો છે. કાળદ્રવ્યને અસ્તિત્વ છે, કાયત્વ નથી કારણ કે કાયની માફક તેને બહુપ્રદેશોનો અભાવ છે. જગતમાં જે ચીજો છે એની વ્યાખ્યા થાય, ન હોય એની વ્યાખ્યા હોય નહિ. અને વસ્તુ છે તો એને ગુણ-પયયિ પાણ છે. હોવાપાણમાં છ દ્રવ્યો આવી જાય છે અને કાયત્વમાં પાંચ દ્રવ્યો આવે છે. જેમ શરીર ઘણા રજકાણોનો પિંડ છે તે કાય છે એમ ઘણા પ્રદેશોનો સદ્ભાવ છે. કાળમાં પ્રદેશોનો અભાવ છે કેમ કે તે એકપ્રદેશી છે. આ રીતે અસ્તિકાયનું વાર્ણન કર્યું.

હવે ગાથા ૩૪ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૫૧

(આર્યા)

इति जिनमार्गाम्भोधेरुद्धता पूर्वसूरिभिः प्रीत्या ।

षड्द्रव्यरत्नमाला कंठाभरणाय भव्यानाम् ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે જિનમાર્ગરૂપી રત્નાકરમાંથી પૂર્વાચાર્યોએ પ્રીતિપૂર્વક ષટ્દ્રવ્યરૂપી રત્નોની માળા ભવ્યોના કંઠના આભરણને અર્થે બહાર કાઢી છે. ॥ ૫૧ ॥

જુઓ, અહીં છ દ્રવ્યોનું વાર્ણન કર્યું એનો સરવાળો કહે છે. વીતરાગી જ્ઞાનમાં છ દ્રવ્યો જાણાયા. વીતરાગમાર્ગ સિવાય બીજે છ દ્રવ્યોનું વાર્ણન નથી. એ વીતરાગી જિનમાર્ગરૂપી દરિયામાંથી છ દ્રવ્યોરૂપ રત્નોની માળા ભવ્ય જીવોના કંઠના આભરણ માટે સંતમુનિએ બહાર કાઢી છે. કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યથી ટકતું નથી, કોઈ દ્રવ્ય પરને લાભ-નુકસાન કરતું નથી એમ છ દ્રવ્યનું વાર્ણન કરીને સ્વતંત્રતા બતાવી છે. અભવ્યને માટે એ છ દ્રવ્યરૂપ રત્નની માળા આભરણ નથી એટલે કે છ દ્રવ્યને ન માને તે જીવો અભવ્ય છે એમ નક્કી થાય છે.

આત્મા ચૈતન્યજ્યોત ભગવાન છે. તે વાણી દ્વારા જેવો છે તેવો જિનમાર્ગમાં જાહેર કર્યો છે. એનો કોઈ કર્તા ન હોય અને બીજાની સહાય એને ન હોય, એમ છ જે દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે. આત્મા શરીરનું કરે તો શરીર સ્વતંત્ર રહેતું નથી. આત્મા પોતાની પયયિમાં વિકારી કે અવિકારી ભાવ કરે

છે પાણ પરનું કાંઈ કરે નહિ. છ જે દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે એમ ભવ્ય જીવો સમજે છે, જે ન સમજે તે અભવ્ય છે.

ગાથા ૩૫-૩૬

સંખેજ્ઞાસંખેજ્ઞાણંતપદેસા હવંતિ મુત્તસ્સ ।
 ધમ્માધમ્મસ્સ પુણો જીવસ્સ અસંખદેસા હુ ॥ ૩૫ ॥
 લોયાયાસે તાવં ઇદરસ્સસ અણંતયં હવે દેસા ।
 કાલસ્સ ણ કાયત્તં ઇયપદેસો હવે જમ્હા ॥ ૩૬ ॥
 અણસંખ્ય, સંખ્ય, અનંત હોય પ્રદેશ મૂર્તિક દ્રવ્યને,
 અણસંખ્ય જાણ પ્રદેશ ધર્મ, અધર્મ તેમ જ જીવને; ૩૫.
 અણસંખ્ય લોકાકાશમાંથી, અનંત જાણ અલોકને,
 છે કાળ એકપ્રદેશી, તેથી ન કાળને કાયત્વ છે. ૩૬.

અન્વયાર્થ :- મૂર્ત દ્રવ્યને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો હોય છે; ધર્મ, અધર્મ તેમ જ જીવને ખરેખર અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.

લોકાકાશને વિષે ધર્મ, અધર્મ તેમ જ જીવની માફક (અસંખ્યાત પ્રદેશો) છે; બાકીનું જે અલોકાકાશ તેને અનંત પ્રદેશો છે. કાળને કાયપાણું નથી કારણ કે તે એકપ્રદેશી છે.

આ છ દ્રવ્યો જ્યાં છે તે લોક છે. લોકની બહાર જે ખાલી જગ્યા છે તે અલોકાકાશ છે. એનો અંત આવતો નથી. તેને કેવળી પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે. અંત આવતો નથી માટે જ્ઞાનમાં ન જાણાય એમ નથી. ખાલી ભાગ અનંત અનંત છે એમ જ્ઞાન જાણે છે. ખાલી આકાશ અપાર છે તેને કેવળી ન જાણે તો તે અપ્રમેય થઈ જાય, -એમ બનતું નથી. કેમ કે આકાશદ્રવ્યમાં પાણ પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ ત્રિકાળ છે, તે ગુણના કારણે તે જાણાયા વગર રહે નહિ. દરેક દ્રવ્યમાં સામાન્ય છ ગુણો છે, એમાં એક પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ છે. તેથી તે કોઈ ને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના રહે નહિ.

વસ્તુ છે તો એમાં અસ્તિત્વ નામનો ગુણ છે. તેવી રીતે પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ પાણ ત્રિકાળ છે. તે ગુણના કારણે પદાર્થમાત્ર કેવળજ્ઞાનનો જ નહિ પાણ કોઈ ને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના રહેતો નથી. કોઈ નાસ્તિક હશે તો તે પાણ શું કહેશે ? આ જગત છે. અને પછી શું છે? ખાલી છે. તો જે ખાલી છે તે આકાશ છે એમ નાસ્તિકે પાણ કબૂલ કરવું પડશે. “નથી” એમ તે કહી શકશે નહિ. કાંઈ ને કાંઈ ખાલી ખાલી પાણ કહેવું પડશે તે અપાર આકાશ છે. તે અપારને અપાર તરીકે જ્ઞાન જાણે છે. વળી આકાશદ્રવ્યમાં પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ ત્રિકાળ વ્યાપેલો છે. તેથી તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો પાણ વિષય થાય છે. આમ સર્વજ્ઞથી નક્કી થયેલ તત્ત્વોનો નિર્ણય કરે તો નિવેરો

આવે એમ છે. માટે છ જે દ્રવ્યો મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનમાં પરોક્ષ અને કેવળજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જાણાય છે એમ નિર્ણય કરવો.

ટીકા :- આમાં છ દ્રવ્યોના પ્રદેશનું લક્ષણ અને તેના સંભવનો પ્રકાર કહેલ છે અર્થાત્ આ ગાથામાં પ્રદેશનું લક્ષણ તેમ જ છ દ્રવ્યોને કેટલા કેટલા પ્રદેશ હોય છે તે કહ્યું છે.

શુદ્ધ પુદ્ગલ પરમાણુ વડે રોકાયેલું આકાશ સ્થળ જ પ્રદેશ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ પુદ્ગલ પરમાણુ આકાશના જેટલા ભાગને રોકે તેટલો ભાગ તે આકાશનો પ્રદેશ છે. એ વસ્તુને માપવાનો ગળ છે. તે જગતથી જુદા પ્રકારનો છે. શુદ્ધ પરમાણુ છે એને પાણ જાણી શકાય છે કેમ કે એમાં પાણ પ્રમેયત્વ ગુણ છે તેથી તે પાણ પ્રમાણજ્ઞાનનો વિષય છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યને એવા પ્રદેશો સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે. આકાશના પ્રદેશની માફક, કોઈ પાણ દ્રવ્યનો એક પરમાણુ વડે વ્યપાવા યોગ્ય જે અંશ તેને તે દ્રવ્યનો પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યે પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવા છતાં પચાસે સ્કંધપાણાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલને બે પ્રદેશોથી માંડીને અનંત પ્રદેશો પાણ સંભવે છે.

લોકાકાશને, ધર્મને, અધર્મને તથા એક જીવને અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. બાકીનું જે અલોકાકાશ છે તેને અનંત પ્રદેશો છે. કાળને એક પ્રદેશ છે, તે કારણથી તેને કાયપાણું નથી પાણ દ્રવ્યપાણું છે જ. સંસારમાં તો કોઈ મકાન ખરીદ કરે તો તેની ચારે દિશાઓનું માપ નક્કી કરે, આકાશથી પાતાળ સુધીના હક્ક લખે છે અને વંશ પરંપરાની માલિકી લખે છે પાણ એ તો મફતનો મૂઢ એકત્વબુદ્ધિ કરે છે. એ એકેય ચીજ આત્માની નથી, શરીર પાણ આત્માનું નથી. અજ્ઞાની આત્માનું માપ કાઢતો નથી, વળી તે આત્મામાં એકત્વ કરતો નથી, પાણ પરમાં એકત્વ કરી મૂઢતાથી રખડે છે.

હવે આ બે ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૫૨

(એન્દ્રવજ્રા)

પદાર્થરત્નાભરણં મુમુક્ષોઃ

કૃતં મયા કંઠવિમૂષ્ણાર્થમ્ ।

અનેન ધીમાન્ વ્યવહારમાર્ગં

બુદ્ધ્વા પુનર્બોધિત શુદ્ધમાર્ગમ્ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ :- પદાર્થોરૂપી (છ દ્રવ્યોરૂપી) રત્નોનું આભરણ મેં મુમુક્ષુના કંઠની શોભા અર્થે બનાવ્યું છે; એના વડે ધીમાન પુરુષ વ્યવહારમાર્ગને જાણીને, શુદ્ધમાર્ગને પાણ જાણે છે. ॥ ૫૨ ॥

જેમ કોઈ દાગીનાની પેટીમાં હાર, વીંટી આભૂષણો મૂકે છે તેમ અહીં આ જગતરૂપી ડાબલામાં છ દ્રવ્યો આભૂષણ છે, તે સ્વતંત્ર કામ કરી રહ્યા છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું તે મુમુક્ષુઓની શોભા છે. દરેક દ્રવ્ય પૃથક પૃથક છે. બાપને લઈને દીકરો નહિ અને દીકરાને લઈને બાપ નહિ. સ્ત્રીને લઈને ધારૂી નહિ અને ધારૂીને લઈને સ્ત્રી નહિ -એમ બધા દ્રવ્યોને પૃથક પૃથક જાણવા એ જ શોભા છે. આ રીતે બુદ્ધિમાન પુરુષો છ દ્રવ્યને આભૂષણ બનાવે છે.

આઠ વર્ષની છોકરી શાકમાં મીઠું, મસાલો, હળદર વગેરે નાખે છે તો તે બધી ચીજને પૃથક પૃથક જાણે છે, મીઠાને બદલે હળદર નાખે નહિ. વળી માખી પાણ ફટકડી તથા સાકરને એના ગુણોથી પૃથક પૃથક જાણે છે એમ છ દ્રવ્યોને એના પૃથક પૃથક ગુણો દ્વારા પૃથક પૃથક જાણવા જોઈએ. જેમ સાકર ધોળી અને મીઠું પાણ ધોળું છે છતાં બન્નેના ગુણોમાં ફેર છે. તે ગુણોથી તેને પૃથક પૃથક જાણવા એ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

અજ્ઞાની છ દ્રવ્યના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જાણે નહિ અને દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, વ્રતાદિ શુભભાવમાં ધર્મ માને છે તેને ધર્મ થતો નથી. પાણ બુદ્ધિમાન પુરુષો છ દ્રવ્યને જાણીને પોતાના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જાણે છે.

જ્ઞાની વ્યવહારે પાણ છ દ્રવ્યોને જુદા જુદા જાણે છે. હું તો જ્ઞાયક છું, બધા દ્રવ્યોને જાણનાર છું, મારી મજા મારી પાસે છે, કોઈ પરને લઈને નથી. જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ આદિ મારે લઈને છે -એમ બુદ્ધિમાન પુરુષ જાણે છે. તે વ્યવહારમાર્ગને જાણે છે ખરો પાણ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગને આદરે છે. વ્યવહારમાં રોકાઈ જવાથી પુણ્ય થાય છે પાણ આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી, તેમાં આત્માની શાંતિ નથી.

હવે આ અજીવ અધિકારની છેલ્લી ગાથા કહે છે :-

ગાથા ૩૭

પોગ્ગલદ્વં મુત્તં મુત્તિવિરહિયા હવંતિ સેસાણિ ।

ચેદણભાવો જીવો ચેદણગુણવજ્જિયા સેસા ॥ ૩૭ ॥

છે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય, શેષ પદાર્થ મૂર્તિવિહીન છે;

ચૈતન્યયુત છે જીવ ને ચૈતન્યવર્જિત શેષ છે. ૩૭.

અનવયાર્થ :- પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે, બાકીના દ્રવ્યો મૂર્તત્વ રહિત છે; જીવ ચૈતન્યભાવવાળો છે, બાકીના દ્રવ્યો ચૈતન્યગુણ રહિત છે.

છ દ્રવ્યોમાં એક મૂર્ત છે અને પાંચ અમૂર્ત છે અને એક ચેતન છે ને પાંચ અચેતન છે. અજીવને કાંઈ ખબર નથી પાણ જીવ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો છે, તે બધાને જાણે છે. જેમ હીરાનો અજાણ હીરાની દુકાને બેસી શકે નહિ તેમ છ દ્રવ્યોના ગુણોને જાણ્યા વિના જીવ આત્માનો ધંધો કરી શકે નહિ. ધર્મ કરનારે આત્માને યથાર્થ જાણવો જોઈએ.

ચૈત્ર વદ ૧૪, બુધવાર, ૨૩-૪-૫૨.

આ અજીવ અધિકારની છેલ્લી ગાથા છે.

ટીકા :- આ અજીવ દ્રવ્ય સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર છે.

તે પૂર્વોક્ત મૂળ પદાર્થોમાં પુદ્ગલ મૂર્ત છે. બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે. જીવ ચેતન છે અને બાકીના પાંચ અચેતન છે. અહીં જાણવા-દેખવાવાળો છે તે જીવ છે પાણ રાગવાળો તે જીવ છે એમ કહેલ નથી.

હવે સ્વજાતીય અને વિજાતીય બંધનની અપેક્ષાથી જીવ તથા પુદ્ગલને બંધ અવસ્થામાં અશુદ્ધપાણું હોય છે. ધર્માદિ ચાર પદાર્થોને વિશેષ ગુણની અપેક્ષાથી સદા શુદ્ધપાણું જ છે.

પરમાણુ પરમાણુ ભેગાં થાય એ સ્વજાતીય પુદ્ગલનું અશુદ્ધપાણું છે અને જીવ તથા પુદ્ગલનું ભેગું થવું તે વિજાતીય અશુદ્ધપાણું છે. પુદ્ગલને સ્વજાતીય અશુદ્ધપાણું હોય કે વિજાતીય અશુદ્ધપાણું હોય પાણ તે પરમાણુ પોતે અશુદ્ધપાણે પરિણમે તો અશુદ્ધપાણું થાય છે. આત્મા ને આત્મા ભેગાં થતા નથી એટલે તેમાં સ્વજાતીય અશુદ્ધપાણું નથી. પાણ જીવ અને પુદ્ગલ ભેગાં થાય છે એમાં

વિજ્ઞાતીય અશુદ્ધપાણું જીવને લાગુ પડે છે. જીવને સંસારદશામાં ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી અશુદ્ધપાણું હોય છે, તે વિજ્ઞાતીય અશુદ્ધપાણું છે પણ તેથી કરીને કોઈ કર્મના કારણે એ અશુદ્ધપાણું નથી.

આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલને બંધ અવસ્થામાં અશુદ્ધપાણું હોય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચારે દ્રવ્યોને અશુદ્ધપાણું હોતું નથી. છ જે દ્રવ્યોના અમુક સામાન્ય ગુણો તો શુદ્ધ જ છે પણ વિશેષ ગુણમાં અશુદ્ધતા હોય છે તે જીવ અને પુદ્ગલને જ હોય છે પણ ધર્માદિ ચાર પદાર્થોને વિશેષ ગુણમાં પણ અશુદ્ધતા નથી, તે સદા શુદ્ધ જ હોય છે.

- ૧) જીવને સજ્ઞાતીય અશુદ્ધપાણું નથી.
- ૨) જીવને વિજ્ઞાતીય અશુદ્ધપાણું હોય છે.
- ૩) પુદ્ગલને સ્વજ્ઞાતીય અને વિજ્ઞાતીય બન્ને અપેક્ષાથી અશુદ્ધપાણું છે.
- ૪) ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોમાં કદી અશુદ્ધપાણું નથી.
- ૫) વિશેષ ગુણોમાં અશુદ્ધપાણું હોય છે.
- ૬) સામાન્ય ગુણોમાં અશુદ્ધપાણું હોતું નથી.

જીવો, અહીં તો આત્મામાં પણ અશુદ્ધપાણું હોય છે એમ કહેલ છે. છતાં અજ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે અધ્યાત્મવાદીઓ અશુદ્ધપાણું માનતા નથી. કેમ કે તેઓ એમ માને છે કે અશુદ્ધપાણું ત્યારે માન્યું કહેવાય કે બહારમાં દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રત ઉપવાસ આદિની ક્રિયા કરે અને એનાથી અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે એમ માને તો અશુદ્ધપાણાને માન્યું કહેવાય. તો અહીં કહે છે કે આત્મા તો સ્વભાવથી ત્રણે કાળે શુદ્ધ છે અને તેના સામાન્ય ગુણો પણ શુદ્ધ જ છે. વિશેષ ગુણોની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા થાય છે. આત્મા ચિદાનંદ છે એનું અવલંબન લ્યે તો તે અશુદ્ધતા ઉત્પન્ન જ થતી નથી, એને અશુદ્ધતા ટાળી એમ કહેવાય છે. ક્રિયાકાંડથી અશુદ્ધતા ટળતી નથી.

કુગુરુ પાસે સાંભળવા કે ચર્ચા કરવા જવું એમાં શું લેવા કે શું દેવા જવું છે ? એમ નક્કી કર્યા વગર ત્યાં જઈને એકલું મિથ્યાત્વનું જ પોષણ કરે છે. નિયમસારમાં પાછળ આવી ગયું છે કે અનેક પ્રકારના જીવો છે, અનેક પ્રકારની લબ્ધિ છે અને અનેક પ્રકારના કર્મો છે, કોઈ કોઈને સમજાવી શકતો નથી, પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સૌ સમજે છે. માટે સમજીને સમાઈ જવું જોઈએ. ખાલી

ચર્ચાથી કે કુદેવના સંગથી યથાર્થ માર્ગ મળે એમ નથી એમ નક્કી કરવું.

આ અધિકારની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૫૩

(માલિની)

इति ललितपदानामावलिर्भाति नित्यं
वदनसरसिजाते यस्य भव्योत्तमस्य ।
सपदि समयसारस्तस्य हृत्पुण्डरीके
लसति निशितबुद्धेः किं पुनश्चित्रमेतत् ॥ ५३ ॥

શ્લોકાર્થ :- એ રીતે લલિત પદોની પંક્તિ જે ભવ્યોત્તમના વદનારવિંદમાં સદા શોભે છે તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષના હૃદયકમળમાં શીઘ્ર સમયસાર (-શુદ્ધ આત્મા) પ્રકાશે છે, અને એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ॥ ૫૩ ॥

અજીવના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન ત્યારે થયું કહેવાય કે અજીવ પદાર્થો તારાથી ભિન્ન છે અને તેનાથી તને કાંઈ લાભ-નુકસાન નથી, વળી જીવ અજીવનું કાંઈ કરી શકતો નથી એમ જ્ઞાનમાં આવ્યું તેને અજીવ પદાર્થ પણ યથાર્થ સમજાણો છે, ભવ્યોત્તમના મુખમાં અજીવ અને જીવની વાત શોભે છે. આ અજીવ છે, હું જીવ છું, જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, અજીવ પર છે, મારે અને તેને કાંઈ સંબંધ નથી એવું જેને જ્ઞાન છે તે ભવ્ય જીવોના મુખમાં વાણી શોભે છે. મારે અને પરને કાંઈ સંબંધ નથી, વિકલ્પ ઊઠે તેની સાથે પણ સંબંધ નથી. આત્માના એક નિજ ભાવમાં જે વારંવાર રમાણ કરે છે તે એકલો ચૈતન્ય પરમાત્મા થઈ જાય છે. જીવ અને અજીવનું તો એકપાણું કરે નહિ પણ આ જીવ અને પર જીવ સાથે પણ એકપાણું જ્ઞાની કરે નહિ, કેમ કે પર જીવ આ જીવની અપેક્ષાએ અજીવ છે. એમ ભેદજ્ઞાન કરે તે એકલો પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આ રીતે અજીવ અધિકાર નામનો બીજો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૩. શુદ્ધભાવ અધિકાર

આસો વદ ૨, મંગળવાર, ૧૬-૧૦-૫૧.

નિયમસારનો પહેલો જીવ અધિકાર આસો સુદ ૧૫ ના રોજ પૂર્ણ થયો હતો. ત્યાર પછી બીજો અજીવ અધિકાર છે તે પાછળથી વંચાશે. ત્રીજો શુદ્ધભાવ અધિકાર છે તે આજથી શરૂ થાય છે.

ગાથા ૩૮

જીવાદિબહિત્ત્વં હેયમુવાદેયમપ્પણો અપ્પા ।
કમ્મોપાધિસમુબ્ભવગુણપજ્જાણ્હિં વદિરિત્તો ॥ ૩૮ ॥
છે બાહ્યતત્ત્વ જીવાદિ સર્વે હેય, આત્મા ગ્રાહ્ય છે,
-જે કર્મથી ઉત્પન્ન ગુણપર્યાયથી વ્યતિરિક્ત છે. ૩૮.

અન્વયાર્થ :- જીવાદિ બાહ્યતત્ત્વ હેય છે; કર્મોપાધિજનિત ગુણપર્યાયથી વ્યતિરિક્ત આત્મા આત્માને ઉપાદેય છે.

ટીકા :- આ હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે. છોડવા જેવું શું છે અને ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે તે આ ગાથામાં બતાવે છે.

જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો રાગ સહિત વિચાર પરદ્રવ્ય છે. રાગથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી માટે સાતે તત્ત્વો ઉપાદેય નથી.

“જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો સમૂહ પરદ્રવ્ય હોવાને લીધે ખરેખર ઉપાદેય નથી.”

આત્મા અનંત ગુણોની પિંડસ્વરૂપ વસ્તુ છે તે જીવ છે. કર્મ અજીવ છે, પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષાદિના પરિણામ થવા તે આસ્રવ છે, જીવ તે પરિણામમાં અટકે છે તે બંધ છે, આત્માના લક્ષે નિર્મળતા થવી તે સંવર, વિશેષ નિર્મળતા થવી તે નિર્જરા છે, પરિપૂર્ણ નિર્મળતા તે મોક્ષ છે. આ સાત તત્ત્વોને અહિંચા પરદ્રવ્ય કહ્યા છે.

જીવ : હું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનંત ગુણોનો પિંડ શુદ્ધ જીવ છું. કર્મ, શરીર વગેરે અજીવ છે. હું તે રૂપે નથી, સંસારદશામાં રાગ-દ્વેષાદિના પરિણામ થાય છે પણ તે હું નથી. હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ પણ પર્યાય છે, એટલો હું નથી. હું તો અનાદિઅનંત, એકરૂપ, શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છું. મારા શુદ્ધ કારણપરમાત્માના આધારે સંવર, નિર્જરા તથા કેવળજ્ઞાનાદિની કાર્યશુદ્ધદશા પ્રગટ થાય છે, એવો હું ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, કારણપરમાત્મા છું. એમ મનના સંબંધે રાગ

સહિત પોતાના જીવનો વિચાર કરવો -તે રાગ સહિત જીવતત્ત્વને હેય કહેલ છે. ચૈતન્યસ્વભાવીનો આશ્રય નહિ લેતાં રાગમિશ્રિત વિચારથી રાગમાં રોકાય છે માટે તે જીવતત્ત્વને આદરાણીય કહેલ નથી.

સાત તત્ત્વો જીવે જીવે છે એમ જ્ઞાન કરવા માટે પ્રથમ રાગની વૃત્તિ ઊઠે પણ સમ્યગ્દર્શનનો ધ્યેય અથવા વિષય રાગ નથી, રાગથી પુણ્યબંધ થાય છે, સમ્યગ્દર્શન થતું નથી માટે તેને હેય ગણેલ છે.

કારણશુદ્ધપરમાત્મા જે મોક્ષનો આધાર છે, જે સ્વભાવભાવ છે તેના રાગમિશ્રિત વિચારને પણ હેય ગણ્યો છે, આદરવા જેવો કહ્યો નથી. તો પછી દયા, દાન, વ્રતાદિના પરિણામ તો હેય જ છે - આદરાણીય નથી, એ વાત તેમાં આવી જાય છે.

અન્ય મતવાળા જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા કહે છે. બધા થઈને એક જીવ કહે તેવા જીવની તો વાત નથી. તીર્થંકર ભગવાને કહેલા જીવનું સ્વરૂપ યથાર્થ માને છે તેની વાત કરે છે. દયા-દાનાદિના પરિણામ પુણ્ય છે, હિંસા, જીહ્વું, ચોરી આદિના પરિણામ પાપ છે - બન્ને આસ્રવ છે, તેમાં અટકે તે બંધ છે, તેનાથી રહિત ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ એકરૂપ પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવ - તેનું દ્રવ્ય શુદ્ધ, ગુણો શુદ્ધ ને તેની વર્તમાન પર્યાય-કારણપર્યાય પણ શુદ્ધ એવા પરમપારિણામિક-સ્વભાવભાવે વર્તતા શુદ્ધ જીવતત્ત્વને જે માને છે તેની વાત છે. અજીવ આદિ છ તત્ત્વોથી જીવો છું, મોક્ષપર્યાય કોઈ નિમિત્તને લીધે, પુણ્યને લીધે પ્રગટતી નથી પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ પરમપારિણામિક-ભાવના આધારે પ્રગટે છે એવું શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છે. વળી તે અસંખ્ય પ્રદેશી છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અસ્તિત્વાદિ અનંત ગુણો છે. દરેક ગુણની સમયે સમયે પર્યાય થાય છે. એવી અનંતી પર્યાય સહિત આખો આત્મા છે. જેમાંથી મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે તે કારણશુદ્ધપરમાત્મા તે શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છે. આવા શુદ્ધ જીવતત્ત્વના રાગમિશ્રિત વિચારમાં અટકવું તે પુણ્યબંધનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી. રાગ પરદ્રવ્ય છે ને તેમાં કર્મનો નિમિત્તરૂપ સંબંધ આવે છે. તેથી રાગસહિતના જીવને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહેલ છે. બીજા જીવની વાત નથી. પોતાના જીવની રાગ સહિત વિચારણા કરવી તે ઉપાદેય નથી. કારણ કે રાગના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી તો પછી દયા-દાનાદિથી કે શરીરની ક્રિયાથી ધર્મ થાય તે વાત તો ઘણી દૂર છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય રાગ સહિત શુદ્ધ જીવ છે, રાગ સહિત શુદ્ધ જીવનું અવલંબન કરવા જેવું છે. ગમે તેવો શુભ રાગ પણ હેય છે -એમ કહેવું છે. કેવળી ભગવંતો તથા ગુરુ વગેરે પર જીવો છે, તેમના સંબંધી વિચારની વાત નથી કારણ કે તે જીવો આ રાગથી તદ્દન જીવ્યા છે. કેવળી અને ગુરુથી જીવો હું જીવ છું એવા સ્વ જીવના વિકલ્પ પણ હેય છે. આ અપેક્ષાએ જીવતત્ત્વને હેય કહ્યું છે.

અજીવ : શરીર, કર્મ, શાસ્ત્ર વગેરે અજીવ છે - જડ છે. તે દ્રવ્ય અજીવ છે, તેના ગુણો અને

પર્યાયો પાણ અજીવ છે. અજીવની પર્યાય જીવ કરે ને જીવની પર્યાય અજીવ કરે એવી માન્યતાવાળાને જીવ-અજીવની વ્યવહારશ્રદ્ધાના પાણ ઠેકાણાં નથી. કર્મ, શરીર, વાણી, શાસ્ત્ર, રોટલા, દાળ, ભાત વગેરે બધા અજીવ પદાર્થોની પર્યાય અજીવના કારણે થાય છે, જીવની ઈચ્છાને લીધે તે થતી નથી. આત્મા છે તો ભાષા બોલાય છે, શરીર ચાલે છે તેને અજીવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ સાચી નથી. તેને રાગ સહિત સાત તત્ત્વો હેય છે ને એકલો જીવતત્ત્વ ઉપાદેય છે એવી શ્રદ્ધા થશે નહિ. અહીં તો અજીવથી જીવને લાભ માને નહિ, વાણીથી જ્ઞાન થાય તેમ માને નહિ, અજીવના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વતંત્ર છે એમ જે અજીવને રાગસહિત સ્વીકારે છે તે પાણ હેય છે - ઉપાદેય નથી. કારણ કે અજીવ આવું છે એમ અજીવના લક્ષે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. માટે રાગસહિત અજીવદ્રવ્યનો વિચાર કરવો તે ઉપાદેય નથી.

આસ્રવ : જીવની પર્યાયમાં થતા દયાદાનાદિના પરિણામ પુણ્ય છે. હિંસા, જુઠ, ચોરીના ભાવ પાપ છે - બન્ને આસ્રવ છે. એકલા પાપને આસ્રવ માને અને પુણ્યને આસ્રવ ન માને, પુણ્યથી સંવર માને તેની તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ સાચી નથી. આસ્રવથી જીવને લાભ ન માને, આસ્રવથી સંવર-નિર્જરા ન માને, જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તે પાણ આસ્રવ છે, આસ્રવ તે વિકાર છે, તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. તે જીવમાંથી ટળી જાય છે માટે તે પરદ્રવ્ય છે. તેથી હેય છે-છોડવા યોગ્ય છે. જે પુણ્યથી ધર્મ માને તેની તો વાત છે જ નહિ પાણ પુણ્યથી ધર્મ નથી, તે બંધનું કારણ છે એમ રાગથી વિચાર કરે છે તે પરદ્રવ્ય છે, ચૈતન્યદ્રવ્ય નથી. ચૈતન્યદ્રવ્ય તો અનાદિઅનંત એકરૂપ રહે તે છે. તેમાં જેટલો વિકાર થાય તેને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહેલ છે.

બંધ : જીવ પોતાની પર્યાયમાં થતાં દયા દાનાદિમાં અટકે છે તે ભાવબંધ છે. તેનું નિમિત્ત પામીને કર્મનો બંધ પડે છે તે દ્રવ્યબંધ છે. બન્ને પરદ્રવ્ય છે, આત્મદ્રવ્ય નથી તેથી તેને હેય કહેલ છે.

સંવર-નિર્જરા : સંવર-નિર્જરા આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાયો છે. તે પર્યાયોના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટતી નથી, વધતી નથી. પર્યાયનો આશ્રય લેવા જતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધર્મની પર્યાય ધર્મની પર્યાયના આધારે પ્રગટતી નથી પાણ ધર્મી એવા શુદ્ધ દ્રવ્યના આધારે પ્રગટે છે.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાને મુનિને ચારિત્રદશા પ્રગટી છે. તે ચારિત્રની પ્રગટેલી પર્યાયના આધારે ચારિત્ર પ્રગટતું નથી, વધતું નથી. એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવના આધારે તે પ્રગટે છે ને વધે છે. સંવર-નિર્જરારૂપ પર્યાયના લક્ષે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી તેને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહેલ છે.

મોક્ષ : મોક્ષ આત્માના આશ્રયે પ્રગટ થતી પૂરી નિર્મળ પર્યાય છે. સાધક જીવને વર્તમાનમાં તે પ્રગટ નથી. જે પર્યાય પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરવા જતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ અપેક્ષાએ તેને પરદ્રવ્ય કહેલ છે. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ તે પર્યાય છે. પર્યાય અંશ છે, અંશ અંશીમાંથી આવે

છે પાણ અંશ અંશમાંથી આવતો નથી. પર્યાયનો આશ્રય લેવા જતાં વિકલ્પ ઊઠે છે તેથી તેને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહેલ છે.

આ પ્રમાણે સાતે તત્ત્વોનો રાગ મિશ્રિત વિચાર કરવો તે આદરણીય નથી, હેય છે. સિદ્ધો, કેવળીઓ આ જીવ માટે પર જીવ છે. હું જીવ છું એવો વિકલ્પ પાણ આદરણીય નથી. સમ્યગ્દર્શનનો ધ્યેય કરાવવા માટે આદરણીય નથી. આ વાત સર્વજ્ઞ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. જે જીવ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તથા સાતે તત્ત્વોને વ્યવહારે પાણ માનતા નથી તેની તો વાત છે જ નહિ. અહીં તો સાચા દેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ને સર્વજ્ઞની વાણીની પરંપરાથી રચાયેલા શાસ્ત્રોને વ્યવહારે માને છે તેવો જીવ સાત તત્ત્વોનો રાગ સહિત વિચાર કરે તો તે પાણ આદરણીય નથી પાણ હેય છે - છોડવા જેવો છે. ધર્મી જીવને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટેલી વીતરાગી પર્યાય - શુદ્ધ રત્નત્રય પાણ પર્યાય છે - તેના આશ્રયે પાણ વિકલ્પ ઊઠે છે. માટે તેને પાણ પરદ્રવ્ય ગણી ઉપાદેય નથી એમ કહ્યું છે. શુદ્ધ આત્મા જ એક ધર્મનું કારણ છે, તેને જ ઉપાદેય કહેશે.

વૈરાગ્યવંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા નિર્ગ્રંથમુનિને ‘આત્મા’ ખરેખર ઉપાદેય છે. કેવા છે તે મુનિઓ ?

“સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો જે શિખામણી છે, પરદ્રવ્યથી જે પરાડમુખ છે, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેને પરિગ્રહ છે, જે પરમ જિન યોગીશ્વર છે, સ્વદ્રવ્યમાં જેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ છે -એવા આત્માને ‘આત્મા’ ખરેખર ઉપાદેય છે.”

પ્રથમ સાત તત્ત્વો પરદ્રવ્ય હોવાથી ઉપાદેય નથી એમ કહ્યું હતું. હવે આત્મા ખરેખર ઉપાદેય છે એમ કહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ કારણપરમાત્મા તે ખરેખર આત્મા છે. હવે પછી તેની વ્યાખ્યા કરશે. આત્મા ઉપાદેય છે એમ વાત મુખ્યપાણે મુનિને લક્ષમાં રાખીને કરેલ છે. કારણ કે કુંદુકુંદાચાર્ય-ભગવાન ને પદ્મપ્રભમલધારિદેવ બન્ને ભાવલિંગી સમર્થ મુનિ હતા. તે મુનિ કેવા છે ?

૧) મુનિઓ સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો જે શિખામણી છે.

આત્માના ભાન સહિત મુનિઓ પોતાના સ્વરૂપની અંતરરમણતામાં હજારો વાર જૂલે છે. આનંદકંઠમાં જૂલતા, અમૃતરસનો અનુભવ લ્યે છે. સહજ સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવાળા છે, હઠપૂર્વક વૈરાગ્યવાળા નથી. અથવા મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવાળા છે. પરનિમિત્તોથી, શુભભાવથી, પાંચ મહાપ્રતાદિના પરિણામથી, ઉદાસ છે, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છે. અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે ‘બૈરા-છોકરાં સંસારનું કારણ છે માટે તેના પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ કરી હેય બુદ્ધિ કરવી કે જેથી તેને સુખનું કારણ માનવાનું છૂટી જાય ને વૈરાગ્ય થાય’ આમ માનનાર જીવ અનંતાનુબંધીના તીવ્ર દ્વેષ સહિત મિથ્યાદષ્ટિ છે. મુનિઓને પરદ્રવ્ય તો જ્ઞેય છે. તેઓ કોઈ પાણ દ્રવ્યને લાભ-નુકસાનકારક માનતા નથી. સહજ સ્વભાવમાં લીનતા વધતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય વર્તે છે, ને બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ

રહિત નિર્ગ્રંથદશામાં વર્તે છે. તેવા મુનિ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના ચૂડામણિ સમાન છે. એટલે કે તેમને ઘણી વૈરાગ્યદશા વર્તે છે.

૨) પરદ્રવ્યથી જે પરાડમુખ છે.

હું આત્મા પરિપૂર્ણ છું એવા જીવના રાગસહિત વિકલ્પ, અજીવની ક્રિયા અજીવથી થાય, હું શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છું, મારા કારણે અજીવમાં કાંઈ પણ ન થાય, મારા કારણે તો નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે એવા સાત તત્ત્વોના જુદા જુદા વિકલ્પોરૂપી પરદ્રવ્યથી મુનિઓ ઉદાસ છે. તે વિકલ્પો પ્રત્યે તેઓને સન્મુખતા નથી એવા ભાવલિંગી મુનિઓ વિકલ્પથી પણ ઉદાસ છે. તો પછી બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસ જ છે. તેમને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ હોતો નથી. વસ્ત્રસહિત મુનિપણું માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. મુનિને બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્ગ્રંથદશા વર્તે છે. આવો ત્રણે કાળે અબાધિત નિયમ છે.

૩) પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેને પરિગ્રહ છે.

પોતાની ભાવ-ઈન્દ્રિયો પરપદાર્થોનો વિષય કરી ખંડખંડ થતી નથી, સ્વભાવ પ્રત્યે મુખ્યપણે ઢળેલ છે. પર તરફ જતાં જ્ઞાન સંકોચ પામતું હતું તે હવે સ્વભાવ તરફ વળી વિકાસ પામે છે. જેમને દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે - મોરપીંછ, કમંડળ તો જ્યારે તેના ઉપર લક્ષ જાય છે ત્યારે હોય છે. તેથી તેને અપવાદિક પરિગ્રહમાં ગણેલ છે. દેહ પણ અપવાદિક છે, પણ આયુષ્ય સુધી કાયમ સાથે રહે છે, છોડ્યું જાય તેવું નથી. તેથી શરીર એકને પરિગ્રહમાં ગણેલ છે. આવા મુનિઓને શરીર ઉપરનો રાગ ઘણો છૂટી ગયો છે. તેથી શરીરને ટાઢ-તડકાથી બચાવવા વસ્ત્ર લઉં કે મૂકું તેવો વિકલ્પ સહજ જ ઊઠતો નથી, તેથી બાહ્ય નગ્ન દિગંબરદશા વર્તે છે.

૪) જે પરમ જિનયોગીશ્વર છે.

મુનિઓ આત્માના સ્વભાવમાં ઉત્કૃષ્ટપણે લીનતા કરી સ્વરૂપને સાધી રહ્યા છે. ચોથા ગુણસ્થાને આત્માનું ભાન થયું. એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ યોગી છે પરંતુ સ્વરૂપમાં વિશેષ લીનતા નથી. મુનિઓ તો આત્માના સ્વરૂપમાં વારંવાર લીન છે તેથી તેમને યોગીશ્વર કહ્યા. અન્ય મતવાળા વૈરાગી જીવો અમુક પ્રકારનું ધ્યાન કરે છે માટે યોગી કહેવડાવે છે, તે ખરેખર યોગી નથી પણ યોગાભાસી છે. એટલા માટે અહીં જિનયોગીશ્વર કહેલ છે. જેને આત્માનું ભાન નથી તેને યોગ હોય નહિ. આ જગતમાં બધા થઈને એક જીવ નથી, અનંતા જીવો છે, દરેક જુદે જુદા છે. દરેક જીવમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અસ્તિત્વ વગેરે અનંતા ગુણો છે, તેનું ભાન ચૂકે છે માટે સંસારમાં વિકારદશા પર્યાયમાં એક સમય પૂરતી પોતાના કારણે થાય છે, પરને લીધે નહિ. એવી દર સમયે અનંતી પર્યાયો થાય છે. તેમાં કર્મ નિમિત્ત છે. કર્મરૂપે પરિણમવાને લાયક સ્કંધો છે તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સમજવા જોઈએ વગેરે અનેક પ્રકારે વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા ક્યાંય નથી. વ્યવહારે પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ

માન્યા વિના યોગ નામ કહે પણ તે યોગાભાસ છે. અહીં તો આત્માના ભાન સહિત પોતામાં અંતરપર્યાયને ઉત્કૃષ્ટપણે જોડાણ કરે છે તે યોગીશ્વર છે.

૫) સ્વદ્રવ્યમાં જેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ છે.

હું શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છું, કર્મ ને શરીર અજીવ છે વગેરે સાત તત્ત્વોનો વિકલ્પ તે પરદ્રવ્ય છે. રાગ તરફની વૃત્તિ તૂટી છે, અજીવ (કર્મ) નિમિત્તનું કે પુણ્ય-પાપનું અવલંબન નથી, પણ સ્વદ્રવ્યનું અવલંબન વર્તે છે. એકલા સ્વદ્રવ્યમાં જ્ઞાનને ઉગ્ર કરી અંતર ગુમ થઈ ગયા છે ને છદ્દે ગુણસ્થાને કોઈ વાર ભિક્ષાનો કે ઉપદેશનો વિકલ્પ ઊઠે પણ તે વિકલ્પથી અત્યંત પરાડમુખ છે. વિકલ્પરૂપી પરદ્રવ્યથી અભાવરૂપે ને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવરૂપે સમયે સમયે પરિણમી રહ્યા છે. છદ્દે સાતમે ગુણસ્થાને હજારો વાર જૂલે છે. છદ્દે વિકલ્પ ઊઠે છે પણ તેનાથી અત્યંત પરાડમુખ છે. કોઈ વાર સાત તત્ત્વનો વિકલ્પ હોય છતાં તેનાથી અત્યંત પરાડમુખ છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવની અસ્તિરૂપ પરિણમન ને સાત તત્ત્વોના વિકલ્પના અભાવરૂપ પરિણમન થઈ રહ્યું છે. પરદ્રવ્યોથી પરાડમુખ કહી નાસ્તિથી કથન કરેલ છે. અહીં સ્વભાવમાં તીક્ષ્ણબુદ્ધિ છે એમ કહી અસ્તિથી કથન કરેલ છે. અસ્તિ-નાસ્તિ બન્ને એક સમયમાં છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું ને અહીં સાતે તત્ત્વોને હેય કેમ કહ્યા?

ઉમાસ્વામી મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તેમ જ પંડિત ટોડરમલ્લજીએ સાત તત્ત્વો અથવા નવ પદાર્થોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા નથી પણ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા છે. તો અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે : અહીં તો સાત તત્ત્વોને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહ્યા છે તો એ બે કથનને મેળ કેવી રીતે છે ? તેનું સમાધાન-

અહીં નિયમસારમાં સાત તત્ત્વોને પરદ્રવ્ય ગણી હેય કહ્યા તે રાગ સહિતની શ્રદ્ધાને કહેલ છે. કારણ કે તેમાં વિકલ્પ ઊઠે છે ને વિકલ્પથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી તેથી હેય કહ્યા, જ્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહેલ છે તે રાગરહિત નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા કહી છે. ધર્મી જીવ પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી સ્વ અસ્તિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે સાત તત્ત્વોના વિકલ્પનું પરિણમન નાસ્તિરૂપે થઈ રહ્યું છે. એટલે તેમાં સાતેનું નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન આવી જાય છે. સાત તત્ત્વની સામે જુદું જુદું જોતાં આત્માનું કે સાતનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી પણ સ્વની અસ્તિમાં પરિણમન થતાં તે સાતેના વિકલ્પના અભાવરૂપે પરિણમન થતાં સ્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવને લીધે સાતેનું જ્ઞાન આવી જાય છે. આ અપેક્ષાએ સાત અથવા નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે તે બરાબર છે.

આ પ્રમાણે જે મુનિ વૈરાગ્યવાળા ઉપશમરસમાં જૂલે છે, સ્વભાવમાં તરબોળ થઈ ગયા છે. જેમ પૂરાણપોળી ધીમાં ઝબોળવાથી તરબોળ થઈ જાય છે તેમ મુનિ આત્મરસમાં-અકષાયરસમાં તરબોળ

છે. અમૃતના ઝરાણાં-શાંતિના ઝરાણાં ફૂટે છે તેવા શાંત રસવાળા મુનિને સાત તત્ત્વના વિકલ્પ વિનાનો આત્મા ખરેખર ઉપાદેય છે. પ્રથમ સાત તત્ત્વ રાગ સહિત હોવાથી ઉપાદેય નથી એમ કહ્યું હતું. અહીં આત્મા ઉપાદેય છે એમ બતાવી અસ્તિ-નાસ્તિ કહેલ છે. આમાં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા, વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા, પરિગ્રહની વ્યાખ્યા, ઈન્દ્રિયો કેવી વર્તે છે, ત્રિકાળી સ્વભાવ તથા સાત તત્ત્વ વગેરે ઘણી વાત ટૂંકામાં કહી દીધી છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને ‘આત્મા’ ખરેખર ઉપાદેય છે તે આત્મા - કારણપરમાત્મા કેવો છે તે હવે પછી કહેશે.

આસો વદ ૩, બુધવાર, ૧૭-૧૦-૫૧.

શુદ્ધ કારણપરમાત્મા ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિકભાવથી અગોચર છે.

કારણપરમાત્મા તે ખરેખર આત્મા છે ને મુનિઓને તથા ધર્મી જીવને આત્મા જ ઉપાદેય છે. સાત તત્ત્વોનો રાગ સહિત વિચાર કરવો તે ખરેખર ઉપાદેય નથી. સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય તો કારણપરમાત્મા -શુદ્ધ આત્મા છે. તે જ મુનિને ઉપાદેય છે. તેમાં મુનિ કેવા હોય તે વાત પણ આવી ગઈ. હવે આત્મા કોને કહેવો તે વાત કહે છે.

“ઔદયિકાદિ ચાર ભાવાંતરોને અગોચર હોવાથી જે કારણપરમાત્મા તે ખરેખર આત્મા છે”.

આત્મામાં ધર્મદશા કયા ભાવના આશ્રયે થાય છે તે વાત બતાવે છે. ચિદાનંદ એકરૂપ શુદ્ધ પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવવાળો આત્મા છે. ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો પરમપારિણામિકભાવથી અન્ય છે. માટે તે ચાર ભાવોને ભાવાંતર કહ્યા છે ને આ ચાર ભાવો તે પરમપારિણામિકભાવ નથી એટલે પરમપારિણામિકભાવ આ ચારની અપેક્ષા એ ભાવાંતર કહેવાય છે એમ અરસપરસ સમજવું.

૧) ઔદયિકભાવ : દયા-દાનાદિના ભાવ, હિંસા, જૂઠ, ચોરી આદિના ભાવ, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિની ભક્તિના ભાવ, પાંચ મહાવ્રત કે બાર વ્રતના વિકલ્પો, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય, પૂજા ભક્તિના ભાવો - એ આદિ ઔદયિકભાવો છે. તે ભાવોથી વિકારનો અનુભવ થાય છે પણ તેનાથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. જે ભાવથી તીર્થકર નામકર્મ બંધાય કે સ્વર્ગાદિના ભવો મળે તે બધા શુભભાવ છે, ઔદયિકભાવ છે. શુભના પરિણામમાં બંધ પડે છે, ધર્મ થતો નથી. માટે ઔદયિકભાવથી આત્મા અગોચર છે.

૨) ઔપશમિકભાવ : ઔપશમિકભાવ આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે. તે કર્મના ઉપશમની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રથમ ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તે શુદ્ધ સ્વભાવના લક્ષે થાય છે. તે ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થાય પછી પણ ઉપશમ સમક્રિતના આધારે સમક્રિત વધતું નથી તેમ જ ચારિત્ર થતું નથી. ઉપશમભાવ વીતરાગી પરિણામ હોવા છતાં પર્યાય છે. પર્યાયના લક્ષે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના વડે અભેદ થઈ આગળ વધાતું નથી, નિર્મળ પર્યાયમાંથી નિર્મળ પર્યાય આવતી નથી. ઉપશમ સમક્રિતના આધારે

ઉપશમ ચારિત્ર અથવા બીજું ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. ઉપશમ સમક્રિત કે ઉપશમ ચારિત્રનો આધાર તો પરમપારિણામિકભાવ છે. ઉપશમભાવ પર્યાય હોવાથી તેના લક્ષે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે અપેક્ષાએ ઉપશમભાવથી આત્મા અગોચર કહ્યો છે.

૩) ક્ષાયોપશમિકભાવ : ધર્મીનો ક્ષયોપશમભાવરૂપ આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે, પણ તેમાં નિર્મળતા ઓછી છે, કાંઈક મલિન ભાવ છે. તેનો આશ્રય લેવાથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, વધતું નથી, તેમજ ચારિત્ર થતું નથી કારણ કે તે અવસ્થા છે. અવસ્થામાંથી અવસ્થા થતી નથી, શુદ્ધ ભાવના આધારે જ સમ્યગ્દર્શન ને ચારિત્ર થાય છે. ક્ષયોપશમભાવના લક્ષે વિકલ્પ ઊઠે છે, ધર્મ થતો નથી. તેથી ક્ષયોપશમભાવથી આત્મા અગોચર કહ્યો છે.

૪) ક્ષાયિકભાવ : ક્ષાયિકસમક્રિત, ક્ષાયિકચારિત્ર, ક્ષાયિકજ્ઞાન, ક્ષાયિકવીર્ય વગેરે ક્ષાયિકભાવ છે. ક્ષાયિકભાવથી આત્મા અગોચર છે. ચોથે ગુણસ્થાને કેટલાક સમક્રિત જીવને ક્ષાયિકસમક્રિત હોય છે પણ ક્ષાયિકસમક્રિતના આધારે ચારિત્ર પ્રગટતું નથી કારણ કે તે પર્યાય છે. પર્યાયના લક્ષે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, અભેદમાં ઠરાતું નથી. બારમા ગુણસ્થાને ક્ષાયિકચારિત્ર છે પણ ક્ષાયિક-ચારિત્રની પર્યાયના આશ્રયે આગળ વધાતું નથી. તેરમે ગુણસ્થાને કેવળજ્ઞાન (ક્ષાયિકજ્ઞાન) છે. સાધક જીવને વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ નથી, ને જે પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરતાં રાગ થાય છે, અભેદ સ્વભાવમાં લીન થવાતું નથી. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ કેવળજ્ઞાનની પર્યાયમાંથી કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટતી નથી કારણ કે કેવળજ્ઞાન અંશ છે. અંશમાંથી અંશ આવતો નથી પણ અંશી એવો શુદ્ધ સ્વભાવ જ બધી નિર્મળ પર્યાયનો આધાર છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતવીર્ય, અનંતઆનંદ એ અનંતચતુષ્ટય સાદિ અનંતકાળ સુધી રહે છે. તેનો આધાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે. ક્ષાયિકભાવની પર્યાય તેનો આધાર નથી. ક્ષાયિકભાવ વીતરાગી પર્યાય છે છતાં પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી. તેમ જ ક્ષાયિકભાવ વર્તમાન પ્રગટ નહિ હોવાથી તેનો વિચાર કરતાં વિકલ્પ ઊઠે છે. આ અપેક્ષાએ ક્ષાયિકભાવથી આત્મા અગોચર છે એમ કહ્યું છે.

ઔદાયિકાદિ ચાર ભાવોના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્તથી, શરીરથી કે કર્મના મંદ ઉદયથી તો ધર્મ થતો નથી, દયા-દાનાદિના શુભભાવ-ઔદયિકભાવથી પણ ધર્મ નથી; ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિકભાવ જે વીતરાગી પર્યાયો છે તેના આધારે પણ ધર્મ થતો નથી. કારણ કે તે પર્યાયો છે. પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી. ત્રિકાળી પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. ચાર ભાવોના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. ત્રિકાળની અપેક્ષાએ એક સમયની પર્યાયને અનેરી કહી છે. સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષભાવ અનેરો છે, વિશેષભાવની અપેક્ષાએ સામાન્યભાવ પણ અનેરો છે. પરમપારિણામિકભાવની અપેક્ષાએ ચાર ભાવો અનેરા છે. ને ચાર ભાવોની અપેક્ષાએ પરમપારિણામિકભાવ અનેરો છે. માટે અનેરા ભાવોના આશ્રયે

ધર્મ ન થાય પણ એકરૂપ પારિણામિકભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય છે.

દષ્ટિ ક્ષાયિકભાવને પણ સ્વીકારતી નથી, એકલા પરમપારિણામિકભાવને જ સ્વીકારે છે.

કેટલાક અજ્ઞાની જીવો નિમિત્તથી, સંહનનથી ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે. મનુષ્યભવ હોય તો કેવળજ્ઞાન થાય, કોઈ કહે છે કે વ્યવહારનું પાલન કરીને પણ જીવો મોક્ષે જાય છે. પણ એ માન્યતા અજ્ઞાનભાવ છે.

અહીં મુનિરાજે ઘણી સ્પષ્ટ વાત કરી છે. શરીર-મન-વાણી તો પર છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ પર છે, ઔદયિકાદિભાવો પણ પર્યાયો હોવાથી પરદ્રવ્ય છે. વીતરાગતાની ખાણ નિમિત્ત નથી, વીતરાગતાની ખાણ શુભભાવ નથી, વીતરાગતાની ખાણ એક સમયની પર્યાય નથી, વીતરાગતાની ખાણ પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવ જે એકરૂપ છે તે જ છે. તેના આશ્રયે સમક્રિત, ચારિત્ર, શુક્લધ્યાન, કેવળજ્ઞાન, વીતરાગી આનંદ, પરમ સુખ, અનંત વીર્યાદિ પ્રગટે છે. અહીં દષ્ટિનો વિષય બતાવ્યો છે. દષ્ટિ નિમિત્ત, પુણ્ય તેમજ એક સમયના પર્યાયને સ્વીકારતી નથી. દષ્ટિ ક્ષાયિકભાવ કે જે પરિપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે તેને પણ સ્વીકારતી નથી. દષ્ટિ એક પારિણામિકભાવને જ સ્વીકારે છે. અહો ! મુનિરાજે ચારે ભાવોથી આત્મા અગોચર કહીને વાત ઘણી જ અદ્ભૂત કહી છે. અનાદિઅનંત આ એક જ મોક્ષનો માર્ગ છે. “એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ”. ત્રણે કાળે મોક્ષની રીત એક જ છે. આ જ રસ્તે અનંતા મોક્ષે ગયા, અત્યારે જાય છે ને ભવિષ્યમાં જશે.

અજ્ઞાની જીવ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેને ઉથાપે છે; જ્ઞાની બન્નેને યથાર્થ સ્થાપે છે.

શાસ્ત્રમાં કથન આવે કે ક્ષાયિક સમક્રિત તીર્થંકર કે શ્રુતકેવળીની સમીપે થાય. અજ્ઞાની માની લ્યે કે તેનાથી સમક્રિત થાય છે, પણ એમ નથી. તેનાથી સમક્રિત થતું હોય તો તેમની સમીપે બેઠેલા બધાને થવું જોઈએ. પાત્ર જીવ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે ત્યારે શ્રુતકેવળી અથવા કેવળીની હાજરી હોય છે.

વળી ઉપશમ સમક્રિત પ્રગટ કરે તે જીવ પર્યામિવાળો હોય, સંજી પંચેન્દ્રિય હોય વગેરે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં લખાણ આવે છે તે નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. બધા સંજીને થતું નથી પણ જે જીવ પ્રગટ કરે છે તે સંજી વગેરે પ્રકારે હોય છે તે નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવે છે. જે જીવ વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની લ્યે તે વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બન્નેને ઉડાડે છે, જ્યારે જ્ઞાની બન્નેને જેમ છે તેમ સ્થાપે છે. પોતાના સ્વભાવના આશ્રયે સમક્રિત પ્રગટ થાય તે નિશ્ચય છે ને ત્યારે સાચા દેવ, ગુરુ નિમિત્ત છે તેનું જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહાર છે.

જેના આધારે કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રગટે તે કારણપરમાત્મા કેવો છે ?

ચાર ભાવોથી આત્મા અગોચર છે એમ કહ્યું. હવે તે આત્મા કેવો છે ? કારણપરમાત્મા કે જેમાંથી

કેવળજ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે તે કેવો છે તે બતાવે છે.

‘(કારણપરમાત્મા) દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપી ઉપાધિથી જનિત વિભાવગુણપર્યાય વિનાનો છે. તથા અનાદિઅનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળો શુદ્ધ સહજ પરમ પારિણામિકભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવો કારણપરમાત્મા તે ખરેખર આત્મા છે’.

કારણપરમાત્મામાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મનો અત્યંત અભાવ છે. તે દયા-દાનના પરિણામથી રહિત છે, તેમાં અશુદ્ધતા કે મલિનતા નથી. શરીર-મન-વાણી વગેરે નોકર્મથી તે રહિત છે. વળી તે વિભાવગુણપર્યાય વિનાનો છે. વળી તે કેવો છે ? તેને આદિ નથી તેમ જ અંત નથી. અનાદિઅનંત એકરૂપ નિત્ય સ્વભાવ છે. તેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વાર્ણ નથી તેમજ ઈન્દ્રિયોથી જાણાય તેવો તે નથી. વળી તેનો સ્વભાવ કેવો છે ? પવિત્ર છે, નિત્ય સાથે રહેલો છે. એકરૂપ સદૃશ શક્તિ જેનો સ્વભાવ છે એવો કારણપરમાત્મા છે. દ્રવ્ય શુદ્ધ, ગુણ શુદ્ધ અને પર્યાય પણ શુદ્ધ છે. એવો શુદ્ધ પરમપારિણામિકભાવ તેનો સ્વભાવ છે. જેમ ગોળ સ્વભાવવાન છે ને ગળપણ તેનો સ્વભાવ છે. તેવી રીતે કારણપરમાત્મા સ્વભાવવાન છે અને પરમપારિણામિકભાવ તેનો સ્વભાવ છે. આવો પરમપારિણામિકભાવવાળો કારણપરમાત્મા છે. કારણપરમાત્મા કહો, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ કહો, ચિદાનંદ ભગવાન કહો, નિરૂપાધિ સ્વભાવભાવ કહો તે એક જ છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય, દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય કારણપરમાત્મા છે ને તે ખરેખર આત્મા છે, ને તે જ ઉપાદેય છે એટલે કે તેનો આશ્રય કરવા જેવો છે.

ત્રિકાળી ‘શુદ્ધભાવ’વાળા કારણપરમાત્માના આધારે ‘નિયમસાર’ એટલે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે.

અહીં કારણપરમાત્માને જ ખરેખર આત્મા કહ્યો છે. પુણ્ય-પાપના ભાવને તો આત્મા કહ્યો નથી. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવોને પણ આત્મા કહ્યો નથી. કારણ કે તે એક સમયની પર્યાય છે. તે ભાવો વ્યવહારનયનો વિષય છે ને તે પર્યાયોથી રહિત અનાદિઅનંત એકરૂપ, સદૃશ શક્તિવાળો શુદ્ધ સ્વભાવ-કારણપરમાત્મા-તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. તેવા આત્માને શ્રદ્ધવો ને અનુભવવો યોગ્ય છે. ચૈતન્ય શક્તિ સ્વરૂપ કારણપરમાત્માના આધારે નિયમસાર એટલે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થાય છે. આ શુદ્ધભાવ અધિકાર છે. ત્રિકાળી શુદ્ધભાવના આધારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ, મોક્ષમાર્ગ પ્રગટી, મોક્ષદશા થાય છે.

નિકટ મુક્તગામી જીવને ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વભાવ એક જ ઉપાદેય છે, બીજું કાંઈ ઉપાદેય નથી.

‘અતિ આસન્નભવ્ય જીવોને એવા નિજ પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ ઉપાદેય નથી.’

શુદ્ધ પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવ સ્વરૂપ કારણપરમાત્મા અથવા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ અથવા

પોતાના પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ ઉપાદેય નથી. નિમિત્ત ને પુણ્ય તો અંગીકાર કરવા જેવા નથી પણ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવો એક સમયની પર્યાયો છે તે પણ આદરાણીય નથી, ધ્રુવસ્વભાવ એક જ શ્રદ્ધામાં લેવા જેવો છે. નિમિત્તો, શુભ રાગની પર્યાય, નિર્મળ પર્યાય વગેરે જ્ઞાન કરવા માટે છે પણ આદરાણીય નથી. શેરડીનો ઉપલો અને નીચલો ભાગ કાઢતા વચલો ભાગ રસકસવાળો હોય છે. તેમ જેને મોક્ષની રુચિ છે, જેની મુક્તિ નજીક છે તેવા મોક્ષાર્થી જીવોને રાગરહિત પોતાનો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ એક જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, પોતાના આત્માનો બીજો કોઈ અધિષ્ઠાતા નથી માટે નિજ પરમાત્મા કહેલ છે.

હવે ૩૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૫૪

(માલિની)

જયતિ સમયસારઃ સર્વતત્ત્વૈકસારઃ
સકલવિલયદૂરઃ પ્રાસ્તદુર્વારમારઃ ।
દુરિતતરુકુઠારઃ શુદ્ધબોધાવતારઃ
સુખજલનિધિપૂરઃ ક્લેશવારાશિપારઃ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- સર્વ તત્ત્વોમાં જે એક સાર છે, જે સમસ્ત નાશ પામવા યોગ્ય ભાવોથી દૂર છે, જેણે દુર્વાર કામને નષ્ટ કર્યો છે, જે પાપરૂપ વૃક્ષને છેદનાર કુહાડો છે, જે શુદ્ધ જ્ઞાનનો અવતાર છે, જે સુખસાગરનું પૂર છે અને જે ક્લેશોદ્ધિનો કિનારો છે, તે સમયસાર (શુદ્ધ આત્મા) જ્યવંત વર્તે છે. ॥ ૫૪ ॥

જે શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે સુખ પ્રગટ થઈ સમસ્ત ક્લેશનો અંત આવે છે તે શુદ્ધ આત્મા કેવો છે ?

આ શ્લોકમાં શુદ્ધ આત્મા જ્યવંત વર્તે છે એમ કહે છે, કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ?

૧) સાત તત્ત્વોમાં શુદ્ધ જીવતત્ત્વ એક જ સાર છે, બીજું કોઈ સાર નથી. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ સારરૂપ નથી કારણ કે તે એક સમયની પર્યાય છે. તેના લક્ષે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સાર નથી. પરમપારિણામિકભાવવાળું જીવતત્ત્વ એક જ સાર છે.

૨) વળી તે શુદ્ધ આત્મા સમસ્ત નાશ પામવા યોગ્ય ભાવોથી દૂર છે. ઔદયિક, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિક એ બધા નાશ પામવા યોગ્ય ભાવો છે. તેનાથી શુદ્ધ આત્મા દૂર છે. ઔદયિક, ઉપશમ ને ક્ષયોપશમભાવો તો નાશ પામે છે પણ ક્ષાયિકભાવને નાશ પામવા યોગ્ય કહેવાનું કારણ એ છે

કે કેવળજ્ઞાન અથવા સિદ્ધદશાની પર્યાયો ભલે પ્રવાહરૂપે સાદિઅનંત કાળ રહે છે તો પણ એક પર્યાયનો કાળ એક સમયનો છે. એક સમયે એક, બીજે સમયે બીજી એમ સમયે સમયે પલટી જાય છે તેથી નાશ પામવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું છે. પરમપારિણામિકભાવ એકરૂપ અનાદિઅનંત રહે છે માટે ક્ષાયિક વગેરે ચાર ભાવોથી શુદ્ધ આત્મા દૂર છે એમ કહ્યું છે.

૩) કામ = પરપદાર્થની ઈચ્છા. ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય લેતાં પર તરફના વલાણનો નાશ થાય છે. ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયે કાર્ય થાય છે એમ કહી શુદ્ધ ધ્રુવ સ્વભાવનો મહિમા બતાવે છે.

૪) જેમ કુહાડો મૂળમાંથી વૃક્ષને છેદે છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો આશ્રય લેવાથી મિથ્યાત્વાદિરૂપ પાપ મૂળમાંથી છેદાય છે, જે ફરી ઊગતું નથી. વૃક્ષના માત્ર પાંદડા તોડે તો તે ફરી ઊગે પણ મૂળમાંથી છેદે તો તે ફરી ઊગતું નથી તેમ અહીં શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો આશ્રય કરવાથી સંસાર મૂળમાંથી નાશ પામે છે કે જેથી શુભ તથા અશુભભાવરૂપી પાંદડા ફરી ઊગતા નથી.

૫) શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે નવું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રગટે છે. જાણે કે ચૈતન્યનો પિંડ આત્મા નવો જન્મ્યો હોય એમ કહી ચૈતન્ય ત્રિકાળી સ્વભાવને જ શુદ્ધ જ્ઞાનનો અવતાર કહ્યો છે.

૬) પરમપારિણામિકભાવવાળા નિજ કારણપરમાત્માની દષ્ટિ કરવાથી અવિનાશી સુખ પ્રગટ થાય છે. નિમિત્તની, વિકારની, અધૂરી પર્યાયની રુચિ છોડો ને અંતર સહજાનંદ સ્વભાવ છે તેની રુચિ કરી એકાગ્રતા કરો -એમ કહેવાનો ભાવ છે. જેમ બહુ વરસાદ આવવાથી નદીઓમાં પૂર વહે છે અથવા દરિયામાં પાણીના લોઢ ઊછળે છે તેમ અહીં ચૈતન્યસ્વભાવમાં દરિયાની જેમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ વગેરે અનંતા ગુણો ઊછળી રહ્યા છે, તેમાં એકાગ્રતા કરવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૭) દયા, દાન, કામ, ક્રોધ આદિ ભાવો ક્લેશ છે. શરીરમાં સુખ છે, પુણ્યથી ધર્મ થાય, નિમિત્તથી લાભ થાય વગેરે ઘણા પ્રકારે અજ્ઞાનીને પર્યાયબુદ્ધિ ફાટી રહી છે તે બધો ક્લેશનો દરિયો છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો આશ્રય લેતાં પર્યાયબુદ્ધિરૂપી ક્લેશનો અંત આવી જાય છે.

શુદ્ધ આત્માને ઘણા વિશેષાણ વડે ઓળખાવ્યો ને કહે છે કે શુદ્ધ આત્મા જ્યવંત વર્તે છે. જેને ભાન થયું છે, જેને અનુભવમાં વર્તી રહ્યો છે તે મુનિરાજ કહે છે કે શુદ્ધ આત્મા જ્યવંત વર્તે છે. કહેવાનો સાર એ છે કે નિમિત્તની, શુભ રાગની, એક સમયની નિર્મળ પર્યાયની પર્યાયબુદ્ધિ છોડ ને ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કરી સ્વભાવબુદ્ધિ કર.

અજ્ઞાની જીવો પૈસામાં, મોટરમાં, લાડવામાં વગેરે અનેક પ્રકારે સુખ માની રહ્યા છે. તે પ્રત્યક્ષ રાગ છે ને તેમાં આકુળતા છે. સ્વભાવનું લક્ષ યૂકી પરમાં સુખ છે એવી માન્યતા કરવાથી પર્યાયમાં આકુળતા થાય છે. તે આત્માની એક સમયની વિકૃતદશા છે. આકુળતા તે અનાકુળ સ્વભાવનું વિકૃત

રૂપ છે. આત્મા તે વિકૃતદશાથી રહિત છે. પુણ્ય-પાપમાં જીવ ગુંચવાઈ ગયો છે તેથી શુદ્ધ સ્વભાવ દેખાતો નથી. આત્મા પુણ્ય-પાપની પર્યાયથી રહિત, શુદ્ધ અનાકુળ સ્વભાવી સુખસાગર એવો ને એવો બિરાજી રહ્યો છે. ચૈતન્ય દરિયો જ્ઞાન, દર્શન, સુખ વગેરે અનંતા ગુણોથી ઊછળી રહ્યો છે. તેમાં સુખના પૂર વહી રહ્યા છે માટે સંયોગોની ને નિમિત્તની રુચિ છોડ, પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડ, એક સમયની પર્યાયની રુચિ છોડ ને સંયોગોથી રહિત, પુણ્ય-પાપથી રહિત, એક સમયની પર્યાય બેટલો નહિ પણ અનાદિઅનંત શુદ્ધ એકરૂપ પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવવાળો કારણ-પરમાત્મા બિરાજી રહ્યો છે તેની દૃષ્ટિ કર, તેની શ્રદ્ધા કર, તેનો આશ્રય કર તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ સુખદશાને પામીશ -એમ કહેવાનો આશય છે. એવો શુદ્ધ આત્મા જ્યવંત વર્તે છે.

આસો વદ ૪, ગુરૂવાર, ૧૮-૧૦-૫૧.

ગાથા ૩૯

ગો ચલુ સહાવઠાણા ગો માણવમાણભાવઠાણા વા ।
ગો હરિસભાવઠાણા ગો જીવસ્સાહરિસ્સઠાણા વા ॥ ૩૯ ॥
જીવને ન સ્થાન સ્વભાવના, માનાપમાન તણાં નહીં,
જીવને ન સ્થાનો હર્ષના, સ્થાનો અહર્ષ તણાં નહીં. ૩૯.

અન્વયાર્થ :- જીવને ખરેખર સ્વભાવ સ્થાનો (-વિભાવસ્વભાવના સ્થાનો) નથી, માનાપમાન-ભાવના સ્થાનો નથી, હર્ષભાવના સ્થાનો નથી કે અહર્ષના સ્થાનો નથી.

૧) દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નિરુપાધિરૂપ શુદ્ધ જીવમાં વિભાવસ્થાનો નથી.

ટીકા :- આ અભેદ નિર્વિકલ્પ તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે. ત્રિકાળ-નિરુપાધિ જોનું સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને ખરેખર વિભાવ સ્વભાવસ્થાનો નથી (વિભાવરૂપ સ્વભાવના સ્થાનો નથી).

શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે બતાવે છે. શુદ્ધ જીવ કહો, નિરુપાધિસ્વભાવ કહો, પરમ-પારિણામિકભાવ કહો, કારણપરમાત્મા કહો, દ્રવ્યસ્વભાવ કહો, શુદ્ધ ચૈતન્ય ધ્રુવસ્વભાવ કહો - એ બધા એક જ અર્થના વાચક છે. જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રાગ-દ્વેષાદિની ઉપાધિ નથી, તે ત્રણે કાળ નિરુપાધિ સ્વભાવવાળો છે. વળી જીવાસ્તિકાય કહેતાં જીવ અસંખ્યપ્રદેશી કાયવાન પદાર્થ છે. આવા અસંખ્ય પ્રદેશી જીવ અનંતા છે. નિગોદથી સિદ્ધ સુધીના દરેક જીવ એકરૂપ શુદ્ધ છે. તે શુદ્ધ જીવને ખરેખર વિભાવ નથી. આત્માનું લક્ષ ચૂકીને પર્યાયમાં વિભાવ થાય છે ખરો. 'વિભાવ પર્યાયમાં બિલકુલ નથી અથવા કર્મને લીધે વિભાવ છે' એમ કોઈ માને તો તે વાત ખોટી છે. જીવ પોતાના અપરાધથી પોતાની પર્યાયમાં વિભાવ કરે છે. અહીં વિભાવને સ્વભાવ કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ સ્વતંત્રપણે પર્યાયમાં વિભાવ કરે છે. તે વખતની પર્યાયનો તે સ્વભાવ છે એમ બતાવવા કહ્યું છે. પણ શુદ્ધ સ્વભાવદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિભાવનો અભાવ છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિભાવ પેઠો હોય તો ત્રિકાળી સ્વભાવ વિભાવરૂપ થઈ જાય ને શુદ્ધ થવાનો કદી અવસર રહે નહિ. સ્વભાવદૃષ્ટિ કરાવવા વિકાર ઉપરનું લક્ષ છોડાવવા કહ્યું છે. વિભાવ વ્યવહાર છે. તેને ગૌણ કરી અભૂતાર્થ કહી સ્વભાવમાં તેનો અભાવ બતાવી સ્વભાવનો આદર કરવા કહ્યું છે.

વસ્તુસ્વભાવના નિયમો ફરતા નથી, તારી દૃષ્ટિ ફેરવ. પર્યાયબુદ્ધિ છોડી સ્વભાવબુદ્ધિ કર.

અજ્ઞાની જીવ નિમિત્તોને, સંયોગોને તથા રાગને ફેરવવા માંગે છે. કોને ફેરવવું છે ? કોઈના

પ્રવાહને રોકી શકવાની તારી તાકાત નથી. જે વખતે જે નિમિત્ત આવવાનું તે નિમિત્ત તેના સ્વકાળે આવવાનું. પુણ્યના કાળે પુણ્યનો ભાવ, પાપના કાળે પાપનો ભાવ, પર્યાયના કાળે પર્યાય -એમ પ્રવાહક્રમ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં કોઈ જીવ ફેરફાર કરી શકતો નથી. નિમિત્ત વગેરે પર છે ને રાગ જે ઉત્પન્ન થયો તેનો તે સમયે વ્યય કરી શકાતો નથી. માટે તેને ફેરવવાની જે તારી દષ્ટિ છે તે અજ્ઞાનભાવ છે. તારી દષ્ટિ ફેરવ. વસ્તુસ્વભાવના નિયમને તું ફેરવી શકતો નથી. નિમિત્ત, સંયોગ, કર્મ, વિકાર અથવા ક્ષયોપશમિક પર્યાય ઉપરની રુચિ છોડ ને એકરૂપ અભેદ શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર. એ એક જ આદરાણીય છે. સંસારદશામાં વિભાવ થાય છે તેને વ્યવહારનય જાણે છે પણ તે આદરાણીય નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ વિભાવરહિત છે એમ નિશ્ચયનય જાણે છે. આમ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને યથાર્થ જાણે તો વ્યવહારનું જ્ઞાન સાચું કર્યું કહેવાય. નહિતર વ્યવહારનું જ્ઞાન પણ સાચું નથી. બન્ને નયનું જ્ઞાન છે. નિશ્ચયનય આદરાણીય છે, વ્યવહારનય જાણવા જેવો છે. વર્તમાન પર્યાયમાં વિભાવ છે એમ જ્ઞાન કરી શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિભાવ નથી એમ નક્કી કરી રાગનું વલાણ છોડી સ્વભાવ તરફ ઝૂકાવ કરવો તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

૨) શુદ્ધ જીવમાં પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે.

“શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોવાથી માન-અપમાનના હેતુભૂત કર્મોદયના સ્થાનો નથી.”

ચૈતન્યસ્વભાવ એકરૂપ શુદ્ધ છે. તેમાં ભલા-ભૂંડા રાગદ્વેષનો અભાવ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે મોહ તથા રાગ તે પ્રશસ્ત છે ને દેવ-ગુરુ પ્રત્યે કોઈ વિરોધભાવ કરતો હોય તેના પ્રત્યે દ્વેષ થાય તે પ્રશસ્ત દ્વેષ છે. સ્ત્રી, કુટુંબ, દુકાન પ્રત્યે મોહ તથા રાગ અપ્રશસ્ત છે ને સ્ત્રી-કુટુંબથી પ્રતિકૂળ જીવો પ્રત્યે દ્વેષ તે અપ્રશસ્ત દ્વેષ છે. સંસારી જીવની પર્યાયમાં એક સમય પૂરતા મોહ-રાગ-દ્વેષના પરિણામ છે. પણ સ્વભાવદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે. જે ભાવે તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિ બંધાય તે ભાવનો શુદ્ધ સ્વભાવમાં અભાવ છે. સ્વભાવમાં મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે તેથી માન-અપમાનના હેતુભૂત કર્મોદયના સ્થાનો નથી. જે સમયે માન-અપમાનની પર્યાય છે તે જ સમયે ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ માન-અપમાન રહિત પડેલો છે. માટે અંતર્મુખ રુચિ કર. તારા શુદ્ધ આત્માની દૃઢતા એવી કર કે જેથી બીજી ચીજનું તને અભિમાન ન થાય. પુણ્ય-પાપનું અભિમાન છોડી સ્વભાવની રુચિ કરાવે છે.

ત્રિકાળી સ્વભાવનું જ્ઞાન કરે તો પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું છે ને તો જ જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે.

જ્ઞાન જેમ છે તેમ જાણે. મિથ્યાજ્ઞાનમાં શાંતિ નથી. કર્મ કર્મમાં છે, નિમિત્ત નિમિત્તમાં છે. ચારિત્રની પર્યાયમાં દોષ એક સમય પૂરતો છે. પણ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં દોષ નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ સામાન્ય છે અને પર્યાય વિશેષ છે. સામાન્ય સ્વભાવ રાગ-દ્વેષ રહિત છે એમ જ્ઞાન કરે તો વિશેષનું એટલે

પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું છે. ને તો જ જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. ત્રિકાળી સ્વભાવના જ્ઞાન વિના એકલી પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું નથી એટલે કે તેનું એક જ જ્ઞાન સાચું નથી. સમયે સમયે રુચિનું પરિણમન થઈ રહ્યું છે તે રુચિને સાચી બનાવવી હોય તો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર. ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ ને જ્ઞાન કરતાં પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું થાય છે.

૩) શુદ્ધ જીવમાં શુભ પરિણતિ, શુભ કર્મ ને હરખના સ્થાનોનો અભાવ છે.

“શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને શુભ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી શુભ કર્મ નથી, શુભ કર્મનો અભાવ હોવાથી સંસારસુખ નથી, સંસારસુખનો અભાવ હોવાથી હર્ષસ્થાનો નથી.”

દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, સ્વાધ્યાય, પાંચ મહાવ્રતાદિના ભાવ તે શુભ પરિણતિ છે. જીવની એક સમયની પર્યાયમાં તે થાય છે. પણ સ્વભાવદષ્ટિથી તે જોવામાં આવે તો શુદ્ધ જીવને શુભ પરિણતિનો અભાવ છે. શુભ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી શુભ કર્મનો પણ જીવમાં અભાવ છે. જીવમાં તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિનો અભાવ છે કારણ કે જે પરિણતિથી તે કર્મ બંધાય છે તે પરિણતિનો જીવમાં અભાવ છે. ભક્તિ ને ભક્તિમાં નિમિત્ત, જે ભગવાન, તેનો તો જીવમાં અભાવ છે. પૂર્વે શુભભાવ કરેલાં, તેના ફળમાં પુણ્ય બંધાયા તેથી સામગ્રી મળી ને તેથી જીવ હરખની કલ્પના કરે છે એમ કોઈ કહે તો તે પર્યાયના પરિણામ છે. તે પરિણામ સાથે કર્મ ને સામગ્રી નિમિત્તરૂપે સંબંધ ધરાવે છે ને હરખની કલ્પના પણ પર્યાયમાં કરે છે. પરંતુ શુદ્ધ જીવમાં શુભ પરિણતિ નથી, કર્મ પણ નથી, સંસારસુખ નથી તેમ જ હરખની કલ્પના પણ નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ તે બધાથી રહિત છે.

ધર્મી જીવને અનુકૂળ સંયોગો ને હરખના પરિણામ હોવા છતાં રુચિ શુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર છે.

ધર્મી જીવને ત્યાં મકાનનું વાસ્તુ હોય, દીકરાના લગ્ન હોય અથવા કમાણી થઈ રહી હોય ત્યારે પણ હરખના અભાવ સ્વરૂપ સ્વભાવને તે સાધી રહ્યો છે. કોઈ પૂછે કે પચાસ લાખ રૂપિયા માટે હરખ થયો ? પૂર્વે કર્મ બાંધ્યા હતા માટે છોકરાનો જન્મ થયો ને ? ભાઈ, હરખના પરિણામ એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે તે પરને લીધે નથી, પોતાના કારણે છે પણ તે પરિણામનો ત્રિકાળ સ્વભાવમાં અભાવ વર્તે છે. ધર્મી જીવને હરખના પરિણામ હોવા છતાં ક્ષણે-પણે શુદ્ધ સ્વભાવને તે સાધી રહ્યો છે. હરખની પર્યાયબુદ્ધિ ધર્મી જીવને હોતી નથી. દુકાનનું મુહૂર્ત કર્યું હોય ને ઘેર લાપસી રાંધી હોય છતાં દષ્ટિ જડ પદાર્થો ઉપર તેમ જ હરખના ભાવ ઉપર નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર રુચિ છે તે જ ધર્મ છે

મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પરની તથા હરખાદિ વિકારની રુચિ હોવાથી ‘સ્વધર્મત્યાગ’ વર્તે છે.

અજ્ઞાની જીવ તો પરપદાર્થને પોતાના માની હરખાઈ જાય છે ને હરખ જેટલો જ આત્મા માની મિથ્યાત્વને સેવે છે. અજ્ઞાની જીવ સામાયિકમાં હોય ‘તાવકાયં ઠાણેણં’ વગેરે સામાયિકના પાઠના

શબ્દો બોલતો દેખાય, દુકાનેથી નિવૃત્તિ લીધી દેખાતી હોય પણ આ શબ્દો હું બોલી શકું છું, શરીરને સ્થિર રાખી શકું છું, વળી શબ્દો બોલાયા, શરીર સ્થિર રહ્યું ને જરા કષાય મંદ થયો માટે ધર્મ થયો ને સામાયિક થઈ એવી પર્યાયબુદ્ધિ કરતો હોવાથી તેને શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ નથી. તેથી મિથ્યાત્વને સેવે છે તેને ધર્મ થતો નથી. શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ નથી તેથી સ્વભાવનો અનાદર વર્તે છે ને પુણ્ય-પાપ, હરખ-શોકનો આદર વર્તે છે, તેથી તેને સ્વધર્મત્યાગ છે એટલે કે સ્વભાવનો ત્યાગ વર્તે છે.

ધર્મી જીવને શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ હોવાથી મિથ્યાત્વાદિ અધર્મનો ત્યાગ વર્તે છે.

અહીં પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવી સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવવી છે. બહારના પદાર્થો જેમ છે તેમ છે. તેને કાંઈ ફેરવવા નથી, રુચિ કઈ બાજુ કામ કરે છે તે ઉપર ધર્મ કે અધર્મનો આધાર છે. રુચિ પર તરફ ને રાગ તરફ તે અધર્મનું કારણ છે. તે તરફની રુચિ પલટે કે હું પરનું, નિમિત્તનું, સંયોગનું કાંઈ કરી શકતો નથી, એક સમયના હરખના પરિણામ થાય છે તે મારા ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. હું તો જ્ઞાનસ્વભાવી શુદ્ધ જીવ છું એમ ધર્મી જીવને શુદ્ધ સ્વભાવનો આદર વર્તે છે. તેથી તેને મિથ્યાત્વ અને પુણ્ય-પાપના અધર્મનો ત્યાગ વર્તે છે.

શુદ્ધ જીવને જાગૃતનાર જીવ જ પરપદાર્થો તથા નવ તત્ત્વોને યથાર્થ જાગે છે. અજ્ઞાની પરને પાણ યથાર્થ જાગતો નથી.

અજ્ઞાની જીવ કહે કે ‘હું, આ પરને તથા હરખના પરિણામ વગેરેને જાણું છું પણ આત્માને જાણતો નથી’ તો તે પરને પાણ યથાર્થ જાણતો નથી. તે બક્ષમમાં બોલે છે. પોતાને જાણ્યા વિના પરને તથા પોતાના પરિણામને યથાર્થ જાણી શકે નહિ. પોતે જાણનાર છે એમ નક્કી કર્યા વિના હું દયા પાળનારો છું ને શુભભાવ કરનારો છું એવા પરિણામનું જ્ઞાન પાણ ખોટું છે. પરપદાર્થો પરમાં છે, હરખ-શોકના પરિણામ પર્યાયમાં છે છતાં તે મારું સ્વરૂપ નથી તેમ જ પરને લીધે તથા હરખને લીધે મારું જ્ઞાન નથી, મારો જ્ઞાનસ્વભાવ જ સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વતંત્ર છે. દયા-દાનાદિ કે હરખ-શોકના જેટલો હું નથી, હું તો જાણનાર-દેખનાર છું એમ સ્વભાવનો નિર્ણય કરી સ્વ તરફ વળતાં જે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તેમાં સ્વને જાણતાં પર જાણાઈ જાય છે. પર્યાયમાં હરખ-શોકના પરિણામ થાય છે તેને પાણ જાણી લ્યે છે. આમ ધર્મી જીવને શુદ્ધ જીવતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવાથી બાકીના આઠે તત્ત્વોને તે યથાર્થ જાણી લ્યે છે.

અનેક પ્રકારના વ્યવહારના કથનો શાસ્ત્રમાં આવે પણ સ્વઆત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં બધા વ્યવહારધર્મનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.

અજ્ઞાની જીવ દલીલ કરે છે કે શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારે વ્યવહારધર્મના લખાણ આવે, તો અમારે કયા ધર્મને સ્વીકારવો ? બ્રહ્મચર્યની વાત આવે ત્યારે બ્રહ્મચર્ય જેવો કોઈ ધર્મ નથી એમ આવે, દયાના

પરિણામની વાત આવે ત્યારે દયા એ જ ધર્મ છે એમ કહે, તપની વાત આવે ત્યારે તપના ખૂબ વખાણ આવે, તપશ્ચર્યા એ જ ધર્મ છે માટે ઉપવાસ, આર્યબિલ, ઉપધાન વગેરે કરવા એમ કથન આવે. સ્વાધ્યાયની વાત આવે ત્યારે સ્વાધ્યાય પરમ તપ છે માટે સ્વાધ્યાય કરવો, વિનયની વાત આવે ત્યારે વિનય જેવો બીજો કોઈ માર્ગ નથી માટે વિનય કરવો. ભક્તિ, જાત્રા વગેરેની વાત આવે ત્યારે ભક્તિ, જાત્રા કરવી એમ આવે. આટલા બધા ધર્મોમાં અમારે કયા ધર્મને અંગીકાર કરવો ? એક ધર્મ કહો તો અમે તેને કરીએ ! એક વાત કરો ને ! આમ અજ્ઞાની જીવ વ્યવહારના કથનોને નહિ સમજતો દલીલ કરે છે. તેને કહે છે કે ભાઈ, એ બધા વ્યવહારના કથનો છે. તે અનેક પ્રકારના શુભભાવનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. શુભભાવથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર. તેના ખીલે તારી પર્યાયને બાંધ તો ધર્મની દશા પ્રગટ થશે. બાકી શાસ્ત્રમાં શુભ-વ્યવહારધર્મના અનેક પ્રકારે લખાણ આવે તે જ્ઞાન કરવા માટે છે. શુભભાવ કે વ્યવહાર આદરવા માટે નથી. નિશ્ચય શુદ્ધ સ્વભાવ એક જ આદરવા યોગ્ય છે.

૪) શુદ્ધ સ્વભાવમાં અશુભ પરિણતિ, અશુભ કર્મ અને અહર્ષસ્થાનોનો અભાવ છે.

“વળી (શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને) અશુભ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી અશુભ કર્મ નથી, અશુભ કર્મનો અભાવ હોવાથી દુઃખ નથી, દુઃખનો અભાવ હોવાથી અહર્ષસ્થાનો નથી.”

જીવ પોતાનો સ્વભાવ ચૂકીને કામ, ક્રોધ, શોક આદિના ભાવ પર્યાયમાં કરે છે પણ શુદ્ધ આત્મામાં તેનો અભાવ છે, ને તેથી અશુભ કર્મનો અભાવ છે. અશુભ કર્મ નહિ હોવાથી તેના તરફની દિલગીરીનો ભાવ નથી. પર્યાયમાં દિલગીરીના ભાવ થાય તે જ વખતે શુદ્ધ સ્વભાવમાં દિલગીરીના સ્થાનો નથી. દિલગીરી પર્યાયમાં કર્મને લીધે નથી પણ પોતાના અપરાધને લીધે છે એમ નક્કી કર્યા પછી તે બધા ભાવો શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી એમ કહી પર્યાયદષ્ટિ છોડાવી છે ને દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવી છે.

હવે ઉલ્ભી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૫૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પ્રીત્યપ્રીતિવિમુક્તશાશ્વતપદે નિ:શેષતોડન્તર્મુલ્ક-

નિર્ભેદોદિતશર્મનિર્મિતવિયદ્વિંબાકૃતાવાત્મનિ ।

ચૈતન્યામૃતપૂર્ણવપુષે પ્રેક્ષાવતાં ગોચરે

બુદ્ધિં કિં ન કરોષિ વાઙ્છસિ સુખં ત્વં સંસૃતેર્દુષ્કૃતે: ॥ ૫૫ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે પ્રીતિ-અપ્રીતિ રહિત શાશ્વત પદ છે, જે નિ:શેષપણે અંતર્મુખ અને નિર્ભેદપણે પ્રકાશમાન એવા સુખનો બનેલો છે, જે નભમંડળ સમાન આકૃતિવાળો (અર્થાત્ નિરાકાર-અરૂપી)

છે, ચૈતન્યામૃતના પૂરથી ભરેલું જેનું સ્વરૂપ છે, જે વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોને ગોચર છે - એવા આત્મામાં તું રુચિ કેમ કરતો નથી અને દુષ્ટરૂપ સંસારના સુખને કેમ વાંછે છે ? ॥ ૫૫ ॥

શુદ્ધ આત્મા શાશ્વત છે, સર્વથા અંતર્મુખ છે, પ્રગટ પ્રકાશમાન છે, ચૈતન્યામૃતથી ભરેલો છે.

જેને આત્મામાં ધર્મ પ્રગટ કરવો હોય તેણે આત્મા કેવો છે તે જાણવો જોઈએ.

૧) આત્મા પ્રીતિ-અપ્રીતિ રહિત કાયમ રહેનારો શુદ્ધ પદાર્થ છે.

૨) વળી આત્મા સર્વથા અંતર્મુખ છે એટલે કોઈ પુણ્ય-પાપના ભાવોથી કે પર્યાયના આશ્રયે જાણાય તેવો નથી. ચૈતન્ય શુદ્ધભાવ આખો રુચિમાં લેવાથી તે જાણાય તેવો છે. વળી ‘સર્વથા અંતર્મુખ’ કહ્યું એનો અર્થ એ છે કે પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપ હોવા છતાં તેનાથી તે જાણાય તેવો નથી પણ સ્વભાવ તરફ વળવાથી જાણાય તેવો છે -એમ અનેકાંત છે. વળી પ્રગટ પ્રકાશમાન એવા આનંદથી ભરેલો છે. ‘પ્રગટ’ શબ્દ ને ‘બનેલો’ શબ્દ વાપર્યા છે એટલે નવો ભાવ પ્રગટ થાય તેની વાત ન સમજવી પણ ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ એવો ને એવો પ્રકાશમાન છે તેમ સમજવું.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સાધક જીવને સર્વથા અંતર્મુખ કેમ કહ્યો ? સર્વથા અંતર્મુખ તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે થાય છે.

સમાધાન : સાધક જીવને અનેકાંતનું જ્ઞાન વર્તે છે. પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષનું બાધકપાણું વર્તે છે, નિમિત્તરૂપે કર્મ છે. તેમ જ અંશે શુદ્ધતા પણ છે. અંશે બહિર્મુખ ચારિત્ર અપેક્ષાએ હોવા છતાં દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ બહિર્મુખ કિંચિત્ પણ નથી. અલ્પ રાગ વખતે પણ સર્વથા અંતર્મુખના નગારાં વાગે છે, તેના જ ગાણાં ગાય છે, અલ્પ બહિર્મુખતા ગૌણ થઈ જાય છે. સર્વથા અંતર્મુખ શુદ્ધ સ્વભાવના ગાણાં સાંભળીને જે હા પાડશે તે મુક્તિની નજીક આવશે. શ્રી સર્વજ્ઞના મુખેથી નીકળતી વાણીમાં, ગાણધરો બાર અંગ ને ચૌદ પૂર્વની રચના કરે છે તેમાં તથા મુનિઓ શાસ્ત્ર લખે છે તેમાં આ જ ભાગકાર છે, બીજું કાંઈ નથી.

૩) વળી શુદ્ધ આત્મા કેવો છે ? જેમ આકાશને કોઈએ બનાવ્યું નથી, તેમ આત્માને કોઈએ બનાવ્યો નથી. આત્મા અંતર્મુખ પ્રગટ અતીન્દ્રિય સુખનો પિંડ છે, સ્વયંસિદ્ધ શાશ્વત છે. આકાશ ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ વ્યાપક છે ને આત્મા જ્ઞાનભાવની અપેક્ષાએ વ્યાપક છે. પોતાના આખા ચૈતન્યમાં વ્યાપેલો છે તેમાં રહીને સર્વ પદાર્થોને તે જાણે છે. વળી અનાદિનો છે માટે જૂનો થઈ ગયો એમ નથી, એવો ને એવો તાજે છે. નવો નથી તેમ જૂનો થતો નથી.

૪) વળી આત્મામાં ચૈતન્ય અમૃત ભરેલું પડ્યું છે. બહારનું શરીર તેનું શરીર નથી, પુણ્ય-પાપના ભાવ તેનું શરીર નથી, વળી એક સમયની પર્યાય જેટલો નથી પણ ત્રિકાળ ચૈતન્યપૂરથી ભરેલો છે. એવું એનું સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાનશરીર છે. ગમે તેટલી જ્ઞાનપર્યાયો પ્રગટ થાય તો પણ તે ખૂટે તેવો

નથી.

૫) જે વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોને ગોચર છે. ગમે તે કાળે, ગમે તે ક્ષેત્રે હો, તો પણ શુદ્ધ સ્વભાવ એવો ને એવો પડ્યો છે માટે શરાણ લેવા જેવો છે. પુણ્ય-પાપ કે અધૂરી પર્યાય શરાણ લેવા જેવા નથી. માટે જે વિચાર કરે છે ને શુદ્ધ સ્વભાવ આવો છે એવો નિર્ણય કરે છે તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને શુદ્ધ સ્વભાવ જાણાય તેવો છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શુદ્ધ સ્વભાવ કેવળજ્ઞાનથી પણ જાણાય તેવો નથી એમ આગળ કહેલું છે ને અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગોચર છે એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન : બન્નેમાં વિવક્ષા ફેર છે. આગળ અગોચર કહેલ ત્યાં કહેવાનો આશય એ હતો કે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિકભાવો પર્યાયો છે, તે સમયે સમયે પલટે છે. પર્યાયના આશ્રયે આત્માનો અનુભવ થઈ આગળ વધાતું નથી, પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી. પણ પરમપારિણામિકભાવના આશ્રયે આગળ વધાય છે ને નિર્મળતા પ્રગટે છે. તેથી પર્યાય ઉપરનું લક્ષ ણોડાવવા ને શુદ્ધ સ્વભાવનું લક્ષ કરાવવા તે ભાવો પર્યાયો હોવાથી તેનાથી અગમ્ય-અગોચર કહ્યો હતો. અહીં વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોએ પરમપારિણામિકભાવનો આશ્રય લીધો છે ને ભેદનો આશ્રય છોડ્યો છે. માટે અભેદનો જે આશ્રય લ્યે છે તેને આત્માનો અનુભવ થાય છે. એ અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુદ્ધ આત્મા ગોચર છે એમ કહ્યું છે.

મુનિરાજ કરુણા કરી કહે છે કે શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર ને પર્યાયબુદ્ધિ છોડ.

“એવા આત્મામાં તું રુચિ કેમ કરતો નથી અને દુષ્ટરૂપ સંસારના સુખને કેમ વાંછે છે ?”

અહીં મુનિરાજ કરુણા કરી કહે છે કે આવો અનાદિઅનંત એકરૂપ શુદ્ધ આત્મા પડ્યો છે તેની રુચિ કેમ કરતો નથી અને પુણ્યથી ધર્મ થાય, નિમિત્તથી કાર્ય થાય એવી પર્યાયબુદ્ધિને કેમ ઈચ્છે છે ? વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ પણ દુષ્ટરૂપ સંસાર છે. માટે કોઈ પણ શુભભાવને તું કેમ ઈચ્છે છે ? એટલે કે નિમિત્તની, વિકારની, પર્યાયની રુચિ છોડ ને ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર એમ મુનિરાજ કરુણાબુદ્ધિથી કહે છે.

શુદ્ધ સ્વભાવની વાત બહાર પ્રગટ આવવા છતાં તેની રુચિ જે કરતો નથી પણ ક્રિયાકાંડની રુચિ કરે છે તેનો જૂનાગઢના રા’ની જેમ દિ’ ફર્યો છે.

જૂનાગઢનો રાજ રા’ હતો. તેને એક જીવાન ચારણ બાઈ ચાંલ્લો કરવા આવે છે. ત્યારે રા’ તે ચારણ બાઈના રૂપમાં મોહી પડે છે. ચારણ બાઈ કહે છે કે અમે ભલે તમારી નોકરી કરીએ પણ પતિવ્રતા છીએ, અમે રાજને પણ ઈચ્છીએ નહિ. ચારણ બાઈ વિચારે છે કે ‘રાજ પોતાની રાણી મૂકીને મારામાં મોહી પડ્યો છે ને ચાંલ્લો કરતાં મોહું ફેરવી નાંખે છે. જરૂર રા’નો દિ’ ફર્યો

લાગે છે.’ તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના ગાણાં પ્રગટ બહાર આવ્યા. આચાર્ય ભગવંતો કહે છે કે તારા શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર, નિમિત્તની, પુણ્યની રુચિ છોડ, વાત ઘાગે પડખેથી બહાર આવી ને પોતાના ચૈતન્યની સ્વરાજ્યમાં સિદ્ધપદને નિહાળવાના-બેસાડવાના ટાણાં આવ્યા ત્યારે અજ્ઞાનીઓ સિદ્ધપદરૂપી સ્વલક્ષ્મીનો નકાર કરે છે ને ખૂબ વિરોધ કરે છે કે આવો તે ધર્મ હોય, આવું માનવાથી જડવાદનો પ્રચાર થઈ જાય છે, વ્યવહાર ઉથાપાય છે, નિમિત્તને ઉથાપે છે, ક્રિયાકાંડને ઉથાપે છે - આમ ચારે કોરથી વિરોધ કરી પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો નકાર કરે છે તેવા જીવોનો “જૂનાગઢના રા’ની જેમ દિ’ ફર્યો છે” ને તેથી તેમનો સંસાર ચાલુ રહે છે.

મુનિરાજ કરુણાથી કહે છે કે ભાઈ, આવા શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કર તો ધર્મદશા પ્રગટ થઈ, કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીને તું વરીશ.

આસો વદ ૫, શુક્રવાર, ૧૯-૧૦-૫૧.

ગાથા ૪૦

ળો ઠિદિબંધઢાણા પયડિઢાણા પદેસઠાણા વા ।

ળો અણુભાગઢાણા જીવસ્સ ણ ઉદયઠાણા વા ॥ ૪૦ ॥

સ્થિતિબંધસ્થાનો, પ્રકૃતિસ્થાન, પ્રદેશના સ્થાનો નહીં,

અનુભાગના નહિ સ્થાન જીવને, ઉદયના સ્થાનો નહીં. ૪૦.

અન્વયાર્થ : જીવને સ્થિતિબંધસ્થાનો નથી, પ્રકૃતિસ્થાનો નથી, પ્રદેશસ્થાનો નથી, અનુભાગ-સ્થાનો નથી કે ઉદયસ્થાનો નથી.

વિકાર રહિત, ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધ જીવને અહીં જીવ કહ્યો છે.

શુદ્ધ જીવ કેવો છે ? એક સમયનો વિકાર, કર્મ, ઉઘાડ કે નિમિત્ત ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. જીવનો શુદ્ધભાવ ત્રિકાળી એકરૂપ છે એવા જીવની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહીં જીવ કહ્યો છે તે જીવ આખો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સહિત જે પ્રમાણનો વિષય થાય છે તે ન લેવો તેમ જ વિકારી પર્યાયવાળો કે નિમિત્તના સંબંધવાળો જીવ પાણ ન લેવો પાણ વિકાર વિનાનો એકરૂપ ત્રિકાળી શુદ્ધભાવવાળો જીવ લેવો. આવા શુદ્ધ જીવના યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ વળે તો તે જીવને વિકારનું અથવા પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ને આમ બન્ને પડખાનું જ્ઞાન થતાં આખા જીવનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય છે ને તે પ્રમાણ જ્ઞાન છે.

આ ગાથામાં શુદ્ધ જીવ કેવો છે તેની વાત કહે છે.

ટીકા : આ ગાથામાં પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધના સ્થાનોનો તથા ઉદયના સ્થાનોનો સમૂહ જીવને નથી એમ કહ્યું છે.

પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં મલિનતા કે અધૂરાશ નથી તથા કર્મનો નિમિત્ત-તૈમિત્તિક સંબંધ પાણ નથી.

“સદા નિરુપરાગ જેનું સ્વરૂપ છે એવા નિરંજન(નિર્દોષ) નિજ પરમાત્મતત્ત્વને” શુદ્ધ જીવ અથવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વ કેવું છે તે કહે છે. શુદ્ધ જીવતત્ત્વ મલિનતા વિનાનું છે કોઈ પદાર્થમાં અન્ય ઉપાધિની સમીપતાના નિમિત્તે થતો ઉપાધિને અનુરૂપ વિકારીભાવ તેને ઉપરાગ કહે છે. શુદ્ધ જીવમાં તેવા ઉપરાગ નથી. જેવી રીતે સ્ફટિક પાસે રાતું ફૂલ હોય તો સ્ફટિકમાં રાતી ઝાંઈ પડે ને કાળું કપડું હોય તો કાળી ઝાંઈ પડે. રાતા વખતે કાળી ઝાંઈ ન પડે ને કાળા વખતે રાતી ઝાંઈ

ન પડે, કાળી રાતી ઝાંઈ ઉપાધિને અનુરૂપ છે ને ઉપાધિ નિમિત્ત છે પણ રાતા ફૂલને લીધે રાતી ઝાંઈ પડી નથી. સ્ફટિકની યોગ્યતાને કારણે રાતી ઝાંઈ પડે છે છતાં રાતા ફૂલ વખતે કાળી ઝાંઈ પડે એમ બને નહિ. તેવી રીતે આત્મામાં દર્શનમોહનીય કર્મનો ઉદય હોય ત્યારે જ્ઞાન રોકાય એમ બને નહિ. પણ શ્રદ્ધા વિપરીત હોય છે છતાં કર્મને લીધે ખોટી શ્રદ્ધા થઈ નથી. એક સમયે આઠે કર્મો ઉદયમાં છે. જ્ઞાનની હીણી દશાને જ્ઞાનાવરાણીયકર્મનો ઉદય અનુકૂળ નિમિત્ત છે પણ જ્ઞાનાવરાણીયનો ઉદય રાગને અનુકૂળ નથી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન તથા વીર્યની હીણી દશા, દર્શનની વિપરીત દશા, ચારિત્રની વિપરીત દશા વગેરેને ઉપરાગ-ઔપાધિકભાવ કહે છે. ને તે તે તે કર્મોને અનુરૂપ છે છતાં કર્મોને લીધે મલિનતા નથી પણ મલિનતા તથા કર્મોને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. ને સંબંધ એક સમયની પર્યાયમાં છે, પણ ત્રિકાળી શુદ્ધ જીવમાં તે મલિનતા નથી તેમ જ કર્મ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી. જ્ઞાન, દર્શન તથા વીર્યની હીણી અવસ્થાને, શ્રદ્ધાને તથા ચારિત્રની વિપરીત અવસ્થાને તથા નામ, ગોત્ર, આયુ, વેદનીય તરફના વલાણવાળા ભાવને શુદ્ધ જીવ કહેતાં નથી. કારણ કે પર્યાયમાં રહેલાં રાગ-દ્વેષ તથા અધૂરાશ નીકળી જાય છે માટે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી. રાગ-દ્વેષ તથા હીણપ પર્યાયમાં હોવા છતાં તેને વ્યવહાર કહી, ગૌણ કરી જીવમાં તે નથી એમ કહી દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવી છે. તેથી શુદ્ધ જીવ નિર્દોષ છે. વળી નિજ કહેતાં પોતાના જીવની વાત છે.

દ્રવ્યકર્મોના સ્થિતિબંધસ્થાનો તેમ જ તે પ્રકારની જીવની પર્યાયની યોગ્યતા શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“નિજ પરમાત્મતત્ત્વને ખરેખર દ્રવ્યકર્મના જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધસ્થાનો નથી.”

જીવ પોતાના સ્વભાવને ચૂકીને રાગદ્વેષાદિ કરે છે ત્યારે થોડી સ્થિતિના, મધ્યમ સ્થિતિના ને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના પુદ્ગલ કર્મો બંધાય છે, તે જડ કર્મોની સ્થિતિ છે. તે કર્મોનો સંબંધ પર્યાય સાથે છે. શુદ્ધ જીવમાં એવા સ્થિતિબંધસ્થાનો નથી. વળી જેટલી સ્થિતિનું કર્મ બંધાય છે તે પ્રકારની યોગ્યતા જીવની વિકારી પર્યાયમાં રહેલી છે પણ તે યોગ્યતા તેમ જ કર્મની સ્થિતિ શુદ્ધ જીવમાં નથી. જેટલા પ્રમાણમાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ તથા અનુભાગબંધ જડ કર્મમાં પડે છે તેટલા પ્રમાણમાં યોગ્યતા આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં રહેલી છે. ચાર પ્રકારની યોગ્યતા આત્માની આત્માના કારણે છે ને પુદ્ગલકર્મની યોગ્યતા પુદ્ગલકર્મને કારણે છે. કોઈ કોઈના કારણે નથી પણ પોતે પોતાના કારણે છે.

અહીં સ્થિતિબંધની વાત ચાલે છે. જેમ રાયાણનું ઝાડ અમુક વર્ષે પાકે, આંબો અમુક વર્ષે પાકે - બીજની ફળરૂપ થવાની એટલી સ્થિતિ છે. તેમ આત્માની પર્યાયમાં થતાં પરિણામ અનુસાર અમુક સ્થિતિના કર્મો બંધાય છે, તે સ્થિતિબંધ છે. પણ તે કર્મનો સંબંધ પર્યાયમાં છે. એક સમયનો પર્યાય અભૂતાર્થ છે તેથી શુદ્ધ જીવમાં તેનો અભાવ ગણ્યો છે. શુદ્ધ ત્રિકાળી સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં

તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

દ્રવ્યકર્મોના પ્રકૃતિબંધસ્થાનો તેમ જ તે પ્રકારની જીવની પર્યાયની યોગ્યતા શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“જ્ઞાનાવરાણાદિ અષ્ટવિધ કર્મોમાંના તે તે કર્મોને યોગ્ય એવો જે પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વ-આકાર તે પ્રકૃતિબંધ છે, તેના સ્થાનો (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને) નથી.”

જીવ જેવા ભાવ કરે તે પ્રકારે કર્મની પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. જ્ઞાનાવરાણીયકર્મ જ્ઞાનને રોકે, દર્શનાવરાણીયકર્મ દર્શનને રોકે -એમ જીવને સંસારમાં જુદી જુદી કર્મની પ્રકૃતિનો બંધ નિમિત્તરૂપ હોય છે. ને તે પ્રમાણે જીવની એક સમયની પર્યાયમાં યોગ્યતા છે. તે યોગ્યતાને તથા કર્મની પ્રકૃતિને બંધાવાને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. પણ તે યોગ્યતા ને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ તો એકરૂપ શુદ્ધ છે. કોઈ માણસ કોઈ વાર ચોરી કરે તેથી કાયમ ચોરી કરશે એવું તેનું સ્વરૂપ નથી. ચોરી ક્ષણિક અપરાધ છે, ત્રિકાળમાં તે અપરાધ નથી. ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં રાગદ્વેષ તથા હીનતાની યોગ્યતાવાળી પર્યાય નથી તેમ જ પ્રકૃતિબંધ નથી. આવા ત્રિકાળી સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે તો પર્યાયમાં જે કર્મ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે ક્રમે ક્રમે તૂટી વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ થાય.

દ્રવ્યકર્મોનો પ્રદેશબંધસ્થાનો તેમ જ તે પ્રકારની જીવની પર્યાયની યોગ્યતા શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના (અશુદ્ધ આત્માના) અને કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશોનો પરસ્પર પ્રવેશ તે પ્રદેશબંધ છે. આ બંધના સ્થાનો પણ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને) નથી.”

વિકારી પર્યાયને અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ કહે છે, કારણ કે તે પોતાની એક સમયની પર્યાય છે. કર્મને બાહ્યતત્ત્વ કહે છે ને ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવને શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ કહે છે. જીવ પોતાનો સ્વભાવ ચૂકીને પર્યાયમાં જ્ઞાનની હીનતા, દર્શનની હીનતા તથા રાગદ્વેષ વગેરે ભાવો કરે છે તે મલિનતા છે, ને તે મલિનતાને યોગ્ય કર્મનો બંધ પડે છે. તે જડ કર્મો આત્માના એકક્ષેત્રે આવીને રહે છે એવો મલિન પર્યાયને તથા જડ કર્મોને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તેને પ્રદેશબંધ કહે છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવની દષ્ટિથી જોવામાં આવે તો મલિનતા તેમ જ જડ કર્મનો પ્રદેશબંધ શુદ્ધ સ્વભાવમાં છે જ નહિ. જે સ્વભાવમાં મલિનતા ને તે સંબંધ હોય તો સ્વભાવ તે રહિત કદી થઈ શકે નહિ. તે પ્રકારની યોગ્યતા પર્યાયમાં પોતાના કારણે છે, કોઈ કર્મના કારણે તે મલિનતા નથી. તે યોગ્યતા એક સમય પૂરતી છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તો યોગ્યતા નથી. શેરડીની ઉપરની કાળી અથવા લાલ પાતળી છાલ તે શેરડીનું ખરું સ્વરૂપ નથી. તે છાલ કાઢી નાખવાથી અંદર શેરડી સફેદ મીઠી રસકસવાળી છે તેમ વિકારી ભાવ શેરડીની ઉપલી છાલ જેવા છે. અશુદ્ધ તત્ત્વ છે તે વિનાનો ત્રિકાળી સ્વભાવ નિજ પરમાત્મતત્ત્વ અંદર સફેદ ને મીઠી શેરડીની જેમ મીઠો મહેરામાણ, આનંદકંદ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે શક્તિનો ભરેલો પડ્યો છે. પર્યાયબુદ્ધિનો તથા એક સમયના પ્રદેશબંધનો નિષેધ કરી શુદ્ધ સ્વભાવની

દષ્ટિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

કર્મના અનુભાગબંધસ્થાનો તથા જીવની પર્યાયની તે પ્રકારની યોગ્યતા શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“શુભાશુભ કર્મની નિર્જરાના સમયે સુખદુઃખરૂપ ફળ દેવાની શક્તિવાળો તે અનુભાગબંધ છે; આના સ્થાનોનો પણ અવકાશ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને વિષે) નથી.”

જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ ચૂકે છે ત્યારે પર્યાયમાં રાગદ્વેષ થાય છે. ને જેવા રસવાળા તીવ્ર કે મંદ પરિણામ કરે તેવા રસવાળા-અનુભાગવાળા કર્મોનો બંધ પડે છે. કર્મમાં રસ હોય છે, તેના નિમિત્તે સુખદુઃખરૂપ ફળ આપે છે, પણ કર્મનો અનુભાગ કર્મમાં હોય છે. તે આત્માને અનુભાગ આપતો નથી ને આત્માની પર્યાયનો અનુભાગ આત્માની પર્યાયમાં હોય છે-બન્ને સ્વતંત્ર છે. છતાં પર્યાયમાં એકબીજાને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે પર્યાયની યોગ્યતા તેમજ કર્મના અનુભાગબંધસ્થાનો શુદ્ધ જીવમાં નથી. જ્ઞાન-દર્શનની હીણી અવસ્થા, રાગ-દ્વેષાદિની અવસ્થા વગેરે અસંખ્ય પ્રકારે પર્યાયમાં હોય છે. પણ ધ્રુવ શુદ્ધ ચૈતન્ય એકાકાર સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે. માટે શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા તે ધર્મનું કારણ છે.

દ્રવ્યકર્મો તથા ભાવકર્મોનો ઉદય શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“વળી દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મના ઉદયના સ્થાનોનો પણ અવકાશ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને વિષે) નથી.”

દ્રવ્યકર્મનો ઉદય એટલે જ્ઞાનાવરણીયાદિ જડ કર્મનો ઉદય ને તે તરફના વલાણથી પર્યાયમાં થતી હીનતા તથા રાગ-દ્વેષ તેને ભાવકર્મનો ઉદય કહે છે. જ્ઞાન, દર્શન, વીર્યની હીનતા, શ્રદ્ધા તથા ચારિત્રની વિપરીતતા વગેરે પ્રકારની યોગ્યતા પર્યાયમાં છે પણ તે એક સમયની અવસ્થા છે. એક સમયની હીનતા અથવા વિપરીતતાનો તેમ જ જડ કર્મના ઉદયનો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં અભાવ છે. અશુદ્ધતા કદી પણ સ્વભાવમાં પેઠી નથી. માટે એવા ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાથી ધર્મ થાય તેમ છે. કર્મના, વિકારના કે પર્યાયના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. તેથી અહીં ગાથામાં કહ્યું છે કે પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ ને પ્રદેશબંધ તથા જડ કર્મના ઉદય ઉપરનું તેમ જ તે પ્રકારની એક સમયની પર્યાયની યોગ્યતા ઉપરનું લક્ષ છોડી શુદ્ધ જીવતત્ત્વનું લક્ષ કર તો ધર્મદશા પ્રગટ થશે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૧મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

ન હિ વિદધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી
સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠામ્ ।
અનુભવતુ તમેવ ઘોતમાનં સમન્તાત્
જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :- જગત મોહરહિત થઈને સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન એવા તે સમ્યક્ સ્વભાવને જ અનુભવો કે જેમાં આ બદ્ધસ્પૃષ્ટત્વ આદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઈને સ્પષ્ટપાણે ઉપર તરતા હોવા છતાં ખરેખર સ્થિતિ પામતાં નથી.

ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિકારી ભાવો કદી પેઠા નથી એવા સમ્યક્ શુદ્ધ સ્વભાવને અનુભવો.

જગત કહેતાં જગતના જીવો. અહો જગતના જીવો ! નિમિત્ત, વિકાર ને પર્યાયની રુચિ છોડીને સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન એવા શુદ્ધ સ્વભાવને જ અનુભવો. ચૈતન્ય સમસ્વભાવી સૂર્ય એક સમયમાં આખો પડ્યો છે તેને યાદ કરો ને વિકાર અભૂતાર્થ છે તેને ભૂલી જાઓ. અહીં મુનિરાજ આખા જગતને સાગમટે નોતરું આપે છે. શુભાશુભ પરિણામનો શુદ્ધ આત્મામાં પ્રવેશ નથી. જેમ પાણીમાં તેલ ઉપર તરે છે તેમ રાગ-દ્વેષ ઉપર ને ઉપર તરે છે. આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે ને કર્મો આત્માની સાથે એકક્ષેત્રે રહેલા છે તે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એક સમયની વિકારી પર્યાય સાથે છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે વિકાર પેસતો નથી. જેમ મકાન બંધ હોય તો તેમાં બહારનો માણસ પેસી ન શકે તેમ એક સમયનો સંસાર ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પેસતો નથી. જ્ઞાન-દર્શનની હીણી અવસ્થા, રાગ-દ્વેષની વિકારી અવસ્થા તે એક સમયની પર્યાયમાં છે. વસ્તુસ્વભાવ એકરૂપ સદૃશ અનાદિઅનંત છે. માટે ધ્રુવ પદાર્થની શ્રદ્ધા કરો. તેની શ્રદ્ધા કરવાથી આઠે કર્મોનો ને રાગદ્વેષનો સર્વથા દષ્ટિ અપેક્ષાએ નાશ થાય છે ને વીતરાગતા પૂરી થતાં રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ થઈ આઠે કર્મોનો નાશ થશે. ત્રિકાળશક્તિ જે ભરી છે તેમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે માટે એવા શુદ્ધ સ્વભાવને અનુભવો.

વળી ૪૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૫૬

(અનુષ્ટુપ)

નિત્યશુદ્ધચિદાનન્દસંપદામાકરં પરમ્ ।
વિપદામિદમેવોચ્ચૈરપદં ચેતયે પદમ્ ॥ ૫૬ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે નિત્ય-શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપી સંપદાઓની ઉત્કૃષ્ટ ખાણ છે અને જે વિપદાઓનું અત્યંતપાણે અપદ છે (અર્થાત્ જ્યાં વિપદા બિલકુલ નથી) એવા આ જ પદને હું અનુભવું છું. ૫૬

શુદ્ધ આત્મપદ જ્ઞાન ને આનંદનો ભંડાર છે ને વિભાવના અત્યંત અભાવરૂપે છે.

શુદ્ધ આત્મપદ જ્ઞાન ને આનંદરૂપી સંપદાની ખાણ છે. તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરવાથી જ્ઞાન અને આનંદની પર્યાયો વધ્યા કરે છતાં પણ ખૂટે નહિ. વળી તેમાં કોઈ પણ જાતની વિપદા નથી. માટે શુદ્ધપદ એક જ શરણ છે. પૈસા, મકાન, બૈરાં, છોકરાં કોઈ શરણ નથી. મરણ વખતે તે કોઈ મદદગાર થતા નથી પણ શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર્યા હોય તો તે શરણરૂપ છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિકારનો અભાવ છે. સંસાર અથવા વિકાર એક સમયની પર્યાયમાં છે પણ ત્રિકાળ સ્વભાવમાં તે નથી. મુનિરાજ છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકાએ જૂલતા હતા, તેઓ કહે છે કે હું આ શુદ્ધપદને જ અનુભવું છું.

આ પ્રમાણે શુદ્ધપદના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરવા તે ધર્મ છે.

આસો વદ પ (દ્વિતીય), શનિવાર, ૨૦-૧૦-૫૧.

શ્લોક ૫૭

(વસન્તતિલકા)

યઃ સર્વકર્મવિષમૂરુહસંભવાનિ
મુક્ત્વા ફલાનિ નિજરૂપવિલક્ષણાનિ ।
મુંક્તેઽધુના સહજચિન્મયમાત્મતત્ત્વં
પ્રાપ્નોતિ મુક્તિમચિરાદિતિ સંશયઃ કઃ ॥ ૫૭ ॥

શ્લોકાર્થ :- (અશુભ તેમજ શુભ) સર્વ કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોથી ઉત્પન્ન થતાં, નિવરૂપથી વિલક્ષણ એવા ફળોને છોડીને જે જીવ હમણાં સહજ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વને ભોગવે છે, તે જીવ અલ્પકાળમાં મુક્તિને પામે છે -એમાં શો સંશય છે ? ॥ ૫૭ ॥

આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિની શક્તિ અપેક્ષાએ નિત્ય છે ને સમય સમયના પરિણામની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

જેને આત્મશાંતિ જોઈતી હોય અથવા ધર્મ જોઈતો હોય તેણે શું કરવું ? તેણે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવો. શરીર, મન, વાણી તો જડ છે તેનાથી આત્મા જુદો છે તેની વાત અહીં નથી પણ આત્માના બે પડખાં પડે છે. આત્મા પોતે નિત્ય રહીને અવસ્થામાં ક્ષણે ક્ષણે પલટાય છે. આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અસ્તિત્વાદિ અનંત ગુણોનો ભંડાર છે. તે ગુણો નિત્ય સદૃશ રહે છે તે અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે ને વર્તમાન અવસ્થામાં શુભાશુભભાવરૂપે પલટન પામે છે. જે વર્તમાન અવસ્થામાં શુભાશુભભાવરૂપી વિકાર ન જ હોય તો વર્તમાનમાં આનંદદૃશા વ્યક્ત હોવી જોઈએ પણ એ નથી.

પરંતુ વર્તમાનમાં દુઃખ અને આકુળતા છે તેને જીવ અનુભવે છે ને તે ટાળવા માગે છે. માટે વર્તમાન પર્યાયમાં શુભાશુભભાવોરૂપી વિકાર પ્રગટ છે ને મૂળ સ્વભાવ આનંદ સ્વરૂપ નિત્ય ન હોય તો દુઃખ ટાળી સુખ પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી ને અજ્ઞાન ટાળી જ્ઞાન કરવાનું બની શકે નહિ. નિત્યના આધાર વિના શાંતિ કોના આધારે પ્રગટે ? માટે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો પિંડ શક્તિરૂપે નિત્ય છે ને અવસ્થામાં અનિત્ય છે-પલટન પામે છે, ને સંસારમાં શુભાશુભ-ભાવોરૂપે પરિણામે છે.

અજ્ઞાની પોતાનો જ્ઞાન સ્વભાવ ચૂકે છે ત્યારે કર્મના લક્ષે સ્વભાવથી વિપરીત લક્ષણવાળા શુભાશુભ ભાવો કરે છે.

“(અશુભ તેમજ શુભ) સર્વ કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોથી ઉત્પન્ન થતાં નિવરૂપથી વિલક્ષણ”નો અર્થ -જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ચૂકે છે ત્યારે પરપદાર્થો ઉપર ને અવ્યક્તપણે જડ કર્મો ઉપર તેનું લક્ષ જાય છે ને તેથી વિકાર થાય છે- થાય છે. શુભાશુભ ભાવ બન્ને વિકાર છે ને તેને કારણે પુણ્ય-પાપરૂપી કર્મો બંધાય છે તે કર્મોને વિષવૃક્ષો કહે છે. પોતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છે, પોતાનું સુખ પોતામાં છે એ ચૂકી જાય છે ત્યારે કર્મરૂપી વિષવૃક્ષ ઉપર લક્ષ જાય છે. ને તેના ફળમાં વિકાર થાય છે ને નવું જોર ઉત્પન્ન થાય છે. અનાદિથી જીવ પોતાનો ચૈતન્યસ્વભાવ ચૂકેલો છે. હું ચૈતન્ય છું, શરીર, મન, વાણી પર છે, પુણ્ય-પાપ જેર છે-વિકાર છે તેવું સાચું જ્ઞાન કર્યું નથી તેથી નિત્યાનંદ સ્વભાવ છોડી પોતાના સ્વભાવથી વિલક્ષણ એટલે આકુળતાવાળી શુભાશુભ લાગણીઓ ઊભી કરે છે. અનાદિકાળથી જીવ પુણ્ય-પાપમાં રોકાઈ ગયો છે. પોતે જાણનાર દેખનાર છે એમ જ્ઞાન કરે તો જ્ઞાનનો વિકાસ થાય ને વિકાર ન થાય. પણ પોતે જાણનાર દેખનાર રહેતો નથી તેથી જ્ઞાનનો વિકાસ થતો નથી ને વિકાર થાય છે. પુણ્ય-પાપની આકુળતા વિનાનું જ્ઞાનસ્વરૂપ તે નિવરૂપ છે તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળા આકુળતાવાળા પરિણામ અજ્ઞાની કરે છે.

“શુભાશુભ ભાવોની રુચિ છોડી, શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કરે છે તેને ધર્મદૃશા પ્રગટે છે.

“નિવરૂપથી વિલક્ષણ એવા ફળોને છોડીને જે જીવ હમણાં સહજ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વને ભોગવે છે તે જીવ અલ્પકાળમાં મુક્તિને પામે છે એમાં શો સંશય છે ?”

હવે જેને શાંતિ જોઈતી હોય તેણે પોતાના સ્વભાવથી વિપરીત લક્ષણવાળા, આકુળતાવાળા શુભાશુભ ભાવોની રુચિ છોડવી જોઈએ. પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિનો પિંડ છે તેનું લક્ષ ચૂકે છે ને કર્મરૂપી જેર ઝાડનો આશ્રય લે છે તો સ્વભાવથી વિપરીત ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. ને તેને લીધે અજ્ઞાની પ્રત્યક્ષ આકુળતાને ભોગવે છે, મમતા રોકડી દેખાય છે. તેની રુચિ છોડી સહજ આનંદ સ્વરૂપ આત્માનો આશ્રય લે તો સહજ શાંતિને ભોગવે છે. ધર્મદૃશાનું ફળ નિરાકુળતા છે તે પણ રોકડી દેખાય છે. ધર્મ આજે કરે અને શાંતિ કાલે મળે અથવા પછીના ભવે મળે એમ

નથી પણ તરત શાંતિ મળે તેમ છે.

અજ્ઞાની મિથ્યા કલ્પનાથી આકુળતાને પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. જ્ઞાની સાચા જ્ઞાનને કારણે શાંતિને પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે.

આ દિવાળીના દિવસો આવે છે. માણસો હરવા-ફરવા અને ખાવા-પીવામાં આનંદ માને છે. ભાઈ ! તેમાં તો પ્રત્યક્ષ આકુળતા છે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ચૂકીને પરમાં સુખ છે એવી કલ્પના ઊભી કરે છે તે પોતાના સુખામૃતને લૂંટનારી છે. તે કલ્પના છોડી પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ કરે તો અંતરશાંતિ થશે ને તે તરત અનુભવમાં આવે એમ છે. અને તો જ પોતાનો દિ' પોતાના તરફ વાળ્યો કહેવાય, એ સાચી દિવાળી છે. વળી અજ્ઞાની જીવ પરમાં ને શુભાશુભ ભાવોમાં ધર્મ માની રહ્યો છે. શુભાશુભ પરિણામ તો પ્રત્યક્ષ ઝેર છે. તેની રુચિવાળો જીવ આકુળતા ભોગવે છે. માટે તેની રુચિ છોડી નિજ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તો શાંતિનો અનુભવ થતાં વાર લાગશે નહિ. અધુના શબ્દ કહેલ છે. તે જીવ હમણાં નિજ આત્માનો આશ્રય લે તો તેને શાંતિ મળે ને પ્રત્યક્ષ શાંતિને ભોગવે છે.

શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થતાં શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ મુક્તિ છે ને સ્થિરતા કરતાં સર્વથા મુક્તદશા ને આનંદદશા છે.

આ ઉપરથી એમ નક્કી થયું કે સંસારદશામાં શુભાશુભ ભાવો પર્યાયમાં થાય છે પણ તે આકુળતાવાળા છે ને તે પરલક્ષે થાય છે તેથી દુઃખનો ભોગવટો થાય છે. ને સ્વભાવનું લક્ષ કરે તો સહજ સ્વાભાવિક આનંદને ભોગવે છે. આત્મા કાયમ રહીને પલટન પામે છે. દષ્ટિ ફરતાં શાંતિને અનુભવે છે એ ધર્મની શરૂઆત છે ને ચારિત્ર દોષને લીધે અલ્પ રાગ બાકી છે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરતાં રાગનો નાશ થઈ, વીતરાગદશા થઈ, કેવલદશા પ્રાપ્ત કરી મુક્તિને પામે છે. તેને પછી સંસારમાં અવતાર લેવો પડતો નથી. અહીં જગતના જીવોને સાગમટે નોતરું આપે છે કે હે જીવો ! શુભ તેમજ અશુભ ભાવોની રુચિ તે ઝેર છે. તેમાં આકુળતા છે માટે તેની રુચિ છોડી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યની રુચિ કરો તો ધર્મદશા પ્રગટ થશે. વિશેષ સ્થિરતા થતાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધતા મોક્ષદશાને પામશો. આ સિવાય બીજે રસ્તે મુક્તિ નથી. પુણ્ય-પાપમાં આનંદ નથી. અંતરતત્ત્વમાં આનંદ ભર્યો છે. તેમાંથી પરમાનંદદશા પ્રગટ થાય છે તેમાં શો સંશય છે ? એટલે કે સંશયરહિત વાત છે.

ગાથા ૪૧

ખો સ્વહ્યભાવઠાણા ખો સ્વયઁવસમસહાવઠાણા વા ।

ઓદહ્યભાવઠાણા ખો ઁવસમળે સહાવઠાણા વા ॥ ૪૧ ॥

સ્થાનો ન ક્ષાયિકભાવના, ક્ષાયોપશમિક તણાં નહિ;

સ્થાનો ન ઉપશમભાવના, કે ઉદ્યભાવ તણાં નહીં. ૪૧.

અન્વયાર્થ :- જીવને ક્ષાયિકભાવના સ્થાનો નથી, ક્ષયોપશમસ્વભાવના સ્થાનો નથી, ઔદયિક-ભાવના સ્થાનો નથી કે ઉપશમસ્વભાવના સ્થાનો નથી.

ટીકા : ચાર વિભાવ સ્વભાવોના સ્વરૂપકથન દ્વારા પંચમભાવના સ્વરૂપનું આ કથન છે.

૧) અવસ્થામાં રહેલી વિપરીતતા તથા અધૂરાશનો નાશ થઈ સ્વભાવ જેવી જ પૂર્ણદશા પર્યાયમાં પ્રગટ થવી તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે.

‘કર્મોના ક્ષયે જે ભાવ હોય તે ક્ષાયિકભાવ છે.’

આત્મા વસ્તુ ત્રિકાળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે, તેની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવો થાય છે. તે ભાવ અંતરસ્વભાવમાં નથી પણ પરલક્ષે નવો ભાવ થાય છે. તેને ઉદ્યભાવ કહે છે ને તેના પરિણામમાં દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે. વિકાર જે ઉદ્યભાવ છે એ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી આનંદકંદ સ્વભાવમાં પૂર્ણ એકાગ્રતા કરી વિકાર ને અપૂર્ણતા ન રહે અને નિમિત્તરૂપે કર્મ ન રહે તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. અપૂર્ણજ્ઞાનનો વ્યય થઈ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે, અપૂર્ણ દર્શનનો વ્યય થઈ પૂર્ણ કેવળદર્શન પ્રગટે, અપૂર્ણ વીર્યનો વ્યય થઈ પૂર્ણ અનંતવીર્ય પ્રગટે, વિપરીત શ્રદ્ધા ને વિપરીત આચરણનો નાશ થઈ પૂર્ણ પ્રતીતિ ને પૂર્ણ આચરણ પ્રગટે તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે ને નિમિત્તરૂપે તે તે કર્મોનો ક્ષય થયો હોય છે.

સાધક જીવને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ નથી. પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરતાં રાગ થાય છે પણ ધર્મ થતો નથી.

કેવળજ્ઞાનાદિની જે પર્યાયો પ્રગટે છે તે નવી પ્રગટે છે. ક્ષાયિકભાવ પણ આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ નથી. અધૂરાશ ને વિપરીતતાનો ક્ષય કરી તેમ જ નિમિત્તરૂપે કર્મોનો ક્ષય કરીને નવો ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ તે ક્ષાયિકભાવ છે. નીચલી દશાવાળાને તે ભાવ પ્રગટ નથી ને જે ભાવ પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરે તો રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે ક્ષાયિકભાવના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. કેવળી ભગવાન જેને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે તેને હવે કાંઈ કરવાનું બાકી નથી પણ જેને પ્રગટ થયો નથી તેણે ધર્મ કરવા માટે કોનો આશ્રય લેવો ? દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના આશ્રયની તો વાત નથી, તેના આશ્રયે

તો ધર્મ નથી. પોતામાં થતાં દયા-દાનાદિ ભાવો ઔદયિકભાવ તે વિકાર છે. વિકારના આધારે અવિકારી દશા થાય નહિ. પાણુ ઔદયિકભાવનો નાશ થતાં પ્રગટ થયેલા ક્ષાયિકભાવનું પાણુ અવલંબન કરવા જેવું નથી. કારણ કે તે એક સમયની પર્યાય છે. વળી તે નવી પ્રગટે છે, કર્મના ક્ષયની અપેક્ષા રાખે છે. તેના લક્ષે રાગ થાય છે પાણુ ધર્મ થતો નથી. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયા પછી પાણુ કેવળજ્ઞાનમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટતું નથી. પાણુ કેવળજ્ઞાન ધ્રુવ સ્વભાવમાંથી સમયે સમયે પ્રગટે છે. માટે શુદ્ધ સ્વભાવ પરમપારિણામિકભાવ આલંબન કરવા જેવો છે. ક્ષાયિકભાવનું અવલંબન કરવા જેવું નથી. પર્યાયદષ્ટિ છોડાવવા ને દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા જીવને ક્ષાયિકભાવના સ્થાન નથી એમ કહ્યું છે.

આ વાત ઘણી સૂક્ષ્મ છે. જીવ લૌકિક અભ્યાસમાં વખત ગાળે છે તેમ આને માટે વખત લેવો જોઈએ. આત્મા વસ્તુ છે, જ્ઞાન દર્શનનો પિંડ છે. વર્તમાનમાં આકુળતા છે. આકુળતા ન હોય તો પ્રગટ આનંદ હોવો જોઈએ. તે આકુળતા ટાળી પરમાનંદદશા પ્રગટ કેમ કરવી તેની રીત બતાવે છે. ભાઈ ! તું સ્વભાવને ચૂકે છે તો રાગદ્વેષ થાય છે ને નિમિત્તરૂપે કર્મ બંધાય છે. સાચા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં તે ભૂલ ટળી જાય છે ને વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન થાય છે ને કર્મો પાણુ ટળી જાય છે. તે નવી પૂર્ણ અવસ્થાને ક્ષાયિકભાવ કહે છે પાણુ તેનું અવલંબન કરવા જેવું નથી. પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવપરમપારિણામિકભાવનું અવલંબન કરવાથી ધર્મદશાની શરૂઆત થઈ પૂર્ણ દશા ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે છે.

૨) ક્ષાયોપશમિક ભાવ આત્મામાંથી ટળી જાય છે તેથી તે જીવનું ખરું સ્વરૂપ નથી, તેના લક્ષે ધર્મ થતો નથી.

‘કર્મોના ક્ષયોપશમે જે ભાવ હોય તે ક્ષાયોપશમિકભાવ છે.’

જીવે અમુક કર્મોનો નાશ કર્યો છે ને અમુક કર્મો હજી નાશ કરવાના બાકી છે. એવા કર્મોના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે જીવને પર્યાયમાં ક્ષયોપશમભાવ હોય છે. આત્માનું ભાન થયા પછી પાણુ સમ્યક્જ્ઞાન અંશે પ્રગટ્યું છે ને અમુક બાકી છે, આવરણવાળું છે. ક્ષયોપશમભાવ આત્માની પર્યાય છે. તે આત્મામાંથી ટળી જાય છે માટે તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. તેના અવલંબનથી રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે ને પર્યાયમાંથી પર્યાય પ્રગટે નહિ માટે તેનું શરણ લેવા જેવું નથી. પરમ-પારિણામિકભાવનું અવલંબન કરવાથી ધર્મદશા પ્રગટે છે. ક્ષયોપશમભાવ જીવની પર્યાય હોવા છતાં તે જીવનું ખરું સ્વરૂપ નથી તેથી દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા કહ્યું છે કે જીવને ક્ષયોપશમ સ્વભાવના સ્થાનો નથી.

૩) ઔદયિકભાવ વિકારી ભાવ છે. તેના લક્ષે ધર્મ થતો નથી.

‘કર્મોના ઉદયે જે ભાવ હોય તે ઔદયિકભાવ છે.’

પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ચૂકીને કર્મના ઉદયે કર્મનું લક્ષ કરી જે શુભ કે અશુભભાવો થાય છે તે ઔદયિકભાવ છે. તે વિકારી ભાવ છે. ગમે તેવો શુભભાવ હોય તો પાણુ તે ઔદયિકભાવ છે,

વિકાર છે તે પોતાની પર્યાયમાં હોવા છતાં આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. માટે વિકારના લક્ષે ધર્મ થતો નથી તેથી જીવને ઔદયિકભાવના સ્થાનો નથી એમ કહી વિકારનું લક્ષ છોડાવી શુદ્ધ જીવનું લક્ષ કરવા કહ્યું છે.

૪) ઔપશમિકભાવ અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે, તેના લક્ષે ધર્મ થતો નથી.

‘કર્મોના ઉપશમે જે ભાવ હોય તે ઔપશમિકભાવ છે.’

પાણીમાં નીચે મેલ હોય પાણુ ઉપર પાણી ઠરીને ચોકાનું હોય તેમ કર્મ સત્તામાં છે ઉદયમાં નથી તે દબાણું છે. તેના નિમિત્તે આત્માની અવસ્થામાં મલિનતાને દાબી દેવાથી ઉત્પન્ન થતો નિર્મળ ભાવ તે ઉપશમભાવ છે. સત્તામાં કર્મ પડેલા છે. ઉપશમભાવ આત્માની નિર્મળ પર્યાય હોવા છતાં આત્મામાંથી તે ટળી જાય છે. તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. પર્યાયના લક્ષે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અધૂરી નિર્મળ પર્યાયમાંથી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટતી નથી. નિર્મળતા પ્રગટવાનું કારણ પરમ-પારિણામિકભાવ છે. તેથી શુદ્ધ જીવનું લક્ષ કરાવવા ‘જીવને ઉપશમ સ્વભાવભાવના સ્થાનો નથી’ એમ કહ્યું છે.

૫) પરમપારિણામિકભાવ અનાદિ અનંત એકરૂપ શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે.

‘સકળ કર્મોપાધિથી વિમુક્ત પરિણામે એવો જે ભાવ હોય તે પારિણામિકભાવ છે.’

અહીં સકળ કર્મોપાધિથી વિમુક્તનો અર્થ કર્મથી છૂટો થયેલો એમ ન લેવો પાણુ જે ભાવમાં કર્મોની અપેક્ષા નથી તેને વિમુક્ત કહેવો. જેવો ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ છે તેવો જે પરિણામે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે. ત્રિકાળી દ્રવ્ય શુદ્ધ, ગુણ શુદ્ધ ને પર્યાય પાણુ શુદ્ધ તે સહિત જે છે તેને કારણપરમાત્મા કહે છે. સ્વભાવ ગુણપર્યાયોથી સંયુક્ત ને ત્રિકાળ નિરાવરણ નિરંજન પરમાત્મા છે તેવા પરમાત્માના એકરૂપ રહેતાં શુદ્ધભાવને પરમપારિણામિકભાવ કહે છે.

ઔદયિકાદિભાવ પર્યાયના છે, ત્રિકાળી સ્વભાવના તે ભાવો નથી. પરમપારિણામિકભાવ આ ચાર ભાવોથી રહિત છે. જે દ્રવ્યનો ભાવ છે, ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધ ભાવ છે તે બતાવવાનો હેતુ એ છે કે ચારે ભાવો અનિત્ય છે. તે અનિત્યનું લક્ષ છોડાવી નિત્ય પરમપારિણામિકભાવનું લક્ષ કરાવેલ છે.

ચારે ભાવ ઉપરની પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવી પરમપારિણામિકભાવ ત્રિકાળી એકરૂપની દ્રવ્યબુદ્ધિ-સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવી છે.

વસ્તુ ધ્રુવ છે, તેમાં થતી અવસ્થા ક્ષણિક છે. અવસ્થાના લક્ષે રાગ થાય છે. તેથી ધ્રુવ ચૈતન્ય સ્વભાવમાં આ ચાર ભાવો નથી એમ કહી શુદ્ધ સ્વભાવ પરમપારિણામિકભાવની શ્રદ્ધા કરાવી છે ને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનથી ધર્મ થાય છે.

આસો વદ ૬, રવિવાર, ૨૧-૧૦-૫૧.

આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ - પરમપારિણામિકભાવ અનાદિઅનંત એકરૂપ છે. તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. ઔદયિકભાવ વિકાર છે, વિકારના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. ઉપશમભાવ વખતે સત્તામાં કર્મ પડ્યા છે તે ભાવ નિર્મળ હોવા છતાં પર્યાય છે, પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે, ધર્મ થતો નથી. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા એમ કહ્યું કે જીવને ચાર ભાવો નથી. શુદ્ધ જીવ પરમપારિણામિકભાવે છે. તેના આશ્રયથી ધર્મ થાય છે.

૧) ઔપશમિકભાવ અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે, અધૂરી પર્યાય ધર્મનું કારણ નથી.

આ પાંચ ભાવોમાં ઔપશમિકભાવના બે ભેદ છે, ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ છે, ક્ષાયોપશમિકભાવના અઠાર ભેદ છે, પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ છે.

હવે ઔપશમિકભાવના બે ભેદ આ પ્રમાણે છે. અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિને આત્માનું સાચું ભાન થાય ત્યારે પ્રથમ ઉપશમભાવ પ્રગટે છે. માટે તેને પહેલો લીધો છે. તેના બે ભેદ છે.

(૧) ઉપશમસમક્રિત (૨) ઉપશમચારિત્ર.

૧) ઉપશમસમક્રિત : ઉપશમસમક્રિત જીવદ્રવ્યના શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય છે. આત્મા પરપદાર્થથી જુદો છે, વિકારથી રહિત છે, એવા શુદ્ધ જીવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં જીવને પ્રથમ ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. સત્તામાં કર્મ પડેલાં છે એટલે દબાયેલા છે, તેથી તેને ઉપશમ કહે છે. તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે, ઉપશમસમક્રિત અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે. અધૂરી નિર્મળ પર્યાયમાંથી પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટતી નથી. માટે ઉપશમસમક્રિત મોક્ષનું કારણ નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ એ જ મોક્ષનું કારણ છે.

૨) ઉપશમચારિત્ર : શુદ્ધ આત્મામાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત અંતરરમણતા કરવી તે ચારિત્ર છે. પાણ સત્તામાં કર્મ પડ્યા છે, તેથી તે ઉપશમચારિત્ર છે, તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે, તેનો કાળ સાદિ સાંત છે. તેના લક્ષે મોક્ષદશા થતી નથી. પર્યાયમાંથી પર્યાય પ્રગટે નહિ. પરમપારિણામિકસ્વભાવભાવ અનાદિઅનંત છે, તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. સોનામાં થોડો મેલ હોય તો તે મેલમાંથી સોનાના દાગીના થતાં નથી. તેમ ઔદયિકભાવ વિકાર છે, તેમાંથી અવિકારી દશા થતી નથી. વળી સોનાના કુંડળમાંથી નવો દાગીનો કડાડપનો થતો નથી, પાણ કુંડળનો અભાવ થઈ કુંડું થાય છે. એટલે સોનામાંથી નવા દાગીના થાય છે. તેમ ઉપશમભાવ પર્યાય છે. પર્યાયમાંથી મોક્ષની પર્યાય પ્રગટતી નથી. ઉપશમ-સમક્રિત અથવા ઉપશમચારિત્ર રાખીને મોક્ષદશા થતી નથી પાણ ચૈતન્ય શુદ્ધ સ્વભાવ અનાદિઅનંત પારિણામિકભાવે છે, તે મોક્ષનું કારણ છે, પાણ ઉપશમચારિત્ર મોક્ષનું કારણ નથી. આ પ્રમાણે ઉપશમભાવ પર્યાય છે. પર્યાયમાંથી પર્યાય થતી નથી. માટે ઉપશમભાવ મોક્ષનું કારણ નથી.

૨) ક્ષાયિકભાવ પૂર્ણ નિર્મળ દશા હોવા છતાં પર્યાય હોવાથી ધર્મ માટે આદરણીય નથી.

ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ આ પ્રમાણે છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, યથાખ્યાતચારિત્ર, કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન તથા અંતરાયકર્મના ક્ષયજનિત દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય.

૧) ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ : આત્મા પરપદાર્થથી જુદો છે. તેમજ વિકાર તથા પર્યાય જેટલો આત્મા નથી. આત્મા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ છે એવી પ્રતીતિ થવી તે સમ્યક્ત્વ છે. પરિપૂર્ણ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવું કે જેમાં નિમિત્તરૂપે દર્શનમોહનીયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થયો હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ છે. તે ચોથે ગુણસ્થાનથી હોય છે, ને સાદિ અનંતકાળ રહે છે પાણ તે પર્યાય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની પર્યાયના આશ્રયથી કેવળજ્ઞાન પમાતું નથી, શુદ્ધ સ્વભાવના જ આધારે કેવળજ્ઞાન પમાય છે. માટે ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ ધર્મ અથવા મોક્ષનું કારણ નથી.

૨) ક્ષાયિકયથાખ્યાતચારિત્ર : આત્માના ભાન પછી આત્માની પરિપૂર્ણ લીનતા વડે મોહનીયકર્મનો ક્ષય થતાં પ્રગટ થતી અવસ્થાને યથાખ્યાતચારિત્ર કહે છે, તે બારમે ગુણસ્થાને પ્રગટે છે. પાણ તે એક સમયની અવસ્થા છે, તે પર્યાયમાંથી મોક્ષની પર્યાય પ્રગટતી નથી, મોક્ષનો આધાર ધ્રુવ સ્વભાવ છે, યથાખ્યાતચારિત્ર મોક્ષનું કારણ નથી. આવી વીતરાગી દશા જે સાદિ અનંતકાળ પ્રવાહરૂપે રહે તે પાણ મોક્ષનું કારણ નથી, તો પછી રોટલા ન ખાધા ને ઉપવાસ કર્યા એ મોક્ષનું કારણ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય.

૩) કેવળજ્ઞાન : યથાખ્યાતચારિત્ર થયા પછી આત્મામાં કેવળજ્ઞાનદશા તેરમે ગુણસ્થાને પ્રગટે છે. તે વડે સ્વ-પર બધા પદાર્થોને યુગપદ્ જાણી લ્યે છે. તેમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષય થયો હોય છે. કેવળજ્ઞાન સાદિઅનંત કાળ સુધી રહે છે. પાણ તે એક સમયની અવસ્થા છે, કેવળજ્ઞાનમાંથી કેવળજ્ઞાનની અવસ્થા પ્રગટતી નથી. કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટવાનું કારણ ધ્રુવ સ્વભાવ છે. વળી નીચલી દશાવાળાને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ નથી, પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરતાં રાગ થાય છે, ધર્મ થતો નથી. માટે કેવળજ્ઞાન પર્યાય હોવાથી ધર્મનું કારણ નથી. ધર્મનું કારણ શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે.

૪) કેવળદર્શન : આત્મામાં પરિપૂર્ણ દૃષ્ટાશક્તિ વ્યક્ત થઈ જવી ને નિમિત્તરૂપે દર્શનાવરણીયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો તેને કેવળદર્શન કહે છે, તે સાદિ અનંતકાળ રહે છે પાણ તે પર્યાય છે. પર્યાયના લક્ષે વિચાર કરવાથી રાગ થાય છે. માટે કેવળદર્શન ધર્મનું કારણ નથી.

૫) ક્ષાયિકદાન : શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટ થતી નિર્મળ પર્યાયોનું આત્મા પોતે પોતાને દાન આપે તે ક્ષાયિકદાન છે. દાનાંતરાયકર્મનો ક્ષય કરી ઉત્પન્ન થયેલ પર્યાય છે. પોતાના પરમ સ્વભાવના અવલંબને તે પ્રગટ થાય છે, સાદિ અનંતકાળ રહે છે પાણ તે પર્યાય છે, માટે આદરણીય નથી, ધર્મનું કારણ નથી.

૬) ક્ષાયિકલાભ : શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે આત્મામાં આનંદ વગેરે પ્રગટ થાય છે. તે વીતરાગી દેશાનો પોતે પોતાને લાભ આપે છે તે ક્ષાયિકલાભ છે. તે લાભાંતરાયકર્મના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. સાદિ અનંતકાળ રહે છે, પણ તે પર્યાય છે તેથી ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૭) ક્ષાયિકભોગ : શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે આનંદદેશા પ્રગટ થાય છે તે આનંદ વગેરેને પોતે ભોગવે છે. તે ક્ષાયિકભોગ ભોગાંતરાયકર્મના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે, સાદિ અનંતકાળ રહે છે પણ તે પર્યાય છે માટે ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૮) ક્ષાયિકઉપભોગ : શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે વીતરાગી સુખ વગેરે જે પ્રગટ થાય છે તેને આત્મા વારંવાર ભોગવે છે. તે ક્ષાયિકઉપભોગ ઉપભોગાંતરાય કર્મના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાદિ અનંતકાળ રહે છે પણ તે પર્યાય છે માટે ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૯) ક્ષાયિકવીર્ય : શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પરિપૂર્ણ વીર્યદેશા આત્મબળ પ્રગટવું ને નિમિત્તરૂપે વીર્યાંતરાયકર્મનો નાશ થાય છે તેને ક્ષાયિકવીર્ય કહે છે. તે પર્યાય છે તેથી ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

આ પ્રમાણે ક્ષાયિકભાવોના ભેદો બતાવ્યા પણ તે પર્યાય છે. સાધક જીવને પ્રગટ નથી તેથી તેનો વિચાર કરવા જતાં રાગ થાય છે માટે તે ધર્મનું કારણ નથી.

૩) ક્ષાયોપશમિકભાવ અધૂરી પર્યાય છે, તેથી તેના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી.

ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદ આ પ્રમાણે છે.

૧) મતિજ્ઞાન : મતિજ્ઞાન કાંઈક નિર્મળ જ્ઞાન છે, ને કાંઈક આવરણવાળું છે. તે જ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિસાંત છે. નવું પ્રગટે છે ને કેવળજ્ઞાન થતાં નાશ પામે છે. માટે મતિજ્ઞાનની પર્યાય ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૨) શ્રુતજ્ઞાન : શ્રુતજ્ઞાન પણ સાદિસાંત છે ને કેવળજ્ઞાન થતાં નાશ પામે છે. શ્રુતજ્ઞાનમાંથી કેવળજ્ઞાન અથવા મોક્ષ થતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ થઈ કેવળજ્ઞાન થાય છે. અભાવમાંથી ભાવ આવે નહિ. કેવળજ્ઞાન અથવા મોક્ષનું કારણ પરમ શુદ્ધ સ્વભાવ છે. શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૩) અવધિજ્ઞાન : કોઈ સમ્યગ્દેશિને અવધિજ્ઞાન પ્રગટે છે. તે રૂપી પદાર્થને જાણે છે. તેની સ્થિતિ સાદિસાંત છે. તે પર્યાય કેવળજ્ઞાન થતાં નાશ પામે છે. માટે અવધિજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ નથી તેથી આદરાણીય નથી.

૪) મન:પર્યયજ્ઞાન : કોઈ ભાવલિંગી મુનિને મન:પર્યયજ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સામેના જીવના રૂપી પદાર્થ સંબંધીના વિચારો જાણી શકે છે. પણ તેનો નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. મન:પર્યયજ્ઞાન

જ્ઞાનપર્યાય છે, મોક્ષનું કારણ નથી માટે આદરાણીય નથી.

૫) કુમતિજ્ઞાન : પુણ્યથી ધર્મ માને, ત્રિકાળથી લાભ ન માને તેવા મિથ્યાદેશિને કુમતિજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન ધર્મ માટે આદરાણીય નથી.

૬) કુશ્રુતજ્ઞાન : મિથ્યાદેશિના વિશેષ ઉત્તર તર્કણારૂપી જ્ઞાનને કુશ્રુતજ્ઞાન કહે છે. ધર્મદેશા પ્રગટ કરે તેના માટે અનાદિસાંત છે. તે જ્ઞાન કુજ્ઞાન છે. ધર્મ માટે આદરાણીય નથી, ધર્મનું કારણ નથી.

૭) વિભંગજ્ઞાન : મિથ્યાદેશિનું રૂપી પદાર્થને જાણતું વિભંગજ્ઞાન ધર્મનું કારણ નથી.

૮) ૯) ૧૦) : ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિદર્શન : સામાન્ય અવલોકન શક્તિની અધૂરી પર્યાયો છે તે ધર્મનું કારણ નથી.

હવે અહિંયા લબ્ધિમાં પાંચ ભેદો ઉતાર્યા છે, એટલી વિશિષ્ટતા છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દાન-લાભના પાંચ ભેદો કહેલા છે.

૧૧) કાળલબ્ધિ : આને ક્ષયોપશમલબ્ધિ કહે છે. જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી થયેલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ તે કાળલબ્ધિ છે, પણ તે પર્યાય છે તેથી ધર્મનું કારણ નથી.

૧૨) કરણલબ્ધિ : સમ્યગ્દર્શન થતી વખતે અથવા ચારિત્રદેશા થતી વખતે આત્મામાં અલ્પકાલીન શુદ્ધ પરિણામ થાય છે તેને કરણલબ્ધિ કહે છે. તે ધર્મનું કારણ નથી. જીવ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યના આશ્રયે સમકિત અથવા ચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તો કરણલબ્ધિથી થયું એમ કથન કરવામાં આવે છે.

૧૩) ઉપદેશલબ્ધિ : આને દેશનાલબ્ધિ પણ કહે છે. જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી દેશના સાંભળી વિચાર કરવાની શક્તિને દેશનાલબ્ધિ કહે છે. પણ તે પર્યાય છે, ધર્મનું કારણ નથી.

૧૪) ઉપશમલબ્ધિ : આને વિશુદ્ધિલબ્ધિ પણ કહે છે. કષાયની મંદતાના પરિણામ થવા તેને ઉપશમલબ્ધિ કહે છે. તે ધર્મનું કારણ નથી.

૧૫) પ્રાયોગ્યલબ્ધિ : કર્મની સ્થિતિ અંત:કોડાકોડીની થવી તેવી આત્માની યોગ્યતાને પ્રાયોગ્ય-લબ્ધિ કહે છે. તેના આધારે ધર્મ થતો નથી.

૧૬) વેદકસમ્યક્ત્વ : આને ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ પણ કહે છે. તે કાંઈક નિર્મળ છે અને કાંઈક વિઘ્નસહિત છે, તે મોક્ષનું કારણ નથી.

૧૭) વેદકચારિત્ર : આ ચારિત્રમાં કાંઈક નિર્મળતા છે અને કાંઈક મલિનતા છે. તે મોક્ષનું કારણ નથી.

૧૮) સંયમાસંયમપરિણતિ : અંતરભાન થયા પછી અમુક રાગ ટળ્યો છે ને અમુક રાગ બાકી છે તે સંયમાસંયમ દેશા-શ્રાવકદેશા કહેવાય છે, પણ તે મોક્ષનું કારણ નથી. આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમ-

ભાવના અઢાર ભેદ કહ્યા. તેમાં અંશે નિર્મળતા છે, અંશે આવરાગવાળી પર્યાયો છે. તે પર્યાયોના આધારે ધર્મદશા અથવા મોક્ષદશા પ્રગટતી નથી.

૪) ઔદયિકભાવ વિકાર છે, વિકારના લક્ષે ધર્મ થતો નથી.

ઔદયિકભાવના એકવીસ ભેદ આ પ્રમાણે છે.

૧) નારકગતિ : જે જીવ તીવ્ર પાપ કરે તે નરકગતિમાં જાય છે. તે ધર્મનું કારણ નથી. કેટલાક જીવો કહે છે કે ખૂબ દુઃખ વેઠીયે તો સમકિત થાય. નરકના જીવો ઘણું કષ્ટ વેઠે છે તો તેને ધર્મ થવો જોઈએ પણ એમ બનતું નથી, ત્યાં અધર્મ કરે છે. ત્યાં કોઈ ધર્મી જીવ પૂર્વના સંસ્કાર લાવે ને પુરુષાર્થ કરે તો ધર્મ પામે છે. તે ધ્રુવ ચૈતન્યના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. નરકગતિ ધર્મનું કારણ નથી.

૨) તિર્યચગતિ : ઢોરગતિ ધર્મનું કારણ નથી.

૩) મનુષ્યગતિ : મનુષ્યગતિ ધર્મનું કારણ નથી. જે તે ધર્મનું કારણ હોય તો બધા મનુષ્યોને ધર્મ થવો જોઈએ. જે મનુષ્ય ધ્રુવ સ્વભાવનું અવલંબન લ્યે છે તે ધર્મ પામે છે. મનુષ્યગતિ અથવા તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મનું કારણ નથી.

૪) દેવગતિ : દેવગતિ ધર્મનું કારણ નથી. દેવઋદ્ધિ દેખીને કોઈને સમકિત થાય છે. તે નિમિત્તનું કથન છે. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના અવલંબને ધર્મ થાય છે. તેમાં કોઈ જીવને દેવઋદ્ધિનું દેખવું નિમિત્ત થાય છે. દેવગતિ ધર્મનું કારણ નથી.

૫-૮) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ : કષાયના પરિણામો છે તે અધર્મનું કારણ છે.

૯) સ્ત્રીલિંગ : પુરુષ સાથે રમવાનો ભાવ તે સ્ત્રીવેદનો ઉદય છે, તે ધર્મનું કારણ નથી.

૧૦) પુરુષલિંગ : સ્ત્રી સાથે રમવાનો ભાવ તે પુરુષવેદનો ઉદય છે, તે ધર્મનું કારણ નથી.

૧૧) નપુંસકલિંગ : સ્ત્રી-પુરુષ સાથે રમવાનો ભાવ તે નપુંસકવેદનો ઉદય છે, તે ધર્મનું કારણ નથી.

આ વિકારી ભાવો છે તેનો અભાવ કરી શુદ્ધ ચૈતન્યનું અવલંબન લ્યે તો ધર્મ થાય છે.

૧૨) મિથ્યાદર્શન : આત્માના સ્વરૂપની વિપરીત માન્યતા તે મિથ્યાદર્શન છે. સામાન્યપણે એક છે, તેના પેટા ભેદ અસંખ્ય છે તેનાથી ધર્મ થતો નથી.

૧૩) અજ્ઞાન : અલ્પજ્ઞાન - ઓછું જ્ઞાન હોવું તેને અજ્ઞાન કહે છે, તેને લીધે ધર્મ થતો નથી.

૧૪) અસંયમ : સંયમ ન હોવો તે ઔદયિકભાવ છે, તે ધર્મનું કારણ નથી.

૧૫) અસિદ્ધત્વ : જીવની અશુદ્ધતા જેને લીધે સિદ્ધદશા પામી ન શકે તે ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી ઉદયમાં છે. અસિદ્ધત્વ ધર્મનું કારણ નથી.

હવે લેશ્યાના છ ભેદ કહે છે. આત્માના જે પરિણામથી કર્મનું ચોટવું થાય તેને લેશ્યા કહે છે. દષ્ટાંતપૂર્વક જુદી જુદી લેશ્યા સમજાવેલ છે. છ જાગને કેરી ખાવી છે પણ છ યે ના પરિણામમાં ફેર છે.

૧૬) શુક્લલેશ્યા : પવન વાવાથી કેરીઓ જે કુદરતી રીતે નીચે પડે તે ખાવી એવા પ્રકારના ભાવ તે શુક્લલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

૧૭) પદ્મલેશ્યા : આંબા ઉપર ચડી કેરીને તોડીને ખાવાના ભાવ તે પદ્મલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

૧૮) પીતલેશ્યા : આંબા ઉપર ચડીને ઝૂમખાં કાપીને કેરી ખાવાના ભાવ તે પીતલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

૧૯) કાપોતલેશ્યા : આંબા ઉપર ચડી નાની ડાળ કાપીને કેરી ખાવાના ભાવ તે કાપોતલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

૨૦) નીલલેશ્યા : આંબાની મોટી ડાળ કાપીને કેરી ખાવાના ભાવ તે નીલલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

૨૧) કૃષ્ણલેશ્યા : આખો આંબો કાપીને ખાવાના ભાવ તે કૃષ્ણલેશ્યાનું દષ્ટાંત છે.

તેમાં શુક્લ, પદ્મ, પીત ત્રણે શુભ છે ને કાપોત, નીલ અને કૃષ્ણ તે અશુભ છે. છ લેશ્યા અધર્મનું કારણ છે, શુક્લલેશ્યા પણ ધર્મનું કારણ નથી.

આ પ્રમાણે ઔદયિકભાવના એકવીસ ભેદ બતાવ્યા તેમાંના કોઈ પણ ભાવે ધર્મ થતો નથી. તેના ઉપરથી લક્ષ છોડી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે ધર્મનું કારણ છે.

૫) પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ.

પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ આ પ્રમાણે છે.

૧) જીવત્વપારિણામિક : ત્રિકાળ જીવપણું રહેવું તેને જીવત્વપારિણામિકભાવ કહે છે. કોઈ દિવસ જીવ જડ ન થાય. કીડી થાય, કાગડો થાય પણ જીવત્વ કાયમ રહે. ભવ્યો તેમજ અભવ્યોને આ સમાન હોય છે.

૨) ભવ્યત્વપારિણામિક : આ ભાવ ભવ્ય જીવોને હોય છે. જે મુક્તિને લાયક હોય છે તેને ભવી કહેવામાં આવે છે. પુણ્ય કર્યા એટલે ભવી એવો અર્થ નથી પણ ભવીપણાનો સ્વભાવ છે.

૩) અભવ્યત્વપારિણામિક : આ ભાવ અભવી જીવોને હોય છે, કોરડું મગ લાખ પાણીએ પણ ચડતા નથી. તેમ અભવી જીવ કદી પણ મોક્ષ જતાં નથી. પાપ કર્યા માટે અભવી થયા છે એમ નથી પણ એવું જ એનું ત્રણે કાળ મોક્ષ માટે નાલાયકપણું છે. અભવી કરતાં ભવી જીવો અનંતગુણા છે.

આ રીતે પાંચ ભાવોનું કથન કર્યું.

ક્ષાયિકભાવ સિદ્ધોને તથા કેવળીઓને હોય છે; ને ઔદાયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક ભાવો સંસારીને હોય છે.

પાંચ ભાવો મધ્યે ક્ષાયિકભાવ કાર્યસમયસારરૂપ છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. તેમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા કરી અંતરશક્તિ હતી તે વ્યક્ત થઈ તે પૂર્ણ નિર્મળ વ્યક્તદશાને (કાર્યસમયસાર) કહે છે. તીર્થંકરના જન્મ કલ્યાણક આદિ પ્રસંગે ત્રણે લોકમાં આનંદમય ખળભળાટ થાય છે. એવા તીર્થંકર ભગવાન, સામાન્ય કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવંતોને ક્ષાયિકભાવ હોય છે.

કર્મોના ઉદયથી થતો ઔદાયિકભાવ, કર્મોના ઉપશમથી થતો ઔપશમિકભાવ અને કર્મોના ક્ષયોપશમથી થતો ક્ષાયોપશમિકભાવ સંસારીઓને જ હોય છે. સિદ્ધના જીવોને તે ત્રણ ભાવ હોતા નથી.

ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો આવરણ સંયુક્ત છે માટે તેનો આશ્રય કરવા જેવો નથી, ક્ષાયિકભાવને આવરણ સંયુક્ત કેમ કહ્યો ?

પૂર્વોક્ત ચાર ભાવો આવરણ સંયુક્ત હોવાથી મુક્તિનું કારણ નથી. ઔદયિકભાવમાં કર્મોનો ઉદય છે, ઉપશમભાવમાં કર્મોનો ઉપશમ છે, ક્ષયોપશમભાવમાં કર્મોનો ક્ષયોપશમ છે તે તો આવરણ સંયુક્ત છે પણ ક્ષાયિકભાવ તો કર્મોનો ક્ષય કરી ઉત્પન્ન થયેલો છે. છતાં તેને અહીં આવરણ સંયુક્ત કહેવાનો ભાવ એ છે કે ક્ષાયિકભાવમાં કર્મના અભાવની અપેક્ષા આવે છે. વળી નીચલી દશાવાળાઓને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ નથી ને તેને વિચાર કરવા જતાં આત્માને આવરણ થાય છે. માટે તેનું લક્ષ કરવા જેવું નથી તેથી તેને આવરણ સંયુક્ત કહીને તે ઉપરનું લક્ષ છોડાવ્યું છે. ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમભાવો ક્ષાયિક પયથિ છે, તેના આલંબને ધર્મ નથી. ને ક્ષાયિકના લક્ષે પણ રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તે ઉપરનું લક્ષ પણ છોડવા જેવું છે. માટે ચારેમાં કોઈનું પણ અવલંબન કરવા જેવું નથી.

પરમપારિણામિકભાવ અનાદિઅનંત એકરૂપ શુદ્ધ છે તેના આશ્રયે ધર્મદશા પ્રગટે છે.

પરમપારિણામિકભાવ ત્રણે કાળે ઉપાધિથી તથા કર્મની અપેક્ષાથી રહિત છે. એકરૂપ શુદ્ધભાવ છે, ત્રિકાળી શુદ્ધ છે. તેની ભાવનાથી મુક્તિ પમાય છે. ઔદયિકાદિ ચાર ભાવોથી મુક્તિ પમાતી નથી. મુમુક્ષુ એટલે પંચમભાવની ભાવનાવાળો જીવ કે જે શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપને ભાવે છે, તે વર્તમાનકાળે મહાવિદેહલક્ષ્મીમાંથી મોક્ષે જાય છે, ભવિષ્યમાં જશે અને ભૂતકાળમાં જતાં હતા. જેમ લીડી પીંપરમાં તીખાશ ભરેલી છે, તે વ્યક્ત થાય છે. તે તીખાશ પથ્થરમાંથી અથવા પૂર્વ પયથિમાંથી આવતી નથી. અંદર શક્તિ ભરી છે તે વ્યક્ત થાય છે. તેમ આત્મામાં શક્તિ ભરી છે તેમાંથી વ્યક્તદશા થાય છે, પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. ઔદયિકાદિ ભાવો જીવનું ખરૂં સ્વરૂપ નથી. ઔદયિકાદિ ભાવને જીવ કહ્યો જ નથી. પરમપારિણામિકભાવવાળા જીવને જીવ કહ્યો છે અથવા

કારણપરમાત્મા કહ્યો છે. તેના આધારે મોક્ષદશા થાય છે. “એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ” ત્રણે કાળમાં પરમાર્થનો પંથ એક જ છે, બીજો માર્ગ નથી.

પ્રશ્ન : અજ્ઞાની જીવને પરમપારિણામિકભાવરૂપ કારણપરમાત્મા છે છતાં તેને કાર્ય કેમ પ્રગટતું નથી ?

સમાધાન : અજ્ઞાની જીવ કારણપરમાત્માને કબૂલતો નથી તેથી શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટતું નથી. જે જીવ પરમપારિણામિકભાવરૂપ કારણને કબૂલે છે તેને શુદ્ધ દશા કાર્યરૂપ પ્રગટ થાય છે. જેને કારણ-પરમાત્માનું ભાન નથી તેવા મિથ્યાદષ્ટિને કારણસ્વભાવ વિદ્યમાન હોવા છતાં અવિદ્યમાન જેવો છે. ત્રિકાળી સ્વભાવ અથવા કારણસ્વભાવનું મનન કરે તો કાર્ય આવે છે, મનન ન કરે તો કાર્ય પ્રગટે નહિ. ચિદાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં ખ્યાલમાં આવ્યો ત્યારે કારણરૂપની યથાર્થતા ખ્યાલમાં આવી કહેવાય. કારણનું અવલંબન લ્યે તો કાર્ય પ્રગટે છે, અજ્ઞાનીને કારણ કાર્યરૂપે પ્રગટતું નથી. તેને તો કારણસ્વભાવનું ભાન નથી. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તેને ભાન નહિ હોવા છતાં તેનો સ્વભાવ શુદ્ધ કારણરૂપ પડેલો છે, પણ તેને ભાન નથી તેથી કાર્ય પ્રગટતું નથી. માટે શુદ્ધ સ્વભાવ પરમ-પારિણામિકભાવના આશ્રયે મુક્તિ થાય છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા.

આસો વદ ૭, સોમવાર, ૨૨-૧૦-૫૧.

હવે ૪૧ ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૫૮

(આર્ચા)

અંચિતપંચમગતયે પંચમભાવં સ્મરન્તિ વિદ્વાન્સઃ ।

સંચિતપંચાચારાઃ કિંચનભાવપ્રપંચપરિહીનાઃ ॥ ૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ : (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યરૂપ) પાંચ આચારોથી યુક્ત અને કાંઈ પણ પરિગ્રહપ્રપંચથી સર્વથા રહિત એવા વિદ્વાનો પૂજનીય પંચમગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પંચમભાવને સ્મરે છે. ॥ ૫૮ ॥

કોનું સ્મરણ-ભજન કરવાથી મુક્તિ થાય ?

અહીં મુનિની પ્રધાનતાથી વાત છે. આત્મા શુદ્ધ આનંદકંદ છે. તેના જ્ઞાન, પ્રતીતિ, રમાણતા, વિશેષ શુદ્ધતા અને વીર્યરૂપ પાંચ આચારો મુનિઓને હોય છે. વળી તે મુનિઓને બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્ગ્રંથદશા વર્તે છે. એવા મુનિઓ પૂજનીય સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પરમપારિણામિકભાવ ધ્રુવ સ્વભાવનું સ્મરણ કરે છે એટલે કે તેમાં લીન થાય છે. જીઓ ! અહીં બતાવ્યું કે કોનું સ્મરણ કરવાથી મોક્ષ થાય ?

૧) દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરે તો મોક્ષ થાય ? ના, કેમ કે તે પર છે. તેનું સ્મરણ કરતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૨) પુણ્ય-પાપના ઔદયિકભાવ વિકાર છે, વિકારનું સ્મરણ કરતાં વિકાર થાય છે.

૩) વિકારને સમ્યક્ પ્રકારે શાંત કરે તે ઉપશમભાવ. ઉપશમસમક્રિત અથવા ચારિત્ર તે અંતર્મુહૂર્ત રહે છે. તે પર્યાય છે તેથી તેનું સ્મરણ કરવાથી રાગ થાય છે.

૪) અપૂર્ણ જ્ઞાનદશા-ક્ષયોપશમભાવ તે પાણ પર્યાય છે, તેનું સ્મરણ કરવાથી રાગ થાય છે.

૫) ક્ષાયિકભાવ પૂર્ણ પ્રગટ ભાવ છે. સાધકને તે પ્રગટ નથી. અપ્રગટનો વિચાર કરવાથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે માટે ક્ષાયિકભાવનું સ્મરણ પાણ નહિ.

૬) પાણ ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાથી મુક્તિ થાય છે.

જે શુદ્ધભાવનું ભજન કરે છે તે વિદ્વાન છે, તેમાં શ્રાવક અને મુનિ બન્ને આવી જાય છે.

પ્રશ્ન : આ સ્મરણ અથવા ભજનની કોને માટેની વાત ચાલે છે ?

સમાધાન : આ શ્લોકમાં મુનિની પ્રધાનતાથી વાત લીધી છે, ગૌણમાં શ્રાવક આવી જાય છે. શ્રાવક અને સાધુ બન્ને માટે આ વાત છે. નિયમસાર પાનું ૨૬૮ ગાથા ૧૩૪માં લખેલ છે કે (અન્વયાર્થ) ‘જે શ્રાવક અથવા શ્રમાણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ભક્તિ કરે છે તેને નિવૃત્તિભક્તિ (નિર્વાણની ભક્તિ) છે એમ જિનોએ કહ્યું છે.’

શ્રાવકના અગીયાર પદ છે. તેમાં પ્રથમ પદ દર્શન પ્રતિમાવાળા શ્રાવકની વાત છે. આત્માનું ભાન હોવા ઉપરાંત ચોથા કરતાં વિશેષ રમાણતા હોય છે તે પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક દર્શન પ્રતિમાવાળો છે. તે કોની ભક્તિ કરે છે ? પાનું ૨૬૮ પહેલી બે લીટી. ‘નિજ પરમાત્મતત્ત્વના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, અવબોધ આચરણસ્વરૂપ શુદ્ધ રત્નત્રય પરિણામોનું જે ભજન તે ભક્તિ છે; આરાધના એવો એનો અર્થ છે.’ ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધ પરમપારિણામિકભાવની આરાધના કરવાથી પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને અંશે રમાણતા પ્રગટ થાય છે. તેને શ્રાવક કહે છે. માટે સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા માટે શ્રાવક કહેવાતા નથી. જૈનદર્શન વાડો નથી તે વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે. આમ જે રત્નત્રયની સેવા કરે છે તેને ફળમાં અપુનર્ભવરૂપી સ્ત્રીની સેવા વર્તે છે એટલે કે ભવના અભાવસ્વભાવરૂપી ભક્તિ વર્તે છે. પરમપારિણામિકસ્વભાવ, ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ, નિત્ય સ્વભાવનું જેને ભાન છે, તે સ્વભાવના આશ્રયે મોક્ષદશા પ્રગટે છે એવું જેને ભાન છે ને જે મોક્ષગતિ માટે શુદ્ધ સ્વભાવને ભજે છે તેને વિદ્વાન કહે છે.

શ્લોક ૫૮

(માલિની)

સુકૃતમપિ સમસ્તં ભોગિનાં ભોગમૂલં

ત્યજતુ પરમતત્ત્વાભ્યાસનિષ્ણાતચિત્તઃ ।

ઉભયસમયસારં સારતત્ત્વસ્વરૂપં

ભજતુ ભવવિમુક્ત્યૈ કોઽત્ર દોષો મુનીશઃ ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થ : સઘળું ય સુકૃત (શુભ કાર્ય) ભોગીઓના ભોગનું મૂળ છે; પરમતત્ત્વના અભ્યાસમાં નિષ્ણાત ચિત્તવાળા મુનીશ્વર ભવથી વિમુક્ત થવા અર્થે તે સઘળાય શુભ કર્મને છોડો અને સારતત્ત્વસ્વરૂપ એવા ઉભય સમયસારને ભજો. એમાં શો દોષ છે ? ॥ ૫૮ ॥

શુભભાવ સંસારનું મૂળ છે માટે હે મુનિ ! અસ્થિરતાના શુભાશુભભાવ છોડી ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવને ભજો.

દયા, દાન, વ્રત, તપ, પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય વગેરેનું ફળ અનુકૂળ સંયોગો મળવા તે છે, તે સંસાર છે. ભોગીઓના ભોગનું મૂળ છે. તે શુભભાવ આત્માના ધર્મનું કારણ નથી તેથી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે ધર્મી જીવને સંયોગોની તેમ જ સંયોગોના કારણભૂત શુભભાવની રૂચિ હોવી ન જોઈએ. અધૂરી દશામાં શુભ રાગ આવે છે પાણ તે ધર્મનું કારણ નથી. હે ધર્મી મુનિઓ ! આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવા અંતઃતત્ત્વના અભ્યાસમાં નિપુણ જ્ઞાનવાળા મુનિઓ ! (ગૌણમાં શ્રાવકો આવી જાય છે) નિર્મળ પરિણતિવાળા મુનિઓ ! સ્વર્ગાદિના ભવથી વિમુક્ત થવા માટે શુભભાવ તરફનું લક્ષ્ય છોડો. મુનિઓને શુભભાવનો આદર તો નથી જ. તેનો તો નિષેધ વર્તે છે પાણ અસ્થિરતાના શુભભાવને પાણ છોડો એમ કહે છે. શુદ્ધ સ્વભાવ અને તેનાથી પ્રગટેલી શુદ્ધ પર્યાય -એમ બન્ને સમયસારને ભજો. ત્રિકાળ સ્વભાવની સેવા કરતાં બન્નેની સેવા આવી જાય છે. બન્નેને અવિનાભાવી સંબંધ છે. સમજાવવાની શૈલી છે કે શુભ વ્યવહારને છોડો ને શુદ્ધ સ્વભાવ જે નિશ્ચય છે તેને ભજો. શુદ્ધ સ્વભાવનું ગ્રહણ કરતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે ને શુભભાવ ધૂટી જાય છે.

કોઈ જીવને પૂછવામાં આવેલ કે પ્રતિક્રમાણનો સમય હોય ને તે વખતે શુકલધ્યાન આવે તો શુકલધ્યાનમાં લીન થવું કે પ્રતિક્રમાણ કરવું ? તેણે જવાબ આપ્યો કે પ્રતિક્રમાણ કરવું. આમ જેને શુદ્ધભાવનો આદર નથી ને શુભનો આદર છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેને પ્રતિક્રમાણ હોતું નથી. અહીં તો શુદ્ધ સ્વભાવ અમૃતનું ભાન છે તેને પ્રતિક્રમાણના શુભભાવમાં આવવું તે ઝેર છે. તેથી અહીં કહે છે કે વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણ ઊડી જાય, પાંચ સમિતિ વગેરેના પાલનનો શુભભાવ ઊડી જાય ને મુનિ શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરે તો શો વાંધો છે ? વાંધો કાંઈ નથી. નિર્દોષતા વધી મોક્ષદશાને પામે છે.

ગાથા ૪૨

ચુગઈમ્ભવસંભમણં જાઈજરામરણરોગસોગા ય ।

કુલજોણિજીવમગ્ગણઠાળા જીવસ્સ ણો સંતિ ॥ ૪૨ ॥

ચઉગતિભ્રમણ નહિ, જાતિ મરણ ન, રોગ શોક જરા નહીં,

કુળ, યોનિ કે જીવસ્થાન માર્ગણસ્થાન જીવને છે નહીં. ૪૨.

અન્વયાર્થ : જીવને ચાર ગતિના ભવોમાં પરિભ્રમણ, જાતિ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, કુળ, યોનિ, જીવસ્થાનો અને માર્ગણસ્થાનો નથી.

અહીં ત્રિકાળી શુદ્ધભાવને જીવ કહ્યો છે. વર્તમાન પર્યાયને જીવ કહેવો નથી. પરિભ્રમણની એક સમયની પર્યાય શુદ્ધ જીવમાં નથી. શુદ્ધ જીવનો આશ્રય લેતાં ચાર ગતિ ભ્રમણ, રોગ, જન્મ-મરણ બધું ટળી જાય છે. તેથી જીવને ચાર ગતિનું ભ્રમણ નથી, જાતિ નથી, મરણ, રોગ, શોક નથી, કુળયોનિ નથી, જીવસ્થાન કે માર્ગણસ્થાન નથી. તે બધી એક સમયની પર્યાયની યોગ્યતા છે ખરી પણ તે વ્યવહારનયનો વિષય છે, તે બધા ભેદો છે. અભેદ સ્વભાવમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયના વિષયમાં તે ભેદો નથી એમ કહેવું છે.

ટીકા : ત્રિકાળી સ્વભાવ જોનારી દષ્ટિથી એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવને જોનારા જ્ઞાનના પડખાંથી જોવામાં આવે તો જીવ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે ને સમસ્ત સંસાર વિકારોનો સમુદાય નથી -એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે.

ચાર ગતિરૂપ પરિભ્રમણ એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ જીવમાં તે નથી.

ત્રિકાળી સ્વભાવની દષ્ટિ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પુટ્ટગલ કર્મોને તથા રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મોને સ્વીકારતી નથી. પુણ્ય-પાપાદિ ક્ષણિક ભાવોનો જે જીવ સ્વીકાર કરે છે તેને શુદ્ધ સ્વભાવનો સ્વીકાર નથી. તે નવા કર્મો બાંધે છે અને ચાર ગતિમાં રખડે છે. ધર્મી જીવને પુણ્ય-પાપનો તથા કર્મનો સ્વીકાર નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો સ્વીકાર છે. તેને પર્યાયબુદ્ધિ નથી સ્વભાવબુદ્ધિ છે. નબળાઈથી રાગદ્વેષ થાય છે પણ તે ગૌણ છે, તેનો સ્વીકાર નથી. તેથી તેના ફળરૂપે ગતિનો પણ સ્વીકાર નથી. શ્રેણિક રાજ વર્તમાનમાં નરકમાં હોવા છતાં તેમને પુણ્ય-પાપનો કે નરકગતિનો સ્વીકાર નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો સ્વીકાર છે. ઢોરમાં પણ કોઈ લાયક જીવો ધર્મ પામે છે. અઢી દ્વીપ બહાર અસંખ્ય તિર્યંચ શ્રાવકો છે. તેઓ તિર્યંચગતિને કે અલ્પ રાગદ્વેષને સ્વીકારતા નથી, શુદ્ધ સ્વભાવને જ સ્વીકારે છે. ધર્મી મનુષ્ય હોય તેને કર્મનો, રાગનો તેમ જ મનુષ્યગતિનો સ્વીકાર નથી, શુદ્ધ સ્વભાવનો સ્વીકાર છે. ધર્મી દેવ હોય તેને કર્મનો, રાગદ્વેષનો કે દેવગતિનો સ્વીકાર નથી, શુદ્ધ

આત્માનો આદર છે. આ રીતે ચારે ગતિના ધર્મી જીવોને સ્વભાવની એકાગ્રતા છે માટે પરિભ્રમણ નથી. પર્યાયમાં ગતિ, રાગદ્વેષ અથવા દ્રવ્યકર્મ હોય છે પણ ચાર ગતિનું ભ્રમણ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી એમ બતાવી પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવી સ્વભાવદષ્ટિ કરાવી છે. ગતિ ઉપરનું લક્ષ્ય છોડ ને ગતિરહિત પંચમભાવ-શુદ્ધભાવને ગ્રહણ કર એમ કહેવાનો આશય છે.

જાતિ, જરા, મરણ, રોગ, શોક - પર્યાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, શુદ્ધ જીવમાં તેવા ભેદો નથી.

નિત્ય શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ કારણપરમાત્મસ્વરૂપ જીવને દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મના ગ્રહણને યોગ્ય વિભાવ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી જાતિ, જરા, મરણ, રોગ ને શોક નથી.

કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે ને તેનું રૂપ જ્ઞાન ને આનંદમય છે. દયાદાનાદિરૂપ વિકારભાવ તેનું રૂપ નથી. શક્તિસ્વભાવ પરમાત્મામાંથી અથવા તેમાં એકાગ્ર થવાથી મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે માટે તેને કારણપરમાત્મા કહે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કારણપરમાત્મા તો દેખાતો નથી ?

જેને ભાન નથી તેને દેખાતો નથી. વર્તમાન શ્રવણ કરતાં અમુક પ્રકારનો ખ્યાલ આવ્યો તે ખ્યાલની પર્યાય ક્યાંથી આવે છે ? અજ્ઞાની માને છે કે તે ખ્યાલની પર્યાય નિમિત્તમાંથી ને રાગમાંથી આવે છે પણ તે ભ્રાંતિ છે. પરવસ્તુમાંથી આત્માની પર્યાય ન આવે ને આત્માની એક પર્યાયમાંથી બીજી પર્યાય ન આવે. પણ પર્યાયવાન આત્મા શક્તિસ્વભાવે ભરેલો છે તેમાંથી પર્યાયો વહે છે. પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. ત્રિકાળ કારણપરમાત્મા શક્તિ સ્વરૂપ છે તેમાંથી મોક્ષની પર્યાય પ્રગટે છે. આવું ભાન નથી તેને કારણપરમાત્મા હોવા છતાં દેખાતો નથી. તે સંસારમાં રખડે છે ને જેને ભાન છે તે સંસારથી તરી જાય છે.

જાતિ : અહીં કહે છે કે શુદ્ધ પરમાત્માની જેને રુચિ છે તેને દયાદાનાદિ ભાવકર્મ તથા જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ મારા જ છે એવી રુચિનો અભાવ છે. પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ એ જ પોતાની જાતિ છે. એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિયાદિ પોતાની જાતિ નથી.

જરા : શરીરની વૃદ્ધાવસ્થાને જરા કહે છે. ત્રિકાળી સ્વભાવની રુચિ હોવાથી જરાની રુચિ નથી. જરા શરીરને લાગુ પડે છે, ચૈતન્યને તે લાગુ પડતી નથી. આવા ભાનવાળાને જરાના અભાવરૂપ પરિણમન ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે.

મરણ : શુદ્ધ કારણજીવને મરણ નથી એવી દષ્ટિવાળાને ખરેખર મરણ થતું નથી.

શોક : શુદ્ધ કારણપરમાત્મામાં શોક નથી તેવી દષ્ટિવાળા જ્ઞાનીને શોકનું ગ્રહણ નથી. અલ્પ શોક ગૌણ કરી ગણેલ નથી. કારણ કે જ્ઞાનીની રુચિ પલટી ગઈ છે તેથી તેને શોકના અભાવરૂપ પરિણતિ ક્ષણે ક્ષણે થાય છે.

શરીરના આકારોના ભેદોની યોગ્યતા જીવની પર્યાયમાં છે પણ શુદ્ધ જીવમાં તેવા કુળના ભેદો નથી.

ચાર ગતિના જીવોના કુળ એટલે શરીરના આકારો તથા યોનિ એટલે ઉપજવાના સ્થાનોના ભેદ શુદ્ધ જીવમાં નથી. છાણમાં જીવ જન્મે તેમાં જુદી જુદી જાતના આકારો તે કુળ છે ને છાણ યોનિ છે. ઘી બગડતાં અનેક આકારના જીવ થાય તે કુળ છે ને ઘી યોનિ છે. તેમાં પ્રથમ કુળની સ્પષ્ટતા કરે છે.

પૃથ્વીકાયિક કુળ : મીઠું, ખારો વગેરેમાં જીવો છે ને તેના બાવીસ લાખ કરોડ શરીરની આકૃતિના ભેદો છે. એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં ભેદ છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં ભેદો નથી. માટી ખોદતાં જીવતી માટી નીકળી એમ લોકો કહે છે તે સચેત છે. પથ્થર તાજ કાઢે તેમાં પણ જીવો છે પછી મરી જાય છે. શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદો નથી.

અપકાયિક : પાણીના એક બિંદુમાં અસંખ્ય જીવો છે. તેના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વાર્ણના ફેરે શરીરના ફેરે ફેર પડે તે કુળ છે. પાણીના જીવોના સાત લાખ કરોડ કુળ છે. એક સમય પૂરતો વ્યવહાર છે પણ શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદો નથી.

તેજકાયિક : યુવાની અગ્નિમાં, દિવાસળીના ભડકામાં અસંખ્યાત અગ્નિકાયિક જીવો છે તેના ત્રણ લાખ કરોડ કુળ છે. આવા ભેદ પર્યાયમાં પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં ભેદ નથી.

વાયુકાયિક : વાયરના જીવો છે. તેના સાત લાખ કરોડ કુળ છે. એવા ભેદો પર્યાયમાં પડે છે પણ શુદ્ધ જીવમાં એવા ભેદ નથી.

વનસ્પતિકાયિક : પીપળા, જંબુડા વગેરેના ઝાડના એક પાંદડામાં અસંખ્ય જીવો છે. બટેટાની એક કટકીમાં તથા સુરાણ-લસાણમાં અનંતા જીવો છે. તેવા જીવોના શરીરના આકારોના ભેદો અઠાવીસ લાખ કરોડ છે પણ તે પર્યાય છે, શુદ્ધ જીવમાં તેવા ભેદો નથી. આવા આકારના ભેદો શુદ્ધ જીવમાં નથી. જે જીવ શુદ્ધ જીવની ઓળખાણ ન કરે તેને આવા આકારરૂપે અવતરવું પડે છે. માટે શુદ્ધ જીવની ઓળખાણ કર એમ કહે છે.

એક શરીરમાં એક જીવ હોય તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કહે છે ને એક શરીરમાં અનંતા આત્મા હોય તેને સાધારણ વનસ્પતિકાય કહે છે. બટેટામાં ઉપર દેખાય છે તે તો તેનું શરીર છે અંદર અનંતા આત્મા છે, કેવળજ્ઞાનીએ પ્રત્યક્ષ જોયા છે.

બેઈન્દ્રિય : ઈયળ, કંથવા વગેરે બેઈન્દ્રિય જીવો છે તેના શરીરના આકારોના ભેદ સાત લાખ કરોડ છે. પર્યાયમાં તેવા ભેદો પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં તેવા ભેદો નથી.

ત્રિઈન્દ્રિય : કીડી, મંકોડા ત્રિઈન્દ્રિય જીવો છે. તેના શરીરના આકારોના ભેદ આઠ લાખ કરોડ છે. પર્યાયમાં તે ભેદો પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદ નથી.

ચતુરિન્દ્રિય : માખી, ભમરા વગેરે જીવોના આકારના ભેદ નવ લાખ કરોડ છે. પર્યાયમાં તે ભેદો પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદો નથી.

પંચેન્દ્રિય : પંચેન્દ્રિય જળમાં રહેવાવાળા માછલાં, મગરમચ્છ, દેડકાં વગેરે અસંખ્ય જીવો છે. તેના શરીરના આકારના ભેદો સાડા બાર લાખ કરોડ છે. શુદ્ધ જીવમાં આવા ભેદો નથી.

બેચર જીવો : ઉડતાં પંખીઓ અસંખ્યાતા છે. તેના શરીરના આકારોના ભેદો બાર લાખ કરોડ છે. તે પર્યાયમાં ભેદો પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદો નથી.

ચાર પગવાળાં : ગાય, ભેંસ, રીંછ અસંખ્યાતા છે. તેના શરીરના આકારોના ભેદો દસ લાખ કરોડ છે. તે ભેદો પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ જીવમાં ભેદો નથી.

પેટે ચાલનારા જીવો : સર્પ, નોળ, કોળ વગેરે જીવોના શરીરના આકારના ભેદો નવ લાખ કરોડ છે. તે ભેદો પર્યાયમાં પડે છે, શુદ્ધ જીવમાં એવા ભેદો નથી.

નારક : નીચે સાત નરક છે. તેમાં અસંખ્ય નારકીના જીવો છે. તેના શરીરના આકારના ભેદો પચીસ લાખ કરોડ છે. તે ભેદો પર્યાયમાં છે પણ તે ભેદો શુદ્ધ જીવમાં નથી.

મનુષ્ય : મનુષ્યના આકારના ભેદો બાર લાખ કરોડ છે. તે ભેદો પર્યાયમાં છે પણ તે ભેદો શુદ્ધ જીવમાં નથી.

દેવ : દેવના આકારના ભેદો ઇવીસ લાખ કરોડ છે. તે ભેદો પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ જીવમાં એવા ભેદો નથી.

આમ બધા થઈને એકસો સાડી સત્તાણુ લાખ કરોડ કુળ છે. (૧૯૭,૫૦,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦)

આવા શરીરના આકારોના ભેદો-કુળના ભેદોરૂપ વ્યવહારની વાત પણ સર્વજ્ઞ સિવાય બીજે હોઈ શકે નહિ. એક સમયની પર્યાયમાં જુદા જુદા જીવોના શરીરના આકારોની અપેક્ષાએ આવા ભેદ પડે છે ખરા પણ શુદ્ધ જીવની દૃષ્ટિથી જેવામાં આવે તો ત્રિકાળ શુદ્ધ કારણપરમાત્મામાં એવા કુળના ભેદ નથી. માટે આવા ભેદરૂપ અવતરવું ન હોય તો અભેદ શુદ્ધ કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કરવાં ને તે કરવાથી પર્યાયમાં પણ કુળરહિત દશાને પ્રાપ્ત કરે છે.

આસો વદ ૮, મંગળવાર, ૨૪-૧૦-૫૧.

આજે સવારે શ્રી નિયમસારજીના હરીગીતની સ્વાધ્યાય થઈ હતી.

આસો વદ ૯, બુધવાર, ૨૪-૧૦-૫૧.

આ શુદ્ધભાવનો અધિકાર છે. શુભાશુભ ભાવો આત્માની પર્યાયમાં થાય છે તે તો નહિ પણ શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે જે શુદ્ધભાવ નવો પ્રગટ થાય તેની પણ અહીં વાત નથી. પરંતુ ચૈતન્યસ્વભાવ-એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ જે શુદ્ધતા પ્રગટ થવાનું કારણ છે એવા અનાદિઅનંત એકરૂપ કારણશુદ્ધભાવનો અધિકાર છે. કારણશુદ્ધભાવ કહો, કારણપરમાત્મા કહો, એકરૂપ સદશસ્વભાવ કહો, ચૈતન્યસ્વભાવ કહો, પરમપારિણામિકભાવ કહો- એ બધા એકાર્થવાચક છે. એવા શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મદશા પ્રગટ થાય છે.

યોનિના ભેદો જીવની પર્યાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, ત્રિકાળી શુદ્ધભાવમાં તે ભેદો નથી.

જુદા જુદા આકારરૂપે થવું તે પર્યાયમાં થાય છે, પણ તે આકારો અથવા કુળ જીવના શુદ્ધભાવમાં નથી. હવે યોનિ એટલે ઊપજવાના સ્થાનોની વાત કરે છે.

પૃથ્વીકાયના જીવોને ઊપજવાના સ્થાનના ભેદો સાત લાખ યોનિમુખ છે. અપકાયના જીવોને ઊપજવાના સ્થાનના ભેદો સાત લાખ યોનિમુખ છે, અગ્નિકાયના જીવોને ઊપજવાના સ્થાનના ભેદો સાત લાખ યોનિમુખ છે. વાયુકાયના જીવોને ઊપજવાના સ્થાનના ભેદો સાત લાખ યોનિમુખ છે. આ બધા ભેદો પર્યાયમાં છે, પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેવા ભેદો નથી.

નિત્ય નિગોદી જીવોના સાત લાખ યોનિમુખ છે, નિત્ય નિગોદમાંથી નીકળી પાછા નિગોદમાં ગયેલા એવા ઈતર નિગોદના જીવોના સાત લાખ યોનિમુખ છે. વનસ્પતિકાયના જીવોના દસ લાખ યોનિમુખ છે, દ્વિઈન્દ્રિય જીવોના બે લાખ યોનિમુખ છે, ત્રિઈન્દ્રિય જીવોના બે લાખ યોનિમુખ છે, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના બે લાખ યોનિમુખ છે, દેવોના ચાર લાખ યોનિમુખ છે, નારકીના ચાર લાખ યોનિમુખ છે, તિર્યંચ જીવોના ચાર લાખ યોનિમુખ છે. મનુષ્યોના ચૌદ લાખ યોનિમુખ છે, બધા થઈને ૮૪,૦૦,૦૦૦ યોનિમુખ છે. આ બધા યોનિના ભેદો એક સમયની પર્યાયમાં લાગુ પડે છે, ત્રિકાળ શુદ્ધભાવમાં તે નથી.

ચૌદ જીવસ્થાનોના ભેદ પર્યાયમાં છે, જીવના શુદ્ધભાવમાં તેવા ભેદો નથી.

સૂક્ષ્મ (નજરે ન દેખાય તેવા) એકેન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય (એટલે જેની પર્યાય પૂરી ન થઈ હોય તેવા) સ્થૂલ એકેન્દ્રિય - પૃથ્વી, પાણી વગેરે પર્યાય ને અપર્યાય, દ્વિઈન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય, ત્રિઈન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય, ચતુરિન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય, અસંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય,

સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાય ને અપર્યાય - એવા ભેદોવાળા ચૌદ જીવસ્થાનો છે. જીવની પર્યાયમાં આવા જુદા જુદા ભેદો જેવામાં આવે છે, પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ આનંદકંદ આત્મામાં તેવા ભેદો નથી.

ચૌદ માર્ગાગ્રસ્થાનોના ભેદો પર્યાયમાં પડે છે, જીવના શુદ્ધભાવમાં એવા ભેદો નથી.

ગતિ : મનુષ્ય, દેવ, નારકી અને તિર્યંચ એવી ચાર ગતિ છે. ગતિ પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવમાં ગતિ નથી.

ઈન્દ્રિય : એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ભેદો પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવમાં તે નથી.

કાય : પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય ને ત્રસકાય એ છ'કાય છે, શુદ્ધભાવ કાય રહિત છે.

યોગ : મન, વચન, કાયાનો યોગ - કંપન તે એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવમાં યોગનું કંપન નથી.

વેદ : ત્રણ પ્રકારના વેદ - સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ- એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવ વેદ રહિત છે. એક સમયની પર્યાયદષ્ટિ છોડાવવા ને સ્વભાવદષ્ટિ કરવા એમ કહ્યું છે. શુદ્ધભાવવાળો આત્મા એ જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષ્ય છે.

કષાય : ક્રોધ, માન, માયા, લોભના પરિણામ એક સમયની પર્યાયમાં હોય છે. બધા પરિણામ એક પર્યાયમાં એક સાથે હોય છે એમ કહેવું નથી પણ જે વખતે જે પરિણામ હોય તે પર્યાયમાં છે પણ તે શુદ્ધભાવમાં નથી.

જ્ઞાન : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન એમ પાંચ જ્ઞાનના ભેદો ને ક્રમતિ, કુશ્રુત ને કુઅવધિ-ત્રણ અજ્ઞાનના -એમ આઠ ભેદો પર્યાયમાં હોય છે. જે વખતે જે જ્ઞાન હોય તે સમજવું. સુજ્ઞાન વખતે કુજ્ઞાન હોતું નથી. વળી કેવળજ્ઞાન વખતે ચાર જ્ઞાન હોતાં નથી. આવા ભેદો શરણભૂત નથી. કેવળજ્ઞાન એક સમયની પર્યાય છે. એક સમયનો પર્યાય ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી એમ બતાવી શુદ્ધ દ્રવ્યની દષ્ટિ કરાવવી છે. પણ કોઈ એમ માની લ્યે કે પર્યાયમાં પણ એવા ભેદો જ નથી, તો તે વાત ખોટી છે. ભેદો ભેદોમાં છે, પર્યાય પર્યાયમાં છે, પર્યાય પર્યાયમાં બિલકુલ નથી એમ માને તો ખોટું છે. પર્યાય પર્યાયમાં છે પણ ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં નથી એમ વર્તમાન ને ત્રિકાળીનું જ્ઞાન કરી ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ ઢળી સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરે તો દ્રવ્ય તથા પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું કર્યું કહેવાય. પર્યાયદષ્ટિએ ભેદો છે પણ સ્વભાવદષ્ટિએ તેને અભૂતાર્થ કહી અભાવ કહ્યો છે.

સંચમ : સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સાંપરાય, યથાખ્યાત, અસંચમ ને

સંયમાસંયમ એ સંયમના ભેદો પર્યાયમાં હોય છે, ત્રિકાળી સ્વભાવમાં તે ભેદો નથી. અહીં સ્વભાવદષ્ટિ કરાવવી છે. સંયમની પર્યાય સંયમનું કારણ નથી, સંયમનું કારણ શુદ્ધભાવ છે. વીતરાગ ભગવાને બે નયો કહ્યા છે. તેમાં વ્યવહારનય પર્યાયને તથા ભેદને જાણે છે પણ તે આદરણીય નથી. નિશ્ચયનય ત્રિકાળી સ્વભાવને જાણે છે માટે તે આદરણીય છે. ભેદમાં ભેદ છે પણ અભેદમાં ભેદ નથી એમ દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા કહ્યું છે.

દર્શન : ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવળદર્શન -એ ચાર દર્શનના ભેદો પર્યાયમાં હોય છે. જે વખતે જે ભેદ હોય તે સમજવો. શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવા ભેદો નથી. કેવળદર્શન પણ એક સમયની પર્યાય છે. ત્રિકાળ સ્વભાવમાં એવા ભેદ નથી.

લેશ્યા : કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પન્ન, શુક્લ - છ લેશ્યામાં પ્રથમ ત્રણ અશુભ ને બાકીની ત્રણ શુભ લેશ્યા છે, એક સમયની પર્યાયમાં એવા ભેદો પડે છે. જે વખતે જે લેશ્યા હોય તે તે સમજવી. તેવા ભેદ શુદ્ધભાવમાં નથી.

ભવ્યત્વ : મોક્ષને લાયક એવું ભવીપાણું ને મોક્ષને નાલાયક એવું અભવીપાણું એવો વિકલ્પ ઉઠાવવો તે એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવમાં એવા ભેદ છે જ નહિ.

સમ્યક્ત્વ : ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક, મિથ્યાત્વ, સાસાદન ને મિશ્ર એમ છ ભેદો પર્યાયમાં પડે છે. જે વખતે જે પર્યાય હોય તે સમજવી પણ તે એક સમયની પર્યાય છે. ત્રિકાળી શુદ્ધભાવમાં એવા ભેદ નથી. સમક્રિતની પર્યાય સમક્રિતની પર્યાયને સ્વીકારતી નથી પણ ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધભાવને સ્વીકારે છે. ભગવાન પાસે જ્ય તો ક્ષાયિકસમક્રિત થાય છે તે લખાણ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. સમક્રિત પર્યાયમાંથી સમક્રિતની બીજા સમયની પર્યાય પ્રગટતી નથી. પર્યાય પ્રગટવાનું કારણ ત્રિકાળ શુદ્ધભાવ છે. તેથી ત્રિકાળની દષ્ટિ કરાવવા એમ કહ્યું કે ત્રિકાળમાં એવા ભેદો નથી.

સંક્ષિત્વ : સંક્ષીપાણું અને અસંક્ષીપાણું એવા ભેદ પર્યાયમાં હોય છે. શુદ્ધભાવમાં એવા ભેદ નથી. માટે ત્રિકાળી શુદ્ધભાવની દષ્ટિ કરવી.

આહાર : આહારકપાણું અને અનાહારકપાણું એવા ભેદ પર્યાયમાં છે, શુદ્ધભાવમાં એવા ભેદ નથી.

આવા ચૌદ માર્ગાસ્થાનના ભેદો પર્યાયમાં પડે છે. શુદ્ધભાવની દષ્ટિથી જેવામાં આવે તો આત્મા અભેદ, એકાકાર, શુદ્ધ છે તેમાં એવા ભેદ નથી.

આત્મા એકાંતે કૂટસ્થ નથી, વ્યવહારનયથી પર્યાયમાં ભેદો પડે છે પણ નિશ્ચયનયથી આત્મા

અભેદ એકરૂપ શુદ્ધ છે. ત્રિકાળી સ્વભાવમાં એવા ભેદો નથી.

આ બધા એટલે ચાર ગતિભ્રમણ, જાતિ, મરણ, રોગ, શોક, કુળ, યોનિ, જીવસ્થાન, માર્ગાસ્થાન વગેરે ભેદો ભગવાન પરમાત્માને અથવા શુદ્ધ સ્વભાવભાવમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયના બળથી નથી

એમ શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અભિપ્રાય છે. અહીં સિદ્ધ પરમાત્માની વાત નથી પણ શુદ્ધભાવરૂપી કારણપરમાત્મા દરેક જીવ છે તેની વાત છે.

આવા લખાણ વાંચી કોઈ સ્વચ્છંદી જીવ એવો અર્થ લઈ લ્યે કે આત્મા એકાંતે શુદ્ધ છે ને પર્યાયમાં પણ અશુદ્ધ નથી તેમ જ ભેદ પણ નથી, પણ એકલો અભેદ અને કૂટસ્થ જ છે એમ માને તો ખોટું છે. આત્મા વસ્તુ ધ્રુવ હોવા છતાં પર્યાય અપેક્ષાએ સમયે સમયે પલટન પામે છે. સિદ્ધમાં પણ પરિણમન છે. સમયે સમયે અવસ્થા સંસારમાં અથવા સિદ્ધમાં થયા કરે છે. પરિણામ વિના કોઈ સમય હોઈ શકે નહિ. સંસારમાં અશુદ્ધરૂપે ને સિદ્ધમાં શુદ્ધરૂપે પરિણમન છે. તે ભેદો પર્યાયમાં પર્યાયદષ્ટિએ સત્ છે, અવસ્તુ નથી. ભગવાને છ દ્રવ્યો ને નવ પદાર્થો જોયા છે ને એમ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. જીવ, અજીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ એમ છ દ્રવ્યો કાયમ રહીને અવસ્થામાં પલટે છે. ને જીવમાં સંસારદશામાં પર્યાયોમાં પણ અનેક પ્રકારના ભેદો પડે છે. જે અહીં બધા કહેવામાં આવ્યા છે, તે પ્રમાણે તે ભેદો ભેદદષ્ટિએ વ્યવહારનયથી બરાબર છે. કોઈ જીવ બધા થઈને એક જ વસ્તુ માને ને છ દ્રવ્યોને ન માને તો તે ખોટો છે. ને વસ્તુ એકાંત કૂટસ્થ માને ને પર્યાય ન માને તો પણ ખોટો છે. પર્યાયમાં અશુદ્ધતાના ભેદો પડે છે એમ પર્યાયને કબૂલે ને ત્રિકાળ સ્વભાવમાં એવા ભેદો નથી એમ નિશ્ચયથી કબૂલે તો વ્યવહાર પ્રમાણજ્ઞાન થાય છે. પણ યથાર્થ જ્ઞાન ક્યારે કહેવાય ? ત્રિકાળમાં એવા ભેદ નથી એમ નક્કી કરી સ્વભાવના નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ ખીલતાં પર્યાયમાં આવા ભેદો છે એમ યથાર્થ જાણી લ્યે તો.

૧) એકલા ભેદોને માને ને અભેદ ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ ન ઢળે તો પણ તેનું જ્ઞાન ખોટું છે.

૨) અભેદ સ્વભાવને શુદ્ધ માનીને પર્યાયની અશુદ્ધતા અથવા પર્યાયને જ ન સ્વીકારે તો પણ ખોટું છે.

પર્યાયનું જ્ઞાન કરી ત્રિકાળ સ્વભાવમાં એવા ભેદ નથી એમ અહીં કહેવું છે. પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી પણ ત્રિકાળ શક્તિમાંથી પર્યાય પ્રગટે છે. તેથી અંશબુદ્ધિ, વ્યવહારબુદ્ધિ છોડાવવા ને અભેદબુદ્ધિ, સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવવા જીવમાં માર્ગાસ્થાનાદિના ભેદો નથી એમ કહ્યું છે. એવો અભેદ શુદ્ધભાવવાળો આત્મા સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

શુભાશુભ ભાવો ઉપરની પર્યાયબુદ્ધિ છોડી શુદ્ધ સ્વભાવની બુદ્ધિ કરી શુદ્ધ સ્વભાવને પોતા વડે અનુભવો.

એવી રીતે શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૩૫-૩૬ બે શ્લોકો દ્વારા કહ્યું છે કે :

(માલિની)

સકલમપિ વિહાયાહ્વાય ચિચ્છક્તિરિક્તં
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છક્તિમાત્રમ્ ।
ઇમમુપરિ ચરંતં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥

શ્લોકાર્થ : ચિત્શક્તિથી રહિત અન્ય સકળ ભાવોને મૂળથી છોડીને અને ચિત્શક્તિમાત્ર એવા નિજ આત્માનું અતિ સ્ફૂટપાણે અવગાહન કરીને, આત્મા સમસ્ત વિશ્વના ઉપર સુંદર રીતે પ્રવર્તતા એવા આ કેવળ (એક) અવિનાશી આત્માને આત્મામાં સાક્ષાત્ અનુભવો.

જ્ઞાનભાવ સિવાય અન્ય બધા શુભાશુભ ભાવોને મૂળથી છોડવા. દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ વગેરેના શુભભાવો ઉપરની દૃષ્ટિ-પર્યાયદૃષ્ટિ છોડો ને આત્મા એકલો જ્ઞાયકસ્વભાવ છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી તેમાં અવગાહન કરો. જેમ દરિયામાં મોતી લેવા માટે ડૂબકી મારે છે તેમ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન કરી તેમાં એકાગ્રતા કરો ને સમસ્ત વિશ્વ ઉપર તરતા કેવળ અખંડ અવિનાશી આત્માને આત્મામાં સાક્ષાત્ અનુભવો. દયા, દાન, ભક્તિ એક સમયના પરિણામ છે. તેનાથી ધર્મ થતો નથી. તો બધા ભાવોથી આત્મા જુદો તરવરે છે. વિકાર શુદ્ધ આત્મામાં કદી પેઠો જ નથી. પાણીમાં સ્નાન કરે તેમ શુદ્ધ આત્મામાં ડૂબકી મારો એટલે કે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી એકાગ્ર થાઓ, એ જ મોક્ષનું કારણ ને મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં અન્ય સકળ ભાવો ધૂટી જાય છે. વળી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કોઈ પર પદાર્થથી તો નથી પણ વિકારથી પણ તેનો અનુભવ થતો નથી. શુદ્ધ અનુભવ પોતાથી થાય છે. શુદ્ધ આત્માને આત્મા વડે અનુભવો એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે.

જ્ઞાનશક્તિથી ભરેલો આત્મા એક જ સાર છે, વિકારી ભાવો પૌદ્ગલિક છે, સારરૂપ નથી.

(અનુષ્ટમ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ જ્ઞાનયમ્ ।
અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥

શ્લોકાર્થ : ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સર્વસ્વ સાર છે એવો આ જીવ એટલો જ માત્ર છે; આ ચિત્શક્તિથી શૂન્ય જે આ ભાવો છે તે બધાય પૌદ્ગલિક છે.

હું અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવી છું, ચૈતન્યશક્તિથી પ્રસરેલો છું, દયા-દાનાદિના તથા વ્રતાદિના પરિણામમાં આત્મા પ્રસરેલો નથી, તે ભાવો અંતર આત્મામાં કદી પેઠા નથી. જે પુણ્ય-પાપમાં વ્યાપે છે તે અનાત્મા છે, આત્મા જ નથી. ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા ભગવાન છે તેમાંથી ભગવાન

પ્રગટે છે, બહારથી પ્રગટતો નથી. જાગનાર-દેખનાર સ્વભાવ જ એક સારરૂપ છે ને આ જીવ એટલો જ માત્ર છે ને જે જાગવા-દેખવાના સ્વભાવથી શૂન્ય વિકારી ભાવો છે તે સારરૂપ નથી. તે બધાય પૌદ્ગલિક છે. પુણ્ય-પાપના ભાવોને અહીં પૌદ્ગલિક કહ્યા એટલે તે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વાર્ણવાળા છે એમ કહેવાનો ભાવ નથી. તે વિકાર પર્યાય જીવમાં થાય છે, જડમાં થતો નથી. બીજા શાસ્ત્રોમાં પર્યાય અપેક્ષાએ વિકારને સ્વતત્ત્વ કહેલ છે. પણ વિકાર પુદ્ગલના લક્ષે થાય છે ને શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી પણ આત્મામાંથી ટળી જાય એવો ભાવ છે તેથી પૌદ્ગલિક કહેલ છે. માટે ચૈતન્યશક્તિ જેનો સાર છે એવા શુદ્ધ આત્માને તું ભજ એમ કહેવાનો સાર છે.

વળી ૪૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૬૦.

(માલિની)

અનવરતમસ્ખંડજ્ઞાનસદ્ભાવનાત્મા
વ્રજતિ ન ચ વિકલ્પં સંસૃતેર્થોરૂપમ ।
અતુલમનઘમાત્મા નિર્વિકલ્પઃ સમાધિઃ
પરપરિણતિદૂરં યાતિ ચિન્માત્રમેષઃ ॥ ૬૦ ॥

જે જીવ શુદ્ધ ચૈતન્યની ભાવના નિરંતર ભાવે છે તે નિર્વિકલ્પ શાંતિને પામી શુદ્ધદશાને પામે છે.

શ્લોકાર્થ : સતતપણે અખંડ જ્ઞાનની સદ્ભાવનાવાળો આત્મા (અર્થાત્ ‘હું અખંડ જ્ઞાન છું’ એવી સાચી ભાવના જેને નિરંતર વર્તે છે તે આત્મા) સંસારના ધોર વિકલ્પને પામતો નથી, પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત કરતો થકો પરપરિણતિથી દૂર, અનુપમ, અનઘ ચિન્માત્રને (ચૈતન્યમાત્ર આત્માને) પામે છે. ॥ ૬૦ ॥

હું આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છું, પુણ્ય-પાપ મારું સ્વરૂપ નથી, આત્મા શુદ્ધ છે એવી જે ભાવના ભાવે છે તે સંસારના ધોર વિકલ્પને પામતો નથી એટલે કે તેને વ્યવહાર રત્નત્રયના વિકલ્પની પણ રુચિ રહેતી નથી. આત્માની ભાવના પોતે તો પર્યાય છે પણ તે પર્યાયનું ધ્યેય ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર છે. આમ જે જીવ પુણ્ય-પાપઆદિ વ્યવહારની રુચિ છોડી, શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કરે છે તે નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે ને પુણ્ય-પાપની પરિણતિથી દૂર, જેને ઉપમા ન આપી શકાય એવો અને પુણ્ય-પાપના દોષ રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રને પામે છે. આમ જે જીવ ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવની ભાવના ભાવે છે તે જીવ શાંતિને પામે છે એટલે કે મોક્ષદશાને પામે છે.

આસો વદ ૧૦, ગુરુવાર, ૨૫-૧૦-૫૧.

શ્લોક ૬૧

(સ્રગ્ધરા)

इत्थं बुद्ध्वोपदेसं जननमृतिहरं यं जरानाशहेतुं
भक्तिप्रह्वामरेन्द्रप्रकटमुकुटसद्रत्नमालार्चिताग्नेः ।
वीरात्तीर्थाधिनाथाद्दुरितमलकुलध्वांतविध्वंसदक्षं
एते संतो भवाब्धेरपरतटममी यांति सूच्छीलपीताः ॥ ६१ ॥

શ્લોકાર્થ : ભક્તિથી નમેલા દેવેન્દ્રો મુગટની સુંદર રત્નમાળા વડે જ્ઞેમના ચરાણોને પ્રગટ રીતે પૂજે છે એવા મહાવીર તીર્થાધિનાથ દ્વારા આ સંતો જન્મ-જરા-મૃત્યુનો નાશક અને દુષ્ટ મળસમૂહરૂપી અંધકારનો ધ્વંસ કરવામાં ચતુર એવો આ પ્રકારનો (પૂર્વોક્ત) ઉપદેશ સમજીને, સત્શીલરૂપી નૌકા વડે ભવાબ્ધિના સામા કિનારે પહોંચી જાય છે. ॥ ૬૧ ॥

દેવોના પૂજ્ય ભગવાનનો ઉપદેશ ધારીને સંતો સત્શીલરૂપી નૌકાથી સંસારનો પાર પામે છે.

સંત પુરુષો ભગવાનનો કહેલો ઉપદેશ સમજીને સંસારનો પાર પામે છે. હવે પ્રથમ ઉપદેશ દેનાર ભગવાન કેવા હોય છે તે કહે છે. દેવોના ઈન્દ્રો પાણ ભગવાનને નમે છે. તેઓ તેમના મુગટોના સુંદર રત્નમાળા વડે ભગવાનના ચરાણોને પૂજે છે. એવા ચાર તીર્થના સ્વામી તીર્થકરનો ઉપદેશ કેવો છે ? જન્મ, જરા, મૃત્યુનો નાશ કરવામાં ને મિથ્યાત્વરૂપી પાપનો નાશ કરવામાં તે ઉપદેશ અસરકારક છે. તે ઉપદેશમાં એમ આવ્યું કે પર્યાયમાં થતો વિકાર એક સમય પૂરતો છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિકાર નથી. એવો ભગવાનનો ઉપદેશ પોતામાં યથાર્થ ધારીને સંતો શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર પ્રગટાવે છે. ને તે નૌકા વડે ભવરૂપી દરિયાને ઓળંગી મોક્ષદેશને પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાથા ૪૩

णिदंडो णिदंडो णिम्ममो णिक्कलो णरालंबो ।
णीरागो णिदोसो णिम्मूढो णिब्भयो अप्पा ॥ ४३ ॥

निर्दंड ने निर्द्वंद्व, निर्भम, निःशरीर निःराग છે,
निर्दोष, निर्ભય, નિરવલંબન, આતમા નિર્મૂઢ છે. ૪૩.

અન્યાર્થ : આત્મા નિર્દંડ, નિર્દ્વંદ્વ, નિર્ભમ, નિઃશરીર, નિરાલંબ, નીરાગ, નિર્દોષ, નિર્મૂઢ અને નિર્ભય છે.

મન, વચન, કાયાને નિમિત્તે થતો વિકાર તે દંડ છે, તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. રાગદ્વેષનું બેપાણું શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. શુદ્ધ આત્મામાં મમતા નથી, શરીર નથી, પરંતુ આલંબન નથી, રાગ નથી, દ્વેષ નથી, મૂઢતા નથી, ભય નથી. પર્યાયમાં થતા દોષો શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી એમ બતાવી સ્વભાવદૃષ્ટિ કરાવવી છે.

૧) મન, વચન, કાયાના દંડ પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવ દંડરહિત ને કર્મરહિત છે.

‘મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મો તથા ભાવકર્મોનો અભાવ હોવાથી આત્મા નિર્દંડ છે.’

આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં મન, વચન ને કાયાને લક્ષે થતા શુભાશુભ ભાવો તે દંડ છે ને તે એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે. ભક્તિનો ભાવ, ઉપવાસનો વિકલ્પ, મહાવ્રતનો વિકલ્પ બધો દંડ છે. હિંસા, જીહુ, ચોરી પાપરાગ છે; દયા, દાન, પૂજા વગેરે શુભ રાગ છે. બન્ને દંડ છે. તે દંડને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મ ને ભાવકર્મનો એક સમયની પર્યાયમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

અહીં ત્રણ પ્રકારના દંડ કહ્યા એટલે બધા એક સમયે હોય છે એમ સમજવું નહિ. મનોયોગ હોય ત્યારે વચનયોગ ન હોય એ પ્રકારે સમજવું. ને શુભ ઉપયોગ હોય ત્યારે અશુભ ન હોય. વળી શુભ-અશુભના પાણ અસંખ્ય પ્રકાર છે. એક સમયે એક ભેદ હોય પાણ અહીં સમુચ્ચ વાત કરી કે મન-વચન-કાયાના દંડના પરિણામ પર્યાયમાં હોય છે પાણ શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવામાં આવે તો દંડના પરિણામ તથા તેને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મોનો શુદ્ધ સ્વભાવમાં અભાવ છે. તેથી આત્મા નિર્દંડ છે. પાણ તેથી કરીને પર્યાયમાં પાણ આત્મા નિર્દંડ છે એમ કોઈ સમજી લ્યે તો તે પાણ બરાબર નથી. પર્યાયમાં પાણ આત્મા નિર્દંડ હોય તો તેને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી ને પર્યાયમાં પ્રગટ આનંદ હોવો જોઈએ, પાણ એમ નથી. અહીં તો પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા ને સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવવા દંડનો શુદ્ધભાવમાં અભાવ બતાવ્યો છે. આ શુદ્ધભાવ અધિકાર છે. જીવને શુદ્ધભાવની દૃષ્ટિ થતાં પર્યાયબુદ્ધિ ટળે છે

ને અસ્થિરતા ટળતા ને સ્થિરતા થતાં કેવળજ્ઞાન તથા મુક્તિને પામે છે.

આત્માની પર્યાયમાં મન, વચન, કાયાને લક્ષે થતા શુભાશુભ ભાવો બધા દંડ છે પણ તેટલો જ આત્મા નથી. આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. માટે દંડની રુચિ છોડી ત્રિકાળ સ્વભાવની રુચિ કરે તો ધર્મદશા પ્રગટ થાય તેમ છે.

પ્રશ્ન : આવી નિર્દેહ દશા કોણ ક્યારે પ્રગટ કરી શકે ?

સમાધાન : દરેક લાયક જીવ તે પ્રગટ કરી શકે છે. વેપારી સમજે કે વેપાર-ધંધાની ક્રિયા જડ છે ને વેપાર-ધંધાના અશુભ રાગનો દંડ પર્યાયમાં હોવા છતાં તે વિકાર આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી છે એવી દષ્ટિ રાખવી તે નિર્દેહપાણું છે. પર્યાયમાં દંડ હોવા છતાં સાચી દષ્ટિ ચોવીસે કલાક રાખી શકે છે. પર્યાયમાં દંડ ન હોય તો વીતરાગતા હોવી જોઈએ પણ ધર્મી સમજે છે કે વિકાર એક સમય પૂરતો છે, ત્રિકાળમાં તે નથી. આમ ત્રિકાળી શુદ્ધભાવની રુચિ થતાં પર્યાયની રુચિ રહેતી નથી એ જ ધર્મ છે.

૨) જીવાદિ નવ પદાર્થો જગતમાં છે પણ પોતાના ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મામાં બીજા જીવોનો તથા અજીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોનો અભાવ છે માટે આત્મા બેપાણા રહિત - નિર્દેહ છે.

‘નિશ્ચયથી પરમ પદાર્થ સિવાયના સમસ્ત પદાર્થ સમૂહનો (આત્મામાં) અભાવ હોવાથી આત્મા નિર્દેહ છે.’

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય એકરૂપ છે. તેમાં બાહ્ય બીજા ચેતન ને જડ પદાર્થોનો તો અભાવ જ છે પણ દ્યાદાનાદિ વિકલ્પોનો પણ અભાવ છે. બીજા જીવો, અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ એ તત્ત્વો પણ શુદ્ધ ધ્રુવ સ્વભાવમાં નથી. આત્માની સાથે ઉપર કહ્યા તેવા કાંઈ પણ તત્ત્વો માનવામાં આવે તો દ્વૈતપાણું ઉત્પન્ન થાય છે. મોક્ષ પણ એક સમયની પર્યાય છે. પરમ શુદ્ધભાવમાં મોક્ષની પર્યાયનો અભાવ છે. આવા શુદ્ધભાવનું અવલંબન લેતાં અનેકપાણું અથવા દ્વૈતપાણું ઉત્પન્ન થતું નથી ને આત્માનો અનુભવ થાય છે. જીવ, અજીવ વગેરે સાત તત્ત્વો કહ્યા તેના લક્ષે વિકલ્પો ઊઠે છે ખરા ને પર્યાયમાં દ્વૈતપાણું અથવા અનેકપાણું છે ખરું. કોઈ કહે કે આત્મા સર્વથા અદ્વૈત જ છે ને બીજા વસ્તુઓ જ નથી ને પર્યાય પણ નથી તો તે વાત સર્વથા ખોટી છે. બીજા જીવો ને અજીવ પદાર્થો છે ને પોતામાં વિકલ્પો ઊઠતાં રાગવાળી આસ્રવ-બંધવાળી પર્યાય થાય છે ને શુદ્ધતા થતાં સંવર, નિર્જરા, મોક્ષની પર્યાય થાય છે એમ પર્યાય પણ છે પણ તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. આત્મા ને પર્યાય એવા બેપાણાના લક્ષે પર્યાયબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે ને ધર્મ થતો નથી. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા અભેદ અદ્વૈત આત્માની શ્રદ્ધા કરાવવા એમ કહ્યું કે શુદ્ધ આત્મામાં બીજા પદાર્થો તથા મોક્ષની પર્યાયનો પણ અભાવ છે. આત્મા બેપાણા રહિત છે એટલે કે આત્મા નિર્દેહ છે. આવો નિર્દેહ આત્મા સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે તેને લક્ષમાં લઈ સ્થિર થવાથી

બેપાણાનો અભાવ થાય છે. તે આત્મા એકરૂપ પોતાનો અનુભવ કરે છે.

૩) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષ એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે પણ શુદ્ધ ધ્રુવ સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે માટે આત્મા નિર્મમ છે.

“પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોવાથી આત્મા નિર્મમ છે (મમતા રહિત) છે.”

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે લાગણી થાય છે તે પ્રશસ્ત મોહ અને રાગ છે. ભગવાન પ્રત્યે, સમ્મેદશિખર, શત્રુંજય, સોનગઢ વગેરે જાત્રના સ્થળો પ્રત્યે રાગ થાય તે પ્રશસ્ત રાગ છે. ને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ કોઈ બોલતો હોય તેના પ્રત્યે અલ્પ દ્વેષ થઈ આવે તે પ્રશસ્ત દ્વેષ છે. પ્રશસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષ પરને લીધે થતાં નથી, પોતાના કારણે એક સમયની પર્યાયમાં થાય છે. ને તે પુણ્યબંધનું કારણ છે પણ ધર્મનું કારણ નથી.

બેરાં-છોકરાં-કુટુંબ પ્રત્યે લાગણી તે અપ્રશસ્ત મોહ ને રાગ છે ને પોતાના કુટુંબથી વિરુદ્ધ હોય તેના પ્રત્યે દ્વેષ થવો તે અપ્રશસ્ત દ્વેષ છે. તે મોહ, રાગ ને દ્વેષ પર જીવોના કારણે થતો નથી પણ પોતાના કારણે એક સમયની પર્યાયમાં થાય છે.

વળી મોહ ને દ્વેષ સાથે હોય અથવા મોહ ને રાગ સાથે હોય પણ ત્રણે એક સાથે ન હોય. વળી પ્રશસ્ત વખતે અપ્રશસ્ત ન હોય ને અપ્રશસ્ત વખતે પ્રશસ્ત ન હોય. જ્યારે જે પ્રકાર વર્તતો હોય તેની રુચિ છોડાવવા એમ કહ્યું કે શુદ્ધ આત્મામાં પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને લીધે રાગ થાય અથવા કુટુંબના કારણે રાગ થાય એવું વસ્તુસ્વરૂપ તો છે જ નહિ પણ પોતાના કારણે થતા મમતાના પરિણામ એક સમય પૂરતા છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવ મમતા રહિત છે.

નિર્મમ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાય તે જૈન શાસન છે.

કોઈ જીવ એમ કહે કે પર્યાયમાં પણ મમતા નથી અથવા મમતા પરને લીધે છે તો તે ખોટા જ છે. પરને લીધે મમતા હોય તો કદી ટળે નહિ. ને મમતા ન જ હોય તો પ્રગટ આનંદ હોવો જોઈએ ને મમતા જેટલો જ આત્મા હોય તો મમતા પોતાનું કાયમી સ્વરૂપ થઈ જાય પણ એમ નથી. મોહ-રાગ-દ્વેષ એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે તેની રુચિ તે સંસાર છે. તેના જેટલો આત્મા માનવો તે જૈનદર્શન નથી. પણ મોહ-રાગ-દ્વેષ આત્મામાં નથી, આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય નિર્મમ છે એમ શુદ્ધ ચૈતન્યનું અવલંબન લેવું તે ધર્મ છે ને તે જૈનદર્શન છે. આમ ત્રિકાળી નિર્મમ સ્વભાવનો આશ્રય લેતાં સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન ખીલે છે ને તેમાં ત્રિકાળી સ્વાત્માને જાણતા વર્તમાન પર્યાયમાં બાકી રહેલા રાગ-દ્વેષને પણ જાણી લ્યે છે. આમ સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવવાળી પ્રગટતી નિર્મળ

પર્યાયને જૈનશાસન કહે છે ને એ નિયમસાર છે.

૪) શરીરના નિમિત્તપાણી યોગ્યતા પર્યાયમાં છે, પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવી યોગ્યતા નથી માટે આત્મા નિ:શરીર છે.

‘નિશ્ચયથી ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ નામના પાંચ શરીરોના સમૂહનો અભાવ હોવાથી આત્મા નિ:શરીર છે.’

મનુષ્ય તથા નિર્યયને ઔદારિક શરીર હોય છે, નારકી તથા દેવોને વૈક્રિયિક શરીર હોય છે. કોઈ ભાવલિંગી લબ્ધિવાળા મુનિને તત્ત્વમાં કાંઈ આશંકા થાય ને ભગવાન પાસે જવા ઈચ્છા કરે ને લબ્ધિ ફોરવે તો માથામાંથી સફેદ પૂતળું નીકળે છે જે ભગવાન પાસે જઈને શંકા સમાધાન કરે છે તે શરીરને આહારક શરીર કહે છે. શરીર ઘસવાથી ઉષ્ણતા માલુમ પડે છે તે તૈજસ શરીરની છે ને આઠ કર્મોનો સમૂહ તે કાર્મણ શરીર છે. તૈજસ, કાર્મણ શરીર બધા સંસારીને હોય છે. આવા શરીરનો સંબંધ જીવની એક સમયની પર્યાય સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ધરાવે છે. સંસારદશામાં શરીર નિમિત્તરૂપ હોય છે. પાંચે શરીર એક સાથે ન હોય પણ જે વખતે જે જે શરીરો હોય તે તે સમજી લેવા. પણ એવો સંબંધ પર્યાય સાથે છે. શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્માને શરીર સાથે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી. આત્મા નિ:શરીર છે. તેવા નિ:શરીર આત્માને લક્ષે ધર્મ થાય છે. મુનિને આહારક શરીરની લબ્ધિ મળે તે પણ એક સમયની પર્યાય છે. શુદ્ધ આત્મામાં તે પર્યાય નથી ને તેમને લબ્ધિ ઉપર દૃષ્ટિ નથી. ને કોઈ વાર વિકલ્પ આવે ને લબ્ધિ ફોરવે તો પણ ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય એક સમય પણ છૂટતો નથી. વિગ્રહગતિમાં માત્ર તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે. જ્ઞાની જીવોને વિગ્રહગતિમાં પણ બે શરીરનો આશ્રય નથી પણ શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય વર્તે છે.

આમ પોતાનો શુદ્ધ આત્મા શરીરના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ રહિત છે. એવા ત્રિકાળી સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં પર્યાયમાં આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે એનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. પર્યાયની યોગ્યતાના જ્ઞાનને લીધે ત્રિકાળી આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી પણ ત્રિકાળી સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં પર્યાયનું જ્ઞાન યથાર્થ થઈ જાય છે. આમ નિ:શરીરી ત્રિકાળી શુદ્ધભાવવાળા આત્માનો આશ્રય કરતાં રાગદ્વેષ ટળે છે ને પર્યાયમાં શરીરના નિમિત્તની યોગ્યતા પણ રહેતી નથી. માટે શરીર ઉપરનું લક્ષ છોડી શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા તે ધર્મ છે.

૫) કારાગપરમાત્માને પરપદાર્થો તથા શુભાશુભ ભાવોનું અવલંબન નથી માટે આત્મા નિરાલંબ છે.

“નિશ્ચયથી પરમાત્માને પરદ્રવ્યનું અવલંબન નહિ હોવાથી આત્મા નિરાલંબ છે.”

આત્માને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલંબન તો નથી પણ દ્યા-દાનાદિના ભાવનું પણ અવલંબન નથી. આત્માને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન છે પણ પરનું અવલંબન નથી માટે તે નિરાલંબ છે. વ્યવહારના શાસ્ત્રોમાં કોઈ વાર કથન આવે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભ રાગનું તથા ભગવાનનું અવલંબન છે પણ તે કથન નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. આત્મા પરપદાર્થથી ને વિકારથી રહિત છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર્યા પછી પરિપૂર્ણ વીતરાગ દશા ન થાય ત્યાં સુધી અધૂરી દશામાં રાગ થઈ આવે છે ને ત્યારે જે જે પ્રકારના રાગના નિમિત્તો હોય તેના ઉપર લક્ષ જાય છે. તેથી વ્યવહારથી તેનું આલંબન લીધું એમ કથન કરવામાં આવે છે. તે જ વખતે ધર્મી જીવને રાગ કે ભગવાનનું આલંબન નથી પણ શુદ્ધ સ્વભાવનું જ અવલંબન વર્તે છે. છતાં પણ જાગે છે કે નબળાઈને લીધે રાગ થયો છે ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય છે. કોઈ જીવ એમ માને કે અધૂરી દશામાં રાગ ને નિમિત્તો હોતાં જ નથી તો પણ ખોટો છે ને રાગ ને નિમિત્તો છે માટે ધર્મ થયો એમ માને તો પણ ખોટો છે. તે જીવો નિશ્ચય-વ્યવહાર એકેયને સમજતાં નથી.

ધર્મી જીવ ત્રિકાળી સ્વભાવનું જ્ઞાન કરતાં અધૂરી દશામાં રહેલા રાગ ને નિમિત્તોનું જ્ઞાન વ્યવહારે કરે છે.

ઈન્દ્રો પણ ભક્તિ વખતે નાચે છે, દેહની ક્રિયા દેહના કારણે થાય છે. નબળાઈનો રાગ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી. વ્રત, તપ, પૂજા, ભક્તિના ભાવ એ રાગ છે. જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તે પણ રાગ છે તેનો આશ્રય કરવા જેવો નથી. પોતાનો શુદ્ધ આત્મા એક જ આલંબન કરવા જેવો છે. એવું ભાન છે તેને ધર્મદશા પ્રગટ થાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વિકારને સ્વતત્ત્વ કહેલ છે તેનું કારણ એ છે કે તે પરને લીધે નથી પણ પોતે કરે છે એમ તેમાં પર્યાય સત્ બતાવવી છે. અહીં તે વિકારનું આલંબન ધર્મી જીવને નથી એમ બતાવી શુદ્ધ સ્વભાવને નિરાલંબ બતાવવો છે. આમ ધર્મી જીવને શુદ્ધ સ્વભાવની જ રુચિ વર્તે છે. શુદ્ધ સ્વભાવ તે નિત્ય છે ને સમય સમયનો વિકાર અનિત્ય છે તેનો નિષેધ વર્તે છે. આમ ત્રિકાળી સ્વભાવનું જ્ઞાન કરતાં પર્યાયમાં રહેલા અનિત્ય રાગ દ્વેષાદિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ત્રિકાળીનું જ્ઞાન કરવું તે નિશ્ચયનયથી છે ને રાગ દ્વેષાદિનું જ્ઞાન થઈ જાય તે વ્યવહારનયથી છે. આમ જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. જે વ્યવહારથી લાભ માને તેનો નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકે સાચો નથી ને રાગ ને નિમિત્તો સાધક દશામાં બિલકુલ નથી એમ કહે તો પણ તેનું જ્ઞાન ખોટું છે. ત્રિકાળ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન હોવા છતાં અધૂરી દશામાં જે રાગ ને નિમિત્તો હોય છે તેનું ધર્મી જીવ વ્યવહારે જ્ઞાન કરે છે છતાં રાગ વખતે પણ શુદ્ધ સ્વભાવનું જ અવલંબન વર્તે છે.

૬) ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિગ્રહ એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે માટે આત્મા નીરાગ છે.

“મિથ્યાત્વ, વેદ, રાગ, દ્વેષ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, ક્રોધ, માન, માયા,

લોભ નામના ચૌદ અભ્યંતર પરિગ્રહોનો અભાવ હોવાથી આત્મા નીરાગ છે.”

શુદ્ધ આત્મામાં ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિગ્રહ નથી. એક સમય પૂરતી અવસ્થા છે પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી.

મિથ્યાત્વ : પરપદાર્થની, નિમિત્તની, પુણ્ય-પાપની રુચિ કરવી ને સ્વભાવની રુચિ છોડવી તે મિથ્યાત્વ છે. નિમિત્ત હોય તો લાભ થાય, પુણ્યથી ધર્મ થાય, એક સમયની પર્યાય જેટલો આત્મા માનવો તે મિથ્યાત્વનો મોટો રોગ છે, તેને પરિગ્રહ ગણી શુદ્ધ આત્મામાં તે નથી એમ કહ્યું છે. શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન લેતાં મિથ્યાત્વ ટળી જાય છે.

વેદ : પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ એક સમયનો વિકાર છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી. જ્ઞાનીને અધૂરી દશામાં અલ્પ વેદના પરિણામ છે પણ તેને પોતાની ચીજ માનતો નથી. વેદની પકડ નથી, જ્ઞાનને તે પોતાની ચીજ માને છે.

રાગ : શુભાશુભ રાગ જીવની પર્યાયમાં છે, તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી.

દ્વેષ : આગમમાં લાગણી એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં દ્વેષ નથી.

હાસ્ય : હાસ્ય અથવા કુતૂહલતાના પરિણામ એક સમય પૂરતા છે, ત્રિકાળ સ્વભાવમાં તે નથી. ધર્મી જીવને મિથ્યાત્વના પરિણામ નથી પણ અસ્થિરતાના, રાગ-દ્વેષાદિના, હાસ્ય વગેરેના પરિણામ છે. જે પર્યાયમાં બિલકુલ વિકાર ન હોય તો વીતરાગ હોવો જોઈએ પણ પર્યાયમાં થતાં ભાવો સ્વભાવમાં નથી એમ કહી અભાવ કહ્યો છે. દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવા એ કથન છે.

જે જીવને પોતાના શુદ્ધ આત્માને છોડીને બીજી ચીજોને દેખીને વિસ્મયતા લાગે ને હાસ્ય આવે તે મિથ્યાત્વનું હાસ્ય છે. ધર્મી જીવને પોતાની નબળાઈના કારણે અલ્પ હાસ્યના પરિણામ આવે તેને પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી કારણ કે એવા પરિણામ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી.

રતિ : અનુકૂળ પદાર્થો પ્રત્યે રાજીવો - નવા મકાન કે દાગીનાની પ્રાપ્તિ થાય, દીકરાના જન્મ વખતે રાજીવાના પરિણામ થાય તેને રતિ કહે છે. તે પરિણામ પર્યાયમાં છે, પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. ધર્મી જીવને રતિ હોવા છતાં રતિનું અવલંબન નથી પણ શુદ્ધ સ્વભાવનું જ અવલંબન વર્તે છે.

અરતિ : પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી દિલગીરીના પરિણામ થવા અથવા એવા કોઈ પ્રસંગે શોક થઈ આવવો તે અરતિ છે. એક સમયની પર્યાયમાં એવા પરિણામ છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે. શુદ્ધ સ્વભાવનો આશ્રય લેતાં અરતિ વગેરે ટળી જાય છે. આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તે જીવ પાસ છે બાકી બધા નાપાસ છે.

અહીં આ બધા પરિણામો પર્યાયમાં થાય છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી એમ કહી પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવી છે ને શુદ્ધભાવની સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવી છે અને એ જ ધર્મનું કારણ છે.

આસો વદ ૧૧, શુક્રવાર, ૨૬-૧૦-૫૧.

ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિગ્રહ આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં છે. શુદ્ધ સ્વભાવ તે બધા પરિગ્રહથી રહિત છે. તેમાં અરતિના પરિણામ શુદ્ધ આત્મામાં નથી એ વાત આવી ગઈ છે.

શોક : શોક એક સમયની પર્યાયમાં છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં શોક નથી. ધર્મી જીવને શોકના પરિણામ હોવા છતાં શોકનો દષ્ટિ અપેક્ષાએ પરિગ્રહ નથી. સ્વભાવનું ભાન થયું છે તેથી શોકનું જ્ઞાન થાય છે.

ભય : એક સમયની પર્યાયમાં ભયના પરિણામ થાય છે પણ સ્વભાવની દષ્ટિથી આત્મા ભય વિનાનો છે. અર્થાત્ નિર્ભય છે. પોતે નિર્ભય જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે એવું જ્ઞાન થતાં ભયનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ભયનું જ્ઞાન પણ ભયથી થતું નથી. જ્ઞાન ભયનું નથી, જ્ઞાન આત્માનું છે. અજ્ઞાની જીવને પર્યાયબુદ્ધિ છે તેથી ભય લાગે છે. સ્વભાવદષ્ટિવંતને પર્યાયબુદ્ધિનો અભાવ છે તેથી તે નિર્ભય છે.

જ્ઞાનુપ્સા : ગ્લાનિના પરિણામ એક સમયની પર્યાયમાં છે, આત્મામાં તે પરિણામ નથી. ગ્લાનિનું જ્ઞાન ગ્લાનિથી થતું નથી પણ ગ્લાનિ રહિત શુદ્ધ ત્રિકાળી સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં પર્યાયમાં થતી ગ્લાનિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે ને તે પોતાના સ્વભાવમાં નાસ્તિરૂપે છે એમ જ્ઞાની જાણે છે.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ : કષાયના પરિણામ એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ આત્મામાં તેનો અભાવ છે. મારો આત્મા શુદ્ધ છે એવું જ્ઞાન કરતાં કષાય મારામાં નથી એમ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

આ રીતે ચૌદે પરિગ્રહનો અભાવ હોવાથી આત્મા નીરાગ છે.

ધર્મી જીવને લડાઈના પરિણામ હોવા છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યની દષ્ટિના કારણે મુખ્યપણે નિર્જરા છે.

મિથ્યાદષ્ટિ મુનિને દયાના પરિણામ હોવા છતાં પર્યાયબુદ્ધિને કારણે તે બંધ દશાને પામે છે.

કોઈ પૂછે કે આમાં ધર્મ શું આવ્યો ? ચૌદ પરિગ્રહ પર્યાયમાં છે. શુદ્ધ સ્વભાવ પરિગ્રહ રહિત છે એવું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં ધર્મદશા પ્રગટ થાય છે. આમાં દયા પાળવાનો કે એવો બીજો કાંઈ ધર્મ ન આવ્યો -એમ કોઈ કહે તો તેને કહેવામાં આવે છે કે પરની દયા તો તું પાળી શકતો નથી ને ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિગ્રહની પકડનો અભાવ છે. આત્મા નીરાગ છે એવી દષ્ટિ થઈ તે સ્વદયા છે ને તે જ ધર્મ છે, શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ કરવી તે જ પ્રથમ ધર્મ છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવને લડાઈના પરિણામ હોવા છતાં ને અસ્થિરતાના ક્રોધ-માનનો અલ્પ બંધ હોવા છતાં અલ્પ ક્રોધ-માન જેટલો

હું નથી, હું તો શુદ્ધ સ્વરૂપી નીરાગ આત્મા છું એવું ભાન છે, બાહ્ય ક્રિયા હાથી ઉપર બેસવાની હોય, બાણથી બીજને મારતો દેખાતો હોય છતાં પણ ક્રોધ એક સમયનો પર્યાય છે, તેની મારા નીરાગ સ્વભાવમાં નાસ્તિ છે એમ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વપાણું ને વિકારનું નાસ્તિત્વપાણું વર્તે છે. ધર્મને શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવની દૃષ્ટિ હોવાથી મુખ્યપાણે નિર્જરા વર્તે છે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અપેક્ષાએ તેને અહિંસા વર્તે છે, ને મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિ જે વ્રતાદિના પરિણામને પોતાના માને છે ને એટલો જ આત્મા માને છે તેને નીરાગ આત્માનું ભાન નથી, પરિગ્રહની પકડ વર્તે છે. તે જીવ બાહ્યમાં દયા પાળતો દેખાતો હોય છતાં પણ પોતાના ચૈતન્ય સ્વભાવનો અનાદર હોવાથી તે પોતાની સ્વહિંસા કરી રહ્યો છે ને બંધ દશાને પામી રહ્યો છે. આમ સાચી દૃષ્ટિ એ મોક્ષમાર્ગ છે ને વિપરીત દૃષ્ટિ એ સંસારમાર્ગ છે.

સંયોગી ભાવોને પોતાના માનવા તે સંસાર છે ને સંયોગી ભાવોથી રહિત નીરાગ આત્માને માનવો તે ધર્મ છે.

પરપદાર્થોના સંયોગોને પોતાના માની લેવા તે તો સ્થૂલ ભૂલ છે. પણ દયા-દાનાદિ તથા હિંસા, જૂઠ, ચોરી આદિ સંયોગી ભાવમાં જ આત્માને આખો માની લેવો તે સંસાર છે. પરપદાર્થોનો આત્મામાં સદાય અભાવ છે અને પર્યાયમાં થતાં સંયોગી ભાવોનો શુદ્ધ આત્મામાં અભાવ છે - એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થતાં પર્યાયમાં પણ સંસારના અભાવનું પરિણામન થતું જાય છે ને શુદ્ધદશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભરત-બાહુબલીને લડાઈના પરિણામ હોવા છતાં તથા બાહુબલીને મુનિ અવસ્થામાં માનના પરિણામ હોવા છતાં સ્વભાવની દૃષ્ટિ હતી, અલ્પ માનાદિ પર્યાયનો સ્વીકાર ન હતો પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવનો સ્વીકાર હતો તેથી સમયે સમયે નિર્જરા થતી હતી. ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવની અસ્તિ ને એક સમયના વિકારની સ્વભાવમાં નાસ્તિ તે ધર્મ છે ને એક સમયના વિકારની અસ્તિ ને ત્રિકાળી સ્વભાવની નાસ્તિ - આવી કબૂલાત તે અધર્મ છે. ચૌદ પરિગ્રહથી રહિત આત્મા નીરાગ છે એવી દૃષ્ટિ કરવી તે ધર્મનું કારણ છે.

૭) જ્ઞાનશરીરવાળો પવિત્ર આત્મા રાગ-દ્વેષરૂપી ક્યારાને ધોઈ નાંખે છે માટે આત્મા નિર્દોષ છે.

“નિશ્ચયથી સમસ્ત પાપમળ કલંકરૂપી કાદવને ધોઈ નાંખવામાં સમર્થ, સહજ પરમ વીતરાગ સુખસમુદ્રમાં મગ્ન (રૂબેલી, લીન) પ્રગટ સહજવસ્થારૂપ જે સહજ જ્ઞાનશરીર તેના વડે પવિત્ર હોવાને લીધે આત્મા નિર્દોષ છે.”

કેવો છે આત્મા ? ત્રિકાળ નિર્દોષ છે. અહીં પાપ એટલે વિકાર સમજવો. દયા, દાન, વ્રત, કામ, ક્રોધ વગેરે પુણ્ય-પાપના ભાવો વિકાર છે-પાપ છે-કલંક છે. તેવા સમસ્ત પાપમળ કલંકરૂપી કાદવને ધોવાને આત્મા સમર્થ છે. આત્મા સહજ પરમ વીતરાગ સુખ સમુદ્ર છે. તેમાં સ્વાભાવિક

જ્ઞાન અવસ્થા રૂબેલી છે. અહીં ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ તથા તેની કારણપર્યાય પણ શુદ્ધ એમ બે થઈને આખું દ્રવ્ય તે દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે. એવા ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવમાં રૂબેલી કારણશુદ્ધપર્યાયરૂપ જે સહજ જ્ઞાનશરીર છે તેના વડે આત્મા પવિત્ર છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનશરીર સ્વભાવમાં વીતરાગી અવસ્થા રૂબેલી છે તે સહિત આખો આત્મા રાગદ્વેષરૂપી સંસારના મેલને ધોઈ નાંખવામાં સમર્થ છે. દયા દાનાદિની વૃત્તિ ઊઠે છે તે કાદવ છે તેની સામે જ્ઞાનગાત્ર એટલે જ્ઞાનશરીર છે કે જે કાદવને ધોઈ નાંખે છે. એટલે આવા જ્ઞાનસ્વભાવ તરફની અંતરદૃષ્ટિ કરતાં પાપમળ ધોવાઈ જાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ નિર્દોષ છે. ઔદારિક શરીર તો માતા-પિતાના નિમિત્તે મળેલું છે પણ આત્માનું જ્ઞાનશરીર કોઈના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયું નથી માટે સહજ કહ્યું છે. વર્તમાન શુદ્ધ પર્યાય સહિત ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. પુણ્ય આદિના વ્યવહારથી શુદ્ધ આત્માનો સ્વભાવ પમાતો નથી તેમ જ વ્યવહારથી વ્યવહારનું જ્ઞાન પણ થતું નથી પણ આત્મા ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન થતાં વિકલ્પ ને નિમિત્તનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. આમ આત્મા નિર્દોષ સ્વરૂપ છે જે સમસ્ત પાપને ધોવામાં સમર્થ છે.

(૮ અ) જ્ઞાનાદિ અનેક ધર્મોના આધારભૂત નિજ પરમતત્ત્વને આત્મા જાણે છે માટે આત્મા નિર્મૂઢ છે.

“સહજ નિશ્ચયનયથી સહજજ્ઞાન, સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજ પરમ વીતરાગ સુખ વગેરે અનેક પરમ ધર્મોના આધારભૂત નિજ પરમતત્ત્વને જાણવામાં સમર્થ હોવાથી આત્મા નિર્મૂઢ (મૂઢતા રહિત) છે.”

આત્મામાં અનેક ધર્મો છે. તેમાં સહજજ્ઞાન, સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજ પરમ વીતરાગ-સુખ વગેરે છે. વીર્ય વગેરે ગુણો તેમાં આવી જાય છે. નિશ્ચયનયથી તે અનંતા ધર્મોનો આધાર નિજ પરમતત્ત્વ છે. ધર્મો અનેક છે ને ધર્મો એક છે. અહીં આત્મા એટલે ત્રિકાળી શુદ્ધભાવ. ત્રિકાળી શુદ્ધભાવ અનંતા ગુણોના અભેદ નિજ પરમતત્ત્વને જાણવાને સમર્થ છે તેવા આત્મા મૂઢતા રહિત છે. અહીં વર્તમાન પર્યાયની વાત નથી. ત્રિકાળ ચૈતન્યસ્વભાવની વાત છે. ત્રિકાળ પોતાને જાણવાના સ્વભાવવાળો છે. અહીં એકલા સ્વને જાણવામાં સમર્થ છે, એકલી સ્વની વાત લેવી છે. ધ્રુવ પર્યાય સહિત આત્મા ને શુદ્ધભાવ જાણે તે નિશ્ચય છે ને તેથી આત્મા મૂઢતા રહિત છે ને જે પર્યાય આવો આત્મા કબૂલે તે પર્યાય વ્યવહારનયમાં જશે તે હવે કહેશે.

(૮ બ) કેવળજ્ઞાન ત્રાગ લોકના પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને એક સમયમાં જાણે છે. આવા નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપે અવસ્થિત થવાથી આત્મા નિર્મૂઢ છે.

“અથવા સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળા શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ત્રાગ કાળના

અને ત્રણ લોકના સ્થાવર-જંગમ સ્વરૂપ સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સમયે જાણવામાં સમર્થ સકળ-વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાનરૂપે અવસ્થિત થવાથી આત્મા નિર્મૂઢ છે.”

નિર્મૂઢતાનો બીજો બોલ છે. તેમાં કેવળજ્ઞાનની વાત કરે છે. આત્માનું ભાન સાધકદશામાં છે. પણ તે અધૂરા પર્યાયની વાત ન કરી પણ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પર્યાયની વાત લીધી છે. શુદ્ધ કારણ-પરમાત્માના આશ્રયે પ્રગટ થતી કાર્યરૂપ કેવળજ્ઞાન પર્યાય કેવી છે ? તે નવી પ્રગટ થઈ છે ને અનંતકાળ સુધી ટકે છે માટે સાદ્વિઅનંત છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વાર્ણ વિનાની છે માટે અમૂર્ત છે, ઈન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિના આત્માથી સીધી પ્રગટેલી છે માટે અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળી એમ કહ્યું. કેવળજ્ઞાન સમસ્ત પદાર્થોને શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જાણે છે. કેવળજ્ઞાનમાં કાંઈ પણ અશુદ્ધિ નથી માટે શુદ્ધ, પોતાની પર્યાય છે માટે સદ્ભૂત ને આત્મા અને કેવળજ્ઞાનની પર્યાય એવો ભેદ પડે છે માટે વ્યવહાર - આમ શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનય કહ્યો છે. તે કેવળજ્ઞાન ત્રણ લોકના ને ત્રણે કાળના જડ ને ચેતન સ્થિર તેમજ ગમન કરતાં હોય તેવા બધા પદાર્થોને જાણે છે. બધા પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સમયમાં જાણવાને સમર્થ છે. તે કેવળજ્ઞાન સર્વથા નિર્મળ છે તેમ જ પ્રગટ થયા પછી ખસતું નથી માટે અવસ્થિત છે. આમ કેવળજ્ઞાન સાદ્વિ અનંતકાળ ટકી રહે છે ને બધાને જાણે છે માટે આત્મા નિર્મૂઢ છે. કેવળજ્ઞાન સ્વ અને પર બન્નેને જાણે છે.

પ્રથમ નિર્મૂઢના બોલમાં નિશ્ચયથી સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપ સહિત દ્રવ્ય એવું જે નિજ પરમતત્ત્વ તેને આત્મા જાણે છે તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. ને તે સમ્યગ્દર્શનનો ધ્યેય છે ને તે આદરણીય છે. અહીં નિર્મૂઢના બીજા બોલમાં સ્વ-પર જાણતું તે કેવળજ્ઞાન તે વ્યવહારનયનો વિષય છે, તે આદર કરવા જેવો નથી. કારણ કે નીચલી દશામાં કેવળજ્ઞાન પર્યાય નથી ને તેનો વિચાર કરવાથી રાગ થાય છે માટે તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી. તે જ્ઞાન કરવાનો વિષય છે. આમ કેવળજ્ઞાન અપેક્ષાએ પણ આત્માને નિર્મૂઢ કહ્યો.

કોઈ કહે કે આવી વાત સાંભળતા માથું ફરી જાય છે. પણ ભાઈ ! તને રસ નથી એટલે એમ લાગે છે. પચાસ લાખ રૂપિયાની મૂડીવાળા ગૃહસ્થને ત્યાં પચાસ વર્ષ પહેલવહેલો દીકરો જન્મે તો તેની મા તેના ગાણાં ગાય તેમાં ખામી રાખે નહિ. તેમ પદ્મપ્રભમલધારિદેવ મુનિરાજે શુદ્ધભાવ, પરમભાવ વગેરેથી આત્માના ગાણાં ગાવામાં ખામી રાખી નથી, એકલા શુદ્ધભાવના જ ગાણાં ગાયા છે.

૯) ત્રિકાળી શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વમાં રાગદ્વેષરૂપી શત્રુ પ્રવેશી શક્તા નથી માટે આત્મા નિર્ભય છે.

“સમસ્ત પાપરૂપી શૂરવીર શત્રુઓની સેના જેમાં પ્રવેશી શક્તી નથી એવા નિજ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ મહા દુર્ગમાં (કિલ્લામાં) વસતો હોવાથી આત્મા નિર્ભય છે. આવો આ આત્મા ખરેખર ઉપાદેય છે.”

અહીં પાપનો અર્થ વિકાર લેવો, તેમાં શુભ તથા અશુભ બન્ને આવી જાય છે. શુભાશુભ ભાવોના અસંખ્ય ભેદ છે. તે સમસ્ત વિકાર આત્માની શુદ્ધતાને રોકે છે, માટે શત્રુ કહ્યા. ને જ્યાં સુધી આત્માની નબળાઈ છે ત્યાં સુધી વિકારનું જોર હોય પણ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપી એવો મજબૂત કિલ્લો છે કે એમાં વિકારની શૂરવીર સેના પ્રવેશ પામી શક્તી નથી. જગતમાં રાજાઓ પણ એવા અભેદ કિલ્લો બનાવે છે કે તેમાં શત્રુ પેસી ન શકે, તથા શત્રુની ગોળી લાગી ન શકે. તેમ કારણપરમાત્મામાં અથવા એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવમાં પુણ્ય-પાપરૂપી ઉદયભાવનો કદી પણ પ્રવેશ નથી. જેમ કિલ્લામાં રાજા બેઠો હોય છે તેમ અહીં ચૈતન્ય ભગવાન રાજા અંતઃતત્ત્વમાં - શુદ્ધ સ્વભાવમાં બિરાજે છે. તેમાં સંસારની - વિકારની સેના પ્રવેશી શક્તી નથી. અહીં અંતઃતત્ત્વનો અર્થ અંતરાત્મા ન લેવો. અંતરાત્મા તો નવી પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાય છે. અહીં અંતઃતત્ત્વ એટલે અનાદિઅનંત એકરૂપ રહેતો શુદ્ધભાવવાળો કારણપરમાત્મા લેવો, જેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એકરૂપ શુદ્ધ છે. આમ અંતઃતત્ત્વરૂપ કિલ્લામાં વસતો હોવાથી આત્મા નિર્ભય છે. અહીં તો જીવો નાની નાની વાતમાં પણ ડરે. પણ ભાઈ ! નિર્ભય આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કર તો ભય ઉત્પન્ન જ થશે નહિ.

આ પ્રમાણે આત્મા નિર્દૈડ, નિર્દ્વંદ્વ, નિર્મમ, નિઃશરીર, નીરાગ, નિરાલંબ, નિર્દોષ, નિર્મૂઢ ને નિર્ભય છે. આવો આત્મા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લેવા જેવો છે, કેમ કે તેના લક્ષે ધર્મદશા પ્રગટે છે.

આસો વદ ૧૨, શનિવાર, ૨૭-૧૦-૫૧.

ગાથા ૪૩માં આત્મા નિર્મૂઢ આદિ નવ બોલથી શુદ્ધ બતાવ્યો છે તેવો આત્મા ખરેખર ઉપાદેય છે એમ કહ્યું.

એવી રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત અમૃતાશીતિમાં ૫૭માં શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(માલિની)

સ્વરનિકરવિસર્ગવ્યંજનાચક્ષરૈર્દ્
રહિતમહિતહીનં શાશ્વતં મુક્તસંસ્લમ્ ।
અરસતિમિરરૂપસ્પર્શગંધામ્બુવાયુ-
ક્ષિતિપવનસ્રવાણુસ્થૂલદિક્ચક્રવાલમ્ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મતત્ત્વ સ્વરસમૂહ, વિસર્ગ ને વ્યંજનાદિ અક્ષરો રહિત તથા સંખ્યા રહિત છે (અર્થાત્ અક્ષર અને અંકનો આત્મતત્ત્વમાં પ્રવેશ નથી), અહિત વિનાનું છે, શાશ્વત છે, અંધકાર તેમ જ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપ વિનાનું છે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુના આણુઓ રહિત છે તથા સ્થૂલ દિક્ચક્ર (દિશાઓના સમૂહ) રહિત છે.

અક્ષર ને અંક પુદ્ગલની પર્યાય છે, આત્મા તેનો કર્તા નથી.

કેવું છે આત્મતત્ત્વ ? ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ કે જેમાંથી અનંત નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે, તે કહે છે. અ, આ આદિ સ્વર, વિસર્ગ અને ક, ખ આદિ વ્યંજન આત્મામાં નથી, તે બધી ભાષાની અવસ્થા છે. આત્મા બોલી શકતો નથી. ‘આત્મા’ શબ્દ બોલાયો તેમાં ‘આ’ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુ (ભાષા)ના સ્કંધરૂપ અવસ્થા છે. આત્મામાં જ્ઞાન ભરેલું છે. આત્મામાં પુદ્ગલ ભર્યા નથી કે તે બોલી શકે. જ્ઞાનને અને ભાષાને અત્યંત અભાવ છે. વળી એક, બે, ત્રણ, હજાર, લાખ વગેરે સંખ્યા બોલાય તે પણ ભાષાનું પરિણમન છે, આત્મા સંખ્યા રહિત છે. સ્વરસમૂહ ને વ્યંજનને અક્ષર કહ્યા ને સંખ્યાને અંક કહ્યો છે. અક્ષર ને અંકનો આત્મામાં પ્રવેશ નથી.

પ્રશ્ન : આત્મા હોય ત્યારે બોલાય છે ને ?

સમાધાન : ભાઈ ! શબ્દ તો ભાષાની પર્યાય છે, તે સ્વતંત્ર છે. પણ તેમાં આત્માનો ભાવ નિમિત્ત છે એનું જ્ઞાન કરાવે છે. જે આત્મા બોલતો હોય તો જ્યારે જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે બોલાવું જેઈએ પણ એમ બનતું નથી. ભાષાનું પરિણમન થાય ત્યારે આત્માનો જે ભાવ છે તેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવ્યો છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સરખાં છે પણ ભાષાની પર્યાયો જુદી જુદી પોતાની વર્તમાન યોગ્યતાને કારણે થાય છે.

જે જીવ દ્રવ્યને સર્વથા વિષમ જ માને તે દ્રવ્યને સમજતો નથી.

જે જીવ પર્યાયને એક જ સરખી માને તે પર્યાયને સમજતો નથી.

પુદ્ગલ પરમાણુઓ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સમાન છે ને ભાષારૂપ પર્યાયમાં જુદું જુદું પરિણમન થાય છે. આત્મા તેનો કર્તા-હર્તા નથી માટે આત્મા અક્ષર ને અંક વિનાનો છે.

આત્મા અહિત વિનાનો શાશ્વત પ્રકાશમાન પદાર્થ છે, તે પુદ્ગલ પરમાણુ તથા તેના ગુણોથી રહિત છે.

આત્મા ત્રિકાળ શાશ્વત પદાર્થ છે, તેમાં ત્રિકાળ અહિતપાણું છે. હિત-અહિતપાણું એવા ભેદો પર્યાયમાં પડે છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવા ભેદ નથી. જેમાં અહિત નથી એવા સ્વભાવના આશ્રયે હિત થાય છે ને અહિત સર્વથા ટળી જાય છે. આત્મા અંધકાર વિનાનો છે, પ્રકાશનો પિંડ છે, આત્મા સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ વિનાનો છે. વળી આત્મા પૃથ્વી નથી, પાણીના પરમાણુરૂપ નથી, અગ્નિ અને વાયુઓના આણુ રહિત છે. વાયુ, શ્વાસ વગેરે આત્મામાં નથી. કોઈ જીવ પંચ મહાભૂતમાંથી આત્મા બન્યો કહે છે તે વાત ખોટી છે. અગ્નિ વગેરેનો આત્મામાં અભાવ છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ દિશાના સમૂહથી રહિત છે. એવા આત્માને શ્રદ્ધવો તે સમ્યગ્દર્શન છે.

વળી જૈમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૬૨

(માલિની)

દુરધવનકુઠારઃ પ્રાપ્તદુષ્કર્મપારઃ
પરપરિણતિદૂરઃ પ્રાસ્તરાગાબ્ધિપૂરઃ ।
હતવિવિધવિકારઃ સત્યશર્માબ્ધિનીરઃ
સપદિ સમયસારઃ પાતુ મામસ્તમારઃ ॥ ૬૨ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (સમયસાર) દુષ્ટ પાપોના વનને છેદવાનો કુહાડો છે, જે દુષ્ટ કર્મોના પારને પહોંચ્યો છે (અર્થાત્ જેણે કર્મોનો અંત આણ્યો છે), જે પરપરિણતિથી દૂર છે, જેણે રાગરૂપી સમુદ્રના પૂરને નષ્ટ કર્યું છે, જેણે વિવિધ વિકારોને હાણી નાખ્યા છે, જે સાચા સુખસાગરનું નીર છે અને જેણે કામને અસ્ત કર્યો છે, તે સમયસાર મારું શીઘ્ર રક્ષણ કરો. ॥ ૬૨ ॥

મુનિરાજ કહે છે કે શુદ્ધ આત્મા મારું રક્ષણ કરો. કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ?

ત્રિકાળી સ્વભાવની વાત કરે છે. નિમિત્તાદિ પરપદાર્થો તથા પુણ્ય-પાપ ત્રિકાળ સ્વભાવમાં નથી તેની બુદ્ધિ છોડાવવા કહે છે - કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ?

૧) અહીં પાપનો અર્થ વિકાર લેવો. શુભ અને અશુભ બન્ને વિકાર-પાપ છે. શુદ્ધ આત્મા તેને છેદવાનો કુહાડો છે.

૨) શુદ્ધ આત્મામાં કર્મ નથી. દ્રવ્યકર્મને વિકારની પર્યાય સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, તે જ્ઞાન કરાવા માટે છે. પણ આદરણીય નથી, શુદ્ધભાવ જ આદરણીય છે. વિકાર પર્યાયમાં છે પણ ત્રિકાળ સ્વભાવમાં નથી એમ અનેકાન્તદષ્ટિ કરે તે સમ્યગ્જ્ઞાની છે. વિકારની રુચિ કરતાં ત્રિકાળી શુદ્ધભાવનો અનાદર થઈ જાય છે અને ત્રિકાળી શુદ્ધભાવનો આદર કરતાં વિકારનો નાશ થાય છે.

૩) શુદ્ધ આત્મા પરપરિણતિથી દૂર છે. પરલક્ષે થતી પરિણતિ બધી પરપરિણતિ છે, શુદ્ધ આત્મામાં તેનો અભાવ છે.

૪) દરિયામાં પાણીના લોઢ ઊછળે છે તેમ પર્યાયબુદ્ધિમાં રાગરૂપી સમુદ્રના પૂર ઊછળે છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિકાર નથી. એવું ભાન કરતાં રાગરૂપી સમુદ્રનો નાશ થાય છે.

૫) સામાન્ય વિકારની વાત કરી હતી. હવે અનેક પ્રકાર બતાવે છે. અસંખ્ય શુભ ને અશુભ વિકારના પ્રકારો શુદ્ધ આત્મામાં નથી એવું ભાન થતાં દષ્ટિથી વિકાર હાણાઈ ગયો ને સંપૂર્ણ સ્થિરતા થતાં સર્વથા પ્રકારે હાણાઈ જાય છે.

૬) વળી કેવો છે સમયસાર (શુદ્ધ આત્મા)? જેમ દરિયો પાણીથી ભરેલો છે તેમ શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાન ને આનંદથી ભરેલો છે. જુઓ, અહીં સાચું સુખ બતાવે છે. લગ્ન વખતે બેરાંઓ ગાણાં ગાય છે ને કહે છે કે અમારે ઘેર હાથી ઝૂલે છે, મોતીથી ભરેલા થાળ વગેરે કહીને મજા માણે છે. ઘરમાં કાંઈ ઠેકાણું ન હોય છતાં તે પ્રકારની હોંશ કરે છે પણ તે બધી હોંશ ખોટી છે. ધનતેરસના લાપસી કરશે ને રંગોળી પૂરશે, પણ એમાં કાંઈ માલ નથી. તારા ચૈતન્ય આત્માના દરવાજે કેવળજ્ઞાનરૂપી દીવા પ્રગટે તેમ છે તેને જો. આત્મા સુખસાગરનું નીર છે તે પાણી કાઢીને વિકાર ઉપર છાંટ તો વિકાર નષ્ટ થઈ જશે. લૌકિકના સુખ ફટકિયા મોતી જેવા છે. સુખ બહારમાં નથી. આત્મા સુખસાગરનું નીર છે એવી દષ્ટિ જીવ કરે તો સુખ અંશે પ્રગટ થાય. ને પછી વધીને પૂર્ણ સુખી થાય.

૭) આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિષયવાસના નથી એવા શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કરતાં પર્યાયમાં રહેલી વિષયવાસના નષ્ટ થાય છે.

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે આવો શુદ્ધ આત્મા શીઘ્ર મારું રક્ષણ કરો એટલે કે હું એકદમ પરિપૂર્ણ પરમાત્મદશાને પામી જાઉં એવી ભાવના ભાવે છે. ટીકાકાર મુનિરાજે શુદ્ધ આત્માને બહુ હોંશથી, લોકની શરમ વિનાનો ગાયો છે. ત્રિકાળ સમયસાર અથવા કારણપરમાત્મા એ જ રક્ષણનું કારણ છે. રાજ્ય, કુટુંબ, પૈસા, દવા, કિલ્લાઓ રક્ષણ કરે તેમ નથી. ત્રિકાળ જ્ઞાયકભાવ રક્ષણ કરે તેમ છે, આમ શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાં તે ધર્મ છે.

શ્લોક ૬૩

(માલિની)

જયતિ પરમતત્ત્વં તત્ત્વનિષ્ણાતપદ્મ-

પ્રભમુનિહૃદયાબ્જે સંસ્થિતં નિર્વિકારમ્ ।

હતવિવિધવિકલ્પં કલ્પનામાત્રરમ્યાદ્

ભવભવસુખદુઃખાન્મુક્તમુક્તં બુધૈર્યત્ ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થ : જે તત્ત્વનિષ્ણાત (વસ્તુસ્વરૂપમાં નિપુણ) પદ્મપ્રભમુનિના હૃદયકમળમાં સુસ્થિત છે, જે નિર્વિકાર છે, જેણે વિવિધ વિકલ્પોને હાણી નાખ્યા છે અને જેને બુધપુરુષોએ કલ્પનામાત્ર-રમ્ય એવા ભવભવના સુખોથી તેમ જ દુઃખોથી મુક્ત (રહિત) કહ્યું છે, તે પરમતત્ત્વ જ્યવંત છે. ॥ ૬૩ ॥

જે પરમતત્ત્વ સુખ-દુઃખની કલ્પના રહિત છે તે પરમતત્ત્વ જ્યવંત છે.

આ ટીકા કરનાર મુનિરાજ પદ્મપ્રભમુનિ છે. તે તત્ત્વમાં નિષ્ણાત છે, વસ્તુસ્વરૂપમાં નિપુણ છે. પરમતત્ત્વ મુનિના હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. કેવું છે પરમતત્ત્વ ? પરમતત્ત્વમાં વિકાર નથી. પરમ-

તત્ત્વમાં વિવિધ વિકલ્પો નથી, એવા તત્ત્વના આશ્રયે પર્યાયમાં થતો વિકાર હાણાઈ જાય છે. જેમ રાજા મરી જતાં તેનું લશ્કર મરી જાય છે-હાણાઈ જાય છે તેમ હું જ્ઞાનસ્વભાવી ચૈતન્ય રાજા છું - એવી દષ્ટિ થતાં વિકારનું લશ્કર મરી ગયેલું થઈ જાય છે. વળી પરમતત્ત્વ કલ્પનામાત્ર રમ્ય લૌકિક સુખ-દુઃખથી રહિત છે. લોકો પૈસા, દાગીના વગેરેમાં સુખ માને છે, તે કલ્પનામાત્ર છે. ચક્રવર્તી તથા દેવના સુખ કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે. અજ્ઞાની લોકો તેમાં સુખ માને છે. જડનો માલિક જડ હોય, જડનો માલિક આત્મા નથી. આત્માએ મકાન, દાગીના, પૈસા ભેગાં કર્યાં નથી. પર ચીજો આત્મામાં એક સમયમાત્ર પણ નથી. આ દિવાળીના દિવસો આવે છે. શરીર સારું હોય, લાડવા ખાતો હોય, રેશમી નરમ કપડાં પહેરતો હોય ત્યારે જીવ માને કે અમે સુખી છીએ. પણ ભાઈ! તેં તે બધું ગણ્યું પણ તારા આત્માને જોયો નહિ. માત્ર એક સમયની કલ્પનામાં સુખ માને છે પણ તેમાં વાસ્તવિક સુખ નથી. ને સાતમી નરકમાં અસહ્ય વેદના હોય છતાં તે કલ્પનામાત્ર દુઃખ છે. સુખ-દુઃખ સંયોગોમાં નથી પણ જીવ સુખ-દુઃખની કલ્પના કરે છે. એવી કલ્પના રહિત ત્રિકાળી તત્ત્વ એમ ને એમ પડ્યું છે. પરમતત્ત્વ ઓછું-વત્તુ થયું નથી. ગમે તેટલા પુણ્ય-પાપ કર્યાં હોય તો પણ એવું ને એવું છે, માટે તેની પ્રતીતિ કર.

અહીં પરમતત્ત્વનો કરિયાવર બતાવે છે. લોકમાં બેસતા વર્ષે કહે છે કે અવળું બોલશો નહિ, કજીયા કરશો નહિ; તેમ અહીં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે આત્માને હીણો કલ્પીશ નહિ, પુણ્ય-પાપવાળો કે નિમિત્તવાળો કલ્પીશ નહિ. સાદિ અનંતકાળ સ્થિર થવાનું ટાણું આવ્યું, જે પ્રગટ થવાથી સંસારનો કલેશ ફરી ઉત્પન્ન થશે નહિ એવું પરમતત્ત્વ જ્યવંત વર્તે છે.

શ્લોક ૬૪

(માલિની)

અનિશમતુલબોધાધીનમાત્માનમાત્મા

સહજગુણમણીનામાકરં તત્ત્વસારમ્ ।

નિજપરિણતિશર્મામ્મોધિમજ્જન્તમેનં

મજતુ ભવવિમુક્તયૈ ભવ્યતાપ્રેરિતો યઃ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોકાર્થ : જે આત્મા ભવ્યતા વડે પ્રેરિત હોય, તે આત્મા ભવથી વિમુક્ત થવા અર્થે નિરંતર આ આત્માને ભજો - કે જે (આત્મા) અનુપમ જ્ઞાનને આધીન છે, જે સહજગુણમણિની ખાણ છે, જે (સર્વ) તત્ત્વોમાં સાર છે અને જે નિજ પરિણતિના સુખસાગરમાં મગ્ન થાય છે. ॥૬૪॥

લાયક જીવો સંસારથી પાર થવા માટે નિરંતર શુદ્ધ આત્માને ભજો.

જે જીવો મોક્ષને લાયક છે તેમ જ પોતાની યોગ્યતાથી જેમને પ્રેરણા થઈ છે તે જીવો ભવથી છૂટવા માટે આ આત્માને ભજો. મારો મોક્ષ થશે કે નહિ તેમ ભગવાનને પૂછવા જવું ન પડે. અહો

! મારો ચૈતન્ય આત્મા અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામશે. બોધિબીજ કહો કે સમ્યગ્જ્ઞાન કહો - તે ચૈતન્યમાંથી આવે છે. તે બોધિબીજમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટશે એવી પ્રેરણા લાયક જીવને પોતાના અંતરમાંથી મળી છે, કોઈ બીજાથી પ્રેરણા મળી નથી. પોતાને મુક્તિના ભાગદાર વાગતા હોય તેવા જીવો સંસારથી પાર થવા માટે શુદ્ધ આત્માને નિરંતર ભજે. ધર્મીને નિર્વિકલ્પદશા વખતે પોતાના આત્મભગવાનમાં સ્થિરતા હોય છે ને રાગ હોય ત્યારે ભગવાન ઉપર લક્ષ જાય છે પણ ભગવાનથી કલ્યાણ થશે એવી દૃષ્ટિ એક સમય પણ હોતી નથી. પુણ્ય, પાપ કે નિમિત્તની મુખ્યતા કદી પણ ન કરો પણ શુદ્ધ સ્વભાવની મુખ્યતા કરો; જાગતા હો, ઉઠતા હો, ખાતા હો, પીતા હો, આ ક્ષેત્રે હો કે બીજા ક્ષેત્રે હો - ગમે તે ક્ષેત્રે હો. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ ને એકાગ્રતા કરો. તેની મુખ્યતા કદી પણ જવા દેશો નહિ.

પ્રશ્ન : તે પછી અમારે વ્રત, તપ, ઉપવાસ વગેરે ક્યારે કરવા ?

સમાધાન : તે બધું તેમાં આવી જાય છે. શુદ્ધ સ્વભાવની એકાગ્રતા કરતાં રાગનો અભાવ થઈ જાય છે. તેમાં કયા કયા પ્રકારના શુભ રાગનો અભાવ કરી શુદ્ધતા પ્રગટ થઈ તેના ભેદ બતાવે છે. વ્રત, તપ, ઉપવાસ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષદ, નિર્દોષ આહારનો વિકલ્પ, જાત્રા, વિનય, પાંચ સમિતિ વગેરે શુભ રાગ અનેક પ્રકારના આવે છે, તે જાણવા માટે છે, લાભદાયક નથી. શુદ્ધ સ્વભાવમાં લીનતા થતાં ભેદોનો અભાવ થઈ જાય છે, માટે એકાગ્રતા એ જ ધર્મ છે.

શુદ્ધાત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ સહજગુણમણિની ખાણ છે, તેમાં રત્નત્રય પાકે છે.

કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ? જેને ઉપમા ન આપી શકાય એવા ત્રિકાળી જ્ઞાનને આધીન છે. કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને આધીન નથી, પુણ્ય-પાપને આધીન નથી, જે સહજ અનંતા ગુણોની ખાણ છે. કોલસા બદલતાં હીરા થાય એમ મણિ વગેરે નવી બનેની અવસ્થા છે, જ્યારે આત્માના ગુણોની ખાણ નવી નથી, સ્વાભાવિક જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ગુણમણિની ખાણ છે, તેનું ભાન કરે તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ત્રણ રત્નો પ્રગટ થાય છે. તે ક્યાંથી પાકે છે ? સહજગુણમણિની ખાણમાંથી પાકે છે.

શુદ્ધ આત્મા બધા તત્ત્વોમાં સાર છે ને તે નિજ પરિણતિના સુખસાગરમાં લીન થાય છે.

વળી કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ? જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ - નવ તત્ત્વોમાં શુદ્ધ જીવતત્ત્વ સારરૂપ છે. સંવર-નિર્જરા અધૂરી પર્યાય છે ને મોક્ષ પૂર્ણ પ્રગટ પર્યાય છે પણ તે બધી પર્યાય પ્રગટવાનો આધાર કારણપરમાત્મા છે. તેમાંથી આ પર્યાયો પ્રગટે છે. વળી ત્રિકાળી ભગવાન આત્મા પોતાની પરિણતિના સુખસાગરમાં મગ્ન થાય છે. ક્ષીરસાગર છે. તેનું પાણી દૂધના રંગ જેવું છે ને તે રૂપે દેખાય છે. તેમ આત્મસાગર પોતાના સુખ-આનંદમાં લીન થાય છે.

આવા આત્માને ભજવાનું કહે છે. ત્રિકાળી આત્માને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ થાય તે આત્માનું ભજન છે.

શ્લોક ૬૫

(દ્રુતવિલંબિત)

ભવભોગપરાડ્મુખ હે યતે
પદમિદં ભવહેતુવિનાશનમ્ ।
ભજ નિજાત્મનિમગ્નમતે પુન-
સ્તવ કિમધ્રુવવસ્તુનિ ચિન્તયા ॥ ૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ : નિજ આત્મામાં લીન બુદ્ધિવાળા તથા ભવથી ને ભોગથી પરાડ્મુખ થયેલા હે યતિ ! તું ભવહેતુનો વિનાશ કરનારા એવા આ (ધ્રુવ) પદને ભજ; અધ્રુવ વસ્તુની ચિંતાથી તારે શું પ્રયોજન છે ? ॥ ૬૫ ॥

અહીં મુનિને ઉદેશીને વાત કરે છે. કેવા છે તે સાધુ ? પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર રહેવાની ઈચ્છાવાળા છે, ચાર ગતિના ભવો મારામાં છે જ નહિ એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વભાવસન્મુખ થયેલા છે. એવા મુનિને કહે છે કે હે મુનિ ! મિથ્યાત્વ, રાગ ને દ્વેષ ભવના હેતુ છે. આનંદકંદ શુદ્ધ આત્મપદને સેવવાથી મિથ્યાત્વ ને રાગદ્વેષનો વિનાશ થાય છે માટે તેની સેવના કર. તેથી ભવનો નાશ થશે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સેવન, રાગપર્યાયનું કે અધૂરી નિર્મળ પર્યાયનું સેવન નહિ પણ સ્વભાવનું સેવન કર. તારા સ્વભાવથી જેટલી વસ્તુ બહાર છે તે બધી અધ્રુવ છે, પુણ્ય, વ્યવહાર, વિકલ્પ અનિત્ય છે - અધ્રુવ છે. તેનાથી શું પ્રયોજન છે ? તારા આત્માને તેનું પ્રયોજન નથી માટે ધ્રુવ શુદ્ધ આત્માને તું ભજ.

આસો વદ ૧૩, રવિવાર, ૨૮-૧૧-૫૧.

આજે ધનતેરશનો દિવસ છે. ગાય વગેરે દૂધ આપે, તેના વાઇડાં ખેતીમાં કામ આવે વગેરે કારણસર લૌકિકમાં ગાયને પૂજવાનો આજે દિવસ ગણાય છે. પણ તે તો બધો સંસાર છે. તેમાં માલ નથી. તેવી પૂજાથી કે બહારના ધનથી કાંઈ વળે તેવું નથી. આત્મામાં એવું ધન ભર્યું છે કે જેની પૂજા કરવાથી પોતાની પર્યાયનું પ્રતિપાલન થાય છે, તેનું રાગ-દ્વેષથી રક્ષણ થાય છે. એટલા માટે આ શ્લોક ૬૬માં નિજાત્મતત્ત્વ કેવું છે તે કહે છે.

શ્લોક ૬૬

(દ્રુતવિલંબિત)

સમયસારમનાકુલમચ્યુતં
જનનમૃત્યુરુજાદિવિવર્જિતમ્ ।
સહજનિર્મલશર્મસુધામયં
સમરસેન સદા પરિપૂજયે ॥ ૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ : જે અનાકુળ છે, અચ્યુત છે, જન્મ-મૃત્યુ-રોગાદિ રહિત છે, સહજ નિર્મળ સુખામૃતમય છે, તે સમયસારને હું સમરસ (સમતાભાવ) વડે સદા પૂજું છું. ॥ ૬૬ ॥

જેમ લૌકિકમાં કહેવાય છે કે ધ્રુવ તારો પોતાનું સ્થાન છોડતો નથી તેમ ધ્રુવ સ્વભાવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ કદી છોડતો નથી.

કેવું છે તત્ત્વ ? એક સમયની પર્યાયિના રાગ વિનાનું આનંદમય છે - અનાકુળ છે. વર્તમાન પર્યાયમાં રાગદ્વેષ છે તે ક્ષમાની વિકૃતિ બતાવે છે. વિકૃતિ પાછળ ક્ષમાસાગર કાયમી અનાકુળ શાંતસ્વરૂપે રહેલું છે. આકુળતા કાયમી સ્વભાવ હોઈ શકે નહિ. આત્માનો કાયમી સ્વભાવ શાંત ને અનાકુળ છે.

વળી તે શુદ્ધતત્ત્વ અચ્યુત છે. વિકાર ખસી જાય છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવ કદી ખસતો નથી. વળી શુદ્ધ સ્વભાવ કદી જન્મતો નથી, મરતો નથી તેમ જ તેને રોગાદિ હોતા નથી. રોગ, શોક, ઉપાધિ મૂળ સ્વભાવમાં નથી.

સંસારના લોલૂપી જીવો કહે છે કે ‘કામકાળ આડે અમે મરવા પણ નવરા નથી’ -આવા જીવોને તીવ્ર ક્ષાયનો ભાવ વર્તે છે. તેવા જીવને ધંધાની પેઢી સારી ચાલતી દેખાતી હોય તો પણ તે જીવ ક્ષાયની ધીકતી પેઢી ચલાવી રહ્યો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભના પરિણામ કરીને રખડવાનો લાભ મળે છે. પર્યાયબુદ્ધિમાં જીવ રોકાયો તેને ધ્રુવ બુદ્ધિ થતી નથી. જીવના શુદ્ધ સ્વભાવમાં હરખ શોકની ઉપાધિ નથી. લૌકિકમાં જેમ કહેવત છે કે ધ્રુવ તારો પોતાનું નિશ્ચિત સ્થાન છોડતો નથી તેમ આત્માનો ધ્રુવ સ્વભાવ પોતાની શુદ્ધતાનું સ્થાન કદી છોડતો નથી. રાગદ્વેષ આવા થશે અથવા રાગ કેવો કરવો તેનું તારે શું પ્રયોજન છે ? કાંઈ નથી. માટે આત્મા અનાકુળ છે, રોગાદિથી રહિત છે તેની દૃષ્ટિ કર.

વળી આત્મા સ્વાભાવિક નિર્મળ સુખ અમૃતમય છે. જેમાં જરા પણ દુઃખ નથી એવો સુખનો ભરેલો શુદ્ધ આત્મા છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરી ત્રિકાળ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરાવે છે.

જે જીવ શુદ્ધ આત્મારૂપી લક્ષ્મીને ઉપશમરસ વડે ભજે છે એ જ ખરી ધનતેરશ ઉજવે છે.

મુનિ કહે છે કે આવા શુદ્ધ આત્માને હું સમરસભાવથી પૂજું છું. સમયસાર શાસ્ત્રની વાત નથી પણ સમયસાર કહેતાં શુદ્ધ આત્માને પૂજું છું. દેવ-ગુરુને નહિ, પુણ્યને નહિ, એક સમયની પર્યાયને પણ નહિ, પણ એકલા શુદ્ધ આત્માને પૂજું છું. ધનતેરશમાં અજ્ઞાની જીવો ધનની પૂજા કરે છે ને દૂધ, દહીં, ખાંડ વગેરે રસ ખાય છે પણ તેમાં કાંઈ માલ નથી, તે તો બધી આકુળતા છે. આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે તેને પુણ્ય-પાપ વિનાના ઉપશમરસ વડે પૂજું છું, આત્મા તરફ વળું છું. આ શમરસથી પૂજા છે. જેમ ભગવાન ઉપર અભિષેક કરે છે તેમ ત્રિકાળ સ્વભાવ ભગવાન ઉપર શમરસ વડે અભિષેક કર તે ભગવાનની ખરી પૂજા છે. આ સ્વરૂપ લક્ષ્મીરૂપી ધનની પૂજા છે તેણે ધનતેરસ ઊજવી કહેવાય.

શ્લોક ૬૭

(ઇંદ્રવજ્રા)

इत्थं निजज्ञेन निजात्मतत्त्व-
मुक्तं पुरा सूत्रकर्ता विशुद्धम् ।
बुद्ध्वा च यन्मुक्तिमुपैति भव्य-
स्तद्भावायास्युत्तमशर्मणेऽहम् ॥ ६७ ॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે પૂર્વે નિજજ્ઞ સૂત્રકારે (આત્મજ્ઞાની સૂત્રકર્તા શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે) જે વિશુદ્ધ નિજાત્મતત્ત્વનું વાર્ણન કર્યું અને જેને જાણીને ભવ્ય જીવ મુક્તિને પામે છે, તે નિજાત્મતત્ત્વને ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે હું ભાવું છું. ॥ ૬૭ ॥

ટીકાકાર મુનિરાજ સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અર્થે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ભાવે છે.

આ રીતે આત્મજ્ઞાની સૂત્રકર્તા શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે વિશુદ્ધ નિજ આત્મતત્ત્વનું વાર્ણન કર્યું, તેને જાણીને લાયક જીવો મુક્તદશાને પામે છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અથવા પરપદાર્થને જાણીને તે મુક્તિ પામે છે એમ કહ્યું નથી પણ પોતાને જાણીને મુક્તિ પામે છે એમ વાત કરી છે. પરથી ન જાણાય તેવો ને સ્વથી જાણાય તેવો જે શુદ્ધ આત્મા તેને હું ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે ભાવું છું.

સિદ્ધના પરમ સુખની વાત કરે છે, લોકમાં સુખ નથી. મુનિરાજ કહે છે કે મારે બીજું કાંઈ કામ નથી, અંતર એકાગ્રતા કરી સિદ્ધપદ પામું એવી ભાવના છે. ભવિષ્યમાં ભગવાન મળે એવી અથવા શુભભાવ કરું એવી ભાવના મુનિ કરતાં નથી. ભક્તિમાં કથન આવે કે “હે પ્રભુ ! ભવોભવ તમારા ચરાણકમળની સેવા હજો.” તે કથન નિમિત્તથી છે. ત્યાં પણ શુદ્ધ સ્વભાવની એકાગ્રતાની માગણી છે. પણ રાગ છે એટલે પ્રભુ ઉપર આરોપ કરે છે. અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ સિદ્ધપદની

પ્રાપ્તિ અર્થે શુદ્ધાત્માની ભાવના ભાવે છે.

શ્લોક ૬૮

(વસન્તતિલકા)

આદ્યન્તમુક્તમનઘં પરમાત્મતત્ત્વં

નિર્ઘ્નદ્વમક્ષયવિશાલવરપ્રબોધમ્ ।

તદ્ભાવનાપરિણતો ભુવિ ભવ્યલોકઃ

સિદ્ધિં પ્રયાતિ ભવસંભવદુઃખદૂરામ્ ॥ ૬૮ ॥

શ્લોકાર્થ : પરમાત્મતત્ત્વ આદિ-અંત વિનાનું છે, દોષ રહિત છે, નિર્ઘ્ન છે અને અક્ષય વિશાળ ઉત્તમ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જગતમાં જે ભવ્યજનો તેની ભાવનારૂપે પરિણમે છે, તેઓ ભવજનિત દુઃખોથી દૂર એવી સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૬૮ ॥

પરમ આત્મતત્ત્વ અનાદિઅનંત છે, નિર્દોષ છે ને ઉત્તમ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા વગેરે તત્ત્વો વિનાનું પરમાત્મતત્ત્વ છે. પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરાનો અંત આવી જાય છે. વળી મોક્ષનો અંત આવતો નથી પણ તેની આદિ છે. શુદ્ધ સ્વાભાવિક તત્ત્વ આદિ ને અંત વિનાનું છે. પરમ આત્મતત્ત્વમાં દોષ નથી. વિકાર અગર દોષ એક સમયની પર્યાયમાં થાય છે, ત્રિકાળ તત્ત્વમાં દોષ નથી. વળી નિર્ઘ્ન છે. આત્મા દ્રવ્યે શુદ્ધ છે ને પર્યાયે અશુદ્ધ છે એવા બે ભેદો - બે પાણું પરમતત્ત્વમાં નથી. વળી તે કદી પણ નાશ ન થાય તેવું અક્ષય, વિશાળ, ઉત્તમ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેનું અવલંબન લેવું તે સારરૂપ છે.

ભવ્ય જીવો શુદ્ધ પરમતત્ત્વની ભાવના ભાવીને મોક્ષદશાને પામે છે.

નિમિત્તો તથા પર્યાયોને પલટાવવાની બુદ્ધિ, આવો રાગ કરું, આવું નિમિત્ત મેળવું તે બંધી પર્યાયબુદ્ધિ છે ને સંસારનું કારણ છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, કોઈનો ફેરફાર કરનાર નથી એવી સ્વભાવબુદ્ધિ થવી તે ધર્મનું કારણ છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કહો કે સ્વભાવબુદ્ધિ કહો એક જ છે. જે લાયક જીવો પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્રતાને પામે છે તેઓ ભવજનિત દુઃખોથી દૂર એવી સિદ્ધિદશાને પામે છે. દેવ, શેઠ, રાજા વગેરે જન્મ-જરાથી દુઃખી છે. સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવનો ભવ મળવો તે દુઃખ છે. કારણ કે એટલો રાગ છે તો રાગના ફળમાં ભવ મળે છે માટે જે લાયક જીવો શુદ્ધ આત્માને ભજે છે તે દુઃખોથી દૂર એવી સિદ્ધિને પામે છે.

ગાથા ૪૪

ગિગ્ગંથો ણીરાગો ણિસ્સહો સયલદોસણિમ્મુક્કો ।

ણિક્કમો ણિક્કોહો ણિમ્માણો ણિમ્મદો અપ્પા ॥ ૪૪ ॥

નિર્ગ્રંથ છે, નિષ્કામ છે, નિઃક્રોધ, જીવ નિર્માન છે;

નિઃશલ્ય તેમ નીરાગ, નિર્મદ, સર્વદોષવિમુક્ત છે. ૪૪.

અન્વયાર્થ :- આત્મા નિર્ગ્રંથ, નીરાગ, નિઃશલ્ય, સર્વદોષવિમુક્ત, નિષ્કામ, નિઃક્રોધ, નિર્માન અને નિર્મદ છે.

ટીકા : અહીં આ ગાથામાં પણ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

૧) શુદ્ધ જીવ બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીસ પરિગ્રહોથી રહિત છે માટે નિર્ગ્રંથ છે.

“શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીસ પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ હોવાથી નિર્ગ્રંથ છે.”

અહીં જીવને શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય કહ્યો છે. અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક શુદ્ધ જીવ કહો, કારણપરમાત્મા કહો, ધ્રુવસ્વભાવ કહો - બધું એક જ છે. જે ક્ષેત્રમાંથી અથવા જેની એકાગ્રતાથી સમ્યગ્દર્શન પર્યાય પ્રગટે છે તે અસંખ્ય પ્રદેશી જીવ છે. તેમાં પરિગ્રહ નથી. બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીસ પરિગ્રહ હતા ને પછી છોડ્યા એવો અહીં અર્થ નથી. પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો તે પર્યાયમાં જાય છે. અહીં પર્યાયને ગૌણ કરી શુદ્ધ જીવની વાત ચાલે છે. ધન-ધાન્ય, દાસ-દાસી, કપડાં વગેરે દસ પ્રકારનો બાહ્ય પરિગ્રહ શુદ્ધ આત્મામાં નથી. રાગ-દ્વેષવાળી પર્યાયમાં તે નિમિત્તરૂપે હોય છે પણ અહીં શુદ્ધ સ્વભાવની વાત છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં બાહ્ય પરિગ્રહના નિમિત્તપાણાનો અભાવ છે. વળી મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ને હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય વગેરે નવ નોકષાય મળી ૧૪ અભ્યંતર પરિગ્રહ સંસારદશા વિષે એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે અભ્યંતર પરિગ્રહ નથી. આવા પરિગ્રહ રહિત હોવાથી શુદ્ધ જીવ નિર્ગ્રંથ છે. અહીં નિર્ગ્રંથ એટલે મુનિદશા એવો અર્થ નથી પણ શુદ્ધ જીવ ત્રિકાળ નિર્ગ્રંથ સ્વરૂપ છે તેની વાત છે. જેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ પર્યાયમાં નિર્ગ્રંથતા પામે ને શરીરમાં પણ નિર્ગ્રંથતા-નગ્નદશા શરીરના કારણે થઈ જાય.

૨) આત્મામાં સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે માટે આત્મા નીરાગ છે.

“સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષાત્મક ચેતન કર્મના અભાવને લીધે નીરાગ છે.”

આત્માની સંસારદશામાં મોહ-રાગ-દ્વેષના પરિણામ પર્યાયમાં થાય છે. તેને ચેતનકર્મ કહ્યું છે. કારણ કે આત્મા તેવા પરિણામ પોતે કરે છે, કોઈ પરપદાર્થ કે નિમિત્ત કરાવતું નથી. જે જીવ રાગ-દ્વેષ કરે તો કર્મ, શરીર વગેરેને નિમિત્ત કહેવાય છે. પણ ત્રિકાળમાં તેવો સંબંધ નથી. અહીં તો શુદ્ધ

સ્વભાવમાં મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ નથી માટે નીરાગ છે. એવા આત્માને શ્રદ્ધવો તે ધર્મનું કારણ છે.

૩) શુદ્ધ આત્મા ત્રાણ શલ્યોથી રહિત છે માટે નિઃશલ્ય છે.

“નિદાન, માયા અને મિથ્યાત્વ -એ ત્રાણ શલ્યોના અભાવને લીધે નિઃશલ્ય છે.”

કાંઈ પણ પુણ્યભાવ કરી દેવગતિ કે શેઠાઈ વગેરે પદવી માંગવી તે નિદાનશલ્ય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં આડ મારવી તે - દંભ કરવો તે માયાશલ્ય છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવથી વિપરીત માન્યતા તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે. આવા શલ્યો આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં હોય છે. પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી માટે આત્મા નિઃશલ્ય છે. એવા આત્માને ભજવો તે ધર્મનું કારણ છે.

૪) શુદ્ધ આત્મામાં દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મનો અભાવ છે માટે તે સર્વદોષવિમુક્ત છે.

“શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મનો અભાવ હોવાને લીધે તે સર્વદોષવિમુક્ત છે.”

જ્ઞાનાવરણીય આદિ દ્રવ્યકર્મો છે તે જડ છે. શરીર, મન, વાણી આદિ નોકર્મ છે, રાગદ્વેષના પરિણામ તે ભાવકર્મ છે. સંસારદશા વિષે પર્યાયમાં ભાવકર્મને દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. વ્યવહારનય એક સમયની પર્યાયનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે જાણવા માટે છે પણ આદરણીય નથી. સાચી દૃષ્ટિથી એટલે ત્રિકાળ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો શુદ્ધ આત્મામાં દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ ને નોકર્મનો અભાવ છે તેથી આત્મા સર્વદોષવિમુક્ત છે. પર્યાયમાં દોષ છે ને સ્વભાવમાં નથી એમ અસ્તિ-નાસ્તિનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય છે ને આવા સ્વભાવનો આશ્રય લેતાં પર્યાયનો દોષ ટળી જાય છે.

૫) હું શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છું એવી વાંછા પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી માટે આત્મા નિષ્કામ છે.

“શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નિજ પરમતત્ત્વની પણ વાંછા નહિ હોવાથી નિષ્કામ છે.”

પરપદાર્થોની વાંછા કરવી, નિમિત્તની, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની, વ્યવહારરત્નત્રયની ઈચ્છા પણ રાગ છે. તે પર્યાયમાં છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. વળી ત્રિકાળ સ્વભાવના આશ્રયે નિર્મળ રત્નત્રય પ્રગટે તેવી વાંછા પણ સ્વભાવમાં નથી પણ અહીં તો એથી આગળ કહેવું છે કે હું શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છું, મારા આશ્રયે ધર્મદશા પ્રગટ થાય છે તેવી પરમતત્ત્વની વાંછા પણ રાગ છે. તે પર્યાયમાં હોય છે. પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો પરમતત્ત્વની વાંછા પરમતત્ત્વમાં નથી. જે સ્વરૂપમાં તેવી ઈચ્છા હોય તો સ્વરૂપ તેવી ઈચ્છાથી રહિત થઈ શકે નહિ. નિજતત્ત્વને ગ્રહણ કરું એ પણ રાગ છે. પરવસ્તુની તેમ જ દેવ-ગુરુની તો વાત નથી પણ પોતાના તત્ત્વને અંગીકાર કરું એ પણ રાગ છે, તેના વડે આત્મા પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી. અહો ! કેટલી સરસ વાત કરી છે. જગતના જીવોને પ્રશસ્ત રાગ ગળે વળગ્યો છે. અહીં તો ઘણી સૂક્ષ્મ વાત કરી છે. પરવસ્તુને છોડવાની તો વાત

નથી પણ પોતે શુદ્ધ આત્મા છે એવો વિકલ્પ પણ શુદ્ધ આત્મામાં નથી. પરવસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગ તો આત્મામાં છે જ નહિ પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં રાગના ગ્રહણ-ત્યાગ પણ નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ વાંછા રહિત છે. છતાં જે જીવ એમ માને છે કે હું રાગને ગ્રહું છું ને છોડું છું તેની દૃષ્ટિ પર્યાય ઉપર છે. કયા શુભ રાગને છોડવો ? વર્તમાન જે રાગ થયો તેને કેવી રીતે છોડવો ? ને ભવિષ્યનો રાગ તો પર્યાયમાં પણ નથી ને દ્રવ્યમાં પણ નથી, તેને શું છોડવો ? આ પ્રમાણે રાગને ગ્રહું કે છોડું એવું કારણપરમાત્મામાં નથી. કારણપરમાત્માના અસ્તિ સ્વભાવનું અવલંબન લેતાં રાગનો, વિકલ્પનો અથવા વાંછાનો અભાવ થઈ જાય છે માટે આત્મા નિષ્કામ છે.

૬) સમસ્ત રાગ પરિણતિનો શુદ્ધ સ્વભાવમાં અભાવ છે માટે આત્મા નિઃક્રોધ છે.

“નિશ્ચયનયથી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત પરદ્રવ્ય પરિણતિનો અભાવ હોવાને લીધે નિઃક્રોધ છે.”

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે રાગ તે પ્રશસ્ત છે ને સંસારનો રાગ અપ્રશસ્ત છે. આવા વિકારની પરિણતિ છોડવી તે દ્વેષ છે. આવો દ્વેષ એક સમયની પર્યાયમાં છે પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આવો દ્વેષ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. શુદ્ધ સ્વભાવમાં સમસ્ત પરદ્રવ્ય પરિણતિનો અભાવ વર્તે છે. પરવસ્તુના ત્યાગની તો વાત જ નથી પણ રાગને છોડું એવું પણ વસ્તુમાં નથી. વસ્તુસ્વભાવનું વલાણ થતાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી તેને રાગ છોડ્યો એમ કહેવામાં આવે છે. પરમ શુદ્ધ તત્ત્વને ગ્રહણ કરું એવો રાગ સ્વભાવમાં નથી તે વાત નિષ્કામમાં આવી હતી ને રાગની વૃત્તિને છોડું એવો દ્વેષ સ્વભાવમાં નથી તે વાત નિઃક્રોધમાં આવે છે.

શુદ્ધ સ્વભાવ નિશ્ચયનયનો વિષય છે ને તેના આશ્રયે વિકારનો અભાવ થઈ એકાગ્રતા પ્રગટે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે.

અજ્ઞાની જીવો ચિત્ત નિરોધ બાહ્યથી કરવા માંગે છે. બાહ્ય વસ્તુથી કે શરીરની ક્રિયાથી ચિત્તનો નિરોધ થતો નથી. મન તો જડ છે ને તેના લક્ષે થતો રાગ તે વિકાર છે, તે બન્નેનો આત્મામાં અભાવ છે. આત્મસ્વભાવ રાગદ્વેષ રહિત છે એમ તેની અસ્તિના જેરે રાગનો અભાવ થતાં ચિત્તનો નિરોધ થઈ જાય છે. પોતાનો શુદ્ધ આત્મા તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે ને તેના આશ્રયે જે એકાગ્રતાની પર્યાય પ્રગટે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. અજ્ઞાની જે વ્યવહાર માને છે તેવો વ્યવહાર નથી. પર્યાયમાં રાગદ્વેષનો અભાવ થઈ એકાગ્રતાની પર્યાય પ્રગટે તેનું જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહારનયનો વિષય છે.

૭) શુદ્ધ આત્મામાં અપૂર્ણતા નથી તેથી તે પરનું અભિમાન કરતો નથી માટે આત્મા નિર્મમ છે.

“નિશ્ચયનયથી સદા પરમ સમરસી ભાવસ્વરૂપ હોવાને લીધે નિર્મમ છે.”

આત્મા ત્રિકાળ ઉપશાંત વીતરાગ સ્વરૂપ છે. આવો સમરસીભાવવાળો કોનું અભિમાન કરે? નિમિત્તનું, શુભ રાગનું કે ઊઘડેલી પર્યાયનું અભિમાન તો છે જ નહિ પણ હું આત્મા સમરસીભાવસ્વરૂપ

છું એવું પણ માન શુદ્ધ આત્મા વિષે નથી માટે આત્મા નિર્માન છે. જેમ લગ્ન વખતે વરરાજને ગાદી ઉપર બેસાડે છે અને તેના વડીલો નીચે બેસે છે તેમ અહીં ચૈતન્ય ભગવાન ઊંચે પાટલે બેઠો છે, વીતરાગ ભગવાન પરપદાર્થોથી જુદો છે, પોતાની પર્યાયથી પણ ઊંચો છે. ભગવાન આત્મા કઈ રીતે અધૂરો છે કે તે અભિમાન કરે ? ન જ કરે. માટે આત્મા નિર્માન છે.

૮) શુદ્ધ આત્મા અંતર્મુખ હોવાને લીધે નિર્મલ છે. શુદ્ધ આત્મા એક જ ઉપાદેય છે.

“નિશ્ચયનયથી નિઃશેષપાણે અંતર્મુખ હોવાને લીધે નિર્મલ છે. ઉક્ત પ્રકારનું (ઉપર કહેલા પ્રકારનું) વિરુદ્ધ સહજ સિદ્ધ નિત્ય નિરાવરણ નિજ કારણસમયસારનું સ્વરૂપ ઉપાદેય છે.”

શુદ્ધ આત્મા સદાય અંતર્મુખ વળેલો જ છે, કદી બહાર આવતો નથી. શુદ્ધ આત્માનું ભાન થઈ, અંતરાત્મા અંદર વળે છે તેની વાત નથી, પણ ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ સદાય અંતર વળેલો છે માટે નિર્મલ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર કહ્યો તેવો વિશુદ્ધ, સહજ સિદ્ધ, નિત્ય, કોઈ પણ આવરણ વિનાનો, પોતાનો કારણશુદ્ધ આત્મા એક જ અંગીકાર કરવા જેવો છે, પુણ્ય-પાપ આદરવા જેવા નથી, શુદ્ધ સ્વરૂપ એક જ ઉપાદેય છે. આમ પોતાના શુદ્ધ પરમાત્માનો આશ્રય કરે તો ધર્મરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે. માટે તે એક જ ઉપાદેય છે.

આસો વદ ૧૪, સોમવાર, ૧૯-૧૦-૫૧.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી પ્રવચનસારની ટીકામાં ૮મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(મન્દાક્રાન્તા)

इत्युच्छेदात्परपरिणतेः कर्तृकर्मादिभेद-
भ्रान्तिध्वंसादपि च सुचिराल्लब्धशुद्धात्मतत्त्वः ।
सञ्चिन्मात्रे महसि विशदे मूर्च्छितश्चेतनोऽयं
स्थास्यत्युद्यत्सहजमहिमा सर्वदा मुक्त एव ॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે પરપરિણતિના ઉચ્છેદ દ્વારા (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમનના નાશ દ્વારા) તેમ જ કર્તા, કર્મ વગેરે ભેદો હોવાની જે ભ્રાંતિ તેના પણ નાશ દ્વારા આખરે જેણે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઉપલબ્ધ કર્યું છે - એવો આ આત્મા, ચૈતન્યમાત્રરૂપ વિશદ (નિર્મળ) તેજમાં લીન રહ્યો થકો, પોતાના સહજ (સ્વાભાવિક) મહિમાના પ્રકાશમાનપણે સર્વદા મુક્ત જ રહેશે.

શુદ્ધ આત્મા વિકારનો કર્તા નથી પણ વીતરાગી પરિણામનો કર્તા, કર્મ આદિ છ કારકોના ભેદો પણ શુદ્ધ આત્મામાં નથી.

આ સારરૂપ શ્લોક છે. આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય તેણે શું કરવું ? આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી ચૈતન્યધન છે. તેની અવસ્થામાં દયા, દાન, કામ, ક્રોધાદિના પરિણામ થાય છે તે ખરેખર આત્મા નથી. આત્મા તો શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવા ભાન ને સ્થિરતા દ્વારા પરપરિણતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેને પરપરિણતિનો ઉચ્છેદ કર્યો કહેવાય છે.

આત્મા જડ પદાર્થનો તેમ જ પર ચૈતન્યની અવસ્થાનો તો કર્તા નથી કારણ કે તે પરપદાર્થો છે. તે સ્વયં તેની અવસ્થારૂપ સમયે સમયે પરિણમન કરે છે. વળી આત્માની પર્યાયમાં જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તેનો આત્મા કર્તા ને વિકાર આત્માનું કાર્ય એમ કર્તા-કર્મપણું પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. અહીં તો તેથી પણ સૂક્ષ્મ વાત છે.

આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે એવા ભાન દ્વારા જે વીતરાગી પર્યાય પ્રગટે છે તેનો કર્તા આત્મા છે, વીતરાગી પરિણામ કર્મ છે, આત્મા વડે તે વીતરાગી પરિણામ કરાય છે માટે આત્મા કરણ છે, પોતે પોતાને ધર્મદેશ આપે છે માટે આત્મા સંપ્રદાન છે, પોતામાંથી નિર્મળતા ઉત્પન્ન થાય છે માટે પોતે અપાદાન છે, ને પોતાના આધારે નિર્મળતા થાય છે માટે પોતે અધિકરણ છે. આમ છ કારકોના ભેદના લક્ષે ધર્મ થશે તેમ માનવું તે મિથ્યાશલ્ય છે. અહો ! ઘણી સૂક્ષ્મ વાત કરી છે. શરીર-મન-વાણી, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના લક્ષે તો ધર્મ નથી, પુણ્ય પરિણામથી પણ ધર્મ નથી. પરંતુ પોતાના આધારે વીતરાગી પરિણામ પ્રગટશે એવા છ કારકોના ભેદ પાડી વિચાર કરવાથી રાગ થાય છે પણ ધર્મ થતો નથી. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય વસ્તુ અભેદ છે છતાં તેને ભેદવાળો માનવો ને તેના આધારે ધર્મ માનવો તે ભ્રાંતિ છે.

જે જીવ છ કારકોની ભેદબુદ્ધિ ટાળી શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેમાં લીન રહેતાં મુક્તદેશાને પામશે.

જે જીવ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અવલંબન લ્યે છે તેને ભેદ ઊઠતા નથી ને પરપરિણતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલે તેણે પરપરિણતિનો નાશ કર્યો ને કર્તા-કરણના ભેદોની-ભ્રાંતિનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. તે જીવે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

લૌકિકમાં પૈસા પુણ્યને લીધે મળે છે, હાહાપણને લીધે મળતા નથી ને હાહાપણ હોય પણ પાપનો ઉદય હોય તો પૈસા ક્યાં ચાલ્યા ગયા એ ખબર પડતી નથી. પણ અહીં ધર્મમાં તો એક સમયમાત્ર પણ હાહાપણ વિના ચાલે તેમ નથી. એમ સાચા હાહાપણ વડે જે જીવ શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે ને જાણવા-દેખવાના સ્વભાવમાં લીન રહે છે તે પોતાના સ્વાભાવિક મહિમાના પ્રકાશપણે સર્વદા

મુક્ત રહેશે. પરાશ્રયબુદ્ધિ-રાગબુદ્ધિ ટાળીને જે જીવ સ્વભાવબુદ્ધિ કરે છે તે પોતાના સ્વભાવમાં ત્રિકાળ લીન રહેતો થકો અનંતકાળ શુદ્ધ રહેશે તેને મુક્તદશા કહે છે.

વળી જજમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૬૯

(મન્દાક્રાન્તા)

જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતધ્વાન્તસંઘાતકાત્મા
નિત્યાનન્દાદ્યતુલમહિમા સર્વદા મૂર્તિમુક્તઃ ।
સ્વસ્મિન્નુચ્ચૈરવિચલતયા જાતશીલસ્ય મૂલં
યસ્તં વન્દે ભવભયહરં મોક્ષલક્ષ્મીશમીશમ્ ॥ ૬૯ ॥

શ્લોકાર્થ : જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપરૂપી અંધકારસમૂહનો નાશ કર્યો છે, જે નિત્ય આનંદ આદિ અતુલ મહિમાનો ધરનાર છે, જે સર્વદા અમૂર્ત છે, જે પોતામાં અત્યંત અવિચળપાણા વડે ઉત્તમ શીલનું મૂળ છે, તે ભવભયને હરનારા મોક્ષલક્ષ્મીના ઐશ્વર્યવાન સ્વામીને હું વંદું છું. ॥૬૯॥

ત્રિકાળ જ્ઞાનજ્યોતિરૂપ શુદ્ધભાવના આધારે મોક્ષ પ્રગટે છે માટે હું તો ઐશ્વર્યવાન સ્વામીને વંદું છું.

આ શ્લોકમાં મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વામી શુદ્ધ સ્વભાવને ટીકાકાર મુનિરાજ વંદન કરે છે. કેવો છે શુદ્ધ સ્વભાવ અથવા કારણપરમાત્મા ?

(૧) જેવી રીતે સૂર્ય ઊગતાં અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા થતાં પુણ્ય-પાપરૂપી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. શુદ્ધ ભાવ કેવો છે ? જ્ઞાનજ્યોતિ છે, જ્ઞાનરૂપ છે, તેમાં વિકારનો અનાદિથી અભાવ છે ને આવું ભાન થતાં પર્યાયમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી એને પાપરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. મારો આત્મા જ્ઞાન-જ્યોતિ સ્વરૂપ છે એમ અસ્તિનું જ્ઞાન થતાં તેમાં અંધકારની નાસ્તિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. અસ્તિનું જ્ઞાન થવું તે નિશ્ચય છે અને નાસ્તિનું જ્ઞાન થવું તે વ્યવહાર છે.

(૨) જેનાથી મોક્ષકાર્ય પ્રગટે તે કારણપરમાત્મા કેવો છે ? નિત્ય, આનંદ, સુખ, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે અનંત શક્તિનો ધરનાર છે ને તે સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય છે.

(૩) શુદ્ધ આત્મા સ્પર્શાદિ વિનાનો છે એટલે કે સદાય અમૂર્ત છે.

(૪) વળી શુદ્ધ આત્મા પોતામાં સદાય એકરૂપ રહે છે, એકરૂપ શુદ્ધ છે તેથી ઉત્તમ શીલનું મૂળ છે.

(૫) આવા શુદ્ધ આત્મામાં ભવભય નથી. તેની શ્રદ્ધા કરવાથી ભવરહિત દશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વામી ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્યને હું નમસ્કાર કરું છું.

નિમિત્તથી કે પુણ્ય-પાપના વિકારથી તો ધર્મ થતો નથી, એક સમયની શુદ્ધ પર્યાયમાંથી પાણ ધર્મ થતો નથી. શુદ્ધોપયોગ ધર્મ છે ને તે ધર્મ પર્યાયમાં છે પાણ શુદ્ધોપયોગરૂપ ધર્મની પર્યાય શુદ્ધોપયોગરૂપ પર્યાયમાંથી આવતી નથી પાણ ત્રિકાળ શુદ્ધભાવ કે જે એકરૂપ છે તેના અવલંબને તે પ્રગટ થાય છે.

ગાથા ૪૫-૪૬

વળ્ણરસગંધફાસા થીપુંસણઁસયાદિપજ્જાયા ।
સંઠાણા સંહણણા સઁવે જીવસ્સ ણો સંતિ ॥ ૪૫ ॥
અરસમરૂવમગંધં અઁવ્વત્તં ચેદણાગુણમસદ્દં ।
જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિદ્દિઠ્ઠસંઠાણં ॥ ૪૬ ॥
સ્ત્રી-પુરુષ આદિક પર્યયો, રસવર્ણગંધસ્પર્શ ને
સંસ્થાન તેમ જ સંહનન સૌ છે નહીં જીવદ્રવ્યને. ૪૫.
જીવ ચેતનાગુણ, અરસરૂપ, અગંધશબ્દ, અવ્યક્ત છે,
વળી લિંગગ્રહણવિહીન છે, સંસ્થાન ભાષ્યું ન તેહને. ૪૬.

અન્વયાર્થ :- વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકાદિ પર્યાયો, સંસ્થાનો અને સંહનનો -
એ બધા જીવને નથી.

જીવને અરસ, અરૂપ, અગંધ, અવ્યક્ત, ચેતનાગુણવાળો, અશબ્દ, અલિંગગ્રહણ (લિંગથી
અગ્રાહ્ય) અને જેને કોઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો જાણ.

સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય શુદ્ધ સ્વભાવ છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ નથી, સ્ત્રી-
પુરુષ-નપુંસકાદિ અવસ્થાઓ, જુદા જુદા સંસ્થાન એટલે આકારો અને સંહનન એટલે શરીરની
મજબૂતાઈ વગેરે શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યમાં નથી.

જીવમાં રસ નથી, રૂપ નથી, ગંધ નથી, સ્પર્શાદિ ગુણવાળો નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. શુદ્ધ
આત્મામાં શબ્દ નથી. વળી તે કોઈ બાહ્ય ચિહ્ન, શરીરની નજી અવસ્થા વગેરેથી પકડાય તેવો નથી
અને તેને કોઈ સંસ્થાન નથી એવો શુદ્ધ આત્મા તું જાણ.

આ નિયમસારની ગાથા ૪૬, પ્રવચનસાર ગાથા ૧૭૨, સમયસાર ગાથા ૪૮, પંચાસ્તિકાચ
ગાથા ૧૨૭, ધવલ ભાગ ૩. પા.૨, ભાવપાહુડ ગાથા ૬૪ બધી એક જ છે. પ્રવચનસાર તથા
સમયસારમાં આ ગાથાના અર્થો વિસ્તારથી થઈ ગયા છે તેથી અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી.

વિકાર કે અધૂરી પર્યાય મોક્ષનું કારણ નથી. શુદ્ધ સ્વભાવ કારણપરમાત્મા એક જ મોક્ષનું
કારણ છે.

ટીકા : અહીં (બે ગાથામાં) પરમ સ્વભાવભૂત એવું જે કારણપરમાત્માનું સ્વરૂપ તેને સમસ્ત
પૌદ્ગલિક વિકાર સમૂહ નથી એમ કહ્યું છે.

એક સમયના વિકાર વિનાના શુદ્ધભાવને કારણપરમાત્મા કહેલ છે. મોક્ષમાર્ગ ને મોક્ષ-એ પરમ
સ્વભાવભૂત નથી, સંવર-નિર્વરા ને મોક્ષને પરદ્રવ્ય કહ્યા છે કારણ કે તેના લક્ષે રાગ થાય છે, ધર્મ
થતો નથી. સંવર, નિર્વરા ને મોક્ષ પ્રગટવાનું કારણ નિત્ય ધ્રુવ સ્વભાવ છે. તે પરમ સ્વભાવભૂત
છે. તેમાં સમસ્ત વિકારનો અભાવ છે. તે પુણ્ય-પાપના ભાવથી જાણાય તેવો નથી. કેવળી અથવા
સિદ્ધ પરમાત્માની આ વાત નથી પણ જેના આધારે કેવળી અથવા સિદ્ધ કાર્યપરમાત્મા પ્રગટે એવો
જે કારણપરમાત્મા-નિજ આત્મા છે તેની વાત ચાલે છે.

આ સ્વભાવ ત્રિકાળ અંતર્મુખ છે, તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. પુણ્ય-પાપ અશુદ્ધભાવ
છે. સ્વભાવના આશ્રયે અશુદ્ધભાવનો નાશ થઈ શુદ્ધભાવ પ્રગટે તેની પણ અહીં વાત નથી પણ
એકરૂપ અનાદિઅનંત શુદ્ધભાવનો આ અધિકાર છે. વિકારની બુદ્ધિ, પર્યાયની બુદ્ધિ, સંવર-નિર્વરા-
મોક્ષની બુદ્ધિ તે બધી પર્યાયબુદ્ધિ છે, તે આત્માને લાભદાયક નથી, સ્વભાવ એકરૂપ ત્રિકાળ છે
તેની બુદ્ધિ કરવી તે કલ્યાણનું કાર્ય છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ, શરીરના આકારો, સંસ્થાન તથા સંહનન પુદ્ગલના ભેદો છે; શુદ્ધ
જીવમાં તે નથી.

ખરેખર ત્રિકાળી આત્મામાં લાલ, પીળા આદિ વર્ણો નથી. કોઈ અજ્ઞાની લોક કહે છે કે ધ્યાનમાં
પીળું દેખાય છે તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર છે. પણ તે ભૂલ છે. પીળું દેખાય તે તો રંગ છે, પુદ્ગલ
છે; આત્મામાં તેનો અભાવ છે. આત્મામાં ખાટો, મીઠો આદિ રસ નથી. કેટલાક જીવો સુધારસને
આત્માનો રસ કહે છે પણ ભાઈ, તે તો જડનો રસ છે, ચૈતન્યસ્વભાવમાં તે રસ નથી. શુદ્ધ આત્મામાં
સુગંધ કે દુર્ગંધ નથી, સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક વગેરે શરીરના આકારો આત્મામાં નથી. સમચતુરસ્ર આદિ
સંસ્થાનો આત્મામાં નથી, વજ્રવૃષભનારાયાદિ સંહનનો-મજબૂત હાડકાંવાળા શરીરો આત્મામાં
નથી. તે બધા પુદ્ગલોને જ છે.

એકેન્દ્રિય જીવોને મુખ્યપાણે કર્મફળચેતના છે, એકલા દુઃખનો અનુભવ કરી રહ્યા છે.

‘સંસાર અવસ્થામાં સ્થાવર નામકર્મયુક્ત સંસારી જીવને કર્મફળચેતના હોય છે.’

મૂળ ગાથામાં ચેદણાગુણમ્ શબ્દ છે. તેમાંથી એકેન્દ્રિય જીવને કર્મફળચેતના છે. ત્રસ જીવને કાર્યસહિત
કર્મફળચેતના છે ને કાર્યપરમાત્માને અને કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે. -એમ ત્રણ પ્રકારે
ટીકાકારે અર્થ કાઢ્યો છે.

એકેન્દ્રિય સ્થાવર જીવને કર્મફળચેતના છે. ચેતના = પરિણામમાં ચેતાઈ જવું. બટેટાના જીવો
તથા ઝાડના જીવો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન ચૂકેલ છે, તેથી શુદ્ધ સ્વભાવને અનુભવતા
નથી પણ એકલા વિકારી ફળને અનુભવે છે. નિગોદનો જીવ શરીરને તો અનુભવતો નથી પણ પરને

હું ભોગવું છું એવી મિથ્યા માન્યતાને તથા વિકારને અનુભવે છે. એકેન્દ્રિય જીવને વિકાર હું કરું છું એવો ભાવ ગૌણ છે, તેઓ મુખ્યપાણે દુઃખનો અનુભવ અથવા ભોગવટો કરી રહ્યા છે.

ત્રસ જીવો વિકારી પરિણામના કાર્યસહિત હરખ-શોકને ફળરૂપે અનુભવે છે.

‘ત્રસ નામકર્મયુક્ત સંસારી જીવને કાર્ય સહિત કર્મફળચેતના હોય છે.’

બેઈન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ત્રસ છે. તેમાં કીડી, ઈયળ, માંકડ, ઢોર, નારકી, દેવ, મનુષ્ય આવી જાય છે. તે જીવો વિકારી પરિણામના કાર્યસહિત હરખ-શોકને અનુભવે છે. અજ્ઞાની જીવ માને છે કે ખાવાપીવાના પદાર્થોને તથા પૈસાને અમે ભોગવીએ છીએ. પાણુ એમ બનતું નથી. કોઈ જીવ પરપદાર્થને ભોગવતો નથી. પાણુ પરપદાર્થથી મને સુખ છે અથવા દુઃખ છે એવા વિકારી પરિણામને કરે છે ને હરખ-શોકને ભોગવે છે. કાર્યસહિત કર્મફળચેતનાને ભોગવે છે. દયા કરું, દાન કરું અથવા અશુભભાવ કરું એવા પરિણામમાં ચેતાઈ જાય છે ને હરખ-શોકના ફળનો અનુભવ કરે છે.

આ પ્રમાણે કર્મફળચેતના અને કાર્યસહિત કર્મફળચેતના-બન્ને અધર્મફળ છે ને સંસાર છે.

સિદ્ધ તથા કેવળી ભગવંતોને કેવળજ્ઞાનરૂપી પૂર્ણ કાર્યશુદ્ધચેતના પ્રગટી છે.

‘કાર્યપરમાત્માને અને કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે.’

આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવા કારણપરમાત્માનો આશ્રય કરી, તેમાં વિશેષ સ્થિરતા કરી પોતામાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન આદિ દશા પ્રગટ કરી તેને કાર્યપરમાત્મા કહે છે. તે કાર્યપરમાત્મા કેવળી અને સિદ્ધ છે. ઉપર મિથ્યાદષ્ટિ જીવની વાત કર્યા પછી આત્માનું ભાન કરી, જેઓ કાર્યને હજી સાધી રહ્યા છે તેવા સાધકોની વાત ન લીધી. સાધકને જ્ઞાનચેતના હોય છે, પાણુ અંશે વિકાર અને અધૂરાશ છે તેથી પરિપૂર્ણ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોતી નથી. તેથી સાધકની વાત ગૌણ કરી. અહીં પૂર્ણ કાર્યરૂપ જ્ઞાનચેતના પ્રગટ કરી છે તેવા કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવાનની વાત લીધી છે. કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવંતોને કારણશક્તિરૂપ જ્ઞાનચેતના હોતી તેમાંથી કાર્ય પ્રગટી ગયું છે. તેમને એકલા જ્ઞાનનો અનુભવ છે.

અભવી તથા નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના બધા જીવોને કારણશુદ્ધ જ્ઞાનચેતના હોય છે.

હવે કારણપરમાત્માને પાણુ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના હોય છે તેની સ્પષ્ટતા. કારણપરમાત્મા એટલે શક્તિરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ. નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના જીવોમાં તે એકરૂપ પડ્યો છે. ત્રિકાળ એકરૂપ ભગવાનને કર્મચેતના નથી, કર્મફળચેતના નથી તેમ જ અધૂરી શુદ્ધજ્ઞાનચેતના નથી. પાણુ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની એકરૂપ બધા જીવોને હોય છે. તારે ધર્મ અને આનંદ પ્રગટ કરવો હોય તો આત્મામાં જ્ઞાન અને આનંદ એકરૂપ પડ્યો છે તેનું અવલંબન લે. જે પદાર્થ હોય તે કોઈને લીધે હોય ? ને

હોય તો એક સમય પૂરતો હોય ? ના, આત્મપદાર્થ કોઈને લીધે નથી, તેમ જ આદિ અંત વિનાનો છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવમાં શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે, ગુણ તો ત્રિકાળ છે. અહીં ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની ધ્રુવ એકરૂપ પર્યાય -શુદ્ધજ્ઞાનચેતના જે ત્રિકાળ પડી છે તેની વાત કરે છે. તેના આધારે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રદશા અથવા કાર્યશુદ્ધજ્ઞાનચેતના પ્રગટે છે. નિગોદના જીવો, મિથ્યાદષ્ટિ જીવો, તેમ જ અભવી જીવોમાં પાણુ કારણશુદ્ધજ્ઞાનચેતના સદાય પડી છે. તેમાં ફેરફાર નથી. જે કારણ સેવવાથી કાર્ય પ્રગટે તે કારણપર્યાયશુદ્ધજ્ઞાનચેતના. ત્રિકાળ એકરૂપ પર્યાય કે જે ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની છે તેની વાત ચાલે છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને આનું ભાન નથી ને કારણનો આશ્રય કરતાં નથી તેથી તેમને કાર્યરૂપ ફળ આવતું નથી.

સિદ્ધ તથા કેવળી ભગવંતોને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોવાથી તેઓ ફળરૂપ પરમ આનંદને ભોગવી રહ્યા છે.

‘તેથી જ કાર્યસમયસારને કે કારણસમયસારને સહજ ફળરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે.’

કાર્યસમયસાર = કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવંતોને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનચેતના પ્રગટી છે તેથી તેના ફળરૂપે તેઓ નિરાકુળ આનંદને ભોગવે છે. સંસારદશામાં નિગોદનો જીવ વિકારના ફળમાં, હરખ-શોકના અનુભવમાં રોકાયો છે. ત્રસજીવ કર્મસહિત હરખ-શોકને ફળરૂપે ભોગવે છે. સિદ્ધ તથા કેવળી ભગવંતો પૂર્ણ નિરાકુળ આનંદ ભોગવે છે. કેવળી ભગવંતોને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે તેથી જ સહજ ફળરૂપ એટલે આનંદદશા હોય છે. જ્ઞાન ને આનંદનો અવિનાભાવી સંબંધ બતાવ્યો (સાધકની વાત ગૌણ કરી છે). કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવંતો જ્ઞાનચેતનાના કાર્ય સહિત આનંદના ફળને અનુભવે છે.

નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના બધા જીવોને ત્રિકાળી કારણશુદ્ધચેતના છે તેથી તેમાં સહજ ફળ આનંદ અનાદિ-અનંત રહેલો છે.

હવે કારણસમયસારને પાણુ સહજ ફળરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે. ત્રિકાળ કારણપરમાત્મા જે નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના બધા જીવો છે તે બધાને સહજ ફળરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે. જે ફળ પ્રગટે - ઉત્પાદવાળું તે તો કાર્યસમયસારને હોય છે તે કહેવાઈ ગયું પાણુ ત્રિકાળ ફળ, ત્રિકાળ આનંદ એકરૂપ અનાદિઅનંત ઉત્પાદ-વ્યય વિનાનો બધા આત્મામાં રહેલો છે તે બતાવે છે. કારણપરમાત્માને શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના અનાદિઅનંત એકરૂપ છે તેથી જ તેના ફળરૂપે આનંદદશા પાણુ ત્રિકાળ એકરૂપ છે. કોઈને પ્રશ્ન થાય કે ફળ તો ઉત્પાદ પર્યાયમાં હોય, આ ત્રિકાળી પર્યાયમાં ફળ કેવી રીતે ?

તો તેનું સમાધાન :- ભાઈ ! જેવી શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ત્રિકાળી એકરૂપ છે તેમ આનંદ પાણુ ત્રિકાળી એકરૂપ છે. અહીં કારણપર્યાયની વાત ચાલે છે, ગુણની વાત નથી. કાર્યસમયસારને જે સહજ ફળ કહ્યું તે સાદિ અનંત છે ને અહીં કારણસમયસારને જે સહજ ફળ કહેવાય છે તે અનાદિઅનંત છે.

અહીં દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય બતાવે છે. તારે મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટ કરીને આનંદ જોઈતો હોય તો ત્રિકાળી શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ને તેના ત્રિકાળ ફળ આનંદ સહિત કારણપર્યાય - ત્રિકાળ એકરૂપ રહેતી પર્યાય સહિતનો કારણપરમાત્મા અંતર ભર્યો પડ્યો છે તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કર, તો મોક્ષમાર્ગ પ્રગટી મોક્ષદશા થશે.

શ્રી મહાવીર નિર્વાણકલ્યાણક દિન

આસો વદ ૧૫, મંગળવાર, ૩૦-૧૦-૫૧.

જે જીવ શુદ્ધ આત્માનું ભાન કરી તેમાં લીનતા કરી અંતર્મહોત્સવ ઉજવે છે તેણે ભગવાનનો નિર્વાણ મહોત્સવ ઉજવ્યો કહેવાય.

આજે ભગવાન મહાવીરનો નિર્વાણકલ્યાણક દિન છે. આત્મા અનાદિનો છે ત્રિકાળ શુદ્ધ પરમ પારિણામિકભાવ કારણપરમાત્માનો આશ્રય લઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. અંતર્શક્તિ સ્વભાવ ભર્યો છે, તે એકરૂપ ત્રિકાળ છે. તેના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પહેલાં થયેલું હતું. આજે મોક્ષદશા પ્રગટ થઈ તેનો દિન છે. મોક્ષ એટલે પરિપૂર્ણ વ્યક્ત નિર્મળદશા. તે દિવસે નિર્વાણ મહોત્સવ ઈન્દ્રો વગેરે જીવોએ ઉજવ્યો હતો. ખરી રીતે જ્ઞાની જીવ પોતાના અંતર્મહોત્સવ ઉજવે છે, પરના મહોત્સવ ઉજવે છે તે નિમિત્તનું કથન છે. અહો આત્મા ! મહાવીર ભગવાન પૂર્ણાનંદદશા પામતાં જે સંસાર અનાદિનો હતો તે સાંત થઈ ગયો ને સાદિઅનંત મોક્ષદશા પ્રગટી તેમ હું પણ પર્યાયમાં પરિપૂર્ણ દશાને પામું એવી ભાવના આત્માના ભાન સહિત ભાવે છે. આમ અંતર્મહોત્સવ અંતરના ભાન સહિત ઉજવે છે. તેમાં બાહ્ય મહોત્સવ નિમિત્ત છે. મહાવીર ભગવાન અંતર્શક્તિ પ્રગટ કરી મુક્તિ પામ્યા એમ પોતે પોતામાં એકાગ્ર થાય તો તેણે નિર્વાણ મહોત્સવ ઉજવ્યો કહેવાય. તે જીવ મુક્તિ પામતાં ત્યાં અનંતકાળ સુધી રહેશે. તેને પછી અવતાર હોતો નથી.

વળી આજના દિવસે ગણધર ભગવાન ગૌતમસ્વામી જેઓ ચાર જ્ઞાનના ધણી હતા તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે તેનો પણ આજે દિવસ છે.

અહીં પણ આજે શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાનો અધિકાર ચાલે છે.

પર્યાયદષ્ટિએ આત્માના ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) કર્મફળચેતનાવાળા. (૨) કાર્ય સહિત કર્મફળ-ચેતનાવાળા. (૩) કાર્યશુદ્ધજ્ઞાનચેતનાવાળા.

આ ગાથામાં ત્રણ પ્રકારના આત્મા કહ્યા છે.

(૧) શુદ્ધ સ્વભાવથી જોવામાં આવે તો કારણપરમાત્મામાં શુદ્ધજ્ઞાનચેતના તથા જ્ઞાનનો આનંદ

પોતાના સ્વભાવ સાથે અનાદિઅનંત છે. આવો જ્ઞાન અને આનંદ તો બધા જીવોમાં છે. પણ આવું જેને ભાન નથી તેવા એકેન્દ્રિય જીવે પોતાની જ્ઞાનચેતનાની પર્યાયને વિકારના ફળમાં રોકી છે. તેથી તેને કર્મફળચેતના છે.

(૨) દ્વીઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કે જેને શુદ્ધ સ્વભાવનું ભાન નથી તે પરના કે વિકારના કરવારૂપી કાર્ય સહિત હરખ-શોકના વેદનમાં રોકાણો છે, તેને કાર્યસહિત કર્મફળચેતના છે.

(૩) કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવાન જે કાર્યસમયસાર છે (સાધકની વાત ગૌણ રાખી છે) તેમણે પોતાના શુદ્ધ આત્માના અવલંબને પરિપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટ કરી હોવાથી તેમને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે. તેમને કર્મચેતના કે કર્મફળચેતના હોતી નથી. આ ચેતના પ્રગટરૂપ શુદ્ધ અવસ્થા છે. આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારના આત્મા પર્યાયદષ્ટિએ કહેલ છે. વળી એક જ આત્મામાં પણ તે ત્રણ પ્રકાર ઉતરી શકે છે. જ્યારે જીવ એકેન્દ્રિય હતો ત્યારે હરખ-શોકના અનુભવમાં રોકાણો હતો. જ્યારે તે જ જીવ ત્રસ થયો ત્યારે કાર્ય સહિત હરખ-શોકનો ભોગવટો કરે છે ને તે જ જીવ પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, લીનતા કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે એકલું જ્ઞાન રહી ગયું ત્યાં શુદ્ધજ્ઞાનચેતના પ્રગટરૂપે થઈ.

કર્મચેતના, કર્મફળચેતના ને પ્રગટરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ત્રણે વ્યવહારનયના વિષયો છે.

અનાદિઅનંત (કારણ) જ્ઞાનશુદ્ધચેતના નિશ્ચયનયનો વિષય છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદો પાડ્યા. બે વિકારી હરખ-શોકરૂપી કાર્યના તેમ જ જ્ઞાનકાર્યના -એમ ત્રણ ભેદો પ્રગટરૂપ છે ને તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. કેવળી ભગવાનને તથા સિદ્ધ ભગવાનને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના પ્રગટ થઈ જે સાદિ અનંતકાળ રહે છે. તે પણ વ્યવહારનયનો વિષય છે. તેનો વિષય જાણવા જેવો છે પણ અવલંબન કરવા જેવો નથી. કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે ને આનંદફળરૂપ ચેતના છે. તે બન્ને પ્રકારની ચેતના અનાદિઅનંત છે. આ જ્ઞાનચેતના અને આનંદચેતના નિગોદથી માંડીને બધા જીવોમાં હોય છે. ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની ધ્રુવ સામાન્ય સાથે વિશેષ પર્યાય અનાદિઅનંત એકરૂપ રહે છે. આત્મા જ્ઞાન, આનંદ વગેરે ધ્રુવ શક્તિથી ભરેલો છે. તેની સાથે તેનું વિશેષ જે જ્ઞાનચેતના અને જ્ઞાનના ફળરૂપ આનંદચેતના છે તે અનાદિઅનંત છે. એમ સામાન્ય અને વિશેષ થઈને આખો કારણપરમાત્મા પૂરો થાય છે ને તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. તે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાનું કારણ છે.

સિદ્ધો તથા કેવળીઓને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના સાદિ-અનંત છે. ને બધા જીવોને (કારણ-પરમાત્માને) શુદ્ધજ્ઞાનચેતના અનાદિ-અનંત છે.

કાર્યપરમાત્માને અને કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે. સિદ્ધ તથા કેવળી ભગવાન

કાર્યપરમાત્મા છે. તેમને કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયો પ્રગટ થઈ છે. તે સાદિ અનંતકાળ રહે છે. ભગવાન મોક્ષ પધાર્યા ને ગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું તે કાર્ય કહેવાય તે કાર્યપરમાત્મા છે. સાધકને અંશે શુદ્ધજ્ઞાનચેતના પ્રગટી છે પણ તેને ગૌણ રાખી છે, ને પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટી તેવા કાર્ય-પરમાત્માની વાત લીધી છે.

નિગોદથી સિદ્ધ સુધીના બધા જીવો કારણપરમાત્મા છે. તેમને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના અનાદિઅનંત છે. તેમાં કર્મની, નિમિત્તની કે અશુદ્ધતાની અપેક્ષા નથી. તેના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, શુક્લધ્યાન ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. આજે દિવાળીનો દિવસ છે. દિ = વર્તમાનકાળ-સ્વકાળ. વર્તમાન પર્યાયને સ્વભાવ સન્મુખ વાળે તોગે દિવાળી ઉજવી કહેવાય. પુણ્ય, પાપ, વિભાવ નહિ, પર્યાય પણ નહિ. પણ કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ એકરૂપ છે તેના આધારે ધર્મદશા થાય છે ને કેવળજ્ઞાન પમાય છે.

“સિદ્ધો તથા કેવળીઓને જ્ઞાન પરિપૂર્ણ પ્રગટ્યું છે તેથી તેના ફળરૂપે પરિપૂર્ણ આનંદ પ્રગટી ગયો છે.” તેથી જ કાર્યસમયસારને તથા કારણસમયસારને સહજ ફળરૂપ જ્ઞાનચેતના હોય છે.

અહીં ‘તેથી જ ’ શબ્દ ઉપર ખાસ વજન છે. કાર્યપરમાત્માને તથા કારણપરમાત્માને શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના હોય છે. તેથી જ તેમને સહજ ફળરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના હોય છે. એકેન્દ્રિય તથા ત્રસ જીવને હર્ષ શોકનું વેદન છે તેથી તેને આનંદચેતના રૂપી ફળ નથી. ત્રસ જીવોને દયા, દાન આદિની વૃત્તિ ઊઠે છે. તે તેને વિકારની એકાગ્રતાનું વેદન છે. તેથી તેને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના કાર્યરૂપે નથી અને ફળ રૂપે આનંદનું વેદન નથી.

જે આત્મા પોતાની ત્રિકાળી શક્તિના અવલંબને શુદ્ધ ચેતનાને કાર્યરૂપે પ્રગટ કરે છે તેને આનંદનું ફળ હોય છે. કેવળી તથા સિદ્ધોને આનંદચેતના પ્રગટી છે, તેનો અનુભવ છે. ચેતવું એટલે એકાગ્ર થવું - અનુભવવું. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્ર થઈ તેઓ નિરાકુળ આનંદને અનુભવે છે. તેને કાર્યસમયસાર કહો, કાર્યશુદ્ધજીવ કહો, વ્યક્ત શુદ્ધપર્યાય કહો, ભગવાન આત્મા પૂર્ણ થયા કહો તે બધું એક જ છે. તે કાર્યસમયસારને શુદ્ધ જ્ઞાન તથા આનંદરૂપ ચેતના સાદિ અનંતકાળ સુધી રહે છે.

બધા જીવોને કારણરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના છે તેથી આનંદચેતના પણ છે, બન્ને અનાદિઅનંત છે.

હવે કારણસમયસાર એટલે ત્રિકાળી શક્તિરૂપ શુદ્ધ આત્મા નિગોદથી માંડી બધા જીવોમાં હોય છે. તેને પણ શુદ્ધચેતના છે માટે સહજ ફળરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના એટલે આનંદ પણ છે. અહીં પ્રગટ આનંદની વાત નથી પણ અનાદિઅનંત સહજ એકરૂપ રહેલાં આનંદની વાત છે. આજે ભગવાનના મોક્ષના દિવસે લાડવા પીરસાય છે. દરેક આત્મા ભરચક જ્ઞાન-આનંદથી ભરેલા છે. સંસાર, મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ ત્રણે ભેદ છે. તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. અનાદિઅનંત એકરૂપ પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદ સ્વભાવમાં ત્રણ ભેદો નથી. એક સમયની પર્યાયને ગૌણ કરી ત્રિકાળ અખંડ જ્ઞાનચેતના સહજઆનંદ ફળરૂપ

જ્ઞાનચેતના છે. તેના આધારે ભગવાન મહાવીર મોક્ષદશાને પામ્યા છે.

ત્રિકાળી સામાન્યદ્રવ્ય તથા કારણપર્યાય સહિત આખો કારણપરમાત્મા દૃષ્ટિમાં લેવો તે ધર્મનું કારણ છે.

આ નિયમસારનો બ્રહ્મઉપદેશ છે, અલૌકિક વાત છે. સમજતાં વાર લાગે તો પણ આ એક જ માર્ગ છે. કારણપરમાત્મા દરેક જીવ છે. અને તેમાં સદાય જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ આદિ ભરચક પડ્યા છે. તેના આશ્રયે-તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનથી ધર્મ થાય છે. વેદાંતે પર્યાયને ઉડાડી દીધી છે ને બધા થઈને એક આત્મા કહે છે એવું વસ્તુસ્વરૂપ નથી. સંસારદશા એક સમયની પર્યાય છે. વ્યવહારનયે તે સત્ છે પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવવા તેને ગૌણ કરેલ છે, અભાવ કર્યો નથી. સંસાર, મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષ એ વ્યવહારનયનો વિષય છે. તેને ગૌણ કરી પરમપારિણામિકભાવ અને તેનું વર્તમાન ધ્રુવ કારણપર્યાય તે સહિત આખો ધ્રુવ ભગવાન આત્મા શુદ્ધ પડ્યો છે. ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની એકરૂપ રહેતી કારણપર્યાય તે વિશેષ અને ત્રિકાળી પરમપારિણામિકભાવ તે સામાન્યધ્રુવ. એ બેઉ થઈને આખો કારણપરમાત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. તેને દૃષ્ટિમાં લેવાથી ધર્મદશા પ્રગટે છે. અહીં શુદ્ધજ્ઞાનચેતના અને આનંદ-ચેતનાની પ્રધાનતાથી વાત છે. ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની ત્રિકાળી ધ્રુવ કારણશુદ્ધચેતના તથા તેના ફળરૂપે સહજ આનંદચેતના દરેક જીવને હોય છે. અહો ! ટીકાકાર મુનિરાજે અધ્યાત્મની મસ્તીમાં ઘણી સૂક્ષ્મ ને અદ્ભૂત વાત નિયમસારમાં કહી છે. આવું કારણપરમાત્માનું ઝીણવટથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી. (બીજે ગૌણપણે છે.) મૂળ ગાથામાં ચેતનાગુણ શબ્દ છે તેમાંથી ટીકાકારે અદ્ભૂત ટીકા કરી છે.

કયા કારણના આધારે જ્ઞાન અને આનંદરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે ?

તારે કાર્ય કરવું છે ને ? પર જીવો તથા પરપદાર્થોનું કરવું છે ? તો તે તારા અધિકાર બહારની વાત છે, તારે રાગનું કરવું છે ? તે તો અનાદિકાળથી કરતો આવ્યો છો, તેથી તો સંસાર ઊભો છે. ખરું કાર્ય તો જાણવાનું છે. તે તું કરી શકે છે. તો તે કાર્ય શેમાંથી આવશે ? કયા કારણને આધારે તે કાર્ય પ્રગટે તેમ છે ?

(૧) નિમિત્તો - પરપદાર્થોની તાકાત નથી કે તને જ્ઞાન-આનંદ આપે.

(૨) રાગ-વ્યવહારની તાકાત નથી કે તને જ્ઞાન-આનંદ આપે.

(૩) ઉદ્ધેલ અંશ-પર્યાયની તાકાત નથી કે તને જ્ઞાન-આનંદ આપે.

(૪) શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ને ફળરૂપ આનંદચેતના અનાદિઅનંત કારણપરમાત્મામાં પડી છે. તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતાથી કાર્યરૂપે શુદ્ધ જ્ઞાન-આનંદચેતના પ્રગટે છે. ભગવાનના દિવ્યધ્વનિમાં આ જ ઉપદેશ આવ્યો છે કે આ કારણપરમાત્માના આધારે સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, શુક્લધ્યાન, મોક્ષદશા

તથા આનંદદશા પ્રગટે છે.

આવી રીતે જ્યારે જીવ પોતામાં કાર્ય પ્રગટ કરે ત્યારે નિમિત્તથી કાર્ય થયું અથવા વ્યવહારથી નિશ્ચય થયો એમ ઉપચાર કથન કરવામાં આવે છે. અથવા મોક્ષમાર્ગથી મોક્ષ થયો એમ વ્યવહારે બોલાય છે. પણ નિશ્ચય વગર વ્યવહાર હોઈ શકે નહિ. મોક્ષરૂપી કાર્યનું ખરું કારણ તો ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વભાવ છે. તે કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના તથા સહજ ફળરૂપ આનંદચેતના હોય છે. આ એક જ કારણ છે બીજું કોઈ કારણ નથી. માત્ર ઉપચારથી બીજાને કારણ કહેવાય છે.

શુદ્ધ કારણપરમાત્મા સંસારમાં કે મોક્ષમાં સદાય એકરૂપ છે માટે તે શ્રદ્ધામાં લેવા જેવો છે.

આથી સહજ શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્મા સંસાર અવસ્થામાં કે મુક્ત અવસ્થામાં સર્વથા એકરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે એમ હે શિષ્ય તું જાણ ! આ ગાથાનો હવે છેવટ સાર બતાવે છે. શું ઉપાદેય છે ? કોની શ્રદ્ધા કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે તેમ છે ? સ્વાભાવિક સહજ શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવ જેની સાથે આનંદ રહેલો છે તે નિજ કારણપરમાત્મા જે સંસાર અવસ્થામાં કે મુક્ત અવસ્થામાં સર્વથા એકરૂપ છે તે જ ઉપાદેય છે, તે જ અંગીકાર કરવા જેવો છે. સંસાર અવસ્થા પહેલાં ગુણસ્થાનથી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી છે, તે અનાદિસાંત છે ને મોક્ષ અવસ્થા સાદિઅનંત છે. બન્ને અવસ્થામાં શુદ્ધ ચેતનાસ્વભાવ એકરૂપ છે. સિદ્ધદશા પ્રગટે ત્યારથી શુદ્ધજ્ઞાનચેતના નવી પ્રગટે છે. તે અનાદિઅનંત નથી. તે વ્યવહારનયનો વિષય છે તેથી જાણવા જેવો છે પણ આદરણીય નથી.

ચેતનામાં બાર પ્રકારના ઉપયોગ છે તે આદરણીય નથી. અજ્ઞાન અનાદિસાંત છે ને કેવળજ્ઞાન સાદિઅનંત છે, પણ આદરણીય નથી. દષ્ટિને દષ્ટિ આદરણીય નથી, દષ્ટિને શુક્લધ્યાન, કેવળજ્ઞાન કે સિદ્ધપદ આદરણીય નથી. દષ્ટિને તો સહજ કારણપરમાત્મા જે એકરૂપ છે તે જ આદરણીય છે.

નિર્મળ પર્યાય પણ અસ્થિર છે. તેની સાથે નાતો રાખીશ નહિ. કારણપરમાત્મા જે એકરૂપ છે તેની સાથે નાતો રાખજે. શુદ્ધ સ્વભાવ જ ધર્મનું કારણ છે એમ તું જાણ.

અહીં મુનિરાજ કહે છે કે હે શિષ્ય તું આમ જાણ ! સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો એકરૂપ કારણપરમાત્મા ઉપાદેય છે એમ તું જાણ ! કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાનના વચનો નીકળ્યાં કે હે શિષ્ય તું જાણ ! જાણ ! તે ઉપરથી એમ નક્કી થાય છે કે શિષ્ય જાણી શકે તેવી તાકાતવાળો છે. વળી તું જાણ એમ કહ્યું છે. કેવળીઓ, મુનિઓ કે સંતો તને જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ નથી. તેથી આચાર્ય ભગવાન આદેશ આપે છે કે તું જાણ ! ચૌદ પૂર્વનો સાર - ચાર અનુયોગનો સાર આમાં આવી જાય છે. લૌકિક પણ કહેવાય છે કે અસ્થિર વિચારના માણસ સાથે વેપાર, ધંધો

અથવા નાતો કરીશ નહિ, સ્થિર માણસ સાથે કરજે. તેમ અહીં કહે છે કે પર્યાય મલિન હો કે નિર્મળ હો પણ અસ્થિર છે. તેની સાથે નાતો રાખીશ નહિ. પણ સ્થિર એવો કારણપરમાત્મા અનાદિઅનંત એકરૂપ છે તેની સાથે નાતો રાખજે ને તે ધર્મનું કારણ છે એમ તું જાણ.

એવી રીતે એકત્વસમતીમાં (શ્રી પદ્મનંદિ આચાર્યદેવકૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા નામના શાસ્ત્રને વિષે એકત્વસમતી નામના અધિકારમાં ૭૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મા ભિન્નસ્તદનુગતિમત્કર્મ ભિન્નં તયોર્યા
પ્રત્યાસત્તેર્ભવતિ વિકૃતિઃ સાઽપિ ભિન્ના તથૈવ ।
કાલક્ષેત્રપ્રમુખમપિ યત્તચ્ચ ભિન્નં મતં મે
ભિન્નં ભિન્નં નિજગુણકલાલંકૃતં સર્વમેતત્ ॥

શ્લોકાર્થ : મારું એમ મંતવ્ય છે કે -આત્મા જુદો છે ને તેની પાછળ જનારું કર્મ જુદું છે; આત્મા અને કર્મની અતિ નિકટતાથી જે વિકૃતિ થાય છે તે પણ તેવી જ રીતે (આત્માથી) જુદી છે; વળી કાળક્ષેત્રાદિક જે છે તે પણ (આત્માથી) જુદાં છે. નિજ નિજ ગુણકળાથી અલંકૃત આ બધું જે જુદું જુદું છે (અર્થાત્ પોતપોતાના ગુણો અને પર્યાયોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યો અત્યંત જુદું જુદાં છે).

જેમ કર્મ અને આત્મા જુદા છે તેમ વિકાર ને કારણપરમાત્મા જુદા છે માટે સ્વભાવદષ્ટિ કર.

શ્રી પદ્મનંદી આચાર્ય કહે છે કે મારું એમ મંતવ્ય છે કે આત્મા જુદો છે ને કર્મ કે જે તેની પાછળ પાછળ પોતાના કારણે જાય છે, તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. આત્મા અને કર્મ એકક્ષેત્રે છે, અતિ નિકટ છે. અજ્ઞાની જીવ કર્મ ઉપર દષ્ટિ કરીને મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ કરે છે. તે એક સમય પૂરતી અવસ્થા છે પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી. જેવી રીતે આત્મા ને કર્મ જુદું જુદાં છે, તેવી રીતે આત્મા ને વિકાર જુદું જુદાં છે. એમ કહીને વિકાર ઉપરની દષ્ટિ ઉડાડી છે ને શુદ્ધ ચૈતન્યની દષ્ટિ કરાવી છે. વિકાર, કર્મ ને નિમિત્તની રુચિ ન કર પણ ત્રિકાળી સ્વભાવની રુચિ કર એમ કહેવાનો આશય છે.

આત્મા પરદ્રવ્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી જુદો છે. માટે સ્વ આત્મા સામે જો.

વળી કાળ, એટલે દિવસ-રાત્રીથી તેમ જ બીજા દ્રવ્યોના ગુણો તથા પર્યાયોથી આત્મા જુદો છે. આત્મા બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી નાસ્તિરૂપે છે. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણકળાથી શોભાયમાન છે. ને દરેક જુદું જુદું છે. માટે કોઈ દ્રવ્ય કોઈને મદદ કરતું નથી. ચાલવામાં ધર્મદ્રવ્ય મદદ કરે, સ્થિર રહેવામાં અધર્મદ્રવ્ય મદદ કરે તેમ બનતું નથી. દરેક દ્રવ્ય અસહાય છે. માટે પરદ્રવ્ય ઉપરની દષ્ટિ ઉઠાવ ને તું તારું સંભાળ. તારા કર્મ જુદાં ને તારો વિકાર પણ તારા કારણપરમાત્માથી

જુદા છે. માટે શુદ્ધ દ્રવ્યની શ્રદ્ધા કર તો સુખી થઈશ.

વળી આ બે ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૭૦

(માલિની)

અસતિ ચ સતિ બન્ધે શુદ્ધજીવસ્ય રૂપાદ્
રહિતમશ્વિલમૂર્તદ્રવ્યજાલં વિચિત્રમ્ ।
ઇતિ જિનપતિવાક્યં વક્તિ શુદ્ધં બુધાનાં
ભુવનવિદિતમેતદ્ભવ્ય જાનીહિ નિત્યમ્ ॥ ૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ : “અંધ હો કે ન હો (અર્થાત્ અંધાવસ્થામાં કે મોક્ષાવસ્થામાં), સમસ્ત વિચિત્ર મૂર્તદ્રવ્યજાળ (અનેકવિધ મૂર્તદ્રવ્યોનો સમૂહ) શુદ્ધ જીવના રૂપથી વ્યતિરિક્ત છે.” એમ જિનદેવનું શુદ્ધ વચન બુદ્ધપુરુષોને કહે છે. આ ભુવનવિદિતને (-આ જગતપ્રસિદ્ધ સત્યને), હે જીવ તું સદા જાણ ! ॥ ૭૦ ॥

અંધ હો કે ન હો આત્મા કર્મથી ત્રાણે કાળે જુદો છે.

સંસારદશા વખતે અંધનું નિમિત્ત પુદ્ગલ કર્મ હો કે મોક્ષદશા વખતે કર્મનો અભાવ હો પણ સમસ્ત વિચિત્ર મૂર્ત કર્મોનો સમૂહ શુદ્ધ જીવના રૂપથી જુદો છે. કર્મ ભલે એકક્ષેત્રે હો પણ આત્મા તેનાથી ત્રિકાળ જુદો છે. કર્મથી અંધાયેલો છું, આટલી સ્થિતિના, આટલા રસના, આ પ્રકૃતિના કર્મો બાંધ્યા તે વાત જવા દે. તારામાં કર્મોનો અત્યંત અભાવ છે. માટે મૂંઝાઈશ નહિ. એમ દેવાધિદેવનું શુદ્ધ વચન છે. ડાહ્યા પુરુષોને કહે છે. ભગવાન શુદ્ધ છે તેમનું વચન પણ શુદ્ધ છે. વ્યવહારના વચન ભલે હો - ગોમ્મટસારમાં ઘણી પ્રકારે કથન હોય પણ નિશ્ચયનયનું વચન શુદ્ધ છે. ને કહે છે કે આત્મા કર્મથી ત્રાણે કાળે જુદો છે માટે મૂંઝાઈશ નહિ. આખો કારણશુદ્ધપરમાત્મા તારે પડખે પડ્યો છે. મુનિરાજે કારણપરમાત્માના ગાણાં ગાઈને આ શ્લોક મુક્યો છે. જુઓ, આ દિવાળીના અમૃતના પીરસાણાં પીરસાય છે.

હે ભવ્ય ! તારો શુદ્ધ આત્મા કર્મથી ને વિકારથી જુદો છે એમ તું જાણ.

આ જગપ્રસિદ્ધ વાત છે. અજ્ઞાની કે જેઓ આમ જાણતાં નથી તેને જગતમાં ગણ્યાં નથી. અહીં તો ડાહ્યા પુરુષો કહે છે કે હે લાયક જીવ ! તારો આત્મા કર્મથી અને વિકારથી સદાય જુદો છે એમ તું જાણ ! પહેલો વ્યવહાર ને પછી નિશ્ચય એમ પહેલાં પછીની વાત જવા દે. તારે શાંતિ જોઈતી હોય, ધર્મ કરવો હોય તો કર્મથી ને વિકારથી આત્મા જુદો છે એમ તું જાણ ! નિશ્ચય સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં રાગનું, ઓછી પર્યાયનું, નિમિત્તનું વગેરે વ્યવહારનું જ્ઞાન થઈ જશે. જેને નિશ્ચયનું જ્ઞાન

નથી તેને વ્યવહાર હોતો નથી. ભગવાન મોક્ષ પધાર્યા તે પણ શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતાથી ગયા છે. અત્યારે આ જ વિધિથી જઈ રહ્યા છે ને ભવિષ્યમાં એ જ વિધિથી જશે. માટે તારો શુદ્ધ આત્મા કર્મથી ને વિકારથી જુદો છે એમ તું જાણ !

કારતક સુદ ૧, બુધવાર, ૩૧-૧૦-૫૧.

એક સમયની વિકારી પર્યાયને ગૌણ કરે તો બધા સંસારી જીવો સિદ્ધ સમાન છે.

આજે બેસતા વર્ષનો પ્રથમ દિન છે. સુપ્રભાત દિન છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માનું ભાન કરી અંતરશક્તિ પડી છે તે વ્યક્ત કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તેને સુપ્રભાત કહે છે.

સંસારમાં રહેલા બધા આત્માઓ સિદ્ધ સમાન છે. લીંડી પીપરમાં ૬૪ પહોરી તીખાશ પ્રગટે તેવો સ્વભાવ શક્તિમાં ભરેલો છે. વર્તમાન એક સમયની ઓછી તીખાશ છે તેને ખ્યાલમાં ન લેતાં લીંડી પીપર શક્તિરૂપે ચોસઠ પહોરી છે. તલમાં તેલની શક્તિ ભરેલી છે. જેમ ગાડવામાં ભરેલું તેલ છુટું છે તેમ જ તલમાં રહેલા ખોળને ન જોતાં તલમાં તેલ શક્તિરૂપે ભરેલું માલુમ પડે છે. તેમ સિદ્ધ ભગવંતો પરમાત્મદશાને પામેલા અશરીરી શુદ્ધ પર્યાયને પામેલા ગાડવાના તેલની જેમ છે ને આ સંસારમાં રહેલાં આત્મામાં એક સમય પૂરતો જે વિકાર ભાગ છે તેને ગૌણ કરો તો બધા આત્મા અશરીરી સિદ્ધ જેવા શુદ્ધ જ છે. તલમાં તેલ ભર્યું છે તેમ સંસારી આત્મા શક્તિરૂપે પૂર્ણ જ છે.

પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતાથી કેવળજ્ઞાનરૂપી સુપ્રભાત ઊગે છે જે કદી અસ્ત પામતું નથી.

આ બહુ ઊંચી વાત નથી, પ્રથમ ધર્મની વાત છે. લૌકિકમાં પ્રથમ નક્કી કરે છે કે તલમાં તેલ છે તો તલને પીલવાનો ભાવ કરે છે ને તેલ નીકળે તો તળવાના કામમાં આવે છે. રેતી પીલતા નથી કારણ કે રેતીમાં તેલ નથી. તેમ આત્મામાં આનંદ શક્તિ ભરી છે તે પ્રથમ નક્કી કરે, એક સમયના વિકારને ગૌણ કરે, તો જ્ઞાન-આનંદ વગેરેથી આત્મા ભરચક પડેલો છે એમ પ્રતીતિ કર્યા પછી તેમાં એકાગ્રતા કરે તો શક્તિમાંથી આનંદ વગેરે પર્યાયો વહે ને તેનો અનુભવ કરે. માટે આત્મા પરપદાર્થથી જુદો છે. કોઈનો કર્તા-હર્તા નથી. તેમ જ રાગદ્વેષ પણ મારું સ્વરૂપ નથી પણ અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય એ જ મારું સ્વરૂપ છે. મારો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. જગતના પદાર્થોને તેમ જ મારામાં રહેલી અધૂરાશને તથા રાગને જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે એમ પ્રથમ નિર્ણય કરે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય ને એકાગ્રતા કરે તો ચારિત્ર પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન થાય. જે સુપ્રભાત ઊગ્યું તે ફરીને આથમે નહિ. બેસતા વર્ષે માણસો સબરસ લ્યે છે પણ ખરો સબરસ - આત્મરસ આ છે. બેસતા વર્ષનો આ સબરસ છે.

ગાથા ૪૭

जारिसिया सिद्धप्पा भवमल्लिय जीव तारिसा होंति ।
जरमरणजम्ममुक्का अट्टगुणालंकिया जेण ॥ ४७ ॥
જેવા જીવો છે સિદ્ધિગત તેવા જીવો સંસારી છે,
જેથી જનમમરણાદિહીન ને અષ્ટગુણસંયુક્ત છે. ૪૭.

અન્વયાર્થ :- જેવા સિદ્ધ આત્માઓ છે તેવા ભવલીન (સંસારી) જીવો છે, જેથી (તે સંસારી જીવો સિદ્ધાત્માઓની માફક) જન્મ-જરા-મરાણથી રહિત અને આઠ ગુણોથી અલંકૃત છે.

જેવા પરમાનંદ સ્વભાવને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન છે તેવા સંસારી જીવો શક્તિરૂપે છે. અશરીરી સિદ્ધદશા પ્રગટ કરવાની તાકાત દરેક જીવમાં છે. આ ગાથામાં એક સમયની પયયિબુદ્ધિ છોડાવી છે. વસ્તુદષ્ટિથી જેવામાં આવે તો સંસારી જીવો પણ જન્મ, જરા, મરાણથી રહિત છે. તેમજ આઠ ગુણોથી અલંકૃત ભર્યો પડ્યો છે. તેની પ્રતીતિ કરો તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ થઈ સિદ્ધદશાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુદ્ધ સ્વભાવની દષ્ટિથી સંસારી ને મુક્ત જીવોમાં કાંઈ તફાવત નથી.

ટીકા : શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સંસારી જીવોમાં અને મુક્ત જીવોમાં તફાવત નહિ હોવાનું આ કથન છે.

શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ જે જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે અથવા જે જ્ઞાનનો અંશ એમ નક્કી કરે છે કે હું ત્રિકાળ શુદ્ધ છું તે જ્ઞાનના અંશને શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે. તે નયથી એમ નક્કી થાય છે કે દરેક જીવ સિદ્ધ સમાન છે. વિકારનું અને અલ્પજ્ઞતાનું લક્ષણ છોડી આત્મદ્રવ્યની અંદર જેવામાં આવે તો દરેક સંસારી આત્મા પણ સિદ્ધ જેવા છે. આ નયથી સિદ્ધ અને સંસારીમાં ફેર નથી. આવી પ્રતીતિ કરવી તે પ્રથમ ધર્મ છે આવી પ્રતીતિ કરી પછી સ્થિરતા કરી જીવો સિદ્ધદશાને પામ્યા છે. કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી કાર્યપરમાત્મા થાય છે એમ તીર્થકરદેવના મુખેથી વાણી નીકળી છે.

જે ભવ્ય જીવે વિકારભાવ સાથેની એકત્વબુદ્ધિથી થાકી સ્વભાવબુદ્ધિ પ્રગટ કરી છે.....

“જે કોઈ અતિ આસન્નભવ્ય જીવો થયા તેઓ પૂર્વે સંસાર અવસ્થામાં સંસાર કલેશથી થાકેલા ચિત્તવાળા થયા થકા” જે જીવો સિદ્ધ થયા તે કેવી રીતે સિદ્ધ થયા તે કમથી બતાવે છે.

જે જીવમાં મોક્ષની લાયકાત છે ને જેને બેદું કે મારી મુક્તિ અલ્પકાળમાં છે - હું પુણ્ય-પાપને

લાયક નથી, મારું સ્વરૂપ અલ્પજ્ઞતા ને વિકારને લાયક નથી. હું પરમાત્મા થવાને લાયક છું એમ જેને બેદું તે અતિ આસન્નભવ્ય જીવો છે. ભવ્ય જીવોમાં પણ અતિ નિકટ લાયકાતવાળા જીવો લીધા. તે જીવો પરમાત્મદશા પામ્યા પહેલાં વિકારીદશામાં હતા. પરપદાર્થમાં સુખ છે એવી બુદ્ધિ તે સંસાર છે. એવી સંસાર અવસ્થાથી થાકેલા જીવોની વાત લીધી છે. સંસારમાં સુખ લાગે છે તે તો પયયિબુદ્ધિવાળા જીવો છે તેની વાત નથી. દયા-દાનાદિના ભાવો પણ કલેશજનક છે. મારો શુદ્ધ સ્વભાવ એક જ વિશ્રામ લેવા યોગ્ય છે. એમ ત્રિકાળી સ્વભાવની રુચિ કરી પુણ્ય-પાપથી થાક્યો છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મને મુક્તિ આપશે એવી નિમિત્તની રુચિ છોડી ને પોતાના સ્વભાવનો જેણે આશ્રય લીધો છે તેવા જીવને સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે.

જે સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી વિશેષ સહજ વૈરાગ્ય લાવી બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્ગ્થ મુનિદશા પ્રગટ કરે છે.....

સહજ વૈરાગ્યપરાયાણ થવાથી દ્રવ્યભાવલિંગને ધારણ કરીને વળી સમ્યગ્જ્ઞાન પામ્યા પછી સહજ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રતિકૂળતા આવે ત્યારે અથવા નરકના દુઃખો સાંભળી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે વૈરાગ્ય કરે તેવા મોહગર્ભિત વૈરાગ્યની વાત નથી. પોતાના આત્માના ભાન સહિત સહજ વૈરાગ્ય જેને વર્તે છે, પર તરફની ઉદાસીન વૃત્તિ વર્તે છે તે જીવ જગૃત થયો છે. પુણ્ય-પાપના અસ્થિરતાના ભાવો થાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી. મારા સ્વભાવમાં ઠરી જવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે એમ સહજ વૈરાગ્યપરાયાણ થવાથી દ્રવ્યભાવલિંગ ધારણ કર્યું છે. સમ્યગ્જ્ઞાન તો હતું, વિશેષ સ્વભાવનું અવલંબન લઈ ભાવલિંગ પ્રગટ કર્યું ત્યારે બાહ્યથી પણ શરીરની નગ્નદશા હોય છે. વસ્ત્રને છોડું, બહારના પરિગ્રહને છોડું એવો આગ્રહ હોતો નથી. મુનિની સહજ આનંદદશાની વીતરાગી ભૂમિકા પ્રગટ કરી એટલે દ્રવ્યભાવલિંગ ધારણ કર્યું એમ કહેવાય છે.

તે જીવો સ્વભાવમાં લીનતારૂપ અભ્યાસથી અવ્યાબાધ જ્ઞાન-દર્શનાદિયુક્ત સિદ્ધદશાને પામે છે.

પરમ ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરેલા પરમાગમના અભ્યાસ વડે સિદ્ધક્ષેત્રને પામીને અવ્યાબાધ (એટલે બાધારહિત) સકળ વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-કેવળસુખ-કેવળવીર્યયુક્ત સિદ્ધાત્માઓ થઈ ગયા કે જે સિદ્ધાત્માઓ કાર્યસમયસારરૂપ છે, કાર્યશુદ્ધ છે.

મુનિપાણા પછી શું કર્યું ? વ્રત-તપ કર્યા ? ને તેનાથી મોક્ષે ગયા ? ના ! પરમ ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરેલા પરમાગમના અભ્યાસ વડે સિદ્ધક્ષેત્રને પામ્યા. પરમ આગમ = દિવ્યધ્વનિનો અભ્યાસ. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે પરમાગમના અભ્યાસ વડે પામ્યા એમ નિમિત્તથી કથન કરેલ છે. પરમ ગુરુ તથા ભગવાનની વાણીએ એમ કહ્યું હતું કે તારી પર્યાયને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વાળ તો સ્થિરતા થતાં શુક્લધ્યાન પ્રગટ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે. એમ ગુરુનો તથા

વાણીનો કહેવાનો આશય પોતે સમજી લીધો ને પોતાની શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયને સ્વભાવમાં વાળી એકાકાર થયો. ૨૮ મૂળ ગુણનું પાલન કરતાં કરતાં મોક્ષે ગયા એમ કહ્યું નથી. ચૈતન્ય વીતરાગી સ્વભાવની એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મોક્ષ પામ્યા. આ રીતથી અનંતા જીવો સિદ્ધદેશને પામ્યા છે, અત્યારે પામે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે. વળી 'ગુરુના પ્રસાદથી' એ પણ નિમિત્તથી કથન છે. શિષ્યમાં એવી લાયકાત હતી કે તે ગુરુનો તથા વાણીનો આશય સમજી ગયો, તેવા લાયક જીવને જ્ઞાની જીવ નિમિત્ત હોય, અજ્ઞાની ન હોય. છતાં ગુરુના લીધે પામ્યો એમ નથી. પણ ગુરુના કહેવાનો આશય સમજી સિદ્ધદેશને પામ્યો એટલે ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરેલા પરમાગમના અભ્યાસ વડે પામ્યો એમ કથન કરવામાં આવે છે. કેવા છે તે સિદ્ધાત્માઓ ? બાધા રહિત-અંતરાય રહિત સર્વથા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળસુખ, કેવળવીર્ય સહિત છે. આવી રીતે જે કોઈ અતિ આસન્નભવ્ય જીવો થયા તેઓ પૂર્વે સંસારદેશમાં હતા, પછી સાચી સમજણ કરી સહજ વૈરાગ્યદેશ લાવી મુનિપાણું અંગીકાર કરી સિદ્ધદેશને પામ્યા કે જે સિદ્ધાત્માઓ કાર્યસમયસારૂપ છે, કાર્યશુદ્ધ છે.

સંસારી આત્માની અને સિદ્ધની નાત-જાત એક જ છે.

સિદ્ધ આત્માને કાર્યશુદ્ધ કેમ કહ્યા ? ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા જે શક્તિરૂપે છે તેનું અવલંબન લઈ પોતામાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધદેશ પર્યાયમાં પ્રગટ કરી, કાર્ય પ્રગટ થયું માટે કાર્યશુદ્ધ કહે છે. અજ્ઞાની જીવ પરના ને જડના કાર્ય કરી શકું છું એવી માન્યતામાં અટકે છે. જ્ઞાની સ્વ-પરને જાણે છે-દેખે છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરવામાં આવે તો સંસારી આત્મા સિદ્ધ જેવા જ શક્તિશાળી છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તો પરમાત્મદેશને પામી શકે છે. દેશ શ્રીમાળીની આખી નાતને નોતરું આપે તેમાં પાંચ કરોડની મૂડીવાળો પણ જમવા આવે ને સામાન્ય માણસ પણ જમવા આવે. જમવામાં નાતની અપેક્ષાએ ફેર નથી તેમ સંસારી જીવનો આત્મા સિદ્ધની નાતનો છે. પર્યાયમાં જરા ગરીબાઈ છે, હીણપ છે પણ નાત તો એક જ છે. આવા પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી લીનતા કરે તો સાક્ષાત પરમાત્મદેશ પર્યાયમાં પણ પ્રગટ થાય.

શ્રી આનંદધનજી કહે છે :

ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું ભંગ મ પડશો હો પ્રીત જિનેસર !

બીજે મનમંદિર આણું નહિ, એ અમ કુળવટ રીત જિનેસર. ...ધર્મ.

હે જિનેશ્વર ભગવાન ! સ્વભાવ તરફની પ્રીતિમાં ભંગ ન પડશો. પુણ્ય-પાપથી, નિમિત્તથી કે પર્યાયથી લાભ થાય એવી માન્યતા મનમાં લાવવા નહિ દઉં. જે તીર્થકરો ને સિદ્ધ ભગવંતો થયા એવા જ અમો છીએ. જે ભગવંતો થયા તે પણ આત્મા હતા. તેમણે પણ કારણશુદ્ધ પરમાત્માનો આશ્રય કરીને કાર્યશુદ્ધ પરમાત્મપદ પ્રગટ કર્યું. અમો પણ એ જ જાતના છીએ એ અમારા કુળની રીત છે. અમો પણ સિદ્ધદેશ પ્રગટ કરીશું.

જ્ઞાની જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માને મોટપ આપે છે, અજ્ઞાની જીવ વિકારને અને વ્યવહારને મોટપ આપે છે.

“જેવા તે શુદ્ધાત્માઓ છે તેવા જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભવવાળા (સંસારી) જીવો છે.”

સંસારની વિકારી પર્યાય તથા સિદ્ધને પ્રગટ થયેલી મોક્ષની પર્યાય એમ પર્યાયને ગૌણ કરીને જેવામાં આવે તો સંસારી જીવો સિદ્ધ જેવા જ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તેમાં ફેર નથી. સોનામાં એક વાલ તાંબાનો ભાગ આવવાથી સોનું ૧૫ વલું કહેવાય છે પણ તાંબાના ભાગનો ખ્યાલ ન કરો તો સોનું તો સોળ વલું સોનું જ છે. બજારમાં સોનું લેવા જાય તો તાંબાના પૈસા કોઈ આપતું નથી પણ સોનાના પૈસા આપે છે. તાંબાના પૈસા આપે તે મુર્ખ ગણાય. તેમ સંસારદેશમાં તથા દયા, દાનાદિ, કામ, ક્રોધ વગેરેના ભાવ તાંબા સમાન જ છે, તેની કિંમત આપે ને તેનાથી મોટપ માને તે મુર્ખ છે. અજ્ઞાની જીવ વ્યવહારની, નિમિત્તની, પુણ્ય-પાપની કિંમત આપે છે તે પોતાના આત્માને માનતો નથી, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને પણ માનતો નથી. જ્ઞાની જીવ સમજે છે કે પોતાનો ચૈતન્ય સ્વભાવ મોટો છે. તેની મોટપ આગળ બીજું કોઈ મોટું નથી. આમ પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવને સિદ્ધ સમાન સમજે છે તે ધર્મદેશને પામે છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સંસારી જીવો જન્મ-જરા-મરાગથી રહિત છે ને સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોની પુષ્ટિથી તુષ્ટ છે.

જે કારણે તે સંસારી જીવો સિદ્ધાત્માઓ જેવા છે તે કારણે તે સંસારી જીવો જન્મ-જરા-મરાગથી રહિત અને સમ્યક્ત્વ આદિ આઠ ગુણોની પુષ્ટિથી તુષ્ટ છે. (સમ્યક્ત્વ, અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, સુક્ષ્મત્વ, અવગાહનત્વ, અગુરુલઘુત્વ અને અવ્યાબાધ એ આઠ ગુણોની સમૃદ્ધિથી આનંદમય છે.)

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વિકારને ગૌણ કરી સંસારી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યો હતો તે જ દષ્ટિથી જેવામાં આવે તો સંસારી જીવ જન્મતો નથી, તેને જરા નથી તેમજ મરાણ પણ નથી. ને તે જ દષ્ટિથી સંસારી જીવ સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોની સમૃદ્ધિથી આનંદમય છે. પરવસ્તુનો આત્મામાં ત્રણે કાળે અભાવ છે. એક સમય પૂરતો વિકાર ને અધૂરાશવાળી પર્યાયને ગૌણ કરી અભૂતાર્થ કહી. ત્રિકાળ ભૂતાર્થ શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેનો અભાવ બતાવ્યો છે, દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવી છે. આ બધા આત્માની વાત ચાલે છે. સ્વ-પર જ્ઞાયકસ્વભાવ એકરૂપ પડ્યો છે. ભૂલ વખતે શુદ્ધ સ્વભાવ એનો એ જ છે ને ભૂલ ટાળી સિદ્ધ થાય તો પણ શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવ તો એનો એ જ છે. શુદ્ધ દષ્ટિ થતાં વિકાર ઉપર ને હીણી પર્યાય ઉપર દષ્ટિ રહેતી નથી એ જ ધર્મનું કારણ છે.

મારું રૂપ ચેતન છે, તે ઉપચાર વગરનું છે. વળી મારું પદ સદાય સિદ્ધ સમાન છે -આવી દષ્ટિ કરવી તે ધર્મનું કારણ છે.

વિકારની છતી પર્યાયને અછતી કરી, અછતા પર્યાયને છતો કરવો (પ્રગટ કરવો) તે ધર્મ છે.

સંસારદશામાં રહેતો વિકાર તે પર્યાયમાં છતો હોવા છતાં તેને અછતો કરવો ને ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ જે અછતો છે તેને શ્રદ્ધામાં લઈ છતો કરવો તે ધર્મનું કારણ છે. જે પુણ્ય-પાપને છતો રહેવા દે છે ને સ્વભાવને ઢાંકેલો રાખે છે-ગોપવે છે તે સંસાર છે. માટે જેને ધર્મ કરવો હોય તેણે વિકારને ગોપવી સ્વભાવને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લેવો જોઈએ. જે પરમાત્મા થયા છે તે આત્મામાંથી થયા છે. પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. પરમશક્તિ ક્યાંથી પ્રગટ થઈ ? જે હોય તેમાંથી આવે, છતાં ભાવમાંથી આવે, અછતા અથવા અભાવમાંથી આવે નહિ. માટે જે શક્તિ ભરી પડી છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ને તેમાં લીનતા કરવાથી ચારિત્રદશા પ્રગટ થઈ શુક્લધ્યાન પ્રગટ થઈ કેવળજ્ઞાન ને સિદ્ધદશા પ્રગટે છે.

શુદ્ધ કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને સ્થિરતાથી મિથ્યાત્વ ને વિકારરૂપ અહંકાર નાશ પામે છે ને મોક્ષરૂપી પવિત્રતા પમાય છે માટે એ જ મહા માંગલિક છે.

આ બેસતા વર્ષનું માંગલિક છે. જે મિથ્યાત્વ તથા પુણ્ય-પાપરૂપી અભિમાનને ગાળીને પોતાના આત્મામાં પવિત્રતા પમાડે તે જ ખરેખર માંગલિક છે. નિમિત્તથી ને પુણ્ય-પાપથી લાભ છે એવા અહંકારને ગાળી નાંખે છે ને સમ્યગ્દર્શનથી શરૂ કરી કેવળજ્ઞાનરૂપી પવિત્રતાને પમાડે છે. માટે નિજ કારણપરમાત્માનો આશ્રય કરવો એ જ ખરેખર માંગલિક છે. મારામાં ને સિદ્ધમાં કાંઈ ફેર નથી એવા શુદ્ધ સ્વભાવની અસ્તિની કબૂલાતમાં વિકારની નાસ્તિ થઈ જાય છે.

કારતક સુદ ૨, ગુરુવાર, ૧-૧૧-૫૧.

જેવા સિદ્ધ ભગવંતો છે તેવા જ સંસારી જીવો શક્તિએ છે. સંસારદશામાં થતો વિકાર એક સમયનો છે. બે સમયનો વિકાર કોઈને પણ ભેગો થતો નથી. જે જીવ વિકારને મુખ્ય કરે તો સ્વભાવનો અનાદર થઈ જાય છે ને એક સમયના વિકારને ગૌણ કરી ત્રિકાળી સ્વભાવને મુખ્ય કરે તો ધર્મદશા પ્રગટે છે.

આ શુદ્ધભાવ અધિકાર છે. શુદ્ધભાવ એકરૂપ અનાદિઅનંત છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તો ધર્મદશા પ્રગટ થાય તેમ છે. ત્રિકાળી શુદ્ધભાવ સંસારી અને સિદ્ધમાં સમાન છે, કાંઈ ફેર નથી. એ વાત ગાથા ૪૭માં બતાવેલ છે.

હવે ૪૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૧

(અનુષ્ટુપ)

પ્રાગેવ શુદ્ધતા યેષાં સુધિયાં કુધિયામપિ ।

નયેન કેનચિત્તેષાં મિદાં કામપિ વેદ્મ્યહમ્ ॥ ૭૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે સુબુદ્ધિઓને તેમ જ કુબુદ્ધિઓને પ્રથમથી જ શુદ્ધતા છે, તેમનામાં કાંઈ પણ ભેદ હું કયા નયથી જાણું ? (તેમનામાં ખરેખર કાંઈ પણ ભેદ અર્થાત્ તફાવત નથી.) ॥ ૭૧ ॥

સુબુદ્ધિ ને કુબુદ્ધિના પર્યાયમાં ફેર છે; તેમનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો એકરૂપ શુદ્ધ છે, તે શુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ કર !

સુબુદ્ધિ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ. જે જીવ વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજે છે અર્થાત્ શરીરાદિ પર છે, એક સમયનો વિકાર છે તે પર્યાયમાં થાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી, વિકારને કારણે દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવો સંબંધ નથી, હું તો ત્રિકાળી જ્ઞાયક શુદ્ધ છું -એવું ભાન થયું તેને સુબુદ્ધિ કહે છે; તેને સાચી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનો મૂળ સ્વભાવ-શુદ્ધભાવ તો એવો ને એવો જ શુદ્ધ છે, તે નવો શુદ્ધ થયો નથી.

કુબુદ્ધિ એટલે મિથ્યાદષ્ટિ. જે જીવ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજતો નથી ને પરથી તથા એક સમયના વિકારથી લાભ માને છે તથા ત્રિકાળી સ્વભાવને સમજતો નથી તે કુબુદ્ધિ છે. તેનો કાયમી સ્વભાવ તો એવો ને એવો શુદ્ધ પડ્યો છે.

સુબુદ્ધિના એક સમયના પર્યાયને તથા કુબુદ્ધિના એક સમયના મિથ્યાત્વ પર્યાયને ગૌણ કરી જોવામાં આવે તો બન્નેના સ્વભાવમાં કાંઈ ભેદ નથી; એકરૂપ શુદ્ધભાવ પડ્યો છે. સોનામાં તાંબાનો મેલ હોય ત્યારે પણ સોનું તો સોનું જ છે ને તાંબુ નીકળી ગયું ત્યારે પણ સોનું તો સોનું જ છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય કે મિથ્યાદષ્ટિ હોય - બન્નેના સ્વભાવ તો શુદ્ધ જ છે, તેમના સ્વભાવમાં કાંઈ ખરેખર તફાવત નથી.

અહીં દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવે છે. ધર્મ પ્રગટવાનું કારણ કોણ છે ? ધર્મ અને આનંદ વિકારમાં કે પર્યાયમાંથી આવતો નથી પણ વસ્તુસ્વભાવ અસ્તિરૂપે છે તેમાંથી આવે છે, માટે પર્યાય ઉપરનું લક્ષ છોડ. અનંતકાળથી અજ્ઞાન સેવ્યું હોય ને સત્નો વિરોધ કર્યો હોય તો તે પણ પર્યાયમાં છે ને કોઈ સિદ્ધ થયો હોય તો તે પણ પર્યાયમાં છે. માટે બન્નેના પર્યાય ઉપરનું લક્ષ છોડી નિગોદ ને સિદ્ધમાં એકરૂપ શુદ્ધભાવ પડ્યો છે તેના પર દષ્ટિ કર. શુદ્ધ કારણસ્વભાવભાવ જ ધર્મનું કારણ છે.

ગાથા ૪૮

અસરીરા અવિનાસા અણિંદિયા ગિમ્મલા વિસુદ્ધપ્પા ।

જહ લોયગ્ગે સિદ્ધા તહ જીવા સંસિદ્ધી ણેયા ॥ ૪૮ ॥

અશરીર ને અવિનાશ છે, નિર્મળ અતીન્દ્રિય, શુદ્ધ છે,

જ્યમ લોક-અગ્રે સિદ્ધ, તે રીત જાણ સૌ સંસારીને. ૪૮.

અન્વયાર્થ :- જેમ લોકાગ્રે સિદ્ધ ભગવંતો અશરીરી, અવિનાશી, અતીન્દ્રિય, નિર્મળ અને વિશુદ્ધાત્મા (વિશુદ્ધસ્વરૂપી) છે તેમ સંસારમાં (સર્વ) જીવો જાણવાં.

એક સમયના પર્યાયને ગૌણ કરીને જોવામાં આવે તો કાર્યસમયસાર ને કારણસમયસારમાં ભેદ નથી.

ટીકા : વળી કાર્યસમયસારમાં અને કારણસમયસારમાં તફાવત નહિ હોવાનું કથન છે.

પ્રગટ પર્યાય અપેક્ષાએ સિદ્ધ તથા સંસારીમાં ઘણો ફેર છે -એવા શાસ્ત્રમાં ઘણા લખાણ આવે અને અહીં તફાવત નથી એમ કેમ કહ્યું ? ભાઈ ! એ બધું વાર્ગન પર્યાયનું છે અને અહીં એક સમયની પર્યાયને ગૌણ કરી નાંખો તો કાંઈ ફેર નથી એમ બતાવવું છે.

કાર્યસમયસાર = જેણે પોતાનું કાર્ય એટલે પરિપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટ કરી છે તેવા સિદ્ધ ભગવંતોને કાર્યસમયસાર કહે છે. સિદ્ધ, કાર્યસમયસાર, કાર્યશુદ્ધજીવ, કાર્યભગવાન ઈત્યાદી એકાર્થ છે.

કારણસમયસાર = કારણશુદ્ધાત્મા. જે શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે તેને કારણસમયસાર કહે છે. કારણસમયસાર, કારણશુદ્ધાત્મા, કારણશુદ્ધજીવ, કારણશુદ્ધભાવ, કારણપરમાત્મા, ત્રિકાળશુદ્ધસ્વભાવ, દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય, ધ્રુવ, નિત્ય, એકરૂપ અભેદ સ્વભાવ, કારણભગવાન - એ બધા એકાર્થ છે.

આ શુદ્ધ આત્મામાં લીનતા કરવાથી મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે તેથી તેને કારણ કહેલ છે. પર્યાયને ગૌણ કરીને જેતાં કારણસમયસાર ને કાર્યસમયસારમાં કોઈ ફેર નથી.

૧) દ્રવ્યાર્થિકનયથી સિદ્ધ સમાન સંસારી જીવો પાણ અશરીરી જ છે.

સિદ્ધ ભગવાન જે લોકના અગ્રે બિરાજે છે તે બાહ્યક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છે, વાસ્તવમાં તેઓ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ બિરાજે છે. તેમને પરિપૂર્ણ શુદ્ધદશા પ્રગટી ગઈ છે અને તેઓ ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ-એ પાંચ શરીર રહિત છે. સંસારદશામાં રાગ તથા શરીરનો એક સમય પૂરતો સંબંધ હતો તે સિદ્ધ ભગવાનને હવે નથી તેથી તેઓ અશરીરી છે.

તેવી રીતે સમસ્ત સંસારી જીવોને શુદ્ધ નયથી જોવામાં આવે તો તેઓ પાણ અશરીરી જ છે. સંસારદશામાં સંસારી જીવોને રાગ સાથે તથા જેને જેટલાં શરીર હોય તેટલાં સાથે એક સમય પૂરતો સંબંધ છે, બે સમયના પર્યાયો ભેગાં થતા નથી તેથી એક સમયનો જ સંબંધ કહ્યો છે. તે એક સમયના પર્યાયને ગૌણ કરીને જોવામાં આવે તો સંસારી પાણ અશરીરી જ છે. શરીરના સંબંધને મુખ્ય કરતાં ચૈતન્ય ગૌણ થઈ જાય છે ને તે જ સંસાર છે તથા શરીરના સંબંધને ગૌણ કરતાં નથી તેમને ધર્મ થતો નથી; ચૈતન્યને મુખ્ય કરીને શરીર સંબંધને ગૌણ કરવો તે જ ધર્મ છે. કર્મ સાથે એક સમય પૂરતો સંબંધ છે તેને ગૌણ કરતાં આત્માને કાર્મણ શરીરનો પાણ સંબંધ નથી.

પ્રશ્ન : કર્મનો ઉદય આવે ત્યારે વિકાર થાય છે ને ઉદય ટળે ત્યારે વિકાર ટળે છે ને ?

સમાધાન : ના; સંસારદશામાં પાણ એવો સંબંધ છે જ નહિ. જીવ વિકાર કરી એક સમય પૂરતો પર્યાયમાં ભાવબંધ કરે છે ત્યારે કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે. અભવ્ય જીવને પાણ કર્મને કારણે વિકાર થતો નથી પાણ પોતાના અપરાધના કારણે છે. અભવ્ય જીવો અનાદિથી સંસારમાં છે ને અનંતકાળ રહેશે; તેમના ભૂતકાળના સંસાર કરતાં ભવિષ્યનો સંસારનો કાળ અનંતગાણો છે. દ્રવ્યસ્વભાવથી જીવો તો તેમનો આત્મા પાણ અશરીરી જ છે. એક સમયના શરીર સંબંધને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી અભૂતાર્થ કહ્યો છે અને ભૂતાર્થ એવા શુદ્ધ આત્માની દષ્ટિ કરાવી છે. જે જીવ સ્વભાવની રુચિ કરે તેને સંસારનો અભાવ થાય છે ને પર્યાયમાં પાણ અશરીરીદશાને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

૨) જેમ સિદ્ધને નર, નારકાદિ પર્યાયો નથી માટે તેઓ અવિનાશી છે તેમ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક-નયથી સંસારી જીવને પાણ ભવપર્યાયના ગ્રહણ-ત્યાગ નથી માટે અવિનાશી છે.

નિશ્ચયથી નર-નારકાદિ પર્યાયોના ત્યાગ-ગ્રહણના અભાવોના લીધે અવિનાશી છે.

સિદ્ધ ભગવંતો અશરીરીદશા - મોક્ષદશા પામ્યા છે તેથી નર-નારકાદિ ભવરૂપ પર્યાયોના ત્યાગ-ગ્રહણ તેમને હોતાં નથી. સંસારમાં એક ભવ પછી બીજો ભવ એમ વિનાશરૂપ અવસ્થા પર્યાયમાં હોય છે. સિદ્ધમાં એવું વિનાશપાણું પર્યાયમાં હોતું નથી. તેમને શરીરનું આવવું જવું હોતું નથી માટે અવિનાશી છે.

તેવી રીતે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોવામાં આવે તો સંસારી જીવો પાણ અવિનાશી છે એમ અત્રે બતાવવું છે.

સંસારદશામાં જીદા જીદા શરીરોના સંબંધો થાય છે. એક શરીર છોડે ને બીજું શરીર ધારણ કરે છે. ને કોઈ જીવ વધુ સ્થિતિવાળું એક જ શરીર ધારણ કરે તો પાણ તે શરીરના ત્યાગ-ગ્રહણનો સંબંધ એક જ સમયનો છે. કોઈ કહે એક સમય પૂરતો પાણ સંબંધ નથી જ ને પર્યાયમાં પાણ સંસારી જીવ અવિનાશી છે તો તે વાત ખોટી છે. એક શરીરનું જવું બીજા શરીરનું (દેવથી મનુષ્ય વગેરે

પ્રકારે) ગ્રહણ કરવું સંસારદશામાં થાય છે. તેથી તે સંબંધ વિનાશી છે. તે સંબંધ છે ખરો પણ ત્રિકાળી સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે સંબંધ નથી. સિદ્ધ પર્યાયમાં પણ અવિનાશીપાણું રહે છે એટલે સિદ્ધપદ સાદિ અનંતકાળ રહે છે. સંસારીના એક સમયની પર્યાયના શરીરના સંબંધને ગૌણ ગાણી વ્યવહાર અભૂતાર્થ ગાણી ત્રિકાળી સ્વભાવ અવિનાશી છે એવી દૃષ્ટિ કરવી તે ધર્મનું કારણ છે.

વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે. ભૂતાર્થ શુદ્ધનયના આશ્રયે બોધિબીજ વાવવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

સમયસાર ગાથા ૧૧માં કહ્યું છે કે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે ને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે. એક સમયની પર્યાય રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન, સંસાર અભૂતાર્થ કહ્યો એટલે સર્વથા અભાવ છે એમ ન સમજવું. સર્વથા અભાવ હોય તો સંસાર જ ન હોય પણ તે એક સમય પૂરતો છે. તેને જ જોર આપે તો સંસાર ચાલુ રહે છે. સંસાર પર્યાય ગૌણ કરી, છતી પર્યાયને અછતી કરી, વ્યવહાર ગાણી અભૂતાર્થ કહેલ છે. કારણ કે ત્રિકાળ સ્વભાવમાં તે નથી. ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવ શક્તિરૂપ ભંડાર છે. તેનો સ્વીકાર કરવો તે ધર્મનું કારણ છે ને તે ભૂતાર્થ છે. આમ ભૂતાર્થ શુદ્ધનયના આશ્રયે એટલે કે સ્વભાવના લક્ષે પોતામાં બોધિબીજ વાવે તો કેવળજ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ. બીજ ઊગે છે ને પૂર્ણિમા થાય છે. તેમ પરિપૂર્ણના લક્ષે જે સમ્યજ્ઞાનરૂપી બીજ વાવે છે તે પરિપૂર્ણ થાય છે. આ બીજ વાવવાની કળા બતાવે છે.

૩) જેમ સિદ્ધ ભગવંતો સહજ કેવળજ્ઞાન વડે યુગપદ જાગે છે માટે અતીન્દ્રિય છે તેમ શુદ્ધ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સંસારી જીવ પણ અતીન્દ્રિય છે.

“પરમતત્ત્વમાં સ્થિત સહજ દર્શનાદિરૂપ કારણશુદ્ધ સ્વરૂપને યુગપદ જાણવામાં સમર્થ એવી સહજજ્ઞાનજ્યોતિ વડે જેમાંથી સમસ્ત સંશયો દૂર કરવામાં આવ્યા છે એવા સ્વરૂપવાળા હોવાને લીધે અતીન્દ્રિય છે.”

ધ્રુવ સામાન્ય સ્વભાવ અથવા શુદ્ધ કારણપરમાત્માને પરમતત્ત્વ કહેલ છે. તે શુદ્ધ કારણ-પરમાત્મામાં સહજજ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ કારણશુદ્ધસ્વરૂપને સિદ્ધ ભગવંતો તથા કેવળી ભગવંતો કેવળજ્ઞાન વડે બધું જાણે છે. તેમાં કોઈ જાતનો સંશય રહ્યો નથી. આવા સ્વરૂપવાળા હોવાથી સિદ્ધ ભગવંતો અતીન્દ્રિય છે. તેમ સંસારી જીવોને પણ અહીં અતીન્દ્રિય કહેવા છે. એક સમય પૂરતો ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાન સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તેમ જ એક સમય પૂરતું મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અધૂરું જ્ઞાન છે પણ તે પર્યાયને ગૌણ કરીએ તો આખો ત્રિકાળી સ્વભાવ અનાદિઅનંત જ્ઞાન-દર્શનથી ભરેલો પડ્યો છે. ભવિષ્યમાં પ્રગટ થશે તેની વાત નથી પણ ત્રિકાળીને જાણવામાં વર્તમાન સમર્થ છે. એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોવામાં આવે તો સંસારી જીવ પણ અતીન્દ્રિય છે. મને યાદ રહેતું નથી, મને ઓછું યાદ રહે છે ને ઉઘાડ ઓછો કે વધારે થશે એવી અલ્પતાને ભૂલી જા ! તેવો ભેદ વ્યવહારમાં

જાય છે. અલ્પજ્ઞતાની એક સમયની પર્યાયને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી અભૂતાર્થ કહેલ છે. અનંતજ્ઞાન-દર્શનથી ભરેલા સ્વભાવને ભૂતાર્થ કહીને સંસારી આત્માને પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય કહ્યો છે.

અલ્પજ્ઞતા સાથે એકત્વ બુદ્ધિ તે સંસારનું કારણ છે. અતીન્દ્રિય સ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

અહો ! આચાર્ય ભગવંતે શુદ્ધ સ્વભાવને બહુ ગાયો છે. આવા શુદ્ધ સ્વભાવના ગાણાં નિયમસારમાં અદ્ભૂત રીતે ગાયા છે. વસ્તુની મર્યાદા બે પ્રકારની છે. કાં તો ભેદ અથવા અલ્પજ્ઞતા સાથે એકત્વ બુદ્ધિ કરી સંસારમાં રખડે અથવા તો ભેદ ને વિકારને ગૌણ કરી ત્રિકાળ સાથે સંબંધ રાખે તો ધર્મ પામે. આ બોલમાં એમ કહે છે કે મારું જ્ઞાન ઓછું છે ને ઉઘાડવું છે-એવી ભેદ ઉપરની દૃષ્ટિ છોડ ! તે બધું અભૂતાર્થમાં જાય છે. દરેક જીવનો જ્ઞાનસ્વભાવ અતીન્દ્રિય છે. તેના સામે જે. તેનામાં ત્રણે કાળ ત્રણે લોક જાણવાની તાકાત છે. આમ અતીન્દ્રિય સ્વભાવ સામે જીએ તો સમ્યજ્ઞાન પ્રગટ કરી ક્રમે કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે.

૪) સિદ્ધ ભગવંતોને વિભાવ ભાવોનો અભાવ છે તેથી નિર્મળ છે, તેમ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક-નયથી સંસારી જીવો સ્વભાવે નિર્મળ છે.

“મળનક ક્ષયોપશમિકાદિ વિભાવ સ્વભાવોના અભાવને લીધે નિર્મળ છે.”

સિદ્ધ ભગવંતોને ક્ષાયોપશમિકભાવ, ઔદયિકભાવ તથા ઉપશમભાવનો અભાવ છે. સિદ્ધ ભગવંતોને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે તેથી સિદ્ધ ભગવંતો નિર્મળ છે.

તેવી રીતે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો સંસારી પણ નિર્મળ છે. તેનો સ્વભાવ તો મેલ વગરનો એકરૂપ છે. તેથી સંસારી જીવને વર્તમાન જે ઉદ્યાદિ ભાવો હોય તેના ઉપરનું લક્ષ છોડાવવા તેનો ત્રિકાળમાં અભાવ છે એમ કહે છે.

ચારે ભાવો ઉપરનું લક્ષ છોડવાનું કારણ એ છે કે :

૧) ઔદયિકભાવ વિકાર છે માટે તે ધર્મનું કારણ નથી.

૨) ક્ષાયોપશમિકભાવ છે તે ખરેખર મળનક નથી પણ તે જ્ઞાનનો અંશ છે, તે એક સમય પૂરતો છે. તેનો આશ્રય કરવાથી રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તેના ઉપરનું લક્ષ છોડાવેલ છે. ક્ષાયોપશમિક સમકિત કોઈને પ્રવાહરૂપે દૃઢ સાગર સુધી ટકે તે જીવી વાત છે પણ તે એક સમયની પર્યાય છે. તેના લક્ષે રાગ થાય છે. માટે તે ભાવને મળનક કહ્યો છે.

૩) ઉપશમસમકિત અથવા ચારિત્ર છે તે ખરેખર મળનક નથી તે નિર્મળ પર્યાય છે પણ તેનો આશ્રય લેવા જતાં રાગ થાય છે તે સ્થિરતાનું કારણ થતું નથી. ઉપશમભાવ પ્રવાહરૂપે અંતર્મુહૂર્ત

ટકે છે પણ તે એક સમયની પર્યાય છે તેના આશ્રયે રાગ થાય છે. તેથી તેને મળજનક કહી તેનો આશ્રય છોડાવે છે.

૪) ક્ષાયિકભાવ-કેવળજ્ઞાન પ્રગટ નથી. જે પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરવાથી રાગ થાય છે ને કોઈને ક્ષાયિકસમક્રિત હોય તો પણ તે એક સમયની પર્યાય છે. પર્યાયનું લક્ષ કરવા જતાં રાગ થાય છે, આગળ વધાતું નથી. માટે પર્યાયનો આશ્રય છોડાવવા ક્ષાયિકભાવને પણ મળજનક કહે છે.

આ પ્રમાણે ચારે ભાવનું લક્ષ છોડાવવાની અપેક્ષાથી મળજનક કહીને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ જે નિર્મળ છે તેનું લક્ષ કરાવેલ છે.

સિદ્ધ ભગવંતોને ઉદય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમભાવ એ ત્રણ મળજનક ભાવોનો અભાવ છે પણ ક્ષાયિકભાવનો અભાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે. સિદ્ધને ક્ષાયિકભાવની પરિપૂર્ણદશા પ્રગટ થઈ ગઈ છે, તેમને કાંઈ પ્રગટ કરવું બાકી નથી. સંસારીને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ નથી ને જે પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરતાં રાગ થાય છે તેથી સંસારીને માટે ક્ષાયિકભાવ પણ મળજનક છે એમ કહ્યું છે. સિદ્ધમાં ક્ષાયોપશમિકાદિ ત્રણ ભાવોનો તથા સંસારી જીવમાં દષ્ટિ અપેક્ષાએ ચારે ભાવોને ગૌણ ગણીને તેમનો અભાવ કહ્યો છે; તેથી સંસારી જીવને દ્રવ્યદષ્ટિથી નિર્મળ કહ્યા છે. આમ ચારે ભાવો ઉપરનું લક્ષ છોડી પોતાના શુદ્ધભાવને લક્ષમાં લ્યે તો પર્યાયમાં નિર્મળતા પ્રગટે.

૫) સિદ્ધની જેમ દ્રવ્યદષ્ટિથી સંસારી જીવો વિશુદ્ધાત્મા છે.

“દ્રવ્યકર્મો તથા ભાવકર્મોના અભાવને લીધે સિદ્ધ વિશુદ્ધાત્મા છે તેવી જ રીતે સંસારમાં પણ આ સંસારી જીવો કોઈ નયના બળે (કોઈ નયથી) શુદ્ધ છે.”

સિદ્ધ જીવોને સમસ્ત વિકાર તથા સમસ્ત જડકર્મોનો અભાવ છે તેથી તેઓ વિશુદ્ધાત્મા છે. તેવી રીતે સંસારી જીવને એક સમય પૂરતો વિકાર છે, તેનું નિમિત્ત દ્રવ્યકર્મ છે, બાહ્યમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્ત છે ને પર્યાયમાં ક્ષયોપશમભાવ છે. પણ તે કોઈથી આત્માને લાભ નથી. તેથી તે બધાને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી, અભૂતાર્થ કહ્યા છે. કારણ કે ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્માને તે બધાનો અભાવ છે. તેથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સંસારી જીવો પણ વિશુદ્ધાત્મા જ છે - આમ સ્વીકારતાં પર્યાયમાં ધર્મદશા પ્રગટે છે.

કારતક સુદ ૩, શુક્રવાર, ૨-૧૧-૫૧.

શુદ્ધ દષ્ટિથી જેવામાં આવે તો સિદ્ધ અને સંસારીમાં કાંઈ ફેર નથી. એ જટમી ગાથામાં કહ્યું, હવે જટમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૨

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શુદ્ધશુદ્ધવિકલ્પના ભવતિ સા મિથ્યાદૃશિ પ્રત્યહં
શુદ્ધં કારણકાર્યતત્ત્વયુગલં સમ્યગ્દૃશિ પ્રત્યહમ્ ।
इत्थं यः परमागमार्थयुगलं जानाति सद्बुक् स्वयं
सारासारविचारचारुधिषणा वन्दामहे तं वयम् ॥ ७२ ॥

શ્લોકાર્થ : શુદ્ધ-અશુદ્ધની જે વિકલ્પના તે મિથ્યાદષ્ટિને હંમેશા હોય છે; સમ્યગ્દષ્ટિને તો હંમેશા (એવી માન્યતા હોય છે કે) કારણતત્ત્વ અને કાર્યતત્ત્વ બન્ને શુદ્ધ છે. આ રીતે પરમાગમના અતુલ અર્થને સારાસારના વિચારવાળી સુંદર બુદ્ધિ વડે જે સમ્યગ્દષ્ટિ સ્વયં જાણે છે, તેને અમે વંદન કરીએ છીએ. ॥ ૭૨ ॥

મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પોતાના સ્વરૂપ વિષે હંમેશા શંકા હોય છે.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પોતાના આત્માના સ્વરૂપ વિષે શંકા રહે છે. આત્મા ત્રિકાળ જે શુદ્ધ કહ્યો છે તે શુદ્ધ હશે કે અશુદ્ધ હશે ? એમ શંકા રહે છે. શરીર ને કર્મ જડ પદાર્થો પર છે ને વિકાર એક સમય પૂરતો છે, બે સમયનો કદી ભેગો થયો નથી. વિકાર વિનાનો ત્રિકાળી આત્મા અંતર શુદ્ધ પડ્યો છે એની શંકા રહે છે. શાસ્ત્રમાં અશરીરી, અતીન્દ્રિય, અવિનાશી, દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ વિનાનો આત્મા છે તેવો તેને બેસતો નથી. વર્તમાન વિકારને અજ્ઞાની ભાવી રહ્યો છે. જેમ તલને પીલવાથી તેલ નીકળે છે, કાંકરા પીલવાથી તેલ નીકળતું નથી, જેમ લીંડીપીપર કાચી ખાવાથી દજ પહોરી તીખાશની ખબર પડતી નથી; જેમ મોરના ઈંડામાં મોર થવાની તાકાત છે તે ઈંડાને ખખડાવવાથી ખબર પડતી નથી પણ તેની શક્તિમાંથી સાડા ત્રણ હાથનો મોર થાય છે. તે મોર બહારના ફોતરામાંથી કે ઢેલના સેવવાથી થતો નથી, તેમ ભગવાન આત્મા વિકાર રહિત છે. તેની શક્તિમાંથી સ્વભાવ ફાટીને સિદ્ધ થાય છે, પુણ્ય-પાપના ભાવમાંથી સિદ્ધ થતો નથી પણ અજ્ઞાનીને તે વાત બેસતી નથી. નિમિત્ત હોય, શુભભાવ હોય તો સિદ્ધદશા થાય એમ મિથ્યા માન્યતા તે કરી રહ્યો છે તેથી તેનો સંસાર ચાલુ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કારણતત્ત્વ અને કાર્યતત્ત્વ બન્નેને શુદ્ધ માને છે.

ધર્મી જીવને એવી પ્રતીતિ છે કે પરમાત્મા કે જેમાણે કાર્ય પ્રગટ કર્યું તેમાં અને કારણપરમાત્મા જે અનાદિ અનંત મારામાં પડ્યો છે તેમાં કાંઈ ફેર નથી, બન્ને શુદ્ધ છે. પર્યાયમાં શુભાશુભ ભાવ હોવા છતાં સ્વભાવ કદી વિકારી થયો નથી, સ્વભાવ તો સદા શુદ્ધ જ છે. મિથ્યાશ્રદ્ધા છોડી સમ્યક્શ્રદ્ધા કરું, મિથ્યાજ્ઞાન છોડી સમ્યગ્જ્ઞાન કરું એવો ભેદ કારણપરમાત્મામાં નથી. કારણતત્ત્વ એક સ્વરૂપે

બિરાજે છે તે સદાય શુદ્ધ છે ને કાર્યતત્ત્વ જે સિદ્ધને પ્રગટ થયું છે તે પણ શુદ્ધ છે. કારણતત્ત્વ ને કાર્યતત્ત્વમાં ફેર નથી, બન્ને શુદ્ધ છે એમ સમ્યગ્દષ્ટિ માને છે.

પરમાગમના રહસ્ય જાગવાવાળા, સુંદર બુદ્ધિવાળા ભાવલિંગી મુનિને નમસ્કાર !

આ રીતે ભગવાનની વાણીથી રચાયેલા પરમ આગમોના ગંભીર અર્થને સારાસારના વિચારવાળી સુંદર બુદ્ધિ વડે જે સમ્યગ્દષ્ટિ મુનિઓ સ્વયં જાગે છે તેને અમે વંદન કરીએ છીએ. પરમાગમોએ શું કહ્યું ? દયા, દાનાદિ, વિકાર અસાર છે ને ત્રિકાળ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા શુદ્ધ સ્વરૂપ એક જ સાર છે. મુનિઓને સારાસારની વિવેક બુદ્ધિ છે ને માને છે કે હું તો ત્રિકાળી શુદ્ધ છું, સમ્યગ્દષ્ટિપાણું કે મિથ્યાદષ્ટિપાણું, ત્યાગપાણું કે અત્યાગપાણું એ બધું પર્યાયમાં છે. સમ્યગ્દર્શનના ધ્યેયમાં એવો ભેદ નથી, સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય અખંડ શુદ્ધ એક આત્મા છે. પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવ આવે છે તેને વ્યવહારે જાગે છે પણ તે વડે સમ્યગ્દર્શન ટકે છે અથવા ચારિત્ર વધે છે એમ માનતા નથી. પણ શુદ્ધ સ્વભાવના અવલંબને તે ટકે છે ને વધે છે. ને તે એક જ મોક્ષનું સાધન છે એમ જાગે છે.

વળી આ વાતને મુનિ સ્વયં જાગે છે, કોઈ શાસ્ત્રથી અથવા ગુરુથી જાગે છે એમ કહ્યું નથી પણ પોતાથી સ્વયં જાગે છે એટલે મોક્ષ માટે સાધન હું છું બીજું કોઈ સાધન નથી. ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે એવા ધર્માત્મા ભાવલિંગી મુનિઓ જે સુંદર બુદ્ધિવાળા છે ને જે સારરૂપ તત્ત્વ સ્વયં જાગે છે તેમને અમો વંદન કરીએ છીએ, એ ટીકાકાર મુનિરાજની નિર્માનતા બતાવે છે.

ગાથા ૪૯

एदे सव्वे भावा ववहारणयं पडुच्च भणिदा हु ।

सव्वे सिद्धसहावा सुद्धणया संसिदी जीवा ॥ ४९ ॥

આ સર્વ ભાવ કહેલ છે વ્યવહારનયના આશ્રયે;

સંસારી જીવ સમસ્ત સિદ્ધસ્વભાવી શુદ્ધનયાશ્રયે. ૪૯.

અન્વયાર્થ :- આ (પૂર્વોક્ત) બધા ભાવો ખરેખર વ્યવહારનયનો આશ્રય કરીને (સંસારી જીવોમાં વિદ્યમાન) કહેવામાં આવ્યા છે; શુદ્ધનયથી સંસારમાં રહેલા સર્વ જીવો સિદ્ધ સ્વભાવી છે.

જે જીવ પોતાની પર્યાયમાં રહેલાં રાગ-દ્વેષ ને અધૂરાશનું યથાર્થ જ્ઞાન કરતો નથી, તેને

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું જ્ઞાન પણ સાચું હોઈ શકે નહિ.

ટીકા : આ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના ઉપાદેયપણાનું પ્રકાશન(કથન) છે. પ્રમાણભૂત જ્ઞાનમાં શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યનું તેમજ તેના પર્યાયોનું બન્નેનું સમ્યક્જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પોતાને કથંચિત્ વિભાવ પર્યાયો વિદ્યમાન છે એવો સ્વીકાર જ જ્ઞાનમાં ન હોય તેને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું પણ સાચું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. આત્મા દ્રવ્યદષ્ટિએ શુદ્ધ છે તે વાત બરાબર છે પણ તેથી કરીને એક સમયનો રાગ પર્યાયમાં બિલકુલ નથી જ ને પર્યાયમાં પણ પૂર્ણતા વર્તે છે એમ માને તો પર્યાયનું સાચું જ્ઞાન નથી, ને તેથી આખા દ્રવ્યનું પ્રમાણ જ્ઞાન થતું નથી. સ્વભાવદષ્ટિથી કહેવાય કે વસ્તુસ્વભાવમાં ત્યાગ-અત્યાગ છે જ નહિ તેથી કરીને પર્યાયમાં પણ મુનિપણું કે વીતરાગીપણું છે એમ સમજે તો તે ખોટો છે. બનારસીદાસજીને તથા તેમના મિત્રોને પણ એમ થયું હતું ને તેથી વસ્ત્ર કાઢી મુનિ થઈ ગયાનું માન્યું હતું.

કરની કો રસ મિટ ગયો, ભયો ન આતમ સ્વાદ;

ભઈ બનારસિકી દશા, જ્યાં ઊંટકો પાદ.

પોતાની ભૂમિકા અનુસાર પર્યાયને સમજ્યા વગર અજ્ઞાની ભ્રાંતિ સેવે છે. પોતાની જે જે ભૂમિકા હોય ત્યાં ત્યાં વર્તતી પર્યાયનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. પર્યાયનો વિવેક હોવો જોઈએ, પર્યાયમાં કેવો કેવો રાગ વર્તે છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેને વ્યવહારનય કહે છે. જે જીવ પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરતો નથી તેનું આત્માનું જ્ઞાન પણ સાચું નથી. માટે વ્યવહારનયના વિષયોનું પણ જ્ઞાન તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવી વિવક્ષાથી અહીં વ્યવહારનયને ઉપાદેય કહ્યો છે.

પણ જે જીવ રાગ-દ્વેષનું જ્ઞાન કરી, તેનો આશ્રય છોડી શુદ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે તેનું જ્ઞાન

પ્રમાણ છે.

પાણ વ્યવહારનયનો વિષય રાગ, પુણ્ય, પર્યાયની અધૂરાશ છે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવી વિવક્ષાથી વ્યવહારનયને ઉપાદેય કહ્યો નથી. વિકાર, હીણીદશા, ઉઘાડ વગેરેનું જ્ઞાન કરવું પાણ તેથી કરીને તેનાથી આગળ વધારે એમ નથી, લાભ થશે એમ છે જ નહિ. વ્યવહારનયના વિષયનો આશ્રય છોડવા યોગ્ય જ છે એમ સમજાવવા માટે ૫૦મી ગાથામાં વ્યવહારનયને સ્પષ્ટપાણે હેય કહેવામાં આવશે.

જે જીવને અભિપ્રાયમાં પોતાના શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય વર્તે છે તેને નિમિત્તોનો, પુણ્ય-પાપનો તથા અધૂરી પર્યાયોનો આશ્રય વર્તતો નથી (જ્ઞાન વર્તે છે) તે જ જીવને દ્રવ્યનું તથા પર્યાયોનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે એમ સમજવું, અન્યને નહિ. જોગે પુણ્ય-પાપ, વિકાર, અધૂરી પર્યાયને હેય માની શુદ્ધ કારણપરમાત્માને ઉપાદેય માન્યો છે તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રમાણ છે.

સંસારી જીવો વ્યવહારનયથી શરીરના સંબંધવાળા છે, વિનાશી છે, અશુદ્ધ છે તે ઈન્દ્રિય ને કર્મ સંબંધવાળા છે.

ટીકા : પૂર્વે જે વિભાવ પર્યાયો ‘વિદ્યમાન નથી’ એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે તે બધા વિભાવ પર્યાયો ખરેખર વ્યવહારનયના કથનથી વિદ્યમાન છે. ગાથા ૪૮માં સંસારી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યા હતા તે વિભાવપર્યાયો વિદ્યમાન નથી એમ કહ્યું હતું. તે બધા વિભાવપર્યાયો વ્યવહારનયથી એક સમય પૂરતા છે. તેનો તદ્દન અભાવ નથી. ત્યાં તો દ્રવ્યદષ્ટિથી સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું. તેથી કરીને એક સમય પૂરતો પાણ વિકાર નથી એમ કોઈ માની બેસે તો વસ્તુનો વિરોધ થાય. વસ્તુદષ્ટિથી જેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો તે વ્યવહારથી એક સમય પૂરતા છે.

(૧) ત્રિકાળી દષ્ટિથી સંસારી જીવને અશરીરી કહ્યો હતો તે જ જીવ વ્યવહારનયથી શરીરના સંબંધવાળો છે.

(૨) ત્રિકાળી દષ્ટિથી સંસારી જીવને અવિનાશી કહ્યો હતો તે જ જીવ વ્યવહારનયથી વિનાશી છે. નર-નારકાદિ પર્યાયોના ગ્રહણ-ત્યાગ તેને હોય છે.

(૩) સ્વભાવ દષ્ટિથી સંસારી જીવને અતીન્દ્રિય કહ્યો હતો તે જ જીવ વ્યવહારનયથી સંશય જ્ઞાનવાળો છે તે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયો સાથેના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધવાળો છે.

(૪) સ્વભાવ દષ્ટિથી સંસારી જીવને નિર્મળ કહ્યો હતો તે જ જીવ વ્યવહારનયથી ક્ષયોપશમાદિ વિભાવભાવને લીધે મેલવાળો છે.

(૫) સ્વભાવ દષ્ટિથી સંસારી જીવને વિશુદ્ધાત્મા કહ્યો હતો તે જ જીવ વ્યવહારનયથી અશુદ્ધ છે. રાગદ્વેષરૂપી ભાવકર્મોના નિમિત્તરૂપે દ્રવ્યકર્મોના સંબંધવાળો છે.

એક સમય પૂરતો પર્યાયમાં વિકાર છે, ઊણપ છે તે કર્મ તથા શરીરની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક

સંબંધવાળો છે. વ્યવહારથી પાણ શુદ્ધ અને અતીન્દ્રિય માની લ્યે તો વસ્તુવિરોધ થઈ જાય. માટે એક સમય પૂરતો વ્યવહારે આવા વિકારને કર્મ સાથે સંબંધ છે એમ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જે પર્યાયમાં વિકાર છે તેનો દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિષેધ છે, વિકારનો તદ્દન જ અભાવ હોય તો નિષેધ કરવાનું રહેતું નથી. માટે વ્યવહારજ્ઞાન કરવા જેવો છે, આદરવા જેવો નથી.

વળી જેઓ (વ્યવહારનયના કથનથી) ચાર વિભાવભાવે પરિણત હોવાથી સંસારમાં પાણ રહ્યા છે તે બધા શુદ્ધનયના કથનથી શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયો વડે સિદ્ધ ભગવંતો સમાન છે. (અર્થાત્ જે જીવો વ્યવહારનયના કથનથી ઔદયિકાદિ વિભાવભાવવાળા હોવાથી સંસારી છે તેઓ બધા શુદ્ધનયના કથનથી શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયોવાળા હોવાથી સિદ્ધ સદશ છે.)

વ્યવહારનયથી સંસારી જીવો પર્યાયમાં વિભાવ ભાવવાળા છે.

સંસારી જીવો વ્યવહારનયથી ચાર વિભાવ ભાવોથી પરિણત છે તેથી સંસારમાં રહ્યા છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવને ઉપશમભાવ, ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ નથી, રાગ-દ્વેષાદિ ઉદયભાવ કે ક્ષયોપશમભાવ-જ્ઞાનનું હીણાપાણું છે, એટલે તે ભાવો તો પર્યાયમાં વર્તે છે તેને ઉપશમ ને ક્ષાયિકભાવોનો વિચાર કરે કે ઉપશમભાવ આવો છે તેને કેવળજ્ઞાન આવું છે એમ વિકલ્પ ઉઠાવે તેવા વિકલ્પથી લાભ માને છે તેથી ચારે ભાવોથી પરિણત કહેલ છે. ક્ષાયિક આદિ ભાવો નિર્મળ હોવા છતાં પર્યાય છે તેને પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે, ધર્મ થતો નથી; તેથી ક્ષાયિકભાવને વિભાવભાવ ગણેલ છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમાં ઠરું તો લાભ થાય તે વાત બેસતી નથી પાણ કાંઈક કરું તો લાભ થાય, વ્યવહારથી ને પુણ્યથી લાભ થાય તેવી પક્કડ તે મૂકતો નથી. વિકલ્પથી આત્માને લાભ થશે તેમ તે માની રહ્યો છે તેથી તે વ્યવહારનયથી સંસારી છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સંસારી જીવો સિદ્ધ સમાન શક્તિએ પરિપૂર્ણ ને શુદ્ધ છે.

તે બધા વિકારના ભેદો પર્યાયમાં પડે છે. શુદ્ધ દષ્ટિથી જેવામાં આવે તો અભવી સહિત બધા જીવો સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જ છે. સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય ત્રિકાળી અખંડ શુદ્ધ આત્મા છે. શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરું ને રાગ-દ્વેષને છોડું એવો અવકાશ સ્વભાવમાં નથી. સંસાર હતો ને સંસાર છૂટ્યો, રાગ ગયો ને વીતરાગતા પ્રગટ થઈ, એ બધા ભેદો પર્યાયના છે, તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. જીવની પર્યાયમાં મિથ્યાદર્શન હોય, ભેદથી લાભ માનતો હોય, તો પાણ તેનો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ તો સિદ્ધ સમાન છે. પહેલા ગુણસ્થાનથી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધીના ભેદો વ્યવહારનયના વિષય છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાય ૧૩મું ગુણસ્થાન શુદ્ધ સ્વભાવમાં નથી. સિદ્ધપર્યાય ગ્રહણ કરું એવું વસ્તુસ્વભાવમાં નથી. સંસારી જીવની એક સમયની વિકારી પર્યાયને ગૌણ કરો તો બધા જીવો સિદ્ધ સદશ છે. નાતની અંદર લાણી કરે તો ગરીબ હોય કે તવંગર હોય પાણ દરેકને સરખી લાણી કરવામાં આવે છે. નાત અપેક્ષાએ બન્ને સરખા છે. તેમ નિગોદ ને એકેન્દ્રિય જીવ હો કે સંસારી પંચેન્દ્રિય હો તો

પાણ એક સમયની પર્યાયને ગૌણ કરીને જોવામાં આવે તો શુદ્ધ દૃષ્ટિથી તે જીવ સિદ્ધ સમાન છે. આવી દૃષ્ટિ કરવી તે ધર્મનું કારણ છે.

વ્યવહારનયનું જ્ઞાન કરી શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે ધર્મનું કારણ છે.

આ ગાથામાં પર્યાયનું જ્ઞાન કરાવ્યું કે પર્યાયમાં વિભાવભાવો છે છતાં પર્યાયને ગૌણ કરો તો સ્વભાવમાં વિભાવભાવો નથી -એમ યથાર્થ જ્ઞાન કરે તો જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. જેમ તલમાં તેલ શક્તિરૂપે છે એમ ભાન ન કરો તો તલ પીસવાનો ભાવ ન કરે ને તલમાં તેલ શક્તિથી છે એમ કહ્યું તેથી પર્યાયમાં પાણ તેલ છે એમ માની પૂરી તળવા માંડે તો કામ આવે નહિ. તેમ આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે એમ ખ્યાલ ન કરે તો શુદ્ધના લક્ષણ વગર અશુદ્ધતા ટળે નહિ ને શક્તિએ શુદ્ધ કહ્યો તેથી પર્યાયમાં પાણ શુદ્ધતા છે એમ માને તો પાણ ખોટો છે. પર્યાયમાં વિકાર છે, કર્મનું નિમિત્ત છે, શુભભાવ કરે તેમાં દેવ-ગુરુનું નિમિત્ત છે વગેરે પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. છતાં તે અધૂરીદશા મારું ખરું સ્વરૂપ નથી, હું તો આનંદકંઠ શક્તિવાન છું, મારામાં કારણશક્તિ છે તે પ્રગટ થઈને કાર્યરૂપદશા પ્રગટ થશે એમ માનવું જોઈએ. બધા જીવો સ્વભાવે જિનવર સમાન છે એમ લખાણ આવે ત્યાં પર્યાયમાં જિનવરપાણું છે એમ માનવું ન જોઈએ. માટે પર્યાયનું જેમ છે તેમ જ્ઞાન કરી તે વિકાર મારા સ્વભાવમાં નથી એમ શુદ્ધ સ્વભાવનો આશ્રય લેવો જોઈએ તો જ જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. વ્યવહારનું જ્ઞાન કરવા જેવું છે પાણ વ્યવહારનો આશ્રય કરવા જેવો નથી પાણ નિશ્ચય સ્વભાવનો આશ્રય કરવા જેવો છે. આ ગાથામાં વ્યવહારનયથી જ્ઞાન કરાવી પછી કહ્યું કે તે બધા વિભાવો વિદ્યમાન હોવા છતાં શુદ્ધ દૃષ્ટિથી બધા જીવો સિદ્ધ સદશ છે. આમ યથાર્થ જ્ઞાન કરી નિશ્ચય સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે ધર્મનું કારણ છે.

કારતક સુદ ૪, શનિવાર, ૩-૧૧-૫૧.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં પાંચમા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(માલિની)

વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યપિ પ્રાક્ષપદવ્યા-

મિહ નિહિતપદાનાં હંત હસ્તાવલમ્બઃ ।

તદપિ પરમમર્થ ચિચ્ચમત્કારમાત્રં

પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિંચિત્ ॥

શ્લોકાર્થ : જે કે વ્યવહારનય આ પ્રથમ ભૂમિકામાં જેમાણે પગ મૂક્યો છે એવા જીવોને, અરેરે! હસ્તાવલંબરૂપ ભલે હોય, તો પાણ જે જીવો ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર, પરથી રહિત એવા પરમ પદાર્થને અંતરંગમાં દેખે છે તેમને એ વ્યવહારનય કાંઈ નથી.

ધર્મી જીવને વિકલ્પવાળી દશામાં વ્યવહારનયનું અવલંબન ઉપચારથી કહેવાય છે પાણ તેનું ફળ સંસાર છે.

આ સમયસારની બારમી ગાથા પછીનો શ્લોક છે. પ્રથમ ભૂમિકા એટલે કે જીવ નિર્વિકલ્પ-દશામાં ઠરે નહિ ત્યાં સુધી જીવને વિકલ્પ ઊઠે છે ને વ્યવહારનયનો વિષય ખ્યાલમાં આવે છે. મુનિને પાણ છદ્દે ગુણસ્થાને ઉપદેશ આદિનો વિકલ્પ આવે છે ને તે વિકલ્પનું મુનિ જ્ઞાન કરે છે. દૃષ્ટિમાં તો તે વિકલ્પનો અને ભેદનો નકાર છે. દૃષ્ટિમાં અભેદ સ્વભાવ જ છે. છતાં પોતે પોતાના સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી અસ્થિરતા રહે છે. તેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા જીવોને વ્યવહારનય હસ્તાવલંબરૂપ કહ્યો છે તો પાણ તેનું ફળ સંસાર છે. સમયસાર ગાથા ૧૧ના ભાવાર્થમાં લખ્યું છે કે “વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધનયનો હસ્તાવલંબ જાણી બહુ કર્યો છે પાણ એનું ફળ સંસાર જ છે. શુદ્ધ નયનો પક્ષ તો કદી આવ્યો નથી અને એનો ઉપદેશ પાણ વિરલ છે -ક્યાંક ક્યાંક છે”. સમયસારમાં પાણ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વ્યવહારનયના આશ્રયનું ફળ સંસાર છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને વ્યવહારનય હોતો નથી. જ્ઞાનીને નય હોય છે. જ્ઞાની જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનીને ગુણ-ગુણી ભેદથી સમજાવે ત્યારે વિકલ્પ વર્તે છે. દૃષ્ટિમાં અખંડ સ્વભાવ આદ્યાણીય છે. રાગ અને ભેદથી કલ્યાણ માનતા નથી. ઉપદેશની વૃત્તિ ઊઠે છે તેનો પાણ ખેદ કરે છે. “અરેરે! અમે અમારા સ્વભાવમાં ઠરી શકતા નથી તેથી આ વિકલ્પ આવે છે.” પાણ તેનાથી લાભ માનતા નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કહે છે કે પ્રથમ વ્યવહાર હોય છે ને તેનાથી પછી નિશ્ચય પ્રગટે છે. પાણ એમ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. જેને નિશ્ચય પ્રગટ્યો હોય તેને જ વ્યવહાર સાચો હોય છે. તે જીવને વિકલ્પ હોય ત્યારે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપર લક્ષ જાય. તે પર્યાયનું જ્ઞાન ને ત્રિકાળી દ્રવ્યનું જ્ઞાન એમ બન્ને થઈને જ્ઞાન પ્રમાણ છે. પાણ પર્યાયનો આશ્રય કરવા જેવો નથી.

“પરમ અધ્યાત્મ તરંગિણી”માં પંડિત ગજધરલાલજી પાણ કહે છે :

“તથા - મટ્ટારક શુભચંદ્રજીને ‘હંત્ત્વમ્મિત્ત વાક્યાલંકારે’ એસા કહકર હંત્ત્વ અવ્યયકા પ્રયોગ વાક્યકી સુંદરતાકે લિયે બતલાયા હૈ પરંતુ પં. જયચંદ્રજીને હંત્ત્વ અવ્યયકા અર્થ સ્વેદ કિયા હૈ । હમ્ પંડિત જયચંદ્રજીકે અર્થસે સહમત હૈ ક્યોંકિ વ્યવહારનયકો હૈય માના હૈ હસલિયે હંત્ત્વ શબ્દસે ગ્રંથકારને યહાં સ્વેદ પ્રગટ કિયા હૈ કિ શુદ્ધસ્વરૂપકી પ્રાપ્તિ કે પહિલે ઉસકી પ્રાપ્તિકે લિયે હમ્નેં જબરન વ્યવહારનયકા અવલંબન કરના પડતા હૈ । યદિ હમારા વશ ચલતા અર્થાત્ત્વ બિના વ્યવહારકે અવલંબન કિયે હી શુદ્ધ ચિદ્રૂપકી પ્રાપ્તિ હો જાતી તો હમ વ્યવહારનયકી ઓર જ્ઞાંક કર મી ન દેસતે ।”

અહીં હસ્તાવલંબરૂપ કહ્યો છે એટલે ટેકારૂપ કહ્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે ચાલનાર પોતે છે, બીજો જીવ ચલાવતો નથી. ઉદ્યાદિ ચાર ભાવોના આશ્રયે પાણ લાભ નથી પરંતુ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે જ લાભ છે એમ પોતાના ટેકે જે ચાલે છે તેને અધૂરીદશામાં રાગ જાણવા જેવો છે તે

કથનને હસ્તાવલંબરૂપ કહ્યો છે. ભૂતાર્થ સ્વભાવ રાખીને પર્યાયનું જ્ઞાન કરવા જેવું છે.

જે જીવો પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરી ગયા છે તેને વિકારને જાગવાનો પાણ વ્યવહાર હોતો નથી.

વિકલ્પવાળી દશામાં વ્યવહારનું જ્ઞાન કરાવ્યું ને શાસ્ત્રે ત્યાં ભલે હસ્તાવલંબરૂપ કહ્યો તો પાણ જે જીવો રાગ ને વિકાર ટાળી પોતાના સ્વભાવમાં ઠરી જાય છે ને પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યચમત્કારમાત્રને દેખે છે તેમને વ્યવહારનય કાંઈ પાણ પ્રયોજનવાન નથી. તેવા જીવને કાંઈ વિકલ્પ હોતો નથી. ક્ષાયિકભાવ આવો પ્રગટશે એવો વિકલ્પ પાણ ત્યાં નથી. પોતાની શુદ્ધતામાં ઠર્યો એટલે વિકલ્પ તૂટી ગયો ને તેતી વિકલ્પને જાણવારૂપ વ્યવહાર પાણ રહેતો નથી તેથી વ્યવહારનય કાંઈ નથી એમ કહ્યું છે.

વળી આ ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૩

(સ્વાગતા)

શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વિમુક્તૌ
સંસૃતાવપિ ચ નાસ્તિ વિશેષઃ ।
એવમેવ સ્વલુ તત્ત્વવિચારે
શુદ્ધતત્ત્વરસિકાઃ પ્રવદન્તિ ॥ ૭૩ ॥

શ્લોકાર્થ : ‘શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી મુક્તિમાં તેમ જ સંસારમાં તફાવત નથી’; આમ જ ખરેખર, તત્ત્વ વિચારતાં (-પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર અથવા નિરુપાણ કરતાં), શુદ્ધ તત્ત્વના રસિક પુરુષો કહે છે. ॥ ૭૩ ॥

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સંસારી ને સિદ્ધમાં કાંઈ તફાવત નથી, બન્ને સમાન છે.

સંસારી જીવોની એક સમયની પર્યાયને તથા સિદ્ધની મુક્તિની પર્યાયને ગૌણ કરી જુઓ તો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સંસારી ને સિદ્ધમાં કાંઈ ફેર નથી. કોઈ એમ માને કે એક સમયનો પર્યાય બિલકુલ નથી ને આત્મા સર્વથા કૂટસ્થ છે તો તે ખોટો છે. પર્યાયમાં ભેદ પડે છે. જુદા જુદા ભાવો જીવ કરે છે, નિમિત્ત ઉપર લક્ષ પાણ જાય છે. તે ભેદ પર્યાયમાં છે ખરા પાણ તે ભેદોથી સ્વભાવને લાભ નથી. તેથી સ્વભાવદષ્ટિ કરાવવા કહ્યું કે વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં સંસારી ને સિદ્ધમાં કાંઈ ફેર નથી એમ શુદ્ધતત્ત્વના રસિક પુરુષો કહે છે.

(૧) શુદ્ધ સ્વભાવ એકરૂપ છે, તેમાં ભેદ નથી એમ માની કોઈ અજ્ઞાની જીવ કહે કે વ્યવહારમાં પાણ ભેદ નથી તો તેનો એક પાણ નય સાચો નથી. ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને જીવને વિકલ્પવાળી

દશામાં રાગ હોય છે ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય છે તે જ્ઞાન કરવા માટે છે.

(૨) વળી કોઈ જીવ એમ માને કે વ્યવહારમાં રાગદ્વેષાદિના ભેદ છે માટે નિશ્ચય સ્વભાવમાં પાણ ભેદ પડે છે ને નિશ્ચયનયના અભેદ વિષયમાં પાણ ભેદ પડે છે તો તે પાણ ખોટો છે. તેને પાણ એકે ય નય હોતો નથી. વ્યવહારે પર્યાયમાં ભેદ હોવા છતાં નિશ્ચયમાં ભેદ નથી એમ અનેકાન્ત છે. સંસારી જીવો સિદ્ધ સમાન છે. અહીં દ્રવ્યદષ્ટિ બતાવી પર્યાયદષ્ટિ ઉઠાવવી છે કારણ કે વિકારી પર્યાયમાંથી કે અધૂરી પર્યાયમાંથી ધર્મપર્યાય પ્રગટતી નથી પાણ શુદ્ધ સ્વભાવવાનના આધારે ધર્મપર્યાય પ્રગટે છે.

ગાથા ૫૦

પુવ્વુત્તસયલભાવા પરદવ્વં પરસહાવમિદિ હેયં ।

સગદવ્વમુવાદેયં અંતરતચ્ચં હવે અપ્પા ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વોક્ત ભાવો પર-દરવ પરભાવ, તેથી હેય છે;

આત્મા જ છે આદેય, અંત:તત્ત્વરૂપ નિજદ્રવ્ય જે. ૫૦.

અન્વયાર્થ :- પૂર્વોક્ત સર્વ ભાવો પરસ્વભાવો છે, પરદ્રવ્ય છે, તેથી હેય છે; અંત:તત્ત્વ એવું સ્વદ્રવ્ય -આત્મા- ઉપાદેય છે.

ટીકા : આ હેય-ઉપાદેય અથવા ત્યાગ-ગ્રહણના સ્વરૂપનું કથન છે.

“જે કોઈ વિભાવ ગુણપર્યાયો છે તેઓ પૂર્વે (જાલમી ગાથામાં) વ્યવહારનયના કથન દ્વારા ઉપાદેયપાણે કહેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયના બળે (શુદ્ધ નિશ્ચયનયે) તેઓ હેય છે. શા કારણથી ? કારણ કે તેઓ પરસ્વભાવો છે, અને તેથી જ પરદ્રવ્ય છે.”

ઉદયભાવ એક સમયનો વિકારીભાવ છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિકભાવો એક સમયની નિર્મળ પર્યાયો છે. ચારે ભાવોનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ એ અપેક્ષાએ વ્યવહારથી તેને ઉપાદેય કહ્યા હતા, પરંતુ ત્રિકાળી સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ચારે ભાવો તરફનું લક્ષ ધોડવા જેવું છે કારણ કે ઉદયભાવ વિકાર છે તે વિકારથી ધર્મ થતો નથી. ઉપશમભાવ, ક્ષયોપશમભાવ નિર્મળ પર્યાય હોવા છતાં પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે, ધર્મ થતો નથી ને ક્ષાયિકભાવ વર્તમાન પ્રગટ નથી, ને પ્રગટ નથી તેનો વિચાર કરતાં રાગ થાય છે તેથી તેના તરફનો વિકલ્પ પાણ ધોડવા જેવો છે. એ અપેક્ષાએ તે ચારે ભાવોને પરદ્રવ્ય કહ્યા છે. કેવળી ભગવાનને સમજવાનું કાંઈ બાકી નથી. તેમને નય નથી. જેને સમજવાનું બાકી છે તે સાધકને નય પડે છે. તેને પર્યાય ઉપર લક્ષ કરતાં રાગ થાય છે તેથી તે ભાવો ઉપરનું લક્ષ ધોડાવું છે.

સમયસાર ગાથા ૧૧માં કહ્યું છે કે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે ને ભૂતાર્થ શુદ્ધનયના આશ્રય કરનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. અહીં પાણ એ જ કહેવું છે કે ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ તે સામાન્ય છે ને ઉદયાદિ ચાર ભાવો વિશેષ છે. વિશેષના અવલંબને લાભ નથી તેથી વિશેષને પરદ્રવ્ય ગાણી સામાન્ય એકરૂપ સ્વભાવના આશ્રયે લાભ છે એમ કહેલ છે. જે જીવ વ્યવહારમાં હોંશ કરે છે તેને કહે છે કે તેના આશ્રયે લાભ નથી, શુદ્ધના આશ્રયે લાભ છે. ને કોઈ કહે કે લાભ છે જ નહિ તો તેને પર્યાયનું જ્ઞાન કરાવે છે. પાણ તેના આશ્રયે લાભ થાય એમ બની શકે નહિ.

આ વાતને અન્ય મત સાથે મેળ ખાય તેમ નથી. પૈસા, કુટુંબ પરદ્રવ્ય જ છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર

પાણ પરદ્રવ્ય છે ને પોતાની એક સમયની પર્યાયને પાણ પરદ્રવ્ય કહેલ છે. કારણ કે તેનો આશ્રય લેવા જતાં મિથ્યાત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એક ચૈતન્ય સ્વભાવ અંત:તત્ત્વ સ્વદ્રવ્ય છે. કોઈની ભક્તિથી કે કૃપાથી ધર્મ થાય તેમ જ રાગ ને પુણ્યના આશ્રયે ધર્મ થાય તેમ તો નથી પાણ તારી પર્યાયની કૃપાથી કે તેના આશ્રયથી પાણ ધર્મ થાય એમ નથી. પર્યાયવાન દ્રવ્યસ્વભાવની કૃપાથી-એની એકની જ કૃપાથી ધર્મ થાય છે તેમ છે.

ગાથા ૩૮ની ટીકામાં કહેલ છે કે “જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો સમૂહ પરદ્રવ્ય હોવાને લીધે ખરેખર ઉપાદેય નથી.” હું શુદ્ધ જીવ છું એવો વિકલ્પ પાણ પરદ્રવ્ય છે. ગાથા ૧૦૩ની ટીકામાં “નવ પદાર્થરૂપ પરદ્રવ્યના...” એમ કહીને નવ પદાર્થને પરદ્રવ્ય કહ્યા છે. એક શુદ્ધ અંત:તત્ત્વરૂપ સ્વદ્રવ્ય ઉપાદેય છે. સર્વે વિભાવભાવો - ઔદયિકભાવોથી રહિત શુદ્ધ કારણપરમાત્મા ઉપાદેય છે. અહીં અંત:તત્ત્વ એટલે અંતરાત્મા અર્થ ન લેવો. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા - ત્રણે પર્યાય છે, તેની વાત નથી. ત્રણે વિનાનો એકલો શુદ્ધ સ્વભાવ, ઉત્પાદ-વ્યય વિનાનો કારણપરમાત્મા ઉપાદેય છે. કારણ કે તેના આશ્રયે લાભ થાય છે માટે તેને સ્વદ્રવ્ય કહ્યું છે. વ્યવહાર રત્નત્રય, પાંચ મહાવ્રતના વિકલ્પ કે ઉપશમાદિ ચાર ભાવોના આશ્રયે લાભ નથી, રાગ થાય છે, ધર્મ થતો નથી માટે પરદ્રવ્ય કહેલ છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ક્ષાયિક આદિ ભાવને પરદ્રવ્ય કેમ કહ્યા ?

સમાધાન : ભાઈ, સાંભળ ! તે ભાવોના વિચાર કરતાં રાગ ઊઠે છે. તેથી પર્યાયબુદ્ધિ ધોડાવવા તેને વ્યવહાર કહી, ગૌણ કરી, અભૂતાર્થ કહી, પરદ્રવ્ય કહી હેય કહ્યા છે ને ભૂતાર્થ શુદ્ધ દ્રવ્યને સ્વદ્રવ્ય કહી ઉપાદેય કહ્યું છે કારણ કે તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે.

સહજજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખરૂપ અંત:તત્ત્વનો આધાર શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છે.

હવે તે અંત:તત્ત્વ કેવું છે ? “ખરેખર સહજજ્ઞાન-સહજદર્શન-સહજચારિત્ર-સહજ પરમ વીતરાગ સુખાત્મક શુદ્ધ અંત:તત્ત્વસ્વરૂપ આ સ્વદ્રવ્યનો આધાર સહજ પરમ પારિણામિકભાવલક્ષણ (સહજ પરમપારિણામિકભાવ જેનું લક્ષણ છે એવો) કારણસમયસાર છે.”

ત્રિકાળી સહજજ્ઞાન, ત્રિકાળી સહજદર્શન, ત્રિકાળી સહજચારિત્ર, ત્રિકાળી સહજ પરમ વીતરાગી સુખરૂપ શુદ્ધ અંત:તત્ત્વ છે. શુદ્ધભાવ શુદ્ધ સ્વભાવભાવ છે ને તેનો આધાર પરમ પારિણામિક ભાવવાળો કારણસમયસાર છે. સહજ જ્ઞાન-દર્શન કહીને જુદા જુદા ગુણોનો ભેદ સમજવ્યો હતો, તેનો આધાર કારણપરમાત્મા કહી અભેદ કહી દીધો. સ્વદ્રવ્યમાં જ્ઞાન-દર્શન આદિ ચાર ભેદથી સમજવેલ છે. ને તેને અભેદ કરી કારણસમયસાર કહ્યો. એ જ સમ્યગ્દર્શન માટે ઉપાદેય છે ને તે જ ધર્મનું કારણ છે.

કારતક સુદ ૫, રવિવાર, ૫-૧૧-૫૧.

ટીકા : ખરેખર શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વસ્વરૂપ કારણપરમાત્મા ઉપાદેય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાય અથવા મોક્ષની પર્યાય પણ આદરણીય નથી. કારણ કે તે કાર્ય છે. કાર્યમાંથી કાર્ય ન પ્રગટે અથવા પર્યાયમાંથી પર્યાય ન આવે. માટે સ્વભાવ શુદ્ધ ત્રિકાળ એકરૂપ છે તે કારણ છે, તેમાંથી કાર્ય આવે છે. કાર્ય ઉપાદેય નથી પણ કારણપરમાત્મા ઉપાદેય છે. પર્યાય ઉપરનું લક્ષ ણોડાવવા તે પર્યાયોને પરદ્રવ્ય ગણી એકલા શુદ્ધ સ્વભાવને સ્વદ્રવ્ય ગણી આદરણીય કહેલ છે.

એવી રીતે (આચાર્ય દેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૮૫મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સિદ્ધાન્તોડ્યમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસમ્યહમ્ ।
एते ये तु समुल्लसन्ति विविधा भावाः पृथग्लक्षणा-
स्तेऽहं नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्यं समग्रा अपि ॥

શ્લોકાર્થ : જેમના ચિત્તનું ચરિત્ર ઉદાત (-ઉદાર, ઉચ્ચ, ઉજ્જવળ) છે એવા મોક્ષાર્થીઓ આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરો કે ‘હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય એક પરમજ્યોતિ જ સદાય છું; અને આ જે ભિન્ન લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના ભાવો પ્રગટ થાય છે તે હું નથી, કારણ કે તે બધાય મને પરદ્રવ્ય છે.’

મોક્ષાર્થી જીવોએ એકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવનું સદાય સેવન કરવું.

જે જીવોના જ્ઞાનનો અભિપ્રાય ઉજ્જવળ છે, ઉદાર છે, તે જીવોએ શું કરવું ? તેવા મોક્ષાર્થી જીવો આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરો કે હું તો શુદ્ધ જ્ઞાનમય છું ને તેમ માનનાર ઉદાર છે. જે જીવ નિમિત્તથી, વ્યવહારથી, પુણ્યથી ધર્મ માને તેનો અભિપ્રાય ઉદાર નથી. તેથી વ્યવહારથી ધર્મ ન માનો પણ હું ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધ આત્મા છું, કારણપરમાત્મા છું, મારા આધારે ધર્મદેશ પ્રગટી મોક્ષ થાય છે. આ એક જ સિદ્ધાંત અંગીકાર કરવા જેવો છે. જેવી રીતે અગ્નિ ખરાબ વસ્તુને બાળી મૂકે છે તેમ પરમ જ્યોતિરૂપ જ્ઞાનઅગ્નિ હીણી અવસ્થાને તથા વિકારને બાળી મૂકવા સમર્થ છે. સંસારી ને સિદ્ધ બધા ભેદ વ્યવહારનયના વિષયમાં જાય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી મારામાં ને સિદ્ધમાં કાંઈ ભેદ નથી. હું તો જ્ઞાયકસ્વભાવી છું. આવી વાણી જ્ઞાનીના મુખેથી નીકળે તે વાણી સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્ત થાય છે. ને જે પોતામાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તેને જ્ઞાની તથા વાણી નિમિત્ત કહેવાય છે.

પર્યાયમાં થતા શુદ્ધ-અશુદ્ધભાવો અનેકતા ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે પરદ્રવ્ય છે, તેથી તેનું લક્ષ ણોડો.

અને જે જુદા જુદા લક્ષવાળા દયા, દાન, હિંસા, ઘૂંટું, ચોરી આદિના ભાવ થાય છે તે હું નથી તેમ જ નવી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થાય તે પણ હું નથી. કારણ કે તે બધા પરદ્રવ્ય છે, નિર્મળતારૂપી કાર્ય પર્યાયમાં થાય છે પણ પર્યાય વડે પર્યાય પ્રગટતી નથી. માટે પર્યાયને પરદ્રવ્ય કહેલ છે. જ્યારે પર્યાય સ્વદ્રવ્ય તરફ વળે છે ત્યારે ધર્મદેશ પ્રગટે છે. તેથી ત્રિકાળી સ્વભાવને સ્વદ્રવ્ય કહેલ છે. એટલે અહીં બતાવ્યું કે જેને દાની થવું હોય એટલે પોતાની નિર્મળ પર્યાયનું દાન પોતાને આપવું હોય તેણે એવા અભિપ્રાયને સેવવો કે એક સમયનો વિકાર જાણવા જેવો છે પણ આદરવા જેવો નથી. વ્યવહારસ્ત્રવ્યના પુણ્ય પરિણામ પણ ઉદાર નથી ને એક સમયની પર્યાય પણ ઉદાર નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ એક જ ઉદાર છે, તે આદરણીય છે. પર્યાયો એક પછી એક પ્રગટે, તેના લક્ષે અનેકતા થાય છે. તેથી તે બધા પરદ્રવ્ય છે. માટે અનેકનું લક્ષ ણોડી એકરૂપ દ્રવ્યના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરો એ જ ધર્મનું કારણ છે.

વળી આ ૫૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૪

(શાલિની)

न ह्यस्माकं शुद्धजीवास्तिकाया-
दन्ये सर्वे पुद्गलद्रव्यभावाः ।
इत्थं व्यक्तं वक्ति यस्तत्त्ववेदी
सिद्धिं सोऽयं याति तामत्यपूर्वाम् ॥ ७४ ॥

શ્લોકાર્થ : “શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયથી અન્ય એવા જે બધા પુદ્ગલદ્રવ્યના ભાવો તે ખરેખર અમારા નથી” - આમ જે તત્ત્વવેદી સ્પષ્ટપણે કહે છે તે અતિ અપૂર્વ સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૭૪ ॥

જે તત્ત્વવેદી શુદ્ધ જીવને પોતાનો માને ને બાકીના ભાવોને પર માને તે મોક્ષદેશને પામે છે.

અહીં શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય શબ્દ વાપરેલ છે. દરેક જીવ શુદ્ધ છે ને અસંખ્ય પ્રદેશી છે એમ બતાવવા કહ્યું છે. શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય કહો, કારણસમયસાર કહો, ત્રિકાળ ધ્રુવસ્વભાવ કહો, નિત્ય કહો, ત્રિકાળ કારણશુદ્ધજીવ કહો તે બધા એકાર્થ વાચક છે. શુદ્ધ જીવ સિવાય પર્યાયમાં થતાં દયા-દાનાદિ ભાવો, તે ખરેખર અમારા નથી, વિકાર તથા જ્ઞાનનું ઓછાપણું વગેરે પણ અમારું સ્વરૂપ જ નથી, તે બધા પુદ્ગલના લક્ષે થયેલા ભાવો છે તેથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યના ભાવો છે. શુદ્ધ જીવના ભાવો નથી.

આમ જે તત્ત્વનો જાણનાર સ્પષ્ટપણે કહે છે એટલે કે માને છે તે પૂર્વે નહિ પ્રગટ થયેલી એવી મુક્તિદશાને પામે છે. 'કહે છે' શબ્દમાં વાણીનું જોર દેવું નથી પણ વાણી પાછળ વાચ્યનું જોર બતાવવું છે. પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને જ આદરાણીય માને છે તે તત્ત્વવેદી ચોખ્ખી વાત જગતને કહે છે કે તારા જીવના આશ્રય સિવાય ત્રણ કાળમાં મુક્તિ નથી. વળી ફળરૂપે સાધારણ સિદ્ધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનની વાત નથી પણ તે જીવ પૂર્ણ પરમ મુક્તદશાને પામે છે.

ગાથા ૫૧-૫૫

વિવરીયાભિણિવેસવિવજ્જિયસદ્દહણમેવ સમ્મત્તં ।
 સંસયવિમોહવિભ્મમવિવજ્જિયં હોદિ સળ્ણાણં ॥ ૫૧ ॥
 ચલમલિણમગાઢત્તવિવજ્જિયસદ્દહણમેવ સમ્મત્તં ।
 અધિગમભાવો ણાણં હેયોવાદેયતચ્ચાણં ॥ ૫૨ ॥
 સમ્મત્તસ્સ ણિમિત્તં જિણસુત્તં તસ્સ જાણયા પુરિસા ।
 અંતરહેઝ્ઝ મણિદા દંસળમોહસ્સ ચયપહુદી ॥ ૫૩ ॥
 સમ્મત્તં સળ્ણાણં વિજ્જદિ મોક્કસ્સ હોદિ સુણ ચરણં ।
 વવહારણિચ્છણ દુ તમ્હા ચરણં પવક્કવામિ ॥ ૫૪ ॥
 વવહારણયચરિત્તે વવહારણયસ્સ હોદિ તવચરણં ।
 ણિચ્છયણયચારિત્તે તવચરણં હોદિ ણિચ્છયદો ॥ ૫૫ ॥
 શ્રદ્ધાન વિપરીત-અભિનિવેશવિહીન તે સમ્યક્ત્વ છે;
 સંશય-વિમોહ-વિભ્રાંતિ વિરહિત જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૫૧.
 ચલ મલ-અગાઢપણા રહિત શ્રદ્ધાન તે સમ્યક્ત્વ છે;
 આદેય-હેય પદાર્થનો અવબોધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૫૨.
 જિનસૂત્ર સમકિતહેતુ છે, ને સૂત્રજ્ઞાતા પુરુષ જે,
 તે જાણ અંતરહેતુ, દગ્મોહક્ષયાદિક જેમને. ૫૩.
 સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્જ્ઞાન તેમ જ ચરણ મુક્તિપંથ છે;
 તેથી કહીશ હું ચરણને વ્યવહાર ને નિશ્ચય વડે. ૫૪.
 વ્યવહારનયચારિત્રમાં વ્યવહારનું તપ હોય છે;
 તપ હોય છે નિશ્ચય થકી, ચારિત્ર જ્યાં નિશ્ચયનયે. ૫૫.

અન્વયાર્થ (ગા. ૫૧) : વિપરીત અભિનિવેશ રહિત શ્રદ્ધાન તે જ સમ્યક્ત્વ છે; સંશય, વિમોહ ને વિભ્રમ રહિત (જ્ઞાન) તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

અન્વયાર્થ (ગા. ૫૨) : ચળતા, મલિનતા અને અગાઢતા રહિત શ્રદ્ધાને તે જ સમ્યક્ત્વ છે; હેય અને ઉપાદેય તત્વોને જાણવારૂપ ભાવ તે સમ્યક્(જ્ઞાન) છે.

અન્વયાર્થ (ગા. ૫૩) : સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત જિનસૂત્ર છે; જિનસૂત્રના જાણનારા પુરુષોને (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનાર જીવને જિનસૂત્ર બહિરંગ નિમિત્ત છે.

જે જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તેને કોણ નિમિત્ત હોય છે તેની ઓળખાણ આ ગાથામાં આપી છે. સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્ત ભગવાનની વાણી અથવા વાણીમાંથી રચાયેલા જિનસૂત્રો છે. વીતરાગની વાણી એમ કહે છે કે કારણપરમાત્મા ધર્મ માટે ઉપાદેય છે. પુણ્ય-પાપને હેય બતાવે ને ત્રિકાળી સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય એમ બતાવે. વીતરાગની વાણીનું તાત્પર્ય એમ છે કે જ્ઞાયકસ્વભાવના લક્ષે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને વીતરાગતા પ્રગટે છે પણ કોઈ નિમિત્તથી કે પુણ્યથી ધર્મદશા પ્રગટતી નથી -એમ જે યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવે તે જિનસૂત્ર છે. ને જે જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તેને જિનસૂત્ર બાહ્ય નિમિત્ત કહેવાય છે.

નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનાર જીવને જ્ઞાની ધર્માત્મા અંતરંગ નિમિત્ત છે.

હવે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવામાં અંતરંગ નિમિત્ત બતાવે છે. જિનસૂત્રને જાણનારા પુરુષો અંતરંગ નિમિત્ત છે. જિનસૂત્રોના એકલા શબ્દો નિમિત્ત થતા નથી પણ જિનસૂત્રના રહસ્યને જાણીને અંતરંગ પરિણમન પામેલા એવા જ્ઞાની પુરુષો કે જેમને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટેલ છે તે બીજાને સમ્યગ્દર્શનના અંતરંગ નિમિત્ત છે. જ્ઞાની પુરુષો તેમજ વાણી બન્ને પર છે, અંતરંગ નથી; પણ વાણી અને જ્ઞાની પુરુષો બન્નેના નિમિત્તમાં ભેદ બતાવવા વાણીને બાહ્ય નિમિત્ત કહેલ છે ને જ્ઞાની પુરુષોને અંતરંગ નિમિત્ત કહેલ છે. જ્ઞાની પુરુષો પર હોવા છતાં તેમને આમ કહેવું છે એમ તેમના આત્માનો અભિપ્રાય સામો ધર્મ પામનાર જીવ પકડી લ્યે છે, ને અભિપ્રાય પકડીને સમ્યગ્દર્શન પામે તો જ્ઞાની પુરુષને અંતરંગ હેતુ અથવા નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દર્શનમાં જ્ઞાની ધર્માત્માઓને અંતરંગ નિમિત્ત કેમ કહ્યા ?

આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે કોઈ અજ્ઞાની જીવ ધર્મ પામવામાં નિમિત્ત ન થાય તેમ જ એકલા શાસ્ત્ર પણ નિમિત્ત થતાં નથી. સમ્યગ્દર્શન પામનારને એકવાર ચૈતન્યજ્ઞાનીના નિમિત્તનો યોગ જરૂર હોવો જોઈએ. સત્ને સત્ જ નિમિત્ત હોય પણ અજ્ઞાની નિમિત્ત ન હોય તેમજ એકલા શાસ્ત્ર પણ નિમિત્ત ન હોય. અહીં પરાધીનતાની વાત નથી પણ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થતાં સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ ખીલતા સ્વને જાણતા પરપ્રકાશક જ્ઞાનમાં આવા નિમિત્તો હોય તેમ જાણી લ્યે છે. કેસર લેવા જતી વખતે ડબો બારદાન તરીકે હોય પણ કોથળો બારદાન તરીકે ન

હોય. ડબાથી કેસર આવે છે એમ તો નથી જ પણ કેસર લેવા જતી વખતે બારદાન ડબાનું હોય છે એમ ધર્મદશા પ્રગટતી વખતે ધર્મી ચૈતન્યઆત્મા નિમિત્ત હોય છતાં તેનાથી ધર્મ પામે છે એમ બતાવવું નથી પણ નિમિત્તની ઓળખાણ કરાવવી છે. જ્ઞાની પુરુષોને અંતરંગ હેતુ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાની પુરુષોને દર્શનમોહનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ હોય છે. આત્માનું અવલંબન લઈને સમ્યગ્દર્શનની પાત્રતા થઈ હોય તેવા જીવને વીતરાગી વાણી તથા તેનું રહસ્ય સમજીને સમ્યગ્દર્શન પામેલા જ્ઞાની પુરુષો અંતરંગ નિમિત્ત હોય છે. જ્ઞાની પુરુષોના કહેવાનો આશય સામો ધર્મ પામનાર જીવ પકડે છે માટે જ્ઞાનીને અંતરંગ નિમિત્ત કહ્યા છે.

અન્વયાર્થ (ગા. ૫૪) : સાંભળ, મોક્ષને માટે સમ્યક્ત્વ હોય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, ચારિત્ર (પણ) હોય છે; તેથી હું વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી ચારિત્ર કહીશ.

આ ગાથામાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની વાત કરે છે. પ્રથમ બે ગાથામાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિની વિકલ્પવાળી શ્રદ્ધા વગેરે વ્યવહારસમકિતની વાત કરી હતી. ત્રીજીમાં નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવી આ ગાથામાં નિશ્ચયસમકિતની વાત કરે છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે. આત્માનું જ્ઞાન તે નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાન છે ને આત્મામાં સ્થિરતા તે નિશ્ચયચારિત્ર છે ને આવું જેને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું હોય છે તેને વ્યવહારસમકિત હોય છે ને જેને આવી પાત્રતા હોય છે તેને જ્ઞાની નિમિત્ત મળ્યા વિના રહેતા નથી. હવે, વ્યવહાર અને નિશ્ચય ચારિત્રની વાત કરે છે.

અન્વયાર્થ (ગા. ૫૫) : વ્યવહારનયના ચારિત્રમાં વ્યવહારનયનું તપશ્ચરણ હોય છે; નિશ્ચયનયના ચારિત્રમાં નિશ્ચયથી તપશ્ચરણ હોય છે.

મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને પાંચ મહાવ્રતાદિના વિકલ્પવાળા ભાવ વર્તે છે. સમ્યગ્દર્શન છે, તેમ જ ચારિત્રદશા પણ પ્રગટી છે પણ સાતમી ભૂમિકાની નિર્વિકલ્પદશા આવી નથી પણ શુભ રાગ છે તેને વ્યવહારનયનું તપશ્ચરણ કહે છે. ને શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી નિર્વિકલ્પદશામાં ઠરે છે તે નિશ્ચયતપશ્ચરણ છે.

પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે ભક્તિ તથા વિપરીતતા રહિત પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે.

ટીકા : આ રત્નત્રયના સ્વરૂપનું કથન છે.

અહીં પ્રથમ વ્યવહારની વાત કરે છે પણ તેથી કરીને વ્યવહાર પહેલો ને નિશ્ચય પછી એમ કહેવાનો ભાવ નથી. સાધક જીવને નિશ્ચયનું ભાન છે, અખંડ જ્ઞાન-સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે પણ પોતાના સ્વભાવમાં ઠરી શકતા નથી ત્યારે વિકલ્પવાળો શુભ રાગ કેવો હોય છે તે વ્યવહાર-રત્નત્રયનું સ્વરૂપ બતાવે છે. નિશ્ચય સમકિત પ્રગટ થયેલા જીવને વ્યવહારશ્રદ્ધા કેવી હોય છે તે બતાવે છે. ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગ સિવાય બીજા કોઈ કુદેવાદિમાં તેને શ્રદ્ધા હોતી નથી. પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે

વિપરીત અભિપ્રાય રહિત સાચી શ્રદ્ધા હોય છે. તે શ્રદ્ધા મોક્ષની સિદ્ધિનો પરંપરા હેતુ છે. જીવને પોતાના કારણપરમાત્માની શ્રદ્ધા છે ને તેના આશ્રયે મોક્ષ પામશે તેથી પંચ પરમેષ્ઠીની શ્રદ્ધાના રાગને વ્યવહારથી પરંપરા કહેલ છે. વળી ભગવાને કહેલા સ્વરૂપ વિષેની શ્રદ્ધામાં તેને કાંઈ પાણ દોષ હોતો નથી. ભગવાને સ્વરૂપ કહ્યું તેમ હશે કે આમ હશે એવી ચંચળતા, મલિનતા અથવા અગાઢતા રહિત શ્રદ્ધાન વર્તે છે.

વિષ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ રાગી દેવોએ બતાવેલું સ્વરૂપ વિપરીત છે -એવા વિપરીત અભિપ્રાયનો તેને અભાવ છે. અન્યમતે કહેલું સાચું હશે કે ભગવાને કહ્યું તે સાચું હશે એમ જે ડામાડોળ છે તેને વ્યવહારના પાણ ઠેકાણાં નથી. ભગવાને કહેલા સ્વરૂપની જેને અડગ શ્રદ્ધા છે તેમાં કાંઈ પાણ દોષ નથી, એવો જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તો તેની રાગવાળી શ્રદ્ધાને વ્યવહારસમકિત કહે છે.

સંશય, વિપરીતતા અને અજ્ઞાણપાણના દોષ રહિત પદાર્થોનું જ્ઞાન તે વ્યવહારસમ્યગ્જ્ઞાન છે.

વ્યવહારસમ્યગ્જ્ઞાનની વાત કરે છે. તે પાણ ત્રણ દોષ રહિત હોવું જોઈએ. વીતરાગ તે સાચા દેવ હશે કે અન્યમતમાં કહેલાં દેવ સાચા હશે એવી માન્યતા તે શંકા દોષ છે. ભગવાને કહેલાં અનેકાન્ત સ્વરૂપથી વિપરીત જ્ઞાન કરવું ને એકાંત ક્ષણિક વગેરે કહેનાર બુદ્ધાદિના કહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવું ને તેને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણવું તે વિમોહ દોષ છે. ને વસ્તુસ્વરૂપથી અજ્ઞાણપાણું તે વિભ્રમ દોષ છે. જે જીવ નિશ્ચયઆત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે તેનું ત્રણે દોષ રહિતનું જ્ઞાન વ્યવહારસમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે.

હિંસાદિથી નિવૃત્તિના પરિણામ ને અઠાવીસ મૂળ ગુણનું પાલન તે વ્યવહારચારિત્ર છે.

હવે વ્યવહારચારિત્રની વાત કરે છે. જે મુનિને આત્માનું ભાન છે ને સ્વરૂપની અંદર લીનતા વર્તે છે તેવા જીવને વિકલ્પવાળી દશામાં હિંસાથી નિવૃત્તિના પરિણામ હોય ને ૨૮ મૂળ ગુણનું પાલન હોય છે. પાંચ મહાપ્રતાદિના પાલનને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે.

આવી રીતે ભેદોપચાર રત્નત્રય પરિણતિ હોય છે.

આ વ્યવહારનો અધિકાર અહીં શુદ્ધભાવમાં કેમ નાંખો છો ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેને કહે છે કે તે યથાસ્થાને નાખેલ છે. જે જીવ અનાદિ અનંત શુદ્ધભાવના આધારે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તેને વિકલ્પવાળી દશામાં કયા વિકલ્પ હોય ને વિકલ્પમાં કેવા નિમિત્ત હોય તે બતાવે છે. રાગ વખતે શ્રદ્ધા પંચ પરમેષ્ઠીની જ હોય, જ્ઞાનીની વીતરાગી વાણી જ સાંભળતો હોય, અજ્ઞાની નિમિત્ત ન હોય, તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન પાણ દોષ રહિત હોય. આમ નિશ્ચય સાથે વ્યવહારને નિમિત્તનો મેળ કેવો હોય તે બરાબર બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે યથાસ્થાને છે.

કારતક સુદ ૭, સોમવાર, ૫-૧૧-૫૧.

સમસ્ત વસ્તુને યથાર્થ બતાવનાર ભગવાનની વાણી તથા શાસ્ત્રો સમ્યગ્દર્શનમાં બાહ્ય નિમિત્ત છે.

“આમ ભેદોપચાર રત્નત્રયપરિણતિ છે. તેમાં જિનપ્રાણીત હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આ સમ્યક્ત્વપરિણામનું બાહ્ય સહકારી કારણ વીતરાગ સર્વજ્ઞના મુખકમળથી નીકળેલું સમસ્ત વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે.”

પંચ પરમેષ્ઠીની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન છે. શુદ્ધ જીવતત્ત્વ ઉપાદેય છે ને પુણ્ય-પાપ હેય છે. એમ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વનું જ્ઞાન તે વ્યવહારજ્ઞાન છે. ને પાંચ મહાપ્રતાદિના પરિણામ તે વ્યવહારચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે ભેદોપચાર રત્નત્રયપરિણતિ છે.

હવે જીવ પોતાના અખંડ સ્વભાવના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટ કરે તો નિમિત્ત કેવું હોય તે બતાવે છે. પોતે જ્ઞાયકશક્તિથી ભરેલો છે એવી અંતર રાગરહિત પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શનના પરિણામ છે ને તે મોક્ષનો માર્ગ છે. તે સમ્યક્ત્વના પરિણામનું બાહ્ય સહકારી કારણ ભગવાને કહેલાં વસ્તુસ્વરૂપને કહેવામાં સમર્થ એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. ભગવાનની વાણીથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે એમ કહેવું નથી પાણ આત્મામાં પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે તે વિકાર છે તે વિનાનો આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ કરવામાં કોની વાણી નિમિત્ત છે ? ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવની વાણી અથવા શાસ્ત્રો જે અવિરોધપાણે વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે તે નિમિત્ત હોય છે, અજ્ઞાનીની વાણી નિમિત્ત નથી.

જ્ઞાની ધર્માત્માઓ સમ્યગ્દર્શનમાં અંતરંગ નિમિત્ત છે.

“જે મુમુક્ષુઓ છે તેમને પાણ ઉપચારથી પદાર્થનિર્ણયના હેતુપાણને લીધે (સમ્યક્ત્વપરિણામના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયાદિક છે.”

જે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તેને વાણી બાહ્ય નિમિત્ત કહી. હવે ધર્માત્મા જ્ઞાની પુરુષો અંતરંગ નિમિત્ત છે એમ બતાવે છે. અહીં મુમુક્ષુમાં કેવળીને લેવા નથી પાણ ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને વર્તતા ધર્માત્માની વાત લેવી છે. જે આત્મા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રદશાને પામેલો છે, જેણે મોહનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ કરેલો છે તેવો જીવ બીજા જીવને અંતરંગ હેતુ થાય છે. ધર્માત્મા જીવ પાણ પર છે છતાં વાણીના નિમિત્તપાણા કરતાં જ્ઞાનીના નિમિત્તપાણાનો ભેદ બતાવવા માટે તેને અંતરંગ હેતુ કહેલ છે. શાસ્ત્ર કાંઈ બોલતું નથી. શાસ્ત્રનું રહસ્ય તો જ્ઞાની પુરુષો બતાવે છે. તે જ્ઞાની પુરુષોનો અભિપ્રાય સામેના જીવને તેના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વાળવાનો છે એવો અભિપ્રાય સામેનો જીવ પકડે છે માટે જ્ઞાનીને અંતરંગહેતુ કહ્યા છે.

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા કારણપરમાત્મા છે. વિકાર, રાગદ્વેષ, ઊણપ તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. આત્મા આનંદકંદ છે, પુણ્ય-પાપ કે નિમિત્તમાંથી ધર્મદશા થતી નથી, ધર્મનું કારણ શુદ્ધ પરમાત્મા છે એવા દ્રવ્યસ્વભાવની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. તેમાં પંચ પરમેષ્ટીની શ્રદ્ધારૂપી વ્યવહારસમકિત નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને નિમિત્ત છે. પોતાના કારણપરમાત્માના આશ્રયે પ્રગટતું જ્ઞાન તે નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેમાં વિપરીત દોષ રહિત પદાર્થોનું હેય-ઉપાદેય તત્ત્વો સહિતનું વ્યવહારજ્ઞાન નિમિત્ત છે ને પોતાના કારણપરમાત્માના આશ્રયે પ્રગટતી વીતરાગીદશા તે ચારિત્ર છે. તેમાં પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામરૂપ વ્યવહારચારિત્ર નિમિત્ત છે. તે બતાવીને ભગવાનની વાણી તથા શાસ્ત્રને બાહ્ય નિમિત્ત કહેવા છે તથા ધર્માત્માને અંતરંગ નિમિત્ત કહેવા છે. શાસ્ત્ર અને ધર્માત્મા નિમિત્ત થાય છે કોને? જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તેને. હવે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

“અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રય પરિણતિવાળા જીવને ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમતત્ત્વની શ્રદ્ધા વડે, તદ્જ્ઞાનમાત્ર (-તે નિજ પરમતત્ત્વના જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ) એવા અંતર્મુખ પરમ બોધ વડે અને તે-રૂપે (અર્થાત્ નિજ પરમતત્ત્વરૂપે) અવિચળપાણે સ્થિત થવારૂપ સહજચારિત્ર વડે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધપર્યાય થાય છે.”

નિજ શુદ્ધ પરમતત્ત્વની શ્રદ્ધા તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે.

જીવનો પોતાનો એકરૂપ જ્ઞાયકમૂર્તિ ટંકોત્કીર્ણ સ્વભાવ છે. જે ભેદ વિનાનો, વિવિધતા વિનાનો, સામાન્ય ધ્રુવ અભેદ સ્વભાવ છે તે ઉપચાર વિનાનો છે. જેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણતિ પામેલો જે જીવ છે તે જીવ અપૂર્વ સિદ્ધદશાને પામે છે. તે કયા સાધન વડે પામે છે તે બતાવે છે. પોતાના એકરૂપ નિજ પરમાત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા વડે પામે છે. વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું પણ તેને મોક્ષનું કારણ કહ્યું ન હતું. અખંડ આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર તે મોક્ષનું કારણ છે. આત્માની પર્યાયમાં થતાં વિકારના પરિણામ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. મોક્ષમાર્ગ ને મોક્ષ પણ પર્યાય છે-ભેદ છે. તેના આશ્રયે ધર્મ નથી પણ વિકાર અને ભેદ રહિત ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમતત્ત્વની શ્રદ્ધા વડે મુક્તિ થાય છે. પંચ પરમેષ્ટીની વ્યવહાર શ્રદ્ધાના રાગથી મુક્તિ થતી નથી, હેય-ઉપાદેય તત્ત્વના વ્યવહારજ્ઞાનથી મુક્તિ થતી નથી, પાંચ મહાવ્રતાના રાગથી મુક્તિ થતી નથી. વાણી તથા જ્ઞાની પુરુષોના નિમિત્તથી મુક્તિ થતી નથી. શ્રદ્ધાનો રાગ વગેરે બંધનું કારણ છે. મોક્ષદશાનું કારણ નિજ પરમતત્ત્વની શ્રદ્ધા છે. દયાદાનાદિ ભાવ પુણ્યતત્ત્વ છે; હિંસા, જૂઠું પાપતત્ત્વ છે. ક્ષયોપશમ-ઉઘાડ પણ એક સમયની પર્યાય છે, તે પરમતત્ત્વ નથી પણ નિજ પરમાત્મા-કારણપરમાત્મા એક પરમતત્ત્વ છે. તેની શ્રદ્ધાથી મુક્તિ થાય છે માટે તેને અભેદ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનરત્ન કહ્યું છે.

નિજ પરમતત્ત્વનું જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

હવે સમ્યગ્જ્ઞાનની વાત કરે છે. પોતાના નિજ પરમતત્ત્વના જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ એવા અંતર્મુખ

પરમ બોધ વડે મુક્તિ પામે છે. શાસ્ત્રનું રાગ સહિત જ્ઞાન તે પરલક્ષી જ્ઞાન છે. તે મોક્ષનું કારણ નથી. શાસ્ત્ર પર છે, શાસ્ત્રમાંથી જ્ઞાન આવતું નથી. આત્મા જ્ઞાયક છે તેના અવલંબને બોધ પ્રગટે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે. જેમ માલ લેવા જે જાય તે શું માલ લેવો છે, તે કેવી રીતે મળે છે તેનો નિર્ણય કરે છે. તેમ મુક્તિરૂપી માલ જોઈતો હોય તેણે ત્રણે રત્નો મેળવવા જોઈએ. તે રત્નો ક્યાંથી મળે ? દેહ-મન-વાણી નહિ, વિકાર નહિ, એક સમયના ઉઘાડની પર્યાય પણ નહિ પણ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માના જ્ઞાનથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે ને તે વડે જ મોક્ષદશા પમાય છે, તે સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

પોતાના પરમતત્ત્વમાં અવિચળપાણે સ્થિતિ તે સમ્યગ્ચારિત્ર છે.

હવે સમ્યગ્ચારિત્રની વાત કરે છે. પાંચ મહાવ્રતાના વિકલ્પ વિનાના ને એક સમયના ઉઘાડ વિનાના આખા જ્ઞાયક ધ્રુવસ્વભાવમાં અવિચળપાણે સ્થિતિ તે ચારિત્ર છે ને તે મુક્તિનું કારણ છે. પાંચ મહાવ્રતાના પરિણામથી ચારિત્ર થતું નથી પણ શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયે ચારિત્રદશા-વીતરાગી પરિણામ થાય છે. આ પ્રમાણે જે અભેદ રત્નત્રય પરિણતિવાળો જીવ છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણમેલો જીવ છે તે જ જીવ પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને ચારિત્ર વડે પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત કરેલી એવી અપૂર્વ સુખ અને આનંદદશા-મુક્તદશાને પામે છે. સિદ્ધદશા દ્રવ્ય કે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે. તે નવી પ્રગટ થાય છે. સંસાર પણ પર્યાય છે. પુણ્ય, પાપનો આશ્રય તે મિથ્યાત્વ, રાગ ને સંસાર છે. તે એક સમયનો છે. બે સમયનો સંસાર ભેગો થતો નથી. તેમ જ સંસારનો નાશ કરવો પડતો નથી પણ નિજ પરમતત્ત્વનું અવલંબન લેતાં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર પ્રગટ થઈને પૂર્ણ સિદ્ધદશા પ્રગટ થાય છે ને સંસારનો નાશ થઈ જાય છે. અહીં પ્રથમ વ્યવહારરત્નત્રય બતાવ્યાં માટે તેનાથી નિશ્ચયરત્નત્રય થાય છે -એમ નથી. વ્યવહારથી નિશ્ચય થતો નથી. પોતાના સ્વભાવના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે ત્યારે વ્યવહાર કેવો હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવેલ છે.

ભાવલિંગી મુનિને વિકલ્પવાળી દશા વખતે ૨૮ મૂળ ગુણનું પાલન હોય છે ને તેને વ્યવહારનય હોય છે.

“જે પરમ જિનયોગીશ્વર પહેલાં પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનયના ચારિત્રમાં હોય છે, તેને ખરેખર વ્યવહારનયગોચર તપશ્ચરણ હોય છે.”

પોતાના આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, વિકારથી રહિત છે. એવા શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત એકાગ્રતા કરે તેને યોગી કહે છે. યથાર્થ સ્વરૂપના ભાન વિના યોગના સાધના કરે છે તે યોગી નથી. અનંતા આત્મા, અનંતા પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો છે. દરેક આત્મામાં અનંતી ગુણો, અનંતી પર્યાયો છે. પર્યાયમાં વિકાર છે પણ સ્વરૂપમાં નથી એમ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એમ પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા કરે તે યોગી છે. વળી લીનતામાં જે ઉત્કૃષ્ટ છે તેને પરમયોગી જિનેશ્વર

કહે છે. તેવા જ્ઞાનયોગીશ્વર જ્યારે સ્વરૂપમાં લીન હોતાં નથી ત્યારે છદ્દે ગુણસ્થાને પ્રમત્તદશામાં અશુભભાવથી નિવૃત્તિરૂપ પાંચ મહાવ્રતાદિનું પાલન હોય છે, તેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે. સ્વરૂપની અંતરલીનતા આવતી નથી ત્યારે શુભ રાગ ઊઠે છે, ૨૮ મૂળ ગુણનું પાલન હોય છે, બાહ્યથી નક્ષત્રિંગ્લરદશા હોય છે, તેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે. ને જેને ખરેખર વ્યવહારનયથી વ્યવહારચારિત્ર છે તેને વ્યવહારનય હોય છે.

પરમ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં પ્રતપન એ નિશ્ચયતપ છે.

“સહજ નિશ્ચયનયાત્મક પરમ સ્વભાવસ્વરૂપ પરમાત્મામાં પ્રતપન તે તપ છે; નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ નિશ્ચયચારિત્ર આ તપથી હોય છે.”

હવે નિશ્ચયતપની વાત કરે છે. આત્મા આનંદકંદ છે તેમાંથી સિદ્ધના આનંદ જેવા ઝરણાં વહે તેવા છે. એવા પરમ સ્વભાવરૂપ આત્મામાં લીન થવું, શોભાયમાન થવું, વીતરાગીદશાની ઉજ્જ્વલતા થવી તેને નિશ્ચયતપ કહે છે. અત્યારે તો અજ્ઞાની જીવ બહારની ક્રિયામાં-રોટલા ન ખાવામાં તપ માને છે. આહાર ન લીધો માટે તપ થયો એમ માનનાર જીવ રોટલા-જડ પદાર્થના ગ્રહણ-ત્યાગનો સ્વામી થાય છે. તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. આહાર ન આવવાથી જીવને લાભ થાય તો આહારપર્યાય આત્માના પરિણામનો સ્વામી થઈ જાય છે. માટે આહાર આવવાથી અશુભભાવ નથી ને આહાર ન આવવાથી શુભભાવ થતો નથી. અશુભભાવ, શુભભાવ જીવ સ્વતંત્ર કરે છે, જડની ક્રિયા સાથે તેને સંબંધ નથી. વળી શુભ રાગ થયો તે પાણ તપ નથી. જે તપ પરને લીધે થતો હોય તો પર આત્માનો સ્વામી થઈ ગયો. આત્મા સ્વતંત્ર રહેતો નથી. પરપદાર્થથી રહિત, વિકારીભાવથી રહિત, એકરૂપ શુદ્ધ પરમાત્માસ્વરૂપ પોતાનો આત્મા છે. એવા આત્મામાં લીન થવું - એકાગ્ર થવું તેને ભગવાન તપશ્ચર્યા કહે છે. ને તે તપશ્ચર્યાથી નિર્જરા થાય છે. બાકીના તપને અજ્ઞાનતપ ને અજ્ઞાનવ્રત કહે છે.

નિશ્ચયતપ વડે પોતામાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજચારિત્ર થાય છે ને સિદ્ધદશાને પામે છે.

આવી લીનતાપૂર્વક પ્રતપનથી અથવા નિશ્ચયતપથી નિશ્ચયચારિત્ર પ્રગટે છે. આવા નિશ્ચયતપથી પોતાના સ્વભાવમાં અવિચળપાણે સ્થિતિ થાય છે તેને નિશ્ચયચારિત્ર કહે છે. શરીરની નક્ષદશાથી અથવા પાંચ મહાવ્રતના પરિણામથી નિશ્ચયચારિત્ર પ્રગટતું નથી પાણ જ્ઞાનસ્વભાવમાં લીનતારૂપ તપથી ચારિત્ર પ્રગટે છે. પ્રથમ વ્યવહારની વાત કરી તે જાણવા માટે છે પાણ આદરણીય નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ એક જ આદરણીય છે. આત્માની અંદર ઉદયભાવ, ક્ષયોપશમભાવ, ઉપશમભાવ છે તે એક સમયની પર્યાય છે, પર્યાયમાંથી પર્યાય થતી નથી. પૂર્વ પર્યાય તો વ્યયરૂપ છે પાણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે તેના અવલંબને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની પર્યાય પ્રગટે છે. માટે અંશબુદ્ધિ, પર્યાયબુદ્ધિ છોડી ત્રિકાળી સ્વભાવની દષ્ટિ કરવી તે ધર્મનું કારણ છે. આમ જે પોતાના

સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી લીનતા કરે છે તેને અભૂતપૂર્વ સિદ્ધદશા પ્રગટ થાય છે. તેનું કારણ નિજ કારણપરમાત્મા છે.

કારતક સુદ ૯, બુધવાર, ૭-૧૧-૫૧.

૫૧-૫૫ ગાથામાં રત્નત્રયનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

એવી રીતે એકત્વસમતિમાં (શ્રી પદ્મનંદી આચાર્યદેવ કૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા નામના શાસ્ત્રને વિષે એકત્વસમતિ નામના અધિકારમાં ૧૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટુપ)

દર્શનં નિશ્ચયઃ પુંસિ બોધસ્તદ્બોધ ઇષ્યતે ।

સ્થિતિરત્રૈવ ચારિત્રમિતિ યોગઃ શિવાશ્રયઃ ॥

શ્લોકાર્થઃ : આત્માનો નિશ્ચય તે દર્શન છે, આત્માનો બોધ તે જ્ઞાન છે, આત્મામાં જ સ્થિતિ તે ચારિત્ર છે; -આવો યોગ (અર્થાત્ આ ત્રણેની એકતા) શિવપદ્મનું કારણ છે.

શુદ્ધ અખંડ ધ્રુવ આત્મા છે, તેવા દ્રવ્યસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ અંતરંગ પ્રતીત તે સમ્યગ્દર્શન છે. એક સમયનો વિકાર કે પર્યાય જેટલો આત્મા નથી. શરીર-મન-વાણી કે પંચમહાવ્રતાદિના શુભ પરિણામ તે આત્મા નથી, તેમ જ જ્ઞાન વગેરેની એક સમયની પર્યાય તે પાણ આત્મા નથી. કેમ કે પર્યાય જેટલો આખો આત્મા નથી. નિશ્ચયનયના વિષયભૂત આત્માની અહીં વાત છે. તેના ભાન સહિત વ્યવહારનું સાચું જ્ઞાન થાય છે.

આત્મા શુદ્ધ કારણપરમાત્મા ભગવાન છે, તે પોતે વિકાર કરતો પાણ નથી અને ટાળતો પાણ નથી. એવો આત્મા તે જ સમ્યગ્દર્શનમાં આદરણીય છે. ક્ષણિક પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શનમાં આદરણીય નથી. ધ્રુવ સામાન્ય જ્ઞાયકસ્વભાવની દષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શન છે.

આત્માનું અંતર્મુખ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય તે જ જ્ઞાન છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે વ્યવહાર છે. પાણ અંતરમાં શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ.

શુદ્ધ આત્મામાં નિશ્ચળપાણે લીનતા થવી તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. વચ્ચે વિકલ્પ આવે તે વ્યવહાર છે. પાણ નિશ્ચયથી તો શુદ્ધ ધ્રુવ આત્મામાં લીનતા તે જ ચારિત્ર છે. એવું નિશ્ચયચારિત્ર હોય ત્યાં વિકલ્પને વ્યવહારચારિત્ર કહેવાય.

આ રીતે શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા એ ત્રણેનો યોગ તે શિવપદ્મનું કારણ છે - સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેની એકતા તે મોક્ષનું કારણ છે અને તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું મૂળિયું તો ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા છે, તેના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટી જાય છે.

ટીકાકાર પોતે પદ્મપ્રભ મુનિરાજ છે અને ટીકામાં પદ્મનંદી આચાર્યના શ્લોકનો આધાર આપ્યો છે. આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવ એકરૂપ છે. તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે, બીજો મોક્ષમાર્ગ નથી.

વળી આ શુદ્ધભાવ અધિકારની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૭૫

(માલિની)

જયતિ સહજબોધસ્તાદૃશી દૃષ્ટિરેષા

ચરણમપિ વિશુદ્ધં તદ્વિધં ચૈવ નિત્યમ્ ।

અઘકુલમલપંકાનીકનિર્મુક્તમૂર્તિઃ

સહજપરમતત્ત્વે સંસ્થિતા ચેતના ચ ॥ ૭૫ ॥

શ્લોકાર્થ : સહજજ્ઞાન સદા જ્યવંત છે, તેવી (-સહજ) આ દૃષ્ટિ સદા જ્યવંત છે, તેવું જ (-સહજ) વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાણ સદા જ્યવંત છે; પાપસમૂહરૂપી મળની અથવા કાદવની પંક્તિથી રહિત જેનું સ્વરૂપ છે એવી સહજ પરમતત્ત્વમાં સંસ્થિત ચેતના પાણ સદા જ્યવંત છે. ॥ ૭૫ ॥

સહજજ્ઞાન સદા જ્યવંત છે. ક્યું સહજજ્ઞાન ? આત્માનું ધ્રુવ ત્રિકાળ એકરૂપ સહજજ્ઞાન છે તે ત્રિકાળ જ્યવંત છે. નિજ કારણપરમાત્માનું સહજજ્ઞાન ત્રિકાળ જ્યવંત છે. તેવા ત્રિકાળ જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવું તે સમ્યજ્ઞાન છે.

વળી જ્ઞાનની જેમ ત્રિકાળી સહજદૃષ્ટિ પાણ સદા જ્યવંત વર્તે છે. આત્મામાં સમ્યજ્ઞાન પચાય તો નવી પ્રગટે છે, પાણ આ સહજદૃષ્ટિ ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે, તેની દૃષ્ટિ કરવી તે સમ્યજ્ઞાન છે.

તેવું જ સહજવિશુદ્ધચારિત્ર પાણ વસ્તુસ્વરૂપમાં સદા જ્યવંત વર્તે છે. મોક્ષનું કારણ જે સમ્યજ્-ચારિત્ર નવું પ્રગટે છે તેની આ વાત નથી, પાણ આ તો આત્માના સ્વરૂપમાં અનાદિઅનંત સહજચારિત્ર જ્યવંત વર્તે છે. તેની દૃષ્ટિ, જ્ઞાન ને રમાણતા કરવી તે મોક્ષનું કારણ છે.

આવાં નિશ્ચયરત્નત્રય હોય ત્યાં વચ્ચે વિકલ્પ ઊઠે તેને વ્યવહારચારિત્ર કહેવાય છે.

“પાપસમૂહરૂપી મળની થવા કાદવની પંક્તિથી રહિત જેનું સ્વરૂપ છે એવી સહજ પરમતત્ત્વમાં સંસ્થિત ચેતના પાણ સદા જ્યવંત છે.”

પુણ્ય અને પાપ બન્ને સંસારનું કારણ છે. તેથી તે બન્ને પાપ છે; આત્મા ત્રિકાળ તેનાથી રહિત

સહજ પરમતત્ત્વ છે; ચૈતન્યસ્વરૂપથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ થાય તે બધું પાપ છે, કાદવ છે; તે ચૈતન્યના નિર્મળ સ્વરૂપમાં નથી. એવા ત્રિકાળી સહજ પરમતત્ત્વમાં સંસ્થિત ચેતના પાણ સદા જ્યવંત છે. આત્મા ત્રિકાળ ચૈતન્યમૂર્તિ વિકારના અભાવ સ્વરૂપ જ છે. વિકાર ટાળવો ને મુક્તિ થવી તે મૂળ ત્રિકાળી સ્વરૂપ નથી, તે તો નવી દૃશા છે. ત્રિકાળી સ્વરૂપ તો અનાદિઅનંત એકરૂપ છે. વિકાર કરવો અને ટાળવો એવા બે પ્રકાર પાણ તેનામાં નથી એવા એકરૂપ ચિદાનંદ તત્ત્વની દૃષ્ટિ તે જ સમ્યજ્ઞાન છે.

લોકોને આવી અંતરતત્ત્વની વાત દુર્લભ થઈ ગઈ છે. પ્રથમ તો અધ્યાત્મ ગ્રંથોનું શ્રવાણ મળવું બહુ દુર્લભ છે, ને શ્રવાણ મળે તો તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તે દુર્લભ છે. સારા જ્ઞાની ધર્માત્મા મળે અને તેના સમાગમે અધ્યાત્મગ્રંથ શું કહે છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. તે સિવાય સાચું જ્ઞાન થતું નથી.

ભગવાન કારણપરમાત્મા તે જ મુખ્ય વસ્તુ છે. મોક્ષ પ્રગટે તે પાણ મુખ્ય વસ્તુ નથી. રાગરૂપ કર્મચેતના કે હર્ષ-શોકને ભોગવું એવી કર્મફળચેતના તો આત્માનું સ્વરૂપ નથી, પાણ નિર્મળજ્ઞાન પ્રગટે તે પાણ આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ નથી. આત્મા તો ત્રિકાળ સહજ ચેતનામય છે, ચૈતન્ય પરમતત્ત્વમાં સંસ્થિત સહજચેતના ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે. સમયે સમયે સ્વરૂપના આનંદનો ધ્રુવ અનુભવ કરનારી સહજચેતના ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે. આવો આત્મા જ પરમતત્ત્વ છે. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ પાણ પરમતત્ત્વ નથી; ત્રિકાળી પરમતત્ત્વમાં સ્થિત ચેતના જ્યવંત વર્તે છે - એમ માંગણિક વચન કહીને શુદ્ધભાવ અધિકાર પૂરો કરે છે.

ત્રિકાળ એવો ને એવો ભગવાન બિરાજે છે, તે જ આદ્યરૂપીય છે. સંસાર અને મોક્ષ તે બન્ને વ્યવહારનયનો વિષય છે, તે એક સમય પૂરતા છે ખરા, પાણ આદ્યરૂપીય નથી. ત્રિકાળ આનંદકંદ સહજાનંદ ધ્રુવ પરમતત્ત્વમાં હર્ષ-શોકનો ભોગવટો નથી, પાણ સહજચેતના ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે.

આવા તત્ત્વની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતારૂપ નિશ્ચયરત્નત્રય તો મોક્ષમાર્ગ છે. એવી મુનિદૃશા પ્રગટ્યા પછી ત્યાં વિકલ્પ ઊઠતાં વ્યવહારચારિત્ર કેવું હોય તે હવેના અધિકારમાં કહેશે.

આ રીતે, સુકવિજ્ઞરૂપી કર્મળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) શુદ્ધભાવ અધિકાર નામનો ત્રીજો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૪. વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર

જેને શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયા છે અને તેના આશ્રયે નિશ્ચયચારિત્રદશા પ્રગટી છે તેને વિકલ્પ ઊઠે તે વખતે વ્યવહારચારિત્રનો વિકલ્પ કેવો હોય તે બતાવે છે. જે વ્યવહારની લાગણી ઊઠે તેની જ્ઞાનીને ભાવના નથી, તે પરમાર્થે તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે; તે રાગની લાગણી ધર્મનું કિંચિત કારણ નથી, તે તો બંધનું જ કારણ છે. પણ મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સ્વભાવનો આશ્રય પૂર્ણ નથી, ઓછો આશ્રય છે એટલે ત્યાં રાગનો વિકલ્પ ઊઠી જાય છે. તેનું હવે વ્યવહારચારિત્ર અધિકારમાં વાર્ગન કરે છે. પણ વ્યવહારચારિત્ર તે બંધનું કારણ છે અને નિશ્ચયચારિત્ર તે મોક્ષનું કારણ છે - એ વાત પછી કહેશે.

વ્યવહારચારિત્રના વાર્ગનમાં પ્રથમ અહિંસા મહાવ્રતનું વાર્ગન કરે છે :

ગાથા ૫૬

કુલજોણિજીવમગ્ગણઠાણાઙ્ગસુ જાણિઙ્ગણ જીવાણં ।
તસ્સારંભણિયત્તણપરિણામો હોઙ્ગ પઠમવદં ॥ ૫૬ ॥
જીવસ્થાન, માર્ગણસ્થાન, યોનિ, કુલાદિ જીવના જાણીને,
આરંભથી નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ તે વ્રત પ્રથમ છે. ૫૬.

અન્વયાર્થ : જીવોના કુળ, યોનિ, જીવસ્થાન, માર્ગણસ્થાન વગેરે જાણીને તેમના આરંભથી નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ તે પહેલું વ્રત છે.

પૃષ્ઠ ૧૪૮માં ખુલાસો કરશે કે “હવે સકળ વ્યાવહારિક ચારિત્રથી અને તેના ફળની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષ એવું જે શુદ્ધ નિશ્ચયનયાત્મક પરમ ચારિત્ર તેનું પ્રતિપાદન કરનારો પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ અધિકાર કહેવામાં આવે છે.”

વ્યવહારચારિત્ર તો બંધનું કારણ છે, ને નિશ્ચયચારિત્ર તેનાથી પ્રતિપક્ષ છે એટલે કે તે મોક્ષનું કારણ છે. વ્યવહારચારિત્ર રાગવાળું છે, ને નિશ્ચયચારિત્ર વીતરાગી છે. પણ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વ્યવહારચારિત્ર હોય છે. કોઈ કહે કે મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિકલ્પ હોય જ નહિ, તો તે મુનિની દશાને જાણતો નથી.

મુનિને સહજ સ્વભાવના અવલંબનની જ ભાવના છે. પણ સ્વભાવના આશ્રયની કયાશમાં અહિંસા વગેરે વ્રતનો વિકલ્પ ઊઠે છે તેને અહીં વ્યવહારચારિત્ર તરીકે ઓળખાવે છે.

ટીકા : “કુળભેદ, યોનિભેદ, જીવસ્થાનના ભેદ અને માર્ગણસ્થાનના ભેદ પહેલાં જ (૪૨મી ગાથાની ટીકામાં જ) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે; અહીં પુનરુક્તિદોષના ભયથી પ્રતિપાદિત કર્યા નથી.”

શુદ્ધભાવ અધિકારમાં એકલા અભેદ પરમ સ્વભાવનો જ આશ્રય બતાવ્યો. અહીં પચાસનું જ્ઞાન કરાવે છે. પર જીવની રક્ષા કે હિંસા તો આત્મા કરી શકતો નથી પણ મુનિને અહિંસાનો શુભ વિકલ્પ ઊઠે તેને અહીં વ્યવહારે અહિંસાવ્રત કહ્યું છે.

વ્યવહારના અનેક પ્રકાર આવે છે. ત્યાં અજ્ઞાની તેના આશ્રયથી લાભ માની લ્યે છે પણ તે વ્યવહારનું રૂપ તો સંસાર છે. વ્યવહારનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે પણ તેનો આશ્રય કરવાનું નથી કહ્યું. તેના આશ્રયનું ફળ તો સંસાર જ છે.

સમયસારમાં કહે છે કે :-

પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિકાળથી જ છે અને એનો ઉપદેશ પણ બહુધા સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કરે છે. વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધનયનો હસ્તાવલંબન જાણી બહુ કર્યો છે; પણ એનું ફળ સંસાર જ છે. શુદ્ધનયનો પક્ષ તો કદી આવ્યો નથી અને એનો ઉપદેશ પણ વીરલ છે - ક્યાંક ક્યાંક છે. તેથી ઉપકારી શ્રીગુરુએ શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ મોક્ષ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનતાથી (મુખ્યતાથી) દીધો છે કે - “શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ શકાય છે; એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી.”

અહીં વ્યવહારચારિત્રનો વિકલ્પ મુનિને કેવો હોય તે ઓળખાવે છે.

મુનિને (મુનિત્વોચિત) શુદ્ધ પરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) દેહ-ચેષ્ટાદિક સંબંધી શુભોપયોગ તે વ્યવહાર-પ્રયત્ન છે. (શુદ્ધ પરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠસહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહાર-પ્રયત્ન પણ કહેવાતો નથી.)

ત્રિકાળી સ્વભાવનું અવલંબન તે નિશ્ચય-પ્રયત્ન છે. ત્યાં વચ્ચે શુભ વિકલ્પ આવ્યો તે વ્યવહાર-પ્રયત્ન છે; પણ શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રય વિનાનો એકલો શુભોપયોગ તે હઠરૂપ છે, તે કાંઈ વ્યવહારચારિત્ર નથી.

પર જીવ મરે કે ન મરે તે તો તેની પચાસ છે. તે કાંઈ આ આત્મા કરતો નથી, પણ અહિંસાના શુભભાવના પ્રયત્નરૂપ પરિણામ વિના સાવધપરિહાર થતો નથી. પરમાં પ્રયત્નની વાત નથી, પણ પોતામાં શુભ પરિણામના પ્રયત્નની આ વાત છે. તેવા શુભ વિના અશુભભાવરૂપ સાવધનો પરિહાર થતો નથી. આથી જ, પ્રયત્નપરાયાણને હિંસા પરિણતિનો અભાવ હોવાથી અહિંસાવ્રત હોય છે.

નિશ્ચયથી તો શુભ તે પાણ સ્વરૂપની હિંસા છે, પાણ વ્યવહારમાં પાપના અભાવને અહિંસા કહે છે. મુનિને નિશ્ચયથી તો સ્વભાવના આશ્રયનો જ પ્રયત્ન છે પાણ તેમાં લીન ન રહી શકે ત્યારે આવો વ્યવહારઅહિંસાનો વિકલ્પ હોય છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીએ (બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં શ્રી નમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં ૧૧૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :

(શિસ્તરિણી)

અહિંસા ભૂતાનાં જગતિ વિદિતં બ્રહ્મ પરમં
ન સા તત્રારમ્ભોઽસ્ત્યણુરપિ ચ યત્રાશ્રમવિદ્યૌ ।
તતસ્તત્સિદ્ધચર્થં પરમકરુણો ગ્રન્થમુખ્યં
ભવાનેવાત્યાક્ષીન્ન ચ વિકૃતવેષોપધિરતઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જગતમાં વિદિત છે કે જીવોના અહિંસા પરમ બ્રહ્મ છે. જે આશ્રમની વિધિમાં લેશ પાણ આરંભ છે ત્યાં (-તે આશ્રમમાં અર્થાત્ સગ્રંથપાણમાં) તે અહિંસા હોતી નથી. માટે તેની સિદ્ધિને અર્થે, (હે નમિનાથ પ્રભુ !) પરમ ક્રુણાવંત એવા આપશ્રીએ બન્ને ગ્રંથને ઇચ્છ્યા (-દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહને તજી નિર્ગ્રંથપાણું અંગીકૃત કર્યું), વિકૃતવેશ તથા પરિગ્રહમાં રત ન થયા.

અહો ! જીવોની અહિંસા તે પરમ બ્રહ્મ છે. એ વાત જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પોતે પાણ જીવ છે, પુણ્ય-પાપ વડે પોતાના સ્વભાવની હિંસા થવા ન દેવી એટલે કે સ્વભાવના અવલંબને તે ભાવ ઉત્પન્ન થવા ન દેવા તેવી અહિંસા તે પરમ બ્રહ્મ છે. ઇદા ગુણસ્થાને મુનિને પંચ મહાવ્રતનો વિકલ્પ હોય છે, તેમાં પરની હિંસા ટળી છે, તેમ જ સ્વભાવનો આશ્રય પ્રગટ્યો છે એટલે પોતાના આત્માની પાણ અહિંસા પ્રગટી છે. એવા મુનિને જેવી પરમ બ્રહ્મરૂપ અહિંસા હોય છે તેવી અહિંસા ગૃહસ્થને હોતી નથી. જ્યાં લેશ પાણ આરંભ છે એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં અહિંસા હોતી નથી. માટે તે અહિંસાની સિદ્ધિને માટે હે નમિનાથ ભગવાન ! પરમ ક્રુણાવંત એવા આપશ્રીએ બન્ને ગ્રંથોને (દ્રવ્ય તેમજ ભાવ બન્ને પરિગ્રહોને) ઇચ્છ્યા અને ભાવલિંગી નિર્ગ્રંથ મુનિ થયા.

ભગવાનને કોઈ ઉપર ક્રુણાની વૃત્તિ ન હોય. પાણ ભગવાને જેવું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું પોતાના જ્ઞાનમાં ભાસ્યું એટલે “ભગવાનની ક્રુણા થઈ” એમ કહેવાય છે. પોતે પોતાના આત્માની ક્રુણા કરી ત્યાં ઉપચારથી કહે છે કે “હે ભગવાન ! આપની મહાન ક્રુણા થઈ !” શ્રીમદ્ પાણ કહ્યું છે કે “ક્રુણા હમ પાવત હૈ તુમકી” ત્યાં પાણ એવો જ આશય છે.

અહીં કહે છે કે હે પરમ ક્રુણાવંત ભગવાન ! આપે બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહોને ઇચ્છ્યા - તે

નિમિત્તનું કથન છે. નિશ્ચયથી પરના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્મામાં છે જ નહિ. મુનિને વિકૃતવેશ ન હોય, સહજદશા હોય. શરીર પાણ જન્મ્યા પ્રમાણે સહજ નસ હોય; વસ્ત્રાદિ રાખવાં તે વિકૃતવેશ છે. એક પાણ વસ્ત્રનો તાણો રાખવો તે મુનિપાણને સૂચવતો નથી, વસ્ત્ર સહિત મુનિદશા હોય નહિ. મુનિદશામાં અંતરમાં સહજ વીતરાગતા છે ને બહારમાં પાણ સહજ નિર્ગ્રંથતા છે. વસ્ત્રવાળા સાધુ તે ખરા સાધુ નથી. ઇદા ગુણસ્થાનની વીતરાગતા પ્રગટે અને વસ્ત્રાદિ રહે તેમ બનતું નથી, એવો જ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

વસ્ત્રાદિ સહિત હોય ત્યાં સમ્યગ્દષ્ટિ સાધક-બ્રહ્મચારીપાણું કે પાંચમું ગુણસ્થાન હોઈ શકે પાણ ઇદા-સાતમા ગુણસ્થાનરૂપ મુનિદશા ન હોય. માટે અહીં સમંતભદ્રાચાર્યે કહ્યું કે વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ ધારણ કરવો તે વિકૃતવેશ છે. હે ભગવાન ! અહિંસાની સિદ્ધિ અર્થે આપે તેવા વિકૃતવેશને ઇચ્છ્યો, આપ પરિગ્રહમાં રત ન થયા. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને મારવાનો ભાવ તે કષાયભાવ છે, મુનિદશામાં તેવો ભાવ હોતો નથી. ઉપદેશ-સ્વાધ્યાય વગેરેની વૃત્તિ ઇદે ગુણસ્થાને મુનિને ઊઠે છે અને વળી ક્ષણમાં તે તોડીને નિર્વિકલ્પ થઈ જાય છે. એમ ઇદે-સાતમે ગુણસ્થાને મુનિ વારંવાર જૂલે છે. એવી જ મુનિદશા છે. એવી દશા સિવાય બાહ્યમાં વસ્ત્રાદિ ધૂટ્યા તે તો દ્રવ્યલિંગ છે. અને જે વસ્ત્રાદિ સહિત હોય, જેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પાણ સાચી ન હોય તે તો દ્રવ્યલિંગી પાણ ન કહેવાય. વીતરાગી પરિણતિ સહિતની વ્યવહારની વૃત્તિ ઊઠે તેની આ વાત છે. સ્વભાવનું ભાન અને સ્થિરતાવાળા મુનિને શુભ રાગ આવે તેને વ્યવહારે અહિંસાવ્રત કહેવાય છે, નિશ્ચયથી તો અંતરમાં સ્વભાવના આશ્રયે જે વીતરાગતા છે તે જ અહિંસા છે, અને તે જ ધર્મ છે.

કારતક સુદ ૧૦, ગુરુવાર, ૮-૧૧-૫૧.

પદમી ગાથામાં અહિંસાવ્રતનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે ટીકાકાર તે ગાથા ઉપર શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૬

(માલિની)

ત્રસહતિપરિણામધ્વાંતવિધ્વંસહેતુઃ

સકલભુવનજીવગ્રામસૌખ્યપ્રદો યઃ ।

સ જયતુ જિનધર્મઃ સ્થાવરૈકેન્દ્રિયાણાં

વિવિધવધવિદૂરશ્ચારુશર્માબ્ધિપૂરઃ ॥ ૭૬ ॥

શ્લોકાર્થ : ત્રસઘાતના પરિણામરૂપ અંધકારના નાશનો જે હેતુ છે, સકળ લોકના જીવસમૂહને જે સુખપદ છે, સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવોના વિવિધ વધથી જે બહુ દૂર છે અને સુંદર સુખસાગરનું જે પૂર છે, તે જિનધર્મ જયવંત વર્તે છે. ॥ ૭૬ ॥

મુનિરાજ કહે છે કે જ્ઞાનધર્મ જ્યવંત વર્તે છે, આત્માના સ્વભાવના અવલંબને જે વીતરાગદ્વેષ પ્રગટ થઈ તેને જ્ઞાનધર્મ કહે છે, એ સિવાય બહારમાં જ્ઞાનધર્મ નથી. આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલા વીતરાગી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર તે જ્ઞાનધર્મ છે. એવો જ્ઞાનધર્મ જેને પ્રગટ્યો છે એવા મુનિઓને ત્રસઘાતના પરિણામરૂપ અંધકારનો નાશ થઈ ગયો છે. સ્વભાવના અવલંબને મુનિની દ્વેષ જ એવી હોય છે કે તેમને ત્રસ જીવોના ઘાતના પરિણામ જ થતા નથી. માટે આત્માના વીતરાગભાવરૂપ જ્ઞાનધર્મ છે તે ત્રસઘાતના પરિણામના નાશનો હેતુ છે.

આત્માના વીતરાગ સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગદ્વેષ પ્રગટી ત્યાં ત્રસઘાતના પરિણામ હોતાં નથી. માટે જ્ઞાનધર્મ ત્રસઘાતના પરિણામના નાશનું કારણ છે. સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગભાવ પ્રગટ્યો ત્યાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિને ત્રસઘાતના પરિણામની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી, માટે જ્ઞાનધર્મ ત્રસઘાતના નાશનો હેતુ છે.

વળી જ્ઞાનધર્મ સકળ લોકસમૂહને સુખપ્રદ છે. આત્માની વીતરાગી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે સુખરૂપ છે. અને તે જેના આશ્રયે પ્રગટે એવો દ્રવ્યસ્વભાવ પણ ત્રિકાળ સુખરૂપ છે. એ દ્રવ્યના આશ્રયે વીતરાગતા અને સુખ પ્રગટે છે. એટલે જ્ઞાનધર્મ જીવોને સુખપ્રદ છે.

જ્ઞાનધર્મ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતો વીતરાગભાવ સર્વ જીવોને સુખનો દેનાર છે.

જેટલે અંશે વીતરાગતા પ્રગટી તે જ્ઞાનધર્મ છે. જ્ઞાનધર્મ સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવના વધથી પણ બહુ દૂર છે. મુનિને વીતરાગદ્વેષ પ્રગટી ત્યાં એકેન્દ્રિય જીવના હિંસાના પરિણામની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી માટે એકેન્દ્રિયની હિંસાથી જ્ઞાનધર્મ બહુ દૂર છે. સ્વભાવના અવલંબને જેટલી વીતરાગતા પ્રગટી તેટલી તો નિશ્ચયઅહિંસા છે. ને છઠ્ઠે શુભ રાગની વૃત્તિ ઊઠતા ત્રસ કે સ્થાવરની હિંસાના પરિણામ ન થાય તે વ્યવહારે અહિંસા છે. સમ્યગ્દષ્ટિને ચોથા ગુણસ્થાને હજી સ્વભાવનું અવલંબન ઓછું છે તેથી ત્યાં એકેન્દ્રિયની હિંસાના પરિણામ પણ હોય છે. કારણપરમાત્મસ્વભાવનું જેટલું અવલંબન લીધું તેટલી તો વીતરાગતા પ્રગટી; અને એવા સ્વભાવના અવલંબનથી જ્યાં મુનિદ્વેષ પ્રગટી ત્યાં વિકલ્પ ઊઠે તો તેમાં કોઈ જીવની હિંસાની વૃત્તિ હોતી નથી.

પર જીવને બચાવી શકે કે મારી શકે એ વાત તો વસ્તુના સ્વભાવમાં નથી. જ્ઞાનધર્મ તો અંતરંગ કારણપરમાત્માના અવલંબને જેટલી વીતરાગીદ્વેષ પ્રગટે તે જ છે. તે પરમાર્થે અહિંસા છે. અને વચ્ચે શુભ વિકલ્પ આવે તેને વ્યવહારઅહિંસા કહેવાય છે. પણ જ્ઞાની તે રાગથી ધર્મ નથી માનતો, પરમાર્થે તો તે તેનો જ્ઞાતા જ છે. નિશ્ચયધર્મ તો સ્વાશ્રયે પ્રગટેલી વીતરાગતા જ છે અને શુભ વખતે અશુભ ન થવા દીધો તે અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારધર્મ કહેવાય છે. આવો જ્ઞાનધર્મ એકેન્દ્રિય જીવોના વધથી બહુ દૂર છે.

વળી જ્ઞાનધર્મ સુખસાગરનું પૂર છે. દ્રવ્યસ્વભાવમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સમુદ્ર ભર્યો છે. તે દ્રવ્ય સ્વભાવનું અવલંબન લેતાં પર્યાયમાં આનંદનું પર ચડી આવે છે.

આવો વીતરાગી જ્ઞાનધર્મ જ્યવંત વર્તે છે. ત્રિકાળ સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટેલી વીતરાગદ્વેષ જ્યવંત વર્તે છે.

હવે બીજું સત્ય મહાવ્રત કહે છે.

ગાથા ૫૭

રાગેણ વ દોસેણ વ મોહેણ વ મોસભાસપરિણામં ।

જો પજહદિ સાહુ સયા બિદિયવદં હોઈ તસ્મેવ ॥ ૫૭ ॥

વિદ્વેષ-રાગ-વિમોહનિત મૃષા તણા પરિણામને

જે છોડતા મુનિરાજ, તેને સર્વદા વ્રત દ્વિતીય છે. ૫૭.

અન્વયાર્થ : રાગથી, દ્વેષથી અથવા મોહથી થતાં મૃષા ભાષાના પરિણામને જે સાધુ છોડે છે, તેને જ સદા બીજું વ્રત છે.

અસત્યના પરિણામ થતા જ નથી, તે અપેક્ષાએ તેને છોડ્યા એમ કહેવાય છે. પણ તે અસત્યના પરિણામ થાય છે અને તેને છોડે છે એવી વાત નથી. સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગતા થતાં, અસત્યનો વિકલ્પ જ ન ઊઠે તેને અસત્યનો ત્યાગ છે. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને અસત્યના અશુભ પરિણામ થતાં જ નથી. મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને પણ સ્વભાવના અવલંબને જ વીતરાગતા છે. સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યારથી જ નિર્વિકલ્પ આનંદઘન દ્રવ્યસ્વભાવનું જ અવલંબન હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને ઠેઠ સુધી કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાયકમૂર્તિનું જ અવલંબન હોય છે. તેના અવલંબન વિના સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી. તે દ્રવ્યસ્વભાવનું વિશેષ અવલંબન લેતાં મુનિદશા પ્રગટે છે. તે ભૂમિકામાં સ્વભાવનું એવું તીવ્ર અવલંબન વર્તે છે કે અસત્યના પરિણામ થાય તેવો તીવ્ર રાગ થતો નથી.

“અહીં (એમ કહ્યું છે કે), સત્યનો પ્રતિપક્ષ (અર્થાત્ સત્યથી વિરુદ્ધ પરિણામ) તે મૃષા પરિણામ છે; તે (અસત્ય બોલવાના પરિણામ) રાગથી, દ્વેષથી અથવા મોહથી થાય છે; જે સાધુ -આસન્ન ભવ્ય જીવ- તે પરિણામને પરિત્યજે છે (-સમસ્ત પ્રકારે છોડે છે), તેને બીજું વ્રત હોય છે.”

અજ્ઞાનીને સ્વરૂપ ચૂકીને તદ્દન મિથ્યા પરિણામ થાય છે અથવા તો રાગદ્વેષને લીધે અસત્યના પરિણામ થાય છે. પણ મુનિને તો સ્વભાવના આશ્રયે રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ હોવાથી અસત્યના પરિણામ થતા જ નથી. તેથી તેમણે અસત્ય પરિણામ છોડ્યા એમ કહેવાય છે. એવા મુનિને બીજું સત્યવ્રત હોય છે. મુનિને સ્વભાવના અવલંબને પચાસીની પણ એવી હદ છે કે તેમાં તીવ્ર રાગ થતો જ નથી.

હવે ૫૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૭

(શાલિની)

વક્તિ વ્યક્તં સત્યમુચ્ચૈર્જનો યઃ

સ્વર્ગસ્ત્રીણાં ભૂરિભોગૈકભાક્ સ્યાત્ ।

અસ્મિન્ પૂજ્યઃ સર્વદા સર્વસદ્ધિઃ

સત્યાત્સત્યં ચાન્યદસ્તિ વ્રતં કિમ્ ॥ ૭૭ ॥

શ્લોકાર્થ : જે પુરુષ અતિ સ્પષ્ટપાણે સત્ય બોલે છે, તે સ્વર્ગની સ્ત્રીઓના પુષ્કળ ભોગોનો એક ભાગી થાય છે. (અર્થાત્ પરલોકમાં અનન્યપાણે દેવાંગનાઓના બહુ ભોગોને પામે છે.) અને આ લોકમાં સર્વદા સર્વ સત્પુરુષોનો પૂજ્ય બને છે. ખરેખર સત્યથી શું બીજું કોઈ (ચડિયાતું) વ્રત છે ? ॥ ૭૭ ॥

સ્વભાવના અવલંબનપૂર્વક વીતરાગભાવ એવો છે કે અસત્યના ભાવ જ થવા દેતો નથી. શુભ રાગ વખતે સત્યના પરિણામ થાય તે પણ પુણ્યબંધનું કારણ છે, તે ધર્મ નથી. તેથી તે પુણ્યના ફળમાં સ્વર્ગના ભોગો મળશે. વ્યવહાર સત્યવ્રતના પરિણામથી સ્વર્ગના ભોગો મળશે, પણ તેનાથી સ્વભાવ નહિ મળે. સ્વભાવના અવલંબને જેટલી વીતરાગતા પ્રગટી તે જ ધર્મ છે.

વ્યવહાર સત્યવ્રત કોને હોય ?

પરમાર્થે તો સ્વભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવ, રાગ-દ્વેષ રહિત છે તે જ પરમ સત્ છે -એવા સ્વભાવને આશ્રયે જેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરમાર્થ સત્ય પ્રગટ્યું છે તેના શુભ રાગને વ્યવહાર સત્યવ્રત કહેવાય છે.

હવે ત્રીજા અયોર્ય મહાવ્રતનું સ્વરૂપ કહે છે :

ગાથા ૫૮

ગામે વા ણયરે વાડરણ્ણે વા પેચ્છિઝ્ઞણ પરમત્થં ।

જો મુયદિ ગહણભાવં તિદિયવદં હોદિ તસ્સેવ ॥ ૫૮ ॥

નગરે, અરણ્યે, ગ્રામમાં કો વસ્તુ પરની દેખીને,
છોડે ગ્રહણપરિણામ જે, તે પુરુષને વ્રત તૃતીય છે. ૫૮.

અન્વયાર્થ : ગ્રામમાં, નગરમાં કે વનમાં પારકી વસ્તુને દેખીને જે (સાધુ) તેને ગ્રહવાના ભાવને છોડે છે, તેને જ ત્રીજું વ્રત છે.

અહીં બહારના પદાર્થની ક્રિયાની વાત નથી. પાણ પરિણામની વાત છે. મુનિને પારકી વસ્તુ દેખીને તે ગ્રહણ કરવાના પરિણામ જ થતા નથી. સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધપરિણતિ પ્રગટી છે ને કાંઈક શુભ રાગ થાય છે ત્યાં પાણ પરવસ્તુને ગ્રહવાના પરિણામ થતા નથી - આવી મુનિદશા હોય છે.

“જેના ફરતી વાડ હોય તે ગ્રામ(ગામડું) છે; જે ચાર દરવાજાથી સુશોભિત હોય તે નગર છે; જે મનુષ્યના સંચાર વિનાનું, વનસ્પતિસમૂહ, વેલીઓ અને ઝાડના ઝૂંડ વગેરેથી ગીયોગીય ભરેલું હોય તે અરણ્ય છે. આવા ગ્રામ, નગર કે અરણ્યમાં બીજાથી તજાયેલી, મુકાયેલી, પડી ગયેલી અથવા ભુલાઈ ગયેલી પરવસ્તુને દેખીને તેના સ્વીકાર-પરિણામને (અર્થાત્ તેને પોતાની કરવાના-ગ્રહવાના પરિણામને) જે પરિત્યજે છે, તેને ખરેખર ત્રીજું વ્રત હોય છે.”

વસ્તુ દેખીને તેને લેવાના પરિણામ થયા અને પછી છોડ્યા -એવી વાત નથી. જે લેવાના પરિણામ થાય તો તો તે અયોર્યવ્રત ન રહ્યું. મુનિને તો તેવા પરિણામ જ થતા નથી, તેનું નામ અયોર્યવ્રત છે.

હવે ૫૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૮

(આર્યા)

આકર્ષતિ રત્નાનાં સંચયમુચ્ચૈરચૌર્યમેતદિહ ।

સ્વર્ગસ્ત્રીસુખમૂલં ક્રમેણ મુક્ત્યંગનાયાશ્ચ ॥ ૭૮ ॥

શ્લોકાર્થ : આ ઉગ્ર અયોર્ય આ લોકમાં રત્નોના સંચયને આકર્ષે છે અને (પરલોકમાં) સ્વર્ગની સ્ત્રીઓના સુખનું કારણ છે તેમ જ ક્રમે કરીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સુખનું કારણ છે. ॥ ૭૮ ॥

સ્વભાવનું અવલંબન છે અને અશુભ પરિણામ આવવા દીધા નથી, ત્યાં શુભભાવથી પુણ્ય બંધાઈને બહારના રત્નોના ઢગલા મળે છે, પાણ તે શુભથી કાંઈ અંતરના ચૈતન્યરત્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ચૈતન્યરત્નની પ્રાપ્તિ તો સ્વભાવના જ અવલંબને થાય છે. વ્યવહારવ્રત તે શુભ રાગ છે- સંયોગીભાવ છે, તેના ફળમાં બાહ્ય સંયોગ મળે છે. વ્યવહારવ્રતને ક્રમે કરીને મુક્તિનું કારણ કહ્યું ત્યાં વ્યવહારવ્રતમાં જે શુભ રાગ છે તેનું ફળ તો સ્વર્ગ જ છે પાણ તે સમયે સાથે સ્વભાવના અવલંબને જે વીતરાગી ભાવ પ્રગટ્યો છે તે ક્રમે કરીને મુક્તિનું કારણ થાય છે, તેથી તેની સાથેના શુભ રાગને પાણ ઉપચારથી મુક્તિનું પરંપરા કારણ કહ્યું છે. નિશ્ચયના અવલંબનની દૃષ્ટિ પડી છે તેથી વ્યવહારને ઉપચારથી કારણ કહેવાય છે. નિશ્ચય સ્વભાવનો આશ્રય લીધો તેટલી નિશ્ચય આજ્ઞા છે, તે મુક્તિનું કારણ છે અને શુભ રાગ રહ્યો તે વ્યવહાર છે, તે વ્યવહાર બંધનનું કારણ છે. સ્વભાવના અવલંબને રાગને તોડશે ત્યારે મુક્તિ થશે.

હવે ચોથા બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતનું સ્વરૂપ કહે છે :

ગાથા ૫૯

દહૂળ ઇત્થિરૂવં વાંછાભાવં ણિયત્તદે તાસુ ।
મેહુણસણ્ણવિવજ્જિયપરિણામો અહવ તુરિયવદં ॥ ૫૯ ॥
સ્ત્રીરૂપ દેખી સ્ત્રી પ્રતિ અભિલાષભાવનિવૃત્તિ જે,
વા મિથુનસંજ્ઞારહિત જે પરિણામ તે વ્રત તુર્ય છે. ૫૯.

અન્વયાર્થ : સ્ત્રીઓનું રૂપ દેખીને તેમના પ્રત્યે વાંછાભાવની નિવૃત્તિ તે અથવા મૈથુનસંજ્ઞારહિત જે પરિણામ તે ચોથું વ્રત છે.

મુનિઓ તો અંતરમાં ચૈતન્યનું રૂપ દેખનારા છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પાણ અંતરમાં ચૈતન્યનું રૂપ દેખે જ છે. મુનિને વિશેષપણે સ્વભાવનું અવલંબન છે. એટલે તેમને સ્ત્રીઆદિને દેખવામાં આસક્તિના પરિણામ પાણ હોતાં નથી. ચૈતન્યને અવલંબીને વીતરાગી અકષાય દશા પડી છે, એટલે સ્ત્રીઆદિના રૂપને દેખતા તેમને વાંછા કે કુતૂહલના પરિણામ થતા નથી એનું નામ બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત છે.

“સુંદર કામિનીઓનાં મનોહર અંગના નિરીક્ષણ દ્વારા ઊપજતી કુતૂહલતાના-ચિત્તવાંછાના-પરિત્યાગથી, અથવા પુરુષવેદોદય નામનો જે નોકષાયનો તીવ્ર ઉદય તેને લીધે ઊપજતી મૈથુનસંજ્ઞાના પરિત્યાગસ્વરૂપ શુભ પરિણામથી, બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત હોય છે.”

એક સમય પાણ અંતરસ્વભાવનું અવલંબન ખસતું નથી. ત્યાં છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુભ રાગ થતાં વ્યવહારબ્રહ્મચર્યની વૃત્તિ ઊઠે છે. નિશ્ચયથી સ્વભાવના આશ્રયે રાગરહિત વીતરાગભાવ પ્રગટ્યો છે તે જ બ્રહ્મચર્યધર્મ છે. શુભ રાગરૂપ બ્રહ્મચર્ય તે વ્યવહારવ્રત છે.

હવે ૫૯મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૭૯

(માલિની)

ભવતિ તનુવિભૂતિઃ કામિનાનાં વિભૂતિં
સ્મરસિ મનસિ કામિંસ્ત્વં તદા મદ્વચઃ કિમ્ ।
સહજપરમતત્ત્વં સ્વસ્વરૂપં વિહાય
વ્રજસિ વિપુલમોહં હેતુના કેન ચિત્રમ્ ॥ ૭૯ ॥

શ્લોકાર્થ : કામિનીઓના જે શરીર વિભૂતિ તે વિભૂતિને હે કામી પુરુષ : જે તું મનમાં સ્મરે છે, તો મારા વચનથી તને શો લાભ થશે ? અહો ! આશ્ચર્ય થાય છે કે સહજ પરમતત્ત્વને-નિજસ્વરૂપને છોડીને તું શા કારણે વિપુલ મોહને પામે છે ! ॥ ૭૯ ॥

અહો ! વીતરાગી ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માને છોડીને તને આ બહારમાં સ્ત્રીના રૂપનો મોહ કેમ થાય છે ? અંતરમાં નિજકારણ ભગવાન, જ્ઞાયકપરમાત્મા બિરાજે છે તેને છોડીને તું બહારના રૂપમાં કેમ વિપુલ મોહને પામે છે ? અંતરની ચૈતન્યવિભૂતિ છે તેના આનંદને છોડીને તને બહારની સ્ત્રીના શરીરની વિભૂતિ દેખીને મોહ કેમ થાય છે ? એ આશ્ચર્ય છે.

મુનિને આવી વૃત્તિ હોતી નથી, છતાં જાગૃતિ માટે ઉપદેશ છે.

હવે પાંચમું મહાવ્રત કહે છે :

ગાથા ૬૦

સવ્વેસિં ગંથાણં ચાગો ણિરવેક્કભાવણાપુવ્વં ।
પંચમવદમિદિ ભણિદં ચારિત્તભરં વહંતસ્સ ॥ ૬૦ ॥
નિરપેક્ષ ભાવન સહિત સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ જે,
તે જાણવું વ્રત પાંચમું ચારિત્રભર વહનારને. ૬૦.

અન્યથાર્થ : નિરપેક્ષ ભાવનાપૂર્વક (અર્થાત્ જે ભાવનામાં પરની અપેક્ષા નથી એવી શુદ્ધ નિરાલંબન ભાવના સહિત) સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ (સર્વપરિત્યાગ સંબંધી શુભભાવ)તે, ચારિત્રભર વહનારને પાંચમું મહાવ્રત કહ્યું છે.

જુઓ, આચાર્ય ભગવાને પોતે કહ્યું કે ણિરવેક્કભાવણાપુવ્વં નિરપેક્ષ ભાવના સહિત આ વ્રત હોય છે.

મુનિને મુનિત્વોચિત નિરપેક્ષ શુદ્ધ પરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) સર્વપરિગ્રહત્યાગ સંબંધી શુભોપયોગ તે વ્યવહાર અપરિગ્રહવ્રત કહેવાય છે. શુદ્ધ પરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહારવ્રત પણ કહેવાતો નથી. (આ પાંચમા વ્રતની માફક અન્ય વ્રતોનું પણ સમજી લેવું.)

સમ્યગ્દર્શન વગરના શુભ પરિણામ હોય તે તો વ્યવહારવ્રત પણ નથી. નિશ્ચયવ્રત પ્રગટ્યું હોય ત્યાં વ્યવહાર હોય. જેને હજી આત્માનું ભાન નથી તેને તો શ્રાવક કે મુનિદ્દશા જ હોતી નથી. એટલે તેને તો વ્રત-તપ કાંઈ હોતું નથી.

સમ્યગ્દર્શન વગર શુભ રાગ કરે તે બાળવ્રત અને બળતપ છે; બાળવ્રત એટલે અજ્ઞાનીના વ્રત; એટલે કે ખરેખર વ્રત નહિ. શુભ રાગને જે ધર્મ માને છે તેને તો નિરપેક્ષ આત્માની ભાવના હોતી નથી. જેને રાગ રહિત શુદ્ધ કારણપરમાત્માનું ભાન હોય તેને જ નિરપેક્ષ ભાવના હોય છે, અને તેને જ નિશ્ચયવ્યવહાર વ્રત હોય છે.

મારાથી પરનું થશે કે નિમિત્તથી મારું થશે, રાગથી મને લાભ થશે એવી જેની માન્યતા છે તેને નિરપેક્ષ ભાવ હોતો નથી. નિરપેક્ષ ભાવના જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે જ હોય છે. તેવો આશ્રય પ્રગટ્યો તે જૈનધર્મ છે. તે આશ્રયમાં કયાશ હોય ત્યાં શુભ રાગ રહી જાય તેને વ્યવહારવ્રત કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન શું છે તેનું પણ જીવોને ભાન નથી. અંતરમાં જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્માના અવલંબને જ સમ્યગ્દર્શન છે;

તેના અવલંબને જ ધર્મ છે.

નિરપેક્ષ ભાવના એટલે દ્રવ્યસ્વભાવનો આશ્રય ચોથા ગુણસ્થાને દ્રવ્યદષ્ટિ થતાં નિરપેક્ષ દષ્ટિ પ્રગટી છે, પણ હજી સ્વભાવનું વિશેષ અવલંબન નથી. વિશેષ અવલંબન લેતાં મુનિદ્દશા પ્રગટી ત્યાં નિરપેક્ષ ભાવનાપૂર્વક પરિગ્રહત્યાગનો જે શુભ રાગ છે તે વ્યવહાર અપરિગ્રહ વ્રત છે.

કારતક સુદ ૧૧, શુક્રવાર, ૯-૧૧-૫૧.

પાંચમું અપરિગ્રહ મહાવ્રત છે તેની વાત છે. તે મહાવ્રત કોને હોય ? કે જેને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતી મુનિદ્દશા પ્રગટી છે; પરમાણુમાત્રનો પણ આત્મા કર્તા નથી, રાગનો કણિયો પણ મારું સ્વરૂપ નથી એવું જેને ભાન છે તેને જ નિરપેક્ષ ભાવના હોય; અને ત્યાં જ મહાવ્રત હોય. નિરપેક્ષ દષ્ટિ તો ચોથા ગુણસ્થાને જ સમ્યગ્દષ્ટિને થઈ જાય છે. પણ મુનિ યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ તેને નથી. મુનિને તો મુનિપણને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટી ગઈ છે, પણ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુદ્ધોપયોગ નથી. ત્યાગ સંબંધી અલ્પ શુભ વિકલ્પ છે. તેની પાછળ જેટલી વીતરાગી પરિણતિ છે તેટલી શુદ્ધ પરિણતિ છે પણ શુદ્ધ ઉપયોગ નથી. શુદ્ધ ઉપયોગ તો નિર્વિકલ્પદશામાં હોય, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુભ રાગ છે.

શુદ્ધ પરિણતિ તો ચોથા ગુણસ્થાનથી જ સમ્યગ્દષ્ટિને શરૂ થઈ ગઈ છે. અખંડ કારણપરમાત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માને અવલંબીને જે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની નિર્મળદશા પ્રગટી તે શુદ્ધ પરિણતિ છે. ને મુનિને તો શુદ્ધ પરિણતિ ઘણી વધી ગઈ છે. ચોથા કરતાં પાંચમે, છઠ્ઠે વીતરાગી પરિણતિ વધતી જાય છે. મુનિને તો ઘણી નિરપેક્ષ પરિણતિ પ્રગટી ગઈ છે, ત્યાં સહજપણે-હઠ વગર જે પરિગ્રહ-ત્યાગનો શુભોપયોગ છે તે વ્યવહારથી અપરિગ્રહ છે. મિથ્યાદષ્ટિનો શુભભાવ તે વ્યવહારે પણ વ્રત નથી. શુદ્ધ પરિણતિ વગરનો શુભભાવ તો હઠવાળો છે, કારણપરમાત્માનું ભાન કરે તો કલ્યાણ છે, બાકી બધા એકડાં વિનાના મીંડા છે. જેને કારણપરમાત્માનું ભાન છે અને તેમાં લીનતાથી ઘણી નિરપેક્ષતા પ્રગટી છે તેમને આત્માના અવલંબને જેટલી વીતરાગતા છે તેટલું નિશ્ચયચારિત્ર છે અને જેટલો શુભ રાગ છે તે વ્યવહારચારિત્ર છે.

શુદ્ધ પરિણતિ જુદી ચીજ છે ને શુદ્ધ ઉપયોગ જુદી ચીજ છે. શુદ્ધ પરિણતિ તો ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ થઈ જાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગ મુખ્યપણે મુનિદ્દશામાં સાતમે ગુણસ્થાનથી હોય છે. માટે શુદ્ધ ઉપયોગને સાતમેથી ગણ્યો છે. ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાને પણ જ્યારે જ્ઞાની આત્માના અનુભવમાં એકાગ્ર હોય ત્યારે તેને પણ શુદ્ધોપયોગ હોય છે. પણ તે બહુ અલ્પ છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી શુદ્ધ પરિણતિની શરૂઆત થઈ જાય છે. શ્રાવકને પાંચમા ગુણસ્થાને સ્વભાવના આશ્રયે જેટલી વીતરાગી પરિણતિ થઈ છે તેટલું નિશ્ચયવ્રત છે અને ત્યાગ વગેરેનો શુભભાવ તે વ્યવહારવ્રત છે. એ જ પ્રમાણે મુનિના મહાવ્રતમાં પણ સમજવું.

ટીકા : સકળ પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત (સ્થિર રહેલાં) પરમસંયમીઓને -પરમ જિન યોગીશ્વરોને- સદાય નિશ્ચય-વ્યવહારાત્મક સુંદર ચારિત્રભર વહનારાઓને, બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીસ પ્રકારના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ જ પરંપરાએ પંચમગતિના હેતુભૂત એવું પાંચમું વ્રત છે.

નિજ કારણપરમાત્મા તો ત્રિકાળ પરિગ્રહના ત્યાગસ્વરૂપ જ છે. ત્રિકાળ કારણશુદ્ધિજીવ તે જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કારણ છે. કારણશુદ્ધિજીવ - નિજ કારણપરમાત્મા- સામાન્ય શક્તિરૂપ સ્વભાવ- તો ત્રિકાળ સમસ્ત પરિગ્રહના ત્યાગસ્વરૂપ જ છે. તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં સ્થિર થયેલાં પરમસંયમી મુનિવરોને જ આ મહાવ્રત હોય છે.

આત્મસ્વભાવના અવલંબને રાગરહિત પરિણતિ પ્રગટી તે નિશ્ચયવ્રત અને જે મહાવ્રતનો શુભ વિકલ્પ તે વ્યવહારે વ્રત છે. મુનિને શરીરની દૃશ્યા સહજ નસ્ય થઈ જાય છે. શરીરની દૃશ્યાનો કર્તા આત્મા નથી. આત્મા પરવસ્તુના પરિગ્રહને છોડે કે ગ્રહે એમ માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને વ્રત હોતાં નથી. આત્મા તો ત્રિકાળ પરવસ્તુના પરિગ્રહથી રહિત જ છે. એવા આત્માની દૃષ્ટિ અને એકાગ્રતાપૂર્વક જ નિશ્ચય-વ્યવહારવ્રત હોય છે.

ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા તો સદાય પરિગ્રહ વગરનો જ છે. એટલે “પરિગ્રહ છોડું” એ વાત પણ તેમાં નથી. ત્રણ કાળમાં પુણ્ય-પાપ કે શરીરાદિનો પરિગ્રહ જ ભગવાન આત્મામાં નથી, ભગવાન આત્મા તો ત્રિકાળ તેના ત્યાગસ્વરૂપ જ છે. આવો આત્મા તે કારણપરમાત્મા છે. ચારિત્રનું કારણ કોણ ? કે ત્રિકાળ પરિગ્રહના ત્યાગસ્વરૂપ આ કારણપરમાત્મા તે જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કારણ છે, તેના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે.

કારણશુદ્ધિપરમાત્મા તો ત્રિકાળ છે, ને તેમાં અવસ્થિતદૃશ્યા નવી પ્રગટે છે. જેમને એવા કારણ-પરમાત્મામાં સ્થિરતા પ્રગટી છે તેઓ પરમસંયમી મુનિ છે, તે પરમ જિનયોગીશ્વરોને નિશ્ચય-વ્યવહારચારિત્ર હોય છે. સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગતા થઈ તેટલું નિશ્ચયચારિત્ર છે, તેની સાથે ૨૮ મૂળગુણ વગેરેનો વિકલ્પ વર્તે તે વ્યવહારચારિત્ર છે. તેમને બાહ્ય-અભ્યંતર સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ હોય તેનું નામ અપરિગ્રહવ્રત છે.

મુનિને શરીરની નસ્યદૃશ્યા સહજ હોય છે. પણ અંતરમાં સ્વભાવના અવલંબને નિશ્ચયચારિત્ર પ્રગટ્યું હોય તો નસ્ય શરીરને ચારિત્રનું નિમિત્ત કહેવાય છે. અંદર શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રગટ્યા વિના નસ્ય શરીર હોય તે તો ચારિત્રનું નિમિત્ત પણ નથી. બાહ્યમાં વસ્ત્ર, પૈસા, વાસાણ વગેરે પરિગ્રહનો ત્યાગ હોય એવા મુનિને જ પાંચમું અપરિગ્રહ મહાવ્રત હોય છે, તે પંચમગતિનું કારણ છે. ચોવીસ પ્રકારના પરિગ્રહના ત્યાગનો શુભ વિકલ્પ તે વ્યવહારવ્રત છે. તેની સાથે શુદ્ધ પરિણતિ છે તેથી તે વ્યવહારવ્રતને ઉપચારથી મોક્ષનું પરંપરા કારણ કહ્યું છે.

શુભોપયોગરૂપ વ્યવહારવ્રત શુદ્ધોપયોગનો હેતુ છે અને શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનો હેતુ છે એમ ગાણીને અહીં ઉપચારથી વ્યવહારવ્રતને મોક્ષનો પરંપરા હેતુ કહેલ છે. ખરેખર તો શુભોપયોગી મુનિને મુનિયોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ જ (શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અવલંબતી હોવાથી) વિશેષ શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધોપયોગનો હેતુ થાય છે અને તે શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનો હેતુ થાય છે. આ રીતે આ શુદ્ધ પરિણતિમાં રહેલાં મોક્ષના પરંપરાહેતુપાણાનો આરોપ તેની સાથે રહેલાં શુભોપયોગમાં કરીને વ્યવહારવ્રતને મોક્ષનો પરંપરા હેતુ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં શુદ્ધ પરિણતિ જ ન હોય ત્યાં વર્તતા શુભોપયોગમાં મોક્ષના પરંપરા હેતુપાણાનો આરોપ પણ કરી શકાતો નથી, કેમ કે જ્યાં મોક્ષનો યથાર્થ પરંપરા હેતુ પ્રગટ્યો જ નથી-વિદ્યમાન જ નથી ત્યાં શુભોપયોગમાં આરોપ કોનો કરવો ?

શુદ્ધોપયોગ અહીં સાતમે ગુણસ્થાને ગણ્યો છે. એવી શુદ્ધોપયોગદૃશ્યામાં વર્તતા મુનિને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય, વસ્ત્ર રાખે અને મુનિપાણું માને તો તે નિગોદમાં જનારા છે -એમ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે. કેમ કે વસ્ત્ર રાખીને મુનિપાણું માનનાર વીતરાગતાની વિરાધના કરે છે.

શુદ્ધોપયોગ તે મોક્ષનો હેતુ છે. ને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુભ ઉપયોગ છે તેને શુદ્ધોપયોગનો હેતુ કહેવાય છે. પરમાર્થે તો ત્રિકાળી કારણપરમાત્માના અવલંબને જ મોક્ષદૃશ્યા પ્રગટે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગ પરિણતિ તો વર્તે છે, પણ ત્યાં શુભઉપયોગ વર્તે છે તેને પરંપરા મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે. ખરેખર તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને જે શુદ્ધપરિણતિ થઈ છે તે જ વિશેષ શુદ્ધિનું કારણ થાય છે, તેથી તે જ મોક્ષનો હેતુ થાય છે, રાગ કાંઈ શુદ્ધતાનું કારણ નથી. પણ છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુદ્ધ પરિણતિની સાથે રાગ વર્તે છે તેથી તેને પણ આરોપથી મોક્ષનું પરંપરાકારણ કહેવાય છે.

ખરેખર શુદ્ધનિશ્ચયથી તો અખંડ કારણપરમાત્મા તે જ શુદ્ધ ઉપયોગનું કારણ છે અને પર્યાયમાં કારણ કહેવું હોય તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સ્વભાવના આશ્રયે જે શુદ્ધતા છે તે મોક્ષનું કારણ છે, ને તેની સાથેનો શુભ રાગ તે નિમિત્તકારણ છે, નિમિત્તકારણ એટલે વ્યવહારકારણ; શુભોપયોગી મુનિને પણ ખરેખર તો શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અવલંબતી પરિણતિ તે જ વિશેષ શુદ્ધતાનું કારણ છે. પણ આ વ્યવહારચારિત્રનો અધિકાર છે તેથી તે મુનિના શુભોપયોગને પણ શુદ્ધોપયોગનું નિમિત્ત ગણીને ઉપચારથી પરંપરા મોક્ષનું કારણ કહ્યું. અને શુદ્ધ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી તો કારણપરમાત્મા તે જ મોક્ષનું શુદ્ધ ઉપાદાન છે અને વીતરાગીદૃશ્યા તે નિમિત્તકારણ છે. પર્યાય અપેક્ષાએ વીતરાગી પરિણતિ તે મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ છે એમ કહેવાય ત્યારે શુભોપયોગ નિમિત્તકારણ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુભોપયોગ છે, પણ સ્વભાવના અવલંબને તે શુભ તોડીને શુદ્ધોપયોગ થવાનો છે, તેથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનના શુભોપયોગને સાતમા ગુણસ્થાનના શુદ્ધોપયોગનું નિમિત્ત કહ્યું છે.

નિમિત્તમાંથી, પુણ્યમાંથી કે પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી. ત્રિકાળી ધ્રુવ કારણપરમાત્મામાંથી જ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે પર્યાયો પ્રગટે છે. માટે નિશ્ચયથી તે કારણપરમાત્મા જ બધાનું

કારણ છે. તે કારણપરમાત્માના આશ્રયે જ શુદ્ધોપયોગ પ્રગટે છે. તે શુદ્ધોપયોગને મોક્ષનું કારણ કહો ત્યારે શુભને વ્યવહારકારણ કહેવાય; પણ તે વ્યવહાર ક્યારે થયો ? -કે એ જ વખતે સાથે ધ્રુવ કારણપરમાત્માનો આશ્રય ઊભો છે, તેના આશ્રયે નિશ્ચયકારણ પ્રગટ્યું છે, તો શુભ રાગને વ્યવહારકારણ કહેવાય છે. વ્યવહારવ્રત ખરેખર મોક્ષનું કારણ નથી, પણ તેની સાથેની શુદ્ધ પરિણતિનો આરોપ કરીને જ તેને મોક્ષનું પરંપરાકારણ કહ્યું છે. પણ તે પરંપરાકારણ કોને ? કે જોગે દ્રવ્યનો આશ્રય લીધો છે તેને. પરંતુ જોગે દ્રવ્યનો આશ્રય લીધો નથી, રાગથી અને નિમિત્તના આશ્રયથી કલ્યાણ માને છે તેને તો શુભ રાગમાં વ્યવહારકારણનો પણ આરોપ આવતો નથી. શુદ્ધ પરિણતિ વગર આરોપ કોનો ? નિશ્ચયકારણ હોય ત્યાં શુભમાં આરોપ કરીને વ્યવહારકારણ કહેવાય. પણ નિશ્ચયકારણ પ્રગટ્યા વગર શુભમાં આરોપ કોનો કરવો ? શુદ્ધ કારણપરમાત્માના આશ્રયે જે નિશ્ચયકારણરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટી હોય ત્યાં જ સાથેના શુભમાં તેનો આરોપ કરીને તેને વ્યવહારકારણ કહેવાય છે. વીતરાગી પરિણતિ તે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે અને તે વીતરાગી પરિણતિનું મૂળકારણ તો ત્રિકાળી દ્રવ્ય કારણશુદ્ધપરમાત્મા છે.

ત્રિકાળી કારણશુદ્ધપરમાત્મા તે વીતરાગી પરિણતિનું કારણ છે. તે વીતરાગી પરિણતિ મોક્ષનું કારણ છે. એટલે શુદ્ધ પરિણતિનું, શુદ્ધોપયોગનું કે મોક્ષનું સાક્ષાત્ મૂળ કારણ તો ભગવાન કારણ-પરમાત્મા જ છે. એ સિવાય બીજા બધા કારણો તે વ્યવહાર અને નિમિત્ત છે.

અપરિગ્રહવ્રતના વાર્ણનમાં નિરપેક્ષ ભાવનાની વાત મૂકી છે એટલે જેને વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહની અપેક્ષા હોય તેને નિરપેક્ષ ભાવના હોતી નથી ને તેને અપરિગ્રહવ્રત હોતું નથી.

શુદ્ધ પરિણતિ અને શુદ્ધોપયોગમાં એટલો ભેદ છે કે છઠ્ઠે શુદ્ધ પરિણતિ હોવા છતાં શુદ્ધોપયોગ ન હોય, શુદ્ધોપયોગ હોય ત્યાં તો શુદ્ધ પરિણતિ હોય જ છે. પરંતુ છઠ્ઠે શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યારે જો શુદ્ધ પરિણતિ પણ ન હોય તો છઠ્ઠું ગુણસ્થાન જ ન ટકી શકે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં સ્વભાવના અવલંબને જેટલો અકષાયભાવ છે તેટલી તો શુદ્ધ પરિણતિ છે, ને રાગ છે તેટલી અશુદ્ધતા છે. ત્યાં ૨૮ મૂળગુણના વિકલ્પ ઊઠે તેના વ્યવહારે તે કર્તા છે. નિશ્ચયથી તો તે વિકલ્પના પણ કર્તા નથી. અને બહારની આહારાદિ વસ્તુના કર્તા તો વ્યવહારે પણ નથી, કેમ કે તે તો પરદ્રવ્ય છે. પરદ્રવ્યની ક્રિયાનું કર્તાપણું માને તે તો ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનનારા વિષ્ણુ જેવો મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેને તો શુદ્ધ પરિણતિ હોતી જ નથી. એટલે તેના શુભ રાગને વ્યવહારે પણ વ્રત કહેવાતા નથી.

જૈનદર્શન એટલે વસ્તુદર્શન. આત્મા પરને લ્યે કે છોડે એ વાત વસ્તુસ્વભાવમાં છે જ નહિ. મુનિને અંતરસ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતાં સમસ્ત પર પ્રત્યે નિરપેક્ષ ભાવના થઈ ગઈ છે, તે નિરપેક્ષ ભાવના સહિત જે પરિગ્રહત્યાગનો વિકલ્પ તે વ્યવહારે મહાવ્રત છે. અંતરંગમાં નિરપેક્ષ ભાવના વગર એકલા બહારના ત્યાગમાં કોઈ વ્યવહારવ્રત માની લ્યે તો તેને વ્યવહારવ્રત પણ નથી.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની એક પર્યાયમાં બે ભાગ છે. જેટલી ચૈતન્યના આશ્રયે વીતરાગતા છે તેટલો શુદ્ધભાવ છે, ને વચ્ચે જે શુભ રાગ છે તેટલો અશુદ્ધભાવ છે. જો શુદ્ધતા ન હોય તો મુનિદશા ન હોઈ શકે. અને જો અશુદ્ધતારૂપ રાગનો અંશ ન હોય તો વીતરાગતા થઈ જાય. મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને એક પર્યાયમાં બે પ્રકાર એક સાથે વર્તે છે. શુદ્ધતા છે તેટલું મોક્ષનું કારણ છે ને અશુદ્ધ છે તેટલો બંધભાવ છે. શુદ્ધતા સાથે શુભ વિકલ્પ હોય તેને જ વ્યવહારે વ્રત કહેવાય છે.

કારતક સુદ ૧૨, શનિવાર, ૧૦-૧૧-૫૧.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત) શ્રી સમયસારમાં (૨૦૮મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :

મજ્ઞં પરિગ્ગહો જદિ તદો અહમજીવદં તુ ગચ્છેજ્જ ।

ળાદેવ અહં જમ્હા તમ્હા ણ પરિગ્ગહો મજ્ઞ ।।

શ્લોકાર્થ : જો પરદ્રવ્ય-પરિગ્રહ મારો હોય તો હું અજીવપણાને પામું. હું તો જ્ઞાતા જ છું તેથી (પરદ્રવ્યરૂપ) પરિગ્રહ મારો નથી.

અપરિગ્રહવ્રતનું વાર્ણન કર્યું. નિર્ગ્રંથ વીતરાગી મુનિ એમ ભાવના કરે છે કે કોઈ પણ પરદ્રવ્ય મારો પરિગ્રહ નથી. જો પરદ્રવ્ય મારો પરિગ્રહ હોય એટલે શરીરાદિ પરદ્રવ્યની ક્રિયા મારાથી થાય છે - એમ જો હોય તો હું જડ થઈ જઉં. કેમ કે જડનો સ્વામી જડ હોય. હું બોલું કે મૌન રહું એમ જે માને છે તે જડ વાણીના પરિગ્રહને પોતાનો માને છે તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ મૂઢ છે.

ધર્મી તો જાણે છે કે હું તો જ્ઞાતા-દષ્ટા જ છું. પરદ્રવ્યની ક્રિયા મારા હાથની નથી. અને એવા ભાનપૂર્વક અહીં તો મુનિના મહાવ્રતની વાત છે. જેને આવું ભાન નથી તેને તો મહાવ્રત હોતું નથી. શરીર ચાલે ત્યાં એમ બુદ્ધિ થાય કે આ હું ચાલું છું, ભાષા બોલાય ત્યાં એમ થાય કે આ હું બોલું છું તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, તે જડ પરિગ્રહનો સ્વામી થાય છે. પણ ધર્મી કહે છે કે જો પરદ્રવ્ય-પરિગ્રહ મારો હોય તો હું અજીવ થઈ જઉં. હું તો જ્ઞાતા જ છું, તેથી કોઈ પણ પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ મારો નથી.

વળી ૬૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૮૦

(હરિણી)

ત્યજતુ ભવભીરુત્વાદ્ભવ્યઃ પરિગ્રહવિગ્રહં
નિરુપમસુખાવાસપ્રાપ્ત્યૈ કરોતુ નિજાત્મનિ ।
સ્થિતિમવિચલાં શર્માકારાં જગજ્જનદુર્લભાં
ન ચ ભવતિ મહચ્ચિત્રં ચિત્રં સતામસતામિદમ્ ॥ ૮૦ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવ્ય જીવ ભવભીરુપાણાને લીધે પરિગ્રહવિસ્તારને છોડો અને નિરુપમ સુખના આવાસની પ્રાપ્તિ અર્થે નિજ આત્મામાં અવિચળ, સુખાકાર (સુખમયી) તથા જગતજનોને દુર્લભ એવી સ્થિતિ (સ્થિરતા) કરો. અને આ (નિજાત્મામાં અચળ સુખાત્મક સ્થિતિ કરવાનું કાર્ય) સત્પુરુષોને કાંઈ મહા આશ્ચર્યની વાત નથી, અસત્પુરુષોને આશ્ચર્યની વાત છે. ॥ ૮૦ ॥

જેને ચૈતન્યમાં ઠરવાની ભાવના હોય અને ભવભીરુપાણું હોય તે પરિગ્રહના વિસ્તારને છોડો. મુનિની મુખ્ય વાત છે. મુનિઓ ચૈતન્યમાં ઠરવાના કામી છે, ને ભવથી ભીરુ છે. છદ્દે ગુણસ્થાને અલ્પ રાગ છે, પણ મુનિને પરિગ્રહની મમતા હોતી નથી ને બહારમાં પરિગ્રહ હોતો નથી. તેને અહીં કહે છે કે અહો મુનિઓ ! છદ્દે ગુણસ્થાને રાગનો વિકલ્પ છે તે પણ છોડીને અપ્રમત્ત થાવ...અપ્રમત્ત થાવ ! ચૈતન્યની લીનતામાં ઠરો. નિજ આત્મામાં અવિચળ સ્થિરતા તે જ નિરુપમ સુખની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. માટે હે મુનિઓ ! નિરુપમ સુખનો આવાસ -એવા આત્માની પ્રાપ્તિના અર્થે શુદ્ધ આત્મામાં અવિચળપણે સુખાકાર સ્થિતિ કરો. આત્મામાં અવિચળ સ્થિતિ જગતને દુર્લભ છે, એવી અવિચળ સ્થિતિ તમે કરો. આવી નિજાત્મામાં અવિચળ સ્થિતિ મુનિવરોને સહજ છે, તે કાંઈ સત્પુરુષોને આશ્ચર્યની વાત નથી. અસત્પુરુષોને -જેને આત્માનું ભાન નથી- તેવા જીવોને તે આશ્ચર્યની વાત છે. અહીં મુનિને છદ્દે ગુણસ્થાને વિકલ્પ છોડીને સાતમા ગુણસ્થાનની સ્થિરતા કરવાનું કહ્યું છે.

એ રીતે પાંચ મહાવ્રતનું વાર્ણન કર્યું.

હવે પાંચ સમિતિનું વાર્ણન કરે છે. પ્રથમ ઈયાસમિતિ કહે છે.

ગાથા ૬૧.

પાસુગમગ્ગેણ દિવા અવલોગંતો જુગપ્પમાણં હિ ।
ગચ્છઈ પુરદો સમણો ઈરિયાસમિદી હવે તસ્સ ॥ ૬૧ ॥
અવલોકી માર્ગ ધુરાપ્રમાણ કરે ગમન મુનિરાજ જે,
દિવસે જ પ્રાસુક માર્ગમાં, ઈયાસમિતિ તેહને. ૬૧.

અન્યથાર્થ : જે શ્રમાણ પ્રાસુક માર્ગે દિવસે ધુરાપ્રમાણ આગળ જોઈને ચાલે છે, તેને ઈયાસમિતિ હોય છે.

મુનિને છદ્દે ગુણસ્થાને શુદ્ધ પરિણતિ હોવા છતાં ત્યાં શુભ વિકલ્પ પણ વર્તે છે. તેમાં જોઈને ચાલવું એવો વિકલ્પ ઊદ્ધ્યો તેને વ્યવહાર ઈયાસમિતિ કહેવાય છે. પણ સાથે શુદ્ધ પરિણતિ વર્તે છે તેથી તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. તીર્થકરને પણ છદ્દે ગુણસ્થાને આવો શુભ વિકલ્પ ઊઠે છે. તેમાં હઠ નથી, બહારની ક્રિયાને હું કરું કે બહારની ક્રિયાને હું અટકાવું -એવી ધર્મીની બુદ્ધિ નથી. અજ્ઞાનીને શુદ્ધ પરિણતિ વગરનો શુભોપયોગ હોય છે, તેને તો વ્યવહારસમિતિ પણ કહેવાતી નથી.

પરમસંયમી મુનિને (અર્થાત્ મુનિ યોગ્ય શુદ્ધપરિણતિવાળા મુનિને) શુદ્ધપરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) ઈયા સંબંધી (-ગમન સંબંધી, ચાલવા સંબંધી) શુભોપયોગ તે વ્યવહાર ઈયાસમિતિ છે. શુદ્ધ પરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહારસમિતિ પણ કહેવાતો નથી. (આ ઈયાસમિતિની માફક અન્ય સમિતિઓનું પણ સમજી લેવું.)

વ્યવહાર સમિતિ કાંઈ દેહની ક્રિયામાં નથી, પણ આત્માનો શુભભાવ છે. જેને આત્માનું ભાન છે, વીતરાગી શુદ્ધ પરિણતિ ધારી વર્તે છે, એવા પરમસંયમી મુનિને છદ્દે ગુણસ્થાને ગુરુયાત્રા, દેવયાત્રા, તીર્થયાત્રા ઇત્યાદિનો શુભ વિકલ્પ થતાં માર્ગે જોઈને ચાલવાનો શુભ વિકલ્પ આવે તે ઈયાસમિતિ છે. એવો શુભ વિકલ્પ આવે તે છદ્દે ગુણસ્થાનનો કાળ છે. ત્યાં તેની સ્થિતિને જાણી લ્યે છે કે અત્યારે આ પ્રકારના વિકલ્પનો કાળ છે, મુનિને તેનો હઠ હોતો નથી. વિકલ્પના કાળે વિકલ્પ આવી ગયો, દેહની ક્રિયા તેના કાળે થઈ ગઈ, ત્યાં મુનિની શુદ્ધપરિણતિ ટકી રહી છે, તેથી વિકલ્પને આરોપથી વ્યવહારસમિતિ કહેવાય છે. પણ જો હું દેહની ક્રિયા કરું એમ માને તો તો તે જડના પરિગ્રહનો સ્વામી થઈ જાય છે, તે મૂઢ છે, તેને વ્યવહારે પણ વ્રત કે સમિતિ હોતાં નથી.

ગુરુ પાસે જવાનો વિકલ્પ ઊદ્ધ્યો તે ગુરુયાત્રા છે. ત્યાં છદ્દે ગુણસ્થાને એવો વિકલ્પ આવી જાય

છે તે સહજ છે. તેને મુનિ જાગે છે પણ એવો હઠ નથી કરતાં કે આ વિકલ્પ આવવા જ ન દઉં. હઠ કરીને શુભ કરવા માંગતા નથી, તેમ જ હઠ કરીને શુભને ફેરવવા પણ માંગતા નથી. દેહની ક્રિયાનો પણ આગ્રહ નથી.

ભાવલિંગી સંત મુનિને પણ ગિરનાર - સમ્મેદશીખર આદિ તીર્થોની યાત્રાનો ભાવ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય છે. ભગવાન સમવસરાગમાં બિરાજતા હોય ત્યાં દર્શન કરવા જવાનો ભાવ થાય તે દેવયાત્રાનો ભાવ છે. ગુરુ બિરાજતા હોય તેમની પાસે શ્રવાણ વગેરે કરવા માટે જવાનો વિકલ્પ ઊઠે તે ગુરુ યાત્રા છે. એવા પ્રયોજનના ઉદ્દેશથી મુનિ ગમન કરે ત્યારે ધોંસરાપ્રમાણ માર્ગ જોઈને જીવની રક્ષા કરતાં ચાલે છે, દિવસે જ ચાલે છે, તેમને ઈર્ષ્યાસમિતિ હોય છે.

દેવયાત્રા, ગુરુયાત્રા, તીર્થયાત્રા, આહાર, બીજા મુનિની વૈયાવચ્ચ વગેરે પ્રસંગે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન-વાળા મુનિને શુભ વિકલ્પ ઊઠે છે. પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મુનિરાજ વિહાર કરીને ગિરનારમાં આવ્યા હતાં. શ્રી ધરસેનાચાર્યદેવે શ્રુતરક્ષાના હેતુથી તેમને બોલાવ્યા હતા. ત્યાં તેમને સ્વપ્ન આવ્યું કે શ્રુતનો ભાર વહન કરી શકે એવા, ધોરી બળદ જેવા બે મહાસંતો આવીને પોતાના ચરાણે નમે છે. એટલે તેમનો એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે “જ્ય હો શ્રુતદેવતાનો”. તે મુનિઓ વિહાર કરીને ધરસેનાચાર્ય પાસે આવ્યા. અને ધરસેનાચાર્યદેવે તેમને ષટ્પંડાગમનું જ્ઞાન આપ્યું. પછી તે બે મુનિઓએ સૂત્રરૂપે ષટ્પંડાગમની રચના કરી અને જેઠ સુદ પાંચમે શ્રુતજ્ઞાનનો મોટો મહોત્સવ કર્યો કે અહો! ભગવાનની દિવ્યધ્વનિનો અંશ આમાં રહી ગયો છે.

મુનિને પણ શાસ્ત્રના બહુમાનનો અને મહોત્સવનો વિકલ્પ આવે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને તેવો શુભભાવ હોય છે. જ્ઞાતા-દષ્ટાપાણું રહીને શુભ રાગ આવ્યો છે તેને જાગે છે. એ પ્રકારનો રાગ કેમ આવ્યો? -એમ માને તો તેને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની સ્થિતિની જ ખબર નથી. અને જો તે રાગથી લાભ માને તો તે પણ અજ્ઞાની છે. મુનિને રાગની ભાવના નથી તેમ જ તેને ટાળવાનો હઠ પણ નથી. જહની ક્રિયા તેના કાળે થવાની હોય તો થઈ જાય. મુનિને “શાસ્ત્ર રચું” એવો વિકલ્પ ઊઠે પણ ત્યાં શાસ્ત્રરચનાની ક્રિયાના સ્વામી થતાં નથી.

શ્રી પ્રવચનસારમાં ટીકા પૂરી થતાં છેલ્લે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ કહે છે :

“(ખરેખર પુદ્ગલો જ સ્વયં શબ્દરૂપે પરિણમે છે, આત્મા તેને પરિણમાવી શકતો નથી, તેમ જ ખરેખર સર્વ પદાર્થો જ સ્વયં જ્ઞેયપાણે-પ્રમેયપાણે પરિણમે છે, શબ્દો તેમને જ્ઞેય બનાવી-સમજાવી શકતા નથી માટે) ‘આત્મા સહિત વિશ્વ તે વ્યાખ્યેય (સમજાવવા યોગ્ય) છે, વાણીની ગૂંથાણી તે વ્યાખ્યા (સમજૂતી) છે અને અમૃતચંદ્રસૂરિ તે વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર) છે’ એમ મોહથી જનો ન નાયો (-ન કુલાઓ). (પરંતુ) સ્યાદ્વાદવિદ્યાના બળથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનની કળા વડે આ એક આખા શાશ્વત સ્વતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને આજે (જનો) અવ્યાકુળપાણે નાયો (પરમાનંદ પરિણામે પરિણમો).”

વિકલ્પ હતો એટલે એમ બોલાય કે આ આત્માએ આ શાસ્ત્ર રચ્યું. પણ તે બોલવામાત્ર છે. આત્મા જહ શાસ્ત્રને કરે એમ માને તે તો મૂઢ છે. જે જીવ શરીરાદિની ક્રિયાને પોતાની માને તેને સમિતિ વગેરે હોતું નથી. મુનિને અંતરમાં આત્માનું ભાન તો છે, અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને દેવયાત્રા વગેરે કારણે ગમનનો વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તે કાળે માર્ગ જોઈને ચાલે છે, તે કાળે તેવું જાણવાનો જ્ઞાનનો કાળ છે; પણ અંતરમાં આત્માના ભાનપૂર્વકની વાત છે. સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન ખીલ્યું છે, શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટી છે, ત્યાં મુનિને રસ્તો જોઈને ચાલવાનો વિકલ્પ તે વ્યવહારસમિતિ છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાને નિશ્ચયપૂર્વક એવી વ્યવહારસમિતિ હોય છે.

હવે નિશ્ચયસમિતિનું સ્વરૂપ કહે છે :-

“અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયરૂપી માર્ગે પરધર્મી એવા (પોતાના) આત્મા પ્રત્યે સમ્યક્ ‘ઈતિ’ (-ગતિ) અર્થાત્ પરિણતિ તે સમિતિ છે; અથવા નિજ પરમતત્ત્વમાં લીન સહજ પરમ જ્ઞાનાદિક પરમ ધર્મોની સંહિત(-મિલન, સંગઠન) તે સમિતિ છે.”

વ્યવહારસમિતિમાં બહારનો રસ્તો જોઈને ચાલવાની વાત હતી. અને અહીં નિશ્ચયમાં સમ્યક્ રત્નત્રયના માર્ગે પરમ ધર્મી એવા પોતાના આત્મા પ્રત્યે સમ્યક્ પરિણતિ તે સમિતિ છે. અથવા આત્મામાં સહજ પરમ જ્ઞાનાદિ પરમધર્મો પ્રગટ્યા છે તેની સંહિતિ તે નિશ્ચયસમિતિ છે. જે સહજ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્રદશા પ્રગટી છે તેની આત્મામાં લીનતા તે નિશ્ચયસમિતિ છે. યોથા ગુણસ્થાને પણ અંશે શુદ્ધભાવ પ્રગટ્યો છે તે વીતરાગભાવ છે. જેટલો વીતરાગભાવ તે મુક્તિનું કારણ છે ને જેટલો રાગ તે બંધનું કારણ છે. રાગ રહિત દશા પ્રગટી તે નિશ્ચય છે, ત્યાં રાગ રહ્યો તે વ્યવહાર છે.

“આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ સમિતિ ભેદો જાણીને તેમાં (-તે બેમાંથી) પરમ નિશ્ચયસમિતિને ભવ્ય જીવ પ્રાપ્ત કરો.”

નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેનું જ્ઞાન કરાવ્યું પણ તે બેમાંથી આદરવા જેવી તો પરમનિશ્ચય વીતરાગી સમિતિ જ છે, તેને ભવ્ય જીવો પ્રાપ્ત કરો. સ્વરૂપની વીતરાગ પરિણતિમાં ઠરો અને રાગ થાય તો તેના જ્ઞાતા રહો.

મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુભ રાગ થાય છે અને નીચલી દશાવાળો કોઈ એમ માને કે “આપણે ભક્તિ વગેરેનો રાગ થવા દેવો નથી કેમ કે તે બંધનું કારણ છે” તો તેને વસ્તુનું ભાન નથી, વિવેક નથી. ધર્મી સમ્યગ્દષ્ટિને યોથા-પાંચમા ગુણસ્થાને ભક્તિ વગેરેનો શુભ રાગ આવે છે, ત્યાં હઠ નથી કે આ રાગ ન જ થવા દઉં, તે કાળે તે ભક્તિના રાગનો કાળ છે એમ જાગે છે, સ્વભાવદષ્ટિમાં તે રાગના કર્તા થતાં નથી. અહીં તો આત્માના ભાન સહિત તેમાં વિશેષ સ્થિરતાની વાત છે. છઠ્ઠા-

સાતમા ગુણસ્થાનવાળા મુનિને શુદ્ધ પરિણતિ તે નિશ્ચયસમિતિ છે ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિકલ્પ ઊઠ્યો તે વ્યવહારસમિતિ છે. તેમાંથી પરમ વીતરાગી નિશ્ચયસમિતિને પ્રાપ્ત કરો એવો ઉપદેશ છે.

કારતક સુદ ૧૩, રવિવાર, ૧૧-૧૧-૫૧.

શ્લોક ૮૧

(મન્દાક્રાન્તા)

इत्थं बुद्ध्वा परमसमितिं मुक्तिकान्तासखीं यो
मुक्त्वा संगं भवभयकरं हेमरामात्मकं च।
स्थित्वाऽपूर्वं सहजविलसच्चिच्चमत्कारमात्रे
भेदाभावे समयति च यः सर्वदा मुक्त एव ॥ ८१ ॥

શ્લોકાર્થ : આ રીતે મુક્તિકાન્તાની (મુક્તિસુંદરીની) સખી પરમ સમિતિને જાણીને જે જીવ ભવભયના કરનારા કંચનકામિનીના સંગને છોડીને, અપૂર્વ, સહજ વિલસતા (સ્વભાવથી પ્રકાશતા), અભેદ ચૈતન્યચમત્કારમાં સ્થિત રહી (તેમાં) સમ્યક્ 'ઈતિ' (-ગતિ) કરે છે અર્થાત્ સમ્યક્પાણે પરિણમે છે, તે સર્વદા મુક્ત જ છે. ॥ ૮૧ ॥

અહીં આ ઈર્યાસમિતિની વાત છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ પોતાના આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ રમાણતારૂપી સ્થિરતામાં-વીતરાગીમાર્ગમાં જૂલતા મુનિની સહજદશાની આ વાત છે.

સમિતિનું સ્વરૂપ

ધોંસરાપ્રમાણ જોઈને ચાલવું તે વ્યવહારથી કથન છે. ખરેખર આત્મા શરીરની ક્રિયા કરી શકતો નથી, પણ આત્માનું સાચું જ્ઞાન અને અંતર્રમાણતા ઘાણી પ્રગટી હોય-મુનિદશા પ્રગટી હોય ત્યાં કેવો શુભ રાગ-વિકલ્પ સહજ હોય છે અને શરીરની ક્રિયા શરીરને કારણે કેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. ખરેખર તો આત્માના સ્વભાવમાં જોઈને ચાલવું અર્થાત્ આત્માનું સાચું જ્ઞાન કરી અંતઃસ્વરૂપમાં ચાલવું-પરિણમવું તે ખરી સમિતિ છે. બહાર જોઈને ચાલવાનો ભાવ તે વ્યવહાર છે, શુભ રાગ છે.

સમિતિ અને ગુપ્તિ

પ્રશ્ન : અંતઃસ્વરૂપમાં પરિણમવું તેને સમિતિ કહી, તો સમિતિ અને ગુપ્તિમાં ફેર શો ?

ઉત્તર : બન્ને એકની એક જ વાત છે. આત્માના શુદ્ધ વીતરાગી સ્વરૂપમાં પ્રવર્તન તે સમિતિ છે; અને શુભાશુભ વિકાર પરિણતિથી રહિત થવું તે ગુપ્તિ છે. એક પ્રવૃત્તિથી એટલે કે અસ્તિથી અને બીજી નિવૃત્તિથી એટલે કે નાસ્તિથી છે, બન્ને છે તો આત્માનો શુદ્ધ વીતરાગી ભાવ જ.

પરમ સમિતિવંત જીવ સદા મુક્ત જ છે.

તે સમિતિ કેવી છે ? તે શુદ્ધભાવરૂપ સમિતિ મુક્તિસુંદરીની સખી છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ, પરથી જુદો તેમ જ વિકારથી જુદો છે, તેનું ભાન કરી સ્વરૂપમાં પ્રવર્તન કરવું-અંતર્રવીતરાગી રમાણતા-અંતર્રએકાગ્રતા કરવી તેને નિશ્ચયસમિતિ કહી છે. આ નિશ્ચય પરમસમિતિને જાણીને જે જીવ ભવભયના કરનારા કંચનકામિનીના સંગને છોડીને, અપૂર્વ સહજ વિલસતા અભેદ ચૈતન્ય-ચમત્કારમાં સ્થિત રહી તેમાં સમ્યક્ 'ઈતિ' (-ગતિ) કરે છે એટલે કે સમ્યક્પાણે પરિણમે છે તે સર્વદા મુક્ત જ છે.

કંચન અને કામિનીનો સંગ ભવભયનો કરનારો કલ્પો. તે નિમિત્તનું કથન છે. પોતે તેના પ્રેમમાં મૂંઝાય છે તેથી રખડવું થાય છે.

અખંડ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સહજ વિલસતા ચૈતન્યચમત્કારમાં -કે જે ચૈતન્યચમત્કાર શુભાશુભ વિકારથી રહિત છે તેમાં -સમ્યક્ 'ઈતિ' -ગમન-પરિણમન-રમાણતા કરવી તે સમિતિ છે.

જે જીવ અભેદ ચૈતન્યમાં સ્થિર થઈ પરિણમન કરે છે તેને મુક્તિદશાનું કારણ કહી સર્વદા મુક્ત જ કહે છે.

શ્લોક ૮૨

(માલિની)

जयति समितिरेषा शीलमूलं मूनीनां
त्रसहतिपरिदूरा स्थावराणां हतेर्वा।
भवदवपरितापक्लेशजीमूतमाला
सकलसुकृतसीत्यानीकसन्तोषदायी ॥ ८२ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (સમિતિ) મુનિઓને શીલનું (-ચારિત્રનું) મૂળ છે, જે ત્રસ જીવોના ઘાતથી તેમજ સ્થાવર જીવોના ઘાતથી સમસ્ત પ્રકારે દૂર છે, જે ભવદાવાનળના પરિતાપરૂપી કલેશને શાંત કરનારી તથા સમસ્ત સુકૃતરૂપી ધાન્યના રાશિને (પોષણ આપીને) સંતોષ દેનારી મેઘમાળા છે, તે આ સમિતિ જ્યવંત છે. ॥ ૮૨ ॥

શીલ એટલે ચારિત્ર. મુનિઓને અરાગી, અકષાયી ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે તેનું આ સમિતિ મૂળ છે. મુનિઓને, જેમાં ત્રસ તેમજ સ્થાવર જીવોને હાણવાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી એવા જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવમાં રમાણતા પ્રગટી છે તેમને આ સ્વભાવમાં રમાણતારૂપ નિશ્ચયસમિતિ હોવાને લીધે ત્રસાદિના ઘાતનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી, તેથી તે સમિતિ ત્રસાદિના ઘાતથી એટલે કે એવા વિકલ્પથી સમસ્ત પ્રકારે દૂર છે એમ કહ્યું છે. વળી, જ્ઞાનાનંદ આત્મામાં વીતરાગ પરિણામ થતાં - અંતર્રસ્વરૂપમાં રમતાં ભવદાવાનળ - રાગ-દ્વેષાદિ કલેશ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી આ સમિતિને ભવદાવાનળના

પરિતાપરૂપી ક્લેશને શાંત કરનારી કહી છે. વળી આ સમિતિ વીતરાગી સ્વભાવના આચરાણ સ્વરૂપ જે સુકૃતરૂપી ધાન્ય તેને પોષણ આપનારી મેઘમાળા છે.

મન, વાણી, દેહથી રહિત થતાં શુભાશુભ રાગથી રહિત અંતરસ્વરૂપમાં - વીતરાગી સ્વભાવમાં - રમાણતા કરવી તે સમિતિ છે, તે આ સમિતિ જ્યવંત છે.

શ્રાવકને પાણ અંશે સમિતિ આદિ

આવી સમિતિ અંશે શ્રાવકદશામાં પાણ વાર્ણવી છે. મુનિને સમિતિ આદિ જેટલા પ્રકાર કહ્યા છે તે બધા શ્રાવકોને અંશે હોય છે એમ પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાયમાં કહ્યું છે. શ્રાવકને પાણ વિકલ્પ તોડી સ્વરૂપરમાણતાની અંશે પ્રગટતા હોય છે, તેને જેટલો રાગ છે, પુણ્યનો વિકલ્પ છે તે બંધનનું કારણ છે.

સ્વભાવ-ઈર્યાસમિતિ

તે સમિતિ મારા આત્મામાં જ્યવંત વર્તે છે. મુનિને શાસ્ત્ર લખતાં વિકલ્પ-રાગ છે. બંધનનું કારણ છે છતાં તેને તો અંતરસ્વભાવમાં રમાણતા-સમિતિ વર્તે છે તે જ જ્યવંત છે. મુનિ લખવા વખતે ચાલતા નથી-બાહ્ય ઈર્યાસમિતિમાં નથી છતાં પોતાના સ્વભાવમાર્ગમાં ચાલવારૂપ ઈર્યાસમિતિ તેમને જ્યવંત વર્તે છે.

શ્લોક ૮૩

(માલિની)

નિયતમિહ જનાનાં જન્મ જન્માર્ણવેઽસ્મિન્
સમિતિવિરહિતાનાં કામરોગાતુરાણામ્ ।
મુનિપ કુરુ તતસ્ત્વં ત્વન્મનોગેહમધ્યે
હ્યપવરકમમુષ્યાશ્ચારુયોષિત્સુમુક્તેઃ ॥ ૮૩ ॥

શ્લોકાર્થ : અહીં વિશ્વમાં એ નક્કી છે કે આ જન્માર્ણવમાં (ભવસાગરમાં) સમિતિરહિત કામરોગાતુર (-ઈચ્છારૂપી રોગથી પીડિત) જનોનો જન્મ થાય છે. તેથી હે મુનિ ! તું તારા મનરૂપી ઘરમાં આ સુમુક્તિરૂપી સુંદર સ્ત્રી માટે નિવાસગૃહ (ઓરડો) રાખ (અર્થાત્ તું મુક્તિનું ચિંતવન કર).
॥ ૮૩ ॥

સમિતિમાં -અંતરસ્વરૂપ-રમાણતામાં પ્રવર્તવાનો ઉપદેશ

જન્માર્ણવ = જન્મનો દરિયો. જે જીવ અંતરચૈતન્યસ્વભાવના ભાનસહિત સ્વરૂપરમાણતામાં પ્રવર્તતો નથી તે ઈચ્છારૂપી રોગથી પીડિત છે. તે વીતરાગમાર્ગને આદરતો નથી. તેને અવતાર કરવા

પડે છે. તેથી હે મુનિ ! તું તારા ચૈતન્યરૂપી ઘરમાં-અંદરમાં સુમુક્તિરૂપી સુંદર રમાણી માટે ઓરડો રાખ ! એટલે કે આવી વીતરાગી રૂડી સમિતિ-રમાણતા માટે તારા અંતરમાં અવકાશ રાખ. અંદર એકાગ્રતા કરવા માટે નિવૃત્તિ રાખ, પ્રવૃત્તિ છોડ. હું વીતરાગી જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છું એવા સ્વભાવમાં રમાણતા કરવી તેનું નામ સાચી સમિતિ છે. જેઈને ચાલવું એવા વિકલ્પની તો અહીં વાતે ય નથી. આ મુખ્યત્વે મુનિની વાત છે. જેમને આત્માનો અનુભવ થયો છે એવા પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા શ્રાવકને પાણ આ સમિતિ અંશે હોય છે. છદ્દે ગુણસ્થાને વધારે ઉગ્રપાણે અંતરરમાણતા હોય છે. વધારે ઉગ્રતા માટે અહીં ભાવનાની વાત કહી છે.

શ્લોક ૮૪

(આર્યા)

નિશ્ચયરૂપાં સમિતિં સૂતે યદિ મુક્તિભાગભવેન્મોક્ષઃ ।

બત ન ચ લભતેઽપાયાત્ સંસારમહાર્ણવે ભ્રમતિ ॥ ૮૪ ॥

શ્લોકાર્થ : જે જીવ નિશ્ચયરૂપ સમિતિને ઉત્પન્ન કરે, તો તે મુક્તિને પામે છે-મોક્ષરૂપ થાય છે. પરંતુ સમિતિના નાશથી (-અભાવથી), અરેરે ! તે મોક્ષ પામતો નથી, પાણ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ભમે છે. ॥ ૮૪ ॥

કોણ મુક્તિ પામે અને કોણ નહિ ?

અંદર એકાગ્રતા-શાંતિ ઉત્પન્ન કરે, અંદર સ્વરૂપરમાણતાને પ્રગટ કરે તો તે જીવ નિશ્ચયથી મુક્તિ પામે છે. પાણ અરેરે ! તે, સ્વભાવના ભાન વિના મોક્ષ પામતો નથી; પછી ભલે ગમે તેટલી જડની ક્રિયા કે શુભરાગ થતો હોય, તો પાણ તે મુક્તિ પામતો નથી, સંસારમાં રખડે છે-ચૈતન્ય-સ્વભાવના ભાન વિના ચોરાશીના અવતારમાં રખડે છે.

ગાથા ૬૨

પેસુણ્ણહાસકક્કસપરણિંદપ્પપ્પસંસિયં વચણં ।

પરિચત્તા સપરહિદં ભાસાસમિદી વદંતસ્સ ॥ ૬૨ ॥

નિજસ્તવન, પરનિંદા, પિશુનતા, હાસ્ય, કર્કશ વચનને
છોડી સ્વપરહિત જે વદે, ભાષાસમિતિ તેહને. ૬૨.

અન્વયાર્થ : પૈશૂન્ય (ચાડી), હાસ્ય, કર્કશ ભાષા, પરનિંદા અને આત્મપ્રશંસારૂપ વચનો પરિત્યાગીને જે સ્વપરહિતરૂપ વચનો બોલે છે, તેને ભાષાસમિતિ હોય છે.

ખરેખર આત્મા ભાષા બોલી શકતો નથી. પાણ ભાષા થતી હોય તે વખતે શુભ રાગ કેવો હોય છે તથા અંદર સ્વરૂપમાણતા કેવી હોય છે તેને અહીં ઓળખાવે છે. મુનિ વચન બોલે છે તે વ્યવહારનું કથન છે. બોલવાની ક્રિયા જડની છે. ખરેખર આત્મા બોલી શકતો નથી.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યાનુયોગની અપેક્ષાએ તો આત્મા ન બોલી શકે પાણ ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ તો બોલી શકે ને ?

ઉત્તર : એ વાત ક્યાંથી કાઢી ? અહીં તો ભાષા નીકળતી હોય તે વખતે રાગ કેવો હોય છે તે જાણાવે છે, પાણ વ્યવહારે બોલી શકાય અને નિશ્ચયથી ન બોલી શકાય એ છે જ નહિ. બોલવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે જ નહિ.

ટીકા : અહીં ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

પૈશૂન્ય : ચાડીખોર માણસ રાજને, કોઈ એક પુરુષ, કોઈ એક કુટુંબ કે કોઈ એક ગામને મહાવિપત્તિના કારણભૂત વચનો કહે તે પૈશૂન્ય છે. ધર્માત્મા જીવ એવી વાત ગોપવી દે કેમ કે અનાદિ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં જીવોના અનેક પ્રકારના પરિણામ હોય છે, તે માત્ર જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. ધર્માત્મા એવા જીવને દોષના પ્રસંગમાં જતું કરી શાંતિ આપે.

હાસ્ય : હોળી આદિ અનેક પ્રસંગોમાં કોઈનું વિકૃત રૂપ અવલોકી અથવા સાંભળીને હાસ્ય નામના નોકપાયથી ઉત્પન્ન થતું, જરાક શુભ સાથે મિશ્રિત હોવા છતાં અશુભકર્મનું કારણ, પુરુષના મુખના વિકાર -મુખનું મલક મલક થવું તે- સાથે સંબંધવાળું તે હાસ્યકર્મ છે. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ત્રણ કષાયનો અભાવ થયો છે, વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટી છે, તેને આવા હાસ્યાદિના અશુભભાવ હોતાં નથી. તે એવા હાસ્ય વચનો કહેવાનો વિકલ્પ કરતો નથી, એવો શુભભાવ તે વ્યવહાર છે અને પાછળ અકષાય વીતરાગભાવરૂપ પરિણતિ પ્રગટી છે તે નિશ્ચયભાષાસમિતિ છે. આવા મુનિ ઠઠા-મશ્કરી કે મજાક કરતાં નથી.

કર્કશવચન : કાનમાં શ્રવાણ થતાં જ અતિ અપ્રિય લાગે તે કર્કશવચન છે. સ્ત્રીઓ તકરાર કરે ત્યારે વીંછીના ડંખ જેવા ટોણાં મારે તે સજ્જનતા ન કહેવાય. મુનિ બીજાને અપ્રીતિ ઉપજાવે એવા વચન બોલતા નથી - એવો ભાવ કરતાં નથી.

પરનિંદા : બીજાના છતા દોષો મુનિ પ્રગટ કરતાં નથી. અછતા દોષોની તો વાત જ નથી. મુનિ ભાષા દ્વારા કોઈના દોષ પ્રગટ કરતા નથી, એવો શુભ રાગ તેમને હોય છે, પાણ અશુભ રાગ હોતો નથી.

આત્મપ્રશંસા : પોતામાં અવિદ્યમાન ગુણોની તો વાત જ નથી, પાણ પોતામાં વિદ્યમાન ગુણોની મુનિ પ્રશંસા કરતાં નથી

જ્ઞાનીના વચનો શુદ્ધ પરિણતિનું નિમિત્ત

મુનિ જડ શબ્દો બોલે તે નિમિત્તથી કથન છે, ખરેખર તો મુનિ એવો ભાવ કરતાં નથી એમ અહીં કહેવું છે. ઉપર કહ્યા તે બધા અપ્રશસ્ત વચનો પરિત્યાગીને સ્વ તેમ જ સામા જીવને શુભ તેમજ શુદ્ધ પરિણતિના નિમિત્તભૂત વચનો તે ભાષાસમિતિ છે.

સામા જીવને પુણ્ય-પાપરહિત ધ્રુવ સ્વભાવ પ્રગટે એવા વચનો મુનિ પ્રકાશે. ભાષાસમિતિને શુદ્ધનું નિમિત્ત કહ્યું જે તે સામો જીવ શુદ્ધભાવ પ્રગટ કરે તો ! જે સામો જીવ શુભભાવ કરે તો તે વચનો શુભનું નિમિત્ત કહેવાય. આને ભગવાને વ્યવહારભાષાસમિતિ કહી છે.

ગુણભદ્ર આચાર્યદેવ કૃત આત્માનુશાસનમાં પાણ ૨૨૬મા શ્લોકમાં ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે :

(માલિની)

સમધિગતસમસ્તાઃ સર્વસાવચદૂરાઃ
સ્વહિતનિહિતચિત્તાઃ શાંતસર્વપ્રચારાઃ ।
સ્વપરસફલજલ્પાઃ સર્વસંકલ્પમુક્તાઃ
કથમિહ ન વિમુક્તેર્માજનં તે વિમુક્તાઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જેમાણે બધું (વસ્તુસ્વરૂપ) જાણી લીધું છે, જેઓ સર્વ સાવચથી દૂર છે, જેમાણે સ્વહિતમાં ચિત્તને સ્થાપ્યું છે, જેમને સર્વ પ્રચાર શાંત થયો છે, જેમની ભાષા સ્વ-પરને સક્ષણ (હિતરૂપ) છે, જેઓ સર્વ સંકલ્પ રહિત છે, તે વિમુક્ત પુરુષો આ લોકમાં વિમુક્તિનું ભાજન કેમ ન હોય ? (અર્થાત્ આવા મુનિજનો અવશ્ય મોક્ષના પાત્ર છે.)

ધર્માત્મા જીવે વાસ્તવિક વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, રાગ, વિકાર, સ્વભાવ-

વિભાવ જેમ છે તેમ પૃથક્ પૃથક્ બધું જાણી લીધું છે. તે પોતાના જ્ઞાનથી સ્વહિતમાં એકાગ્ર થયો છે. તે ધર્માત્મા મુનિ કોઈનું કામ માથે લે નહિ - ક્ષાયની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ માથે લે નહિ. ‘આટલાં પુસ્તકો લખજો કે ફલાણાં મકાનના ઉદ્ઘાટનમાં હાજરી આપજો’ એવાં કામ છૂટે-સાતમે હજારો વાર જૂલતા મુનિ માથે શેના લે ! અંતર્મુહૂર્તમાં હજારો વાર ચૈતન્યબિંબ છૂટું પડી જાય, છૂટે ગુણસ્થાને વિકલ્પ ઊઠે કે શાસ્ત્ર લખું, વળી ક્ષાણમાં સાતમું આવતાં સ્વરૂપમાં ઠરી જાય. આવા મુનિ કોઈ કામ માથે ન લે. વળી કેવા છે મુનિ ? જેમની વાણી સફળ છે. સામા જીવનું કલ્યાણ થાય એવો જ વાણીનો યોગ હોય. મુનિ આડાઅવળા વચનો ન ફેકે. આવા વિમુક્ત જીવો મોક્ષનું ભાજન કેમ ન હોય ? - જરૂર હોય.

શ્લોક ૮૫

(અનુષ્ટુપ)

પરબ્રહ્મણ્યનુષ્ઠાનનિરતાનાં મનીષિણામ્ ।

અન્તરૈરપ્યલં જલ્પૈઃ બહિર્જલ્પૈશ્ચ કિં પુનઃ ॥ ૮૫ ॥

શ્લોકાર્થ : પરબ્રહ્મણ્યના અનુષ્ઠાનમાં નિરત (અર્થાત્ પરમાત્માના આચરણમાં લીન) એવા ડાહ્યા પુરુષોને -મુનિજનોને અંતર્જલ્પથી (-વિકલ્પરૂપ અંતરંગ ઉત્થાનથી) પણ બસ થાઓ, બહિર્જલ્પની (-ભાષા બોલવાની) તો વાત જ શી ? ॥ ૮૫ ॥

પરબ્રહ્મણ્ય એટલે કે કારણપરમાત્મામાં લીન થયો છે તે મુનિને અંદરમાં શુભ વિકલ્પરૂપ ઉત્થાન ઊઠે તેનાથી પણ બસ થાઓ. બહાર ભાષા બોલવાની તો વાત જ શી ? આ રીતે ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ગાથા ૬૩

કદકારિદાણુમોદણરહિદં તહ પાસુગં પસત્યં ચ ।

દિણ્ણં પરેણ ભત્તં સમમુત્તી એસણાસમિદી ॥ ૬૩ ॥

અનુમનન-કૃત-કારિતવિહીન, પ્રશસ્ત, પ્રાસુક અશનને

-પરદત્તને મુનિ જે ગ્રહે, એષણસમિતિ તેહને. ૬૩.

અન્વયાર્થ : પર વડે દેવામાં આવેલું, કૃત-કારિત-અનુમોદન રહિત, પ્રાસુક અને પ્રશસ્ત ભોજન કરવારૂપ જે સમ્યક્ આહારગ્રહણ તે એષણાસમિતિ છે.

નિર્દોષ આહાર-પાણી લેવાની વૃત્તિ તે એષણાસમિતિ છે. મુનિને પોતાને માટે કરેલાં આહાર-પાણી ખપતાં નથી. મન-વચન-કાયા તથા કૃત-કારિત-અનુમોદન -એ નવ કોટિએ અશુદ્ધ આહારાદિ મુનિને ખપે નહિ. વળી પ્રાસુક એટલે કે અચેત, જીવ વિનાનું; પાણી પણ ઊનું ખપે. પ્રશસ્ત એટલે સારું, શાસ્ત્રમાં પ્રશંસેલું, વ્યવહારે જે પ્રમાદાદિનું કે રોગનું નિમિત્ત ન હોય એવું ભોજન ગ્રહણ કરવાની શુભ લાગણી તે વ્યવહારએષણાસમિતિ છે. મુનિને અંદર નિશ્ચય સ્વભાવનું ભાન છે, સહજદશાએ રમતાં જે આહાર મળે તે વખતે ખાવાની ક્રિયા તેને કારણે થાય છે, ત્યાં જે અંદર વિકલ્પ છે તેની અહીં વાત છે.

ટીકા : મન-વચન-કાયા પ્રત્યેકને કૃત-કારિત-અનુમોદના સહિત ગાણીને તેના નવ ભેદ થાય છે. તેમનાથી સંયુક્ત અન્ન નવ કોટિએ વિશુદ્ધ નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; અતિ પ્રશસ્ત એટલે મનોહર અન્ન; લીલોતરી આદિનો કણિયો હોય તો મુનિ આહાર ન લે. તેવી તેમની સહજદશા છે, તીવ્ર રાગ તૂટી ગયો છે. માટે સચેત લેવાની વૃત્તિ હોય નહિ. મુનિ આહાર માટે મૌનપાણે નીકળે. ગૃહસ્થો પ્રતિગ્રહ કરે કે “ઊભા રહો, ઊભા રહો, ઊભા રહો, આહાર-પાણી શુદ્ધ છે.” એમ કહીને આહારગ્રહણની વિનંતી કરે, મુનિ કૃપા કરે તો આહાર દેનારો શ્રાવક પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ ઉચ્ચસ્થાને બિરાજમાન કરી, પગ ધોઈને પૂજન કરે છે અને પ્રણામ કરે છે; પછી મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક શુદ્ધ ભિક્ષા દે છે. શ્રદ્ધાદિ સાત ગુણોનો ધારક દાતા પ્રતિગ્રહ આદિ નવધા ભક્તિપૂર્વક આહાર દે છે. મુનિ આહાર માટે નીકળે ત્યારે કલાક, બે કલાક થાય, ત્યાં પણ હજારો વાર છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન આવી જાય છે. આનું નામ ભાવલિંગી મુનિ છે. શ્રાવક શ્રદ્ધાદિ સાત ગુણોવાળો હોય છે કેમ કે તેને બહુમાન છે કે નહિ, આહારદાનની શક્તિ છે કે નહિ, તે લોભી છે કે નહિ, તેને ભક્તિ છે કે નહિ, તે નિઃસ્પૃહી છે કે નહિ વગેરે તથા તેને સાચું જ્ઞાન છે કે નહિ એ બધું જાણવું જોઈએ. તે બધા ગુણો જેનામાં હોય તેને ત્યાં મુનિ ભિક્ષા લે. છૂટે ગુણસ્થાને વર્તતા મુનિને રાગ ઉપર દષ્ટિ નથી, પણ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ છે. તે ઉપર કદ્યો તેવો શ્રાવક હોય તો તેને ત્યાં

આહાર લે. વળી તે શ્રાવકમાં દયા હોય, ક્રોધી ન હોય, શુદ્ધ-યોગ્ય આચારવાળો હોય, મુખ્યપાણે ભાનવાળો હોય છે, બાકી તો વ્યવહાર આચારવાળો તો હોય જ. આવી દશા દાતાર તેમ જ લેનારની સહજ હોય છે.

મુનિની સહજદશા છે. મુનિ આહાર માટે નીકળે ત્યાં શેરીમાં ક્યાંય રુદ્ધ સાંભળે કે ક્યાંય આગ લાગી જુએ તો તે અંતરવિચારમાં ઊતરી જાય કે “અરે ! હું તો વીતરાગ માર્ગે ચાલનારો છું - શાંતિના શેરડે નિત્ય સ્વભાવમાં રહેનારો છું, ત્યાં વળી આ રુદ્ધ અને અનિત્યતા શું ?” એમ ફડાક દઈને આહાર સંબંધીનો વિકલ્પ તોડી સ્વરૂપમાં ઠરી જાય છે. આ સહજ સ્વભાવ છે, તેમાં હઠ હોય નહિ. મુનિ એ રીતે નિર્દોષ ભોજન લે છે; તે ભોજનસમિતિ છે. એ રીતે વ્યવહારસમિતિનો ક્રમ છે.

નિશ્ચયથી તો એમ છે કે જીવને પરમાર્થે આહાર નથી. પરમ તપોધન અનાકુળ રસના ઘૂંટડા પીએ છે. તેને ખરેખર અશન નથી. છ પ્રકારનું અશન વ્યવહારથી સંસારીઓને જ હોય છે

પ્રવચનસારની અવતરાણ ગાથા લઈને કહ્યું છે કે : નોકર્મ આહાર વગેરે છ પ્રકારના આહાર છે -તે અશુદ્ધ જીવોના વિભાવ ધર્મ વિષે વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ છે.

મુનિને વિકલ્પ ઊઠે તેનું તેઓ જ્ઞાન કરે છે, આહાર જીવ લેતો નથી. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તે વિભાવ છે. એષણાસમિતિનો શુભ રાગ છે, તે પુણ્ય છે, વિકાર છે - તે વિભાવધર્મ છે, સ્વભાવધર્મ નથી. સ્વભાવધર્મ અંદર શાંતિ પ્રગટી તે છે, પણ તે ભૂમિકામાં વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી છતાં મુનિ તેને બંધનું કારણ જાણે છે.

કારતક સુદ ૧૪, સોમવાર, ૧૨-૧૧-૫૧.

પ્રવચનસારની ૨૨૭મી ગાથા દ્વારા અહીં નિશ્ચય એષણાનું ઉદાહરણ - સ્વરૂપ કહ્યું છે. મુનિને નિર્દોષ આહાર લેવાનો ભાવ થાય તે વિકલ્પ છે-રાગ છે-પુણ્ય છે, તે ધર્મ નથી, ધર્મમાં મદદ કરનાર નથી.

આ પ્રવચનસારની મૂળ ગાથા છે. જેનો આત્મા એષણા રહિત છે એટલે કે જે અનશન સ્વભાવી આત્માને જાણતો હોવાને લીધે સ્વભાવથી આહારની ઈચ્છા રહિત છે તેને તે પણ તપ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવનું ભાન કરીને આત્મસ્વરૂપમાં જૂલતા મુનિએ પહેલેથી નક્કી કર્યું છે કે આહાર લેવાનો ભાવ જ મારા સ્વરૂપમાં નથી. આહારનો એક રજકાણ પણ આત્મા લઈ શકતો કે મૂકી શકતો નથી તથા આહાર લેવાની વૃત્તિ પણ આત્માના સ્વભાવમાં નથી એમ પ્રથમથી જ -આત્માનું સાચું ભાન થતાં જ- મુનિએ નિર્ણય કર્યો છે. વળી આહાર આવવો તે જડનો પર્યાય છે, નિર્દોષ આહાર લેવાની વૃત્તિ શુભ રાગ છે. આહાર આવવારૂપ જડના પર્યાય વખતે શુભ વૃત્તિ હોય, અશુભ વૃત્તિ ન હોય, તેને વ્યવહારએષણા કહે છે, તે ધર્મનું કારણ નથી.

ધર્મનું કારણ એવી એષણાનું સ્વરૂપ હવે કહે છે : આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે, તેમાં આ જડ આહાર તો નથી, પણ આહાર સંબંધી ઈચ્છાનો પણ તેમાં ત્રિકાળ અભાવ છે, એષણા એટલે કે નિર્દોષ આહારની ઈચ્છા-લાગણી મારા સ્વરૂપમાં નથી. એ લાગણી વિનાનો મારો સ્વભાવ છે એમ નિર્ણય કરવો તે પ્રથમ ધર્મ છે.

આત્મા અખંડ ચિદાનંદ જ્ઞાનમૂર્તિ છે એવું પ્રથમ ભાન થયા પછી વિશેષ અંતરસ્થિરતા વધે તેને મુનિદશા કહે છે. ‘હું જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, મારો આત્મા આહાર તેમ જ આહારની ઈચ્છા વિનાનો ત્રિકાળ છે’. આહાર, પુણ્ય-પાપ કે વ્યવહારરત્નત્રય વિનાનો આત્માનો ત્રિકાળ સ્વભાવ જ છે - આવું અનશનસ્વભાવી આત્માનું જેને ભાન થયું છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ થયા છે તેને ચિદાનંદ આત્મા એષણા વિનાનો છે, આવું ભાન વર્તે છે તેને તે જ તપ છે. વળી જેનો આત્મા અનશનસ્વભાવી આત્માને પરિપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવાનો કામી છે એવા સહજદશામાં જૂલતા નિર્ગ્રંથ મુનિઓને સ્વરૂપથી જુદી એવી ભિક્ષા એષણા દોષ રહિત હોય છે. તેથી ભગવાન તે મુનિઓને આગાહારી કહે છે.

આ ગાથામાં ત્રણ વાત કરી :

૧) ‘આહાર-પાણી જડ છે, તેનું લેવું-મૂકવું મારા સ્વરૂપમાં નથી; આહાર-પાણી વિનાનો જ મારો સ્વભાવ ત્રિકાળ છે’ -આવા અનશનસ્વભાવી આત્માનું જેને ભાન છે તેને તે જ તપ છે.

૨) મુનિ જ્ઞાનાનંદ આત્માને - આહાર તથા ઈચ્છા, વિકલ્પ, પુણ્યાદિની લાગણી રહિત આત્માને - પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે.

૩) મુનિઓની અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય - એ ત્રણ કષાય રહિત સહજદશા હોય છે. તે દશામાં આહારનો વિકલ્પ ઊઠે છે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આહારની લાગણી સ્વરૂપથી જુદી છે એવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને અંતરસ્વરૂપ લીનતા પ્રગટી છે. છતાં વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તે તોડીને સ્વભાવમાં ઠરે છે, તેથી તે મુનિને એષણા રહિત કહે છે. આવી ભૂમિકા વર્તે તેને આગાહારી કહેવાય છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર)ગુણભદ્રાચાર્યે આત્માનુશાસનમાં ૨૨૫મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(માલિની)

યમનિયમનિતાન્તઃ શાન્તબાહ્યાન્તરાત્મા
પરિણમિતસમાધિઃ સર્વસત્વાનુકમ્પી ।
વિહિતહિતમિતાશી ક્લેશજાલં સમૂલં
દહતિ નિહતનિદ્રો નિશ્ચિતાધ્યાત્મસારઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જોગે અધ્યાત્મના સારનો નિશ્ચય કર્યો છે, જે અત્યંત યમનિયમ સહિત છે, જેનો આત્મા બહારથી અને અંદરથી શાંત થયો છે, જેને સમાધિ પરિણમી છે, જેને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા છે, જે વિહિત (-શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબનું) હિત-મિત ભોજન કરનાર છે, જોગે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, તે (મુનિ) કલેશજળને સમૂળગી બાળી નાંખે છે.

જોગે અધ્યાત્મના સારનો નિશ્ચય કર્યો છે, અધ્યાત્મનો સાર એટલે “હું જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવી, પરમાનંદની મૂર્તિ, શુભાશુભ રાગરહિત, ત્રિકાળી આત્મા છું, શરીર, વાણી આદિ પરપદાર્થની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી, આહારના ગ્રહણ-ત્યાગ મારા સ્વભાવમાં છે જ નહિ”. એ રીતે બધા પડખેથી પહેલાં આત્માનો નિર્ણય કર્યો છે તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. પ્રથમ આવા આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી સ્વરૂપમાં વિશેષ રમાણતા જોગે પ્રગટ કરી છે તે જીવ અત્યંત યમ-નિયમ સહિત છે. યમ-નિયમ એટલે સ્વરૂપરમાણતારૂપ ચારિત્ર.

વળી જે બહારથી અને અંદરથી શાંત થયો છે, જેને સમાધિ પરિણમી છે, જેને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા છે, જે શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ હિત-મિત ભોજન કરનાર છે, જોગે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, તે આત્મમસ્ત ભાવલિંગી મુનિ કલેશજળને સમૂળગી બાળી નાંખે છે.

આત્મા ચિદાનંદ મૂર્તિ છે, પુણ્ય-પાપ વિકારથી રહિત તેનો સ્વભાવ છે, એવા ભાન સહિત જે મુનિ સ્વરૂપમાં વિશેષ ઠરી ગયો છે તેને બહારથી કલુષિતતા કે ઉદ્ધતાઈ હોતી નથી, તથા અંતરમાં અનંતાનુબંધી આદિ ત્રણ કષાયોને તેઓએ ટાળી નાંખ્યા છે. ઘણી શાંતિ, ઘણો આનંદ, ઘણો અનાકુળ સ્વભાવ પ્રગટ્યો છે. માટે તે મુનિ બહારથી તેમ અંદરથી શાંત થયા છે એમ કહ્યું છે.

વળી છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને જૂલતા મુનિને મન-વાણી-દેહથી પાર તથા પુણ્ય-પાપ રહિત અંતરંગ શાંતદશા-વીતરાગી સ્વરૂપલીનતા-પ્રગટી છે, તેથી તેને સમાધિ પરિણમી છે એમ કહ્યું.

તે વીતરાગી મુનિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાને આવે ત્યારે વિકલ્પ ઊઠે કે આહાર લઉં. આહાર પાણ ભગવાન વીતરાગની આજ્ઞા પ્રમાણે-શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે હિત-મિત જ લે છે.

છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને હજારો વાર જૂલતા મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને અલ્પ નિદ્રા હોય છે. છઠ્ઠી ભૂમિકામાં નિદ્રા જરી આવે પછી તરત જ અંતર્મુહૂર્તમાં સાતમી ભૂમિકામાં આવે છે. મુનિ કલાક બે કલાક ઊંઘે એમ હોય નહિ, કારણ કે તે છઠ્ઠે ગુણસ્થાને થોડો કાળ રહે છે પછી તરત જ સાતમે આવી જાય છે. આ રીતે સ્વરૂપમાં ઉગ્ર લીનતા દ્વારા જોગે ઘણી નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે એવા તે મુનિરાજ કલેશજળને સમૂળગી બાળી, વીતરાગ થઈ પરમ શાંતદશાને પામે છે.

પાંચમી ભૂમિકાવાળાને પાણ અંશે ઉપરોક્ત પ્રમાણે લેવું. તેણે પાણ ‘હું અખંડ જ્ઞાયકદ્રવ્ય છું, શરીરની ક્રિયા તથા આહારની ક્રિયાથી મને લાભ-નુકસાન નથી’ -એમ અધ્યાત્મના સારનો -પોતાના

શુદ્ધ આત્માનો-યથાર્થ નિશ્ચય કર્યો છે. તે પાણ પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે - બે કષાયનો નાશ કર્યો છે- તેટલા યમનિયમ સહિત છે. જવજવ સુધીના નિયમને યમ કહે છે. મહાવ્રત કે આગુવ્રત જવજવ સુધીના હોય છે. તેથી તેને યમ કહે છે. થોડા કાળ સુધી ધારણ કરેલાને નિયમ કહે છે. મુનિ આહાર લેવા નીકળતી વખતે અભિગ્રહ કરે તે થોડા કાળ સુધીનો હોવાથી તેને નિયમ કહે છે. આત્મામાં જવજવનો રાગ ઘૂટ્યો તે યમ; અને થોડો કાળ જે રાગ તૂટ્યો તેને નિયમ કહે છે. યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિના ભાન-આત્મજ્ઞાન થયા પછીની આ વાત છે. આત્માનું ભાન થયા પહેલાં તે યમ-નિયમ આદિ સાચા હોતાં નથી.

શ્લોક ૮૬

(શાલિની)

મુક્ત્વા ભક્તં ભક્તહસ્તાગ્રદત્તં
ધ્યાત્વાત્માનં પૂર્ણબોધપ્રકાશમ્ ।
તપ્ત્વા ચૈવં સત્તપ્તઃ સત્તપસ્વી
પ્રાપ્નોત્તીઢ્ઢાં મુક્તિવારાંગનાં સઃ ॥ ૮૬ ॥

શ્લોકાર્થ : ભક્તના હસ્તાગ્રહથી (-હાથની આંગળીઓથી) દેવામાં આવેલું ભોજન લઈને, પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રકાશવાળા આત્માનું ધ્યાન કરીને, એ રીતે સત્ તપને (સમ્યક્ તપને) તપીને, તે સત્ તપસ્વી (-સાચો તપસ્વી) દેદીપ્યમાન મુક્તિવારાંગનાને (-મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને) પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮૬॥

આત્મજ્ઞાની મુનિને સ્વભાવની ઘણી લીનતાના પુરુષાર્થથી ઘણી સમાધિ-શાંતિ પ્રગટી છે. સહજસ્વરૂપની રમાણતામાં લીન થયેલા મુનિ ત્યારે સાતમી ભૂમિકામાં વિશેષ રહી શકતા નથી ત્યારે જરી વિકલ્પ ઊઠે છે અને આહાર આદિ લેવા પ્રત્યે જરી લક્ષ જાય છે. શ્રદ્ધાળુ ભક્તના હાથની આંગળીઓથી દેવામાં આવેલું ભોજન લઈને, પૂર્ણ જ્ઞાન-પ્રકાશવાળા આત્માનું ધ્યાન કરીને, એ રીતે સાચા તપને તપીને, સાચો તપસ્વી (-ભાવલિંગી મુનિ) દેદીપ્યમાન-શોભાયમાન મુક્ત વારાંગનાને-મુક્તિરૂપી આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧) શ્રદ્ધા, ૨) શક્તિ, ૩) અલુબ્ધતા, ૪) ભક્તિ, ૫) જ્ઞાન, ૬) દયા અને ૭) ક્ષમા - દાતાના સાત ગુણો સહિત યોગ્ય આચારવાળા ભક્તના હસ્તાગ્રથી-હાથની આંગળીઓથી -ભક્તિપૂર્વક દેવામાં આવેલો આહાર મુનિ લે છે. ભક્ત, ઉપર કહેલા ગુણવાળો હોવો જોઈએ; આગમો, અભક્તિ આદિ બતાવે તેના હાથે મુનિ આહાર ન લે. ભક્તિપૂર્વક દેવામાં આવેલું ભોજન લઈને, આહાર સંબંધી વિકલ્પ તોડી, ‘આ મારો આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાનનો સૂર્ય છે, મારા સ્વભાવમાં દયા, દાન કે આહારનો વિકલ્પ નથી’ એમ પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મામાં એકાગ્ર થઈને, પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રકાશમાં લીન થઈને,

એ રીતે જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ સાચો તપ તપીને તે સાચો મુનિ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરે છે.

પદ્મપ્રભમલધારિદેવ સ્વરૂપમાં અતિશય મસ્ત ભાવલિંગી નિર્ગ્રંથ મુનિ હતા. તે આત્મમસ્ત મહા મુનિવરે પોતાના બ્રહ્મચર્યના અતિશય જ્ઞેરમાં-મસ્ત દશામાં મુક્તિપરિણતિને સ્ત્રીની ઉપમા આપી દીધી છે.

અહીં ‘પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રકાશવાળા આત્માનું ધ્યાન કરીને’ કહ્યું તે કેવળજ્ઞાનની વાત નથી, આ તો ત્રિકાળી પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવ ભરેલો છે તેની વાત છે, તેનું ધ્યાન-એકાગ્રતા કરીને મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યક્ તપ તપીને એટલે આત્માનું સાચું જ્ઞાન-ઓળખાણ-કરી અનશન આદિના શુભ વિકલ્પ રહિત સ્વરૂપમાં ઠરી જવું-સ્વરૂપમાં પ્રતપન-દેદીપ્યમાન થવું-તે. બાકી આત્માના ભાન વિના અનશન આદિનું ફળ આત્માના લાભ માટે કાંઈ નથી, કેવળ શરીરનું સુકાવું જ છે. માટે હે સ્વવશ મુનિ! ચિદાનંદ અનુભવ સ્વરૂપ આત્મા છે તેમાં એકાગ્રતા કર તો લાભ છે, બાકી અનશનાદિથી-બાહ્ય શરીર સુકાવાથી-લાભ છે નહિ.

વીતરાગી આત્મસ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય તેને સમ્યક્ તપસ્વી કહે છે. તે દેદીપ્યમાન મુક્તિસ્ત્રીને પામે છે. દેદીપ્યમાન એટલે રૂપાળી. લોકો રૂપાળી સ્ત્રીના કામી હોય છે. મુનિરાજ કહે છે ખરી રૂપાળી એટલે કે દેદીપ્યમાન-શોભાયમાન તો મુક્તિસ્ત્રી જ છે-મુક્તદશા છે. સાચો તપસ્વી મુક્તિરૂપી શાશ્વત સ્ત્રીને પામે છે, બાકી બીજા બધા તો સ્વર્ગ-નરકમાં રખડી મરે છે.

પ્રશ્ન : અનશનમાં આહાર તો છોડે ને ?

ઉત્તર : ભાઈ ! આહારને-પર જડ પદાર્થને છોડે-મૂકે કોણ ? ખરેખર આત્મા રાગ પાણ છોડતો નથી. રાગને છોડવા જતાં રાગ છૂટતો નથી, પરંતુ રાગરહિત જ્ઞાનાનંદ વીતરાગી આત્મસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં રાગ સહેજે છૂટી જાય છે. સ્વભાવમાં લીન થતાં રાગ ટળી જાય છે, રાગને છોડવો પડતો નથી. વીતરાગ માર્ગ વિના બીજે ક્યાંય આવો માર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ હોતો નથી.

હવે, ચોથી આદાનનિક્ષેપાણ સમિતિ છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે. એક સંપ્રદાય “આયાણભંડમત્તનિખે-વાણીયા સમિતિ” કહે છે તે વસ્તુ સાચી નથી. નિર્ગ્રંથ મુનિને વસ્ત્ર-પાત્ર હોઈ શકે જ નહિ તો તેને જળવીને-સાવચેતીથી લેવા-મૂકવાની વાત જ ક્યાંથી હોય ?

ગાથા ૬૪

પોત્યકમંડલાઈં ગહણવિસગેસુ પયતપરિણામો ।

આદાવણણિક્ષેવણસમિદી હોદિ ત્તિ ણિદ્દિટ્ઠા ॥ ૬૪ ॥

શાસ્ત્રાદિ ગ્રહતાં-મૂકતાં મુનિના પ્રયત પરિણામને,

આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ કહેલ છે આગમ વિષે. ૬૪.

અન્વયાર્થ : પુસ્તક, કમંડળ વગેરે લેવા-મૂકવા સંબંધી પ્રયત્નપરિણામ તે આદાનનિક્ષેપાણસમિતિ છે એમ કહ્યું છે.

મુનિને ઉપકરણ તરીકે ફક્ત શાસ્ત્ર, કમંડળ અને મોરપીંછી એ ત્રણ જ હોય છે. એથી વિશેષ હોતાં નથી. મુનિ જ્યારે વિશેષ ઠરીને સાતમી ભૂમિકામાં વિશેષ ન રહી શકે ત્યારે પુરુષાર્થની મંદતાને લીધે છટ્ટી ભૂમિકામાં આ ઉપકરણોને જળવીને લેવા-મૂકવા સંબંધી તેમને વિકલ્પ ઊઠે છે. તેમને અંદર આત્માનું યથાર્થ ભાન છે, તે જાણે છે કે આત્મા શાસ્ત્ર આદિ જડ પદાર્થને લઈ-મૂકી શકતો નથી; પાણ હજી અધૂરાશ હોવાથી આ ભૂમિકામાં આવા વિકલ્પો ઊઠે છે. અંદર સ્વભાવના ભાનપૂર્વક વીતરાગી રમાણતા ઘણી વધી ગઈ છે અને અધૂરાશ છે તેથી વિકલ્પ પાણ ઊઠે છે. તે વિકલ્પ પુણ્ય છે. તે ધર્મ કે ધર્મનું કારણ નથી. આ વ્યવહાર સમિતિ છે.

ટીકા : અપહત સંયમી : અપવાદ સંયમવાળા મુનિ. અંદર ભાન સહિત રમાણતા તો પ્રગટી છે, પાણ પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે વિકલ્પ ઊઠે છે-સાતમી ભૂમિકામાં ઠર્યો નથી. તે વિકલ્પવાળા મુનિને અપહત સંયમી કહે છે. અપવાદ, વ્યવહારનય, એકદેશપરિત્યાગ, હીણો-ઓછપવાળો સંયમ, સરાગ ચારિત્ર અને શુભોપયોગ - એ બધાનો એક અર્થ છે. અંતરસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે તે નિશ્ચય છે અને વિકલ્પ-રાગ ઊઠે છે તે વ્યવહાર છે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાનનો નિશ્ચય તો ચોથા ગુણસ્થાને જ પ્રગટી ગયો છે, પાણ ચારિત્ર અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપરમાણતારૂપ તદ્દન નિશ્ચય સાતમે ગુણસ્થાને હોય છે. શુભોપયોગી મુનિને-છટ્ટી ભૂમિકાએ વર્તતા મુનિને સંયમ, જ્ઞાન તથા શૌચના ઉપકરણો - પીંછી, શાસ્ત્ર અને કમંડળ- લેતી મૂકતી વખતે ઊઠતા વિકલ્પનો પ્રકાર અહીં કહ્યો છે.

સાતમી ભૂમિકામાં સ્થિર થઈ ગયા હોય તેમને તે ઉપકરણો હોતાં નથી એટલે કે તે સંબંધી તેમને વિકલ્પ ઊઠતો નથી-ઉપેક્ષા વર્તે છે. તેમને ઉપેક્ષા સંયમી કહ્યા છે.

ઉપેક્ષા સંયમી : ઉપેક્ષા સંયમવાળા મુનિ. ઉત્સર્ગ, નિશ્ચયનય, સર્વપરિત્યાગ, ઉપેક્ષાસંયમ, વીતરાગ ચારિત્ર અને શુદ્ધોપયોગ એ બધાનો એક અર્થ છે.

ઉપેક્ષા સંયમવાળા મુનિ તદ્દન નિસ્પૃહ હોય છે. તે મુનિ ચાલતા હોય ત્યારે પાણ સાતમી ભૂમિકા વારંવાર આવી જાય છે, તે વખતે તેમને વિકલ્પ હોતો નથી. દેહની ક્રિયા દેહને કારણે ચાલવારૂપ થતી હોય છે. અભ્યંતર ઉપકરણભૂત નિજ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ પાણ તેમને ઉપાદેય નથી -એમ સાતમી ભૂમિકામાં ઠરી ગયા છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાને પાણ સહજ એક અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવ સિવાય બીજું કંઈ પાણ ઉપાદેય નથી, પાણ પર્યાયમાં જરી વિકલ્પ ઊઠે છે. સાતમે તદ્દન ઠરી ગયા હોય છે.

આત્મા જાગનાર-દેખનાર સ્વભાવવાળો ત્રિકાળી પદાર્થ છે. પરને લેવા-મૂકવાની ક્રિયાથી તથા રાગથી સ્વરૂપ તેનું ભિન્ન છે. -આવું સ્વરૂપનું ભાન તો છઠ્ઠાવાળાને છે, પાણ તેને નબળાઈના રાગને લીધે ઉપકરણ સંબંધી વિકલ્પ ઊઠે છે. સાતમામાં જે ઠરી ગયો છે તેને કંઈ ઉપકરણ છે નહિ. છઠ્ઠાવાળાને ઉપાદેય બુદ્ધિ તો સહજજ્ઞાનની છે, પાણ વિકલ્પ ઊઠે છે. તેથી તેને પરમાગમ - ભગવાનના ધ્વનિમાંથી નીકળેલો સાર -ષટ્ખંડાગમ્ - સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ શાસ્ત્રો - કે જે ફરી ફરીને પદાર્થના સ્વરૂપનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામાં નિમિત્તભૂત છે તે -જ્ઞાનનું ઉપકરણ છે. મળ ઉત્સર્ગ (- ઝાડે, પેશાબ) કરતી વખતે શૌચનું ઉપકરણ કમંડળ છે. મુનિ દિવસમાં એક વખત જ આહાર કરે છે. આહાર માટે જ ત્યાં શ્રાવકો પ્રાસુક-અચેત-ઊનું પાણી કમંડળમાં ભરી દે. કમંડળનું પાણી માત્ર શૌચ અર્થે હોય છે, તૃષાઆદિથી પ્રાણ જાય તો પાણ કમંડળમાંનું પાણી પીવાનો ભાવ મુનિને થાય નહિ. સંયમનું ઉપકરણ મોરપીંછી છે. આ બધું મુનિને રાખવું પડે ને ? અરે ! રાખે કોણ ! જડની ક્રિયા હું કરી શકું છું એમ મુનિ માનતા નથી. રાગ ઊઠે છે ત્યાં સહજ આવું હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે.

મુનિને આ ત્રણ ઉપકરણો સંબંધી વિકલ્પ હોય છે, તે પાણ છઠ્ઠે હોય ત્યારે, સાતમે ઠરી જાય ત્યારે તેની પાણ ઉપેક્ષા હોય છે.

આ પક્ષપાતની વાત નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ જ -મુનિદેશાનું સ્વરૂપ જ- આવું છે. આ જ સનાતન વીતરાગમાર્ગ છે. મહાવિદલક્ષેત્રમાં પાણ આ જ અનાદિ ધોખમાર્ગ છે. અહીં ભરતક્ષેત્રમાં પાણ આ જ અનાદિ-સનાતન માર્ગ છે. તેમાં કોઈ આડું અવળું કરે તે ચાલી શકે નહિ. ભગવાન કુંદુંદાચાર્યદેવે પાણ આમ જ કહ્યું છે.

આ ઉપકરણોને લેતી-મૂકતી વખતે ઊઠતી પ્રયત્નપરિણામરૂપ વિશુદ્ધિ-શુભ રાગ તે જ આદાન-નિક્ષેપણસમિતિ છે. આ વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી સહજ પરમતત્ત્વના ભાન સહિત અંતરસ્થિરતારૂપ નિરુપાધિક પરિણતિ પ્રગટી તે જ સમિતિ છે. અહીં છઠ્ઠાની વ્યવહારસમિતિ કહી છે. ચોથાવાળાને

ચોથા પ્રમાણે હોય છે. તેને જેટલો રાગ છે તે પ્રમાણે શુભાશુભ વિકલ્પો હોય છે. તે ભૂમિકા નબળી છે, તેથી ભરત આદિને લડાઈનો રાગ હોતો. અહીં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનના શુભ રાગનું વર્ણન છે. સર્વથા રાગ બારમે ગુણસ્થાને ટળી જાય છે.

શ્લોક ૮૭

(માલિની)

સમિતિષુ સમિતીયં રાજતે સોત્તમાનાં
પરમજિનમુનીનાં સંહતૌ ક્ષાંતિમૈત્રી ।
ત્વમપિ કુરુ મનઃપંકેરુહે ભવ્ય નિત્યં
ભવસિ હિ પરમશ્રીકામિનીકાંતકાંતઃ ॥ ૮૭ ॥

શ્લોકાર્થ : ઉત્તમ પરમજિનમુનિઓની આ સમિતિ સમિતિઓમાં શોભે છે. તેના સંગમાં ક્ષાંતિ અને મૈત્રી હોય છે (અર્થાત્ આ સમિતિયુક્ત મુનિને ધીરજ-સહનશીલતા-ક્ષમા અને મૈત્રીભાવ હોય છે). હે ભવ્ય ! તું પાણ મન-કમળમાં સદા તે સમિતિ ધારણ કર, કે જેથી તું પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો પ્રિય કાન્ત થઈશ (અર્થાત્ મુક્તિલક્ષ્મીને વરીશ). ॥ ૮૭ ॥

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની વાત છે. મુનિને ઉત્તમ પરમજિનમુનિ કહ્યા, કેમ કે વીતરાગમાર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય આ વાત હોતી નથી. વેદાંત આદિ બધા પોતાની કલ્પનાથી વાત કરે છે. તેમાં આવું વીતરાગી મુનિનું સ્વરૂપ હોઈ શકે નહિ. ઉત્તમ અને પરમ વિશેષણ કહીને અહીં ભાવલિંગ બતાવવું છે. આવી સમિતિયુક્ત મુનિને ઘણી ધીરજ, ઘણી સહનશીલતા પ્રગટી હોય છે. ધોર તાપમાં કે ધોર ઠંડીમાં હોય છતાં મુનિ પોતાના ચૈતન્યના અવલબને પરમ શાંત-અવ્યાકુળદેશમાં પડ્યા છે. તેને સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ હોય છે. કોઈ નિંદા-પ્રશંસા કરે તેના પ્રત્યે વેરબુદ્ધિ હોતી નથી, કેમ કે તે જાણે છે કે કોઈ કોઈને લાભ-નુકસાન કરતું નથી. આમ અંતરંગ શાંતિ મુનિને હોય છે. માટે હે ભવ્ય ! તું પાણ તે સમિતિને ધારણ કર ! તેથી પરમ કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીનો પ્રિયકાંત થઈશ - તારી પૂર્ણ શુદ્ધ પરિણતિરૂપી સ્ત્રી સદા તારી સાથે રહેશે. અને તું ભવમાં રખડીશ નહિ-અવતાર કરીશ નહિ.

ગાથા ૬૫

પાસુગભૂમિપદેસે ગૂઢે રહિષે પરોપરોહેણ ।

ઉચ્ચારાદિચ્ચાગો પઙ્ગાસમિદી હવે તસ્સ ॥ ૬૫ ॥

જે ભૂમિ પ્રાસુક, ગૂઢ ને ઉપરોધ જ્યાં પરનો નહીં,

મળત્યાગ ત્યાં કરનારને સમિતિ પ્રતિષ્ઠાપન તણી. ૬૫.

અન્વયાર્થ : જેને પરના ઉપરોધ વિનાના (-બીજથી રોકવામાં ન આવે એવા), ગૂઢ અને પ્રાસુક ભૂમિપ્રદેશમાં મળાદિનો ત્યાગ હોય, તેને પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ હોય છે.

આ પાંચમી સમિતિ છે. મુનિઓને કાયમળાદિના ત્યાગના સ્થાનની શુદ્ધિનું આમાં કથન છે. આત્માના ભાન સહિત મુનિદેશમાં ઊઠતા શુભ વિકલ્પની આ વાત છે. આ વ્યવહારસમિતિ છે.

છટ્ટી-સાતમી ભૂમિકામાં ઝૂલતા મુનિ, જ્યાં કોઈની રોકટોક ન હોય, જે ગુમ હોય અને જ્યાં ત્રસાદિ ઝીણા જંતુઓનો સંચાર ન હોય એવા પ્રાસુક ભૂમિપ્રદેશમાં મળાદિનો ત્યાગ કરે છે. તેને પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ કહે છે.

ટીકા : શુદ્ધ નિશ્ચયથી જીવને દેહનો અભાવ હોવાથી આહારગ્રહણરૂપ પરિણતિ નથી. ખરેખર આત્માને દેહ નથી. તેથી અન્ન ગ્રહણ કરું એવો વિકલ્પ પણ આત્મામાં નથી. આહાર લેવાની - જડની ક્રિયામાં સાવધાન તો રહેવું ને ? ભાઈ ! જડની ક્રિયામાં આત્મા શું કરી શકે છે કે તેમાં સાવધાન રહે ! આત્મા પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી. એ વાત પહેલી શ્રદ્ધામાં હોવી જોઈએ. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયા પછી મુનિદેશમાં કેવો રાગ હોય છે એનું અહીં જ્ઞાન કરાવે છે.

આહાર ગ્રહણ કરું એવો રાગ જ મારા સ્વરૂપમાં નથી એવું ભાન પ્રથમથી જ મુનિને હોય છે. આ સમિતિ વગેરે મુનિને સર્વાંશે હોય છે. આત્મજ્ઞાની શ્રાવકને પણ તે અંશે હોય છે એમ સમજી લેવું.

મુનિને સ્વભાવદષ્ટિ ઊઘડી છે, સ્વરૂપરમાણતા ઘણી પ્રગટે છે, જરી રાગ છે તેથી વિકલ્પ ઊઠે છે, -કાય આદિના મળત્યાગની વૃત્તિ ઊઠે છે. જંતુ રહિત અને પરના ઉપરોધ રહિત સ્થાનમાં મુનિને મળના ત્યાગનો વિકલ્પ હોય છે તે વ્યવહારપ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ છે.

મુનિ છન્નસ્થ છે, એટલે તેમને આહાર અને નિહાર હોય છે. અહીં સામાન્ય મુનિની વાત સમજવી. છન્નસ્થ તીર્થંકર ભગવાનને આહાર હોય પણ નિહાર જન્મથી જ ન હોય. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી સામાન્ય કેવળીને કે તીર્થંકર ભગવાનને-કોઈને આહાર તથા નિહાર ન હોય.

મુનિને જરી રાગ છે, તેથી દેહ તરફ વિકલ્પ ઊઠે છે અને તેથી તેને આહારગ્રહણ હોય છે,

તથા મળત્યાગ પણ હોય છે. મળત્યાગની વાત જેને હોય તેને લેવી, બધા માટે નહિ. મહાવીર આદિ તીર્થંકર મુનિઓને જન્મથી જ નિહાર હોતો નથી. કેટલાક મહા ઋદ્ધિધારી મુનિઓ હોય છે, તેમને ઋદ્ધિના નિમિત્તે આહાર સંપૂર્ણ લોહી આદિરૂપે પરિણમી જાય છે, માટે તેમને પણ નિહાર હોતો નથી. માટે આ કથન એકાંત બધા મુનિઓ માટે ન સમજવું. જેને લાગુ પડતું હોય તેને માટે સમજવું.

જંતુ રહિત તથા પરના રોકટોક વિનાના સ્થાનમાં શરીરધર્મ-મળત્યાગની ક્રિયા- કરીને પછી પરમ સંયમી મુનિ તે સ્થાનથી ઉત્તર દિશામાં કેટલાંક પગલાં જઈને ઉત્તરમુખે ઊભા રહીને, મન, વચન તથા દેહની ક્રિયાઓનું લક્ષણ છોડી, પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિના શુભ વિકલ્પને પણ છોડી નિજ આત્માને અવ્યગ્ર થઈ-એકાગ્ર થઈ ધ્યાવે છે. પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિનો જે વિકલ્પ છે તે વ્યવહારસમિતિ છે અને વિકલ્પ તોડી સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થયો તે નિશ્ચયસમિતિ છે.

કારતક સુદ ૧૫, મંગળવાર, ૧૩-૧૧-૫૧.

આજે આત્મજ્ઞ સત્પુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જન્મજયંતિ હોવાથી સવારનું પ્રવચન બંધ હતું, તેને બદલે શ્રી આત્મસિદ્ધિની સ્વાધ્યાય કરવામાં આવી હતી.

કારતક વદ ૧, બુધવાર, ૧૪-૧૧-૫૧.

મુનિની પાંચમી સમિતિની-પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિની વાત ચાલે છે. મુનિ ત્રણે કાળે નન્ન દિગંબર જ હોય છે. તે સિવાય બીજો કોઈ મુનિ હોઈ શકે નહિ. આત્મજ્ઞાની ભાવલિંગી મુનિ જંગલ જાય, પછી તે શું કરે તેની આ વાત છે.

જેને આત્માનું યથાર્થ ભાન થઈ ઘણી વીતરાગદ્દશા પ્રગટી હોય, જેને આસક્તિ ઘટીને ઘણી સ્વરૂપ સ્થિરતા પ્રગટી હોય તે વીતરાગમાર્ગમાં ચાલનારા મુનિ છે. આવું મુનિપણું તે વીતરાગ માર્ગ છે. બાકી વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત મુનિપણું મનાવનારા તથા પુણ્યાદિમાં ધર્મ મનાવનારા બધા વીતરાગમાર્ગના વિરોધી માર્ગ છે, સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણ છે; તેનાથી ધર્મ કે આત્માની શાંતિ પ્રગટતી નથી.

જેને શરીરમાં નન્નદ્દશા છે, અંતરઆત્મભાન સહિત છટ્ટા ગુણસ્થાનની વીતરાગીદ્દશા પ્રગટી છે, તેને મળત્યાગનો વિકલ્પ ઊઠે અને મળત્યાગ પછી ઉત્તર દિશામાં કેટલાંક પગલાં જઈ, ઉત્તરમુખે ઊભા રહીને, સંસારના કારણભૂત પુણ્ય-પાપના પરિણામનું લક્ષણ છોડી દે છે, ચૈતન્ય આનંદકંદ સ્વરૂપમાં ઠરી જાય છે; -આનું નામ નિશ્ચયસમિતિ છે. સંસારના નિમિત્તભૂત મનનું -વિચારના નિમિત્તનું લક્ષણ છોડી એકલો ચૈતન્ય ગોળો છૂટો પડી તેનો અનુભવ રહે તે કાયોત્સર્ગ છે. કાયોત્સર્ગમાં સંસારના કારણભૂત કાયાની ક્રિયા ઉપર લક્ષણ નથી; સંસારના કારણભૂત વચન બોલવાનું લક્ષણ નથી, તથા દયા-દાન, પુણ્ય-પાપના વિકલ્પરૂપ મનના પરિણામ કે જે સંસારનું કારણ છે તેનું લક્ષણ હોતું નથી. જે

મન-વાણી-દેહ ઉપરનું લક્ષ છોડી આત્મામાં અવ્યગ્રપાણે એકાગ્ર થઈ નિજનંદ ચૈતન્ય સ્વભાવને ધ્યાવે છે તે મુનિને કાયોત્સર્ગ છે. આમ આત્માનું જ્ઞાન કરી દેહ-વાણી-મનનું લક્ષ છોડી, મળત્યાગાદિના વિકલ્પને છોડી, ભગવાન ચૈતન્યમાં-વીતરાગી સ્વભાવમાં ઠરી જવું તે વ્યુત્સર્ગસમિતિ - પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ છે.

અથવા ફરી ફરીને શરીરનું અશુચિપાણું સર્વ તરફથી ભાવવું, તેને પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ કહે છે. આ શરીર વિષ્ટાનો સંયો છે. દાળ-ભાતની વિષ્ટા બીજા કોઈ સંચાથી ન થાય, આ શરીર જ એવું છે કે તેમાં મહા દુર્ગંધમય વિષ્ટા, પરુ આદિ થાય છે, તે ચારે તરફથી - બાહ્ય અને અભ્યંતર અશુચિમય જ છે. એમ શરીરનું અશુચિપાણું વિચારવું-ભાવવું તે મુનિની ખરેખર પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ -પાંચમી સમિતિ- છે. આ સમિતિ નિર્ગ્રંથ આત્મજ્ઞાની ભાવલિંગી મુનિને જ હોય છે, બીજા સ્વચ્છંદ વૃત્તિવાળા યતિ નામધારીઓને કોઈ સમિતિ હોતી નથી. વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત મુનિપાણું મનાવે તે મિથ્યાદષ્ટિ સ્વચ્છંદી છે અથવા આત્માના ભાનરહિત એકલો નગ્ન યતિનામધારી હોય તેને પાણ આ સમિતિ હોતી નથી.

ભગવાન પદ્મપ્રભમલધારિદેવ કહે છે કે આવી દશા જેને પ્રગટી છે તેને યથાર્થ મુનિપાણું હોય છે, બાકી બીજાને મુનિપાણું ભગવાને સ્વીકાર્યું નથી. આમ માનતા જે શાસ્ત્રમાં વસ્ત્ર-પાત્રવાળાને સાધુ માન્યા હોય તે ખોટાં માનવા પડે. અત્યારે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, તે વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી-સાયું મુનિપાણું નથી.

શ્લોક ૮૮

(માલિની)

સમિતિરિહ યતીનાં મુક્તિસામ્રાજ્યમૂલં
જિનમતકુશલાનાં સ્વાત્મચિંતાપરાણામ્ ।
મધુસર્વનિશિતાસ્ત્રાતસંભિન્નચેતઃ-
સહિતમુનિગણાનાં નૈવ સા ગોચરા સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

શ્લોકાર્થ : જિનમતમાં કુશળ અને સ્વાત્મચિંતનમાં પરાયાણ એવા યતિઓને આ સમિતિ મુક્તિસામ્રાજ્યનું મૂળ છે. કામદેવના તીક્ષ્ણ અસ્ત્રસમૂહથી ભેદાયેલા હૃદયવાળા મુનિગણોને તે (સમિતિ) ગોચર નથી જ હોતી. ॥ ૮૮ ॥

કેવા મુનિને આ પાંચમી સમિતિ હોય છે ? જે મુનિ જિનમતમાં કુશળ છે એટલે કે વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, ઉપાદન-નિમિત્ત વગેરેમાં જે કુશળ છે, તથા વીતરાગના શાસ્ત્ર કોને કહેવા અને કોને નહિ એ બધામાં નિપુણ છે; વળી જે સ્વાત્મચિંતનમાં પરાયાણ છે-સ્વાત્માનુભવમાં ઘણાં લીન છે એવા મુનિને આ સમિતિ

હોય છે. તે મુનિને આ સમિતિ હોય છે. તે મુનિને આ સમિતિ મુક્તિસામ્રાજ્યનું મૂળ છે.

સાધુ નામ ધરાવીને જેના કાળજાં સ્ત્રીની આંખના કટાક્ષથી ભેદાયેલા છે એવા મિથ્યાદષ્ટિ નામધારી સાધુને -આ સમિતિ હોતી નથી. કામદેવના તીક્ષ્ણ અસ્ત્રસમૂહથી ભેદાયેલા હૃદયવાળા મુનિઓને તે સમિતિ ગોચર નથી જ હોતી. વીતરાગી આત્મધ્યાનમાં મસ્ત છે તેને આ સમિતિ હોય છે.

જેને સારા ઊંચા ખોરાકની ગૃહિ છે, સ્ત્રીના પ્રેમની ગૃહિ છે અને ‘અમે સ્ત્રીઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપી છીએ’ -એમ ઉપદેશના બહાને એકાંતમાં વિષયની વાસનાને પોષે છે, જેના કાળજામાં વિષયની વાસના ઉશ્કેરાય છે, જેના કાળજામાં વિષયના ઘા લાગ્યા છે, જેના કાળજામાં વિષયવાસનામાં છિદ્ર-કાણાં પડ્યા છે, જેના હૃદય વિષયવાસનાથી ઘવાયેલાં હોવાથી સ્ત્રીઓનો પરિચય કરીને જે ખોટાં કામ-કુકર્મ-કરે છે તે મુનિને આ સમિતિ ગમ્ય નથી. સમિતિ કોને કહેવી તેનું ભાન તેને થતું નથી. આ નગ્ન મુનિની વાત છે. બીજા તો મુનિ જ નથી. નગ્ન થવા છતાં વિષયનો પ્રેમ જેને વર્તે છે તેને આ વીતરાગી સમિતિની -અંતરપરમશાંતદશાની- ખબર પડતી નથી.

આત્માનું ભાન થઈ ઘણી સ્વરૂપસ્થિરતા થાય ત્યાં આ પાંચમી સમિતિ હોય છે, બીજાને હોતી નથી.

પદ્મપ્રભમલધારિદેવ આત્મમસ્ત નિર્ગ્રંથ મહા બ્રહ્મચારી મુનિ હતા. જેનું હૃદય વિષયવાસનાથી ઘવાયું છે એવા મુનિને આ સમિતિનું ભાન હોતું નથી, ઈત્યાદિ કથન દ્વારા પોતાના બ્રહ્મચર્યનું અતિશય જોર બતાવે છે. તેમણે બેધડકપાણે -વિના સંકોચે- દીક્ષા, મુક્તિ આદિ આત્મપરિણતિને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે તે તેમની અધ્યાત્મમસ્તદશા બતાવે છે.

મહા મુનિ જંગલમાં રહે છે તેમને વીતરાગીદશા- અંતરસ્વરૂપલીનતા ઘણી પ્રગટી હોય છે. આવા મુનિને જે આ સાચી સમિતિ છે, તે મુક્તિરાજ્યનું મૂળ છે, પરિપૂર્ણ જ્ઞાનાનંદદશાનું-મુક્તિદશાનું કારણ છે. વિષયવાસનાથી ઘવાયેલા અજ્ઞાનીને આ સમિતિનું ભાન હોતું નથી. મળત્યાગ વખતે શુભ રાગ છે તે વ્યવહારસમિતિ છે; તેનું લક્ષ છોડી અંદરમાં સ્થિર થાય તે નિશ્ચયસમિતિ છે. તે મુક્તિરાજ્યનું મૂળ છે.

શ્લોક ૮૯

(હરિણી)

સમિતિસમિતિં બુદ્ધ્વા મુક્ત્યજ્ઞનાભિમતામિમાં
ભવભવમયધ્વાન્તપ્રધ્વંસપૂર્ણશશિપ્રભામ્ ।
મુનિપ તવ સદીક્ષાકાન્તાસસ્વીમધુના મુદા
જિનમતતપઃસિદ્ધં યાયાઃ ફલં કિમપિ ધ્રુવમ્ ॥ ૮૯ ॥

શ્લોકાર્થ : હે મુનિ ! સમિતિઓમાંની આ સમિતિને - કે જે મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને વહાલી છે, જે ભવભવના ભયરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા સમાન છે તથા તારી સત્ દીક્ષારૂપી કાન્તાની (-સાચી દીક્ષારૂપી પ્રિય સ્ત્રીની) સખી છે તેને-હવે પ્રમોદથી જાણીને, જિનમતકથિત તપથી સિદ્ધ થતાં એવા કોઈ (અનુપમ) ધ્રુવ ફળને તું પામીશ. ॥ ૮૮ ॥

હે મુનિ ! સમિતિઓમાંની આ સમિતિને હવે પ્રમોદથી જાણીને, જિનમતકથિત તપથી સિદ્ધ થતાં એવા કોઈ અનુપમ ધ્રુવ ફળને તું પામીશ. કેવી છે તે સમિતિ ? જે મુક્તિરૂપી સ્ત્રી-મુક્તિરૂપી આત્માની શુદ્ધ પરમાનંદદશા તેને વહાલી છે. આ પાંચમી સમિતિ એટલે કે આત્માના જ્ઞાન-ધ્યાન સહિત રમાગતા ભવભવના ભયરૂપી અંધકારને નાશ કરવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા સમાન છે. જેમ ચંદ્ર નીકળતાં અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે, તેમ આ સમિતિરૂપી ચંદ્ર પ્રગટ થતાં રાગદ્વેષરૂપી અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે.

જેઓ નશ્વરપાણા વિના, વસ્ત્ર સહિત દીક્ષા લે છે, તે સાચી દીક્ષા નથી. આત્માના ભાન સહિત અને શુભાશુભ વિકલ્પ રહિત સ્વભાવમાં ટકવું તે જ ખરું કર્તવ્ય છે અને તે જ સાચી દીક્ષા છે. આ સાચી દીક્ષારૂપી વહાલી સ્ત્રીની -દીક્ષારૂપી શુદ્ધ પરિણતિની- આ સમિતિ સખી છે. મુનિપાણાનું આવું સ્વરૂપ છે. આત્માના સાચા ભાન વિના કેવળ ચરણાનુયોગ પ્રમાણે મુનિપાણું માને -અંતરશુદ્ધદશા પરિણમ્યા વિના શુભ રાગ અને બાહ્ય ક્રિયાથી મુનિપાણું માને-તે ખરું મુનિપાણું નથી. પરંતુ અંદર ભાન સહિત અને વીતરાગી રમાગતા સહિત છે તે સાચું મુનિપાણું છે. આ દીક્ષારૂપી સ્ત્રીની આ સમિતિ સખી છે.

સ્વભાવમાં રહેવું તે પ્રમોદ છે. આ સમિતિને પ્રમોદથી જાણીને હે મુનિ ! તું આત્માના જ્ઞાન-ધ્યાન વડે અનુપમ ધ્રુવ ફળને પામીશ-પરિપૂર્ણ મુક્તદશાને પામીશ. વીતરાગમાર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગમાં મુક્તિ છે નહિ. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા મુનિપાણાને અહીં તપ કહે છે. વીતરાગ મત કથિત મુનિપાણું જે છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને જૂલતા જંગલમાં વિચરતા હોય તેને હોય છે. આ સિવાય બીજી રીતે મુનિપાણું માને તે વીતરાગનો -તીર્થંકર ભગવાનનો- અનંત જ્ઞાનીઓનો વિરોધી છે. વીતરાગ ભગવાને કહેલા મુનિમાર્ગને અમે તપ કહીએ છીએ. આવા મુનિપાણાવાળો જીવ અનુપમ ફળ પામે છે, બીજો કોઈ નહિ. બીજા કોઈને સાચું મુનિપાણું હોઈ શકે નહિ.

શ્લોક ૯૦

(દ્રુતવિલંબિત)

સમિતિસંહતિતઃ ફલમુત્તમં

સપદિ યાતિ મુનિઃ પરમાર્થતઃ ।

ન ચ મનોવચસામપિ ગોચરં

કિમપિ કેવલસૌખ્યસુધામયમ્ ॥ ૯૦ ॥

શ્લોકાર્થ : સમિતિની સંગતિ દ્વારા ખરેખર મુનિ મન-વાણીને પાણ અગોચર (-મનથી અચિંત્ય અને વાણીથી અકથ્ય) એવું કોઈ કેવળસુખામૃતમય ઉત્તમ ફળ શીઘ્ર પામે છે. ॥ ૯૦ ॥

સમિતિની સંગતિ દ્વારા ખરેખર મુનિ મનથી અચિંત્ય અને વાણીથી અકથ્ય એવું કોઈ કેવળ-સુખામૃતમય ઉત્તમ ફળ શીઘ્ર પામે છે. અંતરઆત્મસ્વભાવના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર સહિત આ સમિતિના સંગ દ્વારા મુનિ ખરેખર મન-વાણીને પાણ અગોચર એવું કેવળ સુખામૃતમય ઉત્તમ ફળ શીઘ્ર પામે છે. તે મુનિ અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામે છે. આવા દિગંબર ભાવલિંગી મુનિ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય, અમૃતચંદ્રાચાર્ય, પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વગેરે અનેક ધર્મના થાંભલા સમાન મહા સમર્થ નિર્ઝંથ મુનિવર થઈ ગયા; તેઓ આ સમિતિના સંગ દ્વારા ઉત્તમ ફળને - મોક્ષદશાને પામશે, બીજા નહિ.

સમિતિનું કથન પુરુ થયું, હવે ગુમ્તિનું કથન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ મનોગુમ્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ગાથા ૬૬

કાલુસ્સમોહસળ્ળારાગદ્વોસાઇઅસુહભાવાણં ।

પરિહારો મળ્ણુગુત્તી વવહારણયેણ પરિકહિયં ॥ ૬૬ ॥

કાલુષ્ય, સંજ્ઞા, મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ અશુભના

પરિહારને મનગુમ્તિ છે ભાષેલ નય વ્યવહારમાં. ૬૬.

અન્વયાર્થ : કલુષતા, મોહ, સંજ્ઞા, રાગ, દ્વેષ વગેરે અશુભભાવોના પરિહારને વ્યવહારનયથી મનોગુમ્તિ કહેલ છે.

જેના પરિણામમાં કલુષિતતા ન હોય, મોહ એટલે કે આત્મસ્વરૂપ વિષે અસાવધાની ન હોય, ચૈતન્યસ્વભાવની સાવધાની હોય, આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહ સંજ્ઞા ન હોય તે મુનિને વ્યવહારનયથી મનોગુમ્તિ કહેલ છે. આ વ્યવહારમનોગુમ્તિ શુભભાવ છે.

ટીકા : મુનિને મુનિપણાયોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિની સાથે વર્તતો જે હઠ વગરનો મન-આશ્રિત, વચન-આશ્રિત કે કાય-આશ્રિત શુભોપયોગ છે તેને વ્યવહારગુમ્તિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે શુભોપયોગમાં મન, વચન કે કાય સાથે અશુભોપયોગરૂપ જોડાણ નથી. શુદ્ધ પરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે, તે શુભોપયોગ તો વ્યવહારગુમ્તિ પણ કહેવાતો નથી.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી નમ્ર દિગંબર મુનિને આકાશ જ એક વસ્ત્ર છે. તેમને આત્માના ભાન અને રમાગતા સહિત શુદ્ધ વીતરાગ પરિણતિ વર્તે છે. તે વીતરાગી શુદ્ધ પરિણતિ સાથે મન-વચન-કાય આશ્રિત હઠ વગર સહજ શુભ વિકલ્પ હોય છે તેને વ્યવહારનયથી ગુમ્તિ કહે છે. ચૈતન્ય જ્ઞાતા-દૃષ્ટા આત્માના ભાન વિના એકલો શુભભાવ હોય તેને વ્યવહારથી પણ ગુમ્તિ કહેવાતી નથી; કેમ કે જ્યાં આત્મભાન સહિત શુદ્ધ પરિણતિ નથી ત્યાં તો શુભભાવ હઠ સહિત છે, સહજ નથી. શુભભાવ કહો વિભાવ કહો કે વ્યવહારગુમ્તિ કહો તે બધું એક જ છે. અંતરશુદ્ધ પરિણમન હોય તો તે વિકલ્પને વ્યવહાર કહેવાય, નહિતર તેને વ્યવહાર પણ કહેવાતો નથી.

શુભભાવ અશુભભાવને તો રોકે ને ? ભાઈ ! શું અશુભભાવ આવવાનો હતો અને તેને રોક્યો છે ? ખરેખર તો મુનિદૃશાની ભૂમિકામાં શુભભાવ થતાં તેટલે અંશે અશુભભાવ ઉત્પન્ન જ થતો નથી. માટે વ્યવહારથી અશુભને રોક્યો એમ કહેવાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ નામના ચાર કષાયોથી ક્ષુબ્ધ થયેલું ચિત્ત તે કલુષતા છે. તે કલુષતા મુનિને હોતી નથી. ઉપશમરસના સડકા લે છે એવા મુનિને તીવ્ર ક્રોધ આદિ કલુષતા હોતી નથી.

મુનિને મોહ એટલે મિથ્યાત્વ-આત્મા આદિ તત્ત્વનું અભાન-હોતું નથી. ચાર સંજ્ઞા -આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞા- મુનિને હોતી નથી. શુભ રાગ અને અશુભ રાગ -એમ રાગ બે પ્રકારના છે. વિષયકષાયના ભાવ અશુભ રાગ છે અને વ્યવહાર સમિતિ-ગુમ્તિ, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યેનો રાગ તે શુભ રાગ છે. એક અપ્રશસ્ત અને બીજો પ્રશસ્ત. બન્ને આસ્રવ છે. તે બેમાંથી અશુભ પરિણામનો-રાગનો પરિહાર તે વ્યવહારગુમ્તિ છે. શુભ રાગનો પણ પરિહાર એટલે કે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં લીન થવું તે નિશ્ચયગુમ્તિ છે.

અસહજનો પ્રત્યે અથવા અસહ્ય પદાર્થસમૂહો પ્રત્યે વેરનો પરિણામ તે દ્વેષ છે. મુનિને વિરોધી જનો કડક શબ્દ કહે, કાનમાં કીડા ખરે એવી ગાળો દે, મોટાં આળ નાખે છતાં મુનિને ખેદ કે વેરનો ભાવ ન થાય. મુનિ સમજે છે કે તેને ગોઠે એવા તે ભાવ કરે, એ મને-મારા આત્માને-કાંઈ નુકસાન કરી શકતો નથી, હું તો ચિદાનંદમૂર્તિ જ્ઞાનસ્વભાવ છું, મારામાં તે ગાળ કે આળ પેસતાં નથી-મને નુકસાન કરતાં નથી. અસહજનોમાં જીવ લીધા છે. અસહ્ય પદાર્થોમાં અજીવ પદાર્થો લીધા છે. મુનિના શરીરમાં તીક્ષ્ણ ભાલાં જેવા કાંટા વાગે તો પણ તે પ્રત્યે તેમને દ્વેષભાવ ન થાય. મુનિ તો અકષાય શાંતભાવમાં જૂલતાં હોય છે. વિરોધીજનો અગ્નિ કે બરફની શિલા ઉપર સૂવાડે છતાં દ્વેષનો ભાવ ન કરે. મુનિને અંદર સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત સ્થિરતા વડે અમૃતનો ક્વારો કૂટ્યો છે. અંદર ત્રિકાળી સ્વભાવ અને વર્તમાન પર્યાય વચ્ચે મિથ્યાત્વરૂપી તાળું હતું તે સ્વભાવના ભાન વડે ખૂલતાં અંદરથી શાંતિનો ક્વારો ઊછળ્યો છે. અંદર ચૈતન્ય પટારો અમૃતરૂપી લાડવાથી ભર્યો પડ્યો છે, તે પટારો રાગ-પુણ્યની સાથે એકત્વબુદ્ધિને લીધે બંધ હતો; તેને વીતરાગી મુનિઓએ રાગ-પુણ્યથી ભિન્ન આત્માને જાણીને ખુલ્લો કરી દીધો છે.

મિથ્યાત્વને શાસ્ત્રમાં અશુભભાવ કહ્યો છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી ખરેખર બીજા અશુભભાવ છૂટે નહિ. દર્શનમોહના અભાવ વિના વ્યવહારસમિતિ કે ગુમ્તિ હોઈ શકે નહિ. તેથી વ્યવહારગુમ્તિની પહેલી ગાથામાં મુનિને મોહનો પરિહાર લીધો છે.

સંસારના કારણોથી આત્માનું ગોપન કરવું તે ગુમ્તિ છે. અશુભભાવ તથા દયા, દાન, વ્રત; વ્યવહાર સમિતિ-ગુમ્તિ, ઈત્યાદિ શુભભાવ આસ્રવ છે, ધર્મ નથી. આત્માના ભાન સહિત અંદર વીતરાગી એકાગ્રતા પ્રગટ કરવી તે ધર્મ છે.

અશુભનો ત્યાગ અને વર્તમાન પરિણામમાં જે શુભભાવ વર્તે તે વ્યવહારગુમ્તિ છે. બાકી તો ભાવપાપ અને ભાવપુણ્ય બન્ને આસ્રવ જ છે. સ્વભાવના ભાનની ભૂમિકામાં અશુભ છૂટી, જે મન-વચન-કાયા તરફના પરિણામના ગોપનનો શુભ વિકલ્પ તેને વ્યવહારગુમ્તિ કહે છે. આ ગુમ્તિનો અંશ, પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાને પણ ગણ્યો છે.

શ્લોક ૮૧

(વસંતતિલકા)

ગુપ્તિર્ભવિષ્યતિ સદા પરમાગમાર્થ-
ચિંતાસનાથમનસો વિજિતેન્દ્રિયસ્ય ।
બાહ્યાન્તરઙ્ગપરિષ્કંભવિવર્જિતસ્ય
શ્રીમજ્જિનેન્દ્રચરણસ્મરણાન્વિતસ્ય ॥ ૯૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જેનું મન પરમાગમના અર્થોના ચિંતનયુક્ત છે, જે વિજિતેન્દ્રિય છે (અર્થાત્ જેણે ઈન્દ્રિયોને વિશેષપણે જીતી છે), જે બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર સંગ રહિત છે અને જે શ્રીજિનેન્દ્રચરણના સ્મરણથી સંયુક્ત છે, તેને સદા ગુપ્તિ હોય છે. ॥ ૮૧ ॥

સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય, નિયમસાર, ષટ્પંડાગમ ઈત્યાદિ શાસ્ત્રો કે જે મહા સમર્થ દિગંબર મુનિઓએ રચેલાં છે, તેને પરમાગમ કહે છે. જે મુનિનું મન આ પરમાગમના ચિંતનથી યુક્ત છે, એટલે કે તે કુશાસ્ત્રમાં રોકાતો નથી. દિગંબર શાસ્ત્રો સિવાય બીજાને પરમાગમ કહેતાં નથી. અહીં ચરણાનુયોગ આદિના બધાં શાસ્ત્રો કે જે પરમાત્મતત્ત્વના ભાનવાળા દિગંબર સંતો વડે રચાયેલા છે તેમને પરમાગમમાં સમજી લેવા.

વળી જે મુનિ વિજિતેન્દ્રિય છે, જેણે વિશેષપણે ઈન્દ્રિયોને જીતી છે, જે બાહ્ય સંગ એટલે કે વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ તથા અભ્યંતર સંગ એટલે મિથ્યાત્વ આદિ ચૌદ અભ્યંતર પરિગ્રહ-એમ બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત છે; અને જે શ્રી જિનેન્દ્રદેવના ચરણના સ્મરણથી સંયુક્ત છે એટલે કે ભગવાન જિનેન્દ્રદેવ વસ્તુનું સ્વરૂપ આમ કહેવા માંગે છે, ભગવાનની આજ્ઞા આમ છે; ભગવાને કહેલા નિશ્ચયનું સ્વરૂપ આમ છે, વ્યવહારનું સ્વરૂપ આમ છે -આ રીતે જેનું મન સદા જિનચરણયુક્ત છે, તેને સદા ગુપ્તિ હોય છે. આત્માના ભાન વિના બીજા જે નજીક ફરે છે તે સાધુ નથી. અહીં જે વીતરાગના ચરણ સ્મરણયુક્ત એટલે કે જે વીતરાગની આજ્ઞાના વિચારયુક્ત છે તેને, જે વીતરાગ પરિણતિ પ્રગટી છે તે નિશ્ચય છે અને જે વિકલ્પ છે તે વ્યવહાર છે.

ગાથા ૬૭

થીરાજચોરભક્તકહાદિવયણસ્સ પાવહેઝસ્સ ।
પરિહારો વયગુત્તી અલિયાદિણિયત્તિવયણં વા ॥ ૬૭ ॥
સ્ત્રી-રાજ-ભોજન-ચોરકથની હેતુ છે જે પાપની,
તસુ ત્યાગ વા અલીકાદિનો જે ત્યાગ, ગુપ્તિ વચનની. ૬૭.

અન્વયાર્થ : પાપના હેતુભૂત એવા સ્ત્રીકથા, રાજકથા, ચોરકથા, ભક્તકથા ઈત્યાદિરૂપ વચનોનો પરિહાર અથવા અસત્યાદિકની નિવૃત્તિવાળા વચનો તે વચનગુપ્તિ છે.

પેલી સ્ત્રી આવી છે, તેનું રૂપ આવું સુંદર છે વગેરે પાપકથા છે -તે સ્ત્રીકથા છે, ફલાણો રાજ જીતશે-ફલાણો રાજ હારશે ઈત્યાદિ પાપકથા -તે રાજકથા છે, અમુક મિષ્ટાન ઘાણું સરસ છે એમ ભોજનની પ્રશંસા તે ભક્તકથા છે -તે પાપ કથા છે. અમુક ચોર ચોરી કરવામાં ઘાણો કુશળ છે ઈત્યાદિ પાપકથા -તે ચોરકથા છે.

મુનિ આવી કથા કરે નહિ તથા અસત્યાદિ વચનો અથવા તે ઉપરાંત બીજાં અપ્રશસ્ત વચનો બોલે નહિ, એટલે કે એવું બોલવાનો તેને ભાવ થાય નહિ. મુનિની આ વ્યવહારવચનગુપ્તિ છે.

ટીકા : જેમને વિષયની વાસના અતિ વૃદ્ધિ પામી હોય એવા કામી જનો વડે કરવામાં આવતી સ્ત્રીઓની સંયોગ-વિયોગ સંબંધી કથા તથા રાજની યુદ્ધના કારણભૂત રાજકથા - ઈત્યાદિ પાપકથામાં મુનિ પડે નહિ. મુનિ આત્માની કથા કહે કે આવી પાપકથા માંડે ? આત્માનો વિચાર ન કરતાં હિટલર આદિની કથા કરે તે પાપભાવ છે. મુનિ એવી કથા કરે નહિ.

ગૃહસ્થને પાણ અંશે આ વચનગુપ્તિ લેવી. અતિ વૃદ્ધિ પામેલી ભોજનની ગૃહિ વડે મેંદાની પુરી, દહીં-ખાંડ ઈત્યાદિ ભોજન સંબંધી કથા તે ભોજનકથા છે. મુનિ આવી કથા તથા ભોજન આદિની પ્રશંસા કરે નહિ. આ પાપકથાનો ત્યાગ, અસત્ય વચનનો ત્યાગ તથા તે ઉપરાંત બીજાં અશુભ વચનોનો ત્યાગ, તે નિશ્ચયના ભાન સહિત-દર્શન મોહ આદિ રહિત- મુનિની વ્યવહારગુપ્તિ છે. ગુપ્તિના વિકલ્પ રહિત અંદર જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં ઠરી જાય તે મુનિની નિશ્ચયગુપ્તિ છે.

કારતક વદ ૨, ગુરુવાર, ૧૫-૧૧-૫૧.

આચાર્યવર શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ સમાધિતંત્રમાં ૧૭મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(અનુષ્ઠમ)

एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं त्यजेदन्तरशेषचः ।

एष योगः समासेन प्रदीपः परमात्मनः ॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે બહિર્વચનોને ત્યાગીને અંતર્વચનોને અશેષતઃ (-સંપૂર્ણપાણે) ત્યાગવા. આ સંક્ષેપથી યોગ અર્થાત્ સમાધિ છે કે જે યોગ પરમાત્માનો પ્રદીપ છે. (અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રકાશનાર દીવો છે.)

અહીં મુનિની વચનગુપ્તિની વ્યાખ્યા ચાલે છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી ત્રિકાળી વસ્તુ છે, તેમાં વાણી તથા પુણ્ય-પાપના ભાવોનું લક્ષણ છોડી એકાગ્ર થવું તેને વચનગુપ્તિ કહે છે. બાહ્યવચનને ત્યાગીને એટલે કે બાહ્યવચન તરફનું લક્ષણ છોડીને, અંતર્વચન જે પુણ્ય-પાપના ઉત્થાન-વિકલ્પ તેને સંપૂર્ણપાણે છોડીને આત્માને ધ્યાવવો તેનું નામ સાચી વચનગુપ્તિ છે. આ સંક્ષેપથી યોગ છે કે જે પરમાત્માને-નિજ શુદ્ધ આત્માને પ્રકાશનાર દીવો છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યસ્વભાવ છે, તેમાં એકાગ્ર થવું તે યોગ છે-તે ધર્મ છે; બાકી દયા-દાન આદિ પુણ્યના વિકલ્પ થાય તે ધર્મ નથી. કેટલાક અન્યમતી “ચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગઃ” કહે છે. તે એકલા નાસ્તિથી કહે છે. અસ્તિ વગર નાસ્તિ કરશે શેમાં ? ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ અસ્તિમાં એકાગ્રતા વડે પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારની નાસ્તિ થઈ જાય છે - સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતાં પુણ્ય-પાપ આદિ અન્ય ચિંતા-વિકલ્પનો નિરોધ થઈ જાય તે સાચો યોગ છે અને તે સાચો ધર્મ છે. આ યોગ પરમાત્મા એટલે કે ચૈતન્યસ્વભાવી જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્માને પ્રકાશ કરવા માટે દીવો છે. આવા પરમાત્મસ્વરૂપના ભાન વિના બીજા કોઈ પાણ પ્રકારથી મન-વચન-કાયાની ક્રિયા કે પુણ્યના વિકલ્પ કરે તે યોગ નથી.

અહીં ‘બહિર્વચનોને ત્યાગીને’ એમ કહ્યું, ત્યાં બહિર્વચન તો જડ છે -પુટ્ટગલની અવસ્થા છે. તેને આત્મા કરતો પાણ નથી અને ત્યાગતો પાણ નથી; પાણ બહિર્વચનો તરફથી લક્ષણ છોડ્યું છે એટલે બહિર્વચનો છોડ્યા એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. વળી અંતર્વચનો-શુભાશુભ ઉત્થાનો-વિકલ્પો-રાગ ત્યાગવાં; આ પાણ એક કથનની રીત છે. ખરેખર તો સ્વભાવમાં એકાગ્ર થયો એટલે શુભાશુભ ઉત્થાનો-વિકલ્પો થતાં જ નથી.

શ્લોક ૯૨

(મંદાક્રાન્તા)

त्यक्त्वा वाचं भवभयकरिं भव्यजीवः समस्तां

ध्यात्वा शुद्धं सहजविलसच्चिच्चमत्कारमेकम् ।

पश्चान्मुक्तिं सहजमहिमानंदसौख्याकरिं तां

प्राप्तोत्युच्चैः प्रहतदुरितध्वांतसंघातरूपः ॥ ૯૨ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવ્યજીવ ભવભયની કરનારી સમસ્ત વાણીને છોડી શુદ્ધ સહજ વિલસતા ચૈતન્ય-ચમત્કારનું એકનું ધ્યાન કરીને, પછી પાપરૂપી તિમિરસમૂહને નષ્ટ કરીને સહજ મહિમાવંત આનંદ-સૌખ્યની ખાણરૂપ એવી તે મુક્તિને અતિશયપાણે પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૯૨ ॥

ખરેખર વાણી ભવભયની કરનારી નથી. પાણ વાણી તરફનો ભાવ-ઈચ્છા-રાગ ભવભયનો કરનારો છે. વાણી બોલવાનો ભાવ -શુભ કે અશુભ બન્ને- રાગ છે અને બંધનું કારણ છે. સત્ય બોલવાનો ભાવ પુણ્ય છે અને જીવું બોલવાનો ભાવ પાપ છે. બે ય ભાવ વિકાર છે, બંધનું કારણ છે અને ભવભયનું કારણ છે. તે બેમાંથી એકેય આત્માના ધર્મનું કારણ નથી. જેમ વાણી બોલવાનો ભાવ વિકાર છે તેમ સાંભળવાનો ભાવ પાણ વિકાર છે. પરંતુ અશુભ રાગ ન હોય ત્યાં વચ્ચે ધર્મશ્રવાણનો શુભ રાગ આવે છે પાણ ધર્મી જીવ તેનાથી ધર્મ ન માને.

ધર્મી જીવ વાણી તરફનો ભાવ છોડી ‘સહજ અનાકુળ પ્રગટ થતાં ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર જ્ઞાતા-દષ્ટાસ્વરૂપ હું આત્મા છું’ એમ આત્માનું એકનું ધ્યાન કરીને, પછી પાપરૂપી તિમિરસમૂહને નષ્ટ કરી, આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન કરીને સહજ મહિમાવાળા આનંદ સૌખ્યની ખાણરૂપ મુક્તિને અતિશયપાણે પામે છે. ધર્મઆત્મા જીવ આ ઉપાયથી મુક્તિ પામે છે. બીજી કોઈ રીતે મુક્તિનો ઉપાય નથી. અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પુણ્ય અને પાપ બન્ને પાપરૂપી તિમિર છે એમ સમજવું.

અહીં મુનિને ઉદ્દેશીને વાત છે, પાણ સમ્યક્દષ્ટિ શ્રાવકને આ ગુપ્તિ આદિનો એક અંશ હોય છે. મુનિને તે સર્વદેશ હોય છે અને જ્ઞાની શ્રાવકને તે એકદેશ હોય છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી વસ્તુ છે, તે પરની ક્રિયાને કરતો નથી, પુણ્ય-પાપ વિકાર તેના સ્વરૂપમાં છે નહિ - એમ આત્માના યથાર્થ ભાન સહિત બે કષાયનો નાશ કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે ગૃહસ્થનો-શ્રાવકનો ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : આપ તો બધે ઠેકાણે આત્માનું ભાન કરવું અને તેમાં એકાગ્ર થવું તેને ધર્મ કહો છો, પાણ આગુવ્રત, મહાવ્રત, મન-વચન-કાયાની ક્રિયા ગોપવવી વગેરે છે તેનું શું ?

ઉત્તર : ભાઈ ! આગુવ્રત પાંચમે ગુણસ્થાને હોય છે, ચોથા વિના પાંચમું ક્યાંથી હોય ? નિર્વિકલ્પ-રાગરહિત આત્માનું ભાન કરવું તે અવિરતિ-ચોથું ગુણસ્થાન છે. હજી જે આગુવ્રતધારી અને મહાવ્રતધારીનું નામ ધરાવે, પાણ પુણ્યથી ધર્મ થાય, ભગવાનની પ્રતિમાને કારણે આત્માને શુભભાવ થાય એમ માને તેને તો સમ્યક્દર્શન પાણ નથી તો વ્રતાદિક હોય જ શેનાં ? ભગવાનની પ્રતિમાને કારણે શુભભાવ થાય છે એમ નથી; જે એમ હોય તો બધાને શુભભાવ થવો જોઈએ, પાણ એમ બનતું નથી. પોતે શુભભાવ કરે તો ભગવાનની પ્રતિમાને નિમિત્ત કહેવાય છે. પરંતુ તે શુભભાવથી જે ધર્મ કે ધર્મનું સાધન માને છે તેને સમ્યક્દર્શન પાણ નથી, તો પછી આગુવ્રત કે મહાવ્રત હોય જ શેના ? ન જ હોય.

ગાથા ૬૮

बंधणछेदणमारणआकुंचण तह पसारणादीया ।

कायकिरियाणियत्ती णिद्धिद्धा कायगुत्ति त्ति ॥ ६८ ॥

વધ, બંધ ને છેદનમયી, વિસ્તરણ-સંકોચનમયી

ઇત્યાદિ કાયક્રિયા તણી નિવૃત્તિ તનગુમ્મિ કહી. ૬૮.

અન્વયાર્થ : બંધન, છેદન, મારણ (-મારી નાખવું), આકુંચન (-સંકોચવું) તથા પ્રસારણ (-વિસ્તારવું) ઇત્યાદિ કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિને કાયગુમ્મિ કહી છે.

કાયને ગોપવવી તે આત્મા કરતો નથી. તે સંબંધીનો મુનિદશામાં સહજ વિકલ્પ ઊઠે તે વ્યવહાર-કાયગુમ્મિ છે. વિકલ્પ તોડી સ્વભાવમાં ઠરવું તે નિશ્ચયકાયગુમ્મિ છે. કોઈને બાંધવું, મારી નાંખવું, સંકોચવું તથા વિસ્તારવું ઇત્યાદિ શરીરની પ્રવૃત્તિના રાગને છોડવો તે વ્યવહારકાયગુમ્મિ છે.

પન્નાસન, ખડ્ગાસન વગેરે શરીરની અવસ્થાનો કર્તા આત્મા નથી. શરીરની અવસ્થા તે સમયે તેમ થવી તે આત્માને આધીન નથી. પન્નાસન આદિરૂપે જડની અવસ્થા જડથી થાય છે; જો તેને જીવ કરે તો જડે શું કર્યું ? આત્મા આત્માની અવસ્થા કરે છે. આત્મા સ્વભાવ તરફ ઢળતાં, તે વખતે શરીર તરફનો રાગ ઘટતાં, દેહની ક્રિયા પન્નાસને આદિરૂપે દેહને કારણે થાય છે.

ટીકા : અહીં કાયગુમ્મિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. કોઈ પુરુષને બંધનનું અંતરંગ નિમિત્ત કર્મ છે. કોઈને સાંકળે બાંધે, તેને બંધાવામાં અંતરંગ નિમિત્ત તેનું અશાતાવેદનીય કર્મ છે અને બાહ્ય નિમિત્ત કોઈ માણસનો કાયવ્યાપાર છે. પરને બંધન થાય છે તેનું શું કારણ છે ? તે આચાર્યદેવ અહીં બતાવે છે. બંધનમાં તેનું કર્મ અંતરંગ નિમિત્ત છે.

ઘણે ઠેકાણે કર્મને અંતરંગ નિમિત્ત કહ્યું છે. પરંતુ આ નિયમસારની પઠમી ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન પામનાર જીવને સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાની અંતરંગ હેતુ-અંતરંગ નિમિત્ત કહ્યા છે, કારણ કે ત્યાં (પઠમી ગાથામાં) ધર્મની વાત છે. અહીં કર્મની વાત છે. પઠમી ગાથા શુદ્ધભાવ અધિકારમાં છે. ત્યાં જેને શુદ્ધભાવ એટલે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય તેમાં ઉપચારથી અંતરંગ નિમિત્ત સામા શુદ્ધભાવવાળાને એટલે કે શુદ્ધભાવપરિણત જ્ઞાનીને કહેલ છે.

આ નિયમસારની પઠમી ગાથામાં આચાર્યદેવે તથા ટીકાકાર મુનિમહારાજે સ્પષ્ટ કરી નાંખ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન પામનાર જીવને પ્રથમ એકવાર તો જ્ઞાનીનું જ નિમિત્તપણું હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિનો ઉપદેશ કે કેવળ પોતાની મેળે શાસ્ત્રવાંચન સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત ન જ બને. ગ્રંથોમાં સાધારણ પ્રચલિત છે કે કર્મ અંતરંગ નિમિત્ત છે.

બંધનનું અંતરંગ કારણ તેનું અશાતાવેદનીય કર્મ છે. તે બંધનનો ભાવ છોડી દેવો અને અંદર સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે કાયગુમ્મિ છે. બંધનમાં બાહ્ય નિમિત્ત કોઈ પુરુષનો કાયવ્યાપાર છે. બંધન તો શરીરની-પુદ્ગલની અવસ્થા તે પ્રકારની તે કાળે થવાની હતી તેથી તેને કારણે - શરીરને કારણે - થઈ છે, પણ તેના અંતરંગ તથા બાહ્ય નિમિત્ત કોણ છે તે બતાવે છે. શરીર પોતાના પર્યાયના કાળે બંધાયું છે, પણ અહીં નિમિત્તોનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. શરીર બંધાતા જીવ એવો ભાવ કરે કે આ મને બંધન કરે છે; તે દ્વેષભાવ પોતાના અપરાધથી કરે છે, તેમાં કર્મ આદિ બીજા કોઈનું કારણ નથી. પોતે રાગભાવ કે દ્વેષભાવ કરે તે પોતાનો-જીવનો અપરાધ છે. પોતે અપરાધ કર્યો તો મોહનીય કર્મ નિમિત્ત કહેવાયું. મોહ-રાગ-દ્વેષભાવ પોતાના અપરાધથી થાય છે, કર્મથી નહિ; કર્મ અપરાધ કરાવતું નથી.

અહીં કાયગુમ્મિની વાત ચાલે છે. કાયની ક્રિયાઓ તરફનું લક્ષ્ય છોડવું અને સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે કાયગુમ્મિ છે.

છેદનનું પણ અંતરંગ કારણ કર્મોદય છે, બહિરંગ કારણ પ્રમત્ત જીવની કાયક્રિયા છે. ગજસુકુમારના મસ્તક પર સગડી મુકાઈ તે તો તેના કારણે મુકાવાની હતી તેથી મુકાઈ છે. ત્યાં અંતરંગ નિમિત્ત ગજસુકુમારનું અશાતાવેદનીય કર્મ છે અને બાહ્ય નિમિત્ત સોમિલ છે.

સુકૌશલ મુનિના શરીરને સિંહાણ ફાડી ખાય છે, ત્યાં સિંહાણનું મોઢું બાહ્ય નિમિત્ત છે, અંતરંગ નિમિત્ત અશાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય છે. સિંહાણના નિમિત્તે ફાડી ખવાવારૂપ શરીરની ક્રિયા તો થવાની જ હતી, શરીરની છેદવારૂપ-ફાડી ખવાવારૂપ-ક્રિયાનું લક્ષ્ય છોડી, ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું-શરીર પ્રત્યેનો વિકલ્પ તોડી સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવું તે સાચી કાયગુમ્મિ છે.

બીજે બધે ઠેકાણે કર્મને અંતરંગ નિમિત્ત કહે છે પણ પઠમી ગાથામાં સમ્યક્ત્વ પરિણામમાં બીજા સમ્યગ્જ્ઞાની જીવને ઉપચારથી અંતરંગહેતુ કહ્યો છે; કારણ કે આ નિયમસાર શાસ્ત્ર છે. તેમાં નિયમ એટલે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગની પ્રધાનતાથી નિરૂપણ છે. મોક્ષમાર્ગ આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય છે. તેથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું અંગ જે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનરૂપ શુદ્ધ પર્યાય, તેમાં અંતરંગ નિમિત્ત કોણ હોય તે બતાવ્યું છે. વિકલ્પ રહિત નિર્મળ વીતરાગી પર્યાયમાં ઉપચારથી અભ્યંતર નિમિત્ત દર્શનમોહના ક્ષય-ક્ષયોપશમ આદિવાળા સમ્યગ્જ્ઞાનીને કહેલ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનીમાં જ એ રીતે નિમિત્ત થવાની યોગ્યતા છે, બીજામાં-મિથ્યાદષ્ટિઓમાં નિમિત્ત થવાની યોગ્યતા નથી.

છેદનનું બહિરંગ કારણ પ્રમાદી જીવની કાયક્રિયા કહી છે, અપ્રમાદી જીવની કાયક્રિયા કહી નથી, કારણ કે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં જૂલતા મુનિને પ્રમાદભાવ નથી. મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હોય, ઉપરથી લીમડાંનો કોર પડે અને મુનિના શરીરના નિમિત્તે કોરના જીવો મરી જાય તો પણ મુનિ છેદનમાં નિમિત્ત કહેવાતા નથી, કેમ કે પ્રમાદભાવ નથી. જેને પ્રમાદભાવ છે તેની કાયક્રિયાને છેદનમાં નિમિત્ત કહેવાય છે.

મારાગનો પાણ અંતરંગ હેતુ આંતરિક (નિકટ) સંબંધનો (આયુષ્યનો) ક્ષય છે, બહિરંગ કારણ કોઈની કાયવિકૃતિ છે. કીડી, મકોડા આદિ ત્રસ જીવનું કે વનસ્પતિ આદિ સ્થાવર જીવનું મરાણ થાય છે તે તેનું આયુષ્ય પૂરું થવાના કારણે થાય છે, બીજા કોઈમાં તેને મારી નાંખવાની તાકાત નથી. અહીં આંતરિક સંબંધનો અર્થ વર્તમાન જે આયુષ્ય ઉદયમાં છે તે સમજવું. ભવિષ્યનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ન સમજવું. વર્તમાન ગતિનું આયુષ્ય ઉદયરૂપ હોવાથી તેની સાથે નિકટનો સંબંધ કલ્પો. ભવિષ્યનું આયુષ્ય સત્તામાં પડ્યું છે તેની અહીં વાત નથી. વર્તમાન ઉદયરૂપ આયુષ્યનો ક્ષય તે મરાણનું અંતરંગ નિમિત્ત છે, બહિરંગ નિમિત્ત કોઈની કાયવિકૃતિ છે.

મુનિ અપ્રમત્ત સંયમમાં જૂલતા હોય છે. તેમને સ્વભાવના આશ્રયે રાગ ઘટીને ઘાણો વીતરાગ ભાવ પ્રગટ્યો છે. માટે મુનિ કોઈને મારાણનું નિમિત્ત નથી. લીલોતરી - દુધી, તુરિયા વગેરેનું મરાણ થાય, તેમાં તે જીવના આયુષ્યનો ક્ષય અંતરંગ કારણ છે, કાપનાર જીવની કાયવિકૃતિ તે બાહ્ય નિમિત્ત છે.

કોઈ જીવ કોઈને મારી શકતો નથી, પાણ સામાનો આયુષ્ય પૂરો થવાનો કાળ હોય તે વખતે તે પ્રકારની કાયવિકૃતિવાળાને નિમિત્તપાણાનો આરોપ આવે છે. એટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનો એવો અર્થ નથી કે એક પદાર્થ બીજાને કાંઈ પાણ કરી દે. દરેકે દરેક પદાર્થ પોતામાં દરેક સમયે પરિણમન સ્વભાવવાળો છે. નિમિત્ત-પદાર્થ નૈમિત્તિકમાં કાંઈ કરતો નથી. અને નૈમિત્તિક પદાર્થ નિમિત્તમાંથી કાંઈ લેતો નથી. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ દરેક પદાર્થની પૃથક્તા બતાવે છે.

આકુંચન, પ્રસારણ વગેરેનો હેતુ સંકોચવિસ્તારાદિકના હેતુભૂત સમુદ્ઘાત છે. સમુદ્ઘાતનું અંતરંગ કારણ સમુદ્ઘાતનું નિમિત્ત એવું તે પ્રકારનું કર્મ છે. આ કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિ તે કાયગુપ્તિ છે. ખરેખર કાયક્રિયાની નિવૃત્તિ આત્મા કરી શકતો નથી, પાણ તે તરફનું લક્ષ્ય છોડવું અને સ્વભાવમાં વળવું તેને કાયક્રિયાની નિવૃત્તિ કરી એમ કહે છે.

શ્લોક ૯૩

(અનુષ્ટુપ)

મુક્ત્વા કાયવિકારં યઃ શુદ્ધાત્માનં મુહુર્મુહુઃ ।

સંભાવયતિ તસ્યૈવ સફલં જન્મ સંસૃતૌ ॥ ૯૩ ॥

શ્લોકાર્થ : કાયવિકારને છોડીને જે ફરીફરીને શુદ્ધાત્માની સંભાવના (સમ્યક્ ભાવના) કરે છે, તેનો જ જન્મ સંસારમાં સફળ છે. ॥ ૯૩ ॥

બાકી પૈસા કમાય, આબરૂ મેળવે કે પુણ્ય ઉપાર્જન કરે તેનો જન્મ સફળ નથી. આત્મા શુદ્ધ

ચૈતન્ય જ્ઞાતા-દૃષ્ટાસ્વરૂપ પદાર્થ છે. તે પરની-જડની ક્રિયા રહિત છે. તથા શુભ-અશુભ વિકારી ભાવોથી રહિત છે; તે ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ નથી એમ સમ્યક્ ભાવના કરવી. તે ભાવના કેમ થાય ? આત્મસ્વભાવની સાચી રૂચિ કરવાથી. રુચિ અનુયાયી વીર્ય, સ્વભાવની સાચી રુચિ કરે તો સ્વભાવની સાચી ભાવના પ્રગટે. અહીં ભાવનાનો અર્થ વિકલ્પ નથી, પાણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવમાં એકાગ્રતા છે. જે જીવ સ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ ભાવના વારંવાર કરે છે તેનો જન્મ સફળ છે, બીજાનો નહિ.

ગાથા ૬૯

જા રાયાદિણિયત્તી મળસ્સ જાણીહિ તં મળોગુત્તી ।
 અલિયાદિણિયત્તિં વા મોણં વા હોઈ વહગુત્તી ॥ ૬૯ ॥
 મનમાંથી જે રાગાદિની નિવૃત્તિ તે મનગુપ્તિ છે;
 અલીકાદિની નિવૃત્તિ અથવા મૌન વાચાગુપ્તિ છે. ૬૯.

અન્વયાર્થ : મનમાંથી જે રાગાદિની નિવૃત્તિ તેને મનોગુપ્તિ જાણ. અસત્યાદિની નિવૃત્તિ અથવા મૌન તે વચનગુપ્તિ છે.

ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યદેવ કહે છે કે હે શિષ્ય ! મનમાંથી રાગાદિની નિવૃત્તિ તેને અમે મનોગુપ્તિ કહીએ છીએ, તેને તું જાણ. અસત્ય વચનની નિવૃત્તિ અથવા મૌન તેને પણ વચનગુપ્તિ કહે છે.

ટીકા : આ, નિશ્ચયનયથી એટલે કે સાચી દૃષ્ટિથી મનોગુપ્તિ અને વચનગુપ્તિનું કથન છે.

સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષના અભાવને લીધે અખંડ અદ્વૈત પરમ ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં સમ્યક્પાણે અવસ્થિત રહેવું તે જ નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે. હે શિષ્ય ! તું તેને ખરેખર અચલિત મનોગુપ્તિ જાણ. હું અખંડ અદ્વૈત પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છું, ગુણ-ગુણીનો ભેદ પણ મારામાં નથી, પુણ્ય આદિનો વિકલ્પ પણ મારામાં નથી. આવા પરમ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સમ્યક્પાણે અવસ્થિત રહેવું તે જ ખરી એટલે કે નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે. અહીં અખંડ અદ્વૈત પરમ ચૈતન્ય તે ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે અને તેમાં સમ્યક્પાણે અવસ્થિત રહેવું તે પર્યાય છે. આનું નામ નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે. અચલિત જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવમાં સ્થિર રહેવું તે નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે. હે શિષ્ય ! તેને તું જાણ !

સમસ્ત અસત્યભાષાનો પરિહાર અથવા મૌન તે વચનગુપ્તિ છે. જૂઠું બોલવાના નિમિત્તનું - અસત્યભાષાનું- લક્ષ છોડવું, અસત્ય બોલવાના રાગનું લક્ષ છોડવું અને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તો મૌન છે. મુનિ આહાર લેતી વખતે મૌન હોય છે તે વાણીથી મૌન છે-શુભ વિકલ્પ છે. અંદર શુભ વિકલ્પનો પણ અભાવ કરી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઠરવું તે આભ્યંતર મૌન છે. વાણી તરફનું લક્ષ છોડી સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે નિશ્ચયવચનગુપ્તિ છે.

મૂર્ત દ્રવ્યને ચેતનાનો અભાવ હોવાને લીધે અને અમૂર્ત દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી અગોચર હોવાને લીધે બન્ને પ્રત્યે વચનપ્રવૃત્તિ થતી નથી.

મુનિ વિચારે છે કે જડમાં ચેતના નથી તો પછી કોની સાથે વાત કરું-એટલે કે વાત કરવાનો વિકલ્પ કરું. અને સામો આત્મા અરૂપી છે, તે તો દેખાતો નથી, તેથી કોની સાથે વાત કરું. જાણનારો સામો જીવ દેખાતો નથી અને જડ પુદ્ગલ જે દેખાય છે તે કાંઈ જાણતું નથી. એ રીતે બન્ને પ્રત્યે

વચનપ્રવૃત્તિ બની શકતી નથી. આ એક આવો વિકલ્પ છે તેની વાત કરે છે. આત્માના ભાન સહિત જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવમાં, વચન તરફનું લક્ષ છોડી, લીન થવું તે નિશ્ચયગુપ્તિ છે. મૌન એટલે કે ભાષારહિત તો એકેન્દ્રિય પણ છે. પણ તેને આત્માનું ભાન નથી. અહીં તો આત્માના ભાન સહિત, સ્વરૂપમાં ઠરતાં વિકલ્પ ન ઊઠે તેને મૌન કહે છે. આ રીતે નિશ્ચયવચનગુપ્તિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું.

શ્લોક ૯૪

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શસ્તાશસ્તમનોવચસ્સમુદયં ત્યક્ત્વાત્મનિષ્ઠાપરઃ
 શુદ્ધાશુદ્ધનયાતિરિક્તમનઘં ચિન્માત્રચિન્તામણિમ્ ।
 પ્રાપ્યાનંતચતુષ્ટયાત્મકતયા સાર્થં સ્થિતાં સર્વદા
 જીવન્મુક્તિમુપૈતિ યોગિતિલકઃ પાપાટવીપાવકઃ ॥ ૯૪ ॥

શ્લોકાર્થ : પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન એવો યોગિતિલક (મુનિશિરોમાણી) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મન-વાણીના સમુદાયને છોડીને આત્મનિષ્ઠામાં પરાયાણ રહેતો થકો, શુદ્ધનય અને અશુદ્ધનયથી રહિત એવા અનઘ (-નિર્દોષ) ચૈતન્યમાત્ર ચિંતામાણીને પ્રાપ્ત કરીને, અનંતચતુષ્ટયાત્મકપાણા સાથે સર્વદા સ્થિત એવી જીવનમુક્તિને પામે છે. ॥ ૯૪ ॥

અહીં પુણ્ય અને પાપ બે ય પાપરૂપી અટવી છે એમ સમજવું. પુણ્ય-પાપરૂપી અરાણ્યને બાળવામાં અગ્નિ સમાન મુનિશિરોમાણી, શુભ અશુભ બે યને છોડી દઈને, જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં તત્પર રહે છે. જેને આત્મા, દ્રવ્યથી ત્રિકાળ શુદ્ધ છે અને પર્યાયમાં અશુદ્ધ છે, એવા શુદ્ધ અને અશુદ્ધનયના વિકલ્પ ઊઠતા નથી; તે મુનિ શુદ્ધ અને અશુદ્ધનયના વિકલ્પથી રહિત નિર્દોષ ચૈતન્યમાત્ર ચિંતામાણીને પ્રાપ્ત કરીને અનંતચતુષ્ટયાત્મક -અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્યાત્મક સ્વરૂપ સાથે સદા સર્વદા સ્થિત જીવનમુક્તિને પામે છે. ચૈતન્યમાત્ર ચિંતામાણીમાં એકાગ્ર થાય એટલે નવી નવી શુદ્ધ અવસ્થા થાય એવો આત્મા છે. આવા આત્માના જ્ઞાન સહિત મુનિ સ્વરૂપમાં લીનતા વડે અનંતચતુષ્ટયાત્મકપાણા સાથે સર્વદા સ્થિત જીવનમુક્તિને પામે છે. દેહ સહિત છે એટલે જીવનમુક્ત છે, દેહમુક્ત થતાં વિદેહમુક્ત થશે. અનંતજ્ઞાન આદિ અનંતચતુષ્ટય સાથે ચૈતન્ય જીવનજ્યોત અનંતકાળ સુધી ટકી રહે છે. આવા મુનિને નિશ્ચયમનોગુપ્તિ હોય છે, બીજાઓને -મિથ્યાદૃષ્ટિઓને- આ ગુપ્તિ હોતી નથી.

કારતક વદ ૩, શુક્રવાર, ૧૬-૧૧-૫૧.

ગાથા ૭૦

કાયકિરિયાણિયત્તી કાઝસ્સગ્ગો સરીરગે ગુત્તી ।

હિંસાઈણિયત્તી વા સરીરગુત્તિ ત્તિ ણિહ્દિઠ્ઠા ॥ ૭૦ ॥

જે કાયકર્મનિવૃત્તિ કાયોત્સર્ગ તે તનગુમ્મિ છે;

હિંસાઈની નિવૃત્તિને વળી કાયગુમ્મિ કહેલ છે. ૭૦.

અન્વયાર્થ : કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિરૂપ કાયોત્સર્ગ શરીરસંબંધી ગુમ્મિ છે; અથવા હિંસાઈની નિવૃત્તિને શરીરગુમ્મિ કહી છે.

આ કાયોત્સર્ગનો અધિકાર છે. શરીર, વાણી જડ છે, તેની અવસ્થા થાય તેનું લક્ષ્ય છોડવું અને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્મા છે તેનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે નિશ્ચયકાયગુમ્મિ છે. કાયા ઉપરથી લક્ષ્ય છોડી ‘હું ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ છું’ એમ આત્માની સાચી સમજાણ કરીને તેમાં લીન થવું-એકાગ્ર થવું તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે. કાયા-મન-વાણી જડ છે, આત્માથી પર છે. આ શરીર કાયા આત્માની નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી ત્રિકાળી વસ્તુ છે. ચૈતન્ય એટલે કે જાગવું-દેખવું તે તેનું શરીર છે. આ હાડ-માંસનું શરીર પુદ્ગલ છે, જડ છે. બીજું એક સૂક્ષ્મ કાર્મણ શરીર છે તે પાણુ જડ છે અને કાર્મણ શરીરના આશ્રયે થતો જે શુભ-અશુભભાવ તે આત્માનો અપરાધ છે, તે પાણુ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એ રીતે શરીર, કાર્મણ શરીર અને તેના આશ્રયે થતાં શુભાશુભ વિકારીભાવ એ ત્રાણેનું લક્ષ્ય છોડી આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે કાયોત્સર્ગ છે.

લોકો કહે છે કે કાઉસગ્ગ કરો-ધ્યાન કરો, પાણુ આત્માના ભાન વિના શેનું ધ્યાન કરે ? દયા-દાન આદિ પુણ્યના ભાવ કે હિંસાઈ પાપના ભાવ થાય તે બધા કાર્મણ શરીર તરફના ભાવ છે, કર્મ તરફનો વિકાર છે. તેનું લક્ષ્ય છોડી ‘હું ચૈતન્ય જ્ઞાતાદ્રવ્ય છું’ એમ આત્મભાન સહિત સ્વરૂપમાં લીન થઈને કાયાનું લક્ષ્ય છૂટી જવું તે કાયોત્સર્ગ છે -તે ધર્મ છે. વચ્ચે વિકલ્પ ઊઠે તે પુણ્ય છે, તે ધર્મ કે ધર્મનું સાધન નથી.

પુણ્ય-પાપ તથા રાગાદિ પરિણામરૂપ હિંસાઈ નિવૃત્ત થઈ સ્વરૂપ ઠરવું તેને કાયોત્સર્ગ-નિશ્ચય શરીરગુમ્મિ કહે છે. અહીં નિશ્ચયગુમ્મિની વાત છે. સ્વભાવનું ભાન કરી સ્વરૂપમાં ઠરતાં વચ્ચે શુભ રાગ રહે તે પુણ્ય છે-વ્યવહારગુમ્મિ છે. રાગ રહિત સ્વરૂપમાં લીન થવું તે નિશ્ચયગુમ્મિ છે. આ અપૂર્વ કાયોત્સર્ગ છે. પુણ્ય-પાપની લાગણી છોડી સ્વરૂપમાં લીન થવું તેને ધર્મ કહે છે.

કોઈ કહે કે શરીર-વાણી-મનને કાબુમાં રાખવા તે ગુમ્મિ છે, તો તે બરાબર નથી. શરીર આદિ

જડ છે, તેને કાબુમાં રાખી શકાય નહિ કેમ કે પરદ્રવ્ય ઉપર આત્માનો અધિકાર નથી. અહીં તો શરીર આદિ તરફનું લક્ષ્ય છોડી, પુણ્ય-પાપના ભાવનું પાણુ લક્ષ્ય છોડી આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે ગુમ્મિ છે-ધર્મ છે.

ટીકા : આ નિશ્ચયશરીરગુમ્મિના સ્વરૂપનું કથન છે.

દેહની-જડની-નિમિત્તની ક્રિયા આત્મા અટકાવી શકતો નથી. આત્મસ્વરૂપમાં લીન થતાં દેહ-વાણી આદિની ક્રિયા એની મેળે અટકી જાય છે. દેહ આદિ તરફનો આશ્રય છોડી, ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવનો આશ્રય લેવો તેને કાયોત્સર્ગ કહે છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન તેને નિશ્ચયકાયગુમ્મિ કહે છે.

અથવા સ્થાવર અને ત્રસ જીવોની હિંસાનિવૃત્તિ તે કાયગુમ્મિ છે. સ્થાવર અને ત્રસની હિંસાના ભાવ થવા ન દેવા અને સ્વભાવમાં-જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં લીનતા કરવી તેને ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ ગુમ્મિ કહે છે.

આત્માના યથાર્થ ભાન સહિત, સ્વરૂપમાં લીનતારૂપ આવી ગુમ્મિ જે એક સેકંડ પાણુ થઈ હોય તો તેની મુક્તિ થયા વગર રહે નહિ. પાણુ જીવને અનાદિકાળમાં આત્મભાન સહિત આવી ગુમ્મિ એક સેકંડ પાણુ પ્રગટી નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં-શ્રાવકદશામાં સ્વભાવનું ભાન કરી જેટલો લીન થાય તેટલે અંશે તેને પાણુ ગુમ્મિ હોય છે.

જે પરમસંયમધર પરમજિનયોગીશ્વર પોતાના ચૈતન્યરૂપ શરીરમાં પોતાના ચૈતન્યરૂપ શરીરથી પ્રવેશી ગયા, તેમની અપરિસ્પંદમૂર્તિ જ(-અકંપદશા જ) નિશ્ચયકાયગુમ્મિ છે.

ચૈતન્ય જાણનાર-દેખનાર છે. તે પોતાનું (-આત્માનું) શરીર છે. હાડકાં-લોહી-માંસનું બનેલું તે પોતાનું શરીર નથી. સ્વભાવમાં જેનું જોડાણ છે એવા જે પરમ જિનયોગીશ્વર ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદરૂપ શરીરમાં પોતાના જ્ઞાતા-દષ્ટા સ્વરૂપ શરીરથી પ્રવેશી ગયા, તેમની અકંપદશા જ નિશ્ચયકાયગુમ્મિ છે. અહીં અકંપપાણું યોગના કંપન સંબંધી ન સમજવું, પાણુ દયા-દાન આદિ વૃત્તિના શુભાશુભ વિકલ્પરૂપ ચંચળતાના અભાવને લીધે અકંપપાણું સમજવું. અહીં સંસ્કૃત ટીકામાં “સ્વકીયં વપુઃ સ્વસ્ય વપુષા વિવેશ” કહ્યું છે. તેનો અર્થ એમ છે કે જે પોતાના ધ્રુવ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ ત્રિકાળી શરીરમાં, વર્તમાન જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તેમાં વીતરાગી રમણતારૂપ શરીર વડે - શુદ્ધ પર્યાય વડે પ્રવેશી ગયા તે પરમ જિનયોગીશ્વરની દયા-દાન આદિ શુભાશુભ વિકારી વૃત્તિના અભાવરૂપ અકંપદશા જ નિશ્ચયકાયગુમ્મિ છે.

અહીં, ત્રિલોકીનાથ ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે તારાથી જુદું ન પડે તે તારું શરીર

કહેવાય. આ જડ શરીર તો છૂટી જાય છે માટે તે તારું શરીર નથી, જેના આશ્રયે શુભાશુભભાવ થાય છે તે કાર્મણ શરીર પણ આત્માનું ભાન કરી, સ્વરૂપમાં ઠરીને પૂર્ણદશા પ્રગટ થતાં છૂટી જાય છે, માટે તે કર્મ શરીર પણ આત્માનું શરીર નથી; તથા કર્મ શરીરના લક્ષે જે શુભાશુભ વિકારી ભાવો થાય છે તે પણ આત્માનો-ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવનો આશ્રય કરતાં ટળી જાય છે, માટે વિકારી ભાવો પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્માનું શરીર તો જાગવું-દેખવું ઈત્યાદિ છે ને તે પોતાનો સ્વભાવ હોવાથી કાયમ ટકે છે. આત્માનું આ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ શરીર આત્માથી કદી છૂટતું નથી, પોતાના જ્ઞાનાનંદ શરીરમાં (દ્રવ્યમાં) જે પરમ મુનિવર પોતાના જ્ઞાનશરીર વડે (-શુદ્ધ પર્યાય વડે) પ્રવેશી ગયા-આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયા તેને નિશ્ચયકાયગુણિ છે.

લોકો કહે છે કે સામાયિક કરવાનું કહો ને ? ભાઈ, પ્રથમ સાચી સમજણ કર ! હજી સાચી સમજણ પણ નથી તેને સામાયિક ક્યાંથી થાય ? સામાયિક તો વ્રત છે, તે પાંચમે ગુણસ્થાને હોય છે. ચોથા વગર પાંચમું ક્યાંથી આવશે ? માટે અહીં પ્રથમ આત્માની સાચી સમજણ કરવાની વાત ચાલે છે.

ભગવાન આત્મા સચ્ચિદાનંદ છે, તેમાં પ્રવેશ કરે તો ધર્મ થાય, બાકી પુણ્ય કરે તો દેવ થાય અને સ્વર્ગની ધૂળ મળે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવના મૂળ પાઠમાં શરીર સંબંધી ગુણિની વાત છે. તેમાંથી પદ્મપ્રભમલધારિદેવે આત્મા સંબંધી ગુણિ કાઢી છે.

એવી રીતે તત્વાનુશાસનમાં શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(અનુષ્ઠ)

ઉત્સૃજ્ય કાયકર્માણિ ભાવં ચ ભવકારણમ્ ।

સ્વાત્માવસ્થાનમવ્યગ્રં કાયોત્સર્ગઃ સ ઉચ્યતે ॥

શ્લોકાર્થ : કાયક્રિયાઓને તથા ભવના કારણભૂત (વિકારી) ભાવને છોડીને અવ્યગ્રપણે નિજ આત્મામાં સ્થિત રહેવું, તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે.

કાયાનું જડના-પર્યાયોનું લક્ષણ છોડીને આત્મામાં વળવું તેને કાયાની ક્રિયા છોડી કહેવાય. જે ભાવે ભવ મળે તે વિકાર છે. ભલે પછી તે દેવ-ગુરુ તરફનો ભાવ હોય તો પણ તે વિકાર હોવાથી ભવનું કારણ છે. ભવના કારણ એવા સમસ્ત પુણ્ય-પાપના ભાવને છોડી નિજ આત્મામાં લીન થવું તેને ભગવાન કાયોત્સર્ગ કહે છે. આનું નામ ધર્મ છે. બાકી આત્માની સમજણ વગર જો લોગસસનો કાઉસગ્ગ કરે તેનાથી આત્માને કાંઈ લાભ નથી. જે તે વખતે જરી શુભ રાગ હોય તો પુણ્ય બાંધે, પણ ધર્મ થતો નથી. ધર્મી જીવને આત્માનું ભાન તો છે જ, પણ વિશેષ સ્થિરતા-નિર્વિકલ્પ રમાણતા-

ન થઈ શકે, ત્યાં શુભ રાગ રહે તેને વ્યવહાર કાયોત્સર્ગ કહે છે.

શ્લોક ૮૫

(અનુષ્ઠ)

અપરિસ્પન્દરૂપસ્ય પરિસ્પન્દાત્મિકા તનુઃ ।

વ્યવહારાન્નવેન્મેઽતસ્ત્યજામિ વિકૃતિં તનોઃ ॥ ૯૫ ॥

શ્લોકાર્થ : અપરિસ્પન્દાત્મક એવા મને પરિસ્પન્દાત્મક શરીર વ્યવહારથી છે; તેથી હું શરીરની વિકૃતિને તજું છું. ॥ ૮૫ ॥

આત્મા કેવો છે ? આત્મા કંપન વિનાનો, ત્રિકાળી જ્ઞાતા-દૃષ્ટાસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ વસ્તુ છે. કંપન એટલે કે શરીર, વાણી અને મન સંબંધી કંપન તથા રાગ-દ્વેષ, શુભ-અશુભ વિકાર. તે વિનાનો આત્મા છે. આ પ્રમાણે આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ તે નિશ્ચય છે, અને પર્યાયમાં પરિસ્પન્દ-શરીર-વાણી-મન સંબંધી કંપન તથા દયા-દાન આદિ વિકારીભાવ છે તે વ્યવહાર છે. ત્રિકાળી અપરિસ્પન્દસ્વરૂપ-અકંપસ્વરૂપ ચૈતન્યનું ભાન તો કર્યું છે, હવે હું અકંપસ્વરૂપ આત્મામાં લીનતા વડે પરિસ્પન્દાત્મક જડ શરીર, આત્મપ્રદેશોમાં કંપનરૂપ શરીર તથા પુણ્ય-પાપના ભાવરૂપ -વિકારી ભાવરૂપ- શરીરને તજું છું. નિશ્ચયથી તે કંપન તથા વિકારીભાવ મારામાં નથી, એમ પ્રથમ નક્કી કરી, સ્વભાવમાં ઠરવું તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે.

કામ, ક્રોધ આદિ બધી લાગણીઓ કાર્મણ શરીરનો વિકાર છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે બધું તજીને આત્મામાં લીન થવું તે કાયોત્સર્ગ-કાયગુણિ છે. વિકારીભાવ વ્યવહારથી છે એટલે કે એક સમય પૂરતો પર્યાયમાં પરને લક્ષે થાય છે, પણ તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. માટે શરીરની વિકૃતિ તજું છું એટલે કે શરીર, કર્મ અને વિકાર છોડી આત્મામાં લીન થાઉં છું. આનું નામ નિશ્ચયકાયોત્સર્ગ અને નિશ્ચયકાયગુણિ છે.

અહીં ગુણિ સંબંધીનું કથન પુરું થયું. હવે પંચપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ બતાવશે. તેમાં પ્રથમ અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવે છે. અરિહંતદેવ આપણા પોતાના આત્માથી પર છે, માટે તે વ્યવહારથી માનવા યોગ્ય છે. પોતાનો ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ આત્મા પોતાને માનવા યોગ્ય છે તે નિશ્ચય છે; અને અહીં અરિહંત ભગવાન માનવા યોગ્ય છે તે વ્યવહાર છે. અરિહંત ભગવાન પ્રત્યે થતાં શુભભાવથી આત્માને લાભ નથી એમ માને તો અરિહંત ભગવાનને વ્યવહારથી માન્યા કહેવાય.

ગાથા ૭૧

ઘણઘાઙ્કમ્મરહિયા કેવલણાણાઙ્કપરમગુણસહિયા ।
 ચોત્તિસઅદિસયજુત્તા અરિહંતા ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૧ ॥
 ઘનઘાતિકર્મ વિહીન ને ચોત્રીસ અતિશય યુક્ત છે,
 કેવલજ્ઞાનાદિક પરમગુણ યુક્ત શ્રી અર્હત છે. ૭૧.

અન્વયાર્થ : ઘનઘાતીકર્મ રહિત, કેવળજ્ઞાનાદિ પરમ ગુણો સહિત અને ચોત્રીશ અતિશય સંયુક્ત; આવા અર્હતો હોય છે.

અર્હત ભગવાનના આત્માએ આત્માનું ભાન કરી તથા તેમાં પરિપૂર્ણ લીનતા વડે ચાર ઘન એટલે કે ઘાટાં ઘાતીકર્મનો નાશ કર્યો છે, તથા કેવળજ્ઞાન-દર્શન આદિ પરમ ગુણોને પ્રાપ્ત કર્યા છે. આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેનું ભાન કરી, તેમાં એકાગ્ર થઈ અનંતજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું, આત્મા ત્રિકાળી દર્શનશક્તિથી ભરેલો છે, તેમાં એકાગ્ર થઈ અનંતદર્શન પ્રગટ કર્યું; આત્મા ત્રિકાળી સુખશક્તિથી ભરેલો પડ્યો છે, તેમાં એકાગ્ર થઈ અનંતસુખ પ્રગટ કર્યું અને આત્મા ત્રિકાળી વીર્યશક્તિની મૂર્તિ છે તેમાં એકાગ્ર થઈ અનંતવીર્ય પ્રગટ કર્યું. એ રીતે કેવળજ્ઞાન આદિ પરમ ગુણો સહિત શ્રી અરિહંત ભગવાન છે, તથા અરિહંત ભગવાન પુણ્ય પ્રકૃતિના ઙ્કણસ્વરૂપ ૩૪ અતિશય સહિત છે. અરિહંત ભગવાનના કથનનો આશય સમજી આત્માને સમજે તેણે વ્યવહારથી અરિહંત ભગવાનને માન્યા કહેવાય.

ટીકા : અરિહંત ભગવાન કેવા હોય છે ? જેઓ આત્મગુણના ઘાતક ઘાતીકર્મો છે અને જેઓ ઘન એટલે કે ઘાટાં છે એવા જે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય ને મોહનીય કર્મો તેનાથી રહિત વાર્ણવવામાં આવેલા છે.

ખરેખર કર્મ આત્માના ગુણને ઘાતતા નથી, પોતે સ્વરૂપથી ચૂકે છે તો કર્મને નિમિત્તપાણાનો આરોપ આવે છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનો એટલે કે એક દ્રવ્યનો પર્યાય બીજા દ્રવ્યના પર્યાયનો ઘાત કરે એમ ન જ બની શકે કારણ કે ત્રિકાળી એવો સિદ્ધાંત છે કે વસ્તુસ્વભાવ પર વડે ઉત્પન્ન કરી શકાતો નહિ હોવાથી તેમ જ વસ્તુસ્વભાવ પરને ઉત્પન્ન કરી શકતો નહિ હોવાથી (એક પદાર્થ બીજા પદાર્થને) જરા ય વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરતો નથી. દરેક પદાર્થ પોતાના પર્યાયને કરે, અન્ય પદાર્થને કાંઈ ન કરે.

અજ્ઞાની જીવે “હું આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છું, કર્મ કે રાગ આદિ વિકાર મારામાં છે નહિ” એવો નિશ્ચય કર્યો નથી, તેથી તે જ્ઞાન-દર્શનની હીણી અવસ્થા કરવા સ્વરૂપ પોતે પોતાનો ઘાત કરે છે ત્યારે જ્ઞાન-દર્શનાવરણ કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે. આત્મા પોતે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવનો પિંડ

છે, તે પોતાના સ્વરૂપને ચૂકીને હીણી અને વિપરીત અવસ્થાએ પરિણમ્યો, ત્યાં નિમિત્ત કર્મ છે, તેથી કર્મ હણ્યો એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. ખરેખર આત્મા કર્મથી હણાતો નથી. પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી પોતે પોતાના ગુણનો ઘાત કરે છે, ત્યારે કર્મને નિમિત્તપાણાનો આરોપ આવે છે કે - આણે આને હણ્યો.

વળી, ઘાતીકર્મને ઘાટાં કહ્યાં. જેમ ઘાટાં વાદળ સૂર્યના પ્રકાશને રોકે છે તેમ આત્માના ગુણોને ઘાટાં ઘાતિકર્મ રોકે છે એમ કહેવાય છે પણ ખરેખર એમ નથી. ઘાટાં વાદળ સૂર્યના પ્રકાશને રોકે છે તે તો સમજવા માટે દાખલો આપ્યો છે. આત્મા જ્યાં પોતાના સામર્થ્યથી જગતો ઊઠ્યો ત્યાં કોઈ તેને રોકવા સમર્થ નથી.

જ્ઞાનાવરણ = આત્મા પોતે જાણનાર-દેખનાર સ્વભાવમાં ન રહેતાં, હું પરને લાભ કરી દઉં અને પર મને લાભ કરી શકે છે એવી પરાધીન માન્યતા કરતાં, જ્ઞાન હીણું થાય છે, તે હીણતામાં નિમિત્ત જે કર્મ તેને જ્ઞાનાવરણ કહે છે.

દર્શનાવરણ = આત્માનો ત્રિકાળી દર્શનસ્વભાવ છે, તેમાં ન રહેતાં, દર્શન હીણું પરિણમે છે, તેમાં નિમિત્ત જે કર્મ તેને દર્શનાવરણ કર્મ કહે છે.

અંતરાય = આત્મબળને જીવ શુભ-અશુભભાવમાં રોકે છે તેથી પર્યાયમાં આત્માનું વીર્ય હણાય છે, તેમાં અંતરાય કર્મ નિમિત્ત કહેવાય છે.

મોહનીય = દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ મોહનીયના બે ભેદ છે. જીવ પોતે આત્માને ભૂલે અને પરમાં-રાગમાં પોતાપણું માને, તે ભાવ મિથ્યાત્વ છે. તેમાં દર્શનમોહનીય કર્મ નિમિત્ત છે. જીવ પોતે શુભ-અશુભ રાગ કરે છે, તે પોતાનો અપરાધ છે, તેમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ નિમિત્ત છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી અરિહંતદેવને આ ચાર કર્મ રહિત વાર્ણવવામાં આવ્યા છે. અત્યારે મહા-વિદેહક્ષેત્રમાં અરિહંતદેશમાં શ્રી સીમંધર ભગવાન બિરાજે છે. તેમને ત્રણ લોક ત્રણ કાળનું જ્ઞાન વર્તે છે, ચાર અઘાતીકર્મ બાકી છે, સમવસરાણમાં વાણીના કારણે ઉપદેશ થઈ રહ્યો છે. ભગવાન ઉપદેશ આપે છે તે નિમિત્તનું કથન છે.

પૂર્વે ઊંધા પુરુષાર્થથી વાવેલાં જે ચાર ઘાતીકર્મ તેના નાશથી પ્રાપ્ત થાય છે એવાં, ત્રણ લોકને પ્રક્ષોભના હેતુભૂત સર્વથા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળશક્તિ અને કેવળસુખ સહિત અરિહંત ભગવાન છે.

ભગવાન ચૈતન્યસૂર્ય કે જેના કિરણો પુણ્ય-પાપમાં અટકતાં હતાં તેને રોકીને સંપૂર્ણપણે સ્વભાવમાં વાળતાં કેવળજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ત્રણે લોકમાં આનંદનો ખળભળાટ થાય છે. ઈન્દ્રના ઈન્દ્રાસન

કંપે છે. ઈન્દ્ર અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને જાગે છે કે અહો - ત્રિલોકીનાથ તીર્થંકર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે. ઈન્દ્ર પોતાના પરિવાર સહિત ભગવાનનો કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ઊજવવા આવે છે. નારકીઓને પણ બે ઘડી શાતાનો અનુભવ થાય છે. કેવળજ્ઞાનમાં ત્રણ લોક ત્રણ કાળ હસ્તકમલવત્ જાણાય છે. જાણવામાં કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. જેમ તીર્થંકર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થવાના પ્રસંગે ત્રણ લોકમાં આનંદમય ખળભળાટ થાય છે તેમ તેના જન્મ-દીક્ષા આદિ કલ્યાણક પ્રસંગે પણ થાય છે. એવો જગતને અને ભગવાનના પુણ્યને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે આનંદમય ખળભળાટ કોઈ કરાવે નહિ અને થયા વિના રહે પણ નહિ એવો સહજ યોગ છે. તે આનંદ ભગવાનને કારણે થાય છે એમ નથી, સૌને પોતપોતાના કારણે થાય છે ત્યારે ભગવાનનું નિમિત્ત કહેવાય છે.

આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે - એમ આત્માને જ્ઞાન દ્વારા પકડી અંતર એકાગ્ર થયો એટલે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું. તેની સાથે સ્વરૂપરચનાના સામર્થ્યરૂપ જે અનંતવીર્ય-સંપૂર્ણ વીર્ય-કેવળવીર્ય તે પણ પ્રગટ્યું તથા કેવળસુખ-એકલો આનંદપિંડ-સચ્ચિદાનંદ જે શક્તિરૂપે હતો તે પણ પર્યાયમાં પ્રગટ થયો.

કોઈ પરપદાર્થની ક્રિયા અટકાવવા કોઈની તાકાત નથી; જે કોઈ વસ્તુ છે તે વર્તમાન પોતાના પલટનથી ઊભી છે. એમ પ્રથમ નિર્ણય કરી સ્વરૂપમાં ઠરે તેને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

વળી કેવા છે અરિહંત ભગવાન ? અરિહંત ભગવાન સ્વેદ રહિત, મળ રહિત ઈત્યાદિ ચોત્રીશ અતિશય-ગુણોના રહેઠાણરૂપ છે. ભગવાનને પરસેવો કે મળ હોય નહિ. તીર્થંકર ભગવાનને તો જન્મથી જ નિહાર ન હોય. ત્યાં પરમાણુઓની એવી જ યોગ્યતા છે કે મળ હોય નહિ. ચોત્રીશ અતિશયને ગુણ કહ્યા, પણ ખરેખર તે પુણ્યનું ફળ છે. ગુણ તો અંદર કેવળજ્ઞાન વગેરે પ્રગટ્યા તે છે. જેણે ત્રણ કાળ ત્રણ લોકનો એક સમયમાં પત્તો મેળવ્યો છે એવા અરિહંત ભગવાનનું આવું સ્વરૂપ છે. આવા અરિહંત ભગવાનને ઓળખે તો પોતાના આત્માને ઓળખી શકે. આ ચોત્રીશ અતિશય પુણ્ય છે, ગુણ નથી. તીર્થંકર ભગવાનને આવા પુણ્ય હોય છે. બાકી એવું નથી કે ગુણ ઊઘડે એટલે બીજા પર પ્રભાવ પડે જ. બીજા પર પ્રભાવ પડવો તે ગુણનું ફળ નથી-પુણ્યનું ફળ છે. ગુણનું ફળ આત્મામાં આવે છે. અંતરશાંતિ, વીતરાગતા, આનંદ તથા કેવળજ્ઞાન વગેરે ફળ આત્મામાં આવે છે. પુણ્યનું ફળ બહારમાં આવે છે. મુનિ હોય તેમને અંદર ઘણો વીતરાગી શાંતભાવ પ્રગટ્યો હોય છતાં બહારમાં સિંહ આવીને ફાડી ખાય. જે પુણ્યનો ઉદય હોય તો સિંહ આદિ ન ખાય. વળી ભગવાનના સમવસરાણમાં સિંહ-હરાણ, ઉંદર-બિલાડી સાથે બેસે અને વૈર ઉદ્ભવે નહિ. તેમાં મૂળ કારણ તો આવનાર તે તે જીવની તેવી યોગ્યતા છે અને નિમિત્તકારણ ભગવાનનું પુણ્ય છે. આવું અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. પુણ્ય-પાપના વિકાર રહિત ચૈતન્ય સ્વભાવમાં ઠરીને અરિહંત થયા છે. બીજી કોઈ રીતે અરિહંત થાય નહિ.

શ્લોક ૯૬

(માલિની)

જયતિ વિદિતગાત્રઃ સ્મેરનીરેજનેત્રઃ

સુકૃતનિલયગોત્રઃ પંડિતામ્બોજમિત્રઃ ।

મુનિજનવનચૈત્રઃ કર્મવાહિન્યમિત્રઃ

સકલહિતચરિત્રઃ શ્રીસુસીમાસુપુત્રઃ ॥ ૯૬ ॥

શ્લોકાર્થ : પ્રખ્યાત (અર્થાત્ પરમૌદરિક) જેમનું શરીર છે, પ્રકૃત્વિત કમળ જેવા જેમના નેત્ર છે, પુણ્યના રહેઠાણ (અર્થાત્ તીર્થંકરપદ) જેમનું ગોત્ર છે, પંડિતરૂપી કમળોને (વિક્સાવવા માટે) જેઓ સૂર્ય સમાન છે, મુનિજનરૂપી વનને જેઓ ચૈત્ર છે (અર્થાત્ મુનિજનરૂપી વનને ખીલવવામાં જેઓ વસંતઋતુ સમાન છે), કર્મની સેનાના જેઓ શત્રુ છે અને સર્વને હિતરૂપ જેમનું ચરિત્ર છે, તે શ્રી સુસીમા માતાના સુપુત્ર (શ્રી પદ્મપ્રભ તીર્થંકર) જ્યવંત છે. ॥ ૯૬ ॥

આ નિયમસાર શાસ્ત્રના ટીકાકાર પદ્મપ્રભલધારિટેવ નિર્ગ્રંથ મુનિ હતા, ઇઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને આનંદકંદ સ્વભાવમાં જૂલતા હતાં. તેમનું નામ પદ્મપ્રભ હતું. એટલે આ અરિહંત ભગવાનની ગાથામાં પોતાના નામે જેમનું નામ છે એવા ઇઠ્ઠા પદ્મપ્રભ તીર્થંકર ભગવાનની પાંચ શ્લોક દ્વારા અહીં સ્તુતિ કરી છે.

કેવા છે પદ્મપ્રભ ભગવાન ? પ્રખ્યાત અર્થાત્ પરમૌદરિક જેમનું શરીર છે. ત્રિલોકીનાથ ભગવાનના શરીરના રજકણો સ્ફટિક જેવા ઊજળા હોય છે. ભગવાનના શરીર નજીક કોઈ પાત્ર જીવ આવે તો પોતાના સાત ભવ ભાળે. કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાનને આહાર ન હોય, મળમૂત્ર ન હોય, રોગ ન હોય. સામાન્ય જીવના શરીરના રજકણો કરતાં ભગવાનના શરીરના રજકણો ફરી જાય છે, તેને પરમ ઔદારિક શરીર કહે છે. કેવળજ્ઞાન થતાં ભગવાનનું તે પરમૌદરિક શરીર ૫૦૦૦ ધનુષ ઊંચું આકાશમાં ચાલ્યું જાય, સામાન્ય માણસની પેટે જમીન ઉપર ન ચાલે. વળી કેવા છે ભગવાન ? પ્રકૃત્વિત કમળ જેવાં જેમના નેત્ર છે. આ પુણ્યનું વાર્ણન છે. તેનાથી આત્માને લાભ-નુકસાન છે નહિ. વળી પુણ્યનું રહેઠાણ અર્થાત્ તીર્થંકરપદ જેમનું ગોત્ર છે. આ તીર્થંકરગોત્ર ભગવાને પૂર્વે ત્રીજે ભવે ઉપાર્જન કર્યું હતું. વળી ત્રિલોકીનાથ સર્વજ્ઞ ભગવાન બીજા પંડિતરૂપી કમળોને ખીલવવા માટે સૂર્ય છે, ખીલવારૂપ લાયકાત તો સામા જીવોની છે, તેને ભગવાન નિમિત્ત છે. સૂર્ય કમળને ખીલવામાં નિમિત્ત છે, તે કમળને ખીલવતો નથી. જે તે ખીલવતો હોય તો આરસપથ્થરના કમળને ખીલવે ને ? પણ આરસપથ્થરમાં ખીલવાની યોગ્યતા નથી, કમળમાં ખીલવાની યોગ્યતા છે. પંડિત મુનિકમળને કેવળજ્ઞાનપણે ખીલવામાં ભગવાનસૂર્ય નિમિત્ત છે. જેને આત્માનું ભાન છે કે શરીર-વાણીથી હું ભિન્ન છું, શરીર મારું સ્વરૂપ નથી. એવા જ્ઞાનીને ખીલવામાં ભગવાન નિમિત્ત છે, અજ્ઞાની

કે જે પોતે ખીલતો નથી તેને ભગવાન નિમિત્ત નથી.

વળી કેવા છે ભગવાન ? નમ્ર મુનિવર કે જે આત્મધ્યાનમાં મસ્ત છે, જેને હર વખતે ચૈતન્ય ગોળો દેહથી અને વિકારથી છૂટો પડી જાય છે. એમ હજારો વાર છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને જૂલતા મુનિજનોરૂપી વનને ખીલવા માટે ભગવાન અરિહંતદેવ ચૈત્ર અર્થાત્ વસંતઋતુ સમાન છે. જે વૃક્ષોને ખીલવાની લાયકાત છે તેને ચૈત્ર મહિનો વસંતરૂપે નિવડે છે એટલે કે ખીલવાનું નિમિત્ત બને છે. તેમ મુનિને કે જેને અંદર સ્વભાવનો વિકાસ થયો છે તેને ભગવાન વસંતઋતુ સમાન છે. વળી ભગવાન કર્મની સેનાના શત્રુ છે. ભગવાને ચાર ઘાતીકર્મને હાણી નાખ્યા છે. આ નિમિત્તનું કથન છે. ભગવાને સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત સંપૂર્ણ લીનતા વડે ભાવઘાતીકર્મને-વિકારીભાવને- હણ્યાં એટલે નિમિત્તથી દ્રવ્યઘાતીકર્મને હણ્યા એમ કહેવાયું.

આવા અરિહંતપણે સીમંધર ભગવાન અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં બિરાજે છે. અહીં ભરતક્ષેત્રના વીસમા તીર્થંકર શ્રી મુનિસુવ્રત ભગવાનના વારામાં તેમને કેવળજ્ઞાન એટલે કે અરિહંતપદ પ્રગટ્યું છે અને આવતી ચોવીસીના છઠ્ઠા-સાતમા તીર્થંકરના વારામાં તેઓ મોક્ષ પધારશે. સીમંધર ભગવાનનું ચોર્યાશી લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય છે.

વળી અરિહંત ભગવાનનું ચરિત્ર એટલે કે ભગવાનની દશા સર્વને હિતરૂપ છે. તેમના શરીરના નિમિત્તે કોઈ જીવ હણાય નહિ. આવા શ્રી સુસીમા માતાના સુપુત્ર શ્રી પદ્મપ્રભ તીર્થંકર ભગવાન જ્યવંત વર્તે છે. પદ્મપ્રભ ભગવાન અત્યારે મોક્ષમાં છે. પદ્મપ્રભમુનિ એ જાણે કે તેઓ વર્તમાનમાં તીર્થંકરપણે હોય એવો આરોપ કરીને અહીં સ્તુતિ કરી છે. શરીરની ક્રિયાનો કે વિકલ્પનો કર્તા હું છું નહિ, હું તો ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ ભગવાન છું - એમ પોતાના ચૈતન્યને ઉછાળે છે. તેથી પૂર્વનો આરોપ આપીને ભગવાનનું વર્તમાન તીર્થંકરપણે વાર્ણન કરે છે. આવા અરિહંત ભગવાન હોય છે. આવું ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો અને સમજવનાર મુનિનો મેળ થયો ગણાય.

કારતક વદ ૪, શનિવાર, ૧૭-૧૧-૫૧.

શ્લોક ૯૭

(માલિની)

સ્મરકરિમૃગરાજઃ પુણ્યકંજાહિરાજઃ

સકલગુણસમાજઃ સર્વકલ્પાવનીજઃ।

સ જયતિ જિનરાજઃ પ્રાસ્તદુઃકર્મબીજઃ

પદનુતસુરરાજસ્ત્યક્તસંસારમૂજઃ ॥ ૯૭ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ કામદેવરૂપી હાથીને (મારવા) માટે સિંહ છે, જેઓ પુણ્યરૂપી કમળને

(વિકસાવવા) માટે ભાનુ છે, જેઓ સર્વ ગુણોના સમાજ (-સમુદાય) છે, જેઓ સર્વ કલ્પિત (-ચિંતિત) દેનાર કલ્પવૃક્ષ છે, જેમાણે દુષ્ટ કર્મના બીજને નષ્ટ કર્યું છે, જેમના ચરણોમાં સુરેંદ્રો નમે છે અને જેમાણે સંસારરૂપી વૃક્ષનો ત્યાગ કર્યો છે, તે જિનરાજ (શ્રી પદ્મપ્રભ ભગવાન) જ્યવંત છે. ॥ ૯૭ ॥

ટીકાકાર મુનિમહારાજનું નામ પદ્મપ્રભ છે. તેથી તેમાણે પોતાના નામે નામ એવા શ્રી પદ્મપ્રભ તીર્થંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. ખરેખર તો અત્યારે પદ્મપ્રભ ભગવાન સિદ્ધદશામાં બિરાજે છે, પણ સ્તુતિ કરતી વખતે જાણે કે પદ્મપ્રભ ભગવાન ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન તીર્થંકરપણે અરિહંતદશામાં બિરાજતા હોય એવું લક્ષ કરીને પદ્મપ્રભ મુનિરાજે સ્તુતિ કરી છે.

કેવા છે પદ્મપ્રભ તીર્થંકર ભગવાન ? પદ્મપ્રભ ભગવાન કામદેવરૂપી હાથીને મારવા માટે સિંહ છે. ભગવાનની જેમ આ આત્મા પણ વિષયવાસનારૂપી હાથીને મારી નાખવા માટે (-વિષયવાસના ટાળવા માટે) સિંહ છે. આત્મા જાણનાર-દેખનાર છે, ચિદાનંદ અમૃતનો સાગર છે એમ ભગવાને પ્રથમ ભાન કરી, સ્વરૂપમાં લીન થઈ, કામનો-વિકલ્પનો એક કણિયો પણ રહેવા ન દીધો. જે જીવ આવું ભાન કરી સ્વરૂપમાં ઠરે તે પણ કામનો-ઈચ્છાનો નાશ કરી શકે છે.

કેવા છે ભગવાન ? ભગવાન પુણ્યરૂપી કમળને વિકસાવવા માટે ભાનુ છે. જે ભવ્ય જીવો આત્માની સમજાણ સહિત ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તેમના પુણ્યભાવરૂપી કમળને ખીલવવા માટે ભગવાન સૂર્ય છે-નિમિત્ત છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન છે. તે પરથી, પરની ક્રિયાથી તથા પરને લક્ષે થતાં પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારીભાવથી ભિન્ન છે. એવું આત્માનું ભાન કરી સંપૂર્ણ ભાવમુક્તિને પામેલા અરિહંત ભગવાનની જે જીવ સ્તુતિ-ભક્તિ કરે છે તે અનુક્રમે સંસારરહિત તો થાય જ છે, પણ વર્તમાન પુણ્ય પણ ઘણાં ઊંચા બાંધે છે. જેના ફળમાં તે ઈન્દ્ર, ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર આદિ થાય. જો કે ધર્મી જીવને પુણ્યની ઈચ્છા હોતી નથી, પુણ્યનો આદર હોતો નથી, પણ નીચલી ભૂમિકામાં સહજ ભક્તિ આદિનો વિકલ્પ આવી જાય છે. તેના નિમિત્તે ઊંચા પુણ્ય બંધાય છે.

વળી, ભગવાન સર્વ ગુણોના સમાજ (-સમુદાય) છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ આદિ અનંતગુણોનો સમાજ-સમુદાય આ એક આત્મા જ છે. આત્મા માટે બીજે કોઈ સમુદાય નથી. અહીં અરિહંત ભગવાનની વ્યાખ્યા કરતાં, આત્માની વ્યાખ્યા કરે છે. હું પણ અનંતગુણનો સમાજ છું.

વળી, કેવા છે ભગવાન ? અરિહંત ભગવાન સર્વ કલ્પિત-ચિંતિત દેનાર કલ્પવૃક્ષ છે. ભગવાન ચિંતિતના દેનાર કલ્પવૃક્ષ છે, તે નિમિત્તનું કથન છે. આત્મા આત્મા પાસે ચિંતવે છે કે -‘હું જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્મા છું, પુણ્યનો-વિકારનો કણિયો પણ મારા સ્વરૂપમાં નથી’ તો, તેવી નિર્મળદશા આત્મા આપે; માટે ખરેખર આત્મા પોતે કલ્પવૃક્ષ છે. જેમ દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં એક વ્યક્તિ ગરીબ હોય અને બીજી કરોડપતિ હોય, છતાં જ્ઞાતિ અપેક્ષાએ બન્ને સરખા જ છે, તેમ જાતિ અપેક્ષાએ ભગવાન

અરિહંતદેવનો આત્મા અને મારો આત્મા સરખા જ છે. અરિહંતની જાતનો જ મારો આત્મા છે, જાતમાં કાંઈ ફેર નથી. આવા અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજીને અરિહંતને ચિંતવે તે પોતે અરિહંત થાય. બહારના કલ્પવૃક્ષમાં તો ઈચ્છાની ભાવના છે અને અહીં સ્વભાવની ભાવના છે.

ભગવાને દુષ્ટ કર્મના બીજને નષ્ટ કર્યું છે, કર્મ જડ છે, ખરેખર તે દુષ્ટ નથી. દુષ્ટ તો ભાવકર્મ-આત્માનો વિકારભાવ છે. તેનો આરોપ આપીને નિમિત્તપણે જે કર્મ છે તેને પણ દુષ્ટ કહ્યું છે. તે ભાવકર્મનું બીજ મિથ્યાત્વ અને રાગાદિભાવ છે. તેનો ભગવાને, આત્માની સાચી સમજાણ તથા સ્વરૂપમાં લીનતા વડે નાશ કર્યો એટલે નિમિત્તથી કર્મનો નાશ કર્યો એમ કહેવાયું. આત્માની સાચી શ્રદ્ધાવાળો અરિહંતના ગુણ વ્યવહારથી ગાઈ શકે, આત્માનું ભાન ન કરે અને પુણ્યથી લાભ માને તે અરિહંતને ઓળખતો નથી.

વળી, કેવા છે ભગવાન ? ભગવાનના ચરાણોમાં સુરેન્દ્રો નમે છે. ભગવાન કહે છે કે -જેને સુરેન્દ્રો નમે એવું પદ તો તારી પાસે છે. તારો આત્મા પણ જ્ઞાનાનંદ-સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તથા પુણ્યાદિ વિકાર રહિત છે. ઈન્દ્રો તારા ચરાણમાં નમે એવું વીતરાગીપદ પ્રગટ કરવાની તાકાત તારામાં ભરી પડી છે.

વળી, ભગવાને સંસારરૂપી વૃક્ષનો ત્યાગ કર્યો છે. હવે ભગવાનને સંસારરૂપી -મોહ, રાગ, દ્વેષરૂપી-વૃક્ષ ઊગે તેમ નથી. ભગવાને તેનો સમૂળગો નાશ કર્યો છે. આવા શ્રીપદ્મભ ભગવાન જ્યવંત વર્તે છે. મારો પોતાનો આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવપણે જ્યવંત બિરાજે છે. હું પોતે પરમાત્મા થવાનો છું. મારા માટે હું થવાનો છું, મારા માટે બીજે કોઈ થવાનો નથી. અંદર પોતાના સ્વભાવનું જ્યવંતપણું વર્તે છે તેથી શ્રી પદ્મભ ભગવાન જ્યવંત વર્તે છે એમ કહ્યું છે.

શ્લોક ૯૮

(માલિની)

જિતરતિપતિચાપ: સર્વવિદ્યાપ્રદીપ:

પરિણતસુખરૂપ: પાપકીનાશરૂપ: ।

હતભવપરિતાપ: શ્રીપદાનમ્રભૂપ:

સ જયતિ જિતકોપ: પ્રહ્લવિદ્વત્કલાપ: ॥ ૯૮ ॥

શ્લોકાર્થ : કામદેવના બાણને જેમણે જીતી લીધા છે, સર્વ વિદ્યાઓના જેઓ પ્રદીપ(-પ્રકાશક) છે, સુખરૂપે સ્વરૂપ જેમનું પરિણમ્યું છે, પાપને (મારી નાંખવા) માટે જેઓ યમરૂપ છે, ભવના પરિતાપનો જેમણે નાશ કર્યો છે, ભૂપતિઓ જેમના શ્રીપદમાં (-મહિમાયુક્ત પુનિત ચરાણોમાં) નમે છે, ક્રોધને જેમણે જીત્યો છે અને વિદ્વાનોનો સમુદાય જેમની આગળ ઢળી પડે છે, તે (શ્રી પદ્મભનાથ) જ્યવંત છે. ॥ ૯૮ ॥

વળી, કેવા છે શ્રી પદ્મભ ભગવાન ? શ્રી પદ્મભ ભગવાને કામદેવના બાણને જીતી લીધા છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના બાણ તેમને જીતવાને સમર્થ નથી. -તેમને રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, નિમિત્ત તરીકે નુકસાન કરી શકતા નથી.

ભગવાન સર્વ વિષયોના પ્રદીપ છે-પ્રકાશક છે. શરીર-વાણી આદિનું તથા પુણ્ય-પાપ વિકલ્પનું લક્ષ છોડી સ્વરૂપમાં જુએ તો આ આત્મા પણ તેવો જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સુખરૂપે પરિણમ્યું છે, એટલે કે ભગવાન આનંદરૂપે થઈ ગયા છે. આત્માનો આનંદ ક્યાંય બહારથી લાવવો નથી. આત્માનો વર્તમાનપર્યાય દયા-દાન આદિમાં તથા મોહ-રાગ-દ્વેષમાં અટક્યો તે દુઃખ છે, અને વિકારનું લક્ષ છોડી સ્વતંત્ર સ્વભાવના આશ્રયે પરિણમ્યો તે સુખ છે. ભગવાન પાપને (-પુણ્ય અને પાપ બન્ને પાપ છે) માટે યમરૂપ છે. ભગવાનનો આત્મા પાપને એટલે કે પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારને મારી નાખવા માટે કાળ છે. તેમ આ ચૈતન્ય આત્મા પણ વિકારને મારી નાખવા માટે કાળ સમાન છે. વળી, ભગવાને ભવના પરિતાપનો નાશ કર્યો છે. ચોરાશી લાખ યોનિના અવતારના દુઃખનો ભગવાને નાશ કર્યો છે. જ્યાં ત્યાં જન્મવું તે કલેશ છે. સ્વર્ગમાં કે શેઠાઈમાં અવતરવું તે પણ કલેશ છે, તેમાં સુખ નથી, સુખ આત્મામાં છે. ભગવાને પોતાના આત્મામાંથી ભવ સંબંધી પરિતાપનો નાશ કર્યો છે. આ આત્મા પણ આત્માનું ભાન કરી સ્વરૂપમાં ઠરે તો તેને પણ ભવના પરિતાપનો નાશ થાય છે. વળી, ભૂપતિઓ ભગવાનના શ્રીપદમાં-મહિમાયુક્ત પુનિત ચરાણોમાં નમે છે. રાજાઓ મોટા માંઘાતા હોય તે પણ ભગવાનના ચરાણમાં નમે છે, કેમ કે રાજપદ વંદ્ય નથી, વીતરાગપદ વંદ્ય છે. ભગવાને ક્રોધને જીત્યો છે. શાંત-શાંત આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં ઠરી ભગવાને ક્રોધને જીત્યો છે. આ આત્માનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે. વિદ્વાનોનો સમુદાય ભગવાન આગળ ઢળી પડે છે. મોટા પંડિતો કે જેઓ અનેક વિદ્યાઓમાં કુશળ હોય, તેમનો સમુદાય ત્રિલોકીનાથ ભગવાનના ચરાણમાં નમી પડે છે. આત્માની સાચી ઓળખાણ અને તેની રમાણતામાં બધી વિદ્યાઓ આવી જાય છે. આવા શ્રી પદ્મભ ભગવાન જ્યવંત વર્તે છે. જાણે કે ભગવાન અહીં ભરતક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્ બિરાજમાન હોય -પોતાના આત્મામાં વિકલ્પ ઊઠ્યો છે એટલે સાક્ષાત્ હોય- એમ પદ્મભ મુનિરાજ સ્તુતિ કરે છે.

શ્લોક ૯૯

(માલિની)

જયતિ વિદિતમોક્ષ: પદ્મપત્રાયતાક્ષ:

પ્રજિતદુરિતકક્ષ: પ્રાસ્તકંદર્પપક્ષ: ।

પદયુગનતયક્ષ: તત્ત્વવિજ્ઞાનદક્ષ:

કૃતબુધજનશિક્ષ: પ્રોક્તનિર્વાણદીક્ષ: ॥ ૯૯ ॥

શ્લોકાર્થ : પ્રસિદ્ધ જેમનો મોક્ષ છે, પદ્મપત્ર (-કમળના પાન) જેવા દીર્ઘ જેમના નેત્ર છે, પાપકક્ષાને જેમાણે જીતી લીધી છે, કામદેવના પક્ષનો જેમાણે નાશ કર્યો છે, યજ્ઞ જેમના ચરાણુયુગલમાં નમે છે, તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં જેઓ દક્ષ (ચતુર) છે, બુદ્ધજનોને જેમાણે શિક્ષા આપી છે અને નિર્વાણદીક્ષા જેઓ ઉચ્ચર્યા છે, તે (શ્રી પદ્મપ્રભ બિનેન્દ્ર) જ્યવંત છે. ॥ ૯૯ ॥

કેવા છે પદ્મપ્રભ ભગવાન ? પદ્મપ્રભ ભગવાનનો મોક્ષ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે કે તેમનો મોક્ષ નક્કી થઈ ગયો છે. વર્તમાન મોક્ષરૂપ પરિણમ્યા છે. અરિહંતદશા તે જ ભાવમોક્ષ છે. ભગવાનના નેત્ર કમળના પાન જેવાં દીર્ઘ છે. આ પુણ્યવંતના ચિહ્ન છે. ભગવાનના નેત્ર કમળના પાંદડાંની જેમ શરૂઆતમાં ગોળ અને છેડે સહેજ લાંબી શેડ કાઢતાં હોય છે. આવા નેત્ર પુણ્યવાન જીવને હોય છે. વર્તમાન તો વીતરાગદશા પ્રગટી છે, પાણુ પૂર્વે કેવા પુણ્ય બાંધ્યા હતા તે બતાવે છે, ભગવાને પાપકક્ષાને જીતી લીધી છે. આત્મામાં, ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવનું એક પડખું અને બીજું વર્તમાન પર્યાયમાં શુભાશુભ વિકારનું પડખું -એમ બે પડખાં છે. તેમાંથી ભગવાને ત્રિકાળી સ્વભાવના પડખાંને પ્રગટ કર્યું છે અને વર્તમાન પર્યાયમાં જે પુણ્ય-પાપરૂપી વિકારી પડખું - તેને જીતી લીધું છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ પડખું જાગૃત કર્યું છે. અને વિકારી પડખું જીતી લીધું છે. વળી, ભગવાને કામદેવના પક્ષનો નાશ કર્યો છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના ભોગની લાગણીના પક્ષનો નાશ કર્યો છે. વીતરાગી આનંદનો પક્ષ-સ્વભાવનો પક્ષ પ્રગટ કર્યો છે.

વળી ભગવાનના ચરાણુયુગલમાં યજ્ઞ એટલે કે દેવો નમે છે. ભગવાન તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં દક્ષ-ચતુર છે. ભગવાન કેવળજ્ઞાનમાં દક્ષ એટલે કે ચતુર છે. એક સમય પૂરતા પર્યાયનું લક્ષણ છોડે તો આ આત્મા પાણુ એવો જ છે. ભગવાને બુદ્ધજનોને શિક્ષા આપી છે. જે જીવો આત્માના ખપી છે, જેમને આ પોતાનો આત્મા જ બ્રહ્માનંદ-પરમાનંદ-અખંડાનંદ છે એવું ભાન છે એવા જીવોને ભગવાને શીખામણ આપી છે. જેને એક સમયના પર્યાયની-પુણ્યની પકડ છે, જે અલાયક છે તેને ભગવાને શીખામણ આપી નથી. વળી, પદ્મપ્રભ ભગવાન નિર્વાણદીક્ષા ઉચ્ચર્યા છે. દીક્ષા વખતે સામાયિક ઉચ્ચરે છે. આ ભવમાં મારે પૂર્ણાનંદદશા પ્રગટ કરવી એમ ભગવાન નિર્વાણરૂપી દીક્ષાને ઉચ્ચર્યા છે. આત્મસ્વભાવ વિકાર રહિત શુદ્ધ છે - એવું ભાન તો હતું, પછી સ્વરૂપમાં ઠર્યાં. તેઓ 'મારે મોક્ષ લેવો' એમ નિર્વાણદીક્ષા ઉચ્ચર્યાં. આવા શ્રી પદ્મપ્રભ બિનેન્દ્ર જ્યવંત વર્તે છે. પોતાના નામે નામ છે તેથી પદ્મપ્રભ મુનિરાજે પદ્મપ્રભ બિનેન્દ્રદેવને યાદ કર્યાં છે. એક ભગવાનની સ્તુતિમાં બધા ભગવાન આવી ગયા.

શ્લોક ૧૦૦

(માલિની)

મદનનગસુરેશઃ કાન્તકાયપ્રદેશઃ

પદવિનતયમીશઃ પ્રાસ્તકીનાશપાશઃ ।

દુરધવનહુતાશઃ કીર્તિસંપૂરિતાશઃ

જયતિ જગદધીશઃ ચારુપદ્મપ્રભેશઃ ॥ ૧૦૦ ॥

શ્લોકાર્થ : કામદેવરૂપી પર્વતને માટે (અર્થાત્ તેને તોડી નાંખવામાં) જેઓ (વજ્રધર) ઈંદ્ર સમાન છે, કાન્ત (મનોહર) જેમનો કાયપ્રદેશ છે, મુનિવરો જેમના ચરાણુમાં નમે છે, યમના પાશનો જેમાણે નાશ કર્યો છે, દુષ્ટ પાપરૂપી વનને (બાળવા) માટે જેઓ અગ્નિ છે, સર્વ દિશાઓમાં જેમની કીર્તિ વ્યાપી ગઈ છે અને જગતના જેઓ અધીશ (નાથ) છે, તે સુંદર પદ્મપ્રભેશ જ્યવંત છે. ॥ ૧૦૦ ॥

કેવા છે પદ્મપ્રભ ભગવાન ? કામદેવરૂપી પર્વતને તોડી નાખવા માટે ભગવાન વજ્રધર-ઈન્દ્ર સમાન છે. દેવો વગેરે વજ્રધરથી ત્રાસ પામે. ઈન્દ્ર ડુંગરમાં વજ્રનો પ્રહાર કરે તો માખાણના લોચાની જેમ તેના ભૂકા-ચૂરા થઈ જાય. તેમ અરિહંત ભગવાન કામને નાશ કરવા માટે વજ્રધર સમાન છે. કામદેવ કોઈ પુરુષ નથી પાણુ અંદર વિષયવાસના તે કામદેવ છે. તે વાસનાનો ચૂરો કરવા-નાશ કરવા માટે ભગવાન વજ્રધર સમાન છે. ભગવાનનો કાયપ્રદેશ કાંત-મનોહર છે. તીર્થંકર ભગવાનના શરીરના પરમાણુઓ સ્ફટિક જેવા ઊજળા હોય છે. તેમના શરીરનો પ્રકાશ હજારો સૂર્ય કરતાં વધારે હોય છે. કાયાના બધા અંશો એટલે કે અવયવો ઘણા મનોહર હોય છે. શરીરનું આવું સુંદર રૂપ પૂર્વના પુણ્યને કારણે હોય છે. ભગવાન પોતે તો વીતરાગ છે. વળી ભગવાનના ચરાણુમાં મુનિવરો નમે છે. અરિહંત ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે અને વીતરાગમાર્ગમાં ચાલનારા-પૂર્ણ વીતરાગતાને સાધનારા મુનિવરો તેમના ચરાણુમાં નમે છે. ભગવાને યમના એટલે કે કાળના પાશનો નાશ કર્યો છે. ભગવાન દુષ્ટ પાપરૂપી વનને બાળવા માટે અગ્નિ છે. આત્માના પર્યાયમાં રહેલા પુણ્ય-પાપ ભાવરૂપી દુષ્ટ વનને બાળવામાં તેઓ અગ્નિ સમાન છે. વળી, સર્વ દિશાઓમાં ભગવાનની કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ છે. ત્રિલોકનાથ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે ત્રણ લોકમાં બે ઘડી અજવાળું થાય, સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રના ઈન્દ્રાસન કંપે. ભગવાનની કીર્તિ બધે ફેલાઈ ગઈ છે. વળી ભગવાન જગતના અધીશ-નાથ છે. જગતના નાથ એટલે સંપૂર્ણ જગતને જાણનારા-દેખનારા. મળેલાનું રક્ષણ કરે અને આગમળેલાને મેળવી આપે તેને જગતમાં નાથ કહે છે. જોગક્ષેમના કરનાર તે નાથ. ખરેખર આત્માનો નાથ આત્મા પોતે જ છે. કારણ કે પોતામાં પ્રગટેલાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિનું પોતે જ રક્ષણ કરે છે, અને આગમળેલી એટલે કે આગપ્રગટેલી જે કેવળજ્ઞાનદશા તેને ત્રિકાળી આત્મા પોતે જ મેળવી

આપે છે. વ્યવહારથી ભગવાનને નાથ કહેવાય છે. આવા સુંદર પદ્મપ્રભેશ જ્યવંત વર્તે છે. તે સર્વજ્ઞ ભગવાન અરિહંતદેવ શ્રી પદ્મપ્રભ જિનેન્દ્ર જ્યવંત વર્તે છે. અહીં અરિહંતની વ્યાખ્યામાં આત્માના ગુણ ગાયા, જેને અરિહંત થવું હોય, આત્માની સ્વતંત્રતા પ્રગટ કરવી હોય તેણે પોતાનો આત્મા પાણ એવો જ છે એમ જાણવું જોઈએ; તો અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાન થવાય, બીજી કોઈ રીતે થવાય નહિ. અરિહંત આદિ પાંચ પદ આ આત્મા માટે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી આત્મામાં જ પાંચ પદ છે. આ આત્મા માટે પંચપરમેષ્ઠી વ્યવહાર છે-નિમિત્ત છે.

અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર ભગવાન અરિહંતપદે બિરાજે છે. મહાવીર ભગવાન સિદ્ધ થઈ ગયા છે. અરિહંત ભગવાને ચાર ઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો, -એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. ખરેખર તો પોતાનો ભાવ પરમાં-રાગમાં વિકલ્પમાં રોકાતો હતો, તે રાગ અને વિકલ્પને સ્વરૂપમાં લીનતા વડે ટાળ્યો એટલે કર્મની અવસ્થા એને કારણે પલટી ગઈ. એ રીતે ભગવાને કર્મને ટાળ્યાં - એમ કહેવાય છે. ભગવાન કહે છે કે તારો આત્મા પાણ પરમ સ્વભાવથી ભરેલો છે, તારો આત્મા શક્તિએ અરિહંત-સિદ્ધ જેવો છે. તેને ઓળખ તો તું સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

ગાથા ૭૨

णट्टकम्मबंधा अट्टमहागुणसमण्णिया परमा ।

लोयगगठिदा णिच्चा सिद्धा ते एरिसा होंति ॥ ७२ ॥

છે અષ્ટ કર્મ વિનષ્ટ, અષ્ટ મહાગુણે સંયુક્ત છે,

શાશ્વત, પરમ ને લોક-અગ્રવિરાજમાન શ્રી સિદ્ધ છે. ૭૨.

અન્વયાર્થ : આઠ કર્મના બંધને જેમાણે નષ્ટ કરેલ છે એવા, આઠ મહાગુણો સહિત, પરમ, લોકના અગ્રે સ્થિત અને નિત્ય; -આવા તે સિદ્ધો હોય છે.

અરિહંતદશા થતાં ચાર ઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો હતો, સિદ્ધદશા પ્રગટ થતાં ચાર અઘાતિકર્મને પાણ નાશ કર્યા. સિદ્ધ ભગવાન ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આદિ આઠ ગુણ સહિત છે. સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત થયા પછી હવે ફરીને અવતરતા નથી. માટે સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે. તે સિદ્ધ ભગવાન વ્યવહારથી લોકના અગ્રે રહ્યા છે, નિશ્ચયથી પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં-નિજ આત્મપ્રદેશોમાં-રહ્યા છે. આવા સિદ્ધ ભગવાન હોય છે.

ટીકા : આત્માની મુક્તિના -નિજાત્માની પરમાનંદદશાના- પરંપરાએ નિમિત્તભૂત એવા ભગવંત સિદ્ધ પરમેષ્ઠીઓના સ્વરૂપનું આ વર્ણન છે. સિદ્ધનો-મુક્તિનો-સાક્ષાતહેતુ પોતાનો આત્મા છે, પાણ આત્માનું જ્ઞાન થતાં વિકલ્પ ઊઠે છે તેથી સિદ્ધિના આદર્શ એવા સિદ્ધ ભગવાન ઉપર લક્ષ જાય છે. સિદ્ધ ભગવાનમાંથી જે પુણ્ય આદિ નીકળી ગયું તે મારામાંથી નીકળી જવા યોગ્ય છે, અને સિદ્ધ ભગવાનમાં જે જ્ઞાન-દર્શન-સુખ આદિ સહજસ્વભાવ રહ્યો તે મારામાં રહેવા યોગ્ય છે. - એમ સિદ્ધ ભગવાનને આદર્શ તરીકે નક્કી કરીને પોતાને જાણે તેને સિદ્ધ ભગવાન પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ છે.

ભગવંત સિદ્ધો કેવા હોય છે ? નિરવશેષપાણે અંતર્મુખાકાર, ધ્યાન-ધ્યેયના વિકલ્પ રહિત નિશ્ચય-પરમ શુક્લધ્યાનના બળથી જેમાણે આઠ કર્મના બંધને નષ્ટ કરેલ છે એવા સિદ્ધ ભગવંતો હોય છે. જેમને અખંડ પૂર્ણાનંદ પ્રગટ્યો છે તે સિદ્ધ ભગવંતો કઈ રીતે થયા ? તેનો ઉપાય પાણ સાથે બતાવે છે. સંપૂર્ણપાણે અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે અને જે -હું ધ્યાન કરનાર છું, આ મારો આત્મા તે ધ્યેય છે અને જે આ આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે ધ્યાન છે, ઈત્યાદિ- ધ્યાન-ધ્યેયના વિકલ્પ રહિત છે એવા નિશ્ચય પરમ શુક્લધ્યાનના બળથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મને નષ્ટ કરીને સિદ્ધ ભગવાન થયા છે. શુક્લધ્યાન એટલે ઘણી ઊજળી વીતરાગી સ્વરૂપલીનતા. તે ઊજળી સ્વરૂપ એકાગ્રતારૂપ મસ્તીથી સિદ્ધ ભગવાને આઠ કર્મને નષ્ટ કર્યા છે. અહીં અમુક ક્રિયા કરી કે અમુક પ્રકારનો વિકલ્પ કર્યો માટે આઠ કર્મ નષ્ટ થયા એમ કહ્યું નથી. અઘાતિકર્મ પાણ શુક્લધ્યાન વડે નાશ થયા એમ અહીં કહ્યું છે;

એની મેળે ટળે છે એમ ન કહ્યું, પણ શુકલધ્યાનના નિમિત્તે અઘાતીકર્મ ટળે છે એમ કહ્યું છે. વળી, સિદ્ધ ભગવાન ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહન, અગુરુલઘુ અને અવ્યાબાધ -એ આઠ ગુણોની પુષ્ટિથી સંતુષ્ટ- આનંદમય હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિને ગુણ કહ્યા છે, પણ ખરેખર તે બધા શુદ્ધ પર્યાય છે. વળી, સિદ્ધ ભગવાન વિશિષ્ટ ગુણોના આધાર હોવાથી બહિઃતત્ત્વ, અંતઃતત્ત્વ અને પરમતત્ત્વ એવાં ત્રણ તત્ત્વસ્વરૂપોમાંથી પરમતત્ત્વસ્વરૂપ છે. સિદ્ધ ભગવાન ખાસ ગુણોના આધાર હોવાથી ત્રણ તત્ત્વોમાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

બહિરાત્મા = શરીર આદિ પરપદાર્થ તથા પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારીભાવ મારા છે એવી માન્યતા તે મિથ્યાદર્શન છે. આવી માન્યતાવાળો જીવ બહિરાત્મા છે.

અંતરાત્મા = હું ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ પરમાત્મા છું; શરીર, વાણી કે પુણ્ય આદિ વિકારીભાવ મારા નથી -એમ જેને આત્માનું સાચું ભાન થયું હોય તેને અંતઃતત્ત્વ-અંતરાત્મા કહે છે.

પરમાત્મા = જે આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી, સ્વરૂપમાં લીન થઈ પૂરા થઈ ગયા -એવા સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન તે પરમાત્મતત્ત્વ છે-પરમાત્મા છે.

વળી, કેવા છે સિદ્ધ ભગવાન ? ત્રણ લોકના શિખરથી આગળ ગતિહેતુનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન લોકના અગ્રે સ્થિત છે. સિદ્ધ ભગવાન ત્રણ લોકના શિખરથી આગળ જતા નથી. ત્યાં ગતિના નિમિત્તનો અભાવ છે માટે અટક્યા છે. આ વ્યવહારનો અધિકાર છે, માટે નિમિત્તથી કથન કર્યું છે. ખરેખર સિદ્ધ ભગવાનની પોતાની ગમનની એટલી જ લાયકાત છે માટે અટકી ગયા છે. અને નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાય પણ તેટલું જ છે. લોકના શિરોમણિ-શિરછત્ર સિદ્ધ ભગવાન લોકાગ્રે બિરાજે છે. મારો આત્મા પણ સ્વભાવથી આવો જ છે. સિદ્ધને ન હોય તે મારે ન હોય, એને હોય તે મારે હોય.

વળી, કેવા છે સિદ્ધ ભગવાન ? વ્યવહારથી અભૂતપૂર્વ પર્યાયમાંથી-પૂર્વે કદી નહિ થયેલા એવા સિદ્ધપર્યાયમાંથી-ચ્યુત થવાનો અભાવ હોવાને લીધે સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે. સિદ્ધ ભગવાને પૂર્વે નહોતી પ્રગટી એવી વીતરાગ-કેવળજ્ઞાન-પરમાનંદદશા પ્રગટી છે, તે પરમાનંદસ્વરૂપ અપૂર્વદશાથી ચ્યુત થાય નહિ માટે તે સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે. આવા સિદ્ધ ભગવાન હોય છે. અરિહંતદશા અને સિદ્ધદશા આત્મામાંથી પ્રગટી છે. અંદર આત્મામાં અનંતગુણનો ભંડાર ભર્યો છે તેમાંથી તે દશા પ્રગટી છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ છે તેનું અવલંબન લઈને અભૂત પર્યાય પ્રગટ્યો છે. તે પર્યાય કદી ચ્યુત નહિ થતો હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે.

પ્રશ્ન : અરિહંત ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાનમાં શું તફાવત છે ?

ઉત્તર : સિદ્ધ ભગવાન પૂરા(પૂર્ણ) થઈ ગયા છે અને અરિહંત ભગવાન હજી પૂરા થયા નથી.

અરિહંત ભગવાનને હજી યોગનું કંપન વગેરે વિકાર છે. સિદ્ધ ભગવાન સમસ્ત પ્રકારે સંપૂર્ણ શુદ્ધ થઈ ગયા છે. અરિહંત ભગવાનને પહેલાં નમસ્કાર કરવાનું કારણ એ છે કે અરિહંત ભગવાન સશરીરી છે, તેમને વાણીનો યોગ છે. વાણીના ઉપકારનું નિમિત્તપાણું છે માટે અરિહંત ભગવાનને પહેલો નમસ્કાર કરેલ છે.

જેવો સિદ્ધ ભગવાનનો આત્મા છે તેવો જ મારો આત્મા છે પણ તે પર્યાયમાં અટક્યો છે. તે પર્યાયનું લક્ષ છોડી, ત્રિકાળી સ્વભાવની ઓળખાણ કરી સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

શ્લોક ૧૦૧

(માલિની)

વ્યવહરણનયેન જ્ઞાનપુંજઃ સ સિદ્ધઃ
ત્રિભુવનશિખરાગ્રાવચૂડામણિઃ સ્યાત્ ।
સહજપરમચિચ્ચિન્તામણૌ નિત્યશુદ્ધે
નિવસતિ નિજરૂપે નિશ્ચયેનૈવ દેવઃ ॥ ૧૦૧ ॥

શ્લોકાર્થ : વ્યવહારનયથી જ્ઞાનપુંજ એવા સિદ્ધભગવાન ત્રિભુવનશિખરની ટોચના (ચૈતન્ય-ધનરૂપ) નક્કર ચૂડામણિ છે; નિશ્ચયથી તે દેવ સહજ પરમચૈતન્યચિંતામણિસ્વરૂપ નિત્યશુદ્ધ નિજ રૂપમાં જ વસે છે. ॥ ૧૦૧ ॥

કેવા છે સિદ્ધ ભગવાન ? વ્યવહારનયથી જ્ઞાનપુંજ એવા તે સિદ્ધ ભગવાન ત્રિભુવનશિખરની ટોચના ચૈતન્યધનરૂપ નક્કર ચૂડામણિ છે. સિદ્ધ ભગવાન લોકના અગ્રે બિરાજમાન છે - એ વ્યવહારનું કથન છે. ખરેખર સિદ્ધ ભગવાન પોતાના આત્મામાં જ છે. જ્ઞાનપુંજ પરમાત્મા ચૈતન્યકમળ પરિપૂર્ણ ખીલી ગયું છે, કેવળજ્ઞાન-દર્શન-સુખ આદિ પ્રગટ થયા છે. તે સિદ્ધ ભગવાન વ્યવહારથી ત્રિભુવન શિખરના ટોચના નક્કર ચૂડામણિ છે. સિદ્ધ ભગવાન સાદિ-અનંતકાળ લોકાગ્રે બિરાજે છે.

નિશ્ચયથી તે સિદ્ધ ભગવાન સહજ પરમચૈતન્યચિંતામણિસ્વરૂપ નિત્ય શુદ્ધ નિજ રૂપમાં જ વસે છે. સિદ્ધ ભગવાન પોતાના સહજ જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યચિંતામણિસ્વરૂપમાં બિરાજે છે, તે નિશ્ચય છે. એવા સિદ્ધ ભગવાન જેવો જ આ આત્માનો સ્વભાવ છે, આ આત્માના પર્યાયમાં જે કાંઈ ઓછપ છે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. આવા સિદ્ધ ભગવાનને જાણીને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી પરિપૂર્ણ આત્માને યથાર્થ જાણવો-જેમ આત્માનું સાચું સ્વરૂપ છે તેમ શ્રદ્ધવું- તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે.

કારતક વદ ૫, રવિવાર, ૧૮-૧૧-૫૧.

શ્લોક ૧૦૨

(સ્રગ્ધરા)

નીત્વાસ્તાન્ સર્વદોષાન્ ત્રિભુવનશિખરે યે સ્થિતા દેહમુક્તાઃ
તાન્ સર્વાન્ સિદ્ધિસિદ્ધયૈ નિરુપમવિશદજ્ઞાનદૃક્શક્તિયુક્તાન્ ।
સિદ્ધાન્ નષ્ટાકર્મપ્રકૃતિસમુદયાન્ નિત્યશુદ્ધાનનન્તાન્
અવ્યાબાધાન્નમામિ ત્રિભુવનતિલકાન્ સિદ્ધિસીમન્તિનીશાન્ ॥ ૧૦૨ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ સર્વ દોષોને નષ્ટ કરીને દેહમુક્ત થઈને ત્રિભુવનશિખરે સ્થિત છે, જેઓ નિરુપમ વિશદ(-નિર્મળ) જ્ઞાનદર્શનશક્તિથી યુક્ત છે, જેમણે આઠ કર્મની પ્રકૃતિના સમુદાયને નષ્ટ કર્યો છે, જેઓ નિત્ય શુદ્ધ છે, જેઓ અનંત છે, અવ્યાબાધ છે, ત્રણ લોકમાં પ્રધાન છે અને મુક્તિસુંદરીના સ્વામી છે, તે સર્વ સિદ્ધોને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અર્થે હું નમું છું. ॥ ૧૦૨ ॥

આ સિદ્ધ ભગવાનની વ્યાખ્યા છે. શરીર, કર્મ ને પુણ્ય-પાપરૂપ વિકાર રહિત જે પરમાત્મા થયા તેમનું કેવું સ્વરૂપ છે તેની આ વાત ચાલે છે. સિદ્ધ ભગવાનને પોતાના જ્ઞાન-દર્શન આદિ સ્વભાવ પરિપૂર્ણ ઊઘડી ગયા છે, પરિપૂર્ણ પરમાનંદ પ્રગટ થયો છે, દેહ-મન-વાણી તથા જ્ઞાનાવરાગ આદિ આઠ કર્મ છૂટી ગયા છે અને અજ્ઞાન, રાગ, યોગનું કંપન ઈત્યાદિ વિકારનો સર્વથા અભાવ થઈ ગયો છે. આ આત્માનું પણ સિદ્ધ ભગવાન જેવું જ સ્વરૂપ છે. એક સમયના પર્યાયનું લક્ષ ધોડીને જુએ તો આ આત્મા પણ સિદ્ધ ભગવાન જેવો જ શુદ્ધ છે-પરમાનંદ સ્વરૂપ છે.

સિદ્ધ ભગવાન સર્વ દોષોને નષ્ટ કરીને, દેહમુક્ત થઈને ત્રિભુવનશિખરે સ્થિત છે. સિદ્ધ ભગવાનના આત્માને પૂર્વે પર્યાયમાં અજ્ઞાન આદિ દોષો હતા, તેને આત્માનું ભાન કરી સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે ટાળ્યા એટલે પરિપૂર્ણ નિર્મળદશા પ્રગટી-સિદ્ધદશા પ્રગટી. એ રીતે સર્વ દોષોનો નાશ કરીને સિદ્ધ થવાય છે. કોઈ એક અનાદિ શુદ્ધ પરમાત્મા છે, અથવા તો કોઈ એક ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે તે પરમાત્મા છે એમ નથી, કારણ કે દોષોને નષ્ટ કરીને સિદ્ધ થવાય છે, માટે અનાદિ શુદ્ધ પરમાત્મા હોઈ શકે નહિ. વળી જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે, તેનો કર્તા કોઈ નથી, કારણ કે જે પદાર્થ સ્વયમેવ છે તેને કોઈ ઉપજાવે નહિ અને જે પદાર્થ જગતમાં નથી તેને પણ કોઈ ઉપજાવે નહિ. માટે જગતનો કર્તા એવો ઈશ્વર કોઈ છે જ નહિ-સાચા ઈશ્વર એટલે કે પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાન છે.

સિદ્ધ ભગવાને આત્માની અંદર લીનતા દ્વારા સમસ્ત દોષો નષ્ટ કર્યા અને દેહમુક્ત થયા. સિદ્ધ ભગવાન ત્રિભુવનશિખરે સ્થિત છે તે કથન વ્યવહારનયથી છે. ત્યાં પણ તે રહ્યા છે તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ. સિદ્ધ ભગવાન નિરુપમ વિશદ (-નિર્મળ) જ્ઞાન-દર્શનશક્તિથી યુક્ત છે. સિદ્ધ ભગવાનને,

જેને કોઈ ઉપમા આપી શકાતી નથી એવા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રગટ થયાં છે. અશરીરી સિદ્ધ ભગવાન તે કેવળજ્ઞાન આદિ પ્રગટ અવસ્થા સહિત છે. સિદ્ધ ભગવાને આઠ કર્મની પ્રકૃતિના સમુદાયને નષ્ટ કર્યો છે. સિદ્ધ ભગવાનને પૂર્વે, પર્યાયમાં દોષ હતા, તેથી નિમિત્તરૂપ કર્મ પણ હતાં. ત્રિકાળી આત્મસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને રમાગતા વડે દોષોનો નાશ થતાં કર્મનો પણ નાશ થઈ ગયો છે. જેમ ઘાતીકર્મનો નાશ કર્યો તેમ અઘાતીકર્મનો પણ નાશ કર્યો છે. એની મેળે ટળી ગયા છે એમ નથી. આ નિમિત્તનું કથન છે. આત્માએ આત્મામાં પુરુષાર્થ કર્યો છે તે અહીં બતાવવું છે. સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય શુદ્ધ છે. એવી ને એવી દશા સદા રહે છે માટે નિત્ય શુદ્ધ કહ્યું. સિદ્ધ ભગવાન અનંત છે. સ્વભાવથી અનંત છે અને સંખ્યાથી પણ અનંત છે. સિદ્ધ ભગવાન અવ્યાબાધ છે. તેમને કોઈ બાધા-પીડા નથી. તે ત્રણ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમના જેવો બીજો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ નથી. વળી, તે સિદ્ધ ભગવાન મુક્તિસુંદરીના સ્વામી છે-પરમાનંદદશાના ધારી છે. તે જગતના સ્વામી નથી. આવા સિદ્ધ ભગવાનને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને અર્થે -આત્માની પરિપૂર્ણ શાંતિ માટે- હું નમસ્કાર કરું છું. આ નમસ્કારનો ભાવ વિકલ્પ છે, તેનાથી સિદ્ધિ થાય ? વિકલ્પ છે તે રાગ છે. તેનાથી સિદ્ધિ ન થાય, પણ આત્માના ભાનની દશામાં આવો વિકલ્પ ઊઠે છે. તે નિમિત્ત તરીકે કહેવાય છે. ખરેખર તો સ્વભાવમાં લીન થવાથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે

શ્લોક ૧૦૩

(અનુષ્ટુપ)

સ્વસ્વરૂપસ્થિતાન્ શુદ્ધાન્ પ્રાપ્તાષ્ટગુણસંપદઃ ।

નષ્ટાકર્મસંદોહાન્ સિદ્ધાન્ વંદે પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે આઠ ગુણરૂપી સંપદા પ્રાપ્ત કરી છે અને જેમણે આઠ કર્મોના સમૂહને નષ્ટ કર્યો છે, તે સિદ્ધોને હું ફરીફરીને વંદું છું. ॥ ૧૦૩ ॥

જૈનના વાડામાં જન્મ્યા હોય, દરરોજ નમોકાર મંત્રમાં “જમો સિદ્ધાણ” બોલતા હોય, પણ સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ શું ? તેની ખબર ન હોય. સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેની અહીં વાત ચાલે છે. કેવા છે સિદ્ધ ભગવાન ? જેઓ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે આઠ ગુણ રૂપી સંપદા પ્રાપ્ત કરી છે અને જેમણે આઠ કર્મોનો સમૂહ નષ્ટ કર્યો છે, તે સિદ્ધોને હું ફરી ફરીને વંદું છું. સિદ્ધ ભગવાન કોઈને કાંઈ આપતા નથી, કોઈનું કરતાં નથી, ભક્તની ભીડ ભાંગતા નથી. વીતરાગી પરમાત્મા એવું કરે નહિ, તેમણે તો પોતાના જ્ઞાતા-દૃષ્ટા પરમાનંદ સ્વભાવનું ભાન કરી, તેમાં સ્થિર થઈ પરિપૂર્ણ વીતરાગતા, પરિપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન તથા પરિપૂર્ણ અનાકુળ પરમાનંદ પ્રગટ કર્યો અને સિદ્ધપદ પામ્યા. તે સિદ્ધપણે સાદિ-અનંત કાળ રહે છે. જેમણે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ,

અનંતજ્ઞાન ઈત્યાદિ આઠ ગુણરૂપી સંપદા આત્માની લક્ષ્મી-આત્મામાંથી પ્રગટ કરી છે તથા જેમને આઠ કર્મનો નાશ કરી પરમાનંદદશા પ્રગટી છે તે સિદ્ધ ભગવાનને હું નમું છું. આ આત્મા પોતે પોતાને યથાર્થ સમજે ત્યારે પાંચ પદને-પંચપરમેષ્ઠી ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય છે.

પંચપરમેષ્ઠીમાં ત્રીજા આચાર્ય પરમેષ્ઠી છે, હવે તેમનું સ્વરૂપ કહે છે :

ગાથા ૭૩

પંચાચારસમગ્ગા પંચિંદ્રિયદંતિદપ્પણિહ્લણા ।

ધીરા ગુણગંભીરા આચરિયા ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૩ ॥

પરિપૂર્ણ પંચાચારમાં, વળી ધીર ગુણગંભીર છે,

પંચેન્દ્રિગજના દર્પદલને દક્ષ શ્રી આચાર્ય છે. ૭૩.

અન્વયાર્થ : પંચાચારોથી પરિપૂર્ણ, પંચેન્દ્રિયરૂપી હાથીના મદનું દલન કરનારા, ધીર અને ગુણગંભીર; - આવા, આચાર્યો હોય છે.

ટીકા : આત્માના ભાન સહિત ચારિત્રવંતની આ વાત છે, એકલા નજ કે ક્રિયાકાંડવાળાની આ વાત નથી. ભગવંત આચાર્યો કેવા હોય છે ? આચાર્ય ભગવાન જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય નામના પાંચ આચારોથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, પરની ક્રિયાથી તથા પુણ્ય-પાપના વિકારથી ભિન્ન છે - એવું જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે તે જ્ઞાનનો આચાર છે, શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવની પ્રતીતિ પ્રગટી છે તે દર્શનનો આચાર છે, સ્વભાવના ભાન સહિત અંતર્વીતરાગી લીનતા પ્રગટી તે ચારિત્રનો આચાર છે; ઈચ્છા નિરોધરૂપ તપ અથવા તો ત્રિકાળી સ્વભાવના આશ્રયે - જ્ઞાનાનંદ પરમભાવના આશ્રયે વીતરાગીદશાનું પ્રતપન થવું તે તપ આચાર છે, અને આત્માનું બળ એટલે કે અંતર્ગુણોને વિકસાવવાનો પુરુષાર્થ તે વીર્ય આચાર છે. આ પાંચ આચારોથી આચાર્ય ભગવાન પરિપૂર્ણ હોય છે. અંતરમાં જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં ઘણાં લીન હોય છે. આવા આચાર્ય ભગવાનને બહારમાં માત્ર નજ દેહ હોય, વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ પરિગ્રહ તેમને હોતો નથી. કમંડળ, મોરપીંછ અને શાસ્ત્ર હોય છે તે અપવાદ છે.

વળી સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર નામની પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપી મદાંધ હાથીના મદના ચૂરેચરા કરવામાં આચાર્યદેવ નિપુણ હોય છે. જડ ઈન્દ્રિયો તો નિમિત્ત છે. ભાવ-ઈન્દ્રિયરૂપી હાથીનું મદ દલન કરવામાં એટલે કે ચૂરેચરા કરવામાં આચાર્યદેવ ડાહ્યા છે. આ આત્માના જ્ઞાન સહિતની વાત છે. આત્મજ્ઞાન રહિત એકલા બાહ્ય આચારવાળા કષાય મંદ કરીને નવમી ગ્રૈવૈયક સુધી જાય છે, છતાં તે સાચા આચાર્ય કહેવાતા નથી. જે અંદર સ્વરૂપમાં મશગૂલ છે, પાંચ ઈન્દ્રિયરૂપી હાથીને - પાંચ ઈન્દ્રિયોના લક્ષે થતાં વિકારોને ચૂરેચૂરા કરવાને નિપુણ છે તે સાચા આચાર્ય છે.

વળી, આચાર્ય ભગવાન સમસ્ત ઘોર ઉપસર્ગો પર વિજય પ્રાપ્ત કરતાં હોવાથી ધીર અને ગુણગંભીર છે. બહારમાં ઘોર ઉપસર્ગો આવી પડે-પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગો આવી પડે છતાં જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં

-પરમ શાંતરસમાં- લીન થયા હોવાથી આચાર્ય ઘાણાં ધીર હોય છે. (૧) દેવકૃત (૨) મનુષ્યકૃત (૩) તિર્યચકૃત અને (૪) અચેતનકૃત - એમ ઉપસર્ગો ચાર પ્રકારના છે. ગુણથી ગંભીર છે એટલે કે બીજા સામાન્ય જીવોને પરખવા મુશ્કેલ પડે એવા આચાર્ય ભગવંત હોય છે. આ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને સ્વરૂપમાણતામાં જૂલતા ભાવલિંગી આચાર્ય સમજવા. આ વ્યવહારચારિત્રનો અધિકાર છે માટે આત્માના ભાન રહિત એકલા ચરાણાનુયોગવાળા છે એમ ન સમજવું. જેને શરીર-વાણી-મન તથા પુણ્ય-પાપના વિકારથી ભિન્ન જ્ઞાનાનંદ આત્માનું યથાર્થ ભાન પ્રગટ થયું છે, જે જ્ઞાન, દર્શન આદિ પાંચ આચારોથી પરિપૂર્ણ છે, જે પંચેન્દ્રિયોને જીતવામાં નિપુણ છે અને જે ધીર તથા ગુણગંભીર છે -ઈત્યાદિ સ્વરૂપથી ઓળખાય છે તે ભગવંત આચાર્યદેવ છે.

એવી રીતે શ્રી વાદિરાજ આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે :

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પંચાચારપરાન્નર્કિંચનપતીન્નષ્ટકષાયશ્રમાન્
ચંચજ્ઞાનબલપ્રપંચિતમહાપંચાસ્તિકાયસ્થિતીન્
સ્ફારાચંચલયોગચંચુરધિયઃ સૂરીનુદંચદ્ગુણાન્
અંચામો ભવદુઃસ્વસંચયભિદે ભક્તિક્રિયાચંચવઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ પંચાચારપરાયાણ છે, જેઓ અકિંચનતાના સ્વામી છે, જેમણે કષાયસ્થાનોને નષ્ટ કર્યા છે, પરિણમતા જ્ઞાનના બળ વડે જેઓ મહા પંચાસ્તિકાયની સ્થિતિને સમજાવે છે, વિપુલ અચંચળ યોગમાં (-વિકસિત સ્થિર સમાધિમાં) જેમની બુદ્ધિ નિપુણ છે અને જેમને ગુણો ઊછળે છે, તે આચાર્યોને ભક્તિક્રિયામાં કુશળ એવા અમે ભવદુઃખરાશિને ભેદવા માટે પૂજાએ છીએ.

કેવા છે આચાર્ય ? જેઓ પંચાચારપરાયાણ છે. જેના અંતરમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય ઈત્યાદિ સ્વાભાવિકદૃશાઓ પ્રગટી છે અને જે સ્વરૂપલીનતામાં તત્પર છે; જેઓ અકિંચનતાના સ્વામી છે, જેની પાસે શરીર સિવાય બીજું કંઈ હોતું નથી, તે છોડ્યું જાતું નથી. નબળાઈને લીધે અંદરમાં એક રાગનો વિકલ્પ ઊઠે તેના તે સ્વામી નથી. હું પરમાનંદ જ્ઞાતા છું, એ સિવાય બીજું જરીયે મારું નથી, એવા અકિંચનતાના સ્વામી હોય છે તેને આચાર્ય કહેવાય છે. ‘ળમો આચરિયાણં’ નો આ અર્થ ચાલે છે.

વળી, આચાર્યે કષાયસ્થાનોને નષ્ટ કર્યા છે. પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવોના ભેદોને આચાર્ય સ્વભાવના અવલંબન દ્વારા નાશ કર્યા છે. આચાર્ય પરિણમતા જ્ઞાનના બળ વડે મહા પંચાસ્તિકાયની સ્થિતિને સમજાવે છે. જેને અંતર આત્મબળ વિકસિત થઈ જ્ઞાનસ્વભાવનું પરિણમન એટલે કે રાગરહિત નિર્વિકલ્પદૃશા પરિણમી રહી છે, -વીતરાગી પર્યાય જેને પરિણમી રહી છે તેને આચાર્ય કહે છે. આત્માના ભાન વિના એકલી ધારણાની આ વાત નથી કે -શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે, ભગવાને આમ

કહ્યું છે; પણ પોતાના આત્મામાં વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટી છે, અને પરિણમતા જ્ઞાનના બળ વડે પંચાસ્તિકાયનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવે છે. અંદર સ્વભાવના આશ્રયે જ્ઞાનની નવી નવી વ્યક્તિ એટલે કે પ્રગટતા થવા વડે, અનંત જીવદ્રવ્ય છે, અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, એક ધર્મદ્રવ્ય છે, એક અધર્મદ્રવ્ય છે, એક સર્વવ્યાપી અખંડ આકાશદ્રવ્ય છે અને અસંખ્યાત કાલાણુદ્રવ્યો છે, તેનું કથન ગૌણ છે- ઈત્યાદિ કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાવે છે. જેવા પદાર્થ છે તેવું જ્ઞાન પોતાના કારણે પરિણમ્યું છે, જ્ઞેયના કારણે નહિ. નવું નવું જ્ઞાન અંતરપરિણમન થઈને ઊછળે છે, તે પોતાના વર્તમાન નિર્મળ પરિણમન દ્વારા આચાર્ય સમજાવે છે, એકલી ધારણા વડે નહિ. જાતે અંદર વિકાસ પામેલા છે તે સમજાવે છે. તેને ભાવલિંગી આચાર્ય કહે છે.

વિપુલ અચંચળ યોગમાં જેમની બુદ્ધિ નિપુણ છે, એવા આચાર્ય હોય છે. વિપુલ = વિકસીત; અચંચળ = સ્થિર અને યોગ = સમાધિ. આચાર્ય વિકસિત સ્થિર સમાધિમાં -જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની અનાકુળ શાંતિમાં નિપુણ છે. જે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ આદિ અનંત ગુણોનો દરિયો છે એવા પરમ પારિણામિકભાવમાં -ત્રિકાળી નિરપેક્ષ આત્મદ્રવ્યમાં- એકાગ્રતારૂપ યોગમાં આચાર્યની બુદ્ધિ નિપુણ છે-કુશળ છે. જેમનું ચૈતન્ય જ્ઞાયકદ્રવ્ય સ્વભાવનું ભાન કરીને અંદરથી ખીલી નીકળ્યું છે એવા સમાધિમાં નિપુણ મુનિવરને આચાર્ય કહે છે.

વળી, જેમને ગુણો ઊછળે છે - એવા આચાર્ય હોય છે. જેમ દરિયામાં ભરતી આવે અને મોજાં છોળ મારે, તેમ આચાર્યને પર્યાયમાં ગુણો ઊછળે છે. અહીં ગુણો એટલે પર્યાયો સમજવા. એક સમયમાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ અનંત ગુણોના પર્યાયો ઊછળે છે, સમયે સમયે પર્યાયમાં વધે છે, એમ ને એમ રહેતા નથી. આચાર્યને વીતરાગી અવસ્થા એવી પ્રગટી છે કે જાણે ફાટફાટ કેવળજ્ઞાન લઈ - છતાં જાણે છે કે પંચમ આરે જન્મ્યા છીએ, અત્યારે અમારે વીર્યની નબળાઈ છે તેથી કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ નથી, તો પણ સ્વરૂપ-મસ્તદૃશા એવી છે કે જાણે કદી પણ બહાર નહિ નીકળે, અંદરમાં લીન થઈ હમણાં કેવળજ્ઞાન લેશે-એવો આચાર્યને પુરુષાર્થ હોય છે.

પ્રશ્ન : આચાર્યપદની શું વિશેષતા છે ?

ઉત્તર : આચાર્યપદમાં ગુણના પર્યાયો વધારે વિકસિત છે. જો કે બધા મુનિઓને આવું તો હોય છે, પણ આચાર્યને જ્ઞાનના ઉઘાડની વિશેષતા, વિચક્ષણતા, સંઘના નાયક થવાની કુશળતા, પંચાચાર આચરાવવામાં નિપુણ તથા દીક્ષા-શિક્ષા દેવા -આટલી તેમની વિશેષતા છે.

-આવા આચાર્યોને ભક્તિ ક્રિયામાં કુશળ એવા અમે ભવદુઃખરાશિને ભેદવા માટે પૂજાએ છીએ. અમારા ભવદુઃખના રાશિને છેદવા માટે આચાર્યદેવને પૂજાએ છીએ. શુભ વિકલ્પ ઊઠ્યો છે એટલે - જેને જાણે કે હમણાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટશે એવી ફાટફાટદૃશા છે - એવા આચાર્યને વંદન કરવાનો શુભ રાગ થાય છે. તે શુભ રાગ છે તો બંધનું કારણ, છતાં ભૂમિકા નબળી છે માટે આવ્યા વિના

રહેતો નથી. મુનિરાજ સમજે છે કે તે રાગ કલ્યાણ કે કલ્યાણનું કારણ નથી. ભગવાન ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદમાં ઝૂલતા આચાર્ય મહારાજને ભવરાશિને છેદવા માટે અમે પૂજાએ છીએ. પોતે (વાદિરાજ-દેવ) આચાર્ય છે અને તેમણે ભવનો ભાવ ઘણો તો છેદ્યો છે. તે, આચાર્યની વિશેષ સ્તુતિ કરે છે.

શ્લોક ૧૦૪

(હરિણી)

સકલકરણગ્રામાલંબાદ્વિમુક્તમનાકુલં
સ્વહિતનિરતં શુદ્ધં નિર્વાણકારણકારણમ્ ।
શમદમયમાવાસં મૈત્રીદયાદમમંદિરં
નિરુપમમિદં વંદ્યં શ્રીચંદ્રકીર્તિમુનેર્મનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

શ્લોકાર્થ : સકળ ઈન્દ્રિયસમૂહના આલંબન વિનાનું, અનાકુળ, સ્વહિતમાં લીન, શુદ્ધ નિર્વાણનું કારણ (-મુક્તિના કારણભૂત શુક્લધ્યાનનું કારણ), શમ-દમ-યમનું નિવાસસ્થાન, મૈત્રી-દયા-દમનું મંદિર (ઘર) -એવું આ શ્રી ચંદ્રકીર્તિમુનિનું નિરુપમ મન(ચૈતન્યપરિણમન) વંદ્ય છે. ॥ ૧૦૪ ॥

પદ્મપ્રભમલધારિદેવ નિર્ગ્રથ મુનિ હતા. પોતે આચાર્ય ન હતા. તે પોતાના ગુરુને-ચંદ્રકીર્તિને-વંદન કરે છે. કેવા છે ચંદ્રકીર્તિ મુનિ ? તથા કેવું છે તેમનું ચૈતન્યપરિણમન ? સકળ ઈન્દ્રિયસમૂહના અવલંબન વિનાનું તેમનું ચૈતન્યપરિણમન છે. જ્ઞાનાનંદ ત્રિકાળી પરમભાવના-સ્વભાવના- આશ્રયે જ્ઞાનપર્યાય એવો ખીલ્યો છે કે તેમને ઈન્દ્રિયોનું, બાહ્ય પદાર્થોનું કે પુણ્ય-પાપના વિકલ્પોનું આલંબન નથી. વળી, કેવું છે તે ચૈતન્યપરિણમન ? તે ચૈતન્યપરિણમનમાં એટલે કે આત્માના નિર્મળ શુદ્ધ પર્યાયમાં આકુળતા નથી તથા તે જ્ઞાનાનંદરૂપદશા સ્વહિતમાં લીન છે. પદ્મપ્રભ મુનિરાજ લગભગ ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. તે વખતે કોઈ ચંદ્રકીર્તિ મુનિ હશે. તેમને ટીકાકાર મુનિરાજે વંદન કર્યું છે. તથા તે પરિણમન નિર્વાણના કારણનું કારણ-મુક્તિના કારણભૂત શુક્લધ્યાનનું કારણ-છે. નીચેની ભૂમિકામાં જે શુદ્ધતા છે તે શુક્લધ્યાનનું કારણ છે અને શુક્લધ્યાન મોક્ષનું કારણ છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છે, શરીર-વાણી પર છે અને પુણ્ય-પાપભાવ વિકાર છે - એમ આત્માનું ભાન કરી, સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે પરિણતિ નિર્મળ થઈ તે મોક્ષમાર્ગ છે. તે મોક્ષમાર્ગરૂપ ચૈતન્યપરિણમન શુક્લધ્યાનનું કારણ છે. કોઈ પુણ્ય, રાગ કે વિકલ્પથી શુક્લધ્યાન થતું નથી, કારણ કે શાસ્ત્રે જોડેલો શુભભાવરૂપ-વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર કહ્યો છે તે બધો બંધનું કારણ છે. તે શુક્લધ્યાન કે મોક્ષનું કારણ નથી.

ઉપમા વિનાનું -નિરુપમ- એવું તે ચંદ્રકીર્તિ મુનિનું મન-ચૈતન્યપરિણમન શમ એટલે શાંતિ, ઉપશમભાવનું-રાગ-વિકલ્પ રહિત આત્માની શાંતિનું નિવાસસ્થાન છે. પંચ મહાવ્રત ઈત્યાદિ વિકલ્પો

શાંતિનું સ્થાન નથી. દમ = ઈન્દ્રિયોનું દમન. ઈન્દ્રિયો તો જડ છે, પણ આત્માના ભાન સહિત આત્મામાં લીનતા વધતાં ઈન્દ્રિયો તરફનો રાગ ટળવો-તે તરફનું લક્ષ છૂટવું તે દમ છે. તે દમનું નિવાસસ્થાન આત્માનું વીતરાગી પરિણમન છે. આત્માના વર્તમાન પર્યાયનો પુણ્ય અને રાગ તરફ ઝુકાવ ન થવા દેવો અને તેને આત્મામાં વાળવો તેને વિતેદ્રિય કહે છે. વીતરાગીજ્ઞાન પ્રગટ્યું તે ઈન્દ્રિયોના દમનનું સ્થાન છે. બાકી, આત્માના ભાન વગર ગમે તેટલો કાળ સાત્ત્વિક ખોરાક લે, તો પણ ખરેખર ઈન્દ્રિયોનું દમન થાય-ઈન્દ્રિયો શાંત થાય એમ નથી. વળી, તે વીતરાગી ચૈતન્ય-પરિણમન યમનું એટલે કે વીતરાગી નિર્વિકલ્પ સંયમનું નિવાસસ્થાન છે. કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે વૈરની વૃત્તિ ન થાય તે મૈત્રી છે, વીતરાગી આત્મપરિણતિ તે મૈત્રીનું મંદિર છે. દયા = આત્માની દયા. હું પરિપૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ પરમાત્મા છું, મારામાં રાગનો કણિયો પણ નથી, શરીર-વાણી-મન વગેરે તો મારાથી ભિન્ન જ છે, -એ આત્માની સાચી સમજણરૂપ દયા આત્માની શુદ્ધદશામાં રહે છે. આવી સહજ નિર્વિકલ્પદશાવાળા શ્રી ચંદ્રકીર્તિ મુનિનું મન-ચૈતન્યપરિણમન અમને વંદ્ય છે.

હવે ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે :

ગાથા ૭૪

રયણત્તયસંજુતા જિણકહિયપયત્થદેસયા સૂરા ।

ણિક્કંઘભાવસહિયા ઉવજ્ઞાયા ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૪ ॥

રત્નત્રયે સંયુક્ત ને નિઃકાંક્ષભાવથી યુક્ત છે,

જિનવરકથિત અર્થોપદેશે શૂર શ્રી ઉવઝાય છે. ૭૪.

અન્વયાર્થ : રત્નત્રયથી સંયુક્ત, જિનકથિત પદાર્થોના શૂરવીર ઉપદેશક અને નિઃકાંક્ષભાવ સહિત; -આવા ઉપાધ્યાયો હોય છે.

ટીકા : “ળમો ઉવજ્ઞાયાણ” નું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપાધ્યાયો કેવા હોય છે ? અવિચલિત અખંડ અદ્વૈત પરમ ચિદ્રૂપના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ(-ચારિત્રરૂપ) શુદ્ધ નિશ્ચય-સ્વભાવ રત્નત્રયવાળા ઉપાધ્યાયો હોય છે. નિશ્ચયરત્નત્રય સંયુક્ત ન હોય તે ઉપાધ્યાય કહેવાતા નથી.

વીતરાગી જૈન શાસનમાં આત્માના જ્ઞાન-ધ્યાનમાં મસ્ત ભાવલિંગી સાધુનું સ્વરૂપ એને કહેવાય છે કે જેને ગાગુધરદેવનો -ભગવાનના ધર્મવજીરનો- પંચપરમેષ્ઠીને ભાવથી નમસ્કાર કરતાં “ળમો લોણ સવ્વસાહૂણ” એમ નમસ્કાર પહોંચે - તેને સાચા સાધુ કહે છે. નમસ્કારનો વિકલ્પ ઊઠે તેના ગાગુધરદેવ સ્વામી નથી. ગાગુધરદેવ બહારમાં સાધુને વંદન ન કરે, તે વ્યવહાર છે; અંદર ભાવમાં પાંચ પદને નમસ્કાર કરતાં, સાધુને નમસ્કાર આવી જાય છે. કોઈ સાધુ બે ઘડીમાં નવો ભાવલિંગી સાધુ થયો હોય, ત્રણ કષાયનો નાશ કરીને તેને આત્મરમાણતા પ્રગટી હોય; તે સાધુને ગાગુધર કે જેમને લાખો વર્ષ પહેલાં મુનિપાણું પ્રગટ્યું હોય, તે પાણુ ભાવથી નમસ્કાર કરે. ગાગુધરનો નમસ્કાર જેને પહોંચે તે જ સાધુ પરમેષ્ઠીમાં ગાણાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગીને ગાગુધરનો નમસ્કાર પહોંચતો નથી, માટે તે પરમેષ્ઠીમાં ગાણાતો નથી.

જે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન, નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાન અને નિશ્ચયસમ્યક્ચારિત્ર સહિત હોય તેને ઉપાધ્યાય કહે છે, નહિતર ઉપાધ્યાય કહેવાતા નથી. ઉપાધ્યાય જિનકથિત પદાર્થના ઉપદેશક છે. અને આચાર્ય દીક્ષા-શિક્ષાના દેનાર છે. ઉપાધ્યાય જિનકથિત-વીતરાગે કહેલા તત્ત્વને કહેવાને શૂરા છે-વીતરાગ તત્ત્વને કહેવાની તાકાત છે, અન્યના કલ્પિત તત્ત્વને કહેવાને શૂરા નથી. વળી, ઉપાધ્યાય નિઃકાંક્ષ-ભાવનાવાળા હોય છે. પરલોકમાં શું થશે ? ઉપદેશનું ફળ જગતમાં આવશે કે નહિ ? બીજા ધર્મ પામશે કે નહિ ? આવી કાંક્ષા ઉપાધ્યાયને હોતી નથી. પોતાને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે, અને વાણીની યોગ્યતાને કારણે ઉપદેશ આવે છે; બાકી કોઈ ધર્મ પામે કે ન પામે તેની સાથે તેમને સંબંધ નથી. આવા, વીતરાગી શાસનમાં ઉપાધ્યાયો હોય છે.

કારતક વદ ૬, સોમવાર, ૧૯-૧૧-૫૧.

પંચપરમેષ્ઠી ભગવાનને જીવ યથાર્થ ઓળખે તો તેને પોતાના આત્માની શ્રદ્ધા સાચી થઈ કહેવાય. જે પંચપરમેષ્ઠીને માને તે આમનાથી વિરુદ્ધને - મિથ્યાદષ્ટિઓને માને નહિ. અહીં આ ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનો અધિકાર છે. જેમની પાસે જ્ઞાન મળે-ભાણાય તેને વીતરાગના શાસનમાં ઉપાધ્યાય કહે છે. નિર્ગ્રંથ મુનિઓને જે મુનિ પાસે ભાણવાનો યોગ હોય છે તેને ઉપાધ્યાય કહે છે.

કેવા છે ઉપાધ્યાય ? અવિચલિત અખંડ અદ્વૈત પરમ ચિદ્રૂપના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ નિશ્ચય-સ્વભાવરત્નત્રયવાળા ઉપાધ્યાય હોય છે. આત્મા અખંડ એકલો જ્ઞાનરૂપ છે, તે પોતાના પરમ ચૈતન્યરૂપથી કદી ચળતો નથી. આવા આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધા, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન અને તે પરમ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં રમાણતારૂપ અનુષ્ઠાન-નિર્વિકલ્પ લીનતારૂપ ચારિત્ર ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીને હોય છે. આત્માના ભાન રહિત કેવળ વાડામાં-બાહ્ય ક્રિયાકાંડ અને એકલા શુભભાવમાં પડ્યા હોય તેને ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠી કહેતા નથી.

શરીર-વાણી તથા પુણ્ય-પાપના ભાવ અને ગુણ-ગુણીના ભેદ રહિત ભગવાન આત્મા એકલો ચૈતન્યબિંબ ત્રિકાળ એકરૂપ છે, અવિચલિત અખંડ છે. આવા અવિચલિત અભેદ એકરૂપ પરમ ચિદ્રૂપની શ્રદ્ધા ઉપાધ્યાયને હોય છે. આવા ઉપાધ્યાયની જે શ્રદ્ધા, તેને વ્યવહાર કહે છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર છે-પુણ્ય છે. હજી સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માને ત્યાં સુધી શુભ રાગ છે અને પરમ ચિદ્રૂપ એવા પોતાના આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે ધર્મ છે. આત્માર્યે પંચપરમેષ્ઠીની શ્રદ્ધા કરવી તે પાણુ પુણ્ય છે, ધર્મ નહિ.

અવિચલિત અખંડ જ્ઞાનાનંદ કારણપરમાત્માની શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ નિશ્ચય-સ્વભાવરત્નત્રયવાળા ઉપાધ્યાય હોય છે. ત્રિકાળી કારણપરમાત્મામાં ઈરવું તેને સાચું ચારિત્ર કહે છે, બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કે મહાવ્રત આદિના વિકલ્પ તે ખરું ચારિત્ર નથી. અનુષ્ઠાન = આચરણ; ચારિત્ર; વિધાન; અમલમાં મૂકવું તે. આવા ત્રિકાળી સ્વભાવમાં અનુષ્ઠાનવાળા જૈનના ઉપાધ્યાય પરમેશ્વર હોય છે. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચેયને પરમેશ્વર કહેવાય છે. આ પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન હોવું તેને વ્યવહાર કહે છે, આવું પંચપરમેષ્ઠીનું જ્ઞાન પાણુ ન હોય તેને વ્યવહાર પાણુ કહેવાય નહિ. પંચપરમેષ્ઠી તરફનો વિકલ્પ તોડી આત્માનું ભાન કરવું તે નિશ્ચય છે. આ વ્યવહારચારિત્રનો અધિકાર છે, માટે આવી શ્રદ્ધાવાળાને વ્યવહાર હોય છે, તેનું અહીં જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

જેને સિદ્ધદશા પ્રગટ કરવી હોય તેને આત્માના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ-રમાણતારૂપી શુદ્ધ સ્વભાવરત્નત્રય જોઈએ. એ શુદ્ધ રત્નત્રયથી મોક્ષ મળે છે. તે રત્નત્રય કેવા છે ? પરમાનંદ સ્વભાવી આત્માનું-નિત્યાનંદ પરમ સ્વભાવભાવનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને તેમાં રમાણતા કરવી તેને શુદ્ધ નિશ્ચય

રત્નત્રય કહે છે. આના વડે મોક્ષ મળે છે. એ સિવાય પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે; તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય નહિ.

વળી, ઉપાધ્યાય ભગવાન જિનેન્દ્રના મુખારવિંદથી નીકળેલા જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થસમૂહને ઉપદેશવામાં શૂરવીર હોય છે. ગણધરોના પાણ ઈન્દ્ર એવા શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાનના મુખકમળમાંથી નીકળેલા જીવ આદિ નવ પદાર્થ, સાત તત્ત્વ અને છ દ્રવ્યને ઉપદેશવામાં ઉપાધ્યાય શૂરવીર છે. ઉપાધ્યાય વીતરાગદેવે કહેલી વાત જ પ્રરૂપવાને શૂરવીર છે. તે સિવાય અન્યની વાત તેમને બેસતી નથી. અન્યની કલ્પિત વાત તેઓ કરતા નથી. વીતરાગ સિવાય કોઈ યોગ, વેદાંત ઈત્યાદિ સત્ય કહેવાને સમર્થ નથી. ઉપાધ્યાય જ્ઞાન-દર્શન-સુખ આદિ અનંતગુણનો પિંડ એવો જે જીવપદાર્થ તેને જીવ તરીકે સમજાવે છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોને અજીવ તરીકે જેમ છે તેમ સમજાવે છે. પુણ્ય તથા પાપને આસ્રવ તરીકે સમજાવે છે, આત્મામાં શુદ્ધિનું પ્રગટવું અને અશુદ્ધિનું અટકવું તેને સંવર કહે છે, શુદ્ધિનું એકદેશ વધવું અને અશુદ્ધિનું એકદેશ ઘટવું તેને નિર્જરા કહે છે. તથા આત્મામાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધતા થવી તેને મોક્ષ કહે છે - આ રીતે ઉપાધ્યાય સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહેલા જીવાદિ પદાર્થને ઉપદેશવામાં-સમજાવવામાં શૂરવીર હોય છે.

વળી કેવા છે ઉપાધ્યાય ? ઉપાધ્યાય સમસ્ત પરિગ્રહના પરિત્યાગ સ્વરૂપ જે નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વ તેની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતાં પરમ વીતરાગ સુખામૃતના પાનમાં સન્મુખ હોવાથી જ નિઃકાંક્ષભાવના સહિત છે. ભગવાન આત્મામાં પુણ્ય-પાપનો ત્રિકાળ અભાવ છે. સંસાર તો એક સમયનો વિકાર છે, તેનો ત્રિકાળી સ્વભાવમાં અભાવ છે. સ્ત્રી, પુત્ર, શરીર તો આત્મામાં નથી, પાણ પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવને, અલ્પજ્ઞાનના પર્યાયને તથા એક સમય પૂરતા ક્ષાયિક પર્યાયને પાણ આત્મસ્વભાવે પકડ્યો નથી. એવા સમસ્ત પરિગ્રહના ત્યાગસ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા સુખામૃતના પાનમાં સન્મુખ હોવાથી ઉપાધ્યાય નિઃકાંક્ષભાવના સહિત છે. અજ્ઞાનીએ અજ્ઞાનને લીધે ચારે તરફથી શરીર હું, સ્ત્રી હું, રાગ હું, એક સમયના વિકાર પૂરતો હું - એમ પકડ્યું છે. જ્ઞાનીએ સમસ્ત પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ આત્માના આશ્રયે સમસ્ત પકડનો પરિત્યાગ કર્યો છે. ઉપાધ્યાય ભગવાન તથા ધર્મી જીવ કેવા આત્માની ભાવના ભાવે છે તે અહીં કહે છે. પોતાનું ત્રિકાળી પરમ આત્મતત્ત્વ કે જેમાં સંવર, નિર્જરા એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ એક સમયના વીતરાગી પર્યાયનો પાણ પરિત્યાગ છે. પુણ્યના શુભ વિકલ્પનો પરિત્યાગ તો છે જ, પરંતુ નિશ્ચયરત્નત્રયનો પાણ પરિત્યાગ છે. દેહ-વાણી જડ છે, પુણ્ય-પાપ વિકાર છે અને વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ એક સમયનો નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પર્યાય છે - આનો પકડ કરવો તે પરિગ્રહ છે. ત્રિકાળી આત્મતત્ત્વ આ સમસ્ત પકડના પરિત્યાગસ્વરૂપ છે. દયા-દાન આદિ ભાવ તો વિકાર છે, શરીર પર છે, પાણ ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શનના પર્યાયનો કે કેવળજ્ઞાનના પર્યાયનો પકડ જેમાં નથી એવા નિરંજન પરમાત્મસ્વરૂપના સુખામૃતમાં લીન હોવાથી નિઃકાંક્ષભાવના સહિત છે. નિરંજન નિજ પરમાત્મા

તે ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વરૂપ છે. તેની ભાવના તે પાણ પર્યાય છે, એની પાણ પકડ આત્મામાં નથી.

વીતરાગી સુખામૃત એટલે કે આનંદનું ઝરાણું આત્મા છે. ત્રિકાળી આનંદકંદ આત્મા છે. એવા આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતાં વીતરાગ સુખામૃતને પીવામાં ઉપાધ્યાય સન્મુખ છે. ધર્મઆ પોતાના ચૈતન્ય આનંદનું પાન કરવામાં તત્પર છે. -જ્ઞાનાનંદ આત્માને ચૂસવા તત્પર છે. આત્મા નિરંજન સ્વભાવ સ્વરસનો કંદ છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પરમ વીતરાગ સુખામૃતની સન્મુખ છે તેથી ઉપાધ્યાય નિઃકાંક્ષભાવના સહિત છે. જૈનના ઉપાધ્યાય આવા લક્ષણથી ઓળખાય છે, આત્મભાન સહિત એકલા નગ્ન ફરે, ક્રિયાકાંડ કરે તેને ઉપાધ્યાય કે સાધુ કહેતાં નથી. જૈનશાસનમાં, અવિચલિત ચૈતન્ય સ્વભાવમાં રમાગતા વડે આનંદમાં તૃપ્ત તૃપ્ત પડ્યા છે તેને ઉપાધ્યાય કહે છે. આવા ઉપાધ્યાયને માને ત્યારે શુભભાવ થાય છે, પોતે પોતાના કારણપરમાત્માને માને ત્યારે ધર્મ થાય છે.

શ્લોક ૧૦૫

(અનુષ્ટુપ)

રત્નત્રયમયાન્ શુદ્ધાન્ ભવ્યાંભોજદિવાકરાન્ ।

ઉપદેષ્ટુપાધ્યાયાન્ નિત્યં વંદે પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

શ્લોકાર્થ : રત્નત્રયમય, શુદ્ધ, ભવ્યકમળના સૂર્ય અને (જિનકથિત પદાર્થોના) ઉપદેશક એવા ઉપાધ્યાયોને હું નિત્ય ફરી ફરીને વંદું છું. ॥ ૧૦૫ ॥

કેવા છે ઉપાધ્યાય ? ઉપાધ્યાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રવાળા છે, તેમને શુદ્ધ ગુણો અંદર ઊછાળા મારે છે-પરિગમ્યા છે. ચૈતન્યસ્વભાવી આત્માને સમજવાના તથા તેમાં સ્થિરતા કરવાના જે કામી છે એવા ભવ્ય જીવરૂપી કમળને ખીલવામાં ઉપાધ્યાય સૂર્ય સમાન છે. જેનામાં યોગ્યતા છે, જે ખીલવાની અભિલાષા સહિત છે તેને માટે નિમિત્ત છે. વળી, ઉપાધ્યાય વીતરાગે કહેલા નવ પદાર્થ, સાત તત્ત્વ, પંચાસ્તિકાય આદિ કહેવા સમર્થ છે. -આવા સંતોના ચરણોમાં હું ફરી ફરીને નમું છું.

ગાથા ૭૫

વાવારવિપ્પમુક્કા ચઝવ્વિહારાહણાસયારત્તા ।

ણિગંથા ણિમ્મોહા સાહૂ દે ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૫ ॥

નિર્ગંથ છે, નિર્મોહ છે, વ્યાપારથી પ્રવિમુક્ત છે,

ચઉવિધ આરાધન વિષે નિત્યાનુરક્ત શ્રી સાધુ છે. ૭૫

અન્યાર્થ : વ્યાપારથી વિમુક્ત (સમસ્ત વ્યાપાર રહિત), ચતુર્વિધ આરાધનામાં સદા રક્ત, નિર્ગંથ અને નિર્મોહ; -આવા સાધુઓ હોય છે.

સાધુને કોઈ જાતના મન-વાણી-દેહના વ્યાપારમાં જોડાણ નથી. સાધુ, શરીર હાલે-ચાલે તથા વાણી બોલાય તેના જાણનાર છે, તેના કર્તા નથી; માટે તેમને સમસ્ત વ્યાપાર રહિત કહ્યા છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને તપ આરાધના - એ ચાર પ્રકારની આરાધનામાં સાધુ તત્પર હોય છે. બાહ્યમાં વસ્ત્ર-પાત્ર ઈત્યાદિ તથા અંદરમાં મિથ્યાત્વ-રાગાદિ પરિગ્રહ નહિ હોવાથી સાધુ નિર્ગંથ હોય છે. મિથ્યાત્વ તથા અનંતાનુબંધી આદિ ત્રણ કષાયનો નાશ કર્યો છે, માટે સાધુ નિર્મોહ હોય છે. અંતરમાં પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે સંજવલન કષાયનો અંશે રાગ હોય છે. બાકી બધા રાગનો નાશ કર્યો છે.

ટીકા : જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં લીનતારૂપ પરમ તપસ્યામાં નિરત એવા સર્વ સાધુઓના સ્વરૂપનું આ કથન છે. બધા સાધુ આત્માના ભાન સહિત વીતરાગ સ્વભાવમાં ઠરેલા હોય છે. કોઈ સાધુ વસ્ત્ર રાખે તેને સ્થિવરકલ્પી કહે અને નસ્ર રહે તેને જ્વિનકલ્પી કહે છે એવા વીતરાગના શાસનમાં ભેદ નથી. સાધુ બધાય નસ્ર દિગંબર, આત્મસ્વરૂપમાં જૂલતા હોય છે. વીતરાગ શાસનમાં જે એકલા વિચરે તેને જ્વિનકલ્પી તથા મુનિઓના સમુદાયમાં વિચરે તેને સ્થિવરકલ્પી કહે છે. બાકી હોય છે તો બધાય આત્મભાન તથા વીતરાગી રમાણતા સહિત -નસ્ર.

સાધુઓ કેવા હોય છે ? પરમસંયમી મહાપુરુષો હોવાથી ત્રિકાળ નિરાવરણ નિરંજન પરમ પંચમભાવની ભાવનામાં પરિણમેલા હોવાને લીધે જ સાધુ સમસ્ત બાહ્ય વ્યાપારથી વિમુક્ત હોય છે. આત્માના ભાન સહિત વિશેષ સ્વરૂપ-રમાણતા વડે ઈન્દ્રિયનિરોધ થઈ આનંદરૂપી અમૃતનો જેને ઓડકાર આવે છે એટલે કે જે આત્માના આનંદને અનુભવે છે એવા પરમ સંયમી-વીતરાગી સાધુ, જે ક્ષાયિક આદિ ચાર ભાવ વિનાનો છે, અને જે ત્રિકાળ નિરાવરણ છે એવા પરમ પારિણામિકભાવની ભાવનામાં પરિણમેલા હોવાને લીધે, તેમને બાહ્ય વ્યાપાર નથી. ભાવના એટલે એકાગ્રતા સમજવી, વિકલ્પ નહિ. સાધુને વીતરાગી અવસ્થા, નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રગટી હોય છે, તેથી તેમને બાહ્ય વ્યાપાર હોતો નથી. વીતરાગ શાસનમાં સર્વ સાધુનું સ્વરૂપ આવું હોય છે. કોઈ અજ્ઞાની હોય, કોઈ એકલી

બાહ્ય ક્રિયા કરે તેને પાણ સાધુ કહેવાય - એમ નથી. છદ્ધા ગુણસ્થાને વિકલ્પ ઊઠે, તેને પાણ ગૌણ કરી નાખ્યો છે અને સાતમામાં વિશેષ લીન થઈ ગયા છે - એવા સાધુ હોય છે.

ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકભાવસ્વરૂપ એક સમયના પર્યાય વિનાનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તેને પરમ પંચમભાવ એટલે કે પરમ પારિણામિકભાવ કહે છે. સાધુ પરમ પારિણામિક-ભાવની ભાવનામાં લીન હોવાથી બધા બાહ્ય વ્યાપારોથી રહિત છે.

વળી સાધુ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને પરમ તપ નામની ચતુર્વિધ આરાધનામાં સદા અનુરક્ત હોય છે. સાધુને સ્વરૂપ સાધનાની મુખ્યતા હોય છે, તેમને ઉપદેશ આદિની મુખ્યતા હોતી નથી; ઉપાધ્યાયનો ઉપદેશ તથા ભાણાવવાની મુખ્યતા હોય છે; અને આચાર્યને દીક્ષા-શિક્ષાની પ્રધાનતા હોય છે. ત્રણેય છે તો આત્મમસ્ત ભાવલિંગી સાધુ, ત્રણેય પરમ પારિણામિકભાવની ભાવનામાં તત્પર હોય છે. તેઓ સદાય સ્વભાવની આરાધના કરી રહ્યા છે. આહાર-પાણી વખતે પાણ અંદર સ્વભાવનો આશ્રય કરીને અંતરશુદ્ધતાનું પ્રતપન કરે છે-શુદ્ધતાને ઓપાવે છે તે સદાય તેમને તપ છે. અને તેથી તેમને સદાય આરાધના વર્તે છે.

સાધુ બાહ્ય-અભ્યંતર સમસ્ત પરિગ્રહના ગ્રહણ રહિત હોવાને લીધે નિર્ગંથ હોય છે. જૈન શાસનમાં સાધુને સંયમનું ઉપકરણ એક મોરપીંછી તથા શૌચ માટે એક કમંડળ હોય છે. એ સિવાય વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ બીજું કંઈ હોતું નથી. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં અત્યારે વર્તમાનમાં આવા સાધુ છે, પૂર્વે અહીં પાણ આવા ભાવલિંગી જંગલમાં વસતા સ્વરૂપમસ્ત સાધુઓ હતા અને ભવિષ્યમાં પાણ આવા જ સાધુ થશે. ત્રણે કાળે સાધુનું આ જ સ્વરૂપ છે. જેને અંદરથી મિથ્યાત્વ તથા રાગ-દ્વેષની ગાંઠ છેદાઈ ગઈ છે તેને નિર્ગંથ સાધુ કહે છે. દયા-દાનનો એક વિકલ્પ ઊઠે તે પાણ મારું સ્વરૂપ છે એવી પકડ સાધુને હોતી નથી.

સદા નિરંજન નિજ કારણસમયસારના સ્વરૂપના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યક્પરિજ્ઞાન અને સમ્યક્ આચરણથી પ્રતિપક્ષ એવાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રનો અભાવ હોવાને લીધે સાધુ નિર્મોહ હોય છે. ત્રિકાળી કારણસમયસાર સ્વરૂપ ભગવાન આત્માની સાચી શ્રદ્ધા, તેનું સાચું જ્ઞાન અને તેમાં રમાણતારૂપ સાચું આચરણ તે મોક્ષમાર્ગ છે. તેનાથી પ્રતિપક્ષ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. પુણ્યથી ધર્મ માને, પરનું કર્તાપણું માને તથા વ્યવહારથી-શુભરાગથી લાભ માને તે મિથ્યાદર્શન છે. આવું મિથ્યાત્વ મુનિને હોતું નથી, તથા તેમને મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્રનો અભાવ હોય છે. રાગમાં અટકીને ચારિત્ર માનવું એવી દશા સાધુની હોતી નથી; અંતર્વીતરાગી રમાણતાને સાધુ ચારિત્ર માને છે - આવા સાધુ હોય છે.

-આવા, પરમ નિર્વાણસુંદરીની સુંદર સેંથીના શોભારૂપ કોમળ કેસરના રજપુંજના સુર્વણરંગી અલંકારને (કેસર-રજની કનકરંગી શોભાને) અવલોકવામાં કૌતૂહલબુદ્ધિવાળા તે બધાય સાધુઓ હોય

છે (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા, મુક્તિસુંદરીની અનુપમતા અવલોકવામાં આતુર બુદ્ધિવાળા બધાય સાધુઓ હોય છે). સાધુઓ મુક્તિસુંદરીને વરવા નીકળ્યા છે. પરમ શાંતિરૂપી જે નિર્વાણસુંદરી તેના વાળનો ચીકાણો જથ્થો-સુંદર વીતરાગી પર્યાયોનો ઝુંડ, તેની શોભાને અવલોકવામાં કુતૂહલ બુદ્ધિવાળા-પુરુષાર્થ ઉગ્ર કરવાના મનવાળા-હોશવાળા તે બધાય સાધુઓ હોય છે.

સાધુ જ્ઞાનાનંદની લહેરમાં એવા પડ્યા છે કે બહારમાં શરીરમાં પ્રહાર પડતા હોય, પરિષદ કે ઉપસર્ગ હોય છતાં મુક્તિપરિણતિને -અનંત શુદ્ધ પર્યાયોના કંદને- અવલોકવાને હોશવાળા છે. બધા સંતો અપવાદ વિના આવા જ હોય છે. સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાન વિચરતા હતા તે વખતે પાણ આવા જ સાધુ હતા અને કોઈને આ વખતે આત્માના યથાર્થ ભાન સહિત સાધુપાણું પ્રગટે તો પાણ આવા જ હોય છે. પદ્મપ્રભ મુનિરાજ મસ્ત થઈને ખીલ્યા છે, પોતે જંગલમાં રહીને વીતરાગતાના વખાણ કર્યા છે. જેમાંથી આનંદના કુવારા ફાટે એવા કારણસમયસારના સ્વરૂપમાં નિર્ગ્રથ સાધુઓ મહાલી રહ્યા છે, સાધુ મુક્તિસુંદરીને -મુક્તિપરિણતિને- જોવાને તત્પર છે, પાણ પુણ્યમાં કે સ્વર્ગમાં તત્પર નથી. આ કાળે પુરુષાર્થ નબળો છે તેથી મોક્ષ પામે નહિ-સ્વર્ગે જાય, છતાં કુતૂહલતા તો મોક્ષસુંદરીને જોવાની છે -સ્વર્ગ પામવાની કુતૂહલતા નથી- સાધુને વીતરાગતા તથા કેવળજ્ઞાન સહિત મુક્તદેશાના અલંકારને જોવાની હોશ છે, પાણ મરીને સ્વર્ગમાં જઈશું કે રાજકુમાર થઈશું એવી હોશ નથી. જેને મરીને સ્વર્ગમાં અવતરવાની હોશ છે તે સાધુ નથી.

પંચમ આરામાં પાણ જે ભાવલિંગી સાચા મુનિ વિચરતા હોય તે પાણ મોક્ષપરિણતિને અવલોકવાની હોશવાળા હોય છે. આ સિવાય બીજા કોઈ સાધુ નથી. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ તથા પદ્મપ્રભમલધારિદેવ પોતે પાણ આવા જ સાધુ હતા, આવા સાધુને ઓળખીને શ્રદ્ધા કરવી તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે, અને તેથી આ પંચ પરમેષ્ઠીની વાત વ્યવહાર અધિકારમાં કહી છે.

કારતક વદ ૭, મંગળવાર, ૨૦-૧૧-૫૧.

શ્લોક ૧૦૬

(આર્યા)

ભવિનાં ભવસુખવિમુક્તં ત્યક્તં સર્વાભિષંગસંબંધાત્ ।

મંધુ વિમંક્ષ્વ નિજાત્મનિ વંચં નસ્તન્મનઃ સાધોઃ ॥ ૧૦૬ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવવાળા જીવોના ભવસુખથી જે વિમુખ છે અને સર્વ સંગના સંબંધથી જે મુક્ત છે, એવું તે સાધુનું મન અમને વંદ્ય છે. હે સાધુ ! તે મનને શીઘ્ર નિજાત્મામાં મગ્ન કરો. ॥ ૧૦૬ ॥

નિર્ગ્રથ સાધુ કેવા હોય છે ? નિર્ગ્રથ સાધુ ભવસુખ એટલે કે પુણ્ય-પાપ તથા હરખ-શોકના ભાવ રહિત અતીન્દ્રિય જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં ઝૂકી ગયા છે. તેથી તે ભવસુખથી -કલ્પિત સુખથી-

રહિત થયા છે. તથા બાહ્ય અને અભ્યંતર સંગ સાધુને છૂટ્યો છે અને પરમ ભાવની લીનતા તેમને પ્રગટી છે. આવા સાધુનું મન -નિર્વિકલ્પ પરિણમન- અમને વંદ્ય છે.

સાધુ અંતર આનંદમાં પડ્યા છે અને સંસારસુખથી વિમુખ થયા છે એમ અસ્તિ-નાસ્તિથી કહ્યું. સાધુનું મન એટલે ચૈતન્યપરિણમન કે જે ત્રિકાળી ચૈતન્ય પરમ પારિણામિકભાવમાં ઢળી ગયું છે તે અમને વંદ્ય છે. મુનિદેશા આવી હોય છે. પદ્મપ્રભ મુનિરાજ પોતે કહે છે કે તે મુનિનું મન એટલે કે તે મુનિનું પરિણમન અમને વંદ્ય છે. પોતે કહે છે કે હે મુનિ ! તે વીતરાગ પરિણતિને નિર્વિકલ્પ સ્વભાવમાં લીન કરી નાંખો. છદ્દે ગુણસ્થાને વૃત્તિ જરા બહાર વળતી હોય તેને શીઘ્ર નિજાનંદ ચૈતન્યમાં લીન કરો. આનું નામ મુનિદેશા-સાધુદેશા કહે છે.

ગાથા ૭૬

एरिसयभावणाए ववहारणयस्स होदि चारित्तं ।

णिच्छयणयस्स चरणं एत्तो उड्डं पवक्खामि ॥ ૭૬ ॥

આ ભાવનામાં જાણવું ચારિત્ર નય વ્યવહારથી;

આના પછી ભાખીશ હું ચારિત્ર નિશ્ચયનય થકી. ૭૬.

અન્વયાર્થ : આવી (પૂર્વોક્ત) ભાવનામાં વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે ચારિત્ર છે; નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે ચારિત્ર આના પછી કહીશ.

ટીકા : આ વ્યવહારચારિત્ર અધિકારનું જે વ્યાખ્યાન તેના ઉપસંહારનું અને નિશ્ચયચારિત્રની સૂચનાનું કથન છે.

આત્માના યથાર્થ ભાનવાળા તથા તેમાં વીતરાગી રમણતાવાળા મુનિને પંચ મહાવ્રત પંચ સમિતિ હોય છે. ત્યાં મહાવ્રત વગેરે નિશ્ચય અને વ્યવહારના ભેદથી બે પ્રકારના છે. અહિંસા આદિનો વિકલ્પ ઊઠે તે રાગ છે-પુણ્ય આચ્છવ છે-બંધનું કારણ છે. તેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે; અને આત્માનો જે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ તેમાં લીનતારૂપ પરિણતિ તે નિશ્ચયમહાવ્રત છે. સમિતિમાં પાણ જોઈને ચાલવું, વિચારીને બોલવું એવો જે વિકલ્પ તે શુભ રાગ છે-વ્યવહાર છે; તે શુભ રાગથી પાણ રહિત એકલા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં સ્થિર થવું તે નિશ્ચયસમિતિ છે. અશુભભાવની નિવૃત્તિ તે વ્યવહારગુપ્તિ છે; અને શુભાશુભભાવથી નિવર્તીને આત્મામાં શાંત થઈ જવું તે નિશ્ચયગુપ્તિ છે. પંચપરમેષ્ટીને માનવા તે પુણ્ય-છે-વ્યવહાર છે, તથા મહાવ્રત આદિ ભેદનો વિચાર કરવો તે પાણ શુભ રાગ છે-વ્યવહાર છે. આત્માના ભાન સહિત વીતરાગ પરિણતિ જેને પ્રગટી છે તેને આવો શુભ રાગ વર્તે છે, તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. અજ્ઞાનીને આવો વ્યવહાર પાણ હોતો નથી, મહાવ્રત, સમિતિ આદિમાં જે સ્વભાવના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ વીતરાગતા પ્રગટી છે તે નિશ્ચય છે અને જે શુભ વિકલ્પ ઊઠે છે તે વ્યવહાર છે, પુણ્યનું કારણ છે-બંધનું કારણ છે-મોક્ષને રોકનાર છે.

ખરેખર અભેદ વિના ભેદ શેનો ? જ્યાં અભેદ એટલે કે નિશ્ચયચારિત્ર હોય ત્યાં સાચો વ્યવહાર હોય છે. ખરેખર તો અભેદ થયો તો ભેદ-વ્યવહાર કહેવાય. ભેદથી અભેદ થાય છે એમ નથી, પાણ અભેદનું જ્ઞાન હોય તેને ભેદનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય છે. વ્યવહારથી નિશ્ચય પમાય કે બંધને આશ્રયે અબંધ થવાય એમ નથી, પાણ સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે રાગનું જે જ્ઞાન રહ્યું તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. આ નિશ્ચય સહિતનો વ્યવહાર છે. અભેદ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનસ્વભાવનું જેને ભાન છે, તેને ક્રમમાં આવી પડેલા રાગનું જ્ઞાન તે વ્યવહાર છે અને શુદ્ધ સ્વભાવની એકાગ્રતાનું જ્ઞાન કરવું તે નિશ્ચય છે.

પ્રશ્ન : વ્યવહાર એટલે કે શુભ રાગ સહચારી છે કે સહકારી ?

ઉત્તર : સહકારી કહો કે નિમિત્ત કહો બન્ને એક જ છે. આત્માના ભાન સહિત અંદર સ્વરૂપ રમણતાની ભૂમિકામાં વચ્ચે પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે શુભ રાગ હોય છે. તેને સહકારી કહી શકાય છે, કારણ કે ધર્મી જીવની સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ છે. તે સ્વભાવ દષ્ટિના જોરે તે શુભ રાગનો પાણ અભાવ કરી નાંખશે અને વીતરાગતા પ્રગટાવશે. તેથી પૂર્વના અભાવ થયેલા શુભભાવને નવા વીતરાગી શુદ્ધ પર્યાયનો સહકારી કહી શકાય છે. અહીં સહકારીનો અર્થ માત્ર નિમિત્ત છે, કાંઈ મદદ કરે છે એવો એનો અર્થ નથી. શુભ રાગ શુદ્ધતાને કાંઈ મદદ કરે એમ તો છે જ નહિ, કારણ કે જો તે મદદ કરે તો ખૂબ શુભ રાગ કરે તો ખૂબ શુદ્ધતા પ્રગટવી જોઈએ, પાણ એમ બનતું નથી. સહચારી = સાથે હોનાર; સહકારી = નિમિત્ત, સહકારી કહો, નિમિત્ત કહો, ઉપચાર કહો કે વ્યવહાર કહો બધું એક જ છે. આત્મા અખંડ ચૈતન્યજ્ઞાયક છે, તેના ભાન પછી જે વૃત્તિ રહી તેને વ્યવહાર કહે છે. મિથ્યાદષ્ટિને વ્યવહાર કે નિશ્ચય એકેય હોતો નથી.

હવે કહેવામાં આવનારા પાંચમા અધિકારને વિષે, પરમ પંચમભાવમાં લીન, પંચમગતિના હેતુભૂત, શુદ્ધ નિશ્ચયનયાત્મક પરમ ચારિત્ર દ્રષ્ટવ્ય (-દેખવા યોગ્ય) છે.

જેમાં ક્ષાયિકભાવનું પાણ અવલંબન નથી, જેમાં ઔદાયિક આદિ ચાર ભાવોનો આશરો નથી એવા ત્રિકાળ નિરપેક્ષ પરમ પારિણામિકભાવનું અવલંબન લઈ તેમાં લીન થવું તેને નિશ્ચય એટલે કે સાચું ચારિત્ર કહે છે. આ નિશ્ચયચારિત્ર પંચમગતિ એટલે કે મોક્ષનું કારણ છે. ખરેખર નિશ્ચયચારિત્ર પાણ મોક્ષગતિનું નિમિત્તકારણ છે. મોક્ષનું ખરું ઉપાદાનકારણ તો ત્રિકાળી પરમ પારિણામિકભાવ છે. અહીં કોઈ બહારના નિમિત્તની તો વાત નથી, પુણ્યની-શુભભાવની પાણ વાત નથી; તથા ક્ષાયિક પર્યાય પાણ મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ નથી, પરંતુ ત્રિકાળી પારિણામિકભાવમાં લીનતા -પંચમ- ભાવનો આશ્રય- તે મોક્ષપર્યાયનું ઉપાદાનકારણ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુભભાવરૂપ વ્યવહાર હોય તેને અહીં નિમિત્ત કહેવાની વાતે ય નથી, પાણ મુનિપાણનું ચારિત્ર જે વીતરાગદશા તેને મોક્ષપર્યાયનું નિમિત્ત-વ્યવહારકારણ કહ્યું છે. અને તે નિર્વિકલ્પ વીતરાગદશા-નિશ્ચયચારિત્રનું ઉપાદાનકારણ પંચમ પારિણામિકભાવ છે.

બહારનું કરો, -કાંઈક ક્રિયા કરો, વ્રત-ઉપવાસ કરો તો વ્યવહારચારિત્ર થાય અને તે વ્યવહારચારિત્ર વડે નિશ્ચયચારિત્ર થાય -આવી તો અહીં વાત પાણ નથી -આવું માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જેને નિશ્ચય પ્રગટ્યો નથી તેનો વ્યવહાર-શુભ રાગ એકલું જેર છે -સ્વર્ગનું કારણ છે, મોક્ષનું કારણ નથી.

એવી રીતે માર્ગપ્રકાશમાં શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(વંશસ્થ)

કુસૂલગર્ભસ્થિતવીજસોદરં
ભવેદ્વિના યેન સુદૃષ્ટિબોધનમ્ ।
તદેવ દેવાસુરમાનવસ્તુતં
નમામિ જૈનં ચરણં પુનઃ પુનઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞેના વિના (જ્ઞે ચારિત્ર વિના) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કોઠારની અંદર પડી રહેલાં બીજ (-અનાજ) જ્ઞેવાં છે. તે જ દેવ-અસુર-માનવથી સ્તવવામાં આવેલા જ્ઞેન ચરણને (-એવું જ્ઞે સુર-અસુર-મનુષ્યોથી સ્તવવામાં આવેલું જ્ઞેનોક્ત ચારિત્રને) હું ફરી ફરીને નમું છું.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન બોધિબીજ છે. તે બીજને ઉગારે તો વૃક્ષ -ચારિત્ર- થાય અને ત્યારે તેનું ખરું ફળ આવે છે. કોઠારમાં બીજ તો છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન તો પ્રગટ્યા છે, પણ ચારિત્રરૂપી ઝાડ થયું નથી-ફળ આવ્યું નથી. અહીં ચારિત્રનો મહિમા વાર્ણવો છે. તે વીતરાગી અકષાય ચારિત્રને દેવ તેમ જ અસુર સ્તવે છે-પૂજે છે. આવું અકષાય રમાણતારૂપ ચારિત્ર વીતરાગ-માર્ગમાં હોય છે; વીતરાગમાર્ગ સિવાય બીજ નસ ફરે, તપ કરે, ધ્યાન ધરે તો પણ તેમને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન જરીયે હોતાં નથી, તો ચારિત્ર તો ત્રણ કાળમાં તેમને હોય જ નહિ.

વીતરાગના મુખકમળમાંથી નીકળેલું આવું જ્ઞે વીતરાગચારિત્ર -આત્મસ્વભાવમાં લીનતારૂપ ચારિત્ર- તેને હું ફરીફરીને નમસ્કાર કરું છું. વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલા માર્ગ સિવાય કોઈ યોગ કરે તે બધાં મીંડા છે-થોથા છે-મિથ્યાદૃષ્ટિની કલ્પના છે, તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવે કહેલા માર્ગમાં જીવ અનંત છે, પુદ્ગલ અનંતાનંત છે, એક ધર્માસ્તિકાય, એક અધર્માસ્તિકાય, એક સર્વવ્યાપી અખંડ આકાશ અને અસંખ્ય કાલાણુ -એમ છ પ્રકારના દ્રવ્યો છે. તે દરેકમાં અનંતગુણ છે. દરેક દ્રવ્યમાં એક સમયના અનંત પચાયો છે, તે બધાને એક સમયમાં જાણવાની તાકાત આ આત્મામાં છે. આવો આત્માનો સ્વભાવ છે. તેને ન માને અને એકલા યોગના રવેડે ચડી જાય તો બધા જ્ઞાનનું પરિણમન હીણું થઈને અનુક્રમે વનસ્પતિ થઈ જવાના-ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરીને હેરાન થઈ જવાના.

આત્મા એકલો ચૈતન્યબિંબ છે, તેનું કોઈ કારણ છે નહિ, આત્મવસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ છે. આવા આત્માની રુચિ કર્યા વિના જ્ઞેનમાં રહીને મહાપ્રત પાળે, ક્રિયાકાંડ કરે તો પણ કલ્યાણ છે નહિ. આ ખાવું, -આ પીવું, -આ લઉં, -આ મૂકું; ઈત્યાદિ જડની ક્રિયા છે અને પુણ્ય-પાપના ભાવ છે તે વિકલ્પ છે, વિકારીભાવ છે -તે બન્ને રહિત એવા ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ આત્મસ્વભાવના ભાન વિના મહાપ્રત આદિ બધો કલેશ છે, તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ જરાય નથી. તેથી આત્માના ભાન સહિત વીતરાગી રમાણતાસ્વરૂપ અંતરચારિત્રને-નિશ્ચયચારિત્રને હું વારંવાર નમું છું.

શ્લોક ૧૦૭

(આર્યા)

શીલમપવર્ગયોષિદનંગસુખસ્યાપિ મૂલમાચાર્યાઃ ।

પ્રાહુર્વ્યવહારાત્મકવૃત્તમપિ તસ્ય પરંપરા હેતુઃ ॥ ૧૦૭ ॥

શ્લોકાર્થ : આચાર્યોએ શીલને (-નિશ્ચયચારિત્રને) મુક્તિસુંદરીના અનંગ (-અશરીરી) સુખનું મૂળ કહ્યું છે, વ્યવહારાત્મક ચારિત્ર પણ તેનું પરંપરા કારણ છે. ॥ ૧૦૭ ॥

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદ આદિ આચાર્યોએ જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલા ચારિત્રને અશરીરી સુખનું-મોક્ષસુખનું મૂળ કહ્યું છે. વ્યવહારાત્મક ચારિત્ર પણ તેનું પરંપરા કારણ છે. અંતરજ્ઞાયક-સ્વભાવી હુ આત્મા છું, પ્રતના વિકલ્પ મારા સ્વરૂપમાં છે નહિ અને શરીર-વાણીની જે ક્રિયાઓ છે તે જડ છે, મારું સ્વરૂપ નથી -આવું પરથી અને વિકારથી ભિન્ન આત્માનું ભાન કરી નિશ્ચયચારિત્ર એટલે કે વીતરાગી લીનતા તો વર્તે છે; અને અશુભ ટળીને વચ્ચે જે શુભ રાગ વર્તે છે તેને હવે પછી સ્વભાવમાં લીનતા વડે તોડી નાખશે. માટે તેને -વ્યવહારાત્મક ચારિત્રને- અનંગ સુખનું પરંપરાકારણ કહ્યું છે.

આ રીતે, સુકવિજ્ઞનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર નામનો ચોથો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

